

POD STROMOM ŽIVOTA

Facultas Philosophica
Universitatis Comenianae Bratislavensis

Studia Archaeologica et Mediaevalia
Tomus XIII

Bratislavae MMXXII

Facultas Philosophica
Universitatis Comenianae Bratislavenensis

Pod stromom života
Zborník k 70. narodeninám Michala Slivku

Editor: Martin Bača

Bratislava 2022

**Pod stromom života
K životnému jubileu doc. Michala Slivku
Studia Archaeologica et Mediaevalia Tomus XIII**

Edited volume on the occasion of the jubilee of doc. PhDr. Michal Slivka, CSc.
Zborník vydaný pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Michala Slivku, CSc.

Reviewers/ Recenzovali
doc. PhDr. Dušan Čaplovič, DrSc.
prof. PhDr. Josef Unger, CSc.

This edited volume was supported by grant schemes/Vydanie tohto zborníka bolo podporené grantmi
APVV-14-0550, VEGA 1/0827/16

Editor/ Editor
Mgr. Martin Bača, PhD.

Graphic Layout/ Grafika
Ing. Peter Rybár

Cover design/ Grafický návrh obálky
Mgr. František Hříbal, PhD.

Technical cooperation/ Technická spolupráca
Mgr. Mária Bučková

Publisher/ Vydáva
Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK
pre Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave
IČO 00397865

Tlač: KO & KA spol. s. r. o., Tlačiareň K-PRINT, Kadnárova 102, SK – 831 06 Bratislava

Contact adress for book exchange/ Adresa pre výmenu publikácií
Univerzita Komenského v Bratislave,
Filozofická fakulta, Katedra archeológie,
Gondova 2, 811 02 Bratislava 1

© Univerzita Komenského v Bratislave, 2022

ISBN 978-80-223-5389-2 (online)

ISBN 978-80-223-5388-5 (print)

Dielo je vydané pod medzinárodnou licenciou Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0 (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora diela; povinnosť odvodené dielo zdieľať pod rovnakou licenciou ako pôvodné dielo; len nekomerčné použitie odvodeného diela). Viac informácií o licencií a použití diela: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.en>

CONTENTS / OBSAH

Tabula Gratulatoria	11
Predhovor k jubileu	15
Jubilantova bibliografia	17

VČASNÝ STREDOVEK

Kludia Daňová – Michal Cheben: Včasnოსlovenské obydlie zo Zbehov	27
Gabriel Fusek: Zriedkavý typ ostrohy z Divinky	35
Miriám Jakubčinová: Nálezy zubadiel z Bojnej III	41
Tomáš König: Elite Settlements of the pre-Great Moravian Period in the Central Danube Region	55
Gabriel Nevizánsky – Dárius Gašaj: Kolekcia staromaďarských nálezov jazdeckého hrobu z Mánkoka (HU) v zbierke Východoslovenského múzea v Košiciach	59
Lucia Nezvalová: Jedinci nájdení na sídliskách na Slovensku z obdobia včasného stredoveku	65

HRADY A SÍDLISKÁ

Martin Bača – Juraj Malec: Predbežné vyhodnotenie doteraz neznámeho sídelného areálu z 12. storočia v KPúčovom	79
Ján Beljak – Noémi Beljak Pažinová – Mária Putško: Nové výsledky výskumov výšinnej osady badenskej kultúry a opevneného hradiska z neskorej doby bronzovej na Pustom hrade vo Zvolene (Slovensko)	85
Mário Bielich – Zoltán Vozák: Nálezy zvieracích kostí na hradoch. Základná porovnávacía štúdia hradu Gýmeš a Lietava	105
Zdeněk Farkaš – Igor Choma: Hroty šípov so spätnými krídelkami z hradu Čeklís v Bernolákove	119
Filip Jaško – Peter Horanský: Nález miniatúrnych renesančných slonovinových vreckových diptychových slnčných hodínok s kompasom v tvare knihy pri archeologickom výskume hradu Uhrovec	129
Juraj Malec: Komunikačná sieť stredného Považia v stredoveku	149

Miroslav Plaček: Maloasijská předmostí johanitského státu v Egeidě 161

Zuzana Poláková – Ivona Vlkolinská: Vrcholnostředověké sídlisko v Rumanovej 171

SAKRÁLNE PAMIATKY

Michal Bernát: Allodium Kozstolik – ďalší kostol v chotári Pukanca? 195

Martin Bóna: Výsledky 1. etapy architektonicko-historického výskumu Kostola Povýšenia Svätého Kríža
v Jelenci (Príspevok k románskej sakrálnej architektúre na hornom Požitaví) 203

Andrej Botek – Róbert Erdélyi – Peter Pauliny – Barbora Vachová: Rovné závery svätých ako stupeň
vývoja na príklade kostolov v Šamoríne a Podunajských Biskupiciach 215

Jozef Gajdoš: Kláštor sv. Martina na Pažici 229

Martin Neumann: Kláštorne záhrady v stredoveku/Medieval Monastery Gardens 239

Bibiana Pomfyová: Svätenie kostolov a otázka cirkevno-právneho statusu drevených kostolov v stredoveku 251

Marián Samuel: Architektúra mníšskych príbytkov Kamaldulského kláštora Sv. Jozefa v Nitre na Zobore 265

Ján Tírpák: Nedeštruktívny prieskum zaniknutého kostola vo Veľkom Grobe 281

MATERIÁLNA KULTÚRA

Peter Harčar – Matúš Hudák – Mária Hudáková – Marián Uličný: Jaskyňa Aksamitka v Haligovciach 285

Marián Soják – Ján Hunka†: Nález pokladu stredovekých mincí z okolia Kláštoriska 299

Rastislav Korený: Středověké nákončí pochvy meče z Voznice, okr. Příbram a několik kritických
poznámek k nálezům středoevropské skupiny 309

Zuzana Poláková: Keramická kraslica s polychrómnou glazúrou z Nitry-Kyneku 317

Péter Prohászka: Der Mittelalterliche Fingerring des Iohannes Magister aus Párkány/Štúrovo 341

Jaroslava Schmidtová – Eudovít Mathédesz: Pokračovanie výskumu MMB v bohatom vicuse
pri Via Carnuntina a výnimočné nálezy tehál V cohorty Lucensium 347

Petr Žákovský – Patrick Bárta – Jiří Orna: Jednoruční tesák ze sbírek Západočeského muzea
v Plzni a pravděpodobná technologie jeho výroby 363

PÍ SOMNÉ PRAMENE

András Csuthy: Prehľad stredovekých dejín farskej obce Veľký Cetín – Pokus o zhrnutie
vrcholnostředověkého vývoja jednej obce na dolnom Ponitří 375

Lubomír Jan Konečný: Moravské biskupství z 10. století ve staroslovanské aglomeraci u Mikulčic v kontextu nejstarší církevní organizace na Moravě	387
Pavol Maliniak: <i>PREIUDICIUM VALDE MAGNUM</i> . Konflikty majiteľov Eupčianskeho panstva s mestami Brezno a Ľubietová v závere stredoveku a na začiatku novoveku	401
Lenka Pechová: Najstaršie doklady osídlenia v Bratislave-Petržalke	411
Peter Zubko: Moderovanie pútnického života v stredovekých Košiciach	419
SPOMIENKOVÉ TEXTY	
Dušan Čaplovič: Začiatky našich archeologických obehúňkov	429
Dionýz Hochel: Genius Loci – Kláštorisko. Dr. Michal Slivka a kláštoriskové deti	435
Ján Chovanec: Na Paričovom hrade v Trebišove	439
Ivan Kiko: Nebojácny bojovník	445
Tomáš Kopták: Michalovi Slivkovi k sedemdesiatke	449
Zuzana Litviaková – Michal Felcan: Spomienky na exkurzie s Michalom Slivkom	451
Erik Markovič: III. Umývanie nôh. Ml'kvo., IV. Neikonickosť. Toxicon. Praxis pietatis	455
Jaroslav Nemeš: Kláštorisko v Slovenskom raji ako alternatíva života v socializme	459

TABULA GRATULATORIA

Ján Adam	Dušan Čaplovič
Dominika Andreánska	Klaudia Daňová
Martin Bača	Peter Ďurica
Michal Bada	Róbert Erdélyi
Peter Barta	Zdeněk Farkaš
Juraj Bartík	Michal Felcan
Patrick Bárta	Eva Filipová
Jozef Bátora	Monika Fratričová
Ján Beljak	Gabriel Fusek
Noémi Beljak Pažinová	Jozef Gajdoš
Lucia Benediková	Dárius Gašaj
Michal Bernát	Juraj Gembicky
Mário Bielich	Miroslav Glejtek
Zora Bielichová	Jakub Hájnik
Andrea Bondorová, Bratislava	Peter Harčar
Zuzana Borzová	Miriám Hlavačková
Andrej Botek	Pavol Hnila
Alexander Botoš	Dionýz Hochel
Martin Bóna	Peter Horanský
Gertrúda Březinová	Martin Horvát
Peter Bystrický	Matúš Hudák
András Csuthy	Mária Hudáková
Radoslav Čambal	Jozef Hudec

Ján Hunka, Nitra	Jana Mellnerová Šuteková
Michal Cheben	Vladimír Mitáš
Igor Choma	Jozef Moravčík
Hana Chorvátová	Margaréta Musilová
Ján Chovanec	Peter Nagy
Miriám Jakubčinová	Jaroslav Nemeš
Filip Jaško	Martin Neumann
Zuzana Kasenčáková	Gabriel Nevizanský
Ivan Kiko	Lucia Nezvalová
Petra Kmeťová	Karel Nováček
Eva Kolníková	Jakub Novák
Lubomír Jan Konečný	Lucia Nováková
Tomáš König	Mária Novotná
Tomáš Kopták	Ladislav Olexa
Rastislav Korený	Štefan Olšav
Allodium Kozstolik	Jiří Orna
Eduard Krekovič	Peter Pauliny
Magdaléna Kvasnicová	Juraj Pavúk
Martin Kvietok	Peter Pavúk
Peter Labanc	Lenka Pechová,
Zuzana Litviaková	Miroslav Plaček
Gabriel Lukáč	Zuzana Poláková
Erika Makarová	Bibiana Pomfyová
Robert Malček	Martin Pristaš
Juraj Malec	Péter Prohászka
Pavol Maliniak	Rudolf Procházka
Erik Markovič	Mária Putško
Ľudovít Mathédesz	Zdenko Rusko
Dušan Mellner	Andrea Rusková-Kušnierová

Marián Samuel	Marián Uličný
Jaroslava Schmidtová	Josef Unger
Andrea Slaná	Barbora Vachová
Simona Sliacka	Vladimír Varsík
Marián Soják	Vladimír Václavík
Danica Staššiková-Štukovská	Roman Vávra
Zuzana Stegmann-Rajtárová	Ivona Vlkolinská
Lucia Szabová	Jakub Vrána
Petra Šimončičová-Koóšová	Andrej Vrtel
Pavel Šlézár	Jozef Zábojník
Eduard Šutek	Peter Zubko
Kristína Takácsová	Petr Žákovský
Ján Tirpák	Pavol Žigo

K ŽIVOTNÉMU JUBILEU DOC. PHDR. MICHALA SLIVKU, CSC.

Gabriel Lukáč

V júli tohto roku sme v širokom kruhu priateľov, kolegov a študentov, ako to už tradične býva pri guláši a dobrom vínku na Kláštorsku v Slovenskom raji, oslávili 70. narodeniny nášho kolegu, priateľa a pre mladších kolegov aj učiteľa. Istým spôsobom sa medzi nich zaradzujem aj ja, pretože jedny z mojich prvých elévskych krokov som absolvoval práve pri ňom a kde inde ako na výskume zaniknutého lužického hradiska, kartuziánskeho kláštora a refúgia na Kláštorsku. Pri našom prvom stretnutí v roku 1979 Nižnej Myšli na výskume u Laca Olexu som ako študent ešte netušil ako ovplyvni moje ďalšie smerovanie a to nielen v profesionálnom, ale aj osobnom živote. Michal ma uviedol nielen do odborných problémov a odborných kruhov slovenskej archeológie, histórie, etnológie a pod., ale tiež podieľal sa na formovaní mojich občianskych postojov. Vďaka nemu som stretol celý rad osobností disentu, tajnej cirkvi, ochranárov a ďalších, ktorí nekonvenovali vtedajšiemu režimu. Naša spolupráca veľmi rýchlo prerástla do priateľského a napokon aj do kmotrovského vzťahu. Týmito osobnými spomienkami nechcem nabudiť atmosféru nostalgie. V prvom rade chcem poukázať na netradičný prístup jubilanta k záchrane nášho kultúrneho dedičstva, ktorý nespočíval len v odborných aktivitách, ale trpezlivou prácou, zanietením a v neposlednom rade aj istou dávkou vzdoru voči väčšinovým názorom a byrokratickým praktikám má veľkú zásluhu na zapojení širokého okruhu najmä mladých nadšencov do tohto procesu. Keď v 1986 roku z iniciatívy študentov martinskej lekárskej fakulty začínalo na Kláštorsku neformálne ochranárske hnutie Strom života, nik netušil, že v priebehu troch desaťročí sa tu vystrieda viac ako štyritisíc mladých ľudí a v jeho počiatkoch aj pod láskavým dozorom nestora slovenskej archeológie stredoveku Dr. Bela Pollu. Jubilantova otvorenosť tu pritiahla a formovala v duchovnej kultúre, vo vzťahu k minulosti a prírode študentov nielen zo Slovenska, ale aj Čiech a Moravy, Poľska, Nemecka, Rakúska, Ukrajiny a iných krajín. Na Kláštorsku vyrástlo veľa našich mladých kolegov a viacerí z nich dosiahli už najvyššie akademické tituly.

Jeho vitálnosť a odborná potencia sa naplno prejavili aj v jeho vedeckej produkcii. Po osobných spomienkach si preto v krátkosti pripomeňme *curriculum vitae* jubilanta, lebo nikdy sa netajil tým, že jeho rodina, kontakty a prostredie, v ktorom vyrastal ovplyvnili jeho ďalšie osudy a smerovanie. Narodil sa 9. júla 1948 v Letanovciach na Spiši v rodine súkromne hospodáriaceho roľníka, ktorý si tento status zachoval po celé obdobie „pokrokového poľnohospodárstva» presadzovaného komunistickým terorom. Po skončení základnej školy v Letanovciach, študoval na Strednej priemyselnej škole geologickej v Spišskej Novej Vsi. Už na strednej škole prejavoval záujem o naše národné dejiny a sa stal najmladším členom Krúžku historikov Spiša, ktorý založil a viedol Dr. Ivan Chalupický. Jeho členovia vytvárali dobré zázemie pre profesionálny a osobný rast mladého adepta historických vied. Po krátkom intermezze na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove ukončil v roku 1974 Filozofickú fakultu UK v Bratislave, odbor archeológia. Posledný ročník musel absolvovať pri lopate diaľkovým štúdiom. Aj takto sa prejavili chápadlá „všemocných“ zo Spiša na bratislavskej fakulte. Avšak patrí sa podotknúť, že univerzitné prostredie mu bolo z pohľadu študentského života prajné. Preto úsmevne si pripomeňme, že patrilo do experimentálneho „koňakového ročníka“ Prof. Bohuslava Novotného zloženého výlučne zo študentov mužského pohlavia, ktorí sú dodnes známymi silným kolegiálnym cítením.

Profesionálnu dráhu začínal v Slovenskom ústave pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, kde stretol blízkeho spolupracovníka Dr. Adriána Vallaška. Od roku 1980 po založení oddelenia stredoveku pokračoval v Archeologickom ústave SAV v Nitre. V tom istom 1980 obhájil na svojej *alma mater* rigoroznú prácu a získal titul PhDr. a neskôr za svoju vedeckú činnosť získal titul CSc. Po nežnej revolúcii v roku 1992 spoluzakladal Trnavskú univerzitu, kde pôsobil a získal aj docentúru. Napokon v roku 1996 zakotvil na katedre archeológie Filozofickej fakulty UK (rokoch 1998–2001 ako vedúci katedry), kde pôsobí dodnes. Príležitostne prednáša aj na Katedre antropológie Filozofickej fakulty MU v Brne. V rokoch 1994–1995 absolvoval odbornú stáž na nemeckých univerzitách v Eichstätt

a Bambergu. Zúčastnil sa mnohých domácich a medzinárodných konferencií, kde bol nielen referentom zásadných príspevkov, ale aj zárukou príjemnej kolegiálnej atmosféry. V roku 2003 bol hlavným organizátorom XXXV. konferencie archeológov stredoveku Českej republiky a Slovenskej republiky v Hrabušiciach s nosnou témou Hranice v živote stredovekého človeka. Je členom viacerých redakčných rád odborných časopisov a editorom odborného periodika *Studia Archeologia Medievalia Slovaca* a spolueditorom zborníka *Terra Scepusiensis*.

Odborný záujem oslávenca v odbore stredovekej archeológie môžeme zhrnúť do 3 základných okruhov: kresťanské dejiny a archeológia, monasterológia a kastelológia. V jeho produkcii však nechýbajú ani zásadné príspevky venované stredovekej cestnej sieti, pamiatkam hmotnej kultúry a iným okruhom. V domácich a zahraničných monografiách, periodikách a zborníkoch samostatne alebo spoluautorsky publikoval doposiaľ vyše 150 vedeckých štúdií, článkov a príspevkov, v ktorých cítiť vplyv nemeckej symbolickej školy. Intenzívny výskum fortifikačnej architektúry na východe Slovenska v spolupráci s Dr. Adriánom Vallašekom vyústil do spoločnej monografie Hradu a hrádky na východnom Slovensku (Východoslovenské vydavateľstvo Košice, 1991), ktorú možno považovať za prvú syntetickú vedeckú prácu (so všeobecnou teoretickou časťou a katalógom hradov a hrádkov) na Slovensku venovanú hradnej problematike.

Jeho publikačná erudícia bola podložená intenzívnym terénnym výskumom, z ktorých je potrebné spomenúť najmä výskumy hradov Šariš, Paričov hrad v Trebišove, Medzianky, Vajkovce, Marcelov hrad v Hrabušiciach, kostol sv. Víta v Rusovciach, sv. Egídia v Poprade, sv. Trojice v Chrasti nad Hornádom, sv. Michala v Kežmarku, kartuziánskeho kláštora v Letanovciach, cisterciatskeho kláštora v Spišskom Štiavniku, bardejovskej radnice, podieľal sa na výskume zaniknutej stredovekej pustovne na lokalite Zlaté – Kláštorisko a mnohých iných. So svojimi vedomosťami a dlhoročnými skúsenosťami sa rád a nezištne podelil najmä s mladšími kolegami a stal sa neodmysliteľným garantom, konzultantom a členom odborných komisií mnohých archeologických výskumov. Záverom je potrebné konštatovať, že práca sa stala jubilatovi nielen jeho životným krédom, ale tiež bola výrazným prínosom pri poznávaní stredovekých dejín Slovenska. Po ľudskej stránke sa prejavila nespočetnými vzájomne sa obohacujúcimi priateľskými a kolegiálnymi vzťahmi.

Milý Michal, dovoľ aby som ako Tvoj dlhoročný kolega a priateľ, v mene svojom a v mene mojich kolegov z Pamiatkového úradu SR poprial Ti do ďalších rokov veľa šťastia, zdravia, duševnej pohody a v neposlednom rade božieho požehnania v pracovnom a osobnom živote, zvlášť veľa radosti v rodinnom kruhu, nech Ťa neopúšťa optimizmus a veselosť, ktoré rozsievaš okolo seba. Ad multos annos!

BIBLIOGRAFIA

Michal Slivka

1969

1. Kláštorisko (Skala útočišť'a – Lapis refugii). Vlastivedný časopis, roč. 18, č. 1, 1969, 39-41.
2. Štefan Mišík (1844 – 1919). Vlastivedný časopis, roč. 18, č. 4, 1969, 189.

1970

3. Kláštorisko v Slovenskom raji alebo Skala útočišť'a (Lapis refugii). Nové obzory 12, 1970, 261–280.

1971

4. Hrabušická časť Slovenského raja v dávnej minulosti. Spravodaj Slovenský raj, roč. 3, č. 1, 1971, 17-19.
5. K storočnici „otca“ Slovenského raja. Spravodaj Slovenský raj, roč. 3, č. 4, 1971, 51-53.

1976

6. Druhé predveľkomoravské birituálne pohrebisko v Bratislave – Vajnoroach. Arch. rozhledy 28, 1976, 426–429.
7. Rímske mince z okolia Trebišova. Krásy Slovenska, roč. 53, č. 9, 1976, 425.
8. Výsledky archeologického výskumu na Kláštorisku v Letanovciach. Nové obzory 18, 1976, 199-216.
9. Vzácné pamiatky Slanských vrchov. Krásy Slovenska, roč. 53, č. 12, 1976, 544-545.

1977

10. Ďalšia etapa výskumu Šarišského hradu. AVANS 1976, 1977, 258-259.
11. Objav zaniknutej románskej kúrie vo Vajkovciach. AVANS 1976, 1977, 255-256.
12. Počiatky osídlenia Trebišova a jeho okolia. Nové obzory 19, 1977, 197-232.
13. Zisťovací výskum pri kostole sv. Egida v Poprade. AVANS 1976, 1977, 256-258.

1978

14. Archeologický výskum zaniknutej šľachtickej kúrie vo Vajkovciach, okres Košice – vidiek. Archaeologia historica 3, 1978, 303-323.
15. Nález stredovekej hrnčiarskej pece v Sabinove. Nové obzory 20, 1978, 175–183.
16. Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku 1. Historica Carpatica 9, 1978, 217–263.

1979

17. Opevnené sídla drobnej stredovekej šľachty v oblasti stredného Šariša. Nové obzory 21, 1979, 113-143.
18. Renesančné kachliarstvo na východnom Slovensku. Výtvarný život 24, č. 6, 1979, 14–16.
19. Výsledky prvej etapy výskumu Paričovho hradu v Trebišove. Archaeologia historica 4, 1979, 149–171.

1980

20. XII. celoštátna konferencia stredovekej archeológie. Pamiatky príroda 1, 1980, n.
21. Pokračovanie výskumu na hrade Šariš. AVANS 1979, 1980, 193-194.
22. Stredoveká hrnčiarska pec z Bardejova. Nové obzory 22, 1980, 83-104.
23. Tehla ako stavebný materiál (príspevok k dejinám tehliarstva). Pamiatky príroda 5, 1980, 26-28.

1981

24. K problematike výskumu hradov a hrádkov na Slovensku. Archaeologia historica 6, 1981, 361–402.
25. Príspevok k dejinám a výstavbe hradu Slanec. Nové obzory 23, 1981, 119-129.

26. Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku 2. *Historica Carpatica* 11/1980, 1981, 218–288.
27. Stredoveké pamiatky v Šiveticiach a okolí. *Vlastivedný časopis* 30, 1981, 186-187.
28. Výskum bardejovskej radnice. *AVANS* 1980, 1981, 263.
29. Výskum kostola Najsv. Trojice v Chrašti nad Hornádom. *AVANS* 1980, 1981, 264-266.
30. Výsledky archeologického výskumu a prieskumu v Mestskej pamiatkovej rezervácii v Bardejove. *Pamiatky príroda* 3, 1981, 36-39.

1982

31. Hrad Trebišov vo svetle archeológie. In: L. Tajták (zost.): *Dejiny Trebišova*. Košice 1982, 45–63.
32. Nález sekeromlatu v Bratislave – Vajnoroach. *AVANS* 1981, 1982, 261.
33. Praveké a ranostredoveké osídlenie Šarišského hradného vrchu. *Nové obzory* 24, 1982, 141–159.
34. Predbežné ukončenie systematického výskumu na hrade Šariš. *AVANS* 1981, 1982, 262-263.
35. Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku 3. *Remeselnícke nástroje*. *Historica Carpatica* 12/1981, 1982, 211–276.
36. Výsledky výskumu kostola v Chrašti nad Hornádom, okr. Spiš. Nová Ves. *Archaeologia Historica* 7, 1982, 385–413.
37. Výtvarný prejav stredovekej keramiky. *Výtvarný život*, roč. 34, č. 5, 1989, 32-35.

1983

38. Importy loštickej keramiky na východné Slovensko. *Vlastivedný sborník Severní Morava* 46, Šumperk 1983, 65-66.
39. Nálezy kachlíc z Prešova. *AVANS* 1982, 1983, 226-227.
40. Výrobky z kosti a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku. *Archaeologia historica* 8, 1983, 327-346.

1984

41. Hrad Brekov. *Nové obzory* 26, 1984, 167–185.
42. Obnovený výskum na Kláštorisku v Letanovciach. *AVANS* 1983, 1984, 195-196.
43. Parohová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalizmu. *Slovenská archeológia* 32, 1984, 377-429.
44. Stredoveké fortifikačné objekty v severnej časti Gemera. *Arch. rozhledy* 36, 1984, 653–663.
45. Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad Stojany. *Archaeologica historica* 9, 1984, 193–214.
46. Výsledky výskumu Trebišovského hradu. *Monumentorum Tutela. Ochrana pamiatok* 11, 1984, 163–231.

1985

47. Obnovený archeologický výskum na Kláštorisku v Slovenskom raji. *Krásy Slovenska* 62, č. 7, 1985, 20-23.

1986

48. XVII. celoštátna konferencia stredovekej archeológie. *Pamiatky príroda*, roč. 15, č. 1, 1986, III.
49. Na okraji príspevku v centrálnych stavbách. *Pamiatky príroda* 15, č. 4, 1986, 138-140.
50. Obraz stredovekého mesta na Slovensku. *Vlastivedný časopis*, roč. 35, č. 2, 1986, 63-67.
51. Príspevok k problematike vzťahu stredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovensku. *Archaeologia historica* 11, 1986, 359–376.

1987

52. Hradisko pod Pernekom. *Vlastivedný časopis* 1, 1987, 36-37.
53. K stredovekým dejinám Bernolákova (Čeklisa) a jeho okolia. *Zborník SNM 81 – História* 27, 1987, 151–178.
54. Piata výskumná sezóna na Kláštorisku. *AVANS* 1986, 1987, 96-97.
55. Pozoruhodný nález stredovekých slnečných hodín na Kláštorisku. *Nové obzory* 29, 1987, 181–188.
56. Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na križovnícke rády). *Archaeologia historica* 12, 1987, 383–402.
57. Spiš v 6. – 16. storočí v archeologických prameňoch. *Katalóg výstavy*. Bratislava – Levoča 1987.

1988

58. Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji. *Archaeologia historica* 13, 1988, 423–439.
59. Výskum exteriéru kostola v Bratislave-Rusovciach. *AVANS* 1988, 1990, 153-154.

1989

60. P. J. Šafárik vo vzťahu k archeológii. In: I. Sedlák (zost.): Pavol Jozef Šafárik a slovenské národné obrodenie. Zborník z vedeckej konferencie. Martin 1989, 255-259.
61. Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok. *Archaeologia historica* 14, 1989, 181-190.

1990

62. Archeologické doklady ku knižnej kultúre na Slovensku. *Literárnomúzejný letopis* 24, 1990, 95–112.
63. Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei. In: *Castrum Bene* 1989, 1990, 86–103.
64. Kultúrne pamiatky – archeologické lokality na východnom Slovensku (súčasný stav, problémy a východiská). *Študijné zvesti AU SAV* 26, Nitra 1990, 307–324.
65. Letanovce – Kláštorisko. Odborné a pamiatkové predpoklady na úpravu objektu. *Študijné zvesti AU SAV* 26, 1990, 379–381.
66. Nález džbánů z letanovskej kartúzie. *Nové obzory* 31, 1990, 123–134.
67. Nález stredovekého kľúča v Nitre. *AVANS* 1988, 1990, 151.
68. Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. *Slovenská numizmatika* 11, 1990, 83–112.
69. Šiesta výskumná sezóna na Kláštorisku v Letanovciach. *AVANS* 1988, 1990, 151-152.
70. Vita contemplativa ako protiklad k vita activa (Kartúzie hornonemeckej provincie). *Archaeologia historica* 15, 1990, 151–173.
71. Výskum exteriéru kostola v Bratislave – Rusovciach. *AVANS* 1988, 1990, 153-154.

1991

72. Akí sme Slováci? Slovenské národné noviny, roč. 22, č. 14, 1991, 4.
73. Cisterciiti na Slovensku. *Archaeologia historica* 16, 1991, 101–117.
74. Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy. In: J. Šimončíč: Trnava 1988. Zborník materiálov z konferencie Trnava 1238-1988. Bratislava 1991, 21–30.
75. Kláštorisko (kataster obce Letanovce). *Pamiatky a súčasnosť* 22, 1991, 23-24.
76. Mittelalterliche figurale Keramik in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 39, 1991, 333–366.
77. Najstarší kláštor na Slovensku svedectvo listín, mlčanie archeológov. *Historická revue*, roč. 2, č. 7, 1991, 4-5.
78. Siedma výskumná sezóna na Kláštorisku. *AVANS* 1989, 1991, 92-93.
79. Výskum interiéru kostola v Bratislave-Rusovciach. *AVANS* 1989, 1991, 93-94.

1992

80. Deviata výskumná sezóna na Kláštorisku. *AVANS* 1991, 1992, 113-114.
81. Falšovanie mincí na Slovenských hradoch. *Slovenská numizmatika* 12, 1992, 53–66.
82. Jubilant Ivan Chalupecký. *Bratislavské listy*, roč. 5, č. 7-8, 1992, 45.
83. Veda je moc. *Kultúrny život*, roč. 26, č. 9, 1992, 7.
84. Zisťovací výskum v Lipovníku. *AVANS* 1990, 1992, 95.

1993

85. Archeologická verifikácia kresťanských stavieb a ich význam v štruktúre osídlenia Slovenska (príspevky k cirkevným dejinám). Habilitačná práca. Bratislava 1993.
86. Fundačný proces cisterciťských kláštorov na Slovensku. *Východoslovenský pravek* 4, 1993, 191-195.
87. Kláštorná kultúra stredoveku. *Verbum*, 4, 1993, 79-83.
88. Mlčanie v samote život v kartuziánskych kláštoroch. *Historická revue*, roč. 4, č. 2, 1993, 6-7.
89. Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. *Archaeologia historica* 18, 1993, 53–62.
90. Trnavská univerzita. *Verbum* 4, 1993, 97-98.

1994

91. Diskutabilný Mačiansky krížik. In: *Verbum* 5, 1994, 90–95.
92. K problematike eremitizmu na Slovensku. In: J. Šimončíč (zost.): *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*. Trnava 1994, 49–70.

1996

93. Cirkevná historiografia v jarme komunistickej totality. *Verbum* 7, 1996, 286–291.
94. Kríž pre každého. Sentencia nad (štátnym) znakom v ľudskom dejinnom súvisi. *Zborník SNM 90 – Archeológia* 6, 1996, 183–195.
95. Nech kríž je nám svetlom. *Verbum* 7, 1996, 99–102.
96. Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát (poľsko – slovenko – ukrajinské). *Archaeologica historica* 21, 1996, 193–217.
97. Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát (poľsko – slovenko – ukrajinské). In: M. Parczewski (ed.): *Początki osiedlstwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji - Rzeszów 9-11 V 1995*. Rzeszów 1996, 309–326.

1997

98. K osemdesiatinám PhDr. Bela Pollu, DrSc. *Historický zborník* 7, 1997, 143–144.
99. Neverbálna komunikácia v ľudovej tradícii. In: J. Sabol (zost.): *Štylistika neverbálnej komunikácie*. Bratislava 1997, 215–220.
100. Slovenská historiografia v kontexte európskych dejín. In: Š. Fano (ed.): *Slovenské dejiny v dejinách Európy. Vedecké kolokvium Bratislava 26.-27. novembra 1996*. Bratislava 1997, 160–162.
101. Stredoveké skriptóriá. In: M. Domová (zost.): *Kniha '95 - '96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin 1998, 26–44.

1998

102. Bieda pretrpených dejín. *Listy*, roč. 11, č. 3, 1998, 22–23.
103. Diet'a na prvej i poslednej ceste pochovávanie detí v nádobách. *Hieron* 2/1997. 1998, 71–86.
104. Kultúrny profil mesta Letanovce. In: I. Chalupecký (zost.): *Z minulosti Spiša III –IV/1995 – 1996. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči*. Levoča 1998, 89–94.
105. Locus amoenus v procese zakladania a výstavby stredovekých kláštorov. *Studia Archaeologia Mediaevalia Slovaca* 1, 1998, 59–71.
106. Religionistika na FiF UK po skúšobnej lehote. *Naša univerzita*, roč. 44, č. 8, 1998, 5.
107. Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). *Archaeologia historica* 23, 1998, 259–275.
108. Stredoveké rehoľné domy na východnom Slovensku. In: V. Sedlák (zost.): *Zborník k slovenským dejinám. K životnému jubileu univ. prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc.* Bratislava 1998, 77–88.
109. Stredoveké skriptóriá. In: M. Domová (zost.): *Kniha 95' - 96'*. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Martin 1998, 26–44.
110. Stredoveký homo viator (Slovensko vo vzťahu k medzinárodným pútnym miestam). *Archaeologia historica* 23, 1998, 303–320.

1999

111. Človek ako kompozitum a persona „kus mäsa“ vo vzťahu k zvieraciemu mäsu (Dejinnonáboženský pohľad). In: L. Sokolovský (zost.): *Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska. Zborník z rovnomeného sympózia konaného v dňoch 3.-5. decembra 1997 v Rimavskej Sobote pri príležitosti 5. výročia založenia a.s. Tauris*. Martin 1999, 51–67.
112. Problém náboženskej symboliky v teológii a religionistike. In: J. Komorovský (ed.): *Religionistika a teológia náboženstiev. Zborník z vedeckej konferencie organizovaný FF UK a Slovenskou spoločnosťou pre štúdiá náboženstiev pri SAV*. Bratislava 1999, 108–111.

113. Strom života na Kláštorisku. Pamiatky a múzeá, roč. 48, č. 3, 1999, 69.
114. Taurus Cultus et Bipennis (k symbolike býka a dvojsečnej sekery). In: L. Sokolovský (zost.): Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska. Zborník z rovnomeného sympózia konaného v dňoch 3.-5. decembra 1997 v Rimavskej Sobote pri príležitosti 5. výročia založenia a.s. Tauris. Martin 1999, 285-291.
115. Umelecké remeslo na Slovensku v románskej dobe. Pamiatky a múzeá, roč. 48, č. 2, 1999, 27–32.

2000

116. Etablovanie rehoľných komunít v mestskom prostredí na Slovensku. In: M. Derwich/A. Podóg-Lenartowicz: Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6-8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 2000, 71-92.
117. Mendikantské rehole v mestotvornom procese na Slovensku. *Archaeologica Historica* 25, 2000, 267–277.
118. Počiatky kresťanstva na Slovensku. *Kultúra*, roč. 3, č. 3, 2000, 7.

2001

119. Doterajšie poznatky z dejín a kultúry kresťanstva na Slovensku (4. – 15. stor). *Studia archaeologica Slovaca Mediaevalia* 3-4. Bratislava 2001, 17–50.
120. Glosy k prenikaniu kresťanstva na Spiš. In: M. Števík (zost.): Spiš v 12. a 13. storočí. Stará Ľubovňa 2011, 79-87.
121. Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku. *Archaeologica Historica* 26, 2001, 299–322.
122. Maria Starnawska: Miedzy Jerozolima a Lukowem. Zakony krzyzowe na ziemiach polskich w sredniowieczu. *Múzeum*, roč. 47, č. 1, 2001, 44–45.
123. Martin Vančo: Stredoveké rotundy na Slovensku (9.-13. storočie) (rec.). *Studia archaeologica Slovaca Mediaevalia* 3-4, 2001, 407-726.

2002

124. Cirkevné dejiny v archeologických prameňoch. Pamiatky a múzeá, roč. 51, č. 3, 2002, 8–12.
125. K symbolike výzbroje a výstroja. *Archaeologia historica* 27, 2002, 589–605.
126. Kresťanské pustovnícke hnutie. In: R. Kožiak/V. Múcska (zost.): Rehole a kláštory v stredoveku. Bratislava 2002, 75–84.
127. Kristianizačný proces na Spiši (k počiatkom Spišskej Kapituly). In: I. Chaloupecký (zost.): Z minulosti Spiša 9-10/2001–2002, Levoča 2002, 23–40.
128. Veže ako dominanty domíní (symbolika a geneticko – typologický vývoj na Slovensku). *Archaeologia historica Polona* 12, 2002, 9–29.

2003

129. Sídľisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnú až vrcholnostredovekom období. In: R. Gładkiewicz (ed.): *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. Levoča, Wrocław 2003, 419–446.
130. Vzácný nález dýky zo Šarišského hradu. *Ve službách archeologie* 4, Brno 2003, 229–231.

2004

131. Človek ako druhá príroda. In: F. Divok (ed.): 40. výročie ochrany prírody a krajiny Slovenského raja. Zborník príspevkov z odborného seminára, 19.-20. október 2004, Čingov. Spišská Nová Ves 2004, 54–64.
132. Die Burg in der religiösen Vorstellung des Menschen (Zur Symbolik des Turmes). *Castrum Bene* 7 (Burgen und Siedlungsstruktur). Nitra 2004. 265–288.
133. Hranice v mentálnom chápaní stredovekého človeka. *Archaeologia historica* 29, 2004, 9–36.
134. K náboženskému synkretizmu v strednej Európe. In: R. Kožiak/J. Nemeš (zost.): *Pohanstvo a kresťanstvo*. (Zborník z konferencie usporiadanej 5. – 6. 2. 2003 v Banskej Bystrici). Bratislava 2004. 147–162.
135. Tzv. manželové ostrohy z územia Slovenska. Zborník SNM 98 – *Archeológia* 14, 2004, 183–190.

2005

136. Homo peregrinus. In: E. Frimmová/E. Klecker (eds.): *Itineraria Posoniensia*. Zborník z medzinárodnej konferencie *Cestopisy v novoveku*, ktorá sa uskutočnila v dňoch 3. – 5. novembra 2003 v Bratislave. Bratislava 2005, 24–34.
137. Mnísi na uhorských cestách v stredoveku. In: P. Sommer/D. Foltýn/K. Charvátová (eds.): *Historia Monastica 1*. Sborník z příspěvků z kolokvií a konferencí pořádaných v letech 2002-2003 v cyklu “Život ve středověkém klášteře”. Tematické bloky: infirmary, vizitace, Sázavský klášter, řeholníci na cestách. Praha 2005, 277–287.
138. Patrocínia stredovekého Spiša. In: M. Novotná (zost.): *Pohľady do minulosti 5*. Zborník prednášok z histórie. Levoča 2005, 67–80.
139. Prehľad bádania o kachliarstve. In: J. Chovanec: *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*. Trebišov 2005, 15–22.
140. Reminiscencia na PhDr. Vendelína Jankoviča. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 16, 2005, 10-11.

2006

141. Patrocínia stredovekého Spiša 2 (v kontexte uctievania svätých na Slovensku). In: M. Novotná (zost.): *Acta musaei Scepusiensis*. Levoča 2006, 137-172.
142. Uctievanie svätých na Slovensku k problematike výskumu patrocínií. *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* 5. Človek, sacrum, prostredie. Sympóziium - Kláštorisko, 25.–27. 8. 2005. Levoča 2006, 91-162.

2007

143. Človek a dejiny. In: T. Gerboc et al. (eds.): *Človek a spoločnosť v dejinách*. Sympóziium - 9.–10. 11. 2006, Trnava. Trnava 2007, 6-8.
144. Úvod. *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* 6. Kostol ako stred sídliskovej jednotky. Bratislava 2007, 5.

2008

145. K najstarším dejinám Vajnôr. In: O. Demo (zost.): *Naše Vajnory*. Bratislava 2008, 19-27.
146. Kostol ako zdroj pamäti. *Vajnorské novinky*, roč. 14, č. 4, 2008, 38-41.
147. Sakrálné stavby drobné sakrálné pamiatky. In: O. Demo (zost.): *Naše Vajnory*. Bratislava 2008, 112-117.
148. Sakrálné stavby Vajnorský kostol. In: O. Demo (zost.): *Naše Vajnory*. Bratislava 2008, 96-111.

2009

149. Kostol sv. Štefana kráľa v Bernolákove. *Musaica* 26. Bratislava 2010, 189-210.
150. Tzv. Lapis baptismalis z Boldogu (pokus o jeho reinterpretáciu). *Ružomerský historický zborník* 3. Ružomberok 2009, 34-43.

2010

151. Historiografia spišskej historickej antropológie stredoveku. Reflektovanie stavu a perspektívy bádania. *Kultúrne dejiny*, roč. 1, č. 1, 2010, 44-100.
152. Ku genéze sakrálnych stavieb v Spišskej Kapitule. In: E. Hromják (zost.): *Z dejín Spišského prepoštstva*. Zborník z medzinárodnej konferencie pri príležitosti 800. výročia prvej písomnej zmienky o Spišskom prepoštstve - Spišské Podhradie, 11. 11. 2009. Spišské Podhradie 2010, 43-50.
153. Národné kultúrne pamiatky na Slovensku - marginálie k zahájeniu publikačnej formy prezentácie. *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 22. Bratislava 2010, 448-449.

2011

154. Glosy k prenikaniu kresťanstva na Spiš. In: M. Števík (zost.): *Spiš v 12. a 13. storočí*. Medzinárodná konferencia - Žakovce, 25.–27. 9. 2009. Stará Ľubovňa 2011, 79-87.
155. Stav poznania kresťanstva na Zemplíne v období stredoveku. In: J. Adam (zost.): *Kresťanstvo v dejinách Zemplína*. Zborník z rovnomennej celoslovenskej vedeckej konferencie, konanej 17.-18. septembra 2010 v Michalovciach. Michalovce 2011, 20-25.

2012

156. Príspevok ku genéze sakrálnych objektov v Spišskej Kapitule. In: Š. Lenčíš/T. Filip (eds.): Putovanie za duchovnom po gotickej ceste. Košice 2012, 135-140.

2013

157. Pohľady do stredovekých dejín Slovenska (Res intrinsecus lectae). Martin 2013.

2016

158. Poznámky k najnovšej historiografii o templároch, johanitoch a antonitoch na Slovensku. In: Kultúrne dejiny, roč. 7, č. 2, 2016, 197-216.

2017

159. Hranice v stredoveku. In: M. Pollák (ed.): Ploty, múry, hranice. Levoča 2017, 482-491.
160. Inskripcie v stredovekom archeologickom materiáli z územia Slovenska 1. *Archaeologia historica* 42, 2017, 819-847.
161. Výsledky geofyzikálneho výskumu zaniknutého benediktínskeho kláštora v Rimavských Janovciach. *Archaeologia historica* 42, 2017, 651-667.

2018

162. Slovenská monasteriologická historiografia. In: M. Kvasnicová (ed.): Architektúra kláštorov a rehoľných domov na Slovensku: Dejiny a pamiatková ochrana. Bratislava 2018, 16 - 46.

V spoluautorstve

163. M. Slivka/L. Olexa: Archeologi vykrývajú taemnici. *Družno vpered*, r. 24, č. 12, 1975, 15-17.
164. L. Olexa/M. Slivka: Červonij kláštor – nacionalna kulturna pamjatka. *Družno vpered*, roč. 25, č. 6, 1976, 26-27.
165. L. Olexa/M. Slivka: Kapušanskij zamok. *Družno vpered*, roč. 25, č. 4, 1976, 26-27.
166. L. Olexa/M. Slivka: Socialno-kulturne značenia istoričnych pamjatok. *Družno vpered*, roč. 25, č. 2, 1976, 26-27.
167. L. Olexa/M. Slivka: Zborivskij zamok – zabutij skarb. *Družno vpered*, roč. 25, č. 8, 1976, 26-27.
168. M. Slivka/D. Čaplovič: Predbežné výsledky archeologického výskumu Ľubovnianskeho hradu. *Krásy Slovenska* 10, 1976, 448-449.
169. M. Slivka/V. Mináč: Druhé predveľkomoravské birituálne pohrebisko v Bratislave-Vajnoroch. *Archeologické rozhledy* 28, 1976, 426-430.
170. M. Slivka/L. Olexa: Staroľubovnianskij zamok – starovinna prikordonna tverdinja. *Družno vpered*, roč. 25, č. 3, 1976, 26-27.
171. M. Slivka/L. Olexa: Ďalšia etapa systematického výskumu Šarišského hradu. *AVANS* 1976, 1977, 258-259.
172. M. Slivka/L. Olexa (zost.): PhDr. Belo Polla, CSc. Personálna bibliografia. Prešov 1977.
173. B. Polla/M. Slivka: Husiti, Jiskrovci a bratřici na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania. *Archaeologia historica* 5, 1980, 69–103.
174. M. Slivka/A. Vallašek: Stredoveký hrádok v Herľanoch. *AVANS* 1979, 1980, 194-195.
175. A. Vallašek/M. Slivka: Ďalší zaniknutý hrádok pri Silickej Jablonici. *Pamiatky príroda* 5, 1980, 42.
176. A. Vallašek/M. Slivka: Zaniknutý hrádok v Bukovci. *Pamiatky príroda* 6, 1980, 19.
177. M. Slivka/Š. Tóthová/A. Vallašek: Archeologické výskumy SÚPSOP. In: M. Hrušovská (zost.): Jubilejný zborník. 30 rokov Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave. Bratislava 1981, 161-185.
178. M. Slivka/A. Vallašek: Hradý a hrádky v severnej časti Gemera. In: 10 rokov OSPSOP. Prednášky zo seminára, Krásnohorské Podhradie, 22.–24. 4. 1981. Rožňava 1981, 34-39.
179. M. Slivka/A. Vallašek: K lokalizácii Tibavského hradu. *Vlastivedný časopis*, roč. 30, č. 3, 1981, 137-139.
180. M. Slivka/A. Vallašek: Stredoveké pamiatky v Šiveticiach. *Vlastivedný časopis* 1, 1981, 186-187.
181. M. Slivka/A. Vallašek: Výsledky prieskumu hradiska v Poprade – Kvetnici. *AVANS* 1980, 1981, 266-268.
182. A. Vallašek/M. Slivka: Hanigovský hrad. *Nové obzory* 23, 1981, 133-144.
183. A. Vallašek/Š. Tóthová/M. Slivka: Výskumy niektorých hradov na Slovensku. In: J. Poulík et al.(zost.): Součas-

- né úkoly československé archeologie. Referáty z celostátní konference československých archeologů, Valtice 17. 10.–20. 10. 1978. Praha 1981, 159-165.
184. J. Béreš/D. Čaplovič/M. Slivka: Archeologický prieskum zátopovej oblasti Starina. AVANS 1981, 1982, 41-43.
185. D. Čaplovič/A. Ruttkay/M. Slivka/A. Vallašek: Zlatý pečatný prsteň z Hrhova. AVANS 1981, 1982, 70-73.
186. B. Polla/M. Slivka/A. Vallašek: K problematike výskumu hrádkov a hradov na Slovensku. *Archaeologia historica* 7, 1982, 385-411.
187. M. Slivka/A. Vallašek: Hospodárske zázemie šľachtických sídiel v oblasti Horného Zemplína. *Archaeologia historica* 7, 1982, 287-295.
188. M. Slivka/A. Vallašek: Hrad Rákoš v Gemeri. *Pamiatky príroda*, č. 2, 1982, 21-22.
189. M. Slivka/A. Vallašek: Terénny prieskum stredovekých fortifikačných objektov na východnom Slovensku. AVANS 1981, 1982, 263-269.
190. M. Slivka/A. Vallašek: Zaniknutý stredoveký hrádok vo Svinici. *Pamiatky príroda* 3, 1982, 16-17.
191. M. Slivka/D. Čaplovič: Terénny prieskum v oblasti Šariša. AVANS 1982, 1983, 73-77.
192. A. Vallašek/M. Slivka: Poznámky k terminológii stredovekých fortifikačných stavieb. *Pamiatky príroda* 1, 1982, V (príloha).
193. M. Slivka/D. Čaplovič: Včasnostredoveké osídlenie Šariša. *Študijné zvesti AÚ SAV* 20, 1983, 273-301.
194. M. Slivka/A. Vallašek: Stredoveké šľachtické sídla v oblasti dolného Zemplína. *Nové obzory* 25, 1983, 145-190.
195. M. Slivka/A. Vallašek: Zaniknutý hrádok nad obcou Skároš. AVANS 1982, 1983, 227-228.
196. A. Vallašek/M. Slivka: Zisťovací výskum zaniknutého stredovekého hrádka v Radvanovciach. AVANS 1982, 1983, 254-256.
197. M. Slivka/F. Javorský: Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad Stojany. *Archaeologia historica* 9, 1984, 193-214.
198. M. Slivka/F. Javorský: Záchranný výskum sakrálneho objektu v Poprade – Spišskej Sobote. AVANS 1983, 1984, 196-199.
199. M. Slivka/A. Vallašek: Stredoveké fortifikačné objekty v severnej časti Gemera. *Arch. rozhledy* 36, 1984, 653-663.
200. M. Slivka/M. Vizdal: Hrad Brekov. *Nové obzory* 26, 1984, 167-185.
201. D. Čaplovič/M. Slivka: Stredoveká importovaná keramika na východnom Slovensku. *Arch. rozhledy* 37, 1985, 49-57.
202. A. Ruttkay/M. Slivka: Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku. *Archaeologia historica* 10, 1985, 333–356.
203. M. Slivka/M. Plaček: Dračí hrádek u Stupavy a jeho nejstarší vyobrazení. *Malovaný kraj* 1, 1986, 9.
204. M. Slivka/M. Plaček: Dračí hrádok pri Borinke a jeho funkcia. *Pamiatky príroda*, roč. 15, č. 3, 1986, 94-99.
205. M. Slivka/M. Plaček: K objvu neznámeho hradu na Záhorí. *Malovaný kraj* 4, 1986, 7.
206. M. Slivka/M. Plaček: Zvyšky stredovekého hradu nad obcou Kuchyňa. *Vlastivedný časopis* 3, 1986, 131-134.
207. M. Slivka/A. Vallašek: Archeologický výskum stredovekého hrádka v Medziankach. *Nové obzory* 28, 1986, 137–162.
208. A. Vallašek/M. Slivka: Zur Problematik der Sitze des Mittel- und Kleinadels im Mittelalter in der Ostslowakei. In: B. Chropovský et al. (eds.): *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*. Nitra 1986, 311-316.
209. M. Slivka/M. Plaček: Stredoveké hrádky v okolí Bánoviec nad Bebravou. *Vlastivedný časopis* 3, 1988, 141-143.
210. M. Slivka/A. Vallašek: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991.
211. M. Slivka/I. Chalupecký: Kláštorisko – Skala útočist'a (vreckový sprievodca). Spišská Nová Ves 1995.
212. D. Čaplovič/M. Slivka: Archeológia stredoveku a nové poznatky o stredovekých dejinách. In: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* 1, 1998, 9–34.
213. G. Lukáč/M. Slivka: Predbežné výsledky archeologického výskumu zaniknutej zrubovej stavby na lokalite Zlaté-Kláštorisko pri Bardejove. In: O. Dyba/S. Kolodziejski/R. Marcinek: *Patientia et Tempus*. Kraków 1999, 121-126.
214. S. Bodoríková/I. Kvetánová/M. Slivka: Nové kostrové nálezy zo zaniknutého kostola sv. Kataríny pri Dehticiach. *Slovenská antropológia* 11, 2008, 14-19.
215. J. Červenka et al. (zost.): *Naše Vajnory*. Bratislava 2008.
216. M. Slivka/T. Kopták: Spišský Štiavnik - kaštieľ. Zaniknutý cisterciátsky kláštor. *Nálezová správa z výskumov z rokov 2006 a 2007*. Trnava 2009.
217. I. Kvetánová/M. Slivka: Výskum kláštora a kostola sv. Kataríny Alexandrijskej v Dehticiach. AVANS 2008,

- 2011, 171-173.
218. S. Bodoríková et al.: Analýza kostrových pozostatkov z okolia gotickej kaplnky pri zaniknutom kostole sv. Kataríny v Dechticiach (okr. Trnava), exhumovaných v rokoch 2008, 2009 a 2011. Slovenská antropológia 2, 2014, 5-14.
219. L. Marková et al.: Analýza kostrových pozostatkov z krypty zaniknutého kostola sv. Kataríny pri Dechticiach (okr. Trnava) exhumovaných v rokoch 2013 a 2014. Študentská vedecká konferencia PriF UK 2016. Zborník recenzovaných príspevkov. Bratislava 2016, 453-458.
220. M. Hanuš/D. Kušnirák/M. Slivka: Výsledky geofyzikálneho výskumu zaniknutého benediktínskeho kláštora v Rimavských Janovciach. Archaeologia historica 42, 2017, 651-667.

O autorovi

- M. Benčatová: Archeológ Michal Slivka žije v srdci Raja už tridsaťpäť rokov. Sprístupňuje kartuziánsky kláštor na Skale útočišťa už od roku 1983. Korzár Spiš, 3. október 2018.
- T. Ičo: Spišský archeológ Michal Slivka medzi dvoma kláštorami. SME, 3. august 1996.
- G. Lukáč: K životnému jubileu doc. PhDr. Michala Slivku, CSc. Monument revue 2, č. 2, 2013, 66-67.
- O. Ožďáni: K životnému jubileu doc. PhDr. Michala Slivku, CSc. Informátor SAS 19, č. 2, 2008, 30-31.
- Slivka, Michal, Doc. PhDr., CSc – archeológ. In: J. Petrik: Slovenský raj. Náčrt histórie a osobností Slovenského raja. Spišská Nová Ves 2006, 233-234.
- M. Viršínská: Archeológ a historik Michal Slivka šesťdesiatročný. Historický zborník 19, 2008, 277-279.
- M. Neumann: K životnému jubileu doc. PhDr. Michala Slivku, CSc. Informátor SAS 29, č. 1-2, 2018, 66-67.

Recenzie

- M. Slivka: Pohľady do stredovekých dejín Slovenska. Martin 2013. (rec.) D. Košarišťan – In: Kultúrne dejiny, roč. 6, č. 2, 2015, 317-318.
- M. Slivka: Pohľady do stredovekých dejín Slovenska. Martin 2013. (rec.) L. Bajko - In: Medea - Studia Mediaevalia et Antiqua 19/20 2015/2016, (2017), 108-110.

Internetové zdroje:

- Nočná pyramída – host' (štvrtok 31. 5. 2018 22:19)
<https://player.fm/series/nocna-pyramida-host-1309398/nocna-pyramida-host-stvrtok-3152018-2219>

Autorov tzv. citačný index vykazuje 1147 citácií, z toho 443 zahraničných

VČASNOSTREDOVEKÉ OBYDLIE ZO ZBEHOV

Klaudia Daňová* – Michal Cheben*

*Akademická 2, 949 21 Nitra, klaudia.danova@savba.sk, michal.cheben@savba.sk

Abstrakt: Príspevok je venovaný najnovším výsledkom terénneho archeologického výskumu v Nitre priemyselnom parku Sever. Archeologickým výskumom v katastrálnom území Zbehov a Lužianok v polohe Dolné lúky sa odkrylo okrem množstva rôzne datovaných objektov aj obydlie z obdobia včasného stredoveku. Na základe rozboru materiálu ako aj analýzy C14 bol objekt datovaný do prvej polovice 7. storočia. Z územia Nitra máme doložený podobne datovaný obytný objekt z lokality Nitra – Míkov dvor. Ďalšie nálezy pochádzajúce z Nitra sú datované len rámcovo do širšieho časového úseku. Význam nálezu spočíva v jeho presnom chronologickom zaradení. Skúmaný objekt je zároveň zdrojom informácií o konštrukcii obydliá a dispozičnom rozložení vnútorného priestoru. Skúmané územie prináša zároveň celkom nové svetlo do problematiky osídlenia tejto časti Nitra a okolia.

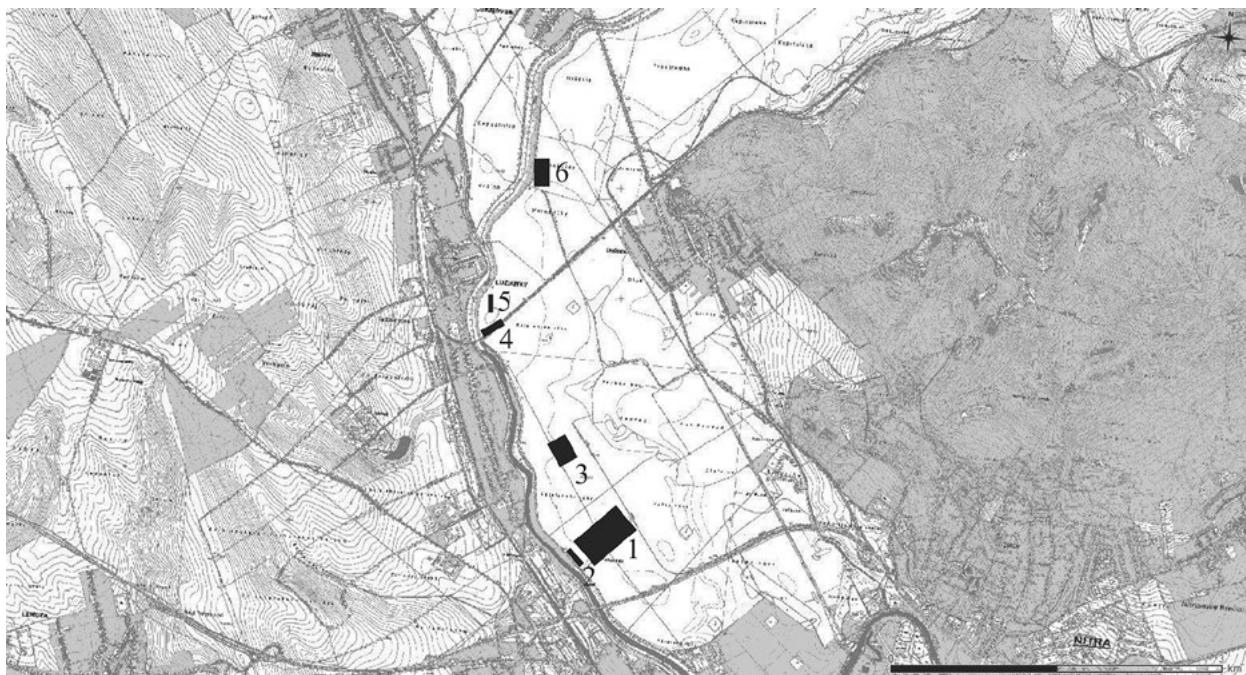
Abstract: This paper is dealing with the latest excavation results from Nitra, industrial park North. Archaeological excavation in civil parish Zbehy and Lužianky, site Dolné lúky, revealed Early Slavonic dwelling. Typo-chronological analysis as well as 14C analysis dated the dwelling to the first half of the 7th century. From the Nitra municipality, similarly dated dwelling was excavated in Nitra, site Míkov dvor. Other finds from Nitra are dated only in general terms to broader chronological window. This find is therefore quite significant. Excavated dwelling is a source of information regarding the Early Slavic construction techniques as well as the inner organization of space in Early Slavic dwellings. Excavated area shed new light on the settlement activities in Nitra and surrounding region.

Kľúčové slová: archeologický výskum, včasný stredovek, obydlie

Key words: archaeological excavation, Early Middle Ages, dwelling

Úvod

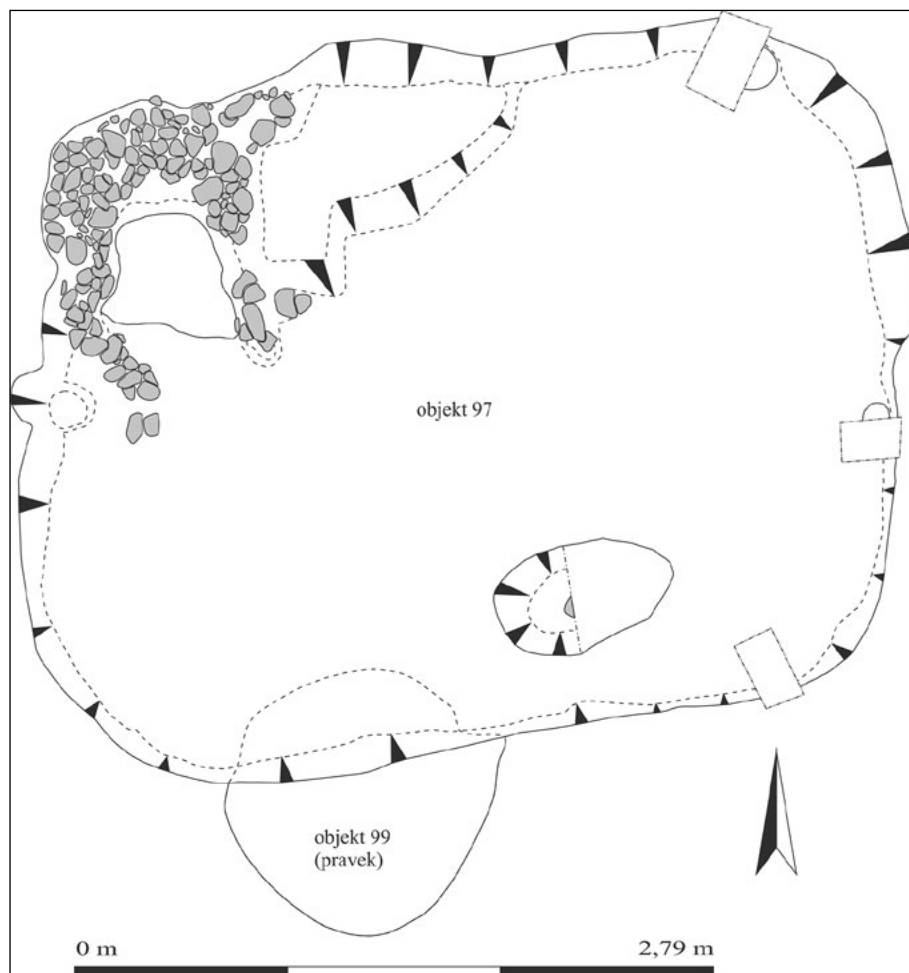
V závere roku 2016 a počas celého roku 2017 boli Archeologickým ústavom SAV realizované záchranné akcie v rámci prípravy cestnej infraštruktúry pre strategický park Sever v Nitre. Skúmané územie sa nachádza severozápadne od mesta Nitra a východne od rieky Nitra (*obr. 1*). Ide o rovinný terén miestami už v inundácii rieky. Územie bolo v minulosti využívané pre agrárne účely. Zdanlivo rovinný terén však pozostáva z miernych vyvýšení – sprašových dún. Podložie predstavuje spraš v niektorých miestach premiešaná s pieskom a štrkom. Nestálosť koryta rieky v tejto časti dokladajú mohutné niekedy aj viac ako metrové nánosy riečného bahna. Vylievaniu rieky sa zabránilo až v prvej polovici 20. storočia, kedy bol vystavaný protipovodňový val a umelé koryto rieky. Napriek hrozbe, ktorú rieka v niektorých ročných obdobiach predstavovala, môžeme hovoriť o území, ktoré bolo vyhľadávané už od praveku. Z hľadiska dejín bádania bolo známe najskôr osídlenie západnej strany rieky Nitra. Tá tvorila zároveň intravilán obcí s častejšími stavebnými aktivitami, čo prinieslo aj väčšie množstvo lokalít zaznamenaných najmä v katastrálnom území Nitra, časť Mlynárce a Lužianok. Išlo o nálezy z rôznych časových období (*Bátora 1993*, 39: obr. 1; *Fusek 1993*, 100: obr. 2; *Hečková 1993*, 66: obr. 1; *Pavúk 1993*, 18: obr. 1; *Pieta 1993*, 76: obr. 2; *Romsauer 1993*, 44: obr. 1; 46: obr. 2). Východná, rovinná poľnohospodárska strana rieky bola takmer neskúmaná. Väčšie záchranné akcie boli sústredené až na vyššie polohy ako Šindolka, Lupka, vzdialené cca 1800 metrov od lokalít pri rieke. Priestor medzi osídlením na východnej a západnej strane bol až do roku 2006 neprebádaný. Prvé výraznejšie poznatky o osídlení tejto časti priniesol až výskum I. Kuzmu a M. Gabulovej pri výstavbe

▲ **Obr. 1.** Mapa skúmaných plôch Archeologickým ústavom SAV v priemyselnom parku Nitra – Sever. 1, 2 – Nitra, časť Mlynárce, poloha Pasiенок (2008, 2017), 3 – Lužianky, poloha Jalšiny (2017), 4, 5 – Lužianky, poloha Kajsianske/Horné lúky (2016, 2017), 6 – Zbehy, poloha Dolné lúky (2017).

Fig. 1. The map of areas excavated by the Archaeological Institute of Slovak Academy of Sciences in the industrial park Nitra – Sever. 1, 2 – Nitra, part Mlynárce, location Pasiенок (2008, 2017), 3 – Lužianky, location Jalšiny (2017), 4, 5 – Lužianky, location Kajsianske/Horné lúky (2016, 2017), 6 – Zbehy, location Dolné lúky (2017).

fabriky SONY (dnes Foxcon) v Nitre, časť Mlynárce poloha Pasiенок. Na mohutnej sprašovej dune sa podarilo preskúmať viac ako 700 objektov a situácií z obdobia eneolitu, staršej a mladšej doby bronzovej, z doby halštatskej a laténskej ako aj stredoveku (*Kuzma – Kopčeková 2008*, 106, 107; 2009, 130, 131; *Kuzma – Jakob – Gabulová 2010*, 65–76). Duna, na ktorej sa osídlenie nachádzalo je situovaná v blízkosti súčasného toku. Pred reguláciou zrejme rieka meandrovala v okolí duni. Nové poznatky o osídlení priniesol výskum spoločnosti 376 A.D., ktorá v rámci prípravy strategického parku v rokoch 2015 a 2016 identifikovala ďalšie tri polykultúrne náleziská (*internetový zdroj 2016*). V roku 2016 začal aj výskum Archeologického ústavu. Išlo o pomerne rozsiahlu záchrannú akciu, ktorá pozostávala z viacerých etáp. Ako prvá bola skúmaná plocha pod plánovanou železnicou tzv. „Terminál intermodálnej prepravy Lužianky“. Už v tejto fáze sa potvrdilo osídlenie na viacerých miestach a preskúmaných bolo 47 sídliskových objektov a jeden kostrový hrob (*Vojteček – Cheben – Nemergut 2017*). V roku 2017 sa otvorila plocha v Nitre, časti Mlynárce poloha Pasiенок (vedľa SONY/Foxcon), kde sa podarilo doskúmať zvyšok duni odkrytej v roku 2006. Celkovo sa preskúmalo 26 objektov datovaných do praveku (pravdepodobne eneolit), mladšej doby bronzovej a stredoveku (*Vojteček – Nemergut 2018*; *Vojteček a kol. v tlači*). Severne od náleziska pod fabrikou SONY/Foxcon sa nachádzala ďalšia výrazná sprašová vyvýšenina s hustým osídlením. Na polohe Jalšiny, katastrálne územie Lužianok sa preskúmalo 220 objektov z neskorej doby kamennej, mladšej doby železnej a stredoveku (*Vojteček – Gabulová – Švihurová 2018*; *Vojteček a kol. v tlači*). Ďalšia plocha, kde sa potvrdilo osídlenie sa nachádzala severozápadne pri železničnom moste tiež v katastri Lužianok. V tejto časti boli Archeologickým ústavom preskúmané len tri objekty datované rámcovo do praveku. V tesnej blízkosti tejto lokality skúmala svoj úsek aj spoločnosť 376 A. D. ale vo väčších hĺbkach s pozitívnym zistením. Posledný skúmaný úsek sa nachádzal v katastrálnom území Zbehov a Lužianok v polohe Dolné Lúky. Výskumom sa podarilo zachytiť 328 objektov (medzi nimi aj niekoľko hrobových celkov). Nálezy pochádzajú z mladšej a neskorej doby kamennej, staršej doby bronzovej, stredoveku a novoveku (*Vojteček – Daňová – Cheben 2018*; *Vojteček a kol. v tlači*).

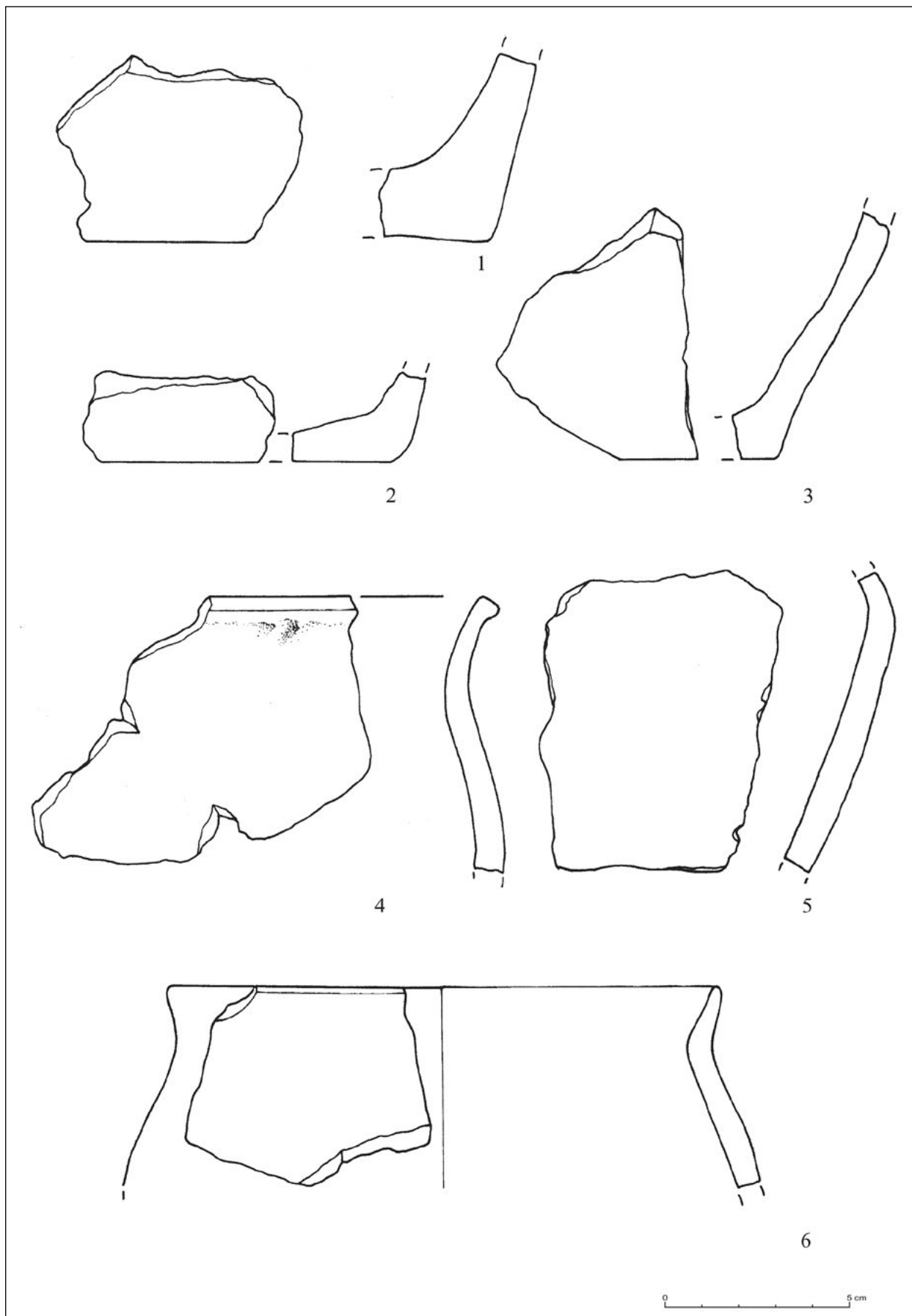
▲ Obr. 2. Plán obydlia 97. Fig. 2. The plan of dwelling 97.

zostávala z menších lomových kameňov. Časť z nich sa po deštruovaní dostala až do stredu objektu. Po dočistení pece sa objavilo prepálené dno s množstvom uhlíkov (vzorky C14). Východne od pecky popri severnej stene sa nachádzal stupienok/lavica. Po obvode stavby boli tri (možno štyri) menšie kolové jamy s rozmermi cca dĺ./š./hĺ 20 x 20 x 35 cm. Nachádzali sa v severovýchodnom rohu a v strede dvoch kratších protiľahlých strán, prítomnosť kolovej jamy v juhovýchodnom rohu je otázná (overovaná bola rezom, podložie splývalo s veľmi jemným odtieňom sivohnedej hliny). V juhovýchodnej štvrtine objektu sa nachádzala oválna jama s rozmermi dĺ./š./hĺ. 72 x 44 x 23 cm. Ďalšie kolové jamy sa zistiť nepodarilo. Keramika sa vyskytla len sporadicky. Nachádzala sa v okolí pece a v oválnej jame v juhovýchodnej časti objektu. V objekte sa našli zvieracie kosti a z pece pochádza kamenný úštep (pravek, určil M. Cheben). V okolí chalupy sa nachádzalo početné praveké osídlenie. V niektorých jamách však absentujú jednoznačné datovacie prostriedky, preto sa nedajú vylúčiť aj ďalšie stredoveké objekty na tomto nálezisku.

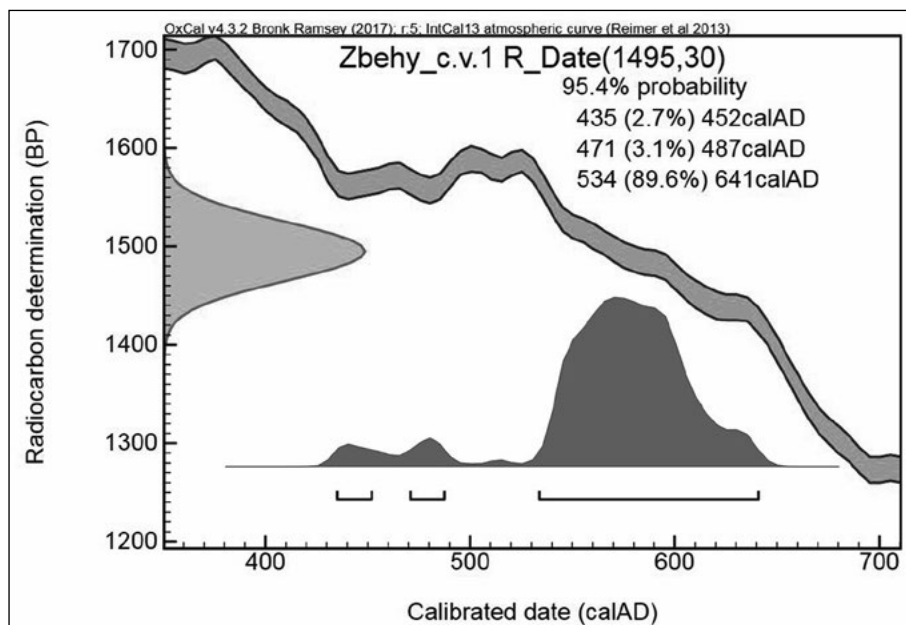
Skromný keramický súbor predstavujú predovšetkým črepy z tiel nádob, početnejšie zastúpené sú dná. V objekte sa našli len dva okrajové črepy. Ide o v ruke robenú obtáčanú do červena a hnedá vypálenú keramiku bez výzdoby (obr. 3). Keramická hmota má organickú a anorganickú prímies v podobe piesku a väčšieho množstva drobných ale aj väčších ostrých a oblých kamienkov (kremeň) vystupujúcich na povrch. Napriek absencii nádob ako aj väčších kusov črepov sa podľa dvoch okrajov a niekoľkých fragmentov z dien zdá, že materiál zodpovedá typologickej náplni II. fázy (Fusek 1994, 105, 106, Obr.71, 72). Chronologicky ide o obdobie prvej polovice 7. storočia. Datovanie do prvej polovice 7. storočia potvrdila aj analýza C14. Z objektu bolo odobratých viacero vzoriek. Zatiaľ bola vyhodnotená len vzorka uhlíkov z pece, ktorá poskytla dátum 641 calAD (s presnosťou na 89,6%, obr. 4).

Vyhodnotenie nálezu situácie

Jediným stredovekým objektom v polohe Dolné lúky bolo obydlie – objekt 97 (obr. 2). Nachádzal sa na temene sprašovej duny. V žltom podloží sa rýsoval ako tmavý obdĺžnik s rozmermi dĺ./š./hĺ. 348 x 290 x 30–43 cm a kamennou deštrukciou v severozápadnom rohu. Objekt 97 v juhozápadnej časti porušil starší praveký objekt 99. Rohy objektu 97 boli oblé a steny mierne klesali k nerovnému dnu. Dno malo množstvom priehlbín najmä v strednej časti. Výplň objektu tvorila tmavá hnedá hlina v juhovýchodnej časti bola premiešaná žltou sprašou. Po začistení situácie bola identifikovaná deštrukcia ako kamenná piecka. Po-

▲ Obr. 3. Výber z nálezov. Fig. 3. Selection of findings.

▲ Obr. 4. Analýza 14C z objektu 97. Fig. 4. Radiocarbon analysis from feature 97.

Mikovho dvora (Fusek 1991, 296, 311). Podobne ako pri obytnom objekte zo Zbehov ide o obdĺžnikový tvar so zaoblenými rohmi a zásobnou jamou v interiéri obydlia. V obydlí zo Zbehov absentuje zásobná jama, ale v juhovýchodnej časti objektu sa nachádza menšia jama, ktorej funkcia je otázná. Vzhľadom na jej vychýlenie z osi stavby nemusí ísť o súčasť nosnej konštrukcie. Predpokladáme, že mohlo ísť o nejakú „príručnú“ skladovacu jamu. Výskyt takýchto menších zásobných objektov v obydlíach je pomerne bežný (Šalkovský 2011, 172). Medzi objektami sú však menšie rozdiely v rozmiestnení kolových jám. V objekte 233 z Mikovho dvora sa dve kolové jamy nachádzajú v strede stien a ďalšie dve v priestore pri peci a schode. Rozdiel je aj vo vykurovacom zariadení. V objekte z Nitry, Mikovho dvora bolo ohnisko (Fusek 1991, 296, 321, Tab. III: 1), zatiaľ čo v Zbehoch išlo o kamennú piecku. Zistené rozdiely medzi obydliami z rovnakého časového obdobia ako aj z relatívne malej vzdialenosti poukazujú na istú variabilitu obytných objektov skúmaného obdobia.

Záver

Nálezy zistené v priemyselnom parku sú dôležité najmä z hľadiska celkovej štruktúry osídlenia, nielen v období včasného stredoveku. Skúmané plochy pozostávali z pásov v trvalom ako aj v dočasnom zábere líniovej stavby. To znamená, že niektoré plochy zostali stále neprebádané a aj v budúcnosti môžu prispieť k lepšiemu poznaniu sídliskovej štruktúry v danom území. Vďaka prvým väčším výskumom sa dnes pozeráme na plochu východne od súčasného toku rieky Nitra inými očami. Územie je zaujímavé aj kvôli stratégii osídlenia, ktoré sa v tomto dnes už takmer rovinatom priestore sústreďovalo na vyvýšeniny. Dôvodom bola meandrujúca rieka, ktorej brehy boli nestále. Dokladom sú viac ako metrové naplaveniny, nad objektami z rôznych časových období. Okrem množstva nových zistení však vyvstávajú aj nové otázky. Rieka, ktorá znamenala obživu, tvorila akúsi obrannú hranicu ale znamenala iste aj veľké nebezpečenstvo najmä v čase zvýšenej hladiny. Akú funkciu mali sídliská v tomto priestore? Išlo o sezónne osídlenie a ľudia sa v čase zvýšenej hladiny sťahovali do bezpečia niekde v okolí (lokalita na terasách napr. Šindolka) alebo boli tieto sídliská celoročné a hladina vody nepredstavovala vo viacerých etapách výrazné nebezpečenstvo. Vtedy by osídlenie na vrcholoch dún bolo dostatočnou ochranou pred vodou. Odpovede na tieto otázky môže priniesť až komplexné vyhodnotenie širšieho sídelného priestoru. Dovtedy sa pokúsime prinášať aspoň čiastkové výsledky, ktoré vyplnia medzery v poznaní osídlenia tohto priestoru.

Poznámky: Príspevok vznikol s podporou projektu VEGA č. 2/0025/22.

Najbližšie nálezy z II. a III. fázy včanoslovanského osídlenia pochádzajú zo sídliskových objektov z Nitry-Šindolky. Aj tu sa stretávame s nízkym počtom a fragmentárnosťou nálezov ako v prípade objektu 97 zo Zbehov (Fusek 2002, 186). Ďalšie nálezy datované do II. fázy z Nitry sú z osady v Nitre poloha Mikov dvor a v Janíkovciach, poloha Mikov dvor I (Fusek 1991, 296; Ruttkay a kol. 2013, obr. 106) a rámcovo do I. a II. fázy z kasární pod Zoborom (Fusek 1994, 110). Okrem sídliskových objektov rôznej funkcie poznáme aj jedno obydlie – objekt 233 z Nitry

Bibliografia

- Bátora, J. 1993: Osídlenie Nitry v staršej a strednej dobe bronzovej. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, 26–42.
- Fusek, G. 1991: Včasnოსlovanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore. Slovenská archeológia 39/1, 2. 289–330.
- Fusek, G. 1993: Archeologický výskum dejín Nitry od jej osídlenia Slovanmi po zánik Veľkej Moravy. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, 96–108.
- Fusek, G. 1994: Slovensko vo včasnოსlovanskom období. Nitra.
- Fusek, G. 2002: Včasnოსlovanské nálezy z Nitry-Šindolky. In: Guštin, M. (ed.): Zgodniji slovani. Zgodnjesrednjeveška lončeninan na obrobju vzhodnih Alp. Ljubljana, 184–188.
- Hečková, J. 1993: Prvé historické etniká na území Nitry. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, 64–73.
- Kuzma, I. – Kopčeková, M. 2008: Výskum v Nitre-Mlynárčiach (Priemyselný park Sever – SONY). Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2006, Nitra, 106, 107.
- Kuzma, I. – Kopčeková, M. 2009: Pokračovanie výskumu v Nitre-Mlynárčiach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2007, Nitra, 130–133.
- Kuzma, I. – Jakab, J. – Gabulová M. 2010: Pohreby na sídlisku ludanickej skupiny v Nitre-Mlynárčiach. In: Hroby, pohrby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlištích. Hradec Králové, 65–76.
- Pavúk, J. 1993: Osídlenie Nitry v mladšej a neskorej dobe kamennej. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, 15.–25.
- Pieta, K. 1993: Osídlenie z doby rímskej a sťahovania národov v Nitre. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, 74–95.
- Romsauer, P. 1993: K osídleniu Nitry v období popolnicových polí a v dobe halštatskej. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, 43–63.
- Ruttkay, M. – Bielich, M. – Malček, R. – Nemergut, A. – Ruttkayová, J. – Zajacová, B. 2013: Záchranne archeologické výskumy na trase výstavby rýchlostnej cesty R1. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2009, Nitra, 200–208.
- Šalkovský, P. 2011: Včasnostredoveké kvadratické zemnice – problémy terminológie, typológie, interpretácie a rekonštrukcie. In: *Musaica archaeologica* 27, Bratislava, 159 – 182.
- Vojteček, M. – Daňová, K. – Cheben, M. 2018: Príprava cestnej infraštruktúry – strategický park Nitra k-ú. Lužianky, Zbehy. Výskumná dokumentácia AÚ SAV č. 19658, Nitra. (Archív AÚ SAV).
- Vojteček, M. – Gabulová, M. – Šviburová, M. 2018: Lužianky - Jaguár, Jalšiny, nálezisko 1. výskumná dokumentácia AÚ SAV č. 19662. Nitra. (Archív AÚ SAV).
- Vojteček, M. – Cheben, M. – Nemergut, A. 2017: Lužianky - Kajsianske lúky. Výskumná dokumentácia AÚ SAV č. 19551. Nitra. (Archív AÚ SAV).
- Vojteček, M. – Nemergut, A. 2018: Nitra –Mlynárce – Infraštruktúra pre Jaguár, Pasienky. Výskumná dokumentácia AÚ SAV č. 19646. Nitra. (Archív AÚ SAV).

Vojteček, M. – Daňová, K. – Gabulová, M. – Cheben, M. – Nemergut, A. – Švihurová, M. – Vangľová, T. (v tlači): Archeologické výskumy v priemyselnom parku v Nitre. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2017.

Internetový zdroj

<https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/411228-s-vystavbou-nitrianskej-automobilky-sa-odkryli-aj-vzacne-nalezky/>
z 18. 11. 2016.

Summary

THE EARLY MEDIAEVAL DWELLING FROM ZBEHY

Development-led excavations as a part of preparation of road infrastructure for the strategic industrial park Sever in Nitra were realised by Archaeological Institute of Slovak Academy of Sciences in the end of 2016 and during the whole of 2017. The researched area is situated to the northwest from the town Nitra and to east of the river Nitra (fig. 1). There is a plain terrain, some parts were even part of river inundation area. Settlement was concentrated on mild, today almost indistinct mounds, so called loess dunes, in the past. Settlement from the various periods of prehistory, Middle Ages and Modern Period was found by research. Attention in the paper is concentrated on the oldest early medieval feature from the researched area. It is dwelling 97 from the cadastre of Zbehy, location Dolné lúky. Feature has the shape of irregular rectangle with rounded corners. The walls of features were mildly descending to the irregular bottom. In the north-western corner of building was stone oven. Platform was situated alongside northern wall, to the east from oven. Three (maybe four) smaller postholes were found on the periphery of building. They were found in the north-eastern corner and in the middle of two shorter opposite sides. Presence of posthole in south-eastern corner is questionable (it was verified by cut, the bedrock diffused with the very delicate shade of grey-brownish soil). Oval pit was found in the south eastern quarter of feature (fig. 2). Its function was probably connected with storage of food. Occurrence of such smaller storage pits in dwellings is fairly usual (Šalkovský 2011, 172). Sherds from the body of vessel, bottoms and two sherds of rim represent modest ceramic set (fig. 3). It is hand-built ceramics, coiled on the slow wheel, fired to the red and brown colour. According to its analysis it belongs to the II phase (Fusek 1994, 105, 106, Obr. 71, 72). Chronologically it is the period of the first half of 7th century. Dating to this time was confirmed also by radiocarbon analysis, which provided date 641 calAD (fig. 4).

Thanks to the first larger excavations we perceive the area to the east from the present stream of Nitra in a different view. This territory is interesting because of settlement strategy too. Settlement concentrated on mounds on this nowadays almost plain terrain. Reason for this was meanders-making river, which had unstable shores. Proof of this are almost one meter high alluviums found above features from different time periods. Except for the great amount of new discoveries, new questions, which are connected with the strategy of settlement of this area, rose. Answers to them can't be delivered until the more complex evaluation of broader area will be done.

Translated by Mgr. Lucia Nezvalová, PhD.

ZRIEDKAVÝ TYP OSTROHY Z DIVINKY

Gabriel Fusek

Abstract: A rare type of spur from Divinka. During excavations at the hillfort in Divinka, a fragment of a spur branch decorated with Greek crosses was discovered together with other artefacts. Only two similar exemplars from Slovakia had been known before. On the basis of the analysis of their typological features in confrontation with results of a radiocarbon analysis, the spur has been dated to the younger Great Moravian horizon. It belongs to profane objects with applied Christian symbols.

Key words: Slovakia, Early Middle Ages, hillfort, spur, dating

Abstrakt: Počas vykopávok na hradisku v Divinke sa okrem iných predmetov našiel zlomok ramena ostrohy zdobenej gréckymi krížmi. Zatiaľ boli známe len dva podobné exempláre zo Slovenska. Na základe rozboru tvaru ozdobných platničiek na uchytenie remeňa v konfrontácii s výsledkami rádiouhlíkovej analýzy je ostroha datovaná do mladšieho veľkomoravského horizontu.

Kľúčové slová: Slovensko, včasný stredovek, hradisko, ostroha, datovanie

Na hradisku v Divinke, okr. Žilina v súčasnosti prebieha systematický archeologický výskum, ktorý uskutočňujú pracovníci Archeologického ústavu SAV Nitra a Považského múzea v Žiline. Hradisko sa rozprestiera na kopci zvanom Veľký vrch, týčiacom sa nad údolím Váhu na rozhraní Bytčianskej a Žilinskej kotliny. Má rozlohu asi 12 ha a valy ho rozdeľujú na tri časti. Na úzkom pozdĺžnom hrebeni kopca sa nachádza vrcholová časť hradiska, pod ňou na svahu klesajúcej do doliny riečky Divina, pravobrežného prítoku Váhu, sa rozprestiera rozsiahle podhradie. Okolo vrcholu Veľkého vrchu sa nachádza menšia akropola, vyčlenená z vrcholovej časti vnútorným valom. Podľa výsledkov doterajších výskumov sú z hradiska známe tri základné etapy osídlenia. Najstaršiu predstavuje lužická kultúra s počiatkami siahajúcimi do záveru mladšej doby bronzovej, zanikla v priebehu staršej doby železnej. Strednú etapu osídlenia reprezentuje púchovská kultúra z mladšej doby laténskej až začiatku doby rímskej. Najmladšie je včasnostredoveké osídlenie z doby veľkomoravskej (Fusek 2015; Fusek – Slaná – Staneková 2016).

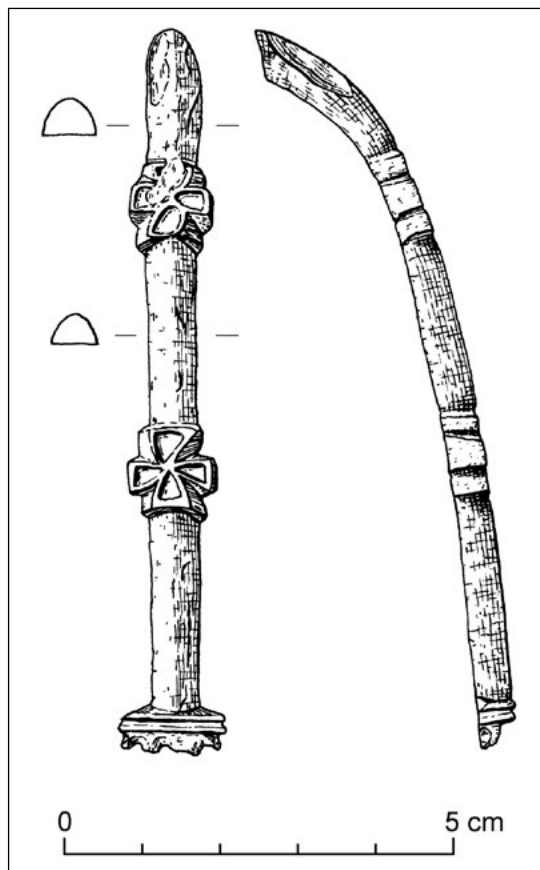
V rokoch 1972–73 sa na akropole uskutočnil záchranný výskum v súvislosti s plánovaným otvorením lomu na kameň, ku ktorému ale napokon nedošlo. Okrem iného sa zistilo, že na starších vrstvách tu spočívali kmenné múriky vyrovnávajúce svahovitý terén. Išlo o podmurovky nadzemných včasnostredovekých stavieb so zrubovou konštrukciou (Moravčík 1978; 1980, 30, 31). Zo získaných predmetov si pozornosť zasluhuje predovšetkým bronzový plechový prsteň s gravírovanou výzdobou a deformované rameno ostrohy, vďaka ktorým bolo nálezisko datované do veľkomoravského obdobia (Moravčík 1978, obr. 24: 1, 4).

Od roku 2013 sme na hradisku v šiestich polohách sondami vzorkovali každú z jeho súčastí. Okrem iného sa skúmal aj val medzi vrcholovou časťou a podhradím a k nemu priliehajúca osídlená plocha. Na nej sa nachádza tmavá humusovitá vrstva s množstvom kameňov, ležiaca na skalnom podloží, miestami so slabým pôdnym krytom. V blízkosti valu nebol vypreparovaný žiadny sídliskový objekt, ale na prítomnosť nedochovaných nadzemných stavieb upozorňujú zhluky črepov vo vrstve, z ktorých sa dali rekonštruovať nádoby. Až vo vzdialenosti viac ako 15 m od valu sa našli zvyšky kamennej podmurovky nadzemnej drevenej stavby. V kultúrnej vrstve sa okrem keramických črepov sporadicky nachádzali rôzne železné predmety, predovšetkým nože, nožničky, obruče z vedier, prevliečka s predĺženým krčkom a dve ostrohy. Cieľom predloženého príspevku je oboznámiť odbornú verejnosť s jednou z nich.

Z ostrohy (obr. 1; 2) sa dochovalo jedno rameno v dĺžke 92 mm, ukončené zvyškom platničky, z ktorej sa dochovala len jej 14 mm široká báza, zdobená úzkou priečnou ryhou. Platnička sa ulomila v priečnom žliabku s tromi otvormi pre nity. Rameno má polkruhový prierez s plochou vnútornou stranou. Z vonkajšej strany ho zdobí dvojica malých plastických gréckych krížov, vzdialených od seba 22 mm. Krížiky majú rozširujúce sa, rovno ukončené ramená, vnútri zvýraznené vyrazenými trojuholníkmi. Lepšie dochovaný krížik sa nachádza 24 mm od platničky a má rozmery 12 x 12 mm. Druhý krížik, narušený koróziou, je o niečo menší, má rozmery 11 x 11 mm. Meranie spektrometrom ukázalo, že železná ostroha má pocínovaný povrch, čo sa ale kvôli korózii nedá zistiť voľným okom.

Fragment ostrohy zdobenej na ramenách krížikmi patrí k zriedkavým súčastiam výstroja jazdcov, aké boli doteraz známe len z dvoch lokalít na juhozápadnom Slovensku. Podrobnejšie sa nimi zaoberala už D. Bialeková v štúdiu zameranej na výskyt gréckych krížov vo veľkomoravskom prostredí (Bialeková 1999).

Väčší fragment jednej z nich (obr. 3) sa našiel v roku 1901 na nitrianskom veľkomoravskom nálezisku v kasárňach pod Zoborom počas výstavby divíznej nemocnice. S tridsaťročným časovým odstupom o nej ako prvý informoval J. Eisner. V zbierkach Župného múzea sa vtedy nachádzala kolekcia predmetov (dve nádoby, kovové súčasti vedierka, pracka, štyri sekerky a tri ostrohy), údajne pochádzajúca z kostrových hrobov (Eisner 1933, 55, tab. 7: 1, 2, 4–9, 12; 8: 2, 3). Eisner publikoval len drobnú fotografiu hrdzavej ostrohy v pôdoryse, na ktorej vidno dochované jedno celé rameno, bodec a oblúkovú časť druhého ramena, zvyšok chýba (Eisner 1933, tab. 7: 8). Župné múzeum v 50. rokoch minulého storočia zrušili a jeho zbierky previezli do vtedajšieho Krajského múzea v Bojniciach, neskoršieho Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi. Nález, už konzervovaný, sa o viac ako polstoročie neskôr venovali A. Točík s V. Budinským-Kričkom. Ostrohu podrobne opísali a publikovali jej rozmery a vyobrazenie. Podľa nich dva plastické krížiky

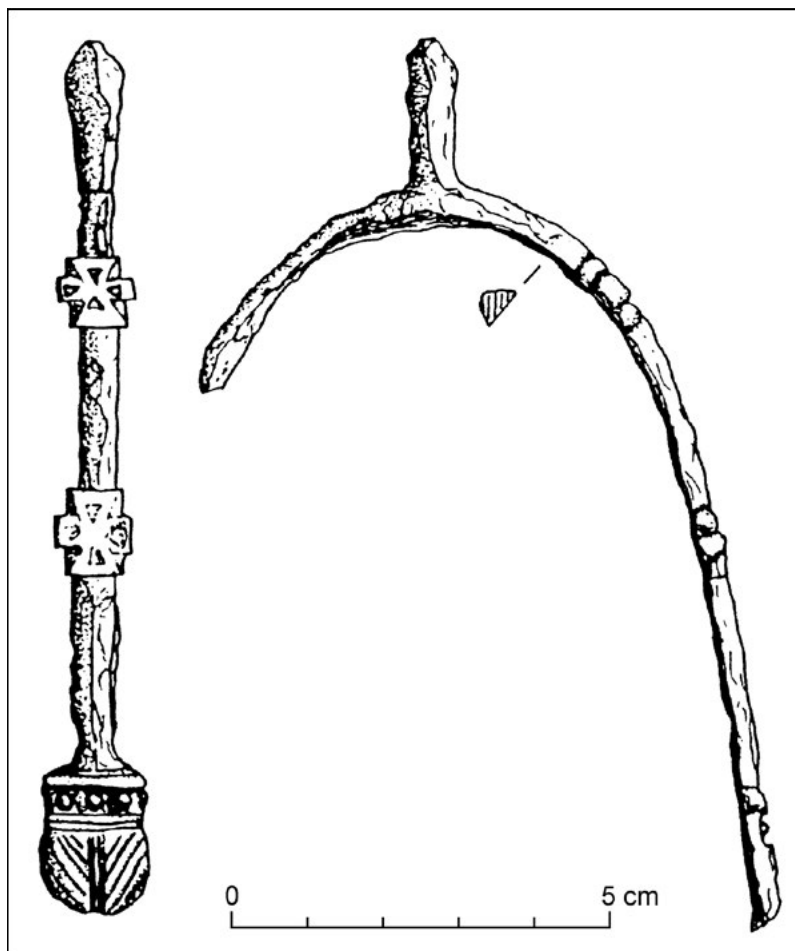
▲ Obr. 1. Divinka, hradisko Veľký vrch. Kresba fragmentu ostrohy.

Fig. 1. Divinka, Veľký vrch hillfort. Drawing of the spur fragment.

▲ Obr. 2. Divinka, hradisko Veľký vrch. Fotografie ostrohy a detailný pohľad na spodný kríž.

Fig. 2. Divinka, Veľký vrch hillfort. Photographs of the spur and detail of the lower cross.

▲ Obr. 3. Nitra, kasárne pod Zoborom. Krížmi zdobená ostroha (podľa Bialeková 1999). Mierka je vypočítaná z opisu predmetu.

Fig. 3. Nitra, barracks below Zobor. Spur decorated with crosses (according Bialeková 1999). Scale is calculated from description of the artefact.

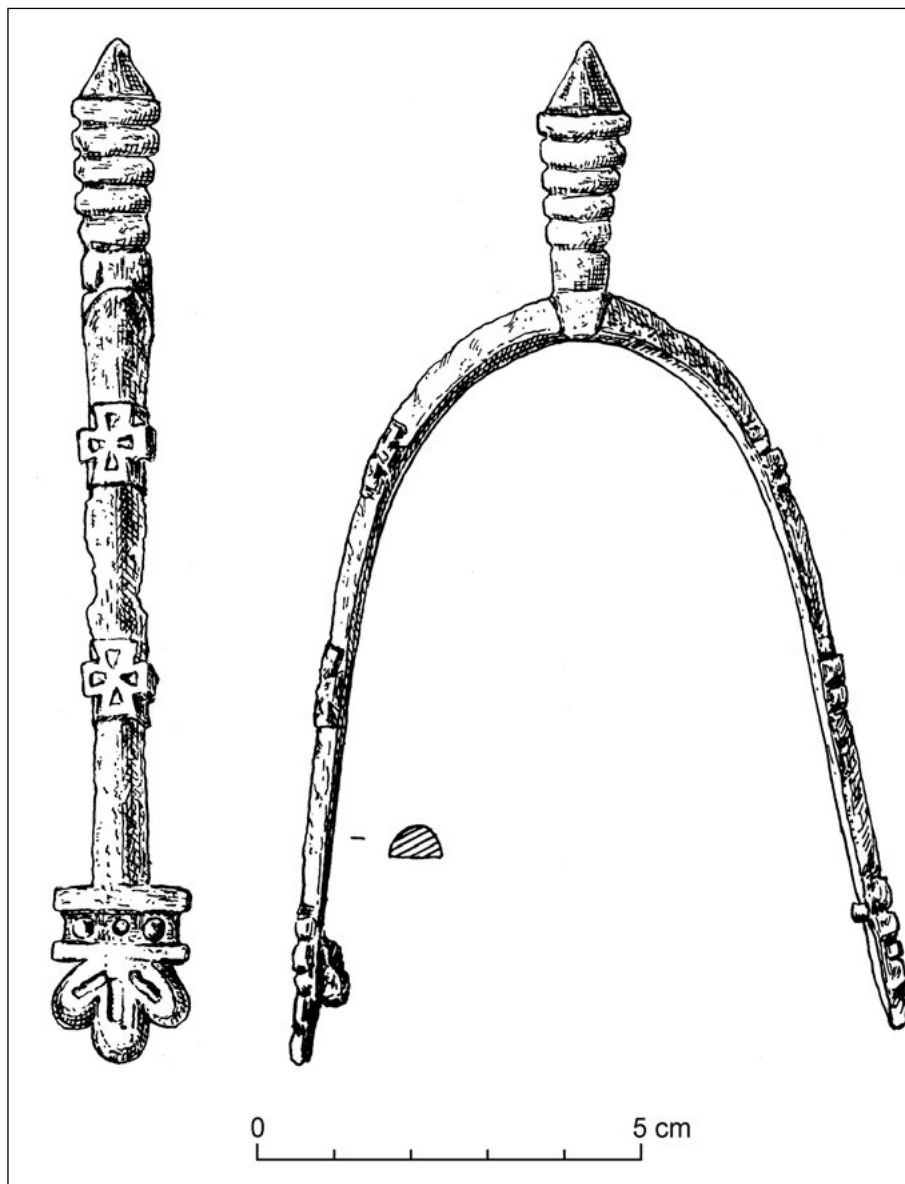
v Pobeďime. Platničky sú ukončené trojlaločnými palmetami, bodec je priečne ryhovaný, dlhý 40 mm. Podľa röntgenovej snímky v priehradkách krížov a na platničkách sa nachádzala nejaká neurčiteľná hmotu, resp. boli vyplnené emailom alebo inou hmotou (Vendtová 1969, 145, 147, 204, 221, pozn. 104). Autorka nálezu publikovala kvalitnú kresbu ostrohy, ale bez mierky, taktiež fotografiu detailu jedného z ramien (Vendtová 1969, obr. 16: 1; 20). V súlade s dobovým ponímaním ju porovnávala s výrobkami blatnicko-mikulčického horizontu, predovšetkým z jeho mladšej fázy a datovala ju do druhej štvrtiny 9. storočia, prípadne do jeho druhej tretiny (Vendtová 1969, 205). Fotografiu celého predmetu neskôr publikovala D. Bialeková vo svojej práci o ostrohách z Pobeďima (Bialeková 1977, obr. 11).

Pozoruhodné je v prípade oboch uvedených analógií k malodivinskému nálezu rozpoznanie cudzorodých materiálov vo výplniach ich ozdôb. D Bialeková (1999, 111) upozornila, že v prípade ostrohy z Bašoviec by mohlo ísť o zvyšky hmoty, ktorou sa na železný podklad upevňovala strieborná fólia. V tomto kontexte je dôležité zistenie, že celý fragment železnej ostrohy z Divinky bol z vonkajšej strany pocínovaný. Spektroskopom sme zistili pocínovanie aj na ďalších dvoch predmetoch z tejto lokality. Zatiaľ nepublikovaná prevliečka s predĺženým krčkom má pocínovanú ozdobnú platničku. Prekvapujúce bolo zistenie pocínovania skryté pod stabilizovanou koróznou vrstvou na platničke ostrohy z akropoly (Moravčík 1978, obr. 24: 4), jej rameno pocínované nie je. Na príklade Divinky sa teda ukazuje, že pokovovanie povrchov železných premetov cínom, najmä ich dekoratívnych častí, patrilo vo veľkomoravskom kováctve k pomerne bežne používaným technologickým postupom. Na vyriešenie záhady materiálneho zloženia povrchových vrstvičiek cudzorodých látok na ostrohách z Nitry a Bašoviec bude potrebné využiť možnosti ponúkané modernou prístrojovou technikou.

na dochovanom ramene sú zdobené vruborezom, azda vyplneným nejakou hmotou. Zdobená platnička v ich terminológii má lyžičkovitý tvar. Na drobnej, 25 milimetrovej kresbe ostrohy bez mierky nevidno detaily výzdoby platničky (Točík – Budinský-Krička 1987, 85, obr. 10: 2). Informácii o tom, že nálezy z kasární pod Zoborom pochádzajú z pohrebiska nedôverovali, a tak ju spochybnili otáznikom. Ostrohu zaradili do prvej tretiny 9. storočia, alebo dokonca na jeho začiatok (Točík – Budinský-Krička 1987, 86). Ako už bolo vyššie spomenuté, dôkladne sa ostrohám s krížikmi na ramenách venovala D. Bialeková. Čo sa nálezu z Nitry týka, vyslovila odôvodnené pochybnosti o tom, že by pochádzal z pohrebiska. Podrobnejšie než predchádzajúci autori opísala rytú výzdobu platničky, v jej nomenklatúre lopatkovitého tvaru. Sprístupnila aj novú kresbu ostrohy, bez mierky (Bialeková 1999, 111, 113, obr. 1: 2).

Druhá, celá ostroha (obr. 4) s ramenami zdobenými dvojicami krížikov, sa našla v roku 1964 v sídliskovej jame 4 (4d) na sídlisku Bašovce-Španie, nachádzajúcom sa neďaleko hradiska

Ostrohy z Nitry a Bašoviec sa svojimi charakteristickým znakmi hlásia k Bialekovej typu IV, čiže majú parabolické ramená ukončené platničkami rôznych tvarov, s radom nitov v hornej tretine (Bialeková 1977, 118), prípadne k variantu IVA (Bialeková 1977, 132, obr. 2). Vychádzajú z tvaru ramena i zvyšku platničky k nim patrí aj ostroha z Divinky. V 70. rokoch minulého storočia boli ostrohy tohto stvárnenia podľa vtedajších poznatkov datované do prvej polovice 9. storočia, s vyznievaním na začiatku druhej polovice 9. storočia (Bialeková 1977, 134), prípadne i striktnejšie do druhej tretiny 9. storočia (Kavánová 1976, 32). Podľa klasifikácie A. Ruttkaya patria do typu 2, resp. variantu 2b s oblúkovými ramenami, vtedy taktiež datovaného do prvej polovice 9. storočia (Ruttkay 1976, 346, obr. 347). Prípadne v jeho neskoršej typologickej a chronologickej schéme sú zaradené do typu IV. Ak majú kratší bodce, tak sú z prvých troch štvrtín 9. storočia (Ruttkay 1982, tabela II: 51), ale ak je bodce dlhší, tak sú z poslednej štvrtiny tohože storočia a mladšie (Ruttkay 1982, tabela II: 52).

▲ Obr. 4. Bašovec-Španie. Krížmi zdobená ostroha (podľa Vendtová 1969). Mierka je vypočítaná z opisu predmetu.

Fig. 4. Bašovec-Španie. Spur decorated with crosses (according Vendtová 1969). Scale is calculated from description of the artefact.

Nové nálezy, nové nálezové okolnosti a nové vyhodnotenia prinášajú aj nové pohľady, a tak nečudo, že postupne začalo dochádzať k prehodnoteniu tradičného datovania veľkomoravského nálezového fondu, ktoré vo svojej dobe zaiste malo opodstatnenie. Týka sa to aj chronológie masovo vyrábaných ostrôh s platničkami s priečnym radom nitov umiestnených v žliabku. V poslednom čase sa tomuto typu podrobnejšie venoval P. Kouřil pri spracúvaní nálezov z mo-
 hlyníka v Stěbořiciach, kde prevládali tie, ktoré mali, podobne ako ostroha z Nitry, platničky lopatkovitého tvaru. Dospel k poznatku, že ich používanie vo všeobecnosti kulminovalo v druhej polovici 9. storočia a preživalo do 10. storočia (Kouřil – Tymonová 2013, 144). Podobne Z. Robak, ktorý ich zaradil do svojho typu 9 konštatoval ich najintenzívnejší výskyt v druhej polovici 9. storočia (Robak 2013, 34, 35). Palmetové ukončenie platničiek ostrohy z Bašoviec zodpovedá tvarovaniu rôznych ozdobných kovaní remeňa a prevliečok, ktoré sa vyskytujú v druhej polovici 9. až začiatku 10. storočia (Robak 2013, 76, 77, 88, obr. 6: a; 12: f). Taktiež jej pomerne dlhý, štvorcentimetrový bodce naznačuje pomerne mladé datovanie, čo najnovšie podrobne zdôvodnil J. Macháček so spolupracovníkmi (Macháček, J. – Dresler, P. – Př-

chystalová, R. – Sládek, V. 2016, 114–118). Z uvedeného vyplýva, že podľa súčasných poznatkov aj ostrohu z Divinky možno datovať zhruba do druhej polovice 9. storočia, s bližšie nešpecifikovateľným presahom do 10. storočia.

Prínosom pre spresnenie chronológie diskutovaných ostrôh môže byť výsledok rádiouhlíkovej analýzy uhlíkov z valu podhradí. Kombinačnou kalibráciou dvoch drev z komorovej konštrukcie opevnenia je jeho výstavba datovaná do intervalu rokov 896–928, s veľmi vysokou mierou pravdepodobnosti k nej nedošlo skôr ako v roku 888 (*Fusek 2017*, 41, obr. 9). Prírodovedné datovanie teda zodpovedá novým tendenciám v posudzovaní chronológie predmetov z veľkomoravského obdobia.

Otázku, či vykovanie gréckych krížov na ramená ostrôh z Nitry, Bašoviec i Divinky malo čisto dekoratívny účel, alebo či reflektovalo christianizačný proces prebiehajúci vo veľkomoravskej spoločnosti, nie je možné jednoznačne zodpovedať. Každopádne na Slovensku patria tieto ostrohy do neustále sa rozširujúcej skupiny profánnych predmetov s aplikovanými kresťanskými symbolmi (*Bialeková 1999; Hanuliak – Pieta 2015*). Tieto nasvedčujú tomu, že nová viera sa stala bežnou súčasťou každodenného života. V tejto súvislosti nemožno ani opomenúť, že zbrane a výstroj bojovníkov nedeklarovali len spoločenský status ich vlastníkov, ale sprostredkúvali aj svoj symbolický obsah v duchovnej sfére (*Slivka 2013*, 154–165).

Poznámky: Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-15-0330.

Bibliografia

- Bialeková, D. 1977:* Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slovenská archeológia* 25, 103–160.
- Bialeková, D. 1999:* K motívu gréckeho kríža na ostrochách z Bašoviec a Nitry. In: Avenarius, A. – Ševčíková, A. (ed.): Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty. Zborník k životnému jubileu Tatiány Štefanovičovej. Bratislava, 109–125.
- Eisner, J. 1933:* Pamiatky z doby veľkomoravskej na Slovensku. In: Hofman, J. (usp.): Nitra. Dejiny a umenie Nitrianskeho zámku. Na pamiatku kniežat'a Pribinu. Trnava, 45–57, tab. 4–9.
- Fusek, G. 2015:* Hradisko Veľký vrch v Divinke. In: Jenčík, P. – Struhár, V. (zost.): Hradiská – svedkovia dávnych čias. Zborník odborných príspevkov o hradiskách a ich obyvateľoch. Dolná Mariková, 149–164, 262, 263.
- Fusek, G. 2017:* Kleiner Hortfund von Divinka. In: Fusek, G. (Hrsg.): Archäologische Studien zum frühen Mittelalter. *Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes* 19. Nitra, 33–43.
- Fusek, G. – Slaná, A. – Stanečková, Z. 2016:* Archeologický výskum hradiska na Veľkom vrchu v Divinke. Predbežná správa. In: Sliacka, S. (ed.): Výsledky nových archeologických výskumov na strednom Slovensku. Zborník z konferencie archeológov pôsobiacich v oblasti stredného Slovenska – „Výsledky nových archeologických výskumov na strednom Slovensku“, Liptovské múzeum v Ružomberku. Liptovský Mikuláš, 75–84.
- Hanuliak, M. – Pieta, K. 2014:* Odras christianizácie v huteľných prameňoch z 9. storočia vo východných častiach Veľkej Moravy. In: P. Kouřil a kol.: Cyrilometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu. Brno, 134–147.
- Kavánová, B. 1976:* Slovanské ostruhy na území Československa. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně IV/3. Praha.

- Kouřil, P. – Tymonová, M. 2013:* Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 34. Brno.
- Macháček, J. – Dresler, P. – Přichystalová, R. – Sládek, V. 2016:* Břeclav – Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 455. Brno.
- Moravčík, J. 1978:* Divinka, okres Žilina. In: B. Chropovský (ed.): Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 58, 59.
- Moravčík, J. 1980:* Archeologické nálezy v Považskom múzeu v rokoch 1971–1975. Vlastivedný zborník Považia 14, 15–63.
- Robak, Z. 2013:* Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X wiek. I część. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 18. Nitra.
- Ruttkey, A. 1976:* Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slovenská archeológia 24, 246–395.
- Ruttkey, A. 1982:* The Organization of Troops, Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State. Slovenská archeológia 30, 165–198.
- Šivka, M. 2013:* Pohľady do stredovekých dejín (Res intrinsecus lectae). Martin.
- Točík, A. – Budinský-Krička, V. 1987:* Z archeologických zbierok na Slovensku. Zborník Slovenského národného múzea 81. História 27, 63–93.
- Vendtová, V. 1969:* Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. Slovenská archeológia 17, 119–232.

Summary

During excavations at the hillfort of Veľký vrch (“Big Hill”) in Divinka, Žilina district, a fragment of an iron spur was discovered in the settlement layer; it was a branch with part of a plate. Spectrometer measuring showed that the whole outer surface of the plate was tinned. The branch is decorated with a pair of plastic Greek crosses, the broken plate originally had three rivets located in the transversal flute (*Fig. 1; 2*). Identically decorated spurs had been known from southwestern Slovakia only. An older find of a larger fragment from Nitra (*Fig. 3*) has uncertain find circumstances. The whole exemplar from Bašovce (*Fig. 4*) from the Great Moravian settlement in Pobedim was found in a settlement pit. Traces of a foreign matter were found in decorative parts of both iron spurs. A spectral analysis would confirm whether they also come from metal coating. Two other tinned artefacts were discovered in Divinka – one spur and one fitting with neck and loop.

All three spurs decorated with crosses belong to the type with parabolic branches and plates with transversally placed rivets. For decades, this type was dated in the first half of the 9th century. Recently, however, its chronology has been reviewed and dating in the second half of the 9th century overlapping to the 10th century is promoted. The result of radiocarbon dating of the fortification’s construction in Divinka in the interval between 896 and 928 is in accordance with the new opinion.

We cannot definitely answer the question whether the Greek crosses forged on the branches of the spurs from Nitra, Bašovce and Divinka were only decorative or they reflected the Christianization process in the society of Great Moravia. Nevertheless, in Slovakia, these spurs belong to the still growing group of profane objects with applied Christian symbols. Such artefacts suggest that the new belief became a common part of everyday life.

NÁLEZY ZUBADIEL Z BOJNEJ III

Miriam Jakubčinová*

*Mgr. Miriam Jakubčinová, Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra, miriam.jakubcinova@savba.sk

Abstract: In this paper we examine the small set of late medieval bits from the hillfort Bojná III-Žihľavník. These are the findings obtained during a survey of the site. They are related with the long-term research of hillfort Bojná I-Valy and the detailed recognition of his hinterland. The site is dated primarily to the Migration period and the Early Middle Ages. These findings however prove interest in this area also in younger periods and they testify certain continuity of its settlement.

Key words: Slovakia, hillfort, Late Middle Ages, bits

Abstrakt: Príspevok sa venuje malému súboru neskorostredovekých zubadiel z hradiska Bojná III-Žihľavník. Ide o nálezy získané počas prieskumu danej lokality, ktoré súvisia s dlhoročným výskumom na hradisku Bojná I-Valy, a podrobným spoznávaním jeho zázemia. Lokalita je datovaná predovšetkým do obdobia sťahovania národov a včasného stredoveku, tieto nálezy však dokladajú záujem o túto oblasť aj v mladšom období a vypovedajú o určitej kontinuite jej osídlenia.

Kľúčové slová: Slovensko, hradisko, neskorý stredovek, zubadlá

Úvod

Bojná sa do povedomia širokej verejnosti dostala najmä vďaka výskumu na hradisku Valy. V katastri obce sa však nachádza viacero polôh, ktoré boli využívané v rôznych obdobiach. Ide predovšetkým o lokalitu Bojná I-Valy, včasnostredoveké hradisko, kde sa už niekoľko rokov vedie systematický archeologický výskum. K ďalším lokalitám patria polohy Bojná II-Hradisko, Bojná III-Žihľavník, Bojná IV-Mladý háj a Bojná V-Halšiny, osídlenie ktorých možno zaradiť do viacerých období. Poloha Žihľavník leží na hrebeni, medzi Hradnou dolinou a údom potoka Bojnianka, asi 2 km severozápadne od intravilánu obce (*Pieta 2015*, 30, obr. 1). V strede hrebeňa sa nachádza fortifikácia valov a priekop, ktorej výskum však neprinesol zatiaľ presnejšie určenie datovania (*obr. 1*). Po temene Žihľavníka prebieha stará úvozová cesta v smere východ-západ, ktorá v juhovýchodnej časti klesá do údolia Bojnianky. Poloha III-Žihľavník bola zrejme v staršom období využívaná ako výšinné sídlisko – refúgium, čo dokazujú aj ojedinelé nálezy, napríklad aj zubadlo z doby rímskej (*Pieta 2006*, 180, obr. 9; 10). V období včasného stredoveku plnila pravdepodobne menšiu vojensko-strážnu funkciu. Na túto úlohu poukazujú nálezy, keramika aj drobné predmety, nájdené počas starších prieskumov hradiska (*Pieta 2006*, 183, obr. 7; 8: 1–3, 5–15). Do tohto obdobia možno zaradiť aj ojedinelý nález jednodielneho zubadla (*Jakubčinová 2016*, tab. I: 6).

◀ **Obr. 1.** Bojná III-Žihľavník, lidarový sken hradiska (Bez mierky; podľa *Ruttkey M. 2015*, obr. 15).

Fig. 1. Bojná III-Žihľavník, Lidar scan of hilfort (Without scale; according to *Ruttkey M. 2015*, Fig. 15).

Opis nálezových okolností a predmetov¹

V roku 2008 sa uskutočnil malý prieskum polohy III-Žihľavník s cieľom obhliadnuť areál opevnenia a zistiť, či nebolo porušované nelegálnou činnosťou amatérskych hľadačov pokladov. Jednotlivé nálezy pochádzajú z priestoru fortifikácie, bohužiaľ však bez presnejšieho miesta určenia. V nasledujúcich rokoch sa lokalite venovala väčšia pozornosť, keďže juhovýchodne od opevnenia boli objavené dve mohyly, ktoré sa preskúmali počas rokov 2009–2012 (*Pieta et al. 2016*, 188–189). V tom čase sa lokalita podrobila aj ďalšiemu prieskumu, v rámci ktorého bolo objavených niekoľko železných predmetov.

Prvé zubadlo (*obr. 2: 1*) má dve plné, hladké ramená s obdĺžnikovým prierezom. Vnútorne očká sú v tvare háčika, vonkajšie očká sú jednoduché okrúhle. Ramená majú rôznu dĺžku, 78 a 85 mm. Konce ramien pri vonkajšom očku sú ukončené vodorovnou hranou. Postranné krúžky majú okrúhly prierez a priemer 48 a 51 mm. Sú mierne deformované. Celková dĺžka ramien je 155 mm.

Druhé zubadlo (*obr. 2: 2*) má jedno rameno v tvare tuľajky, teda je vo vnútri duté, zatiaľ čo druhé je plné, hladké s obdĺžnikovým prierezom. Rameno v tvare tuľajky sa od stredového kĺbu smerom k vonkajšiemu očku lievikovito rozširuje, pričom sa zahýna do vnútra a vytvára tuľajku. Vnútorne aj vonkajšie očko na tomto ramene majú tvar háčika. Vonkajšie očko je však podstatne väčšie a rozšíreným koncom prekrýva najširšiu časť tuľajky. Druhé rameno má vnútorné očko okrúhle, pričom koniec ramena je zaoblený, vonkajšie očko je v tvare háčika. Dĺžka ramien je 84 a 80 mm. Postranné krúžky majú okrúhly prierez a priemer 47 mm. Celková dĺžka zubadla je 153 mm.

Tretí exemplár predstavuje mierne deformovanú tyčinku v strede s poškodeným očkom (*obr. 2: 3*). Tyčinka je tor-dovaná a jej konce sú stočené do tvaru ulity. V strede je umiestnené očko s okrúhlym otvorom vyčnievajúce do jednej strany, ale do opačnej ako sú stočené konce tyčinky. Dĺžka tyčinky je 107 mm a priemer otvoru je približne 11 mm.

Posledným exemplárom je neúplné rameno (*obr. 2: 4*). Na jednej strane ramena je okrúhle, zrejme vnútorné, očko, nezachovalo sa celé. Vonkajšie očko je duté a podlhovasté, kolmo natočené na telo ramena a na vnútorné očko. Zachovaná dĺžka 79 mm, priemer ramena 8 mm.

¹ Pri opise zubadiel som vychádzala z terminológie spracovanej v niekoľkých prácach (*obr. 3; Ruttkey 1976*, 356–358; *Méčurová 1980*, 189–190; *Ožďáni et al. 1992*, 70; *Krajčíc 2003a*, 109, *obr. 97*).

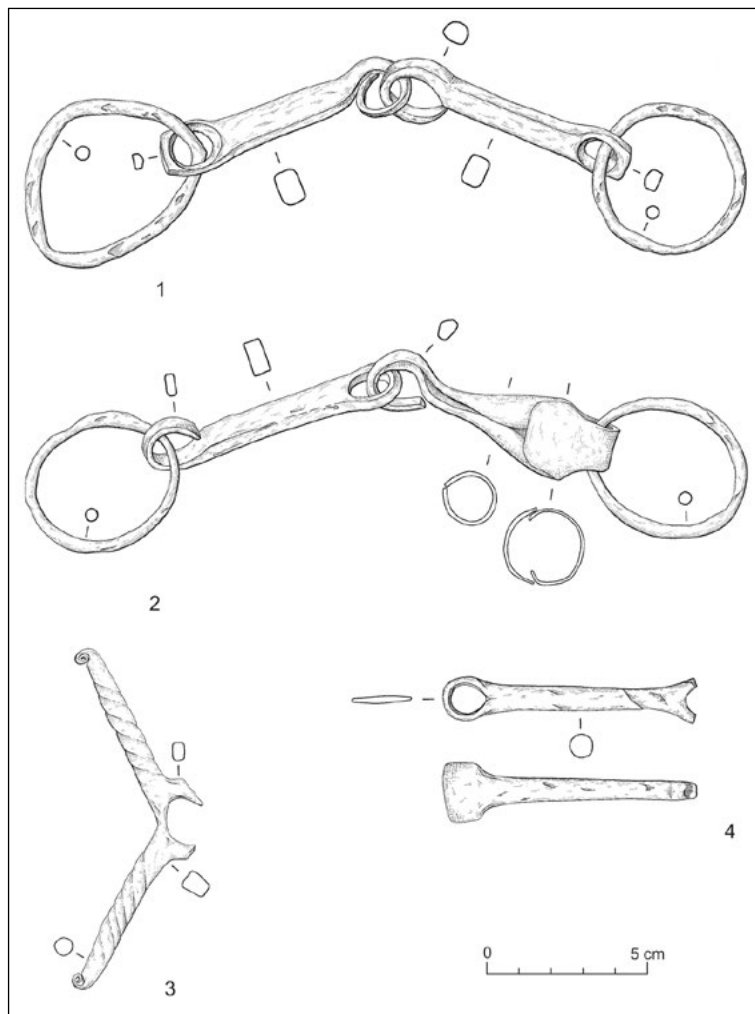
Vyhodnotenie

Výskumu konského postroja (nielen) v stredoveku sa venovali viacerí bádatelia u nás aj v zahraničí. Medzi základné štúdie, týkajúce sa tejto problematiky, u nás patria predovšetkým práce A. Ruttkaya (1976), Z. Měchurovej (1980; 1984), M. Slivku (1980) a v poslednom období R. Krajíca (2003a; b). A. Ruttkay (1976, 356) podľa konštrukčného hľadiska rozdeľuje zubadlá na dve skupiny: 1. dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami alebo s postranicami, 2. pákové zubadlá. V prvej skupine zubadlá tlačia na kútiky pysku koňa, teda kôň je ovládaný ťahom oprát, pri druhej skupine sa vyvíjal tlak pomocou predĺženej páky na horné podnebie koňa a na jeho čeľuste (Ruttkay 1976, 356). Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami z prvej skupiny patria k značne rozšíreným exemplárom. A. N. Kirpičnikov (1973, 16) ich vo svojom triedení priradil k IV. typu, A. Ruttkay (1976, obr. 75) a Z. Měchurová (1984, tab. I) k typu II. Ich používanie je doložené počas dlhšieho časového obdobia (Měchurová 1984, 269). Zväčša ide o exempláre, ktoré majú vnútorné a vonkajšie očka v tvare háčika, ale objavujú sa aj zubadlá s okrúhlym vonkajším očkom (obr. 4: 1, 3, 4, 7-10). R. Krajíc (2003a, obr. 98) zubadlá s postrannými krúžkami

s kvadratickým alebo okrúhlym prierezom ramien označil ako typ 2 a 3. Typ 2 (s okrúhlym vonkajším očkom) rozdelil ešte na dve podskupiny, pričom ku podskupine 2a zaradil zubadlá s ramenami, ktoré sú ukončené oblou alebo vodorovnou hranou, zatiaľ čo typ 2b má na konci ramena ešte malý výčnelok. K typu 3 zaradil zubadlá s vnútorným aj vonkajším očkom v tvare háčika (Krajíc 2003a, 112, obr. 98).

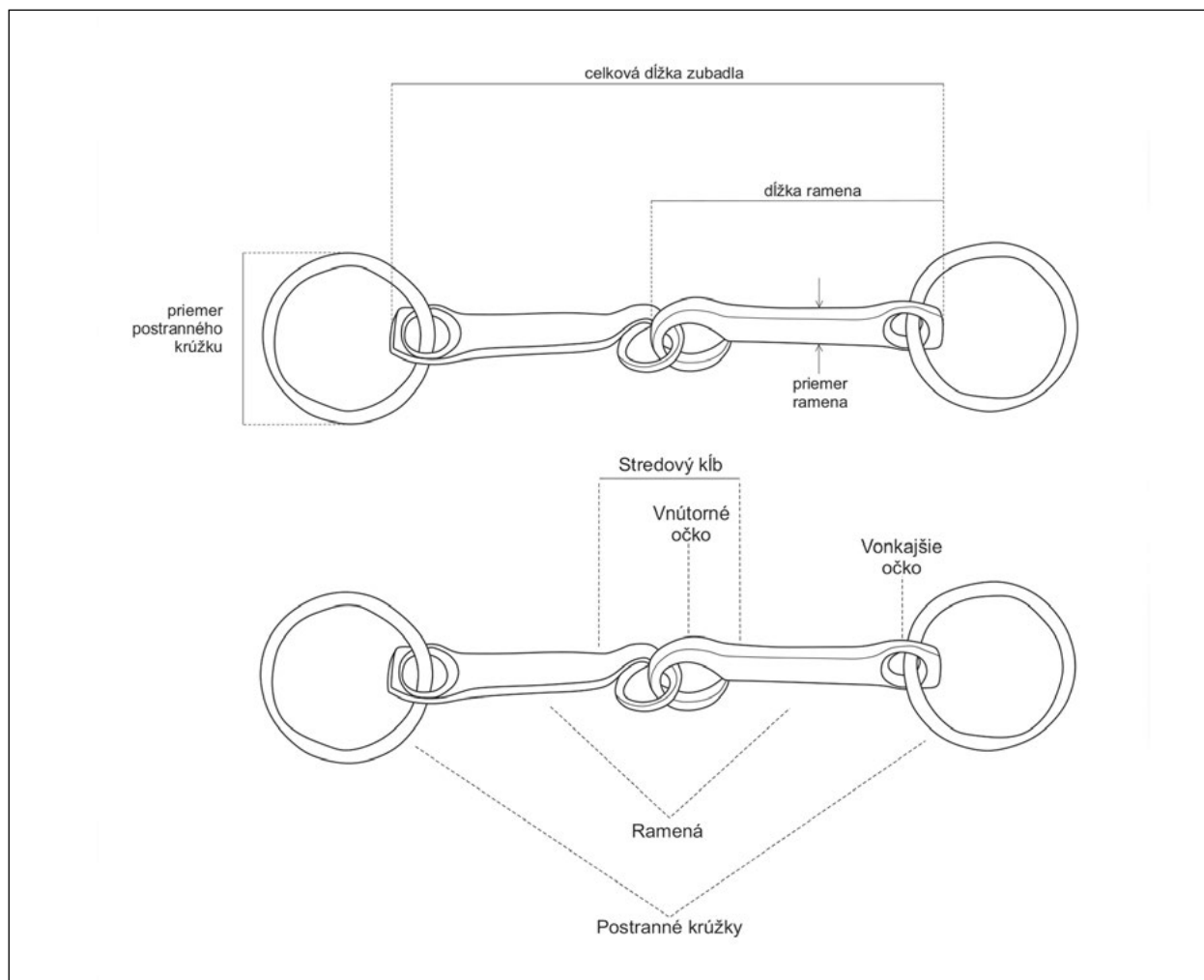
Oba celé exempláre z Bojnej III nemajú ramená s rovnakou dĺžkou, ide však o zanedbateľný rozdiel. Jedno zubadlo (obr. 2: 1) má okrúhle vonkajšie očka s rovným ukončením ramena a vnútorné očka v tvare háčika. Druhý exemplár (obr. 2: 2) sa skladá z dvoch rôznych ramien. Jedno rameno je plné s obdĺžnikovým prierezom na jednej strane ukončené v tvare háčika, na druhej je okrúhle očko so zaobleným koncom. Druhé rameno je v tvare tuľajky, a oba konce ramena sú ukončené v tvare háčika. Je pravdepodobné, že rameno s obdĺžnikovým prierezom je nesprávne otočené. Okrúhle očko, terajšie vnútorné očko stredového kĺbu, malo byť umiestnené ako vonkajšie očko, a očko v tvare háčika, nateraz vonkajšie očko, malo byť použité ako vnútorné očko. Táto zámena sa uskutočnila zaiste kvôli ľahšiemu a rýchlejšiemu sekundárnemu použitiu dvoch častí z rozdielnych zubadiel.

Zubadlá s plnými ramenami s kvadratickým či okrúhlym prierezom mali v danom období často vonkajšie očka okrúhle a koniec ramien zaoblený alebo rovný, prípadne s malým hrotitým výčnelkom, ale nachádzajú sa aj exempláre s vonkajšími očkami v tvare háčika (obr. 4). Na Slovensku sa podobné exempláre našli napríklad počas výskumu západného suburbia na bratislavskom hrade (Polla 1979, tab. XXX: 5), na lokalite Jasenovo, hradisko Vyšehrad (Remiášová 1974, tab. III – vľavo dolu), v Čebovciach (Pilková – Šimončíčová-Koášová 2016,

▲ Obr. 2. Bojná III-Žihľavnik. 1, 2 – dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami, 3 – tyčinka s malým očkom v strede, 4 – rameno zubadla. Kresba: N. Vaššová.

Fig. 3. Bojná III-Žihľavnik. 1, 2 – two-part bits with cheek rings. 3 – stick with a small eyelet in the middle, 4 – bar of bit. Drawing by N. Vaššová.

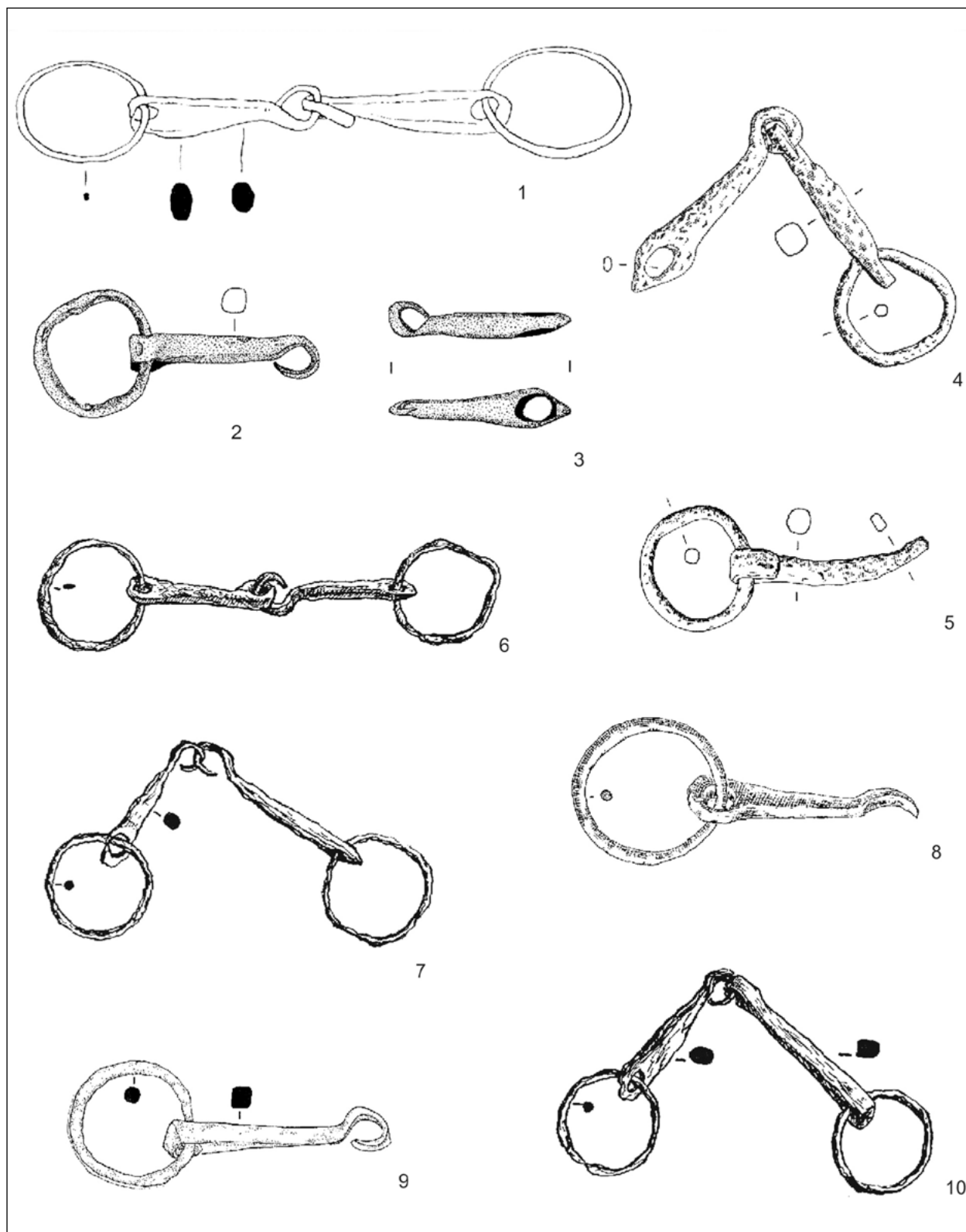

▲ Obr. 3. Deskripcia dvojdielných zubadiel s postrannými krúžkami.

Fig. 3. Description of two-part bits with cheek rings.

tab. III: 1, 2, 6), vo Východnej (*Pieta – Giertlová 1999*, obr. 110: 7, 10), v Košiciach-Krásnej (*Polla 1986*, 126: 2, 3) či v Gajaroch-Posádke (*Polla 1962a*, obr. 9: 2, 4, 5), v Hurbanove-Bohatej (*Habovštiak 1961*, obr. 27 20). Rovnako známe sú aj z Čiech napríklad z lokality Sezimovo Ústí (*Krajč 2003b*, tab. 100: p. č. 1790), či z hradu Templštejn (*Kouřil 1979*, obr. 2: 10). Bádania datujú dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami do 12. – 14. storočia, ojedinele až do prvej polovice 15. storočia (*Krajč 2003a*, 114, obr. 100; *Slivka 1980*, 258). Ich využitie mohlo byť rôzne. Predpokladá sa, že boli určené pre kone slúžiace na cestovanie či ťažné kone, alebo pre kone ľahšej jazdy (*Ruttka 1976*, 356).

Zubadlá s ramenami v tvare tuľajky, ktoré sa smerom k vonkajšiemu očku postupne, akoby lievikovito, rozširujú, sa vyskytujú s postrannými krúžkami aj s postrannicami, ale taktiež pákové zubadlá mohli mať takto tvarované ramená. Ide o zubadlá so zložitejšou technológiou výroby, ktoré však napriek tomu patrili k pomerne rozšíreným exemplárom (*Měchurová 1985*, 101). Dokladá to aj zobrazenie remeselníka z 15. storočia pri výrobe uzdy práve s takýmto typom zubadiel znázorneného v *Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen* (obr. 5; <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-57-v/data>). Na lokalite Sezimovo Ústí sa vyskytujú takéto exempláre aj s postrannicami (typ 4) aj s postrannými krúžkami (typ 5; *Krajč 2003a*, 114, obr. 98). Zubadlá s postrannými krúžkami a s takto tvarovanými (oboma) ramenami sa našli napríklad na hrade Pářič v Trebišove (*Slivka 1980*, obr. 18: 2), hrade Šariš pri Prešove (*Slivka 1980*, obr. 16: 3–5, 18: 3), v Košiciach-Krásnej (*Slivka 1980*, obr. 18: 1; *Polla 1986*, 261, obr. 126: 5), v Pavľanoch (*Čaplovič – Javorský 1982*, 66, obr. 49: 13), vo Východnej (*Pieta – Giertlová 1999*, obr. 109: 5), v Kežmarku (*Polla 1971*, obr. 70: 8), či v Zalužanoch (*Polla 1962b*, 130, 131, tab. XI: 14). V Čechách

▲ **Obr. 4.** Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami s plnými ramenami z územia Slovenska, výber: 1 – Bratislava podľa *Polla 1979*; 2, 3 – Čebovce podľa *Pílková – Šimončíšová-Koášová 2016*; 4, 5 – Východná podľa *Pieta – Giertlová 1999*; 6, 7, 10 – Gajary podľa *Polla 1962a*; 8 – Ducové podľa *Ruttkay, A. 1989*; 9 – Košice-Krásna podľa *Polla 1986*. Bez mierky.

Fig. 4. Two-part bits with cheek rings and full bars from the territory of Slovakia, selected: 1 – Bratislava, according to *Polla 1979*; 2, 3 – Čebovce according to *Pílková – Šimončíšová-Koášová 2016*; 4, 5 – Východná according to *Pieta – Giertlová 1999*; 6, 7, 10 – Gajary according to *Polla 1962a*; 8 – Ducové according to *Ruttkay, A. 1989*; 9 – Košice-Krásna according to *Polla 1986*. Without scale.

▲ **Obr. 5.** Zobrazenie remeselníka pri výrobe uzdy s dvojdielnym zubadlom s ramenami v tvare tuľajky práve podľa *Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen* (<http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-57-v/data>).

Fig. 5. Portrayal of craftsman while making the bridle with two-part bits with hollow conical bars according to *Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen* (<http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-57-v/data>).

dobne bývajú datované aj v Nemecku, teda od 14. do 16. storočia, ojedinele od druhej tretiny 13. storočia (Gossler 2011, 66). B. Polla (1986, 261) začlenil nálezy z územia Uhorska do 15. storočia, s prežívaním až do 16. storočia.

Pri porovnaní dĺžky ramien či priemeru postranných krúžkov sa ukazuje, že boli bežné zubadlá s ramenami s dĺžkou okolo 80–85 mm, ojedinele boli menšie (60 mm) aj väčšie (95 mm)². Niektoré zubadlá mohli mať aj rozdielnu dĺžku ramien, napríklad v Gajaroch (obr. 4: 7, 10; Polla 1962a, 116) či v Zalužanoch 60 a 95 mm (Polla 1962b, 86, tab. XI: 12). V rôznych obdobiach sa používali rozdielne veľké postranné krúžky (Ruttkey, A. 1976, 358; Méchurová 1985, 72; Jakubčinová 2016, 287), pričom v dnešnej dobe sa ich priemer pohybuje okolo 70 mm (Popluhár a kol. 2002, 61).

K tomuto súboru patrí aj rameno s poškodeným okrúhlym, akiste vnútorným očkom a s dutým podlhovastým, vonkajším očkom (obr. 2: 4). Jeho použitie nie je možné presnejšie určiť. Mohlo byť súčasťou dvojdielného zubadla s postrannými krúžkami (obr. 6: 4; napríklad László 1994, obr. 2: 7, 4: 3), ale taktiež aj súčasťou pákového zubadla (obr. 6: 3; napríklad Zschille – Forrer 1893, tab. XII: 1). Pákové zubadlá začali nahrádzať jednoduché dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami predovšetkým pri súbojoch a v bojoch, pretože nimi bolo možné jednoduchšie ovládať koňa (Unger 1999, 127). Používali sa teda hlavne pre kone ťažkej jazdy, kde na ovládanie koňa bolo nutné vyvinúť väčšiu silu a ráznosť (Miňo 2010, 90). Pákové zubadlá z územia Slovenska datujú autori vo všeobecnosti do 15. storočia (Gajary – Polla 1962a, 116, obr. 17: 10; Šarišský hrad – Šlivka 1980, 260, obr. 16: 2; Ducové – Ruttkey A. 1989, 153, obr. 5: 5). Medzi najstaršie zobrazenia pákového zubadla na Slovensku patrí nástenná maľba svätého Juraja, zabíjajúceho draka, v Hronskom Beňadiku (Ruttkey A. 1976, 358, obr. 38), či vyobrazenie koňa sv. Juraja na hlavnom oltári v Spišskej Sobote (Dvořáková 2007, obr. na s. 62).

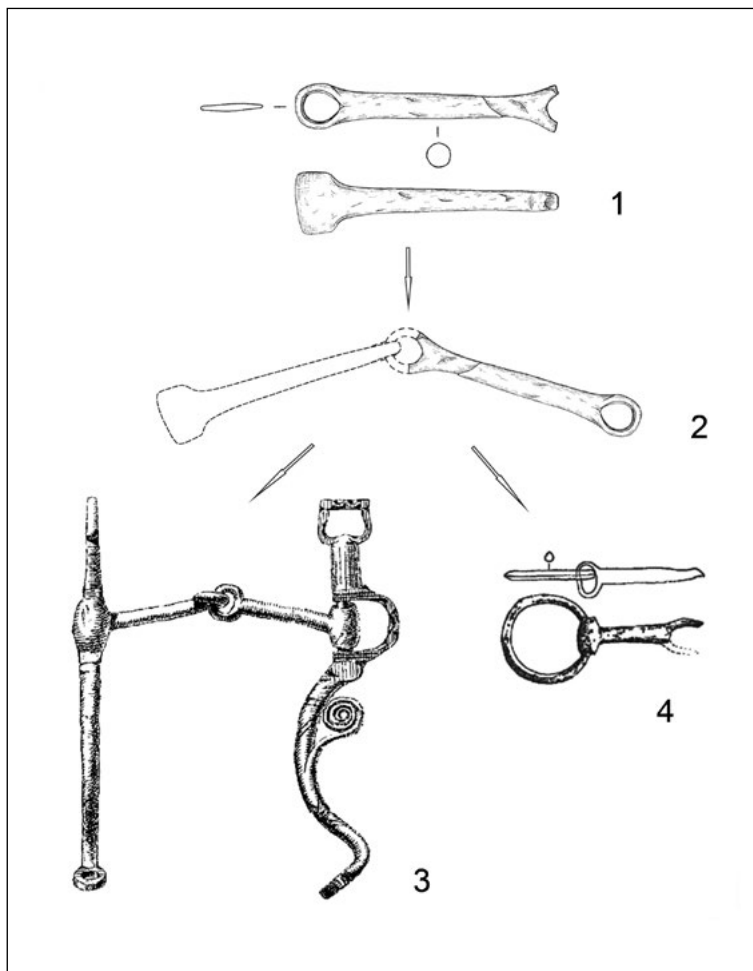
boli objavené napríklad na hrade Templštejn (Kouřil 1979, obr. 2: 8, 9), hrádku Havraň (Brych 1998, obr. 10: 6), či na lokalite Mstěníce (Nekuda 1985, 135, obr. 190: f) či Sezimovo Ústí (Krajíc 2003b, tab. 100: p. č. 514). Poznáme ich tiež z Maďarska (Holl 2000, obr. 55: 1), z Poľska (Strzyż 2006, obr. 35: 5, 10, 11), z Ukrajiny (Lívoch 2005, 41, obr. 8), z Nemecka (Gossler 2011, 66, tab. 3: 57; 8: 189.1), alebo z Anglicka (Clark 2004, obr. 34). Zubadlá s ramenami v tvare tuľajky však nie sú výlučne neskorostredovekou záležitosťou. Podobné exempláre sa veľmi vzácnne vyskytli už v 7. – 8. storočí (Zábojník 2004, 51; Cosma 2014). Exemplár z Devínskej Novej Vsi z hrobu 113 je vyhotovený z bronzu (Eisner 1955, tab. 29: 5), zatiaľ čo podobné nálezy z Transylvánie sú zo železa (Cosma 2014, 563, obr. 2, 3). Používanie podobného typu zubadla pretrvalo až do súčasnosti (Popluhár a kol. 2002, 61). Takýto typ zubadla pravdepodobne využívali pre príliš citlivé či nervózne kone alebo kone s poranením pysku (Popluhár a kol. 2002, 61), prípadne na začiatku výcviku koní, pri ktorých sa pomocou daného zubadla uľahčovalo manévrovanie koňa (Cosma 2014, 571). Kužeľovitý tvar ramien bol pre koňa pohodlnejší, pričom kvôli zníženiu celkovej hmotnosti zubadla sa vyrábali duté (Popluhár a kol. 2002, 61). Je možné, že zubadlo len s jedným ramenom tuľajkovitého tvaru bolo takto zhotovené zámerne a bolo určené pre koňa, ktorý mal poranenú len jednu stranu pysku. Zubadlá s dvoma rôznymi ramenami nie sú veľmi početné. N. Gossler (2011, 23, 24, 68) ich označil ako typ C, čiže ako zubadlá s rozdielnym prierezom ramien, ale súhlasí, že ide zaiste o opravované exempláre. Zubadlá s ramenami tuľajkovitého tvaru zaradil R. Krajíc (2003a, 114, obr. 98) do druhej polovice 14. až na začiatok 15. storočia. Po-

Posledný exemplár predstavuje tordovaná tyčinka, konce ktorej sú stočené do tvaru ulity, pričom v strede má vystúpene okrúhle očko (obr. 2: 3). Najčastejšie sa stretávame s ich označením ako „postrannice“ (obr. 7; *Habovštiak 1961*, 456; *Dienes 1966*, 225, obr. 20; *Gossler 2011*, 26; *Profantová 2015*, 281). Často boli vyrobené zo železa, ale mohli byť aj z iných materiálov – drevené (prevažne z tvrdého, hlavne agátového, dreva), alebo kostené (*Dienes 1966*, 222, obr. 13–20). I. Dienes (1966, 222–223, obr. 17–18) sa domnieva, že slúžili na rýchle odopnutie zubadla, aby sa mohli kone napásať či napojiť, aby sa prípade nebezpečenstva alebo náhleho odchodu nebolo treba zdržiavať s upevňovaním celého postroja. Na zubadlách boli pripevnené pomocou krátkej reťaze, zväčša na postrannom krúžku, alebo priamo na remeni ohlávky. N. Gossler (2011, 25, 26) ich určuje ako súčasť dvojdielných zubadiel s postrannými krúžkami v kombinácii s postrannicami, ktoré však nepatria k veľmi bežným variantom a radí ich do obdobia 10. – 12. storočia. Podobný názor majú aj poľskí bádatelia P. N. Kotowicz a A. Michalak (2007–2008, 400, 401), ktorí v nich vidia zubadlá vychádzajúce z východných analógií. Naopak I. Dienes (1966, 225, obr. 20) ich zaraduje medzi exempláre, ktoré boli využívané

v neskorom stredoveku a obzvlášť v novoveku. Predpokladá však, že mohli mať už staršiu, a teda dlhšiu, tradíciu, predovšetkým u príslušníkov nomádskeho etnika alebo členov vojenskej družiny (*Dienes 1966*, 225, obr. 20–22).

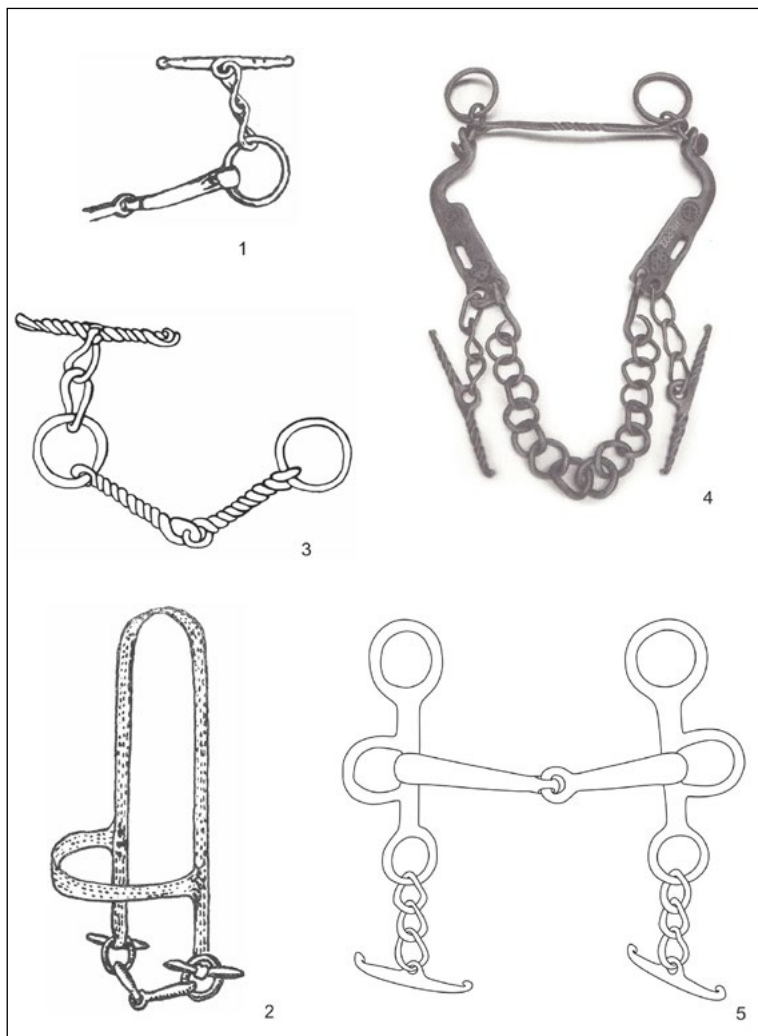
Pre tento typ nálezu sa v literatúre uvádza taktiež označenie „kotva reťaze“ (*Hylmárová – Klír – Černá 2013*, 577, 578; *Krujíc 2003a*, 75). Jej funkciu nie je možné presnejšie určiť, keďže reťaz sa dala použiť pri rôznych činnostiach. Využívala sa pri stavbách, ako súčasť vozov a postroja koní či pri lesných prácach (*Hylmárová – Klír – Černá 2013*, 578). K. Palkovič (1957, obr. na s. 82) ich demonštruje pri postroji koňa³. Na chomúte, pred prsami koňa, bola upevnená reťaz s krúžkom, do ktorého sa zapínala reťaz smerujúca od chomúta až ku koncu oja, pomocou tyčinky umiestnenej na jej jednom konci (obr. 8: 1–3; *Palkovič 1957*, 86, obr. na s. 82). Používanie chomúta je doložené už v skoršom období, ale jeho väčšie rozšírenie nastalo až v 12. storočí (*Dvořáková 2007*, 129; *Měchurová 1980*).

Tento typ artefaktov je možné nájsť na rôznych lokalitách, veľmi často ako solitérne kusy. Prevažne sa objavujú samotné, občas je v očku zachovaná časť reťaze, a len v ojedinelých prípadoch ich nájdeme upevnené napríklad aj priamo na zubadle. Ich dĺžka sa pohybuje v rozmedzí 80 – 150 mm. Bývajú tordované, ale rovnako aj hladké, prípadne s určitým zdobením na rovnej strane tyčinky. Výzdoba snáď nebola potrebná na „kotvách reťazi“, ale skôr sa dá predpokladať na súčastiach zubadla, prípadne konského postroja. Nedá sa však vylúčiť, že tordovanie mohlo mať okrem ozdobnej aj praktickú funkciu. Konce majú stočené do tvaru ulity zväčša do tej istej strany ako je umiestnené okrúhle očko, ojedinele aj do opačnej strany, prípadne bývajú konce rovné, či zaoblené. Nálezy objavené priamo na zubadlách sú zriedkavé. Poznáme ho napríklad z dvojdielného zubadla z Bischofshofu (obr. 7: 3), ktoré má tordované ramená so zachovanými oboma postrannými krúžkami, pričom v jednom krúžku sa zachránilo očko reťaze

▲ Obr. 6. Bojná III-Žihľavník. 1 – rameno zubadla, 2 – rekonštrukcia časti zubadla, 3 – zobrazenie podľa *Zschille – Forrer 1893*, 4 – zobrazenie podľa *László 1994*.

Fig. 6. Bojná III-Žihľavník. 1 – bar of bit, 2 – reconstruction of part of bit, 3 – display according to *Zschille – Forrer 1893*, 4 – display according to *László 1994*.

▲Obr. 7. Zubadlá s pripevnenou tyčinkou s malým očkom v strede – využitie tyčinky s malým očkom v strede ako postrannice. 1–2 podľa *Dienes 1966*, obr. 19, 20 (upravené); 3 podľa *Gossler 2011*, tab. 10: 256; 2: 40-1 (upravené); 4 – podľa *Dvořáková 2007*; 5 – neznámy nález. Bez mierky.

Fig. 7. Bits with attached stick with small eyelet in the middle – the stick with small eyelet in the middle was used in this case as cheek-pieces. 1–2 – according to *Dienes 1966*, fig. 19, 20 (modified), 3 – according to *Gossler 2011*, tab. 10: 256; 2: 40-1 (modified); 4 – according to *Dvořáková 2007*; 5 – unknown finding. Without scale.

gsburg-Oberhausen, Nottetal bei Mittenwalde a v Herzsprungu v Nemecku (*Gossler 2011*, 25–26, 224, tab. 2: 40-1; *Roskoschinski-Bräunig 2013*, obr. 6; *Biermann – Hergbeligiu – Kieseler 2016*, obr. 76: 11), Oberwinterthur vo Švajčiarsku (*Drack 1990*, obr. 8: 26) či z lokality Ulucz v Poľsku (*Mianowska 2001*, 88, tab. XIII: 1). Na základe nálezových okolností je často pomerne ťažké určiť, akým spôsobom bol daný predmet využívaný, a datovanie týchto predmetov je veľmi široké.

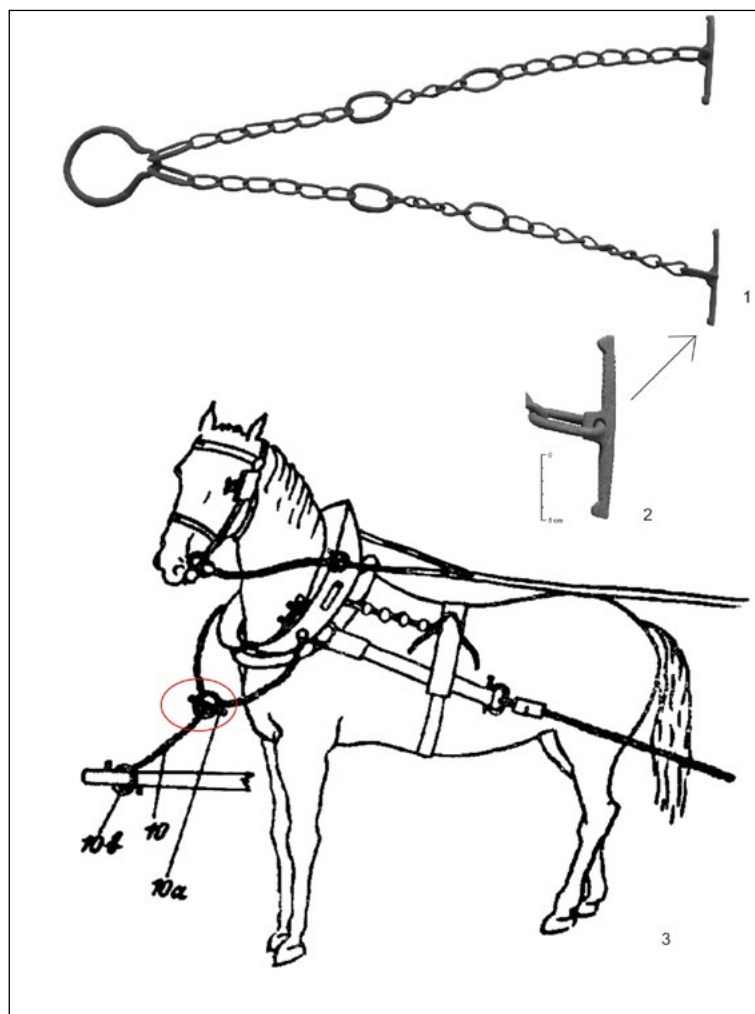
V prípade exempláru z Bojnei III (podobne tiež nálezy z Bojnei I a Bojnei IV) sa nedá jednoznačne určiť jeho presná funkcia, keďže nebol nájdený vo funkčnej polohe. Ide o nález pochádzajúci zo zberu, takže aj jeho datovanie je sporné. Oproti exemplárom z ďalších dvoch polôh je menší a tordovaný. Možno preto predpokladať, že bol používaný skôr ako súčasť zubadla. Datovanie nie je jednoznačné, na základe niektorých analógií však mohol patriť do obdobia neskorého stredoveku až raného novoveku.

s prichytenou tordovanou tyčinkou s malým očkom v strede (*Gossler 2011*, 25, tab. 10: 256). Podobné exempláre sa našli zachované taktiež v Maďarsku (*obr. 7: 1, 2; Dienes 1966*, obr. 19–20). Nachádzame ich však aj ako súčasť pákových zubadiel (napríklad *obr. 7: 4; Dvořáková 2007*, obr. na s. 10, 11, 151). A podobný mladší exemplár môžeme nájsť aj v Poľnohospodárskom múzeu v Nitre v expozícii Tradičné remeslá a spracovateľstvo (*obr. 7: 5*). Ojedinelé exempláre boli nájdené prevažne v kontextoch neskorostredovekých až novovekých lokalít, ale ojedinele sa vyskytujú aj na včasnostredovekých lokalitách. Na Slovensku ide napríklad o hradisko Valy, či polohu Mladý háj v Bojnei, alebo lokality ako Hurbanovo-Bohatá (*Habovštiak 1961*, obr. 17: 8), Ostrov, poloha Stránie-Zábranie (*Bača – Krupa 1998*, tab. CIV: 1861/1), Košice-Krásna (*Polla 1986*, obr. 130: 11), Bratislava (*Polla 1979*, tab. XXX: 6). Z Čiech sú známe z Tismíc (*Profantová 2015*, 281, 282, obr. 1: 3), z lokality Vysoké Pole – Klášťov (*Geisler – Koboutek 2014*, obr. 16: D1/50), Křinec (*Vích 2013*, obr. 19: 4), zo Spindelbachu (*Hylmarová – Klír – Černá 2013*, obr. 5. 13), či zo Sezimového Ústí (*Krajč 2003a*, obr. 77). Zaujímavosťou je objavenie tohto artefaktu v depote D1 z lokality Vysoké pole – Klášťov, kde boli spolu s ním hrivny, poľnohospodárske náradie, ostrohy s nitmi umiestnenými kolmo na rameno, zubadlá či strmene. Autori tento depot datujú do 9. až 10. storočia (*Geisler – Koboutek 2014*, obr. 16: D1/50). Okrem už spomínaných nálezov možno zmieniť aj exempláre z lokalít Augsburg-Oberhausen, Nottetal bei Mittenwalde a v Herzsprungu v Nemecku (*Gossler 2011*, 25–26, 224, tab. 2: 40-1; *Roskoschinski-Bräunig 2013*, obr. 6; *Biermann – Hergbeligiu – Kieseler 2016*, obr. 76: 11), Oberwinterthur vo Švajčiarsku (*Drack 1990*, obr. 8: 26) či z lokality Ulucz v Poľsku (*Mianowska 2001*, 88, tab. XIII: 1). Na základe nálezových okolností je často pomerne ťažké určiť, akým spôsobom bol daný predmet využívaný, a datovanie týchto predmetov je veľmi široké.

Závěrečné úvahy

Prítomnosť a využívanie koní v Bojnei má dlhú tradíciu (Pieta 2006, 180, obr. 9, 10). Dokladom toho sú početné nálezy jazdeckého výstroja a konského postroja, hlavne z hradiska Valy, ale ojedinele aj z ďalších polôh. Avšak aj v neskoršom období boli kone podstatnou súčasťou života ľudí z okolia Bojnei, o čom vypovedajú aj opisované artefakty. Kôň mal v neskorom stredoveku dôležitú funkciu vo vojenskej oblasti, ale taktiež ako dopravný prostriedok, používal sa v poľnohospodárstve či pri lesnom hospodárení (Měchurová 1980, 187). Jeho význam sa znásobil po vynáleze chomúta, ktorým sa zintenzívnila jeho sila a výkonnosť (Dvořáková 2007, 129). Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami patria k pomerne rozšírenému typu zubadiel s dlhou tradíciou nielen na území Slovenska, ale aj v okolitých krajinách. Počas neskorého stredoveku bol tento druh zubadla rovnako obľúbený, pričom oproti predchádzajúcim obdobiam sa konštrukčne a tvarovo menil len veľmi málo. Rovnako aj ďalšie exempláre možno priradiť k súčasťam zubadla, resp. konského postroja, nie je však možné ich presnejšie časovo zaradiť. Súčasťami konského postroja z lokality Bojná III môžu byť dokladom starších ciest tiahnucich sa po chrbte Žihľavníka a spájajúcich Ponitrie s Považím. Obec spolu s priľahlými pozemkami prislúchala v 13. až 15. storočí (možno už aj skôr) do vlastníctva panstiev hradov Tematín a Hlohovec. Tieto dve panstvá prináležali rodine Kontovcov a neskôr Uljakovcov, ktoré boli v tom období váženými šľachtickými rodinami v Uhorsku (Krajčík – Lukačka 1990, 24–30). Neskôr, začiatkom 16. storočia, prechádza Bojná spolu s panstvami Tematín a Hlohovec na dlhšie obdobie do vlastníctva rodu Thurzovcov (Lukačka 2015, 142, 143). Miestnym spojením Bojnei s hradom Tematín mohla byť cesta cez Žihľavník a Starú Lehotu. Pomocou Lidar-u sa na hrebeni Žihľavník podarilo zachytiť veľmi početné úvozy, ktoré zatiaľ neboli presnejšie datované nálezmi (Ruttikay M. 2015, 308, obr. 15). Na ich časové zaradenie však môžu poukazovať práve spomínané exempláre z tejto polohy.

Poznámky: Príspevok vznikol v rámci grantového projektu 2/0001/18 agentúry VEGA a s podporou projektu APVV-14-0842.

▲ Obr. 8. Tyčinka s malým očkom v strede – využitie artefaktu ako súčasťi chomúta, ktorým sa pripieňoval k oji voza. 1 – novoveký nález z Komárany, 2 – detail; 3 – vyobrazenie podľa Palkoviča 1957, č. 10, 10 a.

Fig. 8. Stick with small eyelet in the middle – use of artefact as a part of yoke by which the yoke was attached to the carriage beam. 1 – Modern period finding from Komárany, 2 – detail, 3 – display according to Palkovič 1957, č. 10, 10a.

Bibliografia

- Bača, R. – Krupa, V. 1998: Katalóg archeologickej zbierky Balneologického múzea v Piešťanoch. Piešťany.
- Biermann, F. – Hergbeligin, C. – Kieseler, A. 2016: Slawische Siedlungsrelikte im Nottetal bei Mittenwalde, Lkr. Dahme-Spreewald – Forschungen innerhalb eines DFG-GAČR-Projektes. In: F. Schopper (Hrsg.): Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie., Band 47, Wünsdorf, 139–244.
- Brych, V. 1998: Hmotná kultura stredoveké tvrze v Čechách. In.: Encyklopedie českých tvrzí I. díl, A–J. Praha, 47–83.
- Clark, J. 2004: The Medieval Horse and its Equipment c. 1150 – c. 1450. London.
- Cosma, C. 2014: Funnel-shaped snaffle bits of the 7th–8th centuries discovered in Transylvania and Slovakia. Archäologisches Korrespondenzblatt 44, 563–575.
- Čaplovič, D. – Javorský, F. 1982: Záchranný výskum zaniknutej stredovekej dediny Krigov. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981, 66–70.
- Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen. Dostupné z: <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-57-v/data>, cit. 28. 3. 2017.
- Dienes, I. 1966: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Archeologia Értésítő 93, 208–234.
- Drack 1990: Hufeisen – entdeckt in, auf und über der römischen Straße in Oberwinterthur (Vitudurum). Bayerische Vorgeschichtsblätter 55, 191–239.
- Dvořáková, D. 2007: Kôň a človek v stredoveku. Bratislava.
- Eisner, J. 1955: Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava.
- Geisler, M. – Koboutek, J. 2014: Vysoké Pole – Klášťov. Inventář hromadných nálezů železných předmětů a shrnutí terénních výzkumných sezon 2005–2007. Vysoké Pole – Klášťov. Inventory of mass finds od metal items and summary of field surveys in 2005–2007. Pravěk. Supplementum 28, Brno.
- Gosler, N. 2011: Reiter und Ritter Formenkunde, Chronologie, Verwendung und gesellschaftliche Bedeutung des mittelalterlichen Reitzubehörs aus Deutschland. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Mecklenburg-Vorpommern 49, Schwerin.
- Habovštiak, A. 1961: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v 11.–13. stor. Slovenská archeológia 9, 451–482.
- Holl, I. 2000: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. Budapest.
- Hylmárová, L. – Klír, T. – Černá, E. 2013: Železné předměty ze zaniklého Spindelbachu v Krušných horách. K výpovědi detektorového průzkumu. Archaeologia Historica 38-2, 569–609.
- Jakubčinová, M. 2016: Včasnostredoveké zubadlá z Bojnej. Slovenská archeológia 64, 281–306.
- Kirpičnikov, A. N. 1973: Snarjaženie vsadnika i verchovogo koňa na Rusi IX – XIII vv. Leningrad.
- Kouřil, P. 1979: Archeologické nálezy z hradu Templštejn (Železné předměty). Archaeologia Historica 4, 129–140.

- Kotowicz P. N. – Michalak, A. 2007–2008:* Status of research on early-medieval armament in Maloposka. Remarks regarding the Monograph study by Piotr Strzyż (2006a). *Acta Archaeologica Carpatica* 43-43, 371–417.
- Krajčík, J. – Lukačka, J. 1990:* Bojná. Topoľčany.
- Krajčík, R. 2003a:* Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl I. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.
- Krajčík, R. 2003b:* Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl II. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.
- László, S. 1994:* Középkori vasközök Nagykovácsra. *Studia Comitatensia* 23, 313–338.
- Liwoch, R. 2005:* Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia* I. Kraków-Sanok, 37–59.
- Lukačka, J. 2015:* Bojná vo vrcholnom a neskorom stredoveku. In: Pieta et al.: Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk, 139–144.
- Měchurová, Z. 1980:* Podrobná terminologie koňského postroje a jeho částí ve středohradištním období. *Vlastivědný věstník moravský* 32/2, 187–193.
- Měchurová, Z. 1984:* Součásti uzdění koně ve velkomoravském období. *Archaeologia historica* 9, 263–292.
- Měchurová, Z. 1985:* Součásti koňské výstroje ze zaniklé středověké osady Konůvky (kat. Nížkovice-Heršpice, okr. Vyškov). *Časopis Moravského muzea* LXX, 69–84.
- Mianowska, I. 2001:* Frühmittelalterliche Siedlung von Ulucz, Kr. Brzozów. In: M. Parczewski: Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet. *Moravia Magna seria Polona* 1, Kraków, 61–115.
- Mišo, M. 2010:* Príspevok k životu v stredovekom vojenskom tábore. *Archaeologia Historica* 35, 81–93.
- Nekuda, V. 1985:* Mstěnice: Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění. Brno.
- Ožďáni, O. – Zábajník, J. – Nevizánsky, G. – Kuzma, I. 1992:* Militária – Kónský postroj – Voz. Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku II. Nitra.
- Palkovič, J. 1957:* Názvoslovie postrojov I. In: *Slovenské odborné názvoslovie* 5, 79–86.
- Pieta, K. – Giertlová, M. 1999:* Zaniknutá dedina Belansko a stredoveké hrádky pri Východnej. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1997, 134–136.
- Pieta, K. 2006:* Hradiská Bojná II a Bojná III. Burgwäll Bojná II und Bojná III. In: K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Bojná – neues Macht- und Christanisierungszentrum des Fürstentums von Nitra. Nitra, 173–190.
- Pieta, K. 2015:* Včasnostredoveké mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007–2013. In: K. Pieta et al.: Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Nitra, 9–49.
- Pieta, K. – Jakubčínová, M. – Robak, Z. – Vanglová, T. 2016:* Výskum včasnostredovekej aglomerácie Bojná v roku 2011.

Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2011, 185–190.

Pilková, L. – Šimončíčová Koššová, P. 2016: Militária, ostrohy a konský postroj z Čeboviec – Zeleného hradu (okr. Veľký Krtíš). Zborník Slovenského národného múzea 110, Archeológia 26. Bratislava. 173–181.

Polla, B. 1962a: Pamiatky hmotnej kultúry 15. storočia z Posádky pri Gajaroch. Sborník Slovenského národného múzea 56, História 2, Bratislava, 107–142.

Polla, B. 1962b: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava.

Polla, B. 1971: Kežmarok (Výsledky historickoarcheologického výskumu). Bratislava.

Polla, B. 1979: Bratislava. Západné suburbium (Výsledky historickoarcheologického výskumu). Košice.

Polla, B. 1986: Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Bratislava.

Popluhár, L. – Breza, M. – Ďuran, A. – Čulen, Š. – Grisa, S. 2002: Jazda na koni. Košice.

Profantová, N. 2015: The horse harness, spurs and stirrups in Bohemia in 8th and 9th century. In: Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. C. Cosma (ed.), Cluj-Napoca. 281–298.

Remiášová, M. 1974: Archeologický výskum na hradisku Vyšehrad. Horná Nitra 6, 236–244.

Roskoschinski, P.–Bräuning, R. 2013: Ein Silbermünzeschatz des späten 11. Jahrhunderts und ein Amulettefund bei Herzsprung in der Uckermark. Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012. BUFM 70, Biermann F. – Kersting T. – Klammt A. (Hrsg.), Langenweissbach, 445–450.

Ruttkay, A. 1976: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. Slovenská archeológia 24, 245–396.

Ruttkay, A. 1989: Súčasti výzbroje, jazdeckého výstroja a konského postroja z 15. stor. z Kostolca pri Ducovom (obec Moravany nad Váhom). Balneologický spravodajca 28, 145–157.

Ruttkay, M. 2015: Využitie leteckej prospekcie a skenovania pri výskume hradísk a ich zázemia na západnom Slovensku. In: K. Pieta et al.: Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Nitra, 297–333.

Slivka, M. 1980: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. 2. časť. Historica carpatica 11, 218–288.

Strzyż, P. 2006: Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. Łódź.

Unger, J. 1999: Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Antropologická sociokulturní studie. Brno.

Vích, D. 2013: Archeologické nálezy z jedné privátní sbírky II. Archeologie ve středních Čechách 17, 315–331.

Zábojník, J. 2004: Slovensko a Avarský kaganát. Bratislava.

Zschille, R. – Forrer, R. 1893: Die Pferdetränse in ihrer Formen–Entwicklung. Ein Versuch zur Characterisirung und Datirung der Mundstücke der Pferdezümmung unserer Kulturvölker. Berlin 1893.

Summary

Bojná became familiar to the public mainly by the survey of hillfort Valy, however we know another few localities (Fig. 1). Findings from the period of Late Middle Ages are discovered on these sites rather sporadically. Findings from Bojná III can also be included here, mainly two-part bits with cheek rings (Fig. 2: 1, 2). The first bit has full bars with rectangular cross-section whereas second one has one full bar with rectangular cross-section and one hollow conical bar. Two-part bits with cheek rings and full bars belong to the conventional findings and they were used during long period of time. In the period of Late Middle Ages outer eyelets were often round and end of bar was round or straight (Fig. 4). According to analogies, bit from Bojná III can be dated only approximately to the period of 14th to 15th century. Bits with hollow conical bars were probably spread at the territory of medieval Hungary during 15th century, but they occurred also in 16th century (Polla 1986, 261). These bits could have been used for more sensitive horses or horses with hurt muzzle (Popluhár a kol. 2002, 61), eventually they could have been used at the beginning of the training of young horses (Cosma 2014, 571). In the case of artefacts with one hollow conical bar (Fig. 2: 2) horse could have had hurt only one side of muzzle. Bar with damaged round inner eyelet and hollow elongated, outer eyelet also belongs to this set (Fig. 2: 4). We were not able to determine more precise way of its usage. It could have been part of two-part bit with cheek rings or of leverage bit. The last artefact is stick with twisted body, at the end turned into the shape of snail shell with round eyelet in the middle sticking out to the one side (Fig. 2: 3). These artefacts are marked as “cheek-pieces” which were mainly part of two-part bits with cheek rings and they were hanged on short chain at the cheek ring (Fig. 7). They do not belong to standard variants (Gossler 2011, 26). This type of finding is in literature also marked as “anchor of chain” (Hylmárová – Klír – Černá 2013, 577, 578; Krajč 2003a, 75). It is not possible to determine its function, whereas chain could have been used during various actions. It was used at buildings, as a part of carriage and horse tack or during forest work. In the case of finding from Bojná it is possible, that it belongs to the Late Middle Ages but we can't exclude its usage in different period.

Presence and use of horses in Bojná is proven by numerous findings of horse tack and riders equipment particularly from the early medieval period mainly at the hillfort Bojná I–Valy. However horses were used in observed area also later. Bojná with adjacent lands belonged from the 13th to 16th century to the ownership of nobility from castles Tematín and Hlohovec (Krajč – Lukačka 1990, 24–29). At first it belonged to the families Kontovci and Uljakovci and later at the beginning of 16th century, Bojná came into possession of house Thurzo (Lukačka 2015, 142, 143). Parts of horse equipment from the site Bojná III can be the proof of older roads which stretched on the ridge of Žihľavník and connected Nitra river-basin with Váh river-basin. Local connection of Bojná with Tematín castle could have been road through ridge of Žihľavník where numerous sunken lanes were found (Ruttkay M. 2015, 308, obr. 15). They weren't more precisely dated by findings yet. Findings mentioned in paper may suggest chronological classification of them.

Translated by Mgr. Lucia Nezvalová

ELITE SETTLEMENTS OF THE PRE-GREAT MORAVIAN PERIOD IN THE CENTRAL DANUBE REGION

Tomáš König*

**Comenius University in Bratislava, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Gondova 2, 811 02 Bratislava 1, Slovakia,
e-mail: tomas.konig@uniba.sk*

Abstract: This paper addresses the question of the existence of elite settlements in the Central Danube region in the pre-Great Moravian period. Finds of hooked spurs, belt sets and decorative horse-harness elements of so-called Avar type are probably all related to local elites. Such objects have been recovered from settlements located in an area that was, however, outside Avar territory. These settlements are found either in lowland areas or in less accessible yet strategically important locations. They represent new elements in the settlement structure, and they controlled movement along important communication routes, with some also serving as central places.

Key words: Central Danube region, pre-Great Moravian period, elites, settlements.

Abstrakt: Predmetom pojednania je otázka existencie sídel elít na území stredného Podunajska v dobe predveľkomoravskej. S domácimi elitami pravdepodobne súvisia ako nálezy ostrôh s háčikmi, tak aj opaskové súpravy a dekoratívne súčasti konského postroja „avarského“ charakteru. Nachádzané bývajú totiž na sídliskách ležiacich v priestore, ktorý už nepatrí do avarskej ekumény. Tieto sídliská možno klasifikovať ako nížinné, alebo tie umiestnené na menej dostupných, no strategicky významných polohách. Predstavujú nové prvky v sídliskovej štruktúre – miesta kontroly pohybu na dôležitých komunikačných trasách a v niektorých prípadoch zároveň, centrá.

Kľúčové slová: stredné Podunajsko, predveľkomoravské obdobie, elity, sídliská.

Although the wearing of multi-part belts has its origins in Byzantium (*Daim 2010*), in Central Europe it is closely and primarily associated with the population of the Avar khaganate (*Zábojník 1991*). The custom is attested by preserved belt sets, strap-ends and fittings, all produced from non-ferrous metals. Such finds are also associated with decorative horse-harness components, which shared the same production techniques and display artistic similarities. The bulk of the finds come from Avar necropolises, but they also occur over a much wider area of Central Europe. Chronologically, the majority of the recorded sites belong to the Late Avar period or the pre-Great Moravian period (*Zábojník 2010*, 188, 189, fig. 6).

By contrast with the Avar territory, where the belt was frequently part of the funerary assemblage, there are virtually no grave finds from the rest of Central Europe (*Zábojník 2020*, 175–176), and the material essentially comprises single finds from settlement contexts. A significant concentration of such artefacts is known from fortified settlements (*Zábojník 2011*), dating to various time periods, and although the use of such objects within living culture has been questioned (*Zábojník 2005*), it now appears that their production was not limited to the Avar cultural sphere (*Macháček et al. 2021; Profantová et al. 2020; Vícb et al. 2021*).

Hooked spurs are frequently associated with finds considered of “Avar” type; these include both basic forged iron artefacts and elaborate bronze castings (see most recently *Jakubčínová 2017; Janovský 2017; Kouřil 2019*). It is

significant, however, that they are broadly speaking absent from Avar necropolises (*Jakubčínová 2017*, 101; *Zábojník 2020*, 176–177), and nor do they occur in the flat inhumation cemeteries of the Great Moravian period (*Profantová 1994*). It would seem that we should attribute finds complexes containing these items primarily to the local (Slavic) elite (*Profantová 2016*).

As for the finds from the Central Danube region, the settlements on which they occur are of comparable type (in terms of finds complexes and structures), but differ in the preferred type of location, being either lowland or hill-top settlements.

An example of a lowland settlement, presumably occupied by a pre-Great Moravian elite group, is Mikulčice in South Moravia. It is characterized by numerous “Avar” finds (see most recently *Poláček 2018*) as well as elaborate hooked spurs (*Kouřil 2019*, 185–187), although fortification belonging to the relevant settlement horizon has not yet been unequivocally documented (*Poláček 2018*, 303). The presence of fortifications has also not been confirmed at other Moravian settlement sites, such as Uherské Hradiště-Svatojirský ostrov (*Procházka 2009*, 209–2012) or Olomouc-Povel (P. Šlězár pers. comm.). It is not impossible that the lowland settlement of Pobedim in south-western Slovakia was also an elite settlement since – although the precise archaeological sequence of development has yet to be defined – several finds of hooked spurs have been made (*Jakubčínová 2017*, 99, 103). These finds are all from locations outside the fortified zone of this Great Moravian settlement.

The second type of settlement, with certain reservations, can be described as strategically-located hill-top settlements. One example is Bojná-Valy in south-western Slovakia. Hooked spurs (*Jakubčínová 2017*) and finds of an “Avar” nature (*Robak 2017*, 56–59) come from a difficult-to-reach location on a mountain ridge, from where it was possible to keep an eye on the main communication routes through the mountains (*Cendelín – Bolina 2015*, 258). Currently, however, convincing evidence of defensive structures from the period pre-dating the construction of the Great Moravian hillfort is lacking (*Pieta – Robak 2017*, 340, 345).

In the case of hill-top settlements, we repeatedly encounter phases of reoccupation or reuse of earlier fortifications. Examples include the site of Smolenice-Molpír, south-western Slovakia (*Jakubčínová 2017*, 99, 103; *Robak 2019*; *Turčan 1994*), as well as Thunau am Kamp (Gars-Thunau) in Lower Austria (*Herold 2008*, 290–291). At Thunau am Kamp it is, exceptionally, possible to directly infer the presence of elites as they are represented in the earliest inhumation graves in the necropolis, which later became the burial place of the inhabitants of the local Magnate Court (*Novotný 2018*, 161–163), illustrating the rather specific cultural development of the Austrian Middle Danube region during the 8th century (*Szameit 1991*).

The formal classification of settlement types identified here is not in itself a sufficient basis for further interpretation. Geographical location is highly significant too: the perceived connection of such settlements to communication routes and strategic positions in the landscape implies their use as sites of control. This may well be the primary function of several less accessible settlements (including Bojná-Valy and Smolenice-Molpír). Some of the elite settlements appear to have required a location that simultaneously functioned as a centre with efficient network connections with the surrounding area, while allowing permanent elite presence. This appears true of Mikulčice, Olomouc-Povel, Pobedim, and Uherské Hradiště, as well as Thunau am Kamp. The special status of the Olomouc settlement is further indicated by the presence of various imports attesting to a long-distance transfer of quality commodities (*Šlězár 2018*, 120). In the case of Mikulčice, Pobedim, Uherské Hradiště and, last but not least, Thunau am Kamp, we can also consider the central function as the key to their further development. In the settlement structure of the Great Moravian period they all occupied exceptional positions. Thus not only do the settlements of the pre-Great Moravian elites reflect a desire to control movement along important communication routes, but some of them mark the earliest formation of subsequent early medieval centres in the Central Danube region.

Summary

Na území stredného Podunajska s domácimi (slovanskými) elitami doby predveľkomoravskej pravdepodobne súvisia predovšetkým ako nálezy ostrôh s háčikmi, tak aj opaskové súpravy a dekoratívne súčasti konského postroja „avarského“ charakteru. Nachádzané bývajú totiž na sídliskách ležiacich v priestore, ktorý už do avarskej ekumény nepatrí. Tieto sídliská možno teda stotožniť so sídlami elit a klasifikovať ich ako nížinné, alebo tie vy-

budované na síce menej dostupných, no strategicky významných polohách. Hoci v prípade viacerých bol využitý priestor chránený zvyškami obranných štruktúr z predchádzajúcich dejinných období, budovanie opevnení na predmetných lokalitách nateraz doložiť nevieme. Viac ako predostretá klasifikácia, kľúčovou pre interpretáciu týchto sídlisk sa však ukázala väzba na dôležité komunikačné trasy. Na základe tohto pozorovania sa dá o nich uvažovať ako o miestach kontroly pohybu. Primárne takúto úlohu možno predpokladať najmä pri niektorých menej dostupných výšinných sídliskách (napr. Bojná-Valy, Smolenice-Molpír). V ostatných prípadoch mali tieto sídliská potenciál zároveň byť stálymi sídlami elit, centrami (napr. Olomouc-Povel). Predurčovala ich k tomu poloha, dostupnosť vzhľadom na okolitý obývaný priestor. Opakovane boli zárodkami centier doby veľkomoravskej (Mikulčice, Povedim, Thunau am Kamp, Uherské Hradiště).

Poznámka: Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 1/0523/22

Bibliography

- Cendelin, D. – Bolina, P. 2015:* Význam reliktiú dopravného pohybu při interpretaci velkomoravského hradiště u Bojně (okres Topoľčany). *Archaeologia historica* 40, č. 1, 247–265.
- Daim, F. 2010:* Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: Entwistle, Ch. – Adams, N. (ed.): ‘Intelligible Beauty’. Recent Research on Byzantine Jewellery. British Museum Research Publication 178. London, 61–71.
- Herold, H. 2008:* Der Schanzberg von Gars-Thunau in Niederösterreich. Eine Befestigte Höhensiedlung mit Zentralortfunktion aus dem 9.–10. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38, Heft 2, 283–299.
- Jakubčínová, M. 2017:* Ostrohy s háčikmi z Bojne. In: Pieta, K. – Robak, Z. (ed.): Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. *Archaeologica Slovaca Monographiae, Fontes* 22. Druhé rozšírené vydanie. Nitra, 93–109.
- Janowski, A. 2017:* Chronology and Evolution of Early Medieval Hooked Spurs in the Light of New Finds and Analyses. *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 30, 181–191.
- Kouřil, P. 2019:* Frühmittelalterliche bronzene Hakensporen mit nach innen umgeschlagenen Enden aus Mähren. In: Poláček, L. – Kouřil, P. (ed.): Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Waffenform und Waffenbeigaben bei den mährischen Slawen und in den Nachbarländern. Internationale Tagungen in Mikulčice 9. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 50. Brno, 181–200.
- Macháček, J. – Eichert, S. – Balcárková, A. – Dresler, P. – Měchura, R. – Milo, P. – Mehofer, M. 2021:* Lány – ein Produktionsort gegossener Bronzen der Spätawarenzeit in der awarischslawischen Kontaktzone des unteren Thayats. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72 (2021), č. 2, 365–416.
- Nowotny, E. 2018:* Thunau am Kamp – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf der Oberen Holzweise. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, Band 87. Wien.
- Pieta, K. – Robak, Z. 2017:* The Early Medieval hillfort in Bojná-Valy, Slovakia, and its defence system. *Acta Archaeologica Carpathica* 52, 329–351.
- Poláček, L. 2018:* Neue Funde awarischer Provenienz aus Mikulčice. In: Drauschke, J. et al. (ed.): Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag. *Monographien des RGZM*, Band 150. Mainz, 301–310.

- Profantová, N. 1994:* K nálezům ostruh z konce 7. – 9. stol. v Čechách. In: Fridrich, J. – Klápště, J. – Vařeka, P. (ed.): *Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993. Památky archeologické – Supplementum 2.* Praha, 60–85.
- Profantová, N. 2016:* Ostruhy jako doklady přítomnosti elity v 8. a 9. století v Čechách. *Archaeologia historica* 41, č. 2, 7–40.
- Profantová, N. – Křivánek, R. – Fikerle, M. – Zavřel, J. 2020:* Tismice jako produkční a nadregionální centrum Čech 8. a 9. století. *Památky archeologické* 91, 193–271.
- Procházka, R. 2009:* Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku. *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 38. Brno.
- Robak, Z. 2017:* K otázke počiatkov včasnostredovekého osídlenia Bojněj. In: Pieta, K. – Robak, Z. (ed.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Archaeologica Slovaca Monographiae, Fontes* 22. Druhé rozšírené vydanie. Nitra, 53–64.
- Robak, Z. 2019:* The Early Carolingian Spur from Smolenice. *Študijné zvesti AÚ SAV* 66, 149–160.
- Szameit, E. 1991:* Anmerkungen zur Chronologie des 8.–9. Jahrhunderts im Ostalpenraum. *Zalai Múzeum* 3, 73–80.
- Šlézár, P. 2018:* Olomouc between the Great Moravian and Přemyslid Duchies. In: Kouřil, P. – Procházka, R. (ed.): *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 57. Brno, 115–135.
- Turčan, V. 1994:* Ďalšie slovanské nálezy zo Smoleníc-Molpíra. *Zborník Slovenského národného múzea* 88, *Archeológia* 4, 75–84.
- Vích, D. – Profantová, N. – Křivánek, R. – Jarišková, Z. – Zavřel, J. 2021:* Hradiště u Mařína (okr. Svitavy) a jeho širší zázemí ve světle kovových artefaktů z 6.–10. století. *Archeologické rozhledy* 73, č. 3, 359–422.
- Zábojník, J. 1991:* Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen kaganats). In: Čilinská, Z. (ed.): *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku.* Nitra, 319–322.
- Zábojník, J. 2005:* Mikulčice – awarische Stadt? In: Kouřil, P. (ed.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik).* Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25. Brno, 101–114.
- Zábojník, J. 2010:* Das Gebiet Mitteleuropas nördlich der Donau im 6.–8. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Carpathica* 45, 179–201.
- Zábojník, J. 2011:* Zum Vorkommen von Gegenständen „awarischer“ Provenienz auf den slawischen Burgwällen nördlich der Donau. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (ed.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas, Band 14.* Bonn, 203–214.
- Zábojník, J. 2020:* Zur Problematik der Ausrüstung der slawischen Nobilität in vorgroßmährischer Zeit. In: Diesenberger, M. – Eichert, S. – Winckler, K. (ed.): *Der Ostalpenraum im Frühmittelalter – Herrschaftsstrukturen, Raumorganisation und archäologisch-historischer Vergleich. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Band 23.* Wien, 171–176.

KOLEKCIA STAROMAĎARSKÝCH NÁLEZOV
JAZDECKÉHO HROBU Z MÁNKOKA (HU) V ZBIERKE
VÝCHODOSLOVENSKEHO MÚZEA V KOŠICIACH

Gabriel Nevizánsky – Dáriuš Gašaj

Prednedávnom sme publikovali staromaďarské hrobové nálezy z niekdajšej Dókusovej zbierky, ktoré dnes sú deponované vo fonde Východoslovenského múzea (*Nevizánsky – Gašaj 2015*). Kolekcia kovaní z Mándoka, župa Szabolcs-Szatmár-Bereg, okres Záhony – Maďarsko sa dostala do zbierok niekdajšieho Hornouhorskeho múzea v roku 1905 darom grófa Lászlóa Forgácha, ktorý bol zároveň aj zakladajúcim členom Hornouhorskeho muzeálneho spolku. V prírastkovej knihe múzea pod č. 57 je zápis zo dňa 31. 5. 1905 o darovaní 21. predmetov z Mándoka. Ako darca sa uvádza gróf László Forgách. V nedatovanej inventárnej knihe košického múzea však bolo zapísaných a teda zaevidovaných iba 10 predmetov zo sledovanej lokality. Boli to nasledovné nálezy:

4925 – tri kruhové kovania o priemere 43 mm.

4926 – dve kruhové kovania o priemere 23 mm.

4927 – postriebrené bronzové kovanie o priemere 27 mm. Tento predmet toho času sa nenachádza v zbierke múzea.

4928 – dve bronzové kovania nákončia dl. 30 mm, š. 23 mm.

4929 – kovanie – ozdoba vrkoča

4930 – bronzová „hrkálka“

O osude zvyšných, darom získaných predmetov nemáme spoľahlivé informácie. Nie je vylúčené, že svojho času neboli zaznamenané všetky staromaďarské nálezy, pretože ich dnešný počet je 14–15 kusov. Niektoré zvyšné artefakty z Mándoka však mohli patriť aj do inej kategórie muzeálneho fondu.

O nálezisku a nálezových okolnostiach predmetov nájdených roku 1896 v Mándoku nás informuje správa A. Jósu (*1897*), ktorú uverejnil v časopise *Archaeológiai értesítő* v roku 1897. Ďalšie doplňujúce údaje a spresnenie polohy náleziska publikoval takmer po sto rokoch od objavenia I. Dienes (*1996*, 228–289). Zachránené predmety pochádzajú rigolovaním devastovaného jazdeckého hrobu, v polohe Tetenke, vzdialenej cca 1 km na severozápad od mesta (*Dienes 1996*, 288). A. Jós (*1897*, 361) vo svojej správe uvádza nesprávne severovýchodný smer.

Ide o rozsiahlu pieskovú dumu, na ktorej sa dnes nachádzajú vinohrady (*Dienes 1996*, 288). Niekdajší vlastník novozaloženého vinohradu, gróf László Forgách časť tam nájdených archeologických nálezov daroval múzeu v Nyíregyháza (dnes Múzeum Andrása Jósu), ktoré potom následne vysoko profesionálnymi kresbami zverejnil A. Jós (*1897*). Druhú menšiu časť kolekcie si však gróf ponechal pre svoju vlastnú súkromnú zbierku, ktorá svojho času sa nachádzala v jeho rodinnom kaštieli v obci Nagyszalánc, dnes Slanec, okr. Košice okolie (*Jós 1897*, 363).

O staromaďarských nálezoch z Mándoka deponovaných v Košiciach sa ako prvý zmiňuje A. Bálint (1902–1983), ktorý bol v rokoch 1939–1945 odborným pracovníkom múzea. Vo svojej lakonickej správe uvádza iba toľko, že jazdeckého hrobu z Mándoka pochádzajú liate „faléry“ a fragment gombíka (*Bálint 1942*, 20).

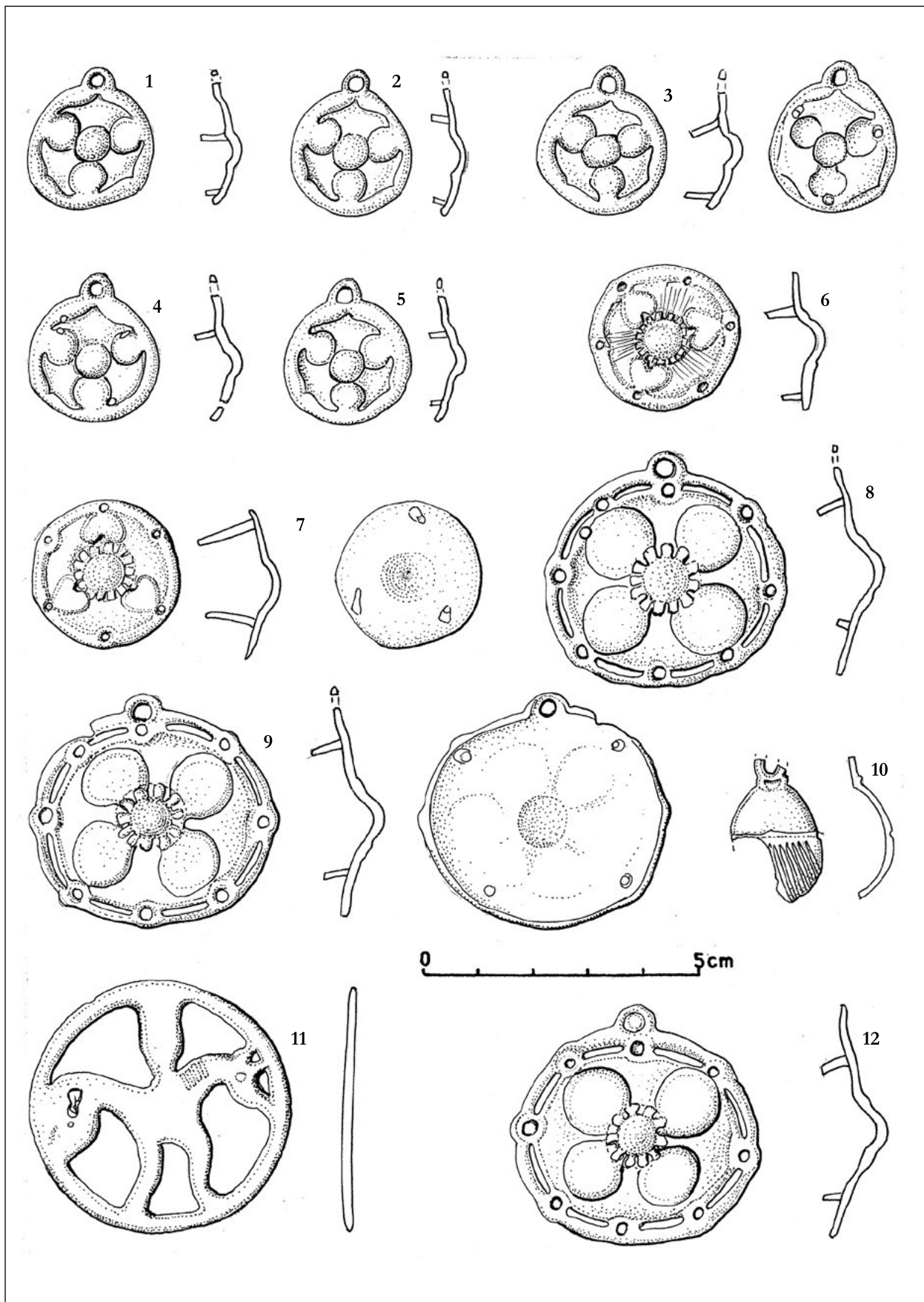
Opis nálezov deponovaných vo fonde Východoslovenského múzea v Košiciach

1. Liaty bronzový prelamovaný terčik so značne štylizovaným jazdcom na koni pokrytý súvislou vrstvou čiernej patiny. Zadná strana kovania je hladká. Rozmery: priemer 4,65 cm; hrúbka 1,14 cm; hmotnosť 9,089 gramov, inv. č. A 3592 (*Gašaj 2013*, obr. 158), (*tab. I: 11*).
2. Tri liate vypuklé bronzové okrúhle kovania s odsadeným uškom o šírke 2,8–3 cm; Centrálna časť artefaktu kráslená motívom štvorlístej rozety, v strede s nízkou vypuklou pologuľou lemovanou perleťovou výzdobou. Na okrajovej lište je osem symetricky rozmiestnených jamôk, medzi ktorými sa nachádzajú mierne zaoblené žliabky. Na zadnej strane kovaní sú štyri symetricky rozmiestnené cca. 1,5 až 5 mm dlhé nity. V strede sú zas zreteľné negatívy listov rozety. Na jednom kovaní, v blízkosti nitu sa nachádza sekundárny otvor. Jeden artefakt je mierne deformovaný. Rozmery: priemer 4,38–4,40 cm; hrúbka 0,80–0,86 cm; maximálna výška s uškom 4,20–4,24 cm; hmotnosť 8,39–8,86 gramov. Inv. č. A 3589/1-3 (*Gašaj 2013*, obr. 159 – horný rad), (*tab. I: 8–9, 12*).
3. Päť mierne vypuklých bronzových liatych okrúhlych kovaní menších rozmerov s odsadeným uškom, ktoré sú zdobené trojlístkom. Vonkajší povrch pokrýva čierna patina. Na zadnej nepatinovanej strane sa nachádzajú tri symetricky rozmiestnené nity dl. 3–5 mm. Rozmery: priemer 2,26–2,34 cm; výška s uškom 2,6–2,7 cm; hrúbka 0,5 cm; hmotnosť 3,4–3,8 gramov. Inv. č. A 4926 (*tab. I: 1–5*).
4. Dve liate mierne vypuklé okrúhle bronzové kovania zdobené trojlístou rozetou. Okraje mierne vypuklej stredovej polgule sú lemované perleťou. Na úzkej okrajovej lište je symetricky rozmiestnených šesť jamôk. Na opačnej zadnej strane sú tri relatívne dlhé nity, cca 5 až 11 mm. Rozmery: priemer 2,66 cm; hrúbka 0,5–0,6 cm; hmotnosť 4,9 a 5,3 gramov. Inv. č. A 3591/1-2 (*Gašaj 2013*, obr. 159-dolný rad), (*tab. I: 6–7*).
5. Fragment liatej polovičky dutého gombíka s poškodeným odsadeným uškom, ktorého povrch pokrýva súvislá vrstva čiernej patiny. Horná polovička povrchu je hladká, stredom tela prechádza vodorovná obvodová ryha. Dolná polovička gombíka je zdobená hustými šikmými ryhami. Rozmery: zachov. výška 2,6 cm; šírka 1,5 cm, hrúbka 0,1 cm; hmotnosť 2,9 gramov. Inv. č. A 3590 (*tab. I: 10*).
6. Dve liate relatívne opotrebované bronzové nákončie štítového tvaru s tromi rovnými a jednou zaoblenou stranou v strede zdobená štvorlístou rozetou. Jeden z nich v pravom hornom rohu opatrený sekundárnym kruhovým otvorom. Na opačnej strane artefaktov v strede nevýrazný negatív rozety, v každom rohu nit – dovedna štyri. Rozmery: dĺžka 3,0 cm; šírka 2,3 mm; hmotnosť 4,53 a 4,62 gramov; inv. č. A 3847/1-2 (*tab. II: 2–3*).
7. Liate strieborné značne ošúchané nákončie štítového tvaru so stopami pozlátenia s tromi rovnými a jednou zaoblenou stranou. Stred kovania zdobená štvorlístovou rozetou. Na opačnej strane výrazný negatív stredovej ozdoby. V dvoch pravouhlých rohoch artefaktu po jednom niti, v strede zaoblenej strany ďalší nit. Rozmery: dĺžka 3,2 cm; šírka 2,4 cm; hmotnosť 5,42 gramov. Inv. č. A 3847/3 (*tab. II: 1*).

A. Jósa (1897, 363, tab. I:8) uvádza medzi L. Forgáchom ponechanými predmetmi ešte aj plechový náramok, ktorý sa však v Košiciach nenachádza. V inventárnej knihe pod č. 4927 zapísali ešte jedno postriebrené bronzové kovanie o priemere 2,7 cm. Tento predmet však už chýba v zbierkovom fonde múzea.

V každom prípade musíme konštatovať, že dnes v zbierke Východoslovenského múzea v Košiciach nachádza dovedna až 15 archeologických nálezov z Mándoka. Z nich najväčšiu pozornosť si zasluhuje liaty bronzový prelamovaný terčik so štylizovaným jazdcom (*tab. I: 11*), ktorého pár sa dostal do múzea v Nyíregyháze (Jósa 1897, tab. I: 9). V obidvoch prípadoch ide o ozdoby vrkoča, ktoré obvykle v pároch sú prítomné v staromaďarských hrobách ženského pohlavia (*Csallány 1959; Fodor 2014*). Analogický výzdobný motív sa nachádza na aj terčiku z lokality Rakamaz – Fő utca (*Csallány 1959*, 284, obr. 3:2). V obidvoch prípadoch ide o absolútne zhodné exempláre, ktoré L. Révész (2014, 442) začlenil do svojej III. skupiny prelamovaných terčíkov. Motív realistickejšieho zobrazenia jazdca na koni sa vyskytuje aj na kruhovom prelamovanom kotúči s uškom z lokality Szentistván (*Révész 2014*, 440, obr. 4:1).

Charakteristickými nálezmi 10. storočia z územia Karpatskej kotliny sú rozetou zdobené strieborné alebo bronzové kovania konského postroja, ktoré sú prítomné predovšetkým v honosne vybavených ženských hrobách patriacich k ve-

▲ Tab. I. Mándok, župa Szabolcs-Szatmár-Bereg, Maďarsko. 1-12 – časť predmetov zo staromaďarského jazdeckého hrobu. (Kresba J. Marettová).

dúcej a strednej vrstve súdobej spoločnosti. Patria medzi predmety, ktoré majú početné analógie vo východnej Európe kde sa koncentrujú predovšetkým v Povolží. Prevažná časť darovaných predmetov z Mándoka (13 kusov) patrí do tejto kategórie. Nakoľko nedisponujeme plánom hrobu, rekonštrukcia konského postroja nie je možná. Menšie exempláre obvykle zdobili remene ohlávky, prípadne opraty (*tab. I: 1–7; tab. II: 1–3*) rozmernejšie zádržné remene, ktorým fixovali na chrbte koňa sedlo (*tab. I: 8–9, 11*). Kovania s rozetovou výzdobou sú rozšírené najmä v strednej časti Karpatskej kotliny. Na juhozápadnom Slovensku sú však pomerne vzácne a v Sedmohradsku sa zatiaľ nevyskytli (*Révész 1996, obr. 27*).

Analyzovaná kolekcia z Mándoka spolu s predmetmi, ktoré sa v roku 1897 dostali do zbierky múzea v Nyíregyháze reprezentuje relatívne bohatý nálezový celok z hrobu významného jedinca ženského pohlavia. Zrejme išlo o osobu, patriacu k vedúcej vrstve súdobej spoločnosti, ktorú vystrojili okrem kovaní krášliacich remene konského postroja a šperku (plechové náramky so zaoblenými koncami, duté gombíky s uškom, hrkálka, ozdoby vrkočov) aj parciálnymi časťami koňa (hlava, koža a konce dolných končatín), resp. párom typologicky odlišných strmeňov a zubadlom s postrannými tyčinkami. A. Jós sice pri rekonštrukcii nálezových okolností v Mándoku uvažuje o existencii dvoch devastovaných hrobov. Žiaľ v čase konania zemných prác a ani po nich sa nere realizoval na sledovanej lokalite záchranný výskum. Preto nemožno sa ani vyjadriť jednoznačne, či ozdoby s motívom rozety pochádzajú z osamelého jazdeckého hrobu. Nález kovania opaska srdcovitého tvaru, menšej pracky a ďalšej polovičky zubadla s postrannou tyčinkou (*Jósa 1897, tab. I: 20; II: 3–4*) poukazuje na skutočnosť, že v Mándoku možno skôr počítať s existenciou zatiaľ neprebádaného tzv. veľkorodinného pohrebiska. Preto uvažovať iba o dvoch zničených hroboch nie je kontraproduktívne, nakoľko ich v skutočnosti mohlo byť aj viac. Žiaľ tomuto interpretačnému omylu A. Jósu v minulosti podľahli aj renomovaní bádatelia (*Szőke 1962, 21; Fehér – Éry – Kralovicszky 1962, 52*).

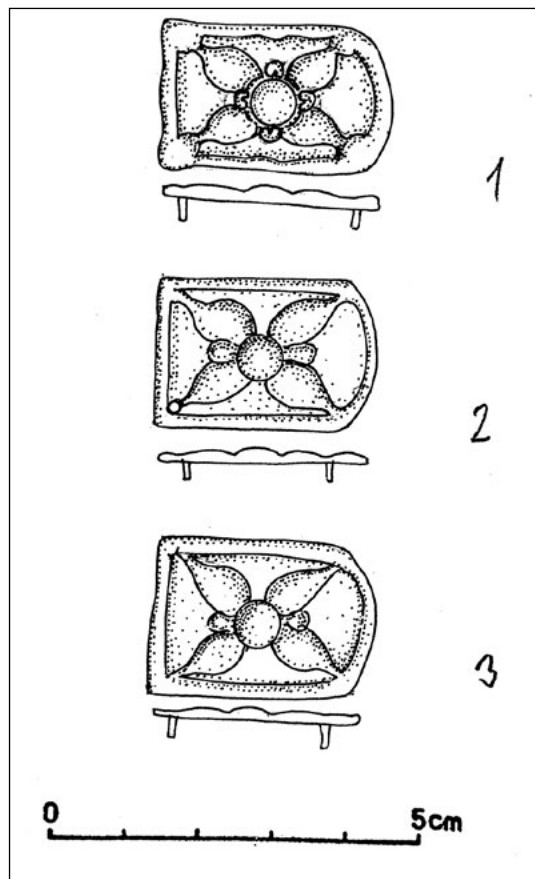
Hrobové nálezy z Mándoka patria do kategórie pamiatok, ktoré sú charakteristické pre tzv. veľkorodinné pohrebiská staromaďarského etnika z 10. storočia. Predpokladá sa, že vtedy niekde v oblasti horného Potisia existovalo veľkokniežacie mocenské centrum, ktoré v priebehu druhej polovice 10. storočia sa premiestňuje na západ, pravdepodobne do oblasti medzi dnešným Budínom, Székesfehérvárom a Esztergomom. V dôsledku tohto procesu, v poslednej tretine 10. storočia dochádza v regióne horného Potisia k prerušeniu pochovávanie na tzv. veľkorodinných pohrebiskách. Pochovávanie na nekropolách pospolitého ľudu však zotrváva naďalej a ich zánik možno dávať do súvislosti s historickými a spoločenskými zmenami, ktoré sa udiali počas kryštalizácie Uhorského štátu.

Bibliografia

Bálint, A. 1942: Régészeti feladatok a Felvidéken. Új Magyar Múzeum 1, 5–23.

Csallány, D. 1959: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta Arch. Acad. Scien Hungaricae 10, 281–325.

Dienes, I. 1996: A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepjárási naplója. In: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896/1996. Nyíregyháza-Szabolcs, 287–372.

▲ **Tab. II.** Mándok, župa Szabolcs-Szatmár-Bereg, Maďarsko. 1–3 – kovania štítového tvaru zdobené rozetou.

Fehér, G. – Éry, K. – Kraloványszky, A. 1962: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II. Budapest.

Fodor, I. 2014: Honfoglalás kori korongjaink és párhuzamai. *Folia Archaeologica* 56, 133–185.

Gašaj, D. 2013: Klejnoty archeologiczne Muzeum Wschodnioslowackiego w Koszycach. Krosno.

Jósa, A. 1897: A mándoki hofoglaláskori lelet. *Arch. Ért.* 17, 361–363.

Nevizánsky, G. – Gašaj, D. 2015: Staromaďarské nálezy z bývalej Dókusovej zbierky uložené vo fonde Východoslovenského múzea v Košiciach. *Historica carpatica* 46, 95–118.

Révész, L. 1996: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc.

Révész, L. 2014: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Budapest, 439–456.

Szőke, B. 1962: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészet Tanulmányok I.* Budapest.

Summary

The collection of fittings from Mándoka, Szabolcs-Szatmár-Bereg County, Záhony - Hungary district, entered the collections of the former Upper-Hungarian Museum as a gift from Count László Forgách, who was also a founding member of the Upper-Hungarian Museum Association. In the museum's incremental book under no. 57 is the record of 31.5. 1905 on the donation of 21 objects from Mándok. Today, the collection of the Východoslovenské múzeum contains 15 objects that were found in a richly equipped women's grave. In 1896, L. Forgách donated most of the finds of the tomb in question to the museum in Nyíregyháza. He published the circumstances of the find and the recovered grave inventory shortly after the discovery of A. Jós (1897). The predominant part of the objects deposited in Košice from Mándok (13 pieces) is represented by rosettes decorated with horse harness straps. Typologically different castings were made of bronze (Tables I: 1-9, 10). Only one shield-shaped artifact is made of silver with remnants of gilding (Table II: 1). As we do not have a grave plan, reconstruction of the horse harness is not possible. Smaller specimens usually adorned the belts of the halter or reins (Table I: 1-7; Table II: 1-3), the larger restraint belts, which fixed the saddle on the horse's back (Table I: 8-9,11). Fittings with rosette decoration are widespread especially in the central part of the Carpathian Basin. However, they are relatively rare in southwestern Slovakia and have not yet occurred in Transylvania (Révész 1996, Fig. 27). The cast bronze openwork target with a stylized rider (Table I: 11) deserves special attention, the pair of which went to the museum in Nyíregyháza (Jósa 1897, Table I: 9). In both cases, these are braid ornaments, which are usually present in pairs in Old Hungarian female graves (Csallány 1959; Fodor 2014). An analogous decorative motif can also be found on the small disc from the locality Rakamaz - Fő utca (Csallány 1959, 284, fig. 3: 2). In both cases, these are absolutely identical specimens, which L. Révész (2014, 442) included in his 3rd group of open discs. The motif of a more realistic depiction of a rider on horseback also occurs on a circular openwork disc with an ear from the Szentistván locality (Révész 2014, 440, Fig. 4: 1).

The grave finds from Mándoka belong to the category of artefacts, which are characteristic of the so-called large family burial grounds of the Old Hungarian ethnic group from the 10th century. It is believed that at that time there was a Grand Ducal power centre somewhere in the Upper Potis region, which moved west during the second half of the 10th century, probably to the area between today's Buda, Székesfehérvár and Esztergom. As a result of this process, in the last third of the 10th century, there is an interruption of burial in the large family cemeteries in the Upper Potis region. However, burial in the necropolises of the common people persists and their demise can be linked to the historical and social changes that took place during the crystallization of the Hungarian state.

JEDINCI NÁJDENÍ NA SÍDLISKÁCH NA SLOVENSKU Z OBDOBIA VČASNÉHO STREDOVEKU

Lucia Nezvalová*

**Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra, nezvalovalucia@gmail.com*

Abstract: Individuals found in features at settlements in the Slovakia from the period of the Early Middle Ages.

In the period of the Early Middle Ages archaeologists are discovering human skeletons, except from usual burial sites, also in extraordinary places and situations. Settlements belong to these places. We can divide findings of skeletons into two groups - individuals placed in graves at settlements and individuals found in settlement features which had originally different function. Paper examines these findings at the territory of present day Slovakia in the period of 9th to 12th century.

Key words: settlements, burying, 9th to 12th century, Slovakia

Abstrakt: V období včasného stredoveku, okrem bežného pochovávaní na pohrebiskách a cintorínoch, archeológovia nachádzajú jedincov aj na výnimočných miestach a v nezvyčajných situáciách. Jedným z týchto miest sú aj sídliská. Jedincov nachádzaných v ich areáli môžeme rozdeliť do dvoch skupín. Prvú predstavujú hroby na sídlisku, k druhej zaradujeme jedincov nájdených v sídliskových objektoch. Príspevok sa zaoberá týmito nálezmi z územia dnešného Slovenska v období 9.–12. storočia.

Kľúčové slová: sídliská, pochovávanie, 9.–12. storočie, Slovensko

1. Úvod

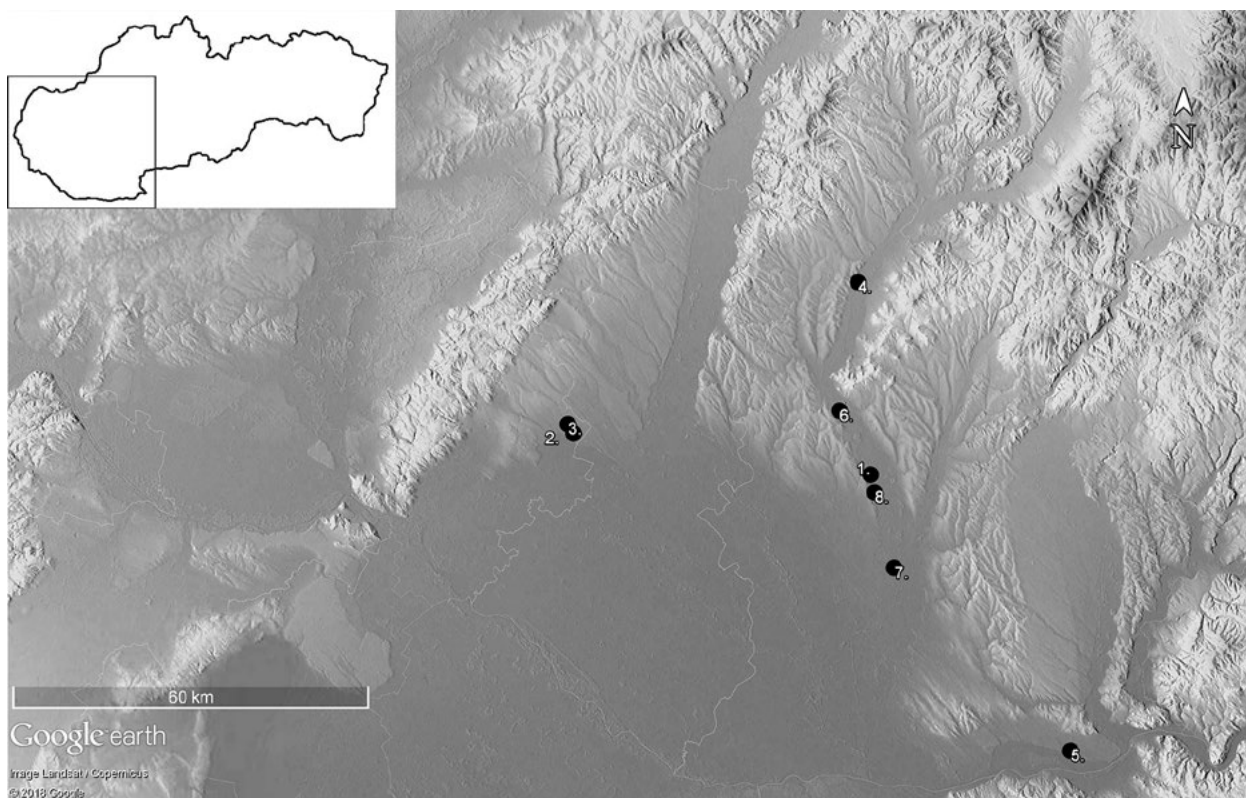
Smrť je nevyhnutnou súčasťou života každého jednotlivca. Nik sa jej nevyhne. Po človeku často ostáva prázdno, s ktorým sa pozostali vyrovnávajú po svojom. Napomôcť tomu však mali aj rôzne obrady, ktoré mali mŕtvemu uľahčiť prechod do záhrobia a žijúcim pomôcť vyrovnáť sa so stratou. Veľkú úlohu v tomto procese zohrávalo aj obdobie, v ktorom daný človek žil, prostredie, ktoré ho ovplyvňovalo. Tieto faktory sa odrážali aj v rituáloch, ktoré sa odohrávali po smrti mŕtveho až po dobu jeho uloženia do zeme. V archeologickom materiáli, bohužiaľ, ostáva zachovaný len zlomok informácií, ktoré by sme o priebehu pochovania potrebovali vedieť. Aj napriek ich zlomkovitosti však môžeme postrehnúť rozdiely v zaobchádzaní s jednotlivými mŕtvymi. V každom období ľudského vývoja sa nachádzajú ostatky, s ktorými sa nakladalo inak ako s väčšinou. Bádatelia sa oprávnene pýtajú, prečo to bolo tak? Výnimku netvorí ani obdobie včasného stredoveku.

Pre obdobie 9. až 12. storočia je typické pochovávanie jedincov na pohrebiskách, vo vystretej polohe v smere západ–východ. Popri tejto väčšine však archeológovia nachádzajú skelety mimo týchto pohrebísk, ktoré tvoria síce malú, ale o to zaujímavejšiu skupinu. Patria do nej aj ostatky nájdené v priestoroch sídlisk. Jedinci nájdení na včasnostredovekých sídliskách predstavujú skupinu zomrelých, ktorým bolo upreté spočinúť na mieste pochovávaní svojej komunity. Na Slovensku bolo doposiaľ zaznamenaných 123 objektov na sídlisku, v ktorých boli objavené ľudské skelety. Informácie o nich boli pritom väčšinou čerpané z dostupnej literatúry, kde sú však informácie o týchto nálezoch často kusé a nedostatočné.

Jedincov z tejto skupiny môžeme rozdeliť na dve podskupiny, podľa toho v akom type objektu boli nájdení. Prvú skupinu tvoria nebohí pochovaní na sídlisku, no v regulárnej hrovej jame. Druhú predstavujú jedinci odokrytí v sídliskových objektoch.

2. Hroby v sídliskovom areáli

Na sídliskách okrem objektov, ktoré pôvodne slúžili na bývanie, alebo hospodárske účely nachádzame aj také, u ktorých sa tento účel nedá predpokladať. Majú rozmery zodpovedajúce približne rozmerom ľudského tela a sú v nich uložené kostry ľudí. Môžeme preto oprávnene usúdiť, že už ich primárna funkcia bola funerálna, šlo o hrobové jamy. Na území Slovenska bolo takto zdokumentovaných 64 hrobov na 11 lokalitách (Branč, Čataj, Igram, Ludanice, Mužla-Čenkov-Orechový Sad, Mužla-Čenkov-Vilmakert, Nitra-Chrenová, Nitra-Martinský Vrch, Nitra-Staré mesto, Šurany-Nitriansky Hrádok a Veľký Kýr; *obr. 1*). Najviac hrobov, v počte 30, bolo preskúmaných na sídlisku v Mužle-Čenkove, poloha Vilmakert, čím sa táto lokalita stáva najvýraznejším reprezentantom tejto kategórie. Je nutné spomenúť, že na lokalite sa preskúmalo tiež pohrebisko s regulárnymi hrobmi a jedinci boli objavení aj v sídliskových objektoch. Obdobná situácia je aj na polohe Orechový sad, kde boli popri deviatich jedincoch pochovaných v sídliskovom areáli identifikované aj tri pohrebiská a jeden jedinec v sídliskovom objekte. Na ostatných lokalitách tieto počty nedosahujú ani zďaleka také vysoké čísla. Keďže v prípade polôh Vilmakert a Orechový sad ide o jeden sídelný celok v rámci lokality Mužla-Čenkov (Orechový sad má byť predhradím vilmakertského hradiska; *Hanuliak – Kuzma 2015, 7*), budú predmetné lokality hodnotené spolu.

▲ **Obr. 1.** Distribúcia lokalít s hrobmi jedincov na sídliskách. 1. – Branč, 2. – Čataj, 3. – Igram, 4. – Ludanice, 5. – Mužla-Čenkov, 6. – Nitra, 7. – Šurany-Nitriansky Hrádok, 8. – Veľký Kýr. Podklad Google Earth.

Fig. 1. Distribution of localities with graves of individuals at settlements. 1. – Branč, 2. – Čataj, 3. – Igram, 4. – Ludanice, 5. – Mužla-Čenkov, 6. – Nitra, 7. – Šurany-Nitriansky Hrádok, 8. – Veľký Kýr. Underlay Google Earth.

Pri analýze predmetného nálezového fondu sa však stretávame s viacerými nedostatkami, ktoré môžu výrazne ovplyvniť interpretáciu tohto javu. Jedným z nich je neuspokojivé, či nekomplexné publikovanie. Pri väčšine analyzovaných lokalít nie je zverejnený situačný plán náleziska. Preto nie je možné overiť, kde boli hroby umiestnené v rámci sídliskového areálu. Situovanie hrobov v kontexte okolitých sídliskových objektov by mohlo čo to vypovedať o stave (či už pochovaného alebo žijúcich voči zomrelému), či funkcie predmetnej časti sídliska.

Pri analýze takýchto hrobov musíme počítať aj s možnosťou, že hroby sa mohli časovo so sídliskom míňať. Najprv mohlo existovať jedno a po čase druhé. V takomto prípade by šlo o regulárne pohrebisko, nie o hroby

na sídlisku. To sa však netýka lokality Mužla-Čenkov, kde sa prelína sídelná a funerálna funkcia lokality. Navyše hroby sú na týchto lokalitách často pomerne voľne rozptýlené, vzdialenosť medzi nimi môže byť niekoľko metrov až desiatok metrov. Druhou možnosťou, nad ktorou treba uvažovať je, že, ak sa na lokalite nachádzalo najprv sídlisko, mohli byť jeho zvyšky ešte viditeľné pri využití polohy ako pohrebiska? A opačný príklad: ak bolo prvé pohrebisko, neprekážalo komunite pri zakladaní sídliska, ak boli ešte viditeľné zachované hrobové násypy?! Ak predsa v spoločnosti existoval strach z mŕtvych, čoho dokladom majú byť okrem iného atypické polohy pri pochovávaní, posteriorne opatrenia a podobne, určite by si potenciálni obyvatelia dvakrát rozmysleli, či si svoje obydlia postavili na mieste, kde by mohli narušiť pokoj zosnulých. Ale ak mŕtvych pochovávali do zvyškov sídliska, mohlo to mať benefity, o ktorých nevieme? Alebo to boli poslední obyvatelia sídliska? Či azda mohli túžiť po spočívutí vedľa svojho rodného obydlia? Zdá sa, že každý hrob vzbudzuje viac otázok ako skutočných odpovedí. Tento fenomén nie je obmedzený len na územie strednej Európy. Prípady pochovávaní v rámci sídliskového areálu boli doložené aj na včasnostredovekých sídliskách vo Francúzsku (*Zadora-Rio 2003*, 2), ale aj na susednej Morave (*Krupičková 2010*, 195).

Podľa publikovaných plánov niektorých skúmaných lokalít boli hroby v rámci areálu rozptýlené nerovnomerne medzi jednotlivými sídliskovými objektmi, teda nevytvárali zhluky. Hĺbka hrobov sa na jednotlivých lokalitách pohybuje od 5 až po 100 centimetrov, čo ich zaraďuje medzi veľmi plytké až štandardne zahĺbené hroby. Samozrejme isté miesto tu zohráva metodika výskumu. Už len meranie hĺbky hrobu buď od úrovne dnešného terénu alebo od úrovne zistenia, môže spôsobiť veľké rozdiely. Oproti hrobom z regulárnych pohrebísk vyzerajú byť hrobové jamy zo sídlisk relatívne plytké (*Hanuliak 2004b*, 75). Avšak napríklad na pohrebisku nájdenom v Mužle-Čenkove, na polohe Vilmakert neboli tiež veľmi hlboké (*Hanuliak – Kužma 2015*, 107), takže hĺbka sa mohla odvíjať od konkrétnej lokality. Hrobové jamy mali obdĺžnikový alebo lichobežníkový tvar, čo je typické pre dané obdobie. Väčšinou neboli špeciálne upravené. Zaznamenané úpravy hrovej jamy boli zistené len na lokalite Mužla-Čenkov, čo pravdepodobne súvisí s metodikou výskumu. Počas výkopových prác tu bola doložená stupňovitá úprava stien alebo dna hrovej jamy, prípadne sa v hrobe nachádzali podložky alebo stopy po kolových jamách. V jednom prípade (hrob 36 na polohe Orechový Sad) bola jama obložená drevom (*Hanuliak – Kužma 2015*, 155).

Obvyklým spôsobom uloženia zomrelých bola vo včasnom stredoveku orientácia v smere západ–východ. Jedinci v hrobách na sídliskách mali taktiež väčšinou štandardnú orientáciu v tomto smere, respektíve v odchýlkach smerom k juhozápadu a severozápadu, čo v tomto prípade predstavuje 44 pochovaných. Avšak aj v tomto prípade boli pri výskumoch doložené aj uloženia v inej, zvláštnej, orientácii. V severojužných smeroch boli pochovaní jedinci v šiestich prípadoch (Čataj, hrob 3: *Ožďáni 1977*, 213; Mužla-Čenkov, hroby 1, 12, 25: *Hanuliak – Kužma – Šalkovský 1993*, 37,38, *Hanuliak – Kužma 2015*, 153; Nitra Chrenová, hrob 1/84: *Chropovský – Fusek 1988*, 155; Veľký Kýr, hrob 3: *Kužma – Rajtár – Tirpák 1999*, 100). V štyroch prípadoch bolo zaznamenané pochovanie v opačnej orientácii, teda v smere východ–západ (Čataj, hroby 1,2 a 4: *Ožďáni 1977*, 213; Šurany-Nitriansky Hrádok, 2/55: *Bialeková 1959*, 445).

Najčastejšie bol v hrobe pochovaný jeden jedinec. Z toho bolo 14 dospelých, 27 detí, pričom len tri z nich mali menej ako dva roky. Žien bolo päť, mužov deväť. Väčšina jedincov bola uložená v polohe štandardnej pre dané obdobie, teda vystretej na chrbte. Len dvaja jedinci boli uložení na boku. V štyroch prípadoch boli nájdené dvojhroby (hroby 6, 17, 36, 39 z Mužly-Čenkova, *Hanuliak – Kužma – Šalkovský 1993*, 37, *Hanuliak – Kužma 2015*, 152, 155). V dvoch dvojhrobách č. 6 a 17 boli pochované deti, v ostatných dvoch dospelý a dieťa, a to v prípade hrobu 39 žena a päťročné dieťa a v druhom hrobe, č. 36, muž a deväť až desaťročné dieťa.

Pri analýze hrobov situovaných v areáli sídlisk sme zistili, že výbavu malo 35 hrobov, teda o niečo viac ako polovica z nich. Zloženie inventára variovalo od jedného pomerne bežného predmetu, ako je nôž alebo nádoba, až po relatívne bohaté a početné hrobové prílohy. Na lokalite Mužla-Čenkov, poloha Vilmakert boli v hrobe 11, patriacemu mužovi, nájdené ostroha, pracka, prevliečka, nákončie upínacieho remeňa a v zásype šidlo (*Hanuliak – Kužma – Šalkovský 1993*, 155). Na sídlisku vo Veľkom Kýre mal jedinec v hrobe 5 priložené dva nože, kresadlo, skladací nôž, vedro a sekeru (*Kužma 2000*, 119).

Podľa zistených informácií hroby nájdené v areáli sídlisk nevykazujú odlišnosti od hrobov vykopaných pre jedincov na mieste regulárneho pohrebiska. Je preto otázne, čo viedlo komunitu k takémuto výberu miesta posledného odpočinku pochovaného, najmä ak vieme, že nablízku boli v tom čase súveké pohrebiská. Ich výbava, poloha, orientácia, absencia posteriorných opatrení vo väčšine prípadov nenaznačuje, že by u týchto jedincov bol dôvod, prečo by mali byť pochovaní mimo zaužívaného priestoru.

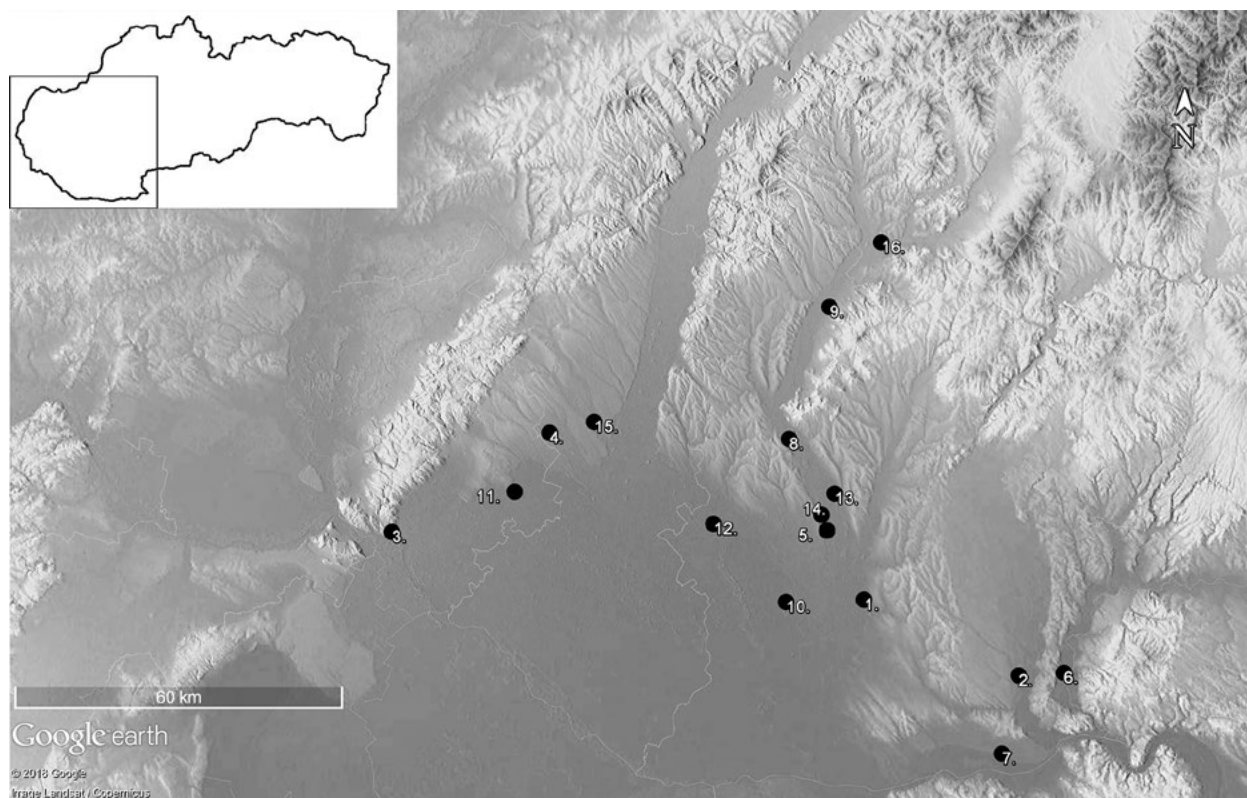
Zaujímavú interpretáciu k javu pochovávaní zomrelých v sídliskových areáloch poskytuje J. Unger (2010, 166). Podľa jeho názoru sa prijatie kresťanstva prejavuje aj presunom pohrebísk do intravilánu, a to nielen do blízkosti kostolov, ale aj dvorcov. Tieto procesy boli doložené v Nemecku. Obdobná situácia mohla nastať aj na lokalite Břec-lav-Pohansko, kde sa v rozptýlených skupinkách a ojedinelých hroboch v rámci fungujúceho sídliska mali pochovávať hlavne Ľudia, ktorí sa už vymanili z rodovej komunity a začlenili sa do štruktúr nového štátu. Analogické vysvetlenie môžeme aplikovať aj v prípade lokality Mužla-Čenkov. J. Unger (2010) ponúka aj iné vysvetlenia tohto javu. Pre rozhodnutie pozostalých pochovať zomrelého v rámci areálu sídliska, mohla zohrávať určitú úlohu aj celospoločenská situácia. Takýmto spôsobom mohli byť pochovaní Ľudia v čase vojnového konfliktu. Ak boli obyvatelia lokality ohrození potenciálnym vojskom, mohlo sa stať, že pochovávanie na zvyčajnom mieste bolo znemožnené práve kvôli hroziacemu nebezpečenstvu. Pochovanie na ploche sídliska by bolo provizórnym krízovým riešením. Platí to najmä pre hroby nachádzané v areáloch opevnených sídiel, otvorené sídlisko by len s ťažkosťami odolalo útoku vojska.

3. Jedinci nájdení v sídliskových objektoch

Oproti štandardným hrobom datovaným do obdobia včasného stredoveku sa v tomto prípade stretávame s rôznorodou skupinou pochovaných, ktorí sa odlišujú nielen tým, že boli uložení v objekte s pôvodne rozdielnou funkciou, ale aj spôsob ich umiestnenia a orientácia nezodpovedá vtedajším zvyklostiam. Jedinci nájdení v sídliskových objektoch tvoria z tohto hľadiska značne heterogénnu skupinu, v ktorej sa len ťažko hľadajú spoločné znaky, ktoré by ich spájali. V záujmovej oblasti bolo doposiaľ doložených 66 jedincov v sídliskových objektoch 19 lokalít (obr. 2). Je tiež otázne či uloženie týchto jedincov vôbec môžeme považovať za akúsi formu pohrebu, či ich môžeme klasifikovať ako pochovaných jedincov, keďže zaobchádzanie s týmito telami svedčí často o ľahostajnosti až pohŕdaní ostatkami.

Jedinci boli ukladaní v heterogénnych typoch sídliskových objektov. Dominovali zásobné jamy, a to buď hruškovitého (7 prípadov) alebo valcovitého prierezu (8 prípadov). Taktiež sa vyskytli prípady, v ktorých boli zomrelí pochovaní v objektoch s obytnou funkciou (Palárikovo: *Hanuliak 1999*, 253). Ľudské skelety boli nájdené aj v studňovitej jame (Bratislava-Ventúrska ulica: *Vallašek 1972*, 246). Niektoré objekty boli využité na pochovávanie krátko potom, ako skončila ich primárna funkcia, iné boli už čiastočne zasypané a dlhšie neplnili svoju pôvodnú funkciu.

Podobne ako pri hrobách na sídliskách, ani v tomto prípade nevieme s určitosťou povedať, prečo boli jedinci pochovaní touto formou, keď priamo v ich blízkosti sa nachádzali štandardné hroby. Vypovedá to však o ich nezvyčajnom postavení v rámci komunity. Zaujímavé je, že niektorí jedinci sa nachádzajú v objektoch v tesnej blízkosti pohrebísk, respektíve priamo na ich ploche. To je prípad lokality Cífer-Pác, kde bol objekt 4/7 lokalizovaný medzi dvoma skupinami hrobov a objekt 32 priamo v menšej skupinke spolu s tromi hrobmi (*Zábojník 1985*, obr. 2). Otázne je však datovanie celého pohrebiska. Ako sa vyjadril autor výskumu J. Zábojník, hroby vykazujú značné rozdiely. Niektoré z nich mohli byť vyhlbené už v dobe bronzovej, ďalšie boli datované do 8. storočia, iné do 9., prípadne začiatku 10. storočia (*Zábojník 1985*, 215). Keďže pohrebisko nebolo kompletne preskúmané, len s ťažkosťami môžeme vysloviť konečné závery. V Mužle-Čenkove na polohe Orechový Sad, ktorá tvorila predhradie hradiska, bol zaznamenaný len jeden prípad uloženia mŕtveho v sídliskovom objekte. V zásobnej jame valcovitého prierezu sa našlo dieťa zomrelé vo veku 1 až 1,5 roka (*Hanuliak – Kuzma 2015*, 279). V tomto prípade je možné premýšľať o uložení jedinca ešte neprijatého do komunity.

▲ **Obr. 2.** Distribúcia lokalít s jedincami nájdenými v sídliskových objektoch. 1. – Bešeňov, 2. – Bíňa, 3. – Bratislava, 4. – Cífer-Pác, 5. – Komjatice, 6. – Malé Kosihy, 7. – Mužla-Čenkov, 8. – Nitra, 9. – Nitrianska Streda, 10. – Palárikovo, 11. – Senec, 12. – Šaľa-Veča, 13. – Veľký Cetín, 14. – Veľký Kýr, 15. – Zeleneč, 16. – Žabokreky nad Nitrou. Podklad Google Earth.

Fig. 2. Distribution of localities with individuals found in settlement features. 1. – Bešeňov, 2. – Bíňa, 3. – Bratislava, 4. – Cífer-Pác, 5. – Komjatice, 6. – Malé Kosihy, 7. – Mužla-Čenkov, 8. – Nitra, 9. – Nitrianska Streda, 10. – Palárikovo, 11. – Senec, 12. – Šaľa-Veča, 13. – Veľký Cetín, 14. – Veľký Kýr, 15. – Zeleneč, 16. – Žabokreky nad Nitrou. Underlay Google Earth.

V 24 prípadoch na 20 lokalitách bol v sídliskovom objekte objavený len jeden ľudský skelet. Viacerí jedinci boli nájdení v 13 objektoch na 14 lokalitách. Najvyšší počet jedincov bol zaznamenaný v Bratislave na Ventúrskej ulici (*Vallašek 1972*). V objekte, ktorý predtým pravdepodobne slúžil ako studňa bolo objavených sedem jedincov. Na dvoch lokalitách boli zdokumentovaní v jednom objekte štyria jedinci (Cífer-Pác-Drahy, Palárikovo). Z toho vždy išlo o iný typ objektu. V Cíferi-Páci to bola zásobná jama hruškovitého tvaru (*Zábojník 1985, 208*) a v Palárikove obytná polozemnica (*Hanuliak 1997b, 163*). Po troja jedinci boli zaznamenaní v objektoch na troch lokalitách (Bratislava-Staré Mesto-Panská ulica 16: *Lesák – Musilová 1999, 55*; Cífer-Pác-Drahy: *Zábojník 1985, 208*; Veľký Cetín: *Cheben – Ruttkayová – Ruttkay 1994, 202*). Taktiež na troch lokalitách bolo preskúmané po jednom objekte s dvoma jedincami (Komjatice: *Hanuliak 1997b, 159*; Mužla-Čenkov-Vilmakert: *Hanuliak – Kuzma 2015, 157*; Zeleneč: *Hanuliak 1997b, 166*). V Cíferi-Páci boli v dvoch jamách nájdení viacerí jedinci, nebolo však možné zistiť či boli pochovaní spoločne alebo s odstupom času. V prípade, že by telá spočinuli v jame naraz, mohli by sme uvažovať nad hypotézou, že jedinci podľahli epidémii, alebo ich postihlo iné nešťastie, ktoré vyžadovalo rýchle pochovanie, a tak mohli byť využité už existujúce objekty. Alebo sa preživší uchýlili k vykopaniu dvoch veľkých jam, namiesto toho, aby každému zomrelému dopriali vlastnú hrobovú jamu.

Jedinci objavení v objektoch boli uložení v širokej škále polôh. Pre toto obdobie štandardná vystretá poloha bola zaznamenaná len v 23 prípadoch. Ak sa v objekte nachádzalo viacero jedincov, bola vystretá poloha dodržaná u všetkých pochovaných len v jednom prípade, a to v objekte 966 na hradiisku Mužla-Čenkov-Vilmakert (*Hanuliak – Kuzma 2015, 157*). Na chrbte boli uložení aj jedinci v objekte 27 na lokalite Mužla-Čenkov, polohe Orechový sad a v objekte 438 na polohe Vilmakert (*Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, 160*; *Hanuliak – Kuzma 2015, 157, 279*). V týchto prípadoch však nálezový kontext nepoukazoval na zreteľnú snahu o štandardné uloženie. Všetci mali nie-

ktorú z končatín pokrčenú a teda nebola úplne dodržaná pietna poloha. Ich pochovanie v sídliskovom objekte teda mohlo súvisieť s inými príčinami. V objektoch 27 a 438 boli nájdené deti, jedno vo veku 1–1,5 roka, druhé vo veku 10–11 rokov. V objekte 966 bola nájdená dospelá žena a dieťa vo vekovej kategórii infans II. Žena mala ľavú dolnú končatinu silne ohnutú, pričom koleno siahalo až do oblasti hrudníka. Dieťa v objekte 438 malo zasa výrazne pokrčené obe dolné končatiny, ktoré sa opierali o stenu bočného výklenku. Jedinec v objekte 438 spočíval v smere ZJZ–VSV, ostatní boli umiestnení opačne vo východozápadných smeroch. Uloženie tela na bruchu sa vyskytlo štyrikrát, na ľavom boku 13×, na pravom boku 10×, štyri razy boli jedinci v polosedě. Polohu nebolo možné zistiť v 13 prípadoch, a to buď z dôvodu, že kosti boli rozhádzané, poloha skeletu nebola uvedená, alebo sa našli len niektoré kosti.

Jedinci boli v sídliskových objektoch pochovaní v rôznej orientácii. Pietne uloženie jedincov môžeme sledovať na lokalite v Bíni, kde boli nájdení dvaja jedinci vo vystretej polohe a uložení v západovýchodnom smere (*Haborštiak 1966*, 454, 463). Jeden z nich bol však uložený v regulárnej hrovej jame, ktorá bola umiestnená v priestore staršieho obydľia. Okrem toho sa v blízkosti nachádzali ďalšie dva hroby, čo by mohlo poukazovať na to, že na lokalite neskôr vzniklo pohrebisko. V druhom prípade z Bíne ide o hrob vykopaný v zásype valu. Situovaný bol pod objektom, teda sa asi nedá rátať za situáciu, ktorú hľadáme. V ostatných sídliskových objektoch, ak aj jedinci boli uložení v „správnom smere“, tak spočívali v zvláštny polohe.

Kostrové ostatky detí v sídliskových objektoch boli zaznamenané v štyroch prípadoch (Mužla-Čenkov, poloha Orechový sad, objekt 27: *Hanuliak 1997*, 161; Mužla-Čenkov, poloha Vilmakert, objekty 438 a 966: *Hanuliak 1997*, 161; Veľký Cetín, poloha Jakubská B, objekt 2: *Cheben – Ruttikayová – Ruttikay 1994*, 202), z toho dvakrát boli pochované spolu s dospelým jedincem (objekty 966 z Mužly-Čenkova a 2 z Veľkého Cetína). Z dospelých jedincov prevažovali muži. Objavených ich bolo 21, oproti 16 ženám. U desiatich dospelých sa nepodarilo presnejšie špecifikovať ich vek. Jeden jedinec bol zaradený medzi nedospelých. Medzi 20–40 rokmi umreli deväti jedinci, na pomedzí veku adultus a maturus (20–40 rokov a 40–60 rokov) bol jeden nebohý. Vo veku maturus bolo osem jedincov. Dvaja jedinci boli vo veku senilis, teda nad 60 rokov. U 24 skeletov sa nepodarilo určiť vek. Vo väčšine prípadov chýba podrobnejšia antropologická analýza.

U väčšiny jedincov uložených vo včasnostredovekých sídliskových objektoch nebol nájdený žiaden inventár. Ak boli objavené predmety, tak sa nachádzali v zásype jamy a teda pravdepodobne neboli súčasťou hrovej výbavy. Pomerne často sa v objektoch našli aj zvieracie kosti. Tie mali priamo na svojom tele dvaja jedinci odkrytí v Bratislave, Ventúrskej ulici 3–5 (*Vallašek 1972*, 230–231) či Cíferi-Páci-Drahách (*Zábojník 1985*, 208). Nádoba v blízkosti ľudského skeletu bola objavená na sídliskách v Bíni, objekte 3/62 (*Haborštiak 1966*, 454); Mužle-Čenkove-Vilmakerte, objekte 336 (*Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993*, 28); Nitre-Starom Meste, Farskej ulici 14, objekte 1 (*Hanuliak 1997b*, 161) a v Nitrianskej Strede, objekte 1 (*Hanuliak 1997b*, 163). Jedinec v Bíni, poloha Park, mal pri sebe drobnú medenú ozdobu (*Prášek 1996*, 142) a v Šali-Veči, polohe Hidas, jame 15 to boli dva prasleny a nôž (*Točík 1992*, 205–206).

Ako sú rôznorodé sídliskové objekty a jedinci v nich, tak aj príčiny pre uloženie týchto jedincov do nezvyčajných kontextov mali odlišné dôvody. Je pravdepodobné, že v jednom prípade sa ich môže stretávať viacero. Je preto potrebné preskúmať každý prípad individuálne a následne sa ho pokúsiť interpretovať. Záleží pri tom vo veľkej miere aj na stave publikovania objektov, keďže bez náležitých informácií nie je možné vysloviť uspokojivé závery. Je tiež rozdiel, či boli telá do objektu vhozené naraz, alebo či tam boli vkladané s časovým odstupom, to však pri väčšine objektov nebolo možné zistiť.

O vhození mŕtvol do sídliskového objektu sa zmieňuje aj jeden včasnostredoveký písomný prameň. V Kosmovej kronike českej sa popisuje zavraždenie Božeja a Bořuta z rodu Vršovcov na Libici v roku 1108: „*Mezítím Božej w dědině Libici, ach neznaže co mělo přijítí, když sedal se synem a chotí k obědu, byl tu chlapec, a pravil: Hle, pane, mnoho jich bez řádu běží sem spěšně přes pole. Ale on pravil: Přicházejí z výprany; nechat' k nám přijdou s božím požebnáním. Co to pravil, hle bewlídník Krása otevře dvěře, a zablesknuv mečem taseným, zvolá: Zhyň zlosyne, zhyň, jenž jsi se poradil zle, když jsi mého příbuzného Tomáše zabil bez příčiny w čas postní. I ustan syn jeho Bořuta, dí: což činíte, bratři? Jestli nařženo, abychom byli jati, můžeme býtí jati bez*

zbraní a bez hluku; a neostrašitý již měl w sobě meč až po jilec prostředkem břicha. A bez prodlení meč ještě synowau zmáčený měl také otec w hrdle. Oni pak vybíjící, jako hradů dobyvatelé, nesmírné rozzebali jsau poklady, a jako praví Kato: Za krátký čas promarníš, co za dlouhý čas se nabývá.

Nebo z takového bohatství nezbylo ani látky, již by se pokrylo jejich tělo; nýbrž bez rakve a bez služby pohřební Božej i syn jeho Bořuta jako mrchy nazí jsau uvrženi do jámy dne 27. října“ (Kosmův letopis český 2011, 137).

V tomto prípade boli Božej a jeho syn Bořut hodení do jamy v rámci mocenských bojov, ktoré prebiehali vo včasnostredovekom kráľovstve. Hlavnou príčinou takéhoto konania bolo ostatky čo najviac dehonestovať. Neslávne skončili aj ďalší členovia rodu. V kronike sú zmienky o tom, ako „jedni byli wedeni na tržiště, a jako blaupá zvířata zkoleni. Jiní na boře Petříne st'ati; mnozí w přibytích neb na uličích usmrveni...“ (Kosmův letopis český 2011, 137). Pri nálezoch zaznamenaných na včasnostredovekých sídliskách určite nešlo o vybavovanie si účtov medzi vyššími vrstvami. Forma, v akej sú skelety nachádzané, však vo väčšine prípadov vypovedá o ľahostajnosti pozostalých voči ďalšiemu osudu tela. Dokonca to naznačuje pohrdanie alebo odpor voči ostatkom. Nie je pravdepodobné, že by komunita takto zaobchádzala so svojim váženým členom, skôr môže ísť o akýsi dodatočný trest. Do jamy mohol byť vhodný niekto, kto sa previnil voči zaužívaným pravidlám.

Túto hypotézu však nie je možné aplikovať komplexne, na všetky zistené ostatky v sídliskových objektoch. Malé deti určite nestihli spáchať prehrešok, aby boli potrestané pohodením do nevyužívanej jamy a predsa ich nachádzame v takýchto situáciách. Jeden až jedenapolročné dieťa bolo nájdené vo valcovitej zásobnej jame 27 v Mužle-Čenkove, na polohe Orechový sad (Hanuliak – Kuzma 2015, 279). V tom istom sídelnom areáli bolo objavené desať až jedenásť-ročné dieťa vo valcovitej zásobnej jame 438 s výklenkom, pričom dolné končatiny dieťa spočívali vo výklenku (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, 160).

Ostatky detí sa často nachádzajú mimo miesta, kde zvyčajne pochovávala komunita. Už v období neolitu sa objavujú detské hroby, ktoré sa líšia od hrobov dospelých (Čermáková 2007, 17). Počas trvania Rímskej ríše deti až do prvého prerezania zubov nemali právo na pohreb a dočatá boli preto pochovávané pod ohniskom alebo pred domom (Unger 2006, 127). Na stredovekých pohrebiskách sa často stretávame s absenciou hlavne najmladších detí, alebo je ich podiel menší, ako by mal byť (Tomková 2003, 584). Práve nedostatočná integrácia mladších detí môže byť dôvodom, prečo boli niektorí jedinci pochovaní v sídliskových jamách. Tento spôsob mohol predstavovať „alternatívnu cestu“ k pochovaniu, ak im nebolo umožnené spočinúť na pohrebisku. Pri aplikovaní vysoko pragmatického prístupu bez predstavivosti, uloženie detských ostatkov do sídliskovej jamy sa javí ako najjednoduchší spôsob, ako s nimi naložiť. V Čechách bolo doložených viacero prípadov, keď sa kostry najmladších detí našli v jamách spolu so zvieracími kosťami ako odpadkami po konzumácii mäsa (Unger 2006, 130).

Blízkosť sídliskových objektov s ľudskými ostatkami a regulárnych pohrebísk je známa z viacerých slovenských lokalít. V Cíferi-Páci, v polohe Drahy, boli zaznamenané dva prípady datované do 10. storočia. V objekte 4/7 sa nachádzali traja jedinci uložení v polohe na boku, respektíve v polosediacej polohe, v objekte 32 to boli štyria jedinci v polohe na boku (Zábojník 1985, 208). Antropologicky boli skelety v jamách určené ako jedinci vo veku maturus až senilis, z toho štyroch jedincov sa podarilo identifikovať ako ženy a troch ako mužov. Okrem skeletov ľudí sa v objekte 4/7 našla lebka koňa. V objekte 32 boli taktiež objavené bližšie neurčené kosti zvierat. Jamy mali hruškovitý tvar, no neboli v nich nájdené stopy po zvyškoch obilia, obe sa navyše nachádzali medzi hrobmi. Z tohto dôvodu je ich sídlisková funkcia otázná.

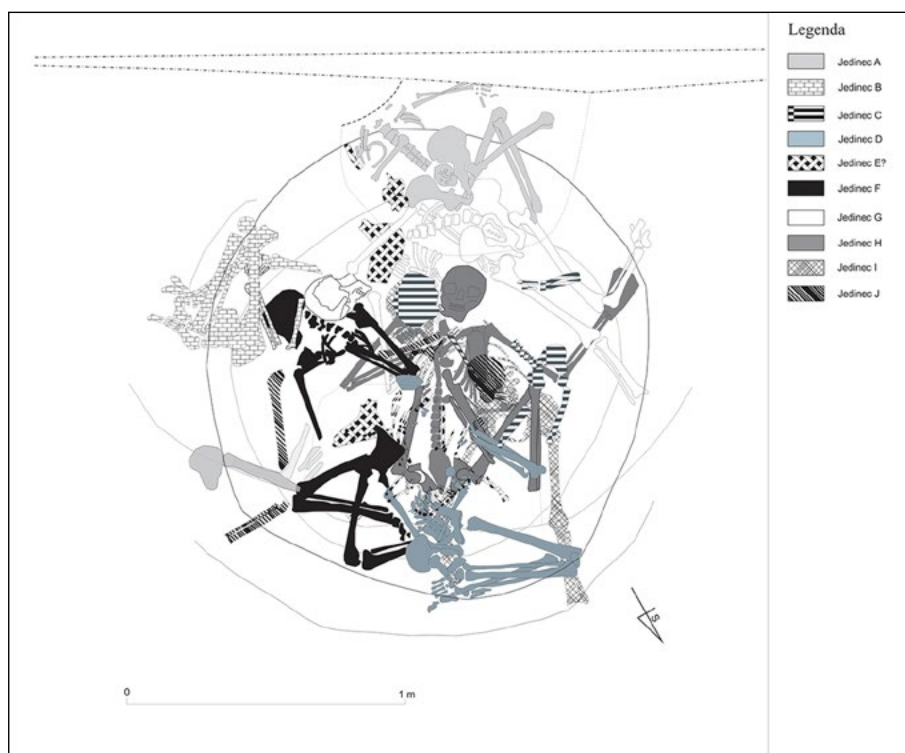
Na Ventúrskej ulici č. 3–5 v Bratislave bol nájdený objekt so siedmimi mužmi, ktorý, na rozdiel od predošlých, nie je situovaný v blízkosti pohrebiska (Vallašek 1972). Jedinci spočívali v kruhovej jame v neprirodzených polohách, pričom jama bola v tomto smere využitá sekundárne, pôvodne mohla slúžiť ako studňa (Vallašek 1972, 246). Pri okrajoch jamy bol odkrytý nesúvislý veniec železných hrivien. Okrem toho boli v zásype nájdené zvieracie kosti a črepy. Pod ľudskými kostrami sa nachádzala vrstva takmer spečeného ílu. Je škoda, že ostatky nemohli byť podrobené antropologickej analýze, keďže sa po vybratí z jamy rozpadli.

Prítomnosť zvieracích kostí, vajec, železných predmetov a uhlíkov v sídliskových objektoch súčasne s ľudskými ostatkami by mohla svedčiť o rituálnych obradoch, ktoré mohli byť vykonané pri ukladaní jedincov. Avšak kvôli povahe archeologických prameňov nie sme schopní ich uspokojivo interpretovať. Mohli by však vypovedať aj o odpadovej funkcii objektov, pričom umiestnenie tiel do takýchto objektov poukazuje na spomínanú ľahostajnosť alebo snahu potupiť. Do úvahy by tiež prichádzala smrť následkom epidémie. Ak k úmrtiam došlo navyše v tom istom čase alebo krátko po sebe, možno nebol čas kopat' všetkým zodpovedajúce hrobové jamy, hlavne ak preživší stále trpeli chorobou.

V prípade objektu z Bratislavy, Ventúrskej ulice, môžeme tiež uvažovať o provizórnom pohrebe bojovníkov, ktorí mohli padnúť pri vojnovom strete. Súvislosť s bojom by mohol mať aj nález z 12. – 13. storočia z Palárikova (Benadik 1975, 23; Hanuliak 1999, 253). V obytnej, štvorcovej polozemnici boli nájdení štyria jedinci, z toho jeden muž, jedna žena a dvaja nedospelí. Obydlie malo byť zničené požiarom a mŕtvi mali byť násilne usmrtení. Toto nešťastie sa dáva do súvislosti s tatárskym vpádom.

Nález objektu z 9. až 10. storočia na sídlisku v Nitre-tržnici bol doposiaľ publikovaný len vo forme krátkej zmienky (Bednár – Fottová 2003)¹. Vzhľadom na túto skutočnosť si objekt zaslúži podrobnejší opis nálezovej situácie. Bolo v ňom objavených deväť jedincov (obr. 3, 4). Príčinu ich smrti neodhalila ani antropologická analýza. Okrem nich boli v jame nájdené aj zvieracie kosti a keramika. V jeho blízkosti boli tiež objavených 11 hrobov z 9. až 11. storočia. Nie je isté, či boli vykopané až po zániku sídliska, alebo s ním existovali súčasne (Bednár – Fottová 2003, 307).

Na dne objektu uložený jedinec, označený písmenom I, bol muž zomrelý medzi 30 a 40 rokmi. Bol pohodený v polohe na bruchu. Medzi ním a dnom nebola žiadna vrstva, teda objekt v čase jeho vhoďenia nebol ani čiastočne zaplnený (Jakab 2003, 8). To by mohlo znamenať, že jedinci boli doň nahádzaní krátko po ukončení jeho používania alebo ich vhoďenie ukončilo jeho funkciu. Spomínaný muž mal byť do sídliskovej jamy spustený po jej severnej stene, tak, že ho žijúci držali za nohy (Jakab 2003, 12). V čase tohto aktu bol mŕtvy v stave mŕtvolného stuhnutia, čo znamená, že takto uložený nebol bezprostredne po smrti, ale ani príliš dlho po nej. Po jedincovi I, bol do objektu umiestnený jedinec H, 40–50-ročný muž. Medzi nimi sa nenachádzala žiadna medzivrstva (Jakab 2003, 13). Muž bol spustený pravdepodobne bezprostredne po jedincovi I za nohy z toho istého miesta tiež dolu hlavou, ale tento-

▲ Obr. 3. Objekt s deviatimi jedincami nájdenými na lokalite Nitra-Tržnica (kresba autori výskumu, upravila autorka príspevku).

Fig. 3. Feature with nine individuals found at site Nitra-Tržnica (drawing by authors of survey, modified by author of paper).

1 Chcela by som sa poďakovať Petrovi Bednárovi a Eve Fottovej za umožnenie publikovania tohto nálezu.

▲ **Obr. 4.** Fotografia objektu z Nitra-Tržnice a jedincov v ňom nájdených (fotografia autorov výskumu).

Fig. 4. Photo of feature from Nitra-Tržnica and of individuals found in it (photo by authors of survey).

časti, tak že ho držali za ľavú ruku a ľavú nohu a dopadlo na chrbát (*Jakab 2003, 34*). Telo 40–50-ročného muža, označeného ako jedinec *D*, bolo spustené do jamy po severnej strane objektu po bruchu (*Jakab 2003, 38*). Jedinec *C*, pravdepodobne 20 až 30-ročná žena, bol uložený na chrbte približne v strede objektu s hlavou na západ. Pravdepodobne bol spustený do jamy dolu hlavou na chrbte, pričom ešte alebo už nemusel byť stuhnutý (*Jakab 2003, 46*). Počas života utrpel pravdepodobne komplikovanú zlomeninu pravej bedrovej kosti, čo spôsobilo artrotické zmeny v okolí bedrového kĺbu (*Jakab 2003, 58*). Telo 20–30-ročného muža *B* bolo spustené opäť po bruchu z juhovýchodného okraja jamy. Ruky sa nachádzali pod telom a panva s dolnými končatinami boli vytočené v neprirodzenom uhle, spôsobenom pravdepodobne úmyselnou manipuláciou. Telo jedinca muselo byť preto uložené do jamy v nestuhnutom stave (*Jakab 2003, 50*). Tesne pri jeho lebke bola nájdená sánka koňa. Ako prvé boli pri výskume objavené ostatky, oznašené písmenom *A*, ktoré ležali o niečo vyššie ako ostatné. Patrili 20 až 30-ročnej žene. Bola nájdená v polohe na ľavom boku s trupom smerujúcim dolu a mierne skrčenými nohami (*Jakab 2003, 51*). Ľavá ramenná kosť sa nenachádzala v anatomickej polohe.

Antropologické zhodnotenie nálezového celku ukazuje že v objekte boli zastúpení jedinci s pomerne veľkým vekovým rozptylom a väčšinou šlo o mužov, dvaja jedinci (*D* a *G*) mali výraznejšie vyvinuté svaly jednej končatiny. Predstavujú teda rozmanitú skupinu, ktorá možno mohla reprezentovať zložku tamojšieho obyvateľstva. Krátke časové odstupy medzi uložením jednotlivých kostier do sídliskovej jamy, s výnimkou ženy *A* uloženej na vrchu, poukazujú na to, že šlo o jednorazovú udalosť. Či išlo o zabitie počas bojov alebo konfliktu však nie je možné potvrdiť, nakoľko neboli zistené žiadne perimortálne zranenia. Zlomeniny u jedincov *I* a *G* boli zahojené a nesúviseli s príčinou ich úmrtia.

U jedincov, ktorí zomreli na hradiskách, v priestore vnútri opevnenia je nutné uvažovať aj o možnosti, že jedincov nebolo možné pochovať na pohrebisku z dôvodu bezprostredného ohrozenia živých. Môžu to dosvedčovať aj nálezy z Mužly-Čenkova, ktoré podľa najnovšej interpretácie M. Hanuliaka (*Hanuliak – Kuzma 2015, 129*), pochádzajú jedného časového úseku, ktorý korešponduje s obdobím zániku Veľkej Moravy. Mohlo teda ísť o obeť niektorého z bojových stretov, ku ktorým v tomto období nepochybne dochádzalo.

raz nie po bruchu, ale po chrbte (*Jakab 2003, 21*). Poloha jeho tela na chrbte s pokrčenými nohami bola dôsledkom tohto aktu s výnimkou pravej ruky, ktorá bola extrémne skrčená. To mohlo byť spôsobené buď zviazaním alebo tlakom ďalšieho tela, jedinca *G*, ktoré sa nachádzalo nad jedincom. Tretí jedinec, tiež muž, 30 až 40-ročný, označený písmenom *G*, bol nájdený v polohe na bruchu, pričom sa pravou stranou tela opieral o južnú stenu objektu (*Jakab 2003, 22*). To naznačuje, že telo bolo spustené do jamy z južnej strany a to buď tak, že ležalo na kraji jamy na chrbte a počas zosuvu sa prevrátilo na brucho, alebo tak, že ho pozostalí držali za ľavé končatiny a počas toho sa obrátilo na brucho (*Jakab 2003, 25*). Muž počas života pravdepodobne utrpel zlomeninu čelovej kosti, ktorá sa však vyliečila (*Jakab 2003, 72*). Jedinci *E* a *F* sa mohli do jamy dostať naraz, alebo za sebou, navzájom sa neprekývali. 20 až 30-ročný muž, označený písmenom *F*, bol objavený v polohe na chrbte, pričom ohnuté končatiny sa mu z dôvodu nedostatku priestoru opierali o stenu jamy. Ostatky 12–15-ročného dieťaťa, označeného písmenom *E*, ležali v polohe na chrbte na mužovi označenom písmenom *G*. Dolné končatiny boli vychýlené na pravú stranu. Jeho telo hodili do jamy do severozápadnej

Niektorí jedinci mohli byť tiež obeťami vraždy a pohodenie ich tela predstavovalo spôsob, ako sa ho nenápadne zbaviť. Netýka sa to len dospelých, ale aj novorodencov. V zaznamenaných prípadoch však nebolo možné identifikovať potenciálne obeť.

Doklady ľudských skeletov nachádzaných v sídliskových objektoch môžu evokovať použitie obranných praktík voči nebezpečným mŕtvym. Táto problematika je stále aktuálna. Na našom území sa touto tematikou dlhodobo zaoberá M. Hanuliak (napríklad *Hanuliak 1997*, 173), ktorý pozoroval tieto prejavy na vtedajších pohrebiskách, ale aj na jedincoch nájdených v sídliskových objektoch. Je však nutné poznamenať, že podľa najnovších interpretácií od nich upúšťa (*Hanuliak – Kužma 2015*, 129). Medzi tieto praktiky zaraďuje pochovávanie na boku či bruchu, neobvykle ohnuté končatiny, neprirodzenú polohu hlavy. Práve zhoda v uložení jedincov na pohrebiskách a sídliskách mala spôsobiť, že dôvody pre uloženie jedincov v daných kontextoch mali byť totožné (*Hanuliak 1997*, 176–177). Jedinci nájdení v sídliskových objektoch mali predstavovať rizikovú skupinu, ktorá sa mohla vracat' medzi živých, tzn. revenantov. Uloženie tela do sídliskového objektu malo byť formou prevencie pred možnou škodlivosťou mŕtveho. Práve použitím tohto rituálu sa mohli negatívne prejavy oslabiť a bolo teda bezpečné umiestniť zomrelého do blízkosti žijúcej komunity.

Toto zdôvodnenie nie je možné bezvýhradne aplikovať (už len z princípu, z akého revenantizmus vychádza) na jedincov uložených na sídliskách. Revenant alebo navrátiliec predstavuje mŕtveho, ktorý sa z rôznych príčin vracia medzi živých. Jednu kategóriu revenantov tvoria tí, ktorých návrat bol zavinený zanedbaním niektorých z náležitostí, ktoré patria k pohrebu. Títo sa potom vracali, aby sa dožadovali nápravy tohto stavu (*Navrátilová 2005*, 117). Ak by Veľkomoravania skutočne verili v návrat tejto skupiny nebohých, bolo by ich primárnym cieľom pochovať ich v súlade so všetkými zvykmi. Jedinci nachádzaní v sídliskových objektoch na predmetnom území svojím uložením do tejto kategórie väčšinou nespádajú.

Druhú skupinu tvoria tí revenanti, ktorí sa nejakým spôsobom previnili voči komunite, ktorých smrť bola niečím zvláštna, boli násilne usmrtení alebo spáchali samovraždu (*Navrátilová 2005*, 118). Keďže u týchto ľudí bol predpoklad, že sa budú vracat', musela byť vyvíjaná snaha o zamedzenie ich návratu. Tá sa mala prejaviť okrem iného vykonávaním preventívnych obradov a opatrení, ktoré mali zamedziť vstávaniu mŕtveho z hrobu. Pri revenantoch I. Mjartan (*1953*, 115–117) ešte v 20. storočí spomína polozenie mŕtveho na brucho, pripevnenie jeho rúk alebo šiat o rakvu, nasypanie maku alebo prosa do hrobu a podobne. Je možné, že jedným z prostriedkov ako sa chrániť pred potenciálnym navrátilcom mohla byť aj vzdialenosť. Vrahovia či samovrahovia boli zakopávaní aj na krížnych cestách, hraniciach katastrov, a to práve preto, aby netrafili späť domov (*Halliday 2010*, 81). Vo včasnom stredoveku boli pohrebiská oddelené od sídlisk dostatočnou vzdialenosťou, prípadne aj prirodzenými prekážkami (*Hanuliak 2004b*, 52–53). Tieto faktory určite zohrávali svoju úlohu a mohli predstavovať „bonusovú“ ochranu tým, že oddeľovali svet živých od sveta mŕtvych. Preto si jednako nemyslím, že zachytené opatrenia na sídliskách môžu byť považované za rovnocenné s tými na pohrebiskách a že pre znemožnenie rizika návratu bolo potrebné využiť všetky dostupné prostriedky. Tým pádom nebol dôvod pochovávať revenantov na sídliskách.

Poznámky: Príspevok vychádza z dizertačnej práce autorky, vznikol s podporou grantového projektu VEGA 2/0037/17 **Úloha materiálnej kultúry pri formovaní ekonomických, sociálnych a internetných väzieb v stredovekých komunitách.**

Bibliografia

- Bednár, P. – Fottová, E. 2003:* Nitra-tržnica – príspevok k poznaniu zázemia stredovekého mesta. *Archaeologia Historica* 28, 303–315.
- Benadič, B. 1975:* Keltské pohrebisko v Palárikove. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1974*, 22–24.
- Bialeková, D. 1959:* Záverečná správa z výskumu slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, *Slovenská Archeológia* 7–2, 439–459.
- Čermáková, E. 2007:* Živé a mrtvé neolitické deti. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra 42, 23–56.
- Habovštiak, A. 1966:* K otázke datovania hradiska v Bíni. *Slovenská Archeológia* 14, 439–486.
- Halliday, R. 2010:* The Roadside Burial of Suicides: An East Anglian Study. *Folklore* 121, 81–93.
- Hanuliak, M. 1997:* K problematike skeletov ľudských jedincov zo sídliskových objektov. *Slovenská Archeológia* 45–1, 157–182.
- Hanuliak, M. 1999:* Vrcholnostredoveké sídliskové objekty z Palárikova. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra 33, 243–256.
- Hanuliak, M. 2004:* Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- Hanuliak M. – Kuzma, I. – Šalkovský, P. 1993:* Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia. Nitra.
- Hanuliak, M. – Kuzma, I. 2015:* Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–12. storočia. Nitra.
- Cheben, I – Ruttkayová, J. – Ruttkay, M. 1994:* Výskumy na trase ropovodu vo Veľkom Cetíne. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra 30, 17–241.
- Chropovský, B. – Fusek, G. 1988:* Výsledky výskumov na stavenisku športového areálu v Nitre. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra 24, 143–166.
- Jakab, J. 2003:* Nitra – Tržnica : Výskumná správa AÚ SAV v Nitre 15083/2003 Nепublikované.
- Kosmůw letopis český 2011 – Kosmas. Kosmůw letopis český [online]. 2017 [cit. 22. 10. 2017]. Dostupné na internete: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/16/kosmuw_letopis_cesky.pdf.*
- Krupičková, Š. 2010:* Sonda do problematiky nestandardního pohřbívání v kontextu raně středověkých sídlišť na Moravě. *Živá archeologie. Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlišťích. Supplementum* 3, 194–198.
- Kuzma, I. 2000:* Pokračovanie výskumu vo Veľkom Kýre. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v 1998*, 117–119.
- Kuzma, I. – Rajtár, J. – Tirpák, J. 1999:* Záchranný výskum vo Veľkom Kýri. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v 1997*, 99–101.
- Lesák, B. – Musilová, M. 1999 :* Hrobové celky z druhej polovice 9. až prvej polovice 10. stor. na území ŠPMR Bratislava. *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* 2, 33–61.

- Mjartan, J. 1953:* Vampírske povery v Zemplíne. Slovenský národopis I, 107–134.
- Navrátilová, A. 2005:* Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa. *Studia mythologica slavica* 8, 115–136.
- Oždáni, O. 1977:* Záchraný výskum na trase diaľnice v roku 1976. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v 1976*, 211–215.
- Prášek, K. 1996:* Pokračovanie výskumu v Bíni. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v 1994*, 142.
- Točík, A. 1992:* Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.-14. storočí. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra* 28, 2–248.
- Tomková, K. 2003:* Lidské ostatky v raně středověkých sídlištních situacích. *Archeologie ve středních Čechách* 7, 573–604.
- Unger, J. 2006:* Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. Brno.
- Unger, J. 2010:* Lidské kosterní pozůstatky na sídlišťích ve středověku. Možnosti interpretace. *Živá archeologie. Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlišťích. Supplementum* 3, 165–167.
- Vallašek, A. 1972:* Hromadný hrob z 10. storočia v Bratislave. *Monumentorum Tutela* 8, 229–252.
- Zadora-Rio, E. 2003:* The Making of Churchyards and Parish Territories in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th–12th Centuries: A Reconsideration. *Medieval Archaeology* 47, 1–19.
- Zábojník, J. 1985:* Výskum včasnostredovekého pohrebiska v Cíferi-Páci. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra* 21, 205–216.

Summary

Bodies of individuals found on settlement represent group of dead which weren't enabled to be buried at the cemetery of their community. 123 features with skeletons were found in Slovakia. We can divide these individuals into two groups. The first one is represented by individuals buried on settlement in graves. Second one is represented by individuals buried in features of originally different function at settlement.

Individuals found in graves on settlement were found in 64 cases on 11 localities. Most of them were found in Mužla-Čenkov, location Vilmakert. According to published plans, graves at these localities didn't create clusters. Depth of them seems to be lower than of the graves found at the cemeteries but it can be caused by soil conditions in the excavated locality. For example at the Mužla-Čenkov, Vilmakert cemetery graves were pretty shallow too. The burial pits do not differ significantly from the ones at graveyards. They are usually rectangular or trapezoid and do not have special construction or extraordinary inventory. Their orientation is usually standard in west-eastern direction. Individuals are laid in supine position with hands stretched along the generally. 14 adults and 27 children were buried in these graves. Because there are no significant differences, it is questionable why these individuals were buried in such way. In some cases there is a possibility that these graves were buried before or after the settlement existed.

Interesting interpretation, why these graves were dug, offered professor Unger. According to him the burying of dead on settlement is one of the manifestations of Christianity. Graves are supposed to be moved not only to newly established Christian cemeteries but also to courts. During war or conflict it may have been impossible to bury the dead in cemetery, so this was the provisional solution in the time of crisis. It is probable mainly at fortified sites which could have been under a siege.

Individuals found in settlement features form a heteronomous group of buried, which differ not only by being laid in features with originally different function, but also their position and orientation does not correspond with the usual ways of burying.

66 individuals from the 9th to 12th century were found in features at the territory of present day Slovakia. Skeletons were mainly found in storage pits of various shapes and sizes, other features include pit-house and well-like feature. Some of the individuals were placed in features function of which ended only short time ago. It is questionable why these individuals were placed in such features when around them were often found regular graves. Quite common are features where more than one dead was found. Number of skeletons found in singular features varied from seven to one individual. They were placed in various body positions in prone, supine, or flexed ones. Their orientation was also not unanimous. Individuals were found in various body positions. Standard supine position was recorded only in 23 cases and in feature it was often combined with other ones. Most of the skeletons had no inventory.

Since these findings represent heteronomous category, each case has to be examined individually with careful observation of surrounding environment. In some of cases it is probable that bodies belong to the victims who died during war conflict. Some of them could have been murdered. The cause of death of some individuals might have been some epidemics.

PREDBEŽNÉ VYHODNOTENIE DOTERAZ NEZNÁMEHO SÍDELNÉHO AREÁLU Z 12. STOROČIA V KĽÚČOVOM

Martin Bača* – Juraj Malec**

*Mgr. Martin Bača, PhD., Univerzita Komenského v Bratislave, Katedra archeológie, Gondova 2, 811 02, Bratislava, martin.baca@uniba.sk

**Mgr. Juraj Malec, PhD., Trenčianske múzeum, Mierové námestie 46, 912 50, Trenčín, juma.ln@gmail.com

Abstrakt: Cieľom tohto príspevku je stručne predstaviť doposiaľ neznáme stredoveké nálezisko z katastra mesta Nemšová, časť Kľúčové. Počas predstihového záchranného výskumu bolo zachytené torzo stredovekého sídelného areálu. Získanej materiálnej kultúre jasne dominuje keramika, ktorú je možné spoľahlivo datovať do 12. storočia. Podobne datovaná je aj železná ostroha. Vzhľadom na predpokladaný vidiecky charakter sídelného areálu ide o pomerne zaujímavý nález. Celkovo môžeme skonštatovať, že z oblasti stredného Považia nepoznáme veľa sídelných areálov, ktoré môžeme spoľahlivo datovať už do 12. storočia.

Kľúčové slová: 12. storočie, stredné Považie, ostroha, sídelný areál

Abstrakt:: Das Ziel dieser Arbeit ist es, die bisher unbekannte mittelalterliche Lokalität aus dem Kataster der Stadt Nemšová, Teil von Kľúčové, kurz vorzustellen. Während der vorläufigen Rettungsforschung wurde ein Torso einer mittelalterlichen Siedlung erbeutet. Die erhaltene materielle Kultur wird eindeutig von der Keramik dominiert, die sich zuverlässig auf das 12. Jahrhundert datieren lässt. Die eiserne Landzunge ist ähnlich datiert. In Anbetracht des vermuteten ländlichen Charakters des Wohngebietes ein relativ interessanter Fund. Insgesamt können wir sagen, dass uns aus dem Gebiet des mittleren Považie nicht viele Siedlungen bekannt sind, die wir zuverlässig auf das 12. Jahrhundert datieren können.

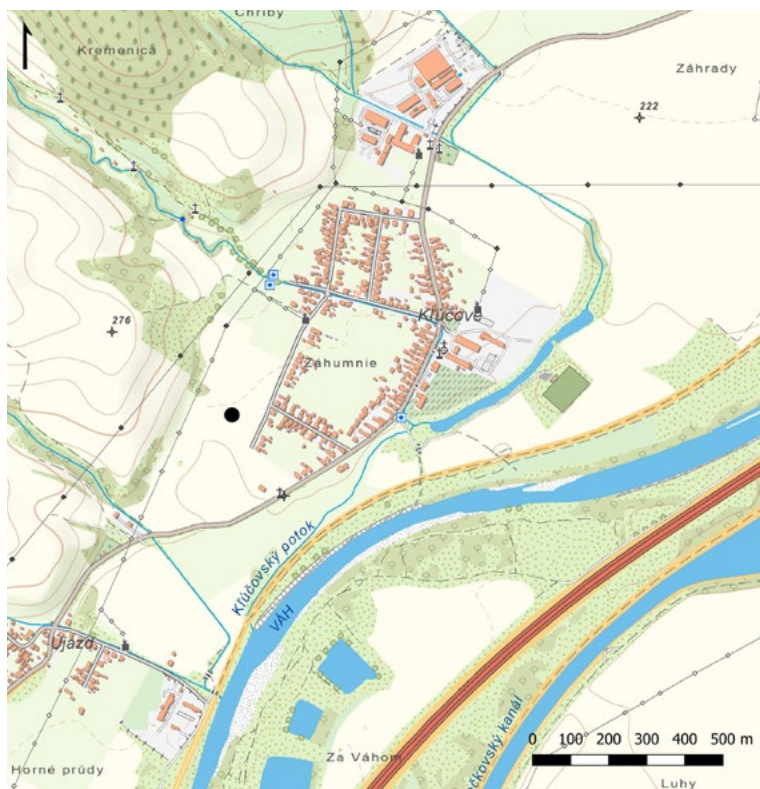
Schlüsselwörter: 12. Jahrhundert, Gebiet der mittleren Považie, Landzunge, Wohngebiet

Úvod

Počas predstihového záchranného archeologického výskumu na mieste novovznikajúcej ulice, v rámci projektu „IBV Pod Horou“, prebiehajúcim od novembra 2020 do konca februára 2021, bolo zachytené a čiastočne preskúmané polykultúrne nálezisko s potenciálne veľkým nadregionálnym významom. Skúmaná poloha, nesúca rovnaký názov, je situovaná na juhozápadnom okraji obce Kľúčové, tvoriacej jednu z častí severovýchodne ležiaceho mesta Nemšová (okres Trenčín), nachádzajúcom sa na strednom Považí (obr. 1).

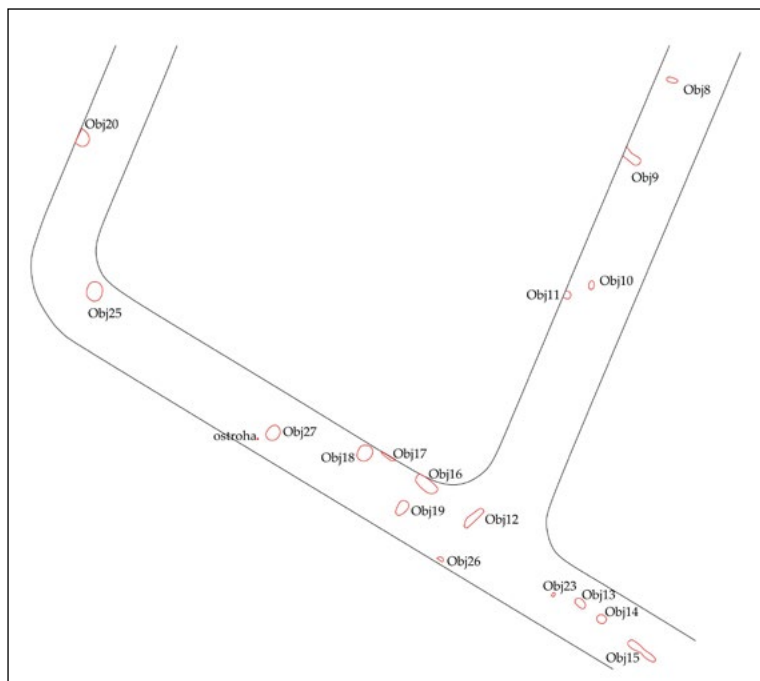
Plocha na ktorej bol realizovaný výskum je rovinatého rázu, s nadmorskou výškou cca 223 m.n.m., a s miernym klesaním juhovýchodným smerom ku korytu rieky Váh. Rozprestiera sa južne od ústia Kľúčovského potoka smerom do jeho doliny. Výhodná geografická poloha pod juhovýchodným úpäťím výbežkov Bielych Karpát predmetnú polohu priam predurčovala na osídlenie, čo sa aj podarilo archeologicky doložiť a to tromi časovými horizontmi.

Archeologický výskum sa týkal stavby väčšieho rozsahu, dĺžka riešených komunikácií preto dosahovala až 860 m. Z celkového počtu viac ako 300 preskúmaných archeologických objektov spadala výrazná väčšina do strednej až neskorej doby bronzovej, koncentrovanej najmä v severnej časti skúmanej plochy. Okrem masívnej kultúrnej vrstvy datovanej do eneolitu, zachytenej v centrálnej časti plochy, sa tu v južnej časti podarilo preskúmať aj dvadsať objektov z vrcholného stredoveku (obr. 2).

▲ Obr. 1. Situovanie zachyteného stredovekého sídelného areálu v katastri mesta Nemšová, časť Kľúčové.

Fig. 1. The location of the medieval settlement area in the cadastre of town Nemšová, Kľúčové location.

▲ Obr. 2. Plán relevantnej časti preskúmanej plochy s vyznačením stredovekých objektov.

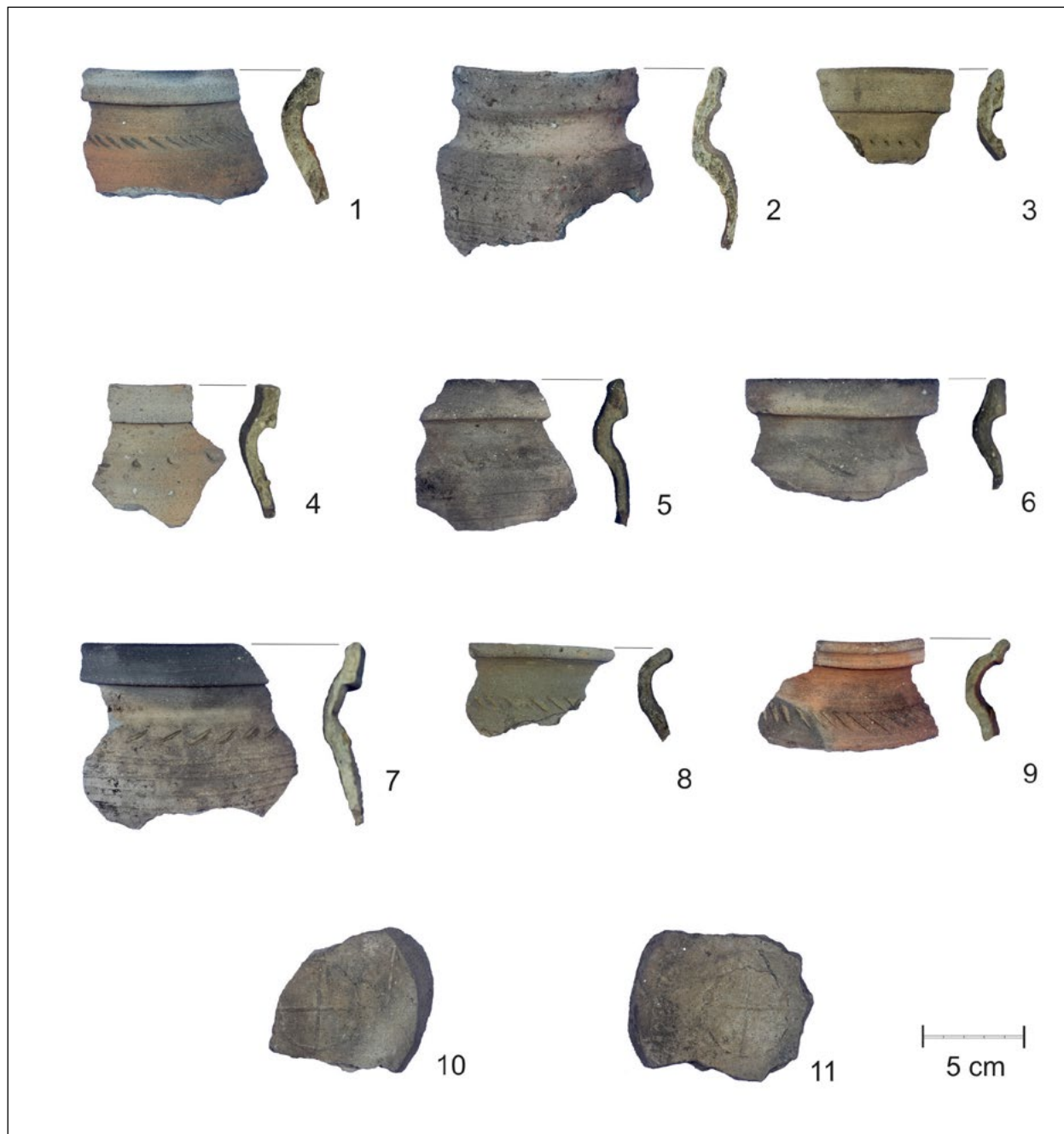
Fig. 2. The plan of the uncovered area with the medieval features.

Z katastra obce a ani z jej blízkeho okolia zatiaľ nevidujeme archeologické komponenty, ktoré by sme mohli spájať s vrcholným stredovekom. V tomto príspevku sa preto pokúsime odbornej verejnosti túto novú lokalitu aspoň stručne predstaviť. Vzhľadom na charakter materiálnej kultúry veríme, že tieto informácie zaujmú aj nášho jubilanta.

Materiálna kultúra

Na skúmanej ploche bolo zachytené len torzo sídliskového areálu z obdobia vrcholného stredoveku. Zo spomínaných dvadsiatich sídliskových objektov, najviac materiálnej kultúry bolo nájdené v objektoch č. 9, 25, 16 a 12. S výnimkou objektu č. 18 boli všetky pomerne plytko zahĺbené a ich funkciu v rámci tohto predbežného vyhodnotenia zatiaľ nie je možné spoľahlivo určiť. Veľmi pravdepodobnú priamu súvislosť s obytnou stavbou možno predpokladať pri objekte č. 92, a to vzhľadom na rozmery (347 x 191 x 74 cm) a prítomnosť zvyškov vykurovacieho zariadenia.

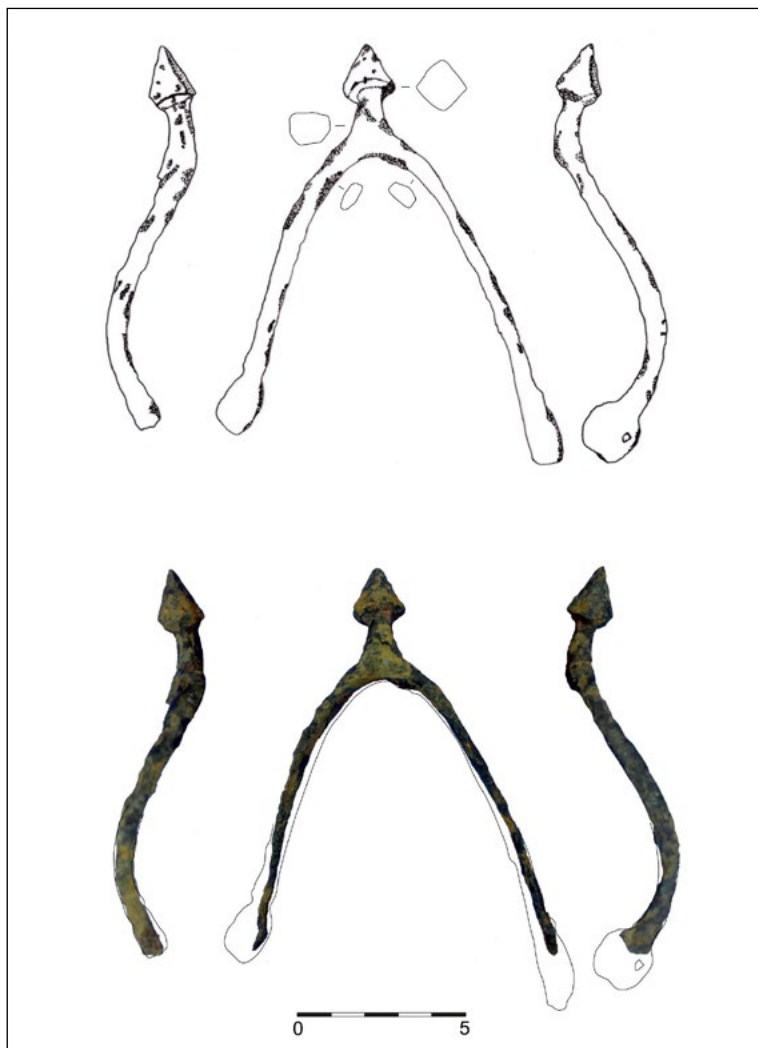
V zachovanej materiálnej kultúre podľa očakávaní dominovala keramika, respektíve keramický riad, ktorý tvorili predovšetkým zvyšky hrncovitých nádob (obr. 3). Vybrané exempláre z objektov č. 8, 9, 10, 16 a 25 takmer bez výnimky zdieľajú jeden spoločný atribút a to vytiahnuté profilované ústie s neodsadeným okrajom. Podľa klasifikácie T. Königa, ktorú vytvoril na základe vrcholnostredovekého keramického riadu z náleziska Nitra-Mlyny, by sme tieto okraje bez väčších výhrad mohli zaradiť do jeho typu 2, varianty 1 a 2 (2.1 a 2.2) (König 2014, obr. 25). Okraje typu 2.1, respektíve 2.2 sa podľa štatistickej analýzy T. Königa vyskytujú takmer výhradne v objektoch datovaných do staršej fázy osídlenia lokality Nitra-Mlyny (s. 81-86). Tú by malo byť možné relatívne spoľahlivo chronologicky ohraničiť v rozmedzí od druhej polovice 11. do tretej štvrtiny 12.

▲ **Obr. 3.** Výber stredovekej keramiky z preskúmanej časti zachyteného stredovekého sídelného areálu obj. 8 (1, 10), obj. 9 (2, 3, 11), obj. 10 (4 - 6), obj. 16 (7), obj. 25 (8, 9).

Fig. 3. The selection of medieval pottery from the uncovered area of medieval settlement area, feature 8 (1, 10), feature 9 (2, 3, 11), feature 10 (4 - 6), feature 16 (7), feature 25 (8, 9).

storočia. Analogické okraje k tým z Kľúčového, boli v počte dvoch kusov nájdené v objekte č. 4 v Beluši, ktorá sa nachádza cca 20 km vyššie na Považí. Z predmetného objektu pochádza minca tzv. arabského typu, ktorá sa razila v rokoch 1190 až 1240 (Vlkolínská 2007). Vzhľadom na vysoko fragmentárny stav získanej keramiky a celkový charakter objektu č. 4, však treba brať súčasnosť v ňom nájdených artefaktov s určitou rezervou. Dôležitou indíciou pre chronologické vymedzenie okrajov typu 2.1 a 2.2 by však mohol byť aj súbor keramického riadu získaný zo stredovekého sídelného areálu v Beckove (Hanuliak 2017), ktorý sa nachádza cca 20 km nižšie na Považí. Predmetný keramický súbor z Beckova má relatívne ucelený výraz a aj vďaka nálezom mincí je možné ho spoľahlivo datovať do 13. storočia. Dôležité je preto poznamenať, že okraje typu 2.1 a 2.2 sa v ňom fakticky nevyskytujú. Do

▲ Obr. 4. Železná ostroha z kultúrnej vrstvy v blízkosti obj. 27.

Fig. 4. The iron spur from the cultural layer in the vicinity of feature 27.

z Kľúčového dopĺňajú už pomerne rozsiahly materiálny fond, ktorý by si už v budúcnosti zaslúžil aj komplexnejšie zhodnotenie (pozri aj Hanuliak 2017, 133).

Počas archeologického výskumu bolo najmä za pomoci detektora kovov nájdené veľké množstvo kovových predmetov, väčšinou však predbežne datovaných do doby bronzovej. Asi najvýraznejším kovovým artefaktom získaným počas výskumu, ktorý je možné spoľahlivo datovať do vrcholného stredoveku, je železná ostroha s ohnutými ramenami a hrotitým bodcom (obr. 4). Objavená bola v kultúrnej vrstve v blízkosti objektu 27. Žiaľ, vzhľadom na pokročilú koróziu sa ju počas reštaurovania nepodarilo zachrániť úplne v celku. Napriek tomu je však možné ju spoľahlivo klasifikovať a chronologicky zaradiť. Ostroha disponuje jednoduchým hrotitým bodcom v tvare štvorbokého ihlanu, smerujúcim mierne nadol. Má pomerne výrazne prehnuté ramená tvarované skôr do podoby písmena V. Spoľahlivo ju môžeme zaradiť do typu B2 podľa A. Ruttkaya (Ruttkay 1976, 349). Žiaľ, ukončenie ostrohy vzhľadom na značné poškodenie koróziou nie je možné presne identifikovať, môžeme sa však domnievať, že bolo opatrené očkami, podobne ako je to pri variante B2c, podľa A. Ruttkaya. Typologicky blízke ostrohy sú deponované v múzeu v Komárne (Ruttkay 1975, 200, obr. 26) a v Leviciach (ibid, 203, obr. 29). Ostrohy s hrotitým bodcom sú spravidla datované do 12. – 13. storočia (Kóošová 2004, 527-533), čo korešponduje aj s datovaním keramikého riadu z Kľúčového. Za zmienku stojí aj obdobné datovanie analogickej ostrohy zo sídliska Nitra-Mlyny (König 2014, 69).

druhej polovice 11. storočia s výskytom až do záveru 12. storočia, sú okraje tohto typu rámcovo datované aj na Morave (ibid, 152 s ďalšou lit.), čo v poslednej syntéze o mladohradištnej keramike na území dnešnej Moravy, a to na viacerých nálezových súboroch z rôznych lokalít, potvrdili aj skrze multivariantnú štatistickú analýzu autori A. Balcárková, P. Dresler a J. Macháček (2017, 265-279).

Výzdoba na keramickom výbere mala viacero spoločných znakov. Najčastejšie sa vyskytovali pásiky šikmých vrypov (prevažne šošovkovitého tvaru), či zásekov, vyskytujúcich sa spravidla v kombinácii s jednoduchými horizontálnymi ryhami. Ide bežnú výzdobu, ktorá chronologicky nevybočuje z toho, čo už bolo spomínané vyššie (pozri aj Balcárková, Dresler, Macháček 2017, König 2014).

Za zmienku stojí, že v súbore fragmentov boli nájdené aj dna so značkami, ktoré reprezentoval asi najcharakteristickejší motív – jednoduchý kríž v kruhu. Stredovekým značkám na dnách keramických nádob sa spravidla venuje osobitná pozornosť (napr. Fusek 2009, 99-104), pričom v stredoeurópskych končinách bolo k tejto téme publikovaných aj niekoľko samostatných štúdií (napr. Hoššo 1981-1982, Varadzin 2007). Značky

Diskusia a záver

Ako už bolo spomínané v úvode, z obdobia stredoveku nepoznáme z blízkeho okolia skúmanej lokality doposiaľ žiadne archeologické nálezy. Pri pokuse o zasadenie náleziska do historickej krajiny sa môžeme pokúsiť oprieť o nasledujúce najstaršie písomné zmienky. Dedina Kľúčové (ako zemianske sídlo) sa prvýkrát spomína až v roku 1328 ako *villa Kluchov*. So správami o okolitých dedinách sa však stretávame už pred druhou polovicou 13. stor., kedy v písomných prameňoch na scénu postupne prichádzajú v roku 1242 Nemšová (*villa Neusua*) a Ľuborča (*villa Liburča*) a vzápätí v roku 1244 aj susedný Újazd (*terra Vyjezd*), tvoriaci dnes najsevernejšiu časť Skalky nad Váhom (Fekete-Nagy 1941, 116, 135, 147, 160, 206).

Archeologickým výskumom zachytené osídlenie z 12. storočia tak výrazne posúva vznik sídelného areálu ešte pred prvé písomné zmienky zo 14. storočia, respektíve ešte pred prípadné spustošenie sídla, ktoré mohlo nastať počas mongolského vpádu v rokoch 1241-1242.

Práve pre pochopenie vývoja stredovekého osídlenia na strednom Považí od 11. do prvej polovice 13. storočia majú archeologické pramene nezastupiteľné miesto.

Jediný sídliskový útvar na strednom Považí, ktorého charakter sa približoval mestskému bol neďaleký Trenčín, ktorý s v listinách už v tomto období spomína aj ako *civitas Treinchen* (1111), resp. *villa Trenciniensis* (1113). Nie je preto prekvapením, že archeologické komponenty z 12. storočia sa koncentrujú práve v okolí tohto mesta a to aj vzhľadom na jeho strategickú polohu a význam, umocnenú opevneným areálom v priestore Trenčianskeho hradu (Malec 2010, 38-40). Je tiež zaujímavé, že v jeho širšom okolí je v tomto období písomnými prameňmi doložená aj prítomnosť viacerých neslovanských spoločenstiev, ako sú napr. Maďari, Kumáni, Prusi (ibid, 19-21).

Medzi Kľúčovým a Trenčínom sa nachádza tiež významný stredoveký komponent, Skalka nad Váhom. V priestore menšieho opevneného areálu o veľkosti cca 0,5 ha sa najneskôr do prvej pol. 13. storočia nachádzala sakrálna stavba, pravdepodobne drevený farský kostol, okolo ktorého sa aj pochovávalo, čo dokladá cca 300 odkrytých hrobov (Hanuliak 1998).

Dôležitá je otázka klasifikácie sídelného areálu v Kľúčovom v kontexte charakteru vrcholnostredovekých sídelných komponentov. S výnimkou nálezů železnej ostrohy zatiaľ mnoho nenasvedčuje tomu, že by Kľúčové nemalo byť klasifikované inak ako bežné vidiecke sídlo. Kôň bol však nepochybne exkluzívnym majetkom, ktorý si v stredoveku mohla dovoliť zakúpiť len elita, čo dokladá aj koncentrácia nálezů ostrôh v mestách, hradoch, kláštoroch, či na panských dvorcoch. Naopak, na vidieckych sídlach sa ostrohy vyskytujú len výnimočne (Kóošová 2004). V budúcnosti by tak mohlo byť zaujímavé zodpovedať, či je nález ostrohy skôr náhodným, alebo či predsa len charakter sídelného areálu v Kľúčovom dôležitosťou nepresahoval bežné vidiecke sídlo.

Región stredného Považia je vzhľadom na svoj nepochybniteľný komunikačný význam pre slovenské archeologické bádanie veľmi dôležitý, či už ide pravek, protohistorické, alebo historické obdobia. Doposiaľ neznámy stredoveký komponent z Kľúčového túto sídelnú mozaiku na strednom Považí dopĺňa. Nepochybne by si tu získaný stredoveký materiál v budúcnosti zaslúžil, obzvlášť po prípadnom získaní a doplnení ďalších relevantných dát, aj komplexnejšie vyhodnotenie.

Poznámky: Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 1/0523/22

Literatúra

Balcárková, A., Dresler, P., Macháček, J. 2017: Povelkomoravská a mladohradištní keramika v prostoru dolního Po-dyjí. Brno.

Fekete-Nagy, A. 1941: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. kötet. Trencsén vármegye. Budapest.

- Fusek, G. 2008: Vrcholnostredoveké sídlisko v Nitre-Šindolke. *Archaeologia historica* 33, 27–40.
- Hanuliak, M. 1998: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianskeho mikroregiónu. *Slovenská archeológia* 46-2, 309-331.
- Hanuliak, M. 2018: Stredoveké sídlisko z 13. storočia v Beckove. *Slovenská archeológia* 66-1, 107-177.
- Hoššo, J. 1981 – 1982: Značky na keramike vrcholného stredoveku a novoveku zo Slovenska. Zborník Filozofickej fakulty UK, *Historica* 32–33, 19–34.
- Koóšová, P. 2004: Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh z územia Slovenska (12. – 15. storočie), 523-547
- König, T. 2014.: Nitra-Mlyny: stredoveké osídlenie lokality, Bratislava.
- Malec, J. 2010: Drobné stredoveké fortifikácie na strednom Považí. Zborník SNM - *Archeológia* 20, 119-238.
- Malec, J. 2012: Sídliskový obraz stredného Považia v stredoveku. Nepochikovaná dizertačná práca. Praha.
- Malec, J. 2022: Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu na stavbe: „Kľúčové – IBV Pod Horou“ parc. č. C-KN 321/1-5, 321/7, 321/10-12, 320/1, 320/2, E-KN 696/2701/4. Trenčianske múzeum v Trenčíne, výskumná dokumentácia č. 29/2021.
- Ruttikay, A. 1975: Waffen und Reiterrausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). *Slovenská archeológia* 23-1, 118-216.
- Ruttikay, A. 1976: Waffen und Reiterrausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská archeológia* 24-2, 245-395.
- Varadzin, L. 2007: Značky na dnech keramických nádob ze Staré Boleslavi. *Archeologické rozhledy* 59, 53-79.
- Vlkolinská, I. 2007: Torzo stredovekej dediny v Beluši. *Slovenská archeológia* 55-1, 23-106.

Summary

In this short contribution we aim to introduce the previously unknown medieval settlement from Central Váh valley, Kľúčové location, town Nemšová (SW Slovakia). The rescue excavation conducted in 2020-2021 uncovered poly-cultural archaeological site, with Neolithic, Bronze Age and Medieval occupation. The line trenches didn't allow to fully excavate the whole site, however, enough material was uncovered so the site could be shortly evaluated. The medieval pottery fits well into the ceramic production typical for 12th century. The same goes for rather interesting find of iron spur, which could suggest that the site was not necessary an ordinary one. Because there are not many archaeological components in the Central Váh valley which could be convincingly dated to the 12th century, the uncovered settlement at Kľúčove definitely contributes to the general archaeological knowledge of the region.

NOVÉ VÝSLEDKY VÝSKUMOV VÝŠINNEJ OSADY BADENSKEJ KULTÚRY A OPEVNENÉHO HRADISKA Z NESKOREJ DOBY BRONZOVEJ NA PUSTOM HRADE VO ZVOLENE (SLOVENSKO)

Ján Beljak* – Noémi Beljak Pažinová** – Mária Putško***

*PhDr. Ján Beljak, PhD., Archeologický ústav SAV v Nitre, Vysunuté pracovisko Zvolen, Štúrova 2, SK-960 01 Zvolen, beljak@savzv.sk

** prof. PhDr. Noémi Pažinová, PhD., Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Katedra archeológie, Tr. A. Hlinku 1, SK-949 74, nbpažinova@ukf.sk

***Mária Putško, M43, Ústav súdneho lekárstva a medicínskych expertíz UNM, Jesseniova lekárska fakulta Univerzity Komenského, Kollárova 2, 036 59 Martin, maria@putsko.sk

Abstract: New excavation results of the Baden culture uphill settlement and fortified hill-fort from the Late Bronze Age in Pustý hrad Castle in Zvolen (Slovakia). Archaeological site of Pustý hrad Castle in Zvolen is not only rich in medieval findings but prehistoric artefacts emerge in large numbers, too. Pustý hrad Castle is one of the biggest medieval Castles in Slovakia and since 1992 annual archaeological excavations have been conducted on the Upper Castle and since 2009 also in the Lower Castle. The hill with its strategic location was settled during many historical periods. First documented settlements appear in the Copper Age (Baden culture). Later, during the Late Bronze Age (Pílinyi culture, Lusatian culture, Kyjatice culture) fortified hill-forts were built on both Castle sites. At the Lower Castle pottery finds from the Copper Age are dominant, on the other hand at the Upper Castle Baden culture fragments are very rare. Finds dated to the Late Bronze Age prevail at the Upper Castle. During this period a fortified rampart was documented alongside the eastern line of the medieval wall. Aim of this paper is to present and summarize the prehistoric settlement of the Pustý hrad Castle site and introduce new period finds from the last three seasons of excavations.

Key words: Pustý hrad Castle, Zvolen, Slovakia, archaeological research, Late Copper Age, Late Bronze Age

Abstrakt: Archeologická lokalita Pustý hrad vo Zvolene na strednom Slovensku je bohatá nielen na stredoveké nálezky ale aj na nálezky z praveku, čo sa každým rokom počas výskumu opätovne potvrdzuje. Z hľadiska rozlohy patrí hrad k najväčším na území Slovenska, pričom každoročne od roku 1992 sa realizuje archeologický výskum na Hornom a od roku 2009 aj na Dolnom hrade. Pustohradný kopec so svojou strategickou polohou bol osídlený počas viacerých historických období už od praveku. Prvé osídlenie sa objavuje v neskorej dobe kamennej (badenská kultúra), následne tu záverom doby bronzovej (pílinská, lužická a kyjatická kultúra) vzniká opevnené hradisko. Zaujímavé pritom je, že na Dolnom hrade je pomerne dobre doložené eneolitické i neskoro bronzové osídlenie, avšak na Hornom hrade z hľadiska praveku jednoznačne dominuje záverečné obdobie doby bronzovej. V tomto čase tu existovalo opevnené hradisko, ktorého valové opevnenie bolo zdokumentované pozdĺž celej východnej línie stredovekej hradby. Naším cieľom je zosumarizovať doterajšie poznatky o pravekom osídlení hradného kopca a predstaviť iobjavy výskumných sezón 2015 až 2017.

Ключові слова: Pustý hrad, Zvolen, Slovensko, archeologický výskum, neskorá doba kamenná, mladšia a neskorá doba bronzová

Úvod

Archeologická lokalita Pustý hrad sa rozkladá na dvoch vrcholoch rovnomenného kopca (*obr. 1*), ktorý leží na juhozápadnom okraji Zvolenskej kotliny na strednom Slovensku. Územie patrí do horského celku Javorie a samotný kopec dominuje tiesňave, ktorou rieka Hron kotlinu opúšťa. Maximálna nadmorská výška na Dolnom hrade dosahuje 476 m, a na Hornom hrade je to ešte o takmer 100 m viac (571 m).

Prvý výskum na Pustom hrade bol realizovaný v posledných desaťročiach 19. storočia, kedy sa o túto pamiatku začali zaujímať miestni amatérski bádatelia. Moderný archeologický výskum a pamiatkovú obnovu na stredovekom Pustom hrade vyvolal až havarijný stav hlavnej vstupnej brány Horného hradu začiatkom deväťdesiatych rokov minulého storočia. Vedúcim výskumu sa stal V. Hanuliak, ktorý na Hornom hrade pôsobil v rokoch 1992–2008. Roku 2009 prebral vedenie výskumu Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre pod vedením J. Beljaka (podrobne k dejinám bádania Beljak Pažinová/Beljak 2020; Beljak Pažinová/Beljak/Mázor 2021).

▲ Obr. 1. Letecký pohľad na pustohradný kopec z juhu.

1. Horný hrad; 2. Dolný hrad; 3. Zvolenský zámok (foto: J. Beljak).

Fig. 1. Aerial view of the Pusty hrad Castle hill in Zvolen.

1. Upper Castle, 2. Lower Castle, 3. Zvolen town Castle (photo: J. Beljak).

Výskum na Pustom hrade sa koná každoročne počas letných mesiacov, pričom pri archeologickom výskume pomáhajú študenti archeológie i histórie, ale aj dobrovoľníci zo Zvolena a rôznych častí Slovenska, či strednej Európy. Moderný archeologický výskum je realizovaný v súvislosti s obnovou národnej kultúrnej pamiatky Pustý hrad a od začiatku je hlavným donátorom Mesto Zvolen.

1 Pustý hrad v premenách času

Pustohradný kopec so svojou strategickou polohou bol osídlený počas viacerých historických období už od praveku. Prvé osídlenie sa na kopci objavuje v neskorej dobe kamennej (eneolit – badenská kultúra), následne tu záverom doby bronzovej (pilinská, lužická a kyjatická kultúra) vzniká opevnené hradisko. V malom množstve sa na hradnom kopci objavujú aj laténske črepy púchovskej kultúry vrátane dvoch fragmentov spôn, datovaných do stredolaténskeho (LT C2 a LT D1) obdobia (Beljak *et al.* 2014, 125, obr. 70). Svoj najväčší význam získava lokalita vo vrcholnom stredoveku. Práve v tomto období tu vznikol mohutný kamenný kráľovský hrad (bližšie Hanuliak 1994; Hanuliak – Šimkovic 1997; Šimkovic – Beljak – Maliniak 2011; Beljak *et al.* 2014; Beljak – Beljak Pažinová – Šimkovic 2015; 2018 Beljak *et al.* 2021). Na najvrchnejšej plošine kopca bol postavený Horný hrad s rozlohou 3,5 ha a 400 m severovýchodne od Horného hradu vznikol Dolný hrad s rozlohou 0,7 ha. Hrady boli spojené tzv. spojovacou časťou (od Dolného hradu smerom k Hornému smerovalo mohutné kamenné opevnenie v dĺžke 200 m, ktoré predstavuje predsunuté opevnenie Dolného hradu) a tvoria tak Pustohradný komplex s celkovou rozlohou 4,7 ha.

Zámerom predloženého príspevku je upriamiť pozornosť na praveké kultúrne vrstvy a objekty v hradnom areáli. Zaujímavé pritom je, že na Dolnom hrade je pomerne dobre doložené eneolitické i neskoro bronzové osídlenie, avšak na Hornom hrade z hľadiska praveku jednoznačne dominuje záverečné obdobie doby bronzovej.

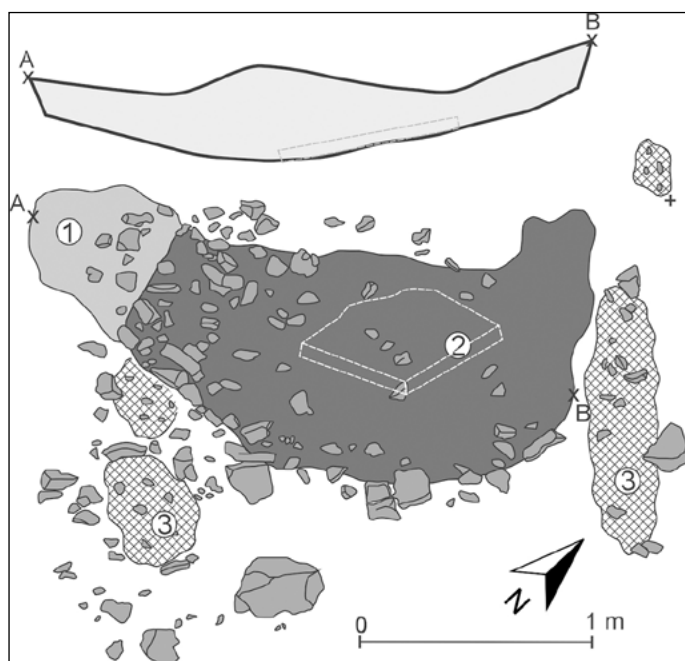
2 Praveké osídlenie na Dolnom hrade

Na Dolnom hrade (*obr. 2*) Pustého hradu bolo vyhodnotené praveké osídlenie v monografickom spracovaní výskumu hradu za roky 2009-2014 (*Beljak et al. 2014*, 80–125). Veľkosť osídlenia plochy je odhadovaná na 40 × 140 m, na základe prítomnosti kultúrnych vrstiev s nálezmi, a siaha aj za hranice stredovekého opevnenia. Dôležité je zároveň, že objavené bolo aj dobové opevnenie, a to kamienno-zemná konštrukcia (val?) s predpokladanou šírkou 6 m, ktorá je doložená v západnej časti areálu. Na severozápadnej strane bola objavená do červena prepálená hlinená vrstva výplne valu. Val mohol byť súčasťou opevnenia už výšinej osady badenskej kultúry, najneskôr bol však postavený v mladšej a neskorej dobe bronzovej. Deštruovaný bol v čase výstavby stredovekého kamenného opevnenia. Žiaľ, zatiaľ sa nepodarilo objaviť na Dolnom hrade, žiadne iné praveké nehnuteľné objekty s hospodárskou, alebo obytnou funkciou. Jedinú výnimku tvorí väčší oválny objekt (1,4 × 0,8 m; hĺbka 0,4 m), pravdepodobne ohnisko (*obr. 3*), situované v severnej časti osídleného areálu. Na jeho prepálenom hlinenom dne bola uložená kamenná platňa, ktorá mohla mať izoláciu funkciu. V zásype tohto objektu boli objavené výlučne badenské črepy so stopami po žiari.

▲ **Obr. 2.** Letecký pohľad na areál Dolné Pustého hradu. 1 – praveké ohnisko (neskorá doba kamenná – badenská kultúra), 2 – urnový hrob (neskorá doba bronzová); prerušovanou čiarou vyznačený priebeh pravekého valu. (foto: J. Beljak).

Fig. 2. Aerial view of the Lower castle. 1 – hearth – larger oval feature with traces of fire (Copper Age – Baden culture), 2 – cremation burial (Late Bronze Age); yellow dashed line - prehistoric rampart along the northern and northwestern part of the area (Aerial photo: J. Beljak).

Výnimočný je nález urnového hrobu (*obr. 4*), objavený v sezóne 2012 v sedle pri bráne tzv. spojovacieho múru stredovekého opevnenia. Urna sudkovitého tvaru bola do značnej miery roztláčená a zachovala sa len vo fragmentoch na ploche okolo 0,4 m. V rámci zoskupenia sa objavili aj fragmenty druhej nádoby – misy, ktorá zrejme pôvodne slúžila na prekrytie urny. Medzi črepami ležali nepočítané, silne prepálené a veľmi rozdrobené ľudské kosti (338 g), patriace dosp-

◀ **Obr. 3.** Dolný Pustý hrad. Praveké ohnisko (pôdorys a profil). 1 – tmavá hnedá pôdna vrstva, 2 – prepálená vrstva s popolom, 3 – koncentrácia kameňov (kresba: N. Beljak Pažinová, O. Žaár).

Fig. 3. Lower castle. Prehistoric hearth (plan and profile). 1 – dark brown earthen layer, 2 – blown ashy layer, 3 – concentration of stones (drawing: N. Beljak Pažinová, O. Žaár).

lému jedincovi. Vzhľadom na nálezovú situáciu môžeme pripustiť, že ide o spodnú časť hrobovej jamy. Typ hrnca ako aj jeho technologické vlastnosti dovoľujú interpretáciu, že analyzovaný hrob je súčasný s mladšou fázou osídlenia lokality v dobe bronzovej, čiže so záverom stupňa HB. Ďalšie zvyšky pravdepodobne žiarového urnového hrobu boli objavené počas výskumu V. Hanuliaka v severnej časti Horného hradu.

▲ **Obr. 4.** Dolný Pustý hrad. Urnový hrob (urna s pokrievkou) z neskorej doby bronzovej objavený v sedle pri stredovekej bráne v tzv. spojovacom múre (foto: J. Beljak, kresba: D. Zeleňáková).
Fig. 4. Lower castle. Cremation burial (urn with pot-lid) dated to the Late Bronze Age discovered near the medieval gate in the so called connecting wall (photo: J. Beljak, drawing: D. Zeleňáková).

2.1 Výskum na Dolnom hrade v rokoch 2015 až 2017

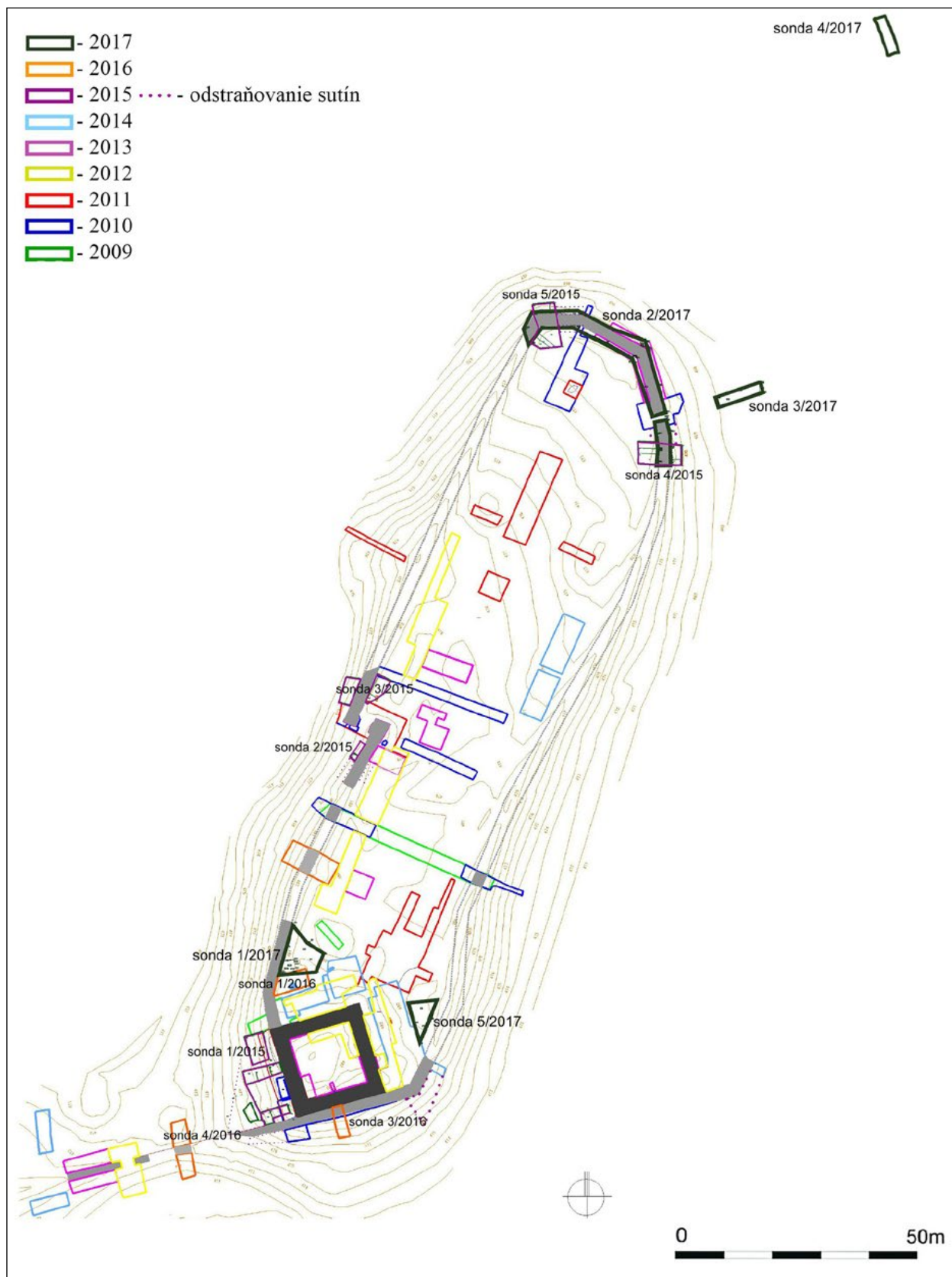
Výskumné sezóny 2015 až 2017 priniesli ďalšie nové poznatky k pravekému osídleniu Dolného hradu (*obr. 5*). Preskúmaná plocha v roku 2015 činila 440 m² (päť sond), v ďalšom roku 145 m² (štyri sondy; praveká kultúrna vrstva s nálezmi v troch z nich) a v roku 2017 bolo preskúmaných 371 m² (päť sond; praveká kultúrna vrstva s nálezmi v troch z nich). Výskum sa sústredil na exteriér stredovekej obytnej veže pri jej západnej (sonda 1/2015; 1/2016), južnej (sonda 3/2016) i východnej stene (5/2017), ďalej exteriér hlavnej stredovekej vstupnej brány pred jej južným priečelím (sonda 2/2015) a interiér a exteriér hlavnej stredovekej vstupnej brány pred jej severným priečelím (sonda 3/2015). Skúmaná bola aj severovýchodná (sonda 4/2015), západná (sonda 1/2016, 2/2016) a severozápadná línia stredovekého opevnenia (sonda 5/2015), ako aj priestor v okolí tzv. spojovacieho múru (sonda 4/2016).

2. 1. 1 Popis pravekých nálezových situácií

Sonda 1/2015 (7,6 × 11 m; 6,2 × 4,7 m), situovaná v blízkosti severozápadného nárožia obytnej veže, doložila pod stredovekou kultúrnou vrstvou z 13. storočia hnedú vrstvu (hrúbka do 0,5 m) s kameňmi a hlavne črepovými nálezmi, ktorá pravdepodobne predstavuje pozostatok valovej konštrukcie z mladšej až neskorej doby bronzovej. Pod kamenno-zemnou vrstvou sa ukázala prepálená červená hlina (nepravidelné zhluky prepálenej zeminy mocnosti do 40 cm), ktorá zrejme súvisí s konštrukciou pravekého valu. Odtiaľ pochádzalo aj najviac nálezov zo záveru doby bronzovej. Pod ňou sa už nachádzalo kompaktné ílovité podložie.

Sonda 2/2015 (5,6 × 1,4 m) odkryla úsek obvodového múru stredovekého hradu, ktorý sa pripája k južnej fasáde hlavnej vstupnej brány. Išlo hlavne o výskum nadzemných častí architektúry, resp. dosiahnutie základov obvodového múru. Len v malom rozsahu (1 × 1 m) bola v južnej časti vyhlbená sonda až po skalné podložie. Práve tu kultúrna vrstva obsahovala len niekoľko fragmentov stredovekej keramiky, hneď v prvej úrovni nad úrovňou základov. Väčšina črepov však jednoznačne patrila do praveku (neskorá doba kamenná, ale prevažne záver doby bronzovej). Ide zrejme o nálezy z vrstvy porušenej stavbou stredovekého opevnenia. V sonde sa objavil aj doteraz ojedinelý nález brúsenej kamennej sekery.

Sonda 3/2015 (3 × 3,34 m; 3 × 4 m) bola rozdelená na exteriérovú i interiérovú časť pri západnej línii opevnenia Dolného hradu. Jej cieľom bolo overiť nálezovú situáciu severne od hlavnej stredovekej brány Dolného hradu a zabezpečiť terén, aby nedochádzalo k erózií múrov brány a hradby. Obvodové múry stredovekého hradu, hrubé 2,5 m, tu boli postavené na pôvodne príkrom svahu. Je evidentné, že pri ich výstavbe bola porušená mohutná praveká kultúrna vrstva (hrúbka až 1 m). Azda ide o zachovanú hrúbku pôvodného pravekého opevnenia hradného kopca,

▲ Obr. 5. Dolný Pustý hrad. Rozloženie archeologických sond v sezónach 2015–2017. Farebne odlišené skúmané plochy v jednotlivých rokoch výskumu.

Fig. 5. Lower castle. Distribution of archaeological trial trenches in the seasons 2015–2017. Color-differentiated excavation areas in individual years of research.

ktoré bolo zničené práve výstavbou stredovekej hradby. Praveká vrstva bola pomerne kompaktná, nebolo možné identifikovať podrobnejšie rozvrstvenia (doložená hlavne neskorá doba kamenná). Nad ňou sa nachádzala tenká (hrúbka 1-1,5 cm) stredoveká pochôdzna vrstva.

Sonda 4/2015 ($4,85 \times 4,31 + 4,46 \times 2,78 + 4,15 \times 2,22$ m) preskúmala interiérovú aj exteriérovú časť úseku severnej línie opevnenia hradu juhovýchodne od stredovekej výpadovej bráničky. V tomto úseku odhalila vnútorné a vonkajšie líce stredovekého múru opevnenia až na úroveň základového muriva a preskúmala aj plochu pred a za múrom až na úroveň pôvodného stredovekého, resp. pravekého terénu nad geologickým podložím (hnedá kompaktná zemina s kameňmi, zvetrané skalné bralo). V oboch častiach sondy bola pod tenšou stredovekou vrstvou (zrejme pochôdzna úroveň), resp. pod základovým murivom stredovekého kamenného múru identifikovaná praveká vrstva tvorená hnedou hlinitou zemou aj s nálezmi z neskorkej doby kamennej i záveru doby bronzovej. V exteriérovej časti sondy bola dokonca zaznamenaná deštrukcia pravekej kamenno-hlinitej konštrukcii.

Sonda 5/2015 ($4,55 \times 6 + 1,25 \times 2,6 + 4,75 \times 4,5$ m) preskúmala interiérovú aj exteriérovú časť úseku severnej línie stredovekého opevnenia v severozápadnej časti hradu. Odkryla vnútorné a vonkajšie líce múru až na úroveň základového muriva a preskúmala plochu pred a za múrom až na úroveň pôvodného stredovekého až pravekého terénu, resp. geologického podložia. Nálezová situácia bola podobná ako v sonde 4. Pod tenšou stredovekou pochôdznou vrstvou, resp. úrovňou výstavby základov opevnenia sa objavila praveká kultúrna vrstva. V exteriérovej časti sondy bola identifikovaná aj prepálená vrstva tehlovočervenej farby bez - ako aj s kameňmi, a obsahom nálezov z neskorkej doby kamennej i záveru doby bronzovej. Ide pravdepodobne o zvyšky pravekého valového opevnenia, pričom identifikovaná bola aj deštrukcia pravekej kamenno-hlinitej konštrukcii. Pod prepálenou vrstvou sa nachádzala praveká kultúrna vrstva tvorená hnedou hlinitou zemou s nálezmi, ktorá už spočívala na podloží (zvetrané skalné bralo).

Sonda 1/2016 (11×5 m) odkryla západnú líniu stredovekého opevnenia. Doložená tu bola zároveň staršia vrstva (terasová úprava) s nálezmi z neskorkej doby kamennej (badenská kultúra). Až na nej sa nachádzala kultúrna vrstva z obdobia vrcholného stredoveku, do ktorej bola v polovici 13. storočia vstavaná hradba opevnenia Dolného hradu.

Sonda 3/2016 (7×2 m) okrem stredovekých skutočností (potvrdenia pristavania južnej línie opevnenia Dolného hradu na škáru ku južnej stene obytnej veže) odkryla do červena prepálenú pravekú vrstvu z mladšej, resp. neskorkej doby bronzovej na úrovni kamenného andezitového podložia.

Sonda 4/2016 (13×3 m) bola situovaná v priestore tzv. spojovacieho múru vo vzdialenosti 9 m od východného ostenia brány v múre. Sonda križovala aj väčšiu jamu, ktorá spolu s ďalšou nachádzajúcou sa od nej južnejšie, vytvárala koridor pre stredovekú prístupovú cestu od brány v tzv. spojovacom múre až po hlavnú vstupnú bránu na nádvorie Dolného hradu. Jamy boli zrejme vykopané v stredoveku, hoci v spodnej časti zásypu sa nachádzali črepy hlavne z doby bronzovej. Tie sa tam však mohli dostať eróznou činnosťou.

Sonda 1/2017 ($8 \times 5 \times 9 \times 11$ m) skúmala priebeh západnej línie stredovekého opevnenia medzi hlavnou vstupnou bránou a obytnou vežou v súvislosti s jej sanáciou. Západnú časť sondy vymedzovala západná línia stredovekého opevnenia Dolného Pustého hradu. Tá bola založená na kamenné bralo, pričom jej základovou ryhou bola preseknutá vrstva zeminy z neskorkej doby kamennej s nálezmi badenských fragmentov. Všetky ostatné skutočnosti odkryté v tejto sonde poukazujú na využitie areálu vo vrcholnom stredoveku na hospodárske účely (mohutná hlinená kruhová pec).

Sonda 3/2017 (10×2 m), rovnako ako *sonda 4/2017* (5×2 m) boli situované v exteriérovej časti hradu, severne od severnej hradby Dolného hradu. Ich cieľom bolo overiť výskyt pravekých nálezov, resp. rozsahu osídlenia aj mimo plochy stredovekého hradu. Obe sondy boli skúmané až po andezitové bralo hradného kopca. Napriek tomu sa v tomto priestore kultúrna vrstva, resp. zahĺbené objekty nepotvrdili, vyskytli sa tu len sporadicky keramické fragmenty z mladšej a neskorkej doby bronzovej, aj to len v sonde 3/2017 situovanej bližšie k hradnému opevneniu. V sonde 4/2017, ktorá sa nachádzala na výraznom výbežku vzdialenom cca. 150 m severne od severnej hradby Dolného hradu, sa žiadne kultúrne vrstvy neobjavili.

Sonda 5/2017 (6 × 9 × 9 m) sa nachádzala pozdĺž východnej línie opevnenia v blízkosti obytnej veže. Podarilo sa tu identifikovať miesto zrejme pôvodnej základne archeologického výskumu na Dolnom hrade, uskutočneného ešte v 19. storočí. Pod touto vrchnou (novovekou) vrstvou sa nachádzala hrubšia vrstva (15 cm) s nálezmi z druhej polovice 13. storočia a pod ňou premiešaná kultúrna vrstva s početnými nálezmi z neskoršej doby kamennej a mladšej a neskoršej doby bronzovej, ktorá už spočívala nad andezitovým bralom.

2. 1. 2 Charakteristika nálezov

Početnosť pravekých nálezov na Dolnom hrade počas posledných troch výskumných sezón je prekvapujúco veľká. V roku 2015 predstavovali praveké črepové nálezy vyše 1300 kusov (stredoveké len 503 ks), pričom môžeme konštatovať, že v tejto sezóne dominovali črepy lužickej kultúry. Štiepaná industria bola zachytená v počte 36 ks s dominanciou lokálneho limnosilicitu. Výnimočný a ojedinelý bol nález kompletnej kamennej sekery.

V roku 2016 sa získal súbor o počte vyše 1600 pravekých črepov (stredoveké črepy boli v počte len necelých 200 ks), pričom dve tretiny zo súboru tvorili badenské fragmenty. Do praveku datujeme aj nálezy štiepanej industrie v počte 19 ks a niekoľko drobných hlinených predmetov (koliesko, závažie).

V roku 2017 sa získal najmenší počet (375 ks) pravekých črepov (stredoveké črepy boli v počte 205 ks a novovek bol zastúpený 175 kusmi). Opäť z keramických črepov dominovali nálezy badenskej kultúry (aj s plastickou lištou a zdobením prostredníctvom „kvadríkovaní“), ktoré sú veľmi výrazné práve na Dolnom hrade. Okrem badenskej keramiky to boli opäť fragmenty zo záveru doby bronzovej, ktoré vieme datovať do lužickej kultúry, hoci niektoré tvary, resp. typy výzdoby (zvislé žliabky) odrážajú ešte neskoropilínsku tradíciu. Do praveku datujeme aj nálezy 2 ks štiepanej industrie.

Badenské nálezy z priestoru Dolného hradu boli analyzované vo viacerých štúdiách (*Beljak Pažínová 2014; 2018; Beljak Pažínová – Niklová – Beljak 2015*). Bohatá materiálna kultúra poukazuje na intenzívne osídlenie polohy v eneolite. Objavujú sa hlavne keramické fragmenty (*obr. 6: 1–6*), štiepaná industria (*obr. 6: 10–13*) a sporadicky aj drobné predmety ako kolieska, závažia, plastika (*obr. 6: 7–9*). Črepy badenskej kultúry vieme bližšie zaradiť hlavne na základe typického zdobenia plastickou lištou a prvkom „kvadríkovaní“. Ide o charakteristický typ výzdoby pre záver klasickeho až neskorobadenského obdobia na strednom Pohroní (*Malček 2013*).

Z kamennej štiepanej industrie (jej jednoznačné priradenie badenskej kultúre nie je možné), ktorá sa používala samostatne alebo tvorila súčasť variabilných nástrojov, prevládajú hlavne lokálne limnosilicity, ktorých primárnym miestom výskytu je neďaleká Žiarska kotlina. V menšej miere sa objavujú aj rohovec, pazúrik a kremeň. Výnimočne kvalitná bola surovina importovaná až z Poľska, a to silicit krakowsko-czenstochowskej jury (vzdialenosť od zdroja cca 300 km), ktorá sa na Pustom hrade tiež objavila. Prevažovali hlavne menšie úštepy a výrobný odpad, menej neopracované čepele a nástroje (vrtáky, škrabádlá, driapádlá, kosákové čepele). Jadrá sa vyskytli len v minimálnej miere. Takéto zloženie poukazuje na skutočnosť, že kamenná surovina sa na lokalite priamo spracovávala a na mieste sa vyrábali aj nástroje.

Druhé obdobie osídlenia hradného kopca môžeme datovať do záveru doby bronzovej, keď sa vo Zvolenskej kotline na strednom Slovensku stretávajú tri kultúrne celky: lužická, pilínska a kyjatická kultúra (HA a HB). V stredoveku (v polovici 13. storočia) bola v južnej časti areálu, na najvyššie položenom mieste temena kopca, vybudovaná mohutná obytná veža (rozmery 19,9 × 19,9 m), ku ktorej čoskoro v druhej polovici 13. storočia pribudol masívny kamenný múr, ktorý zrejme z časti zničil a možno aj kopíroval predošlé praveké opevnenie/úpravu pozdĺž juhozápadnej línie temena kopca. Vzhľadom na veľkú mieru zničenia lokality v stredoveku je ťažké zrekonštruovať priestorové usporiadanie výšinej osady/hradiska z obdobia mladšej a neskoršej doby bronzovej na Dolnom hrade. Keramika stupňa HB sa objavuje takmer na celej ploche hradného areálu, i keď dominuje hlavne v severnej a južnej časti plochy. Je možné, že na severe sa koncentrujúce nálezy zdobenej čiernej stolovej keramiky vypovedajú o existencii obytných stavieb v tejto časti Dolného hradu. Je to ale iba domnienka.

▲ **Obr. 6.** Dolný Pustý hrad. Badenské nálezy keramiky (1–6), drobné hlinené predmety (7–8) a plastika (9). Praveká štiepaná undustria (10–13).
Fig. 6. Lower castle. Baden culture pottery (1–6), small clay finds (7–8) and figurine (9). Prehistoric chipped stone industry (10–13).

3 Praveké osídlenie na Hornom hrade

Prítomnosť pravekých nálezov na Hornom Pustom hrade nie je vôbec prekvapujúci. Vhodná strategická poloha nad sútokom rieky Hron a potoka Slatina, s dobrým výhľadom do Zvolenskej kotliny a širšieho okolia bol dôležitým parametrom pri výbere miesta na osídlenie.

Prvé indície o pravekom osídlení kopca sa objavili v roku 1944, keď pri kopaní partizánskych zákopov bol objavený poklad bronzových predmetov na strmšom severozápadnom svahu Pustého hradu. Nález sa nachádzal pod 12 m vysokým skalným bralom na mieste ležiacom takmer presne nad sútokom Hrona a Slatiny. Druhá časť tohto pokladu bola objavená v roku 2001, keď sa podarilo presne identifikovať miesto nálezu. Išlo celkovo o 143 bronzových predmetov (sekery, náramenné kruhy, prívesky, pliešky, drôťky...) pilinskej kultúry (podrobnejšie *Beljak et al. 2014, 19*).

Hoci prioritou výskumu Horného hradu pod vedením V. Hanuliaka (sezóny 1992–2008) bola identifikácia a obnova stredovekej architektúry, už v týchto sezónach sa začali objavovať črepy i drobné hlinené a kovové predmety, ktoré poukazovali na oveľa staršie osídlenie plochy už v mladšej a neskorej dobe bronzovej. Okrem hnuateľných nálezov sa postupne objavili indície, že v určitých miestach hlavne v priestore východnej línie stredovekého opevnenia sú ešte pozostatky staršej obrannej konštrukcie, zrejme valu. Napríklad v roku 1994 sa starší val podarilo odkryť pri reze stredovekého opevnenia (*Malček 1996, 129*). Počas výskumu stredovekej veže vo východnej línie opevnenia v rokoch 1996–1998 sa pod jej podlahou taktiež podarilo potvrdiť priebeh staršieho valu, v ktorého zásype bola keramika z mladšej a neskorej doby bronzovej. Podrobnejšie však tejto fáze osídlenia hradného kopca zatiaľ nebola venovaná pozornosť.

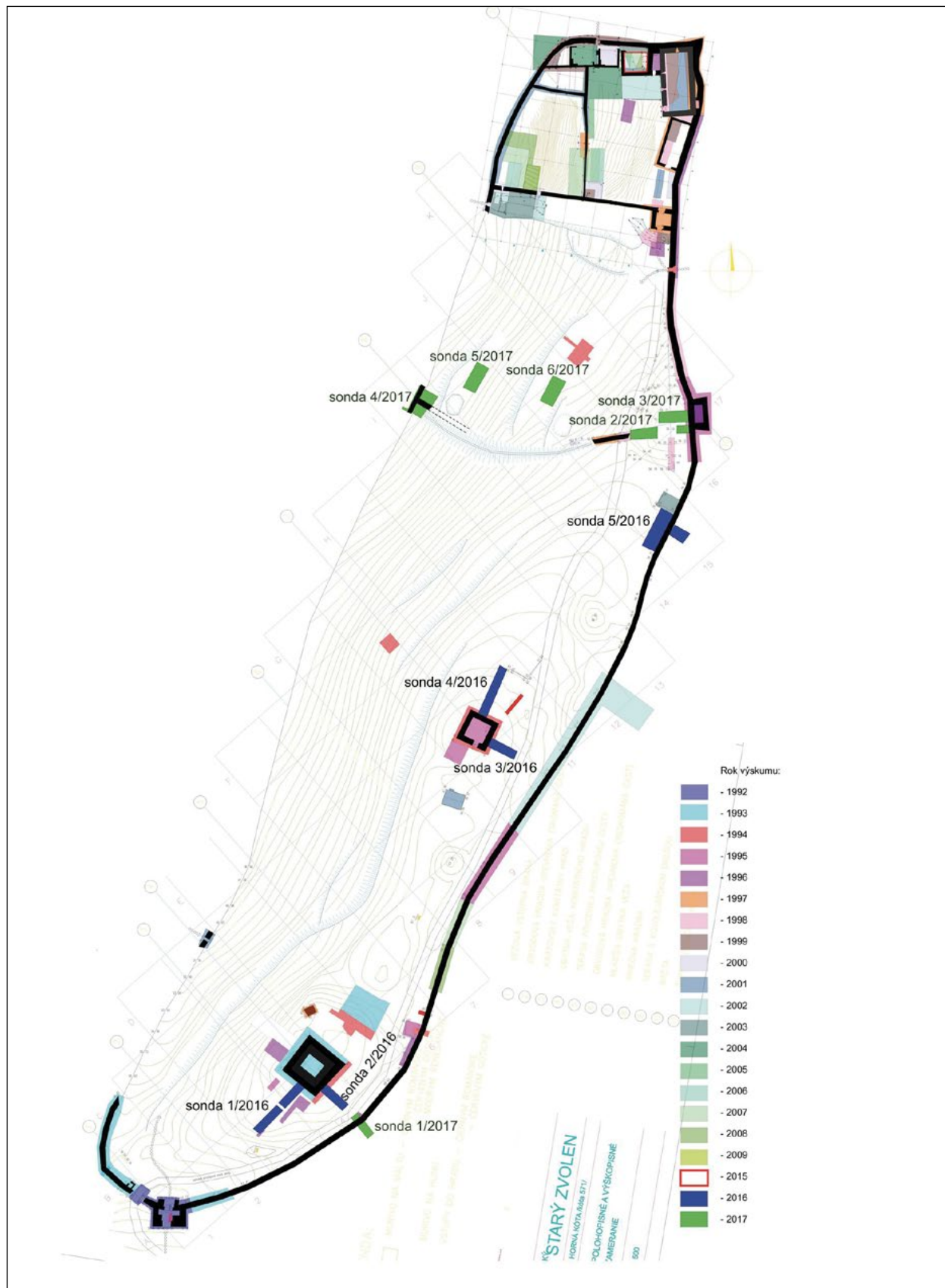
Len veľmi sporadicky (neporovnateľne menej ako na Dolnom hrade) sa vyskytli aj fragmenty s badenskou/postbadenskou plastickou výzdobou (tzv. kvadríkovanie), na ktoré prvýkrát poukázal *J. Bátora (1984, 32)* a neskôr vyzdvihol *R. Malček (2013, 111, 112)* a radí ich, rovnako ako dobové nálezy z Dolného hradu, do lieskovskej skupiny badenskej kultúry, ktorá bola prvýkrát rozpoznaná na lokalite Lieskovec-Hrádok, približne 7,5 km východne od Pustého hradu.

3.1 Výskum na Hornom hrade v rokoch 2016 a 2017 (obr. 7)

V sezóne 2015 sa na Hornom hrade skúmala stredoveká cisterna situovaná v severnej časti tzv. Dončovho hradu. Z tejto sezóny neboli evidované žiadne praveké nálezy.

Výskum v sezóne 2016 mal na Hornom hrade rozsah 279 m² a primárne bol zameraný na overenie a zistenie najstarších stavebných fáz vybudovania stredovekých obytných veží a dokumentáciu priebehu pravekého kameno-zemného valu pod stredovekými sídelnými vrstvami. Skúmaných bolo celkovo päť sond. Pri najstaršej komitátnej veži hradu (veža I.) boli situované dve sondy 1/2016 a 2/2016, pri druhej veži (veža II.) sondy 3/2016 a 4/2016. Posledná piata sonda (5/2016) bola pri východnej línii opevnenia.

Sonda 1/2016 (10 × 3 m), ktorá bola zameraná na výskum priestoru pred južnou stenou veže komitátneho hradu, odhalila hlavne novoveké a stredoveké nálezové situácie. Priestor jej severnej časti bol narušený výskumnými aktivitami v 19. a 20. storočí. Najdôležitejším nálezom tu bol stredoveký žľab vysekaný do kamenného brala, ktorý pravdepodobne niesol drevenú konštrukciu k vstupu do druhého poschodia veže hradu. V spodných premiešaných vrstvách sondy sa okrem stredovekých nálezov objavila aj štiepaná industria a črepy z mladšej a neskorej doby bronzovej. Obdobne boli praveké črepy sporadicky objavené aj v spodnej časti *sondy 2/2016* (10 × 3 m) situovanej pri východnej stene veže komitátneho hradu smerom k východnej línii hradného opevnenia, a rovnako v *sonde 3/2016* (10 × 3 m) umiestnenej pri východnej stene veže II. Priestor pred severnou stenou veže II. skúmala *sonda 4/2016* (18 × 3 m), ktorou sa podarilo overiť existenciu priekopy v okolí veže a predpokladaný val, ktorý sa nachádzal v jej predpolí. Datovanie priekopy pritom nie je jednoznačné. S najväčšou pravdepodobnosťou

▲ **Obr. 7.** Horný Pustý hrad. Rozloženie archeologických sond v sezónach 2016–2017. Farebne odlišené skúmané plochy v jednotlivých rokoch výskumu.

Fig. 7. Upper castle. Distribution of archaeological trial trenches in the seasons 2016–2017. Color-differentiated excavation areas in individual years of research.

▲ Obr. 8. Horný Pustý hrad. Mohutná deštrukcia kameňov z nasucho vybudovaného múru z doby bronzovej (foto: J. Beljak).

Fig. 8. Upper castle. The massive destruction of stones from the dry-built wall from the Late Bronze Age in the extern part of trial trench 5/2016 (photo: J. Beljak).

▲ Obr. 9. Horný Pustý hrad. Snímka interiérovej časti sondy 5/2016 pri východnej línii stredovekého opevnenia s nálezom zvyškov pravekého obydliá (foto: J. Beljak).

Fig. 9. Upper castle. View of the inner part of the trial trench 5/2016 at the eastern line of the medieval fortification (photo: J. Beljak).

ťou bola postavená v rámci stredovekej výstavby areálu, ale úplne zamietnuť starší dátum vzniku nemožno. Sonda zároveň nebola bohatá na nálezy a celkovo obsahovala len malé množstvo črepov z doby bronzovej. Najzaujímavejšou sondou z hľadiska kontextov bola posledná sonda 5/2016, ktorá bola rozdelená na vnútornú a vonkajšiu časť oddelenú líniou stredovekého východného opevnenia. Práve vonkajšia exteriérová časť priniesla dôležitý objav. Pred výskumom sme predpokladali, že tu bude pokračovať praveký kamenno-zemný val, ktorý sa mal nachádzať pod stredovekou hradbou. Stopy po valovom opevnení v tejto časti Pustého hradu však potvrdené neboli. Naopak, nachádzalo sa tu mohutné navrstvenie kultúrnych vrstiev z doby bronzovej, ktoré dosahovali spoločnú hrúbku viac ako 1,2 m. Išlo o kombináciu mohutnej deštrukcie kameňov (obr. 8) premiešaných čiernou hlinou a keramickými nálezmi zo záveru doby bronzovej, ktoré sú pravdepodobne dôkazom deštrukcie nasucho vybudovaného múru k vonkajšej stene súvekeho obydliá. Jeho zvyšky boli identifikované v interiérovej časti sondy (obr. 9). Nachádzala sa tu do oranžova prepálená hlinená podlaha nepravidelného pôdorysu, ktorá siahala do vzdialenosti 2m od vnútorného líca východnej hradby a ďalej pokračovala aj pod ňu. V závere doby bronzovej sa tu odohrala zrejme veľká tragédia, nakoľko v severozápadnej časti odkrytej podlahy bola na jej úrovni objavená nie pietne uložená kostra dieťaťa (pozri podkapitulu 3. 1. 1).

V sezóne 2017 bolo prioritou výskumu na Hornom hrade overenie a zistenie stavebných fáz vybudovania hradného areálu a dokumentácia pravekého osídlenia pod stredovekými sídelnými vrstvami. Realizovaných bolo celkovo šesť sond, pričom sa preskúmalo 293 m².

Sonda 1/2017 (3 × 9,6 m) bola situovaná pri východnej línii opevnenia v susedstve veže komitátneho hradu (veže I). Sonda nadväzovala (bola predĺžením) sondy 2/2016, ktorá tvorila priečny rez od východnej steny veže I. Skladala sa z dvoch častí s rôznou stratigrafiou, ktoré oddeľovala východná hradba Horného hradu. Okrem stredovekej kultúrnej vrstvy a deštrukcie samotnej hradby (sut') sa podarilo identifikovať aj základovú škáru kamenného opevnenia postaveného v stredoveku. Pod ňou sa objavili praveké kultúrne vrstvy – sivohnedá ílovito-hlinitá vrstva s kameňmi a nálezmi z doby bronzovej a červenohnedá hlinitá vrstva s minimom archeologických nálezov, ktorá už dosadala na kamenné bralo, teda skalné podložie kopca. Objavenú vrstvu interpretujeme ako deštrukciu

po valovej kamienno-zemnej konštrukcii z mladšej, resp. neskoršej doby bronzovej (obr. 10). Vnútorne líce tohto valu bolo zrejme pod stredovekou hradbou.

Sonda 2/2017 (4 × 9,3 m) mala za cieľ overiť dobu vzniku priekopy okolo veže vo východnej línii opevnenia. V sonde sa nachádzali hlavne nálezy z druhej polovice 13. storočia (črepy, sklenená fľaša, mince) a len ojedinelo sa vyskytli praveké nálezy v sekundárnej polohe.

Sonda 3/2017 bola situovaná na plošine pred vežou vo východnej línii opevnenia Horného hradu. Rozdelená bola na severnú (10,1 × 4,1 m) a južnú (4,3 × 3,1 m) časť. Odkryť sa tu podarilo hlinenú piecku (priemer 0,96 m), pri ktorej bola nádoba zo 14. storočia. Piecka bola uložená na násype makadamu z priekopy.

Pred touto vrstvou bolo zdokumentovaných aj niekoľko kolových jám, ktoré zrejme súviseli s vnútorným výpletom (drevenou konštrukciou) nasýpaného valového opevnenia z asi 14. storočia. Dôležitým poznatkom je, že vo vrstve z vrcholného stredoveku bolo v sekundárnej polohe objavené aj ostrie bronzovej sekerky z mladšej doby bronzovej a najmladšia stredoveká keramika z 10. – 11. storočia. Najspodnejšiu vrstvu tvorila konštrukcia kamienno-zemného valu z doby bronzovej.

Sonda 4/2017 (9,3 × 7,2 m) bola zameraná na skúmanie západného ukončenia prvého priečneho múru a jeho napojenia na západnú línii opevnenia Horného hradu. Okrem zaujímavých stredovekých situácií, sa však tu len sporadicky objavili praveké nálezy.

Skúmané v sezóne 2017 boli aj terasy v predhradí tzv. Dončovho hradu Horného hradu. *Sonda 5/2017* (5 × 10 m) bola situovaná na dolnej terase a *sonda 6/2017* (5 × 10 m) na hornej terase. V oboch prípadoch sa potvrdilo, že terasy vznikli už záverom doby bronzovej. V oboch sondách boli zároveň objavené štruktúry z poukladaných kameňov, ktoré môžu byť podmurovkou niekdajších obytných zrubov. V juhovýchodnej časti sondy 5/2017 bol z doby bronzovej zachytený aj zahĺbený objekt pravidelného obdĺžnikového pôdorysu s rozmermi 1,7 × 3,4 m, ktorý bol zapustený do nadbralovej hlinitej vrstvy. Aj v sonde 6/2017 bol zdokumentovaný nad bralom zahĺbený objekt, prípadne priehlbina s nálezmi z neskoršej doby bronzovej.

3. 1. 1 Antropologická analýza¹ kostry diet'at'a

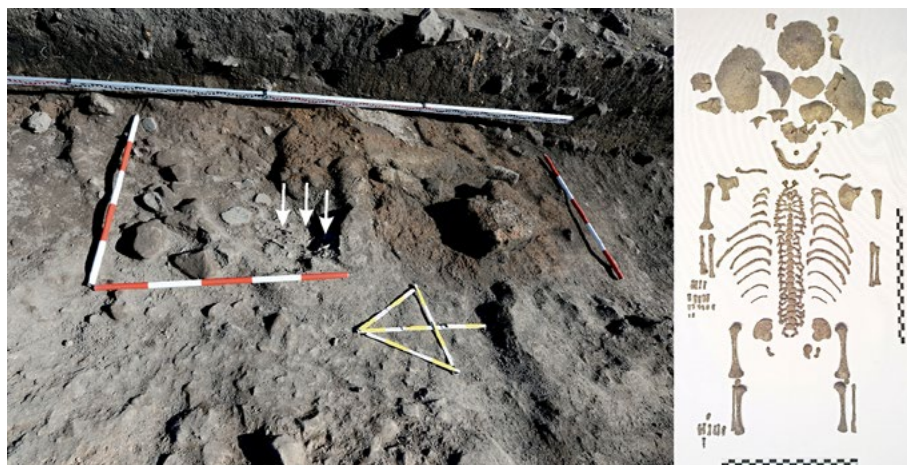
Kostra sa nachádzala v hĺbke 0,65 m v sonde 5A/2016. Poloha tela bola artikulovaná. V dôsledku predošlej manipulácie, nebolo možné určiť orientáciu hrobu, avšak podľa konečnej polohy sánky hlava nebola pravdepodobne otočená na žiadnu svetovú stranu. Kostrové pozostatky boli vo výbornom stave a boli pochované pravdepodobne pod príbytkom z doby bronzovej (obr. 11). V okolí kostry boli nájdené rôzne druhy črepov z doby bronzovej, ich priama príslušnosť ku kostre však nie je istá.

▲ Obr. 10. Horný Pustý hrad. Deštrukcia po valovej kamienno-zemnej konštrukcii z neskoršej doby bronzovej objavená v sonde 1/2017 (foto: J. Beljak).

Fig. 10. Upper castle. Destruction of the stone-earth structure from the Late Bronze Age discovered in trial trench 1/2017 (photo: J. Beljak).

¹ Pozostatky boli identifikované za pomoci štandardu *White – Black – Folken 2012; Schaefer – Black – Schener 2009*. Merania boli vykonané podľa manuálu *Buikstra – Ubelaker (1994)*. Vek jedinca bol určený na základe viacerých metód: *Ascádi – Nemeskéri (1970)* a *Schaefer – Black – Schener (2009)*. Patologický rozbor bol vykonaný na základe štandardov *Waldron (2009)* a *Aufderheide – Rodríguez-Martín (1998)*. Na záver bol vykonaný aj tafonomický rozbor, ktorý bol založený na štandarde od *Lyman (1994), Pokines – Symes (2014)* a *Buikstra – Ubelaker (1994)*.

▲ **Obr. 11.** Horný Pustý hrad. Pozostatok prepálenej hlinenej podlahy obydľia s nálezom kostrových pozostatkov dieťaťa z neskoršej doby bronzovej v sonde 5/2016 (foto terénu: J. Beljak, foto kostry: M. Putško).

Fig. 11. Upper castle. Remnant of the burned clay floor with the finding of skeletal remains of a child dated to Late Bronze Age in trial trench 5/2016 (terrain photo: J. Beljak, skeleton photo: M. Putško).

Stav zachovania pozostatkov a tafonomická analýza: Kostrové pozostatky jedinca boli zachované vo výbornom stave. Farba kostí bola tmavá, na povrchu väčšiny kostí boli pozostatky z neskoršej stavebnej činnosti v danej lokalite. Lebka bola fragmentovaná a nebola úplná. Stalo sa tak v dôsledku archeologických vykopávkov, ale aj v dôsledku toho, že nad kostrou sa nachádzal väčší kameň. Chýbali pravá *os ischií* a distálna časť ľavého humeru.

Morfologický opis: Kostra bola delikátna, bolo potrebné s ňou zaobchádzať opatrne. Lebka bola tenká a fragmentovaná. Neboli spozorované žiadne výnimočné črty.

Analýza zubov: Jediniec mal zachovaných len päť zubov, zvyšné zuby boli stratené po smrti. Všetky zachované zuby boli mliečne, išlo o obe *m1* z čeľuste, pravá *m1* zo sánky a *c* a *i1* takisto z pravej časti sánky. Dva z týchto zubov sa nachádzali mimo čeľuste a sánky, zvyšok bol ešte v alveolách. Nenašli sa žiadne zubné kazy, hypoplázia skloviny ani zubný kameň.

Merania: Všetky merania, vrátane zubov sú uvedené v *tabelách 1–3*. Uvedené sú len tie merania, ktoré boli uskuťtiteľné, vzhľadom k tomu, že niektoré časti kostry chýbali. Každé meranie bolo opakované trikrát v odstupe najmenej troch dní a z toho vyvedená priemerná hodnota.

Vek: Kostrové pozostatky patrili novorodencovi, vo veku do maximálne 6 mesiacov, veková skupina *Infans I*.

Patologická analýza: Na kostre bola spozorovaná len jedna patologická zmena a to na orbite – *Cribra Orbitalia*. Jedná sa o metabolickú chorobu, ktorá je medzi mladými jedincami historických populácií pomerne rozšírená. Léziu spôsobujú rôzne výživové nedostatky, no v prvom rade nedostatok železa (*Walker et al. 2009*). Vyznačuje sa „dierkami“ na povrchu orbity. Porotická hyperostóza nebola spozorovaná, takisto ani žiadne ďalšie metabolické choroby.

Príčina úmrtia: Aj po dôkladnom rozboře kostrových pozostatkov sa nepodarilo určiť príčinu smrti. Za nehodu sa prihovára skutočnosť, že telo bolo nájdené bez akejkoľvek orientácie hlavy, či tela. Telo bolo pravdepodobne nechané na mieste katastrofy, prípadne len zahrabané, keďže nedošlo k žiadnemu výraznému sekundárnemu hýbaniu s telom v dôsledku aktivity zdochlinožravcov.

Vyhodnotenie: Kostrový hrob bol jedinečným nálezom v danej lokalite. Jediniec bol pochovaný pod príbytkom, bez akejkoľvek orientácie hlavy. Pozostatky patrili dojčaťu vo veku 0–6 mesiacov. Počas patologickej analýzy boli nájdené známky metabolickej lézie (*Cribra orbitalia*). Jedná sa o pomerne rozšírenú metabolickú léziu, ktorá sa objavuje v rôznych archeologických populáciách. Dve vzorky boli vybrané na radiokarbónovú metódu datovania (^{14}C). Išlo o vzorky dvoch rebier, jedno z pravej a druhé z ľavej strany. Datovanie jednej zo vzoriek v laboratóriu v Poznani prinieslo vek 2750 ± 35 BP, po kalibrácii interval 921 BC–840 BC (68,2 % pravdepodobnosť), resp. 979 BC–818 BC (pravdepodobnosť 95,4 %). Dieťa teda pochádzalo z neskoršej doby bronzovej (*Beljak/Putško/Beljak Pažinová 2021*).

	Ľavá (priemer v mm)	Pravá (priemer v mm)
1. <i>os sphenoidale</i>		
a) dĺžka	30.9	-
b) šírka	22	-
2. <i>os petrosus a processus mastoideus</i>		
a) dĺžka	35.8	37
b) šírka	21.4	22.1
3. <i>os zygomaticum</i>		
a) dĺžka	27.2	26.7
b) šírka	21.7	20.9
4. <i>mandibula</i>		
a) dĺžka	35.5	35.7
b) dĺžka polovice mandibuly	50	50.3

Tabela 1. Merania lebky (podľa Buikstra 1994).

	Ľavá (priemer v mm)	Pravá (priemer v mm)
1. <i>clavicula</i>		
a) dĺžka	47.5	46.5
b) diameter	3.6	3.6
2. <i>scapula</i>		
a) dĺžka	39.9	38.7
b) šírka	30.6	30.4
c) dĺžka spina scapulae	36.3	35.3
3. <i>os ilium</i>		
a) dĺžka	36.2	36
b) šírka	31.1	30.7
4. <i>os ischi</i>		
a) dĺžka	19.8	-
b) šírka	13.5	-
5. <i>os pubis</i>		
a) dĺžka	15.8	15.8
6. <i>humerus</i>		
a) dĺžka	-	68.1
b) šírka	-	20.3
c) diameter	-	5.9
7. <i>ulna</i>		
a) dĺžka	64	64.1
b) diameter	4.2	4.3
8. <i>radius</i>		
a) dĺžka	56.2	57
b) diameter	4.2	4.8
9. <i>femur</i>		
a) dĺžka	76.8	76.5
b) šírka	23	23.1
c) diameter	6.7	6.7
10. <i>tibia</i>		
a) dĺžka	69.7	68.4

b) diameter	5.5	5.7
11. <i>fibula</i>		
a) dĺžka	-	65.2
b) diameter	3.9	3.6

Tabela 2. Merania poskraniálneho skeletu (podľa *Buikstra 1994*).

	Ľavá (priemer v mm)	Pravá (priemer v mm)
1. <i>maxilla</i>		
a) MD i1	-	7
b) BL i1	-	4.7
2. <i>mandibula</i>		
a) MD m1	-	8.1
b) BL m1	-	5.7

Tabela 3. Merania zubov (podľa *Buikstra 1994*).

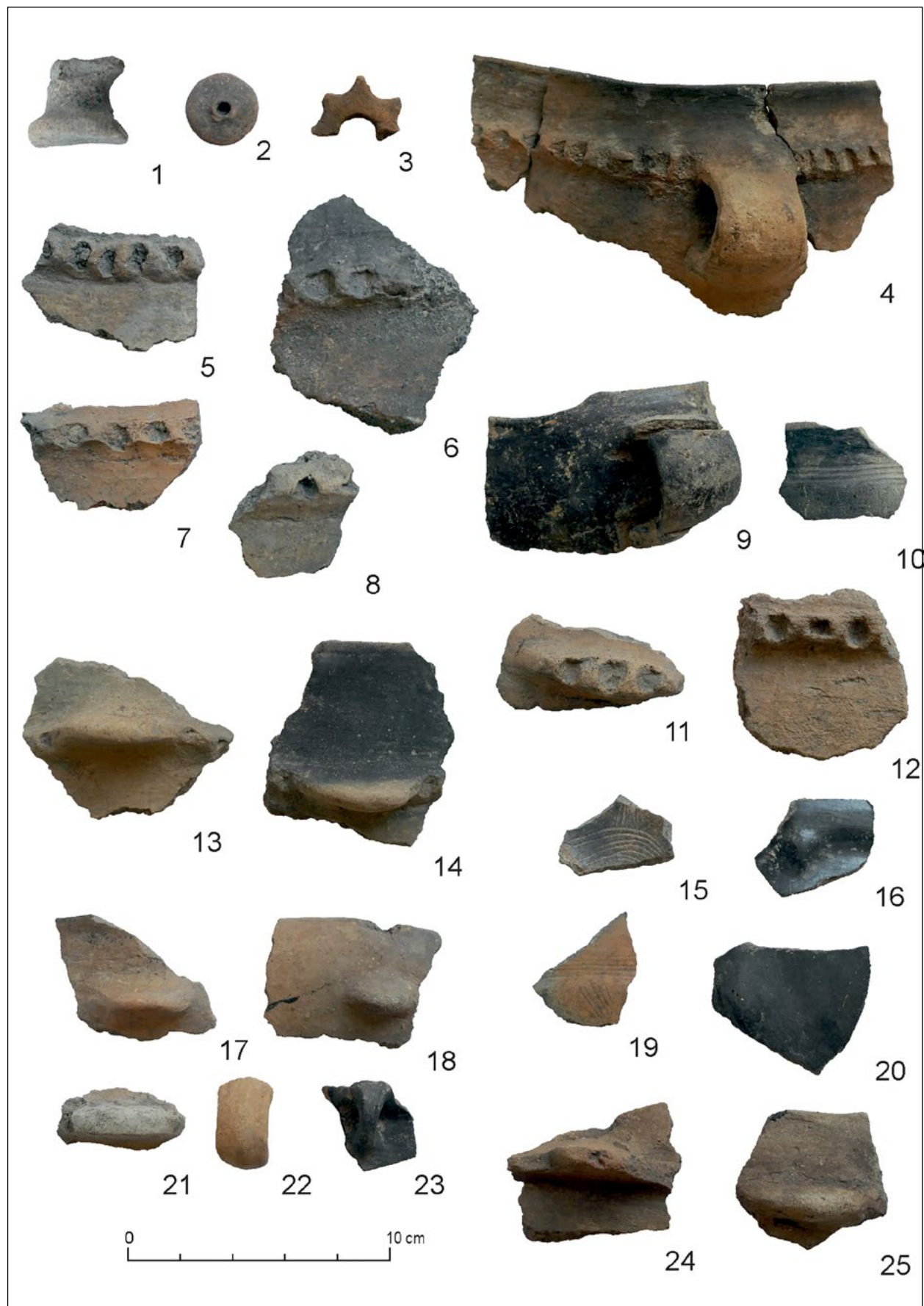
3.2 Praveké nálezy na Hornom hrade v sezóne 2016 a 2017

Z výskumu na Hornom Pustom hrade vo Zvolene v sezóne 2016 pochádzalo spolu takmer 20 000 ks keramických fragmentov, ktoré môžeme datovať do záveru doby bronzovej. Nájdené boli vo všetkých skúmaných sondách, avšak v prvých štyroch z nich boli v počte len niekoľkých desiatok maximálne dvoch stoviek kusov. Samostatnú pozornosť si zaslúži sonda 5/2016 (*obr. 12*). Hoci v jej exteriérovej časti (pred východnou líniou stredovekého opevnenia) sa objavilo len niečo vyše tisíc fragmentov, vnútorná časť sondy (t. j. pri vnútornom líci východného stredovekého opevnenia hradu) obsahovala prekvapujúco vysoký počet nálezov (vyše 7 000 kusov), to znamená že na 1 m² pri veľkosti plochy 50 m² pripadá až takmer 150 ks nálezov. Ide zatiaľ o najväčšiu koncentráciu pravekých črepov v hradnom areáli.

V sezóne 2017 bol celkový počet pravekých črepov neporovnateľne menší. Zo zeme vyzdvihnutých bolo necelých 6 000 fragmentov, ktoré sa nachádzali vo všetkých skúmaných sondách. Najväčšie (vyše 1000 črepov) zastúpenie mali v sonde 3/2017, 5/2017 a 6/2017, t. j. na skúmaných terasách a v okolí veži pri východnej línii opevnenia hradu. Všetky nálezy zo sledovaného obdobia pochádzali z vrstiev.

Z hľadiska druhej rôznorodosti fragmentov objavených na lokalite prevažujú zlomky nádob, ktoré slúžili na uskladnenie potravín (hrnce a misy) a nie stolová keramika. Pri zachovaných okrajoch a hrdlách nádob vieme povedať, že väčšina hrncov mala esovitý profil, často s von vytiahnutým okrajom. Objavili sa však aj jedince s rovnejšími stenami, teda súdkovitého tvaru. Časté boli aj polguľovité misy a misy s okrajom zahnutým do vnútra. Pri oboch druhoch keramických nádob sa na telách objavujú pásikové ušká, často v kombinácii s plastickými lištami plnými, alebo zdobené s odtlačkami jamiek.

Napriek fragmentárnemu stavu súboru z Horného hradu a stále nedostatočne publikovaných súborov z analogických skúmaných lokalít, je viacero znakov, ktoré nám dovoľujú bližšie zaradenie objaveného súboru. Medzi diagnostické znaky patria: výskyt fragmentov s výrazne viditeľným zaoblením hrdla alebo jemným prechodom hrdla v telo nádoby, ktoré má svoje korene pravdepodobne v amforách „guľovitého“ tvaru; výzdoba vodorovnými ryhami nie iba v úzkom dekoračnom páse, ale na širšej ploche; dekorácia plastickými lištami s odtlačkami jamiek. Žiadny z týchto prvkov sám o sebe nie je dobrým indikátorom datovania, ale v takejto kombinácii sa najčastejšie vyskytujú v súboroch mladšej kyjatickej kultúry a môžeme ich synchronizovať zo stupňom HB. Potrebné je zároveň upozorniť na to, že na začiatku stupňa HB sa niektoré výzdobné prvky, napríklad rady jamiek alebo vodorovných rýh na hrdlách nádob, rozširujú v priestore Vnútorných Západných Karpát a tradične sú tieto atribúty priradované lužickej kultúre, pričom sporadicky sa vyskytujú aj na lokalitách kultúrneho komplexu stredodunajských popolnicových polí (*Beljak et al. 2014*, 110–120).

▲ Obr. 12. Horný Pustý hrad. Výber keramiky z doby bronzovej zo sondy 5/2016 (foto: J. Beljak).

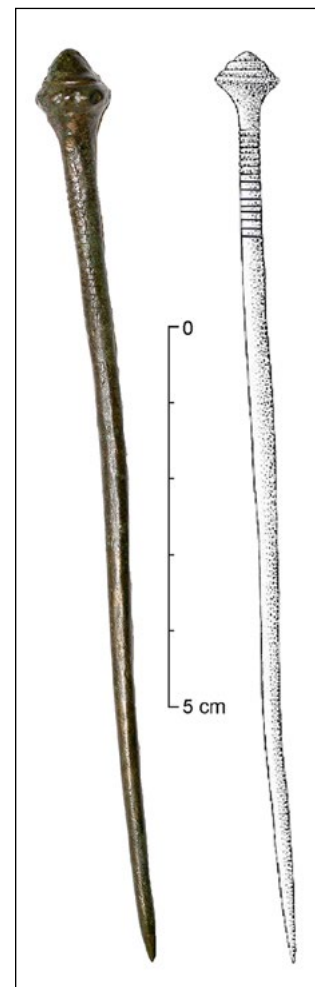
Fig. 12. Upper castle. Selection of pottery from the Late Bronze Age from trial trench 5/2016 (photo: J. Beljak).

Okrem črepov sú na lokalite prítomné aj drobné predmety. Väčšinu tvoria hlinené prasleny, kolieska, cievky, vyskytli sa však aj predmety netradičného tvaru ako ozubené kolieska a plastika. Z kamenných nálezov medzi drobné predmety patrí málopočetná štiepaná industria. K zriedkavým nálezom patria zbrane (čepele bronzových sekeriek, časti dýk) a šperky. Okrem bronzových fragmentov ihiel a ihlíc sa výnimočne objavajú aj kompletne predmety, napr. bronzová ihlica s jednoduchou dvojkónickou schodíkovitou hlavicou a zdobením rytými líniami (obr. 13), ktorú môžeme datovať na pomedzie mladšej a neskorej doby bronzovej.

Záver

Aj napriek tomu, že výskum na Pustom hrade je zameraný prevažne na obdobie stredoveku, každoročne sa snažíme dokázať, že táto lokalita bola osídľovaná už dávno pred vznikom stredovekého hradu. Pustý hrad bol v minulosti obľúbený práve pre dobrú polohu a hospodársku aktivitu regiónu, vďaka čomu sa lokalita stala dobrým strážcom a kontrolórom križovatky obchodných ciest, ktoré prechádzali Zvolenskou kotlinou na strednom Slovensku. Prvé osídlenie polohy je potvrdené v neskorej dobe kamennej. Množstvo nálezov objavených z tohto obdobia hlavne na Dolnom hrade potvrdzuje, že sa tu v závere klasickej badenskej kultúry, resp. v postbadenskom období nachádzala výšinná osada, ktorá veľmi dobre spadá do dobového sídelného rámca, nakoľko analogické lokality sa nachádzajú v širšom priestore stredného Pohronia (bližšie *Beljak Pažinová 2014; 2018*). Nehnuteľné objekty z tohto obdobia sa jednoznačne preukázať nepodarilo, nakoľko sú zničené prestavbami uskutočnenými v ďalších historických časoch. Výlučne badenské črepy sa však na Dolnom hrade nachádzajú v prepálenej výplni objektu, ktorý považujeme za ohnisko (obr. 3).

Ďalšie významné obdobie osídlenia hradného kopca nastalo v závere doby bronzovej, keď tu azda fungovali opevnené hradiská. Pozostatky valového opevnenia kamenno-zemnej konštrukcie z tohto obdobia sa podarilo zdokumentovať na Dolnom i Hornom hrade. Ide o obdobie, keď sa vo Zvolenskej kotline na strednom Slovensku stretávajú tri kultúrne celky: lužická, pilinská a kyjatická kultúra (HA a HB). Na základe získaných vedomostí v rámci posledných troch sezón výskumu (2015 až 2017) sa zdá, že sa jadro osídlenia v tomto období nachádzalo na Hornom hrade, i keď dobové nálezy, ale v menšej miere zastúpené sa nachádzajú aj na Dolnom hrade. Už dávnejšie bol známy starší kamenno-zemný val, ktorý bol zdokumentovaný na viacerých miestach popri/pod východnou líniou stredovekého opevnenia Horného hradu (obr. 10). Rovnako na Dolnom hrade boli zaznamenané stopy po vale v severnej, západnej i južnej časti areálu (obr. 2). Až však v roku 2016 sa na Hornom hrade podarilo zdokumentovať aj zvyšky pravekého príbytku, resp. stavby, pričom hneď pri nej spočívala aj kostra novorodenca (obr. 11), ktorá tam bola pravdepodobne zanechaná. Ťažko vysvetliť dôvod prečo nebolo telo riadne pochované, no do úvahy pripadá nehoda (azda požiar domu!), ktorá donútila ľudí odísť a zanechať za sebou telo svojho potomka nepochované podľa vtedajších zvykov. Naopak regulárny urnový hrob (obr. 4) z tohto obdobia bol zdokumentovaný na Dolnom hrade pri bráne v tzv. spojovacom múre, t. j. v sedle pod samotnou vrcholovou plošinou pôvodného osídlenia. Ide pritom o ojedinelý nález, ktorý má obdobu na Hornom hrade, kde sa tiež jeden zrejme urnový hrob podarilo už v minulosti zdokumentovať. V sezóne 2017 sa podarilo dokázať aj terasové úpravy hradného kopca Horného hradu, ku ktorým zrejme došlo už v dobe bronzovej. Potvrdzujú to kultúrne vrstvy i spodná časť nehnuteľného objektu – príbytku(?) objaveného na terase.

▲ Obr. 13. Horný Pustý hrad. Bronzová ihlica (neskorá doba bronzová) s dvojkónickou schodíkovitou hlavicou a zdobením rytými líniami zo sondy 5A/2016 z neskorej doby bronzovej (foto: M. Putško).

Fig. 13. Upper castle. Bronze needle (Late Bronze Age) with double-conical staged head and engraved lines from trial trench 5/2016 (photo: M. Putško).

Zvolenská kotlina a predovšetkým okolie Zvolena je bohaté na nálezy zo neskorkej doby kamennej i záveru doby bronzovej. Poukazuje to na výhodné situovanie miesta, hospodársku atraktivitu regiónu i na jeho význam ako dôležitej obchodnej križovatky. Na základe základnej analýzy materiálnej kultúry z Pustého hradu a nálezovej situácie sa dá predpokladať, že prvýkrát bol hradný kopec osídlený záverom badenskej kultúry, keď tu vznikla výšinná osada. Následne na samom počiatku neskorkej doby bronzovej sa tu objavilo niekoľko ľudských skupín reprezentujúcich tradície mladšej fázy pilínskej kultúry. Dôvodom kolonizácie priestoru bola zrejme potreba (hospodárskej, politickej) ochrany ťažobných a metalurgických centier. Z pohľadu taxonómie môžeme už v tomto čase hovoriť o kultúrnej zmene – nahradení východnej tradície pilínskej kultúry juhozápadnou tradíciou lužickej kultúry. Na základe objaveného keramického materiálu je možné lokalitu datovať do obdobia konca mladších až neskorých popolnicových polí. Treba pritom upozorniť, že ide o obdobie expanzie lužickej kultúry aj do ďalších horských regiónov na strednom a západnom Slovensku. Na Pustom hrade dominuje práve obdobie spoločného vystupovania predmetov lužickej kultúry s nálezmi, ktoré sú typické pre kyjatickú kultúru. Výrazný kolaps tohto osídlenia zaznamenávame na prelome stupňov HB a HC, keď kríza osídlenia (depopulácia?) zasiahla aj ďalšie územia osídlené kyjatickou kultúrou. Znamená to, že mikroregión Zvolena – napriek periférnemu umiestneniu – bol integrovanou súčasťou severnej časti Karpatskej kotliny a podliehal všeobecným trendom v dynamike osídlenia a vývoja kultúr.

Výskum Pustého hradu vo Zvolene nekončí, plánované sú ďalšie archeologické aktivity, ktoré by mali ozrejmiť nielen stredoveké dejiny hradu, ale postupne odkryť aj staršie doklady osídlenia lokality. Nové výsledky výskumu v sezóne 2018 boli publikované v samostatnom príspevku (*Beljak/Beljak Pažínová 2018*). Veríme zároveň, že získame nové indície, ktoré nás utvrdia vo veľkom význame lokality už od praveku a lepšie objasníme možnú funkciu i úlohu tejto výšinnej polohy.

Poznámky: Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-17-0063 a APVV-20-0044.

Bibliografia

- Aufderheide, A.C. – Rodríguez-Martín, C. 1998:* The Cambridge Encyclopedia of Human Palaeopathology. Cambridge.
- Ascádi, G. – Nemeskéri, J. 1970:* History of Human Life Span and Mortality. Budapest.
- Bátora, J. 1984:* Nové lokality a nálezy z juhozápadného a stredného Slovenska. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1983, 31–34.
- Beljak, J. et al. 2014:* Pustý hrad vo Zvolene. Dolný hrad 2009 – 2014. Zvolen – Nitra.
- Beljak, J. - Beljak Pažínová, N. 2016:* Tajomstvo stredovekej cisterny, Quark: magazín o vede a technike 22, č. 3, 7–11.
- Beljak, J. - Beljak Pažínová, N. 2018:* Výskum a obnova Pustého hradu vo Zvolene. In: Beljak Pažínová, N. - Borzová, Z. (eds.): Stredné Slovensko v stredoveku : vývoj osídlenia regiónu pred udelením mestských privilégii mestu Zvolen. Zvolen 2018, 212-235.
- Beljak, J. - Putško, M. - Beljak Pažínová, N. 2021:* Unusual find of skeletal remains of a newborn from the Late Bronze Age settlement at Pustý hrad (Deserted castle) in Zvolen (Central Slovakia). In Epoka brazu i wczesna epoka zelaza w Karpatach. Krosno, 297-314.
- Beljak Pažínová, N. 2014:* Kultúrne a chronologické vzťahy Stredného Pohronia v neolite a eneolite. In: Popelka, M. – Šmidtová, R. (eds.): Neolitizace aneb setkání generací. Praha, 219–241.

- Beljak Pažínová, N. 2018:* The settlement and economy of the prehistoric communities of the Zvolen Basin and surrounding areas in the Western Carpathians (Slovakia). In: Pelisiak, A. – Nowak, M. – Astaloş, C. (eds.): People and the Mountains. Current approaches to the Archaeology of Mountainous Landscapes. Oxford, 87–100.
- Beljak, J. – Beljak Pažínová, N. – Šimkovic, M. 2015:* Pustý hrad vo Zvolene a opevnenia v okolí. Zvolen.
- Beljak, J. – Beljak Pažínová, N. – Šimkovic, M. 2018:* Pustý hrad vo Zvolene a hrad Pet'uš a vo svetle najnovších výskumov. Zvolen.
- Beljak Pažínová, N. – Beljak, J. 2020:* Benefits of the long-term research into the Pustý hrad castle (Deserted castle) in Zvolen and its prospects for the future. *Archaeologia Historica* 45, č. 2, 941–956..
- Beljak Pažínová, N. – Beljak, J. – Mágor, M. 2021:* *Pustý hrad vo Zvolene – dejiny výskumu a obnovy kráľovského hradu 1992–2021.* Publikácia vydaná pri príležitosti 30. výročia archeologického výskumu a obnovy hradného areálu. Zvolen.
- Beljak Pažínová, N. – Niklová, M. – Beljak, J. 2015:* Deserted castle – Lower castle in Zvolen in the context of the Baden Culture settlement in Middle Gran region. In: Zastawny, A. – Nowak, M. (eds.): The Baden culture around the Western Carpathians. *Via Archaeologica – Special Edition, Kraków*, 395–412.
- Buikstra, J. E. – Ubelaker, D. H. 1994:* Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Fayetteville.
- Lyman, R. L. 1994:* Vertebrate Taphonomy. Cambridge.
- Hanuliak, V. 1994:* Archeologický výskum zvolenského komitátneho hradu. *Archaeologia Historica* 19, 207–214.
- Hanuliak, V. – Šimkovic, M. 1997:* Dončov hrad a vrcholnostredoveké refúgium nad Zvolenom. *Archaeologia Historica* 22, 161–168.
- Malček, R. 1996:* Prvá sezóna výskumu pravekého hradiska vo Zvolene na Pustom hrade. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994*, 129.
- Malček, R. 2013:* Lieskovec-Hrádok. Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Nitra.
- Pokines, J. T. – Symes, S. A. 2014:* Manual of Forensic Taphonomy. Boca Raton.
- Schaefer, M. – Black, S. – Schener, L. 2009:* Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual. Burlington.
- Šimkovic, M. – Beljak, J. – Maliniak, P. 2011:* Zvolenský Pustý hrad: sprievodca po hrade. Zvolen.
- Waldron, T. 2009:* Palaeopathology. Cambridge.
- White, T. D. – Black, M. T. – Folken, P. A. 2012:* Human Osteology. Burlington.

Summary

Pustý hrad Castle hill (Fig. 1) above the city of Zvolen with its strategic position was occupied during several historical periods since Prehistory. First uphill settlement is dated to Copper Age (Baden culture). By the end of Bronze Age (Pilinyi, Lusatian and Kyjatice culture) hill-forts were built at the Lower and also Upper Castle. Rarely, pottery and buckles from La Tène are found here.

Site is mostly known as a medieval royal stone Castle built at the second half of the 12th century. On the uppermost area of the hill (571 m a.s.l.), the Upper castle with area of 3.5 ha was built. The Lower castle with area of 0.7 ha was placed 400 meters southeast from the Upper castle, on the lower hill (476 m a.s.l.). Both castles are joined by the so called connecting wall.

The aim of our paper is to bring attention to prehistoric cultural layers and features from the castle hill. Earliest findings from the Lower castle are dated to the Copper Age (*Fig. 6*). Characteristic are pottery fragments from the end of Baden culture, chipped stone industry (especially local limnosilicite), but also small clay items (wheels, weights, and figurine). Settlement features (beside remains of a hearth – *Fig. 3*) dated to Baden culture were not found yet. Findings from the Copper Age are rare at the Upper castle. Findings from the Lower castle are confirming the fact that by the end of the Baden culture there was an uphill settlement. In the area of central Gran river region similar sites like this are not rare.

Other settlements from the Pustý hrad Castle hill are dated to end of the Bronze Age, when three cultures met in the Zvolen basin: Lusatian culture, Pilinyi culture and Kyjatice culture (HA and HB). Unfortunately, because of the damage made to the site during medieval castle construction we were not able to determine the whole area of the hill-fort. In several trial trenches from the Lower (northern, southern, and western parts of castle area) and the Upper castle (mostly alongside eastern edges of the castle area) were documented remains of a stone-earth construction, probably a prehistoric rampart (*Fig. 2; 10*).

In 2016 in the Upper castle, remains of a prehistoric dwelling have been discovered (*Fig. 9*). Near to this building skeletal remains of a newborn (*Fig. 11*) dated to the Late Bronze Age were found. They were probably left there, there was no evidence of burial which could possibly be due some sort of accident (possibly fire). Due to the accident people who were living there must have left the dwelling and leave the body of the newborn baby behind without proper burial.

Burials from the Late Bronze Age are known from both castle sites. An urn burial (*Fig. 4*) was documented on the Lower castle near to the gate in the so called connecting wall. Other evidence of cremated remains were found earlier during research led by V. Hanuliak at the Upper castle.

In 2017 on the Upper castle, terrace adjustments of the castle hill were documented. These were probably build during Late Bronze Age, according to cultural layers and remains of the house found on the terrace. Reason to settle on this site was probably the need (agricultural and political) of defense of mining and metallurgic centres known from the region. According to pottery and small finds the settlement can be dated to the Late Urnfield culture (*Fig. 12; 13*). It is important to note that it is also the era of expansion of the Lusatian culture to another mountain regions of central and western Slovakia. In Pustý hrad Castle, there is a dominance of findings dated to Lusatian culture mixed up with findings typical to Kyjatice culture. Collapse of this settlement is dated to HB and HD when crisis (or depopulation?) affected another area settled by Kyjatice culture.

The research at the Pustý hrad Castle in Zvolen does not end; further archeological trial trenches are planned to show not only the medieval history of the castle, but to expose even older evidences of occupation. We believe at the same time that we will be able to get new insights that will confirm us in the great importance of the site from the beginning and better explain the possible function and role of this prehistoric upland settlement and hill-fort.

NÁLEZY ZVIERACÍCH KOSTÍ NA HRADOCH. ZÁKLADNÁ POROVNÁVACIA ŠTUDIA HRADU GÝMEŠ A LIETAVA

Mário Bielich* – Zoltán Vozák**

*Mgr. Mario Bielich, PhD., Archeologický ústav SAV Nitra, Akademická 2, 94910 Nitra, mariobielich@seznam.cz

**Zoltán Vozák- predseda združenia CASTRUM GHYMES, Hurbanova 18, 927 01 Šaľa, zoltanvozak@gmail.com

Abstract: The aim of this article is to compare and interpret animal bones from the castle Gýmeš and Lietava. The animal bones come from chronologically the same period of 16-17.th Cent. with the main difference being the geographical location of the castles. Castle Gýmeš is located at the foothills of the Trábeč (mountains in the Lowland) and the castle Lietava in the mountainous terrain of the Rajecká dolina. The osteological remains from Gýmeš (801 pieces) come mainly from three trenches (trench 9, 11 and 12) and Lietava (677 pieces) from three trenches (trenches 1, 3 and 8). Osteological assemblages from both castles were evaluated by the NISP quantification method and then compared by species, sex, and age of the individuals. By analysing the material, a great variety of species of animals with domination of domestic species (cattle, pigs, sheep / goats and poultry) was found above the hunted. The archaeological sample contains many fragments with traces of chopping and cutting, indicating the consumption of meat at the castle. Some traces of biting by animals (dogs, birds of prey and rodents) were also detected on some bones.

Keywords: late medieval period, modern time, castles, meal

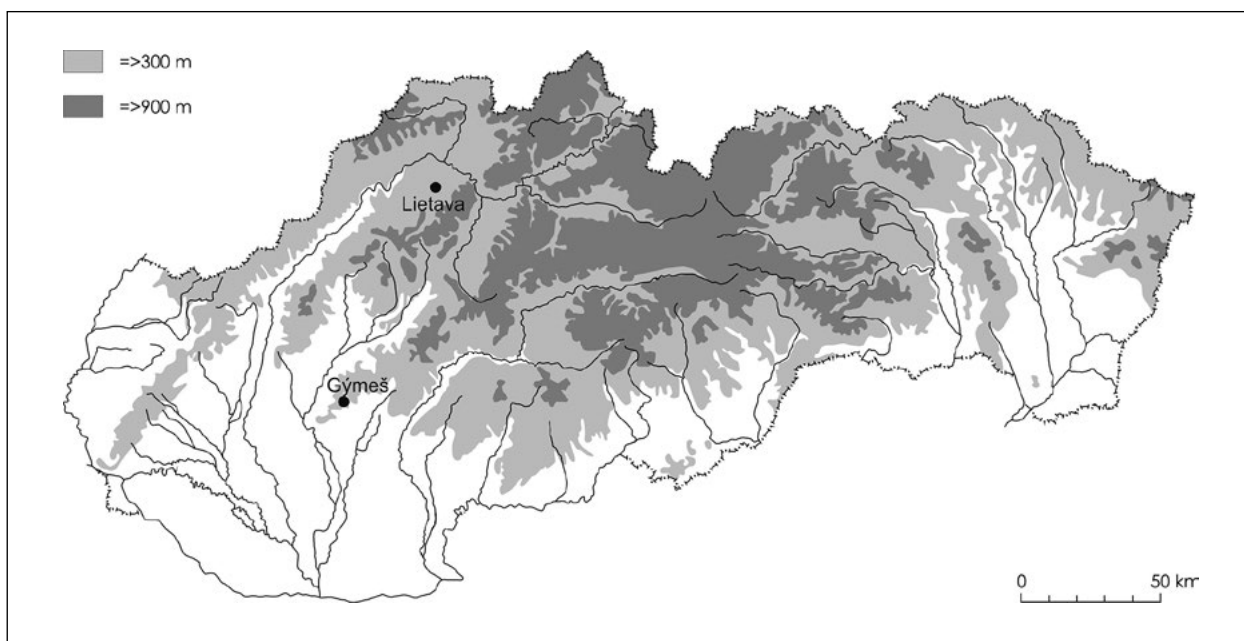
Abstrakt: Cieľom príspevku je porovnať a interpretovať faunálne nálezy z NKP Hrad Gýmeš a NKP hrad Lietava. Zvieracie kosti pochádzajú z chronologicky rovnakého obdobia zo 16.-17. storočia, pričom hlavným rozdielom je geografické situovanie hradov. Hrad Gýmeš sa nachádza na úpätí pohoria Trábeč v nížine Požitia a hrad Lietava v horskom teréne Rajeckej doliny. Osteologické pozostatky z hradu Gýmeš (801 kusov) pochádzajú najmä z troch sond (sondy 9, 11 a sondy 12) a z hradu Lietava (677 kusov) z troch sond (sondy 1, 3 a 8). Osteologické súbory z hradov boli vyhodnotené kvantifikačnou metódou NISP a následne porovnávané podľa druhov, pohlavia a veku jedincov. Analýzou materiálu bola zistená veľká rozmanitosť druhov zvierat s dominanciou domácich druhov (hovädzí dobytok, ošípaná, ovca/koza a hydina) nad lovenými. Archeozoolgická vzorka obsahuje mnoho fragmentov so stopami po sekaní a rezaní, čo poukazuje na konzumáciu mäsa na hrade. Na niektorých kostiach sa zachytili aj stopy po ohrýzaní (pes, dravý vták i hlodavce).

Kľúčové slová: neskorý stredovek, novovek, hrady, stravovanie

Úvod

Archeologický výskum hradov v posledných rokoch priniesol veľké množstvo nálezov. Okrem keramiky, ktorá je najpočetnejšia, druhú najväčšiu skupinu nálezov tvoria zvieracie kosti. Bohužiaľ tento zdroj informácií z obdobia novoveku, do ktorého sú datované hrady Gýmeš a Lietava, je zatiaľ veľmi slabo analyzovaný, priekopníkmi v tejto oblasti sú Z. Bielichová (2006, 2017), Z. Vozák (2014) a K. Šimunková (Repka – Sater – Šimunková 2017; Šimunková-Beljak-Pažinová 2017). Vo svojej krátkej štúdií sa pokúsime analyzovať nálezy zvieracích kostí z hradov Gýmeš a Lietava. Ide iba o vzorku nálezov, ktoré pochádzajú z výskumu hradu Gýmeš v rokoch 2012-2016 a Lietavy v rokoch 2008-2010 (obr. 1). Osteologické pozostatky pochádzajú z rovnakého chronologického obdobia zo 16.-17. stor., porovnáme ich a vyvodíme pracovné hypotézy o stravovaní a funkcií zvierat na hrade na počiatku novoveku. V závere sa pokúsime o stručné porovnanie s už vypublikovanými analýzami zvieracích kostí z iných hradov na Slovensku

(Oponice, Dobrá Niva) a písomnými prameňmi, ktoré sa zaoberajú stravovaním vyšších vrstiev na prahu novoveku. Táto téma je v slovenskej historiografii v poslednom období veľmi obľúbená a venujú sa jej viaceré autorky (Borbálová 2012; Lengyelová 2015; Duchoňová-Lengyelová 2017).

▲ **Obr.1** Lokalizácia hradov Lietava a Gýmeš na mape Slovenska

Fig.1. Location of castles Lietava and Ghymes on the map of Slovakia

Situovanie hradov

Zručanina hradu Gýmeš sa nachádza na západnom Slovensku. Boka vystavaná na skalnatom kremencovom vrchole kopca Dúň v nadmorskej výške 514 m n. m., na južnom svahu pohoria Tribeč, so širokým trištvrtekruhovým výhľadom do Podunajskej pahorkatiny. Staviteľia hradu využili prirodzenú obranyschopnosť vrchole kopca, kde skalnaté podložie vystupuje na povrch a vytvára bralo približne tvaru ostrého trojuholníka so stranami 150, 140 a 80 m so špicom smerom na východ.

Lietavský hrad sa nachádza na severnom Slovensku, južne od mesta Žilina v povodí rieky Rajec. Hrebeň, na ktorom je hrad vybudovaný, patrí do pohoria Súľovské vrchy a podcelku Skalky. Hrad je položený v nadmorskej výške 633 m. n. m. Je budovaný prevažne paleogénnymi „súľovskými“ zlepcami, pričom horniny skalného podložía vystupujú na povrch v bezprostrednom okolí hradu.

Dejiny hradov

Stavba hradu Gýmeš sa pripisuje Ondrejovi, synovi Ivanku z rodu Hunt - Poznanovcov, zakladateľovi rodu Forgáčovcov, ktorým s menšími prestávkami hrad vlastnili až do 19. storočia. Prvýkrát sa spomína v roku 1253, rodová tradícia uvádza rok vzniku 1250. Listina z roku 1274 zmieňuje, že Gýmeš jeho majitelia ubránili proti útoku českého kráľa Přemysla Otakara II. Hrad bol počas celej svojej histórie delení medzi jednotlivých členov rodiny Forgáčovcov. K významnému deleniu prišlo v roku 1504. Vtedy si hrad rozdelili na polovicu bratia Peter a Gregor Forgáčovci. Na naliehanie kráľa, ktorý trval na plnení povinností udržiavať hrad kvôli jeho strategickému významu pri obrane krajiny, sa v roku 1562 uskutočnila nová deľba Gýmeša medzi Petrom a Žigmundom Forgáčom. Hoci obaja spolu s rodinami bývali už v pohodlnejších kaštieľoch v Komjaticiach, hrad plnil funkciu rodinného archívu, skladu zásob a bezpečného útočiska v prípade ohrozenia. K významnej prestavbe došlo v poslednej tretine 16. stor. Bolo vybudované južné predhradie, doplnené z iniciatívy Žigmunda II. Forgáča v roku 1613

delostreleckým bastiónovým opevnením, čím došlo k premiestneniu hlavného vstupu do hradu na dnešné miesto (*Plaček - Bóna 2007, 121-125*). V roku 1619 bol hrad poškodený Betlenovým vojskom. V rokoch 1663 a 1671 bol poškodený a nakrátko aj obsadený tureckým vojskom. Obranyšnosť hradu bola posilnená koncom 17. stor. uzatvorením juhovýchodného vstupu veľkou polygonálnou delovou baštou. Pre pridanie sa Šimona Forgáča na stranu Rákociho povstalcov bol hrad s panstvom nakrátko skonfiškovaný. Naspäť sa ho podarilo získať v roku 1711 Pavlovi IV. Forgáčovi, ktorý so synom Pavlom V. uskutočnili veľkolepú barokovú opravu a prestavbu (1713-1755). Okrem toho v obci Jelenec dali postaviť kaštieľ a kostol. Vzhľadom na to, že obaja boli cirkevní hodnostári, dostala sa do popredia najmä sakrálna funkcia hradu. Vo východnom predhradí zriadili sakrálnu časť - pútné miesto, pričom za patróna si zvolili sv. Ignáca z Loyoly. Jemu zasvätili kostol, ktorý vznikol prestavbou neskorogotického štvorpodlažného paláca. Pod ním zriadili rodinnú kryptu Forgáčovcov. Ku kostolu boli zo severu a západu pristavané kaplnky sv. Pavla a sv. Jána. Začiatkom 19. stor. bol ešte hrad obývateľný a každoročne sa sem konali púte. V roku 1814 pútnici našli kryptu vykradnutú. K celkovému spustnutiu hradu došlo v tridsiatych rokoch 19. stor., pričom už v štyridsiatych rokoch bol bez stiech (*Plaček - Bóna 2007, 121-125*).

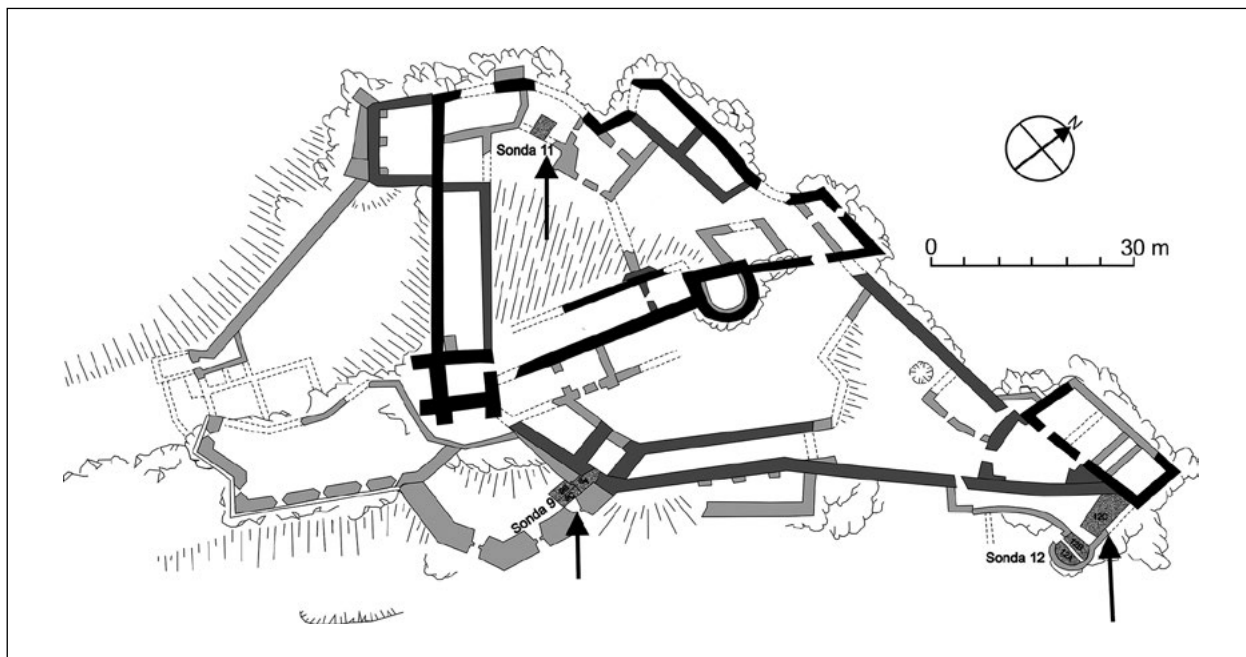
Hrad Lietava postavili po roku 1241 pravdepodobne ako administratívne a vojenské centrum severného Považia. Koncom 14. stor. patril kráľovi Žigmundovi Luxemburskému. V rokoch 1475 – 1494 nový majiteľ Pavol Kiniži vykonal na hrade viaceré stavebné úpravy. Opravil opevnenie prvého predhradie a veľkú obytnú vežu, ako aj vstupnú vežovú bránu. Začiatkom 16. stor. hrad získal Mikuláš Kostka, ktorého dcéru Barboru si vzal za manželku František Thurzo. Nový majiteľ opevnil ďalšie, druhé predhradie a opravil existujúce budovy; z nich viaceré ukončil oblúčikovou atikou podľa nového výtvarného smeru - renesancie. Z roku 1530 pochádza správa, že na hrade sa zdržiavala početná posádka - 285 žoldnierov, ktorí si sami vyrábali aj pušný prach. V roku 1604 sa počet vojakov zmenšil na 12. Po smrti Imricha Thurzu (1621) sa tunajšie panstvo rozdelilo medzi dedičov, ktorí nejaký čas hrad spoločne udržiavali. V roku 1641 v dôsledku majetkových sporov stratili o areál záujem; hrad v prvej polovici 17. stor. patril komposesorátu. Opis hradu z 1698 uvádza, že nie je obývaný a nachádza sa tu len archív. V rokoch 1760 - 1770 archív previezli na Oravský hrad. Lietavský hrad sa už potom nevyužíval a neudržiaval, a tak postupne chátral. V rokoch 1870 - 73 tunajšie majetky kúpil barón Popper (*Plaček - Bóna 2007, 177-180*).

Archeologický výskum

Hradu Gýmeš sa venovalo v minulosti niekoľko bádateľov. Prvý menší sondážny výskum sa uskutočnil v roku 1984 v severnom rohu hradného kostola sv. Ignáca (*Katkin - Bóna 2000*). Prvý systematický archeologický výskum uskutočnil až v roku 2011 F. Jaššo z UK Bratislava (*Jaššo 2011*). Od roku 2012 robí archeologický výskum AÚ SAV v Nitre, ktorý kontinuálne nadviazal na F. Jašša. Stavebno-historickému prieskumu hradu sa dlhodobo venuje M. Bóna (*1995, 1996, 2003, 2006, 2007, 2011*).

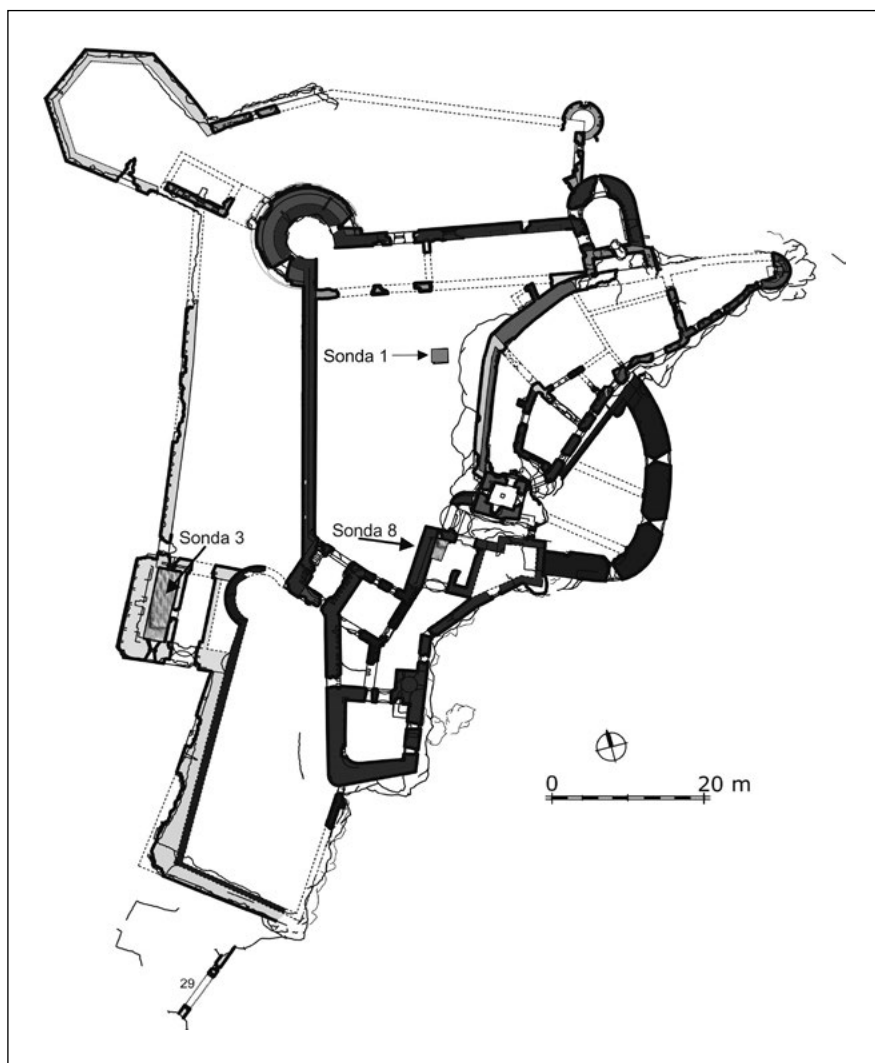
Areál hradu Gýmeš pozostáva z troch častí: jadro (horný hrad), východné predhradie (stredný hrad) a južné predhradie (dolný hrad). Zvieracie kosti pochádzajú z gotickej brány (sonda 9), zo vstupu do pivnice hospodárskej budovy (sonda 11) a bočného parkánového vstupu (sonda 12, obr. 2). Analyzované kosti sú rovnomerne rozdelené do jednotlivých sond.

Prvý archeologický výskum Lietavského hradu vykonával v rokoch 2008- 2011 P. Bednár (*Bednár-Krišková 2015*) z AÚ SAV v Nitre v spolupráci s Považským múzeom v Žiline (Z. Staneková, L. Krišková) a Kysuckým múzeom v Čadci (D. Majerčíková). Stavebno-historickému výskumu hradu sa dlhodobo venuje M. Šimkovic (*2007, 2014*). Areál hradu Lietava pozostáva z troch častí: horný hrad, stredný hrad a dolný hrad. Analyzované zvieracie kosti pochádzajú iba zo stredného hradu a dolného hradu. Ide o nálezy zo studne (sonda 1), prvej brány (sonda 3) a kuchyne (sonda 8, obr. 3). Väčšina analyzovaných kostí pochádza zo sondy 8.

▲ Obr.2 Pôdorys hradu Gýmeš s vyznačenými miestami nálezov zvieracích kostí (podľa M. Bónu)

Fig.2 Ground plan of castle Ghymes with marked points of animal bone finds (plan by M. Bóna)

◀ Obr.3 Pôdorys hradu Lietava s vyznačenými miestami nálezov zvieracích kostí (podľa M. Šimkovi-
ca 2014)

Fig.3 Ground plan of castle Lietava with marked points of animal bone finds (plan by M. Šimkovic)

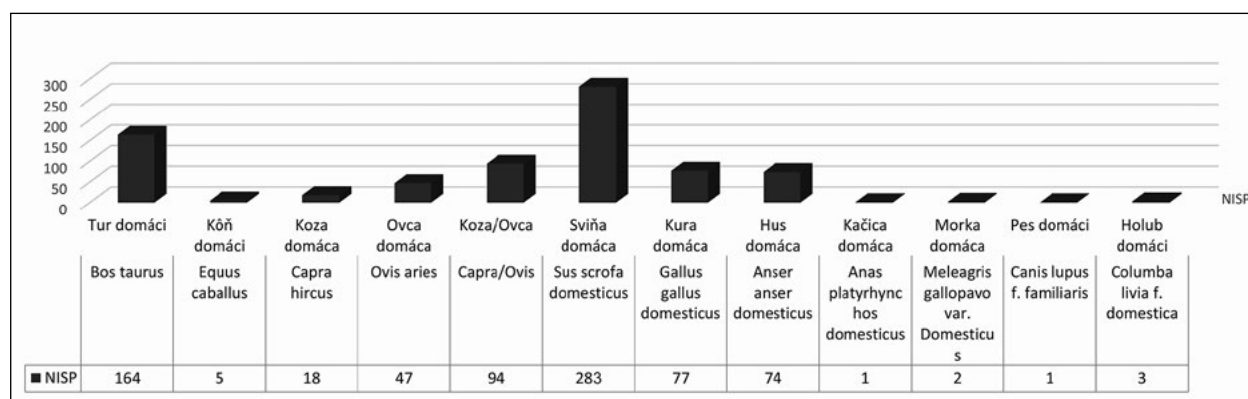
Ciele a metodológia spracovania archeozoologického materiálu

Anatomické a taxonomické určenie kostí bolo urobené na základe vlastnej porovnávacej zbierky a dostupných publikácií veterinárnych lekárov a archeozoológov (*Kolda 1951, König-Liebich 2002, Popesko 2007*). V analýze boli zahrnuté iba kvantifikačné metódy a to konkrétne NISP, čiže počet identifikovaných fragmentov. Niektoré fragmenty boli zlepené aj z viacerých úlomkov. Cieľom analýzy bolo hlavne druhové určenie nálezov, určenie veku jedincov a určenie pohlavia. Výsledky boli vyhodnotené v tabuľkovom a následne grafickom móde. V databázovej tabuľke jednotlivých fragmentov sa objavili aj údaje o type kosti, bez metrických údajov. Posledným z cieľov bolo aj sledovanie mechanických zásahov na kostiach (záseky, ohryzenie). Jednotlivé zásahy boli fotograficky zdokumentované a analyzované, kriminalistickými metódami. Na kostiach sme sledovali či nástroje, ktorými bolo mäso (kosti) spracovávané boli rezno/bodné (nôž) alebo sečné (sekera, sekáč).

Charakteristika archeozoologického materiálu

Analýzovaný súbor tvorilo z hradu Gýmeš 801 fragmentov kostí a 677 z hradu Lietava. Zvieracie kosti z hradu Gýmeš tvoria najmä kosti domácich zvierat (obr. 4), ktoré tvoria až 99% skúmaného súboru. Prekvapivo najpočetnejšie je zastúpená sviňa domáca (*Sus domesticus*, 281 kusov). Súvisí to pravdepodobne s väčšou spotrebou bravčoviny ako v stredoveku. Bravčovina bola veľmi sezónna, lebo ošípané bolo potrebné zimovať, čo bolo nákladné. Druhým najpočetnejším nálezom je hovädzí dobytok (*Bos taurus*, 164 kusov). Podľa písomných prameňov bola hovädzina jedlom vyšších spoločenských vrstiev. Kozy a ovce (*Capra/Ovis*) tvoria nižší podiel v strave obyvateľov hradu (159 kusov). Predpokladaný je aj vysoký podiel hydiny, ktorá bola asi najdostupnejšia (163 kusov). Zaujímavý je nález kostí morky a holuba. Z morky sme identifikovali *os coracoideum* (obr. 9:5). Morka domáca (*Meleagris gallopavo var. Domesticus*) prichádza z Ameriky a postupne sa stáva doplnkom stravy najskôr najvyšších vrstiev a postupne širších mäs. Holub domáci (*Columba livia f. domestica*), ktorý bol objavený, mohol byť chovaný buď ako potravina alebo na poštové účely. V skúmanom súbore sú aj kosti psa a koňa, na ktorých neboli známky po mäsiarskych či kuchynských zásahoch. Medzi najzaujímavejšie nálezy patrí fragment *femuru* daniela (*Dama dama*). Tento daniel pochádza pravdepodobne zo zvernice vysokej zvery Forgáčovcov. Z lovených zvierat sa v skúmanom súbore stretávame ešte s jeleňom lesným (*Cervus elaphus*), srncom lesným (*Capreolus capreolus*) a zajacom poľným (*Lepus europaeus*, obr. 5).

Nálezom zvieracích kostí z Lietavského hradu dominujú kosti kôz a oviec (275 kusov, obr. 6). Pravdepodobne to súvisí s umiestnením hradu v horskom prostredí, kde bol chov oviec a kôz značne rozšírený. Druhú najpočetnejšiu

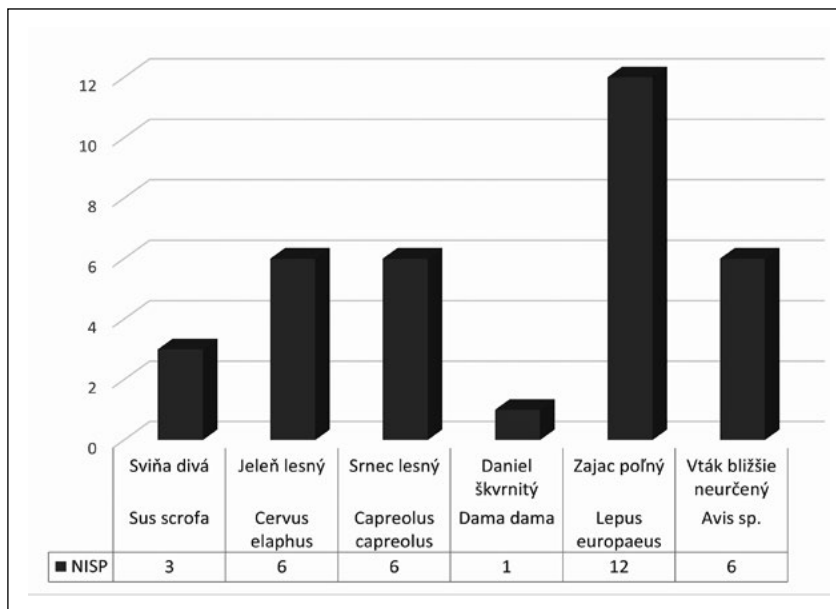
▲ Obr.4 Druhové zastúpenie domácich zvierat z hradu Gýmeš

Fig.4 Species representation of domestic animals from castle Ghymes

skupinu tvoria nálezy hovädzieho dobytku (87 kusov). Takže aj tu zohrávala hovädzina (v písomných prameňoch „kravina“) významnú úlohu. Veľká skupina kostí patrí hydine, najmä husiam domácim (*Anser anser domesticus*, 145 kusov). Tie boli často zložkou jedál nielen najvyšších vrstiev. Z pôstnych jedál sme zachytili iba zlomky kostí z kapra obyčajného (*Cyprinus carpio*, 6 kusov). Lovené zvieratá, ktoré tvoria menšinu sú zastúpené: jeleňom lesným, liškou

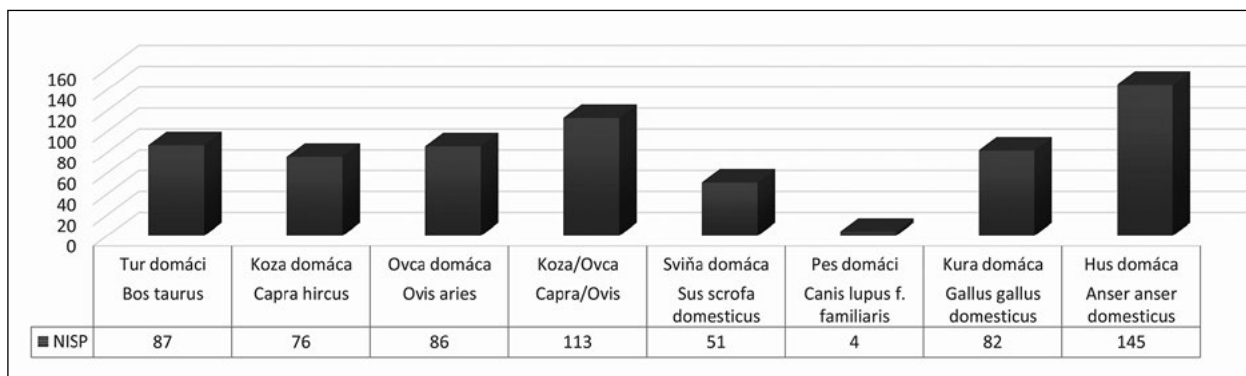
hrdzavou (*Vulpes vulpes*), zajacom poľným a medveďom hnedým (*Ursus arctos*, obr. 7). V tomto teréne tvoril lov doplnok k strave a patril k výsadám vláducej vrstvy. Od 17. stor. sú k dispozícii historické pramene, ktoré hovoria o zverniciach v rámci jednotlivých panstiev (Maliniak 2015, 398-408).

Pohlavie a vek zvierat sú ďalším kritériom, ktoré sme sledovali, skúmali sme pritom iba domáce zvieratá. Tieto boli chované v blízkosti hradu a hovoria o živočíšnom hospodárstve daného regiónu. Z hľadiska pohlavia zvierat konzumo-

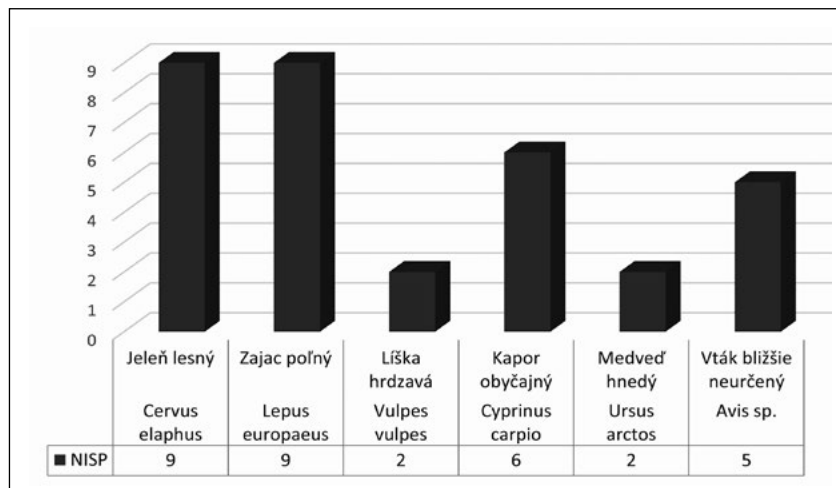
◀Obr.5 Druhové zastúpenie lovených zvierat z hradu Gýmeš

Fig.5 Species representation of hunted animals from castle Ghymes

▲Obr.6 Druhové zastúpenie domácich zvierat z hradu Lietava

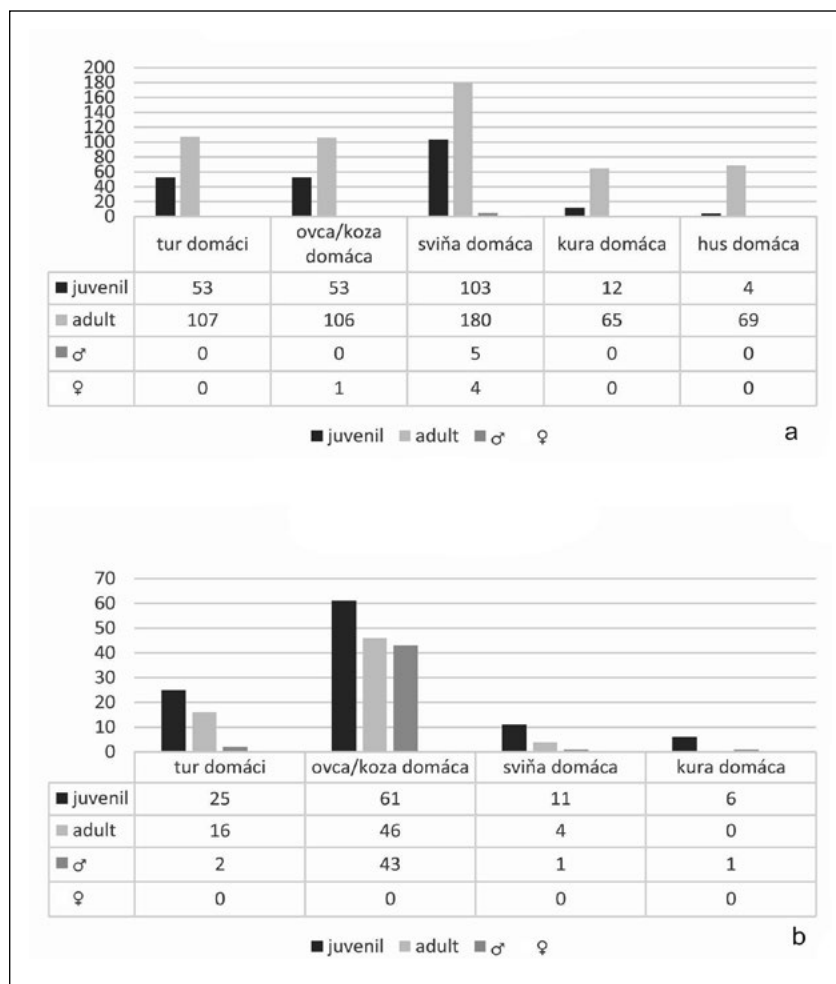
Fig.6 Species representation of domestic animals from castle Lietava

◀Obr.7 Druhové zastúpenie lovených zvierat z hradu Lietava

Fig.7 Species representation of hunted animals from castle Lietava

vaných na hradoch dominujú samci. Pri Lietavskom hrade tvorili samci (koza/ovca) 100% identifikovaných zvieracích kostí. Samice slúžili na reprodukciu a asi neboli často cieľom mäsiarskeho spracovania. Na Gýmeši sú pohlavia v rovnováhe, pričom sme ich identifikovali hlavne u svine domácej (obr. 8). Výrazný rozdiel medzi Lietavou a Gýmešom sa ukázal pri veku konzumovaných zvierat (obr. 8). Na Lietave dominujú najmä mladší jedinci a na Gýmeši dospelé zvieratá. Je to pravdepodobne spôsobené tým, že kozy a ovce sa konzumujú v mladšom veku (do pol roka) keď má mäso väčšiu nutričnú hodnotu a je chutnejšie. Jatočný vek svine domácej je minimálne rok a viac, keď dosahuje váhu okolo 100 kg.

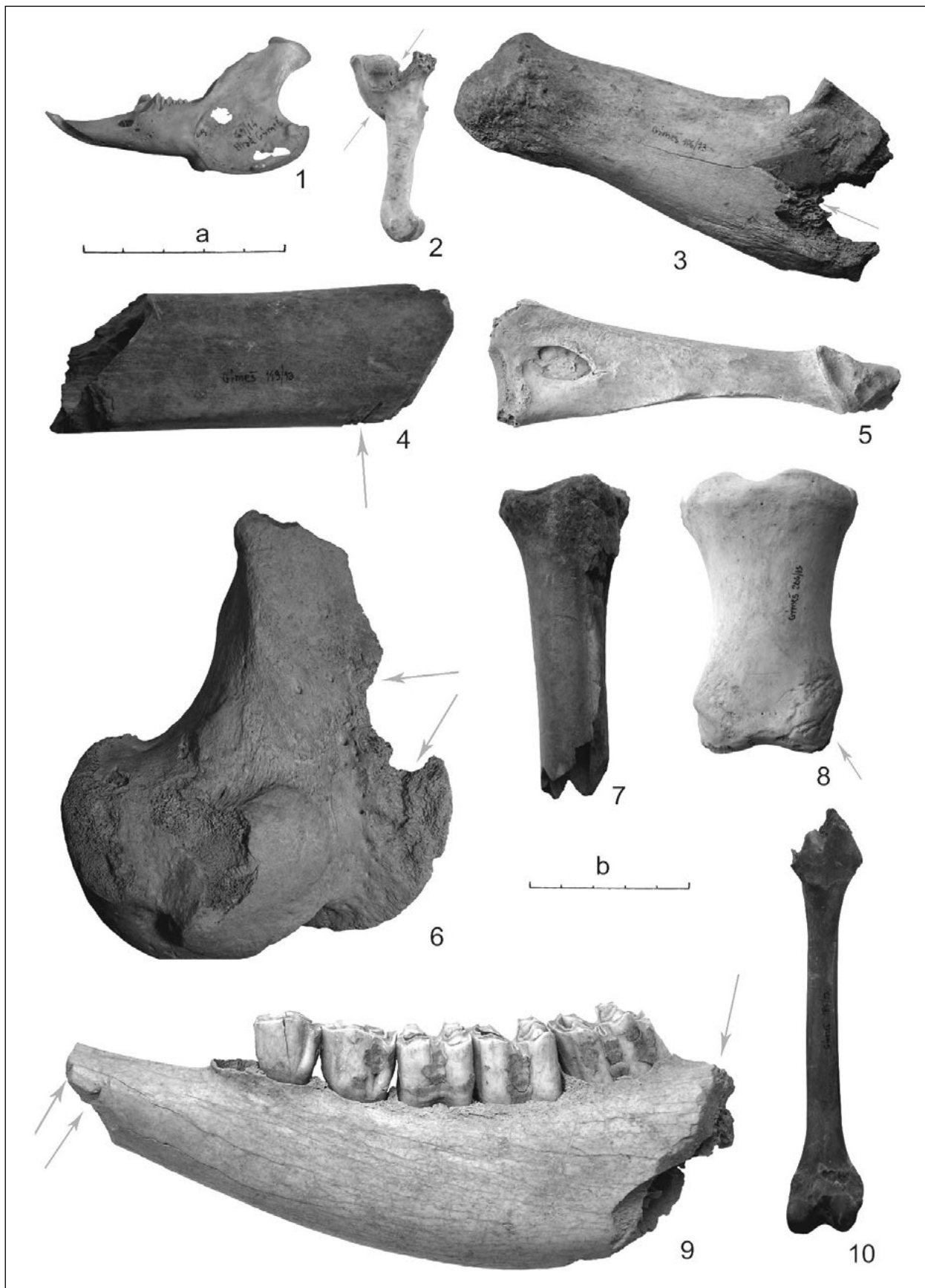
◀Obr.8 Vek a pohlavie zvierat z hradov Gýmeš (a) a Lietava (b)

Fig.8 Age and sex of animals from castles Ghymes (a) and Lietava (b)

Stopy po zásahu na kostiach a využitie zvierat

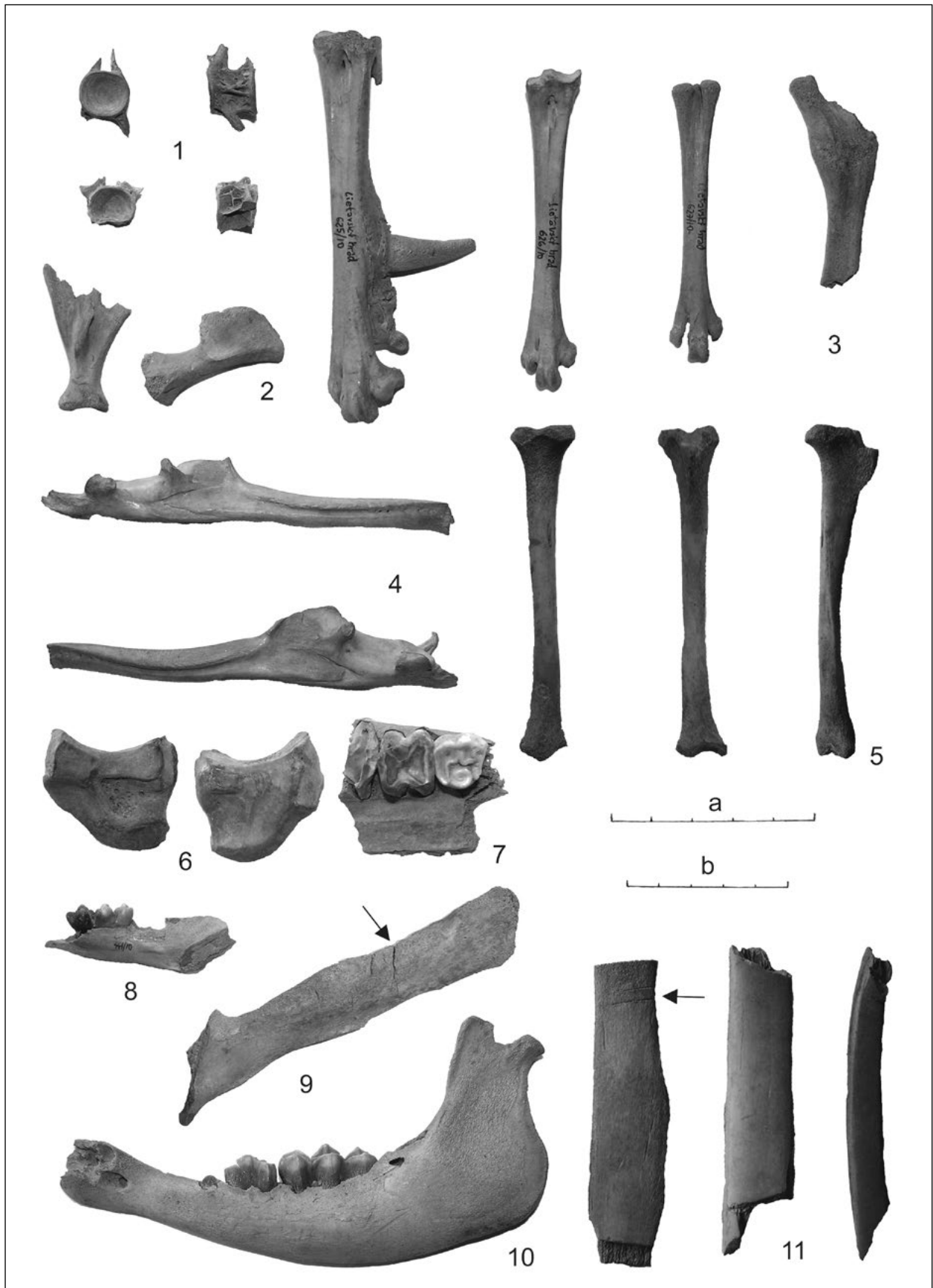
Na niektorých kostiach sme zachytili stopy po mäsiarskom spracovaní. Ide zväčša o sečné alebo rezné zásahy. Na základe zistených stôp sa vieme vyjadriť k využitiu častí zvierat. Zásahy ukazujú na sekanie, rezanie, štiepanie a ohryzanie kostí (obr. 9-10). Na 102 fragmentoch kostí z hradu Gýmeš sme zistili stopy po spracovaní mäsa. Na 71 fragmentoch sme zistili stopy po sekaní (obr. 9: 3, 4, 9). 29 fragmentov bolo ohryzených psom (obr. 9:6, 8) a 2 fragmenty pravdepodobne zobákom dravého vtáka. Na troch fragmentoch sme zachytili patologické zmeny-vyhojená fraktúra na nohe sliepky (obr. 9:2). Na 34 fragmentoch kostí z Lietavského hradu sme zistili stopy po spracovaní mäsa. Na 25 fragmentoch sme zachytili stopy po sekaní (obr. 10:11). Kostí sa neskôr stávali potravou psoch, čo sme zachytili na 10 fragmentoch (obr. 10:9) alebo hlodavcov (1 fragment).

V skúmanom súbore z hradu Gýmeš sme zachytili stopy po tepelnom spracovaní na 23 fragmentoch. Tepelné spracovanie kostí varením alebo pečením sa dá doložiť iba chemickou analýzou kostného tkaniva. Prepálené fragmenty zvieracích kostí mohli vzniknúť pri deštrukcií objektov hradu.

▲ **Obr.10** Výber nálezov zvieracích kostí z hradu Lietava: 1. zajac, 2. sliepka, 3.-4. tur domáci, 5. morka, 6. tur domáci, 7. jeleň, 8. kôň, 9. tur domáci, 10. zajac

Fig.10 Selection of animal findings from castle Lietava: 1. rabbit, 2. hen, 3.-4. cow, 5. turkey, 6. cow, 7. deer, 8. horse, 9. cow, 10. rabbit

▲ **Obr.9** Výber nálezov zvieracích kostí z hradu Gýmeš: 1. kapor, 2. prasa domáce, 3. sliepka, 4. hus, 5. líška, 6. medveď, 7.-8. prasa domáce, 9.-10. tur domáci

Fig. 9 Selection of animal bone finds from castle Ghymes: 1. carp, 2. pig, 3. hen, 4. goose, 5. fox, 6. bear, 7.-8. pig, 9.-10. cow

Analýza a závery

Stravovanie na uhorských šľachtických dvoroch prechádza v 16. storočí výraznou zmenou. Do jedálnečky sa dostáva mnoho nových surovín spojených nielen so zámorskými objavmi, ale aj s osmanskou okupáciou Uhorska. Hrady Lietava a Gýmeš reprezentujú politicky dva rozdielne regióny. Hrad Gýmeš je vystavený priamemu kontaktu s Osmanskou ríšou. Tá priamo pôsobila v okolí hradu a vyberala aj dane z obce Jelenec, ktorá sa nachádza približne 5 km od hradu. Hrad Lietava bol mimo aktívnych bojov s Osmanmi, ale za držby Thurzovcov bol určite cieľom obchodu východných kupcov, pretože J. Thurzo ako uhorský palatín organizoval často okázalé hostiny, na ktorých sa objavovali aj nové jedlá (napr. sobášna hostina v Bytči, pohreb palatína).

V predkladanom texte sme porovnali nálezy zvieracích kostí získaných z archeologických výskumov z dvoch hradov na Slovensku - z Lietavy a Gýmeša, ktoré sa nachádzajú v geograficky rozdielnych regiónoch. Lietava sa nachádza v horskom teréne severného Slovenska v Rajeckej doline (633 m. n. m.) a Gýmeš sa nachádza v Požitaví na úpätí pohoria Trábeč. Nálezy zvieracích kostí pochádzajú z rovnakého chronologického horizontu zo 16.-17. stor. Datovanie je na základe nálezov keramiky a drobných predmetov (mincí).

Najpočetnejšie na hrade Lietava boli zastúpené kosti oviec a kôz. Podľa dobových písomných prameňov bola tretím najobľúbenejším druhom mäsa na začiatku novoveku jahňacina. Vo väčšine šľachtických dvorov sa na stôl dostávala sezónne – najčastejšie koncom jari a v lete. Výnimku tvorili tie miesta, kde sa na okolí vo veľkom množstve chovali ovce a tie poddaní odovzdávali na panskú kuchyňu v rámci naturálnych dávok (Borbálová 2012, 159). Práve takýmto miestom bol aj hrad Lietava. V okolí hradu sa nachádzal horský terén, ktorý bol veľmi vhodný na salašníctvo. Pod hradom aj v súčasnosti existuje salaš s chovom oviec. Baraninu mohol jesť Stanislav Thurzo z Hlohovca každý deň, ak mal na ňu chuť, a to najčastejšie pripravené s octom a šalviou, alebo s octom a cibuľou (Borbálová 2012, 159). Druhým najpočetnejším druhom mäsa na Lietave je hydina. Vysoký podiel hydiny, ktorý reprezentuje najmä kuracie mäso (obr. 10:3) a husacie mäso (obr. 10:4) od konca stredoveku narástol v celej Západnej Európe. Spotreba hydiny vo vyšších vrstvách spoločnosti rástla, a tým sa prelomil monopol hovädzieho mäsa. Na stoloch uhorských aristokratov bola hydina obvykle druhým najobľúbenejším druhom mäsa (Borbálová 2012, 158). Na prípravu hydiny existovalo množstvo receptov napr. kapún s medovinovými cestovinami, ktorý sa podával na thurzovskom stole v roku 1603 (Lengyelová 2015, 146). Bohužiaľ kohúta sa nám podarilo identifikovať na hrade Gýmeš (obr. 8). Na Lietave je z archeologického výskumu najviac zastúpená hus domáca. Podľa písomných prameňov viažucich sa k svadbe Imricha Thurzu (1612), sa na svadobnej hostine z domácej hydiny objavili sliepky (2609 ks), husi (957 ks) a morky (31 ks). Nálezy hovädzích kostí sú tretím najpočetnejším súborom na Lietavskom hrade (obr. 10:10). Hovädzina, ktorá dominovala hlavne v stredoveku, sa postupne na striedala s inými druhmi mäsa. Uhorsko v období 16.-17. stor. je najväčším exportérom tohto druhu mäsa, ktoré však pochádzalo z juhu a juhovýchodu Uhorska, kde bolo dostatok pastvín (Duchonova-Lengyelová 2016, 196-197). Pre Lietavský hrad, ktorý obýva iba vojenská posádka, nie je tento druh mäsa tak dominantný. Podľa poznámok na zoznamoch sa „kravské“ mäso kupovalo, a to libru za 4 denáre. Je zaujímavé, že aj magnáti uprednostňovali tento spôsob, či už boli v meste alebo na vlastnom panstve, hovädzie mäso kupovali od miestnych mäsiarov. Z hlavných druhov mäsa je na poslednom mieste bravčovina (obr. 10:2, 7, 8). Hrad Lietava je možné porovnať s hradom Dobrá Níva (447 m. n. m), ktorý je situovaný taktiež v horskom teréne. V skúmanom súbore boli identifikované druhy v 753 prípadoch. Kostí analyzované K. Šimunkovou sú datované do 15. - 17. stor. (Šimunková/Beľjak-Pažinová 2017, 512). V súbore dominuje hovädzí dobytok, čo sa zhoduje s písomnými prameňmi. Druhé miesto skoro rovnako patrí kozám, ovciam a ošípaným. Veľmi zaujímavý je veľmi nízky podiel hydiny iba 19 ks (kura a hus). V druhej polovici 16. stor. sa hrad dostal do priameho kontaktu s Osmanskou expanziou. Menšia vojenská posádka pobývala na hrade od roku 1609 keď sa panstvo presunulo do budovy pod hradom.

Na hrade Gýmeš je úplne odlišná situácia. Najvyšší podiel kostí predstavujú kosti svine domácej. Druhým najpočetnejším druhom mäsa je hovädzina (obr. 9: 3, 4, 6, 9). Ide pravdepodobne ešte o dožívanie tradície zo stredoveku. Je zaujímavé, že v skúmanom súbore je nižší podiel hydiny iba 151 ks (obr. 9: 2) a až potom nasledujú ovce s kozami. Mohlo by ísť aj o politický vplyv na stravovanie na Gýmeši. Požívanie bolo v priebehu 16.-17. stor. niekoľkokrát vyplienené osmanskými bojovníkmi, pre ktorých bola bravčovina nečistá. Z písomných prameňov však vieme, že s ošípanými Osmani obchodovali. V rámci súboru kostí z Oponického hradu (333 m. n. m.), ktorý je vzdialený od hradu Gýmeš iba 6 km dominovali druhy: hovädzí dobytok, ošípaná, koza, ovca (vrátane skupiny koza/ovca) s malým podielom domácej hydiny (Repka-Sater-Šimunkova 2017, 197-199). Archeozoologický materiál získaný počas

výskumných sezón 2015 a 2016 tvorí dohromady 691 fragmentov kostí. Avšak súbor je datovaný do vrcholného až neskorého stredoveku s presahom do novoveku. Vysoký podiel hovädziny súvisí pravdepodobne so starším datovaním súboru. Zaujímavý je však vysoký podiel ošípaných. Bravčovina sa nachádza na druhom mieste. Nížinaté oblasti v okolí pohoria Tríbeč vyhovovali chovu ošípaných viac ako horské oblasti Lietavy.

Poľovanie bolo nielen záľubou, ale aj dôležitou činnosťou, ktorou sa zabezpečovala pestrosť jedálneho lístka. Loviť zver bolo regálnym (kráľovským) právom, podľa ktorého do začiatku 16. storočia bolo relatívne širokému okruhu slobodných osôb povolené lovenie zveri (*Duchoňova-Lengyelová 2016, 210*). Na oboch hradoch je nízky podiel lovených zvierat: jeleň lesný (obr. 9:7), srnec lesný a medveď hnedý (obr. 10:6), tvoria iba 1% z objavených kostí. Je to spôsobené tým, že panstvo sa presunulo do pohodlnejších kaštieľov a na hradoch ostávali iba vojenské posádky a správcovia hradov. Z diviny sa najčastejšie na stôl podávali rôzne vtáky (napr. bažanty, jarabice, jariabky, prepelice) a zajace (obr. 9: 1, 10). Na hrade Lietava bola identifikovaná aj líška, ktorá bola lovená pre kožušinu (obr. 10:5). Z rýb bol identifikovaný iba kapor na hrade Lietava. Treba podotknúť, že materiál nebol na archeologickom výskume preplavovaný a tým je pravdepodobná strata ďalších informácií. V písomnom prameni o svadbe Imricha Thurzu v roku 1612 sa najčastejšou rybou na hostine stal pstruh. Z rýb sa ešte podľa písomných prameňov podávala štika, karas, biele ryby a vyza (*Kurucárová 2017, 99*). Na jedálnom lístku Stanislava Thurzu z Hlohovca sa objavujú aj sumce, zubáče a jesetery (*Borbálová 2012, 161*). Mimoriadne chýrne boli pstruhové hostiny Juraja Thurzu, pri ktorých sa pstruhy lovili z potokov Lietavy a Hričova (*Duchoňova-Lengyelová 2016, 207*).

Medzi najzaujímavejšie nálezy patria nálezy kostí morcky na hrade Gýmeš. Morka prichádza z Ameriky v polovici 16. storočia a v 17. stor. je bežným chodom na novovekých tabuliach aristokracie. Na pohrebe J. Thurzu (1617) bolo servírovaných 12 moriek a na svadbe Imricha Thurzu (1612) ich bolo až 31 (*Kurucárová 2017, 99, 100*). Druhým zaujímavým nálezom z Gýmeša je nález kosti daniela. V 18. stor. zvernica Forgáčovcov, na vysokú zver existovala v okolí hradu Gýmeš smerom na Kostoľany pod Tríbečom. V roku 1834 z nej vypustili prvých 14 danielov do prírody, ide o prvý voľný chov v strednej Európe (*Eliš 2010, 130*).

Nakoniec sa oplatí venovať pozornosť aj otázke, odkiaľ sa mäso dostávalo do panských kuchýň. Hrad Lietava a Gýmeš sa v 16.-17. stor. nachádzali na veľmi rozdielnych obchodných miestach. Kým Lietava bola na relatívne pokojnom mieste, Gýmeš bol vystavený osmanským rabovaniám, ale aj obchodným kontaktom s nepriateľom. Kuchyňa na Gýmeši mohla priamo nakupovať nové koreniny a ingrediencie na mäso. Nakupovali aj husi a niekedy zajace, ale tie sa občas dostávali na stôl ako úlovok z poľovačiek. Teľatá a barany však pochádzali z vlastných majetkov (*Borbálová 2012, 162*). Uhorsko bolo v stredoveku, ako aj v ranom novoveku krajinou, kde predstavovalo mäso najzákladnejšiu potravinu, čo sa okrem pôstneho obdobia dostávalo na stoly prakticky denne (*Lengyelová 2015, 142*). Problematika stravovania mäsitou potravou na prahu novoveku sa ukazuje ako téma, ktorá potrebuje nové vyhodnotenia archeologických súborov nielen z hradov, ale aj z kláštorov (*Bielichová-Samuel, 2019*), miest (*Bielichová-Labuda 2017*) a dedín (*Ambrož 1980*). Rozdielne sociálne prostredie určite ukáže rozdiely v stravovaní aristokracie, cirkevného kléru, mesta a roľníkov.

Poznámky: Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky VEGA číslo 02/083/2021.

Pramene

Ambrož, C. 1980: Chľaba. Nálezová správa č. 9180. Nitra.

Bielichová, Z. 2017: Plavecký hrad. Nálezová správa č.44 Nitra.

Jaššo, F. 2011: Hrad Gýmeš. Číslo výskumnej dokumentácie PÚ-11/871-7/8740/JSO. Bratislava.

Miklíková, Z. 2007: Hrad Markušovce. Nálezová správa č. 16355. Nitra.

Literatúra

- Bednár, P. – Krišková, L. 2015:* Pokračovanie archeologického výskumu hradu Lietava. In: AVANS 2010, 40-41, Nitra.
- Bielichová, Z. – Labuda, J. 2017:* Nálezy zvieracích kostí z výskumu Glanzenbergu tzv. Starého mesta v Banskej Štiavnici. In Zborník Slovenského banského múzea. ročník XXV. - Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 2017, 30-69.
- Bielichová, Z. – Samuel, M. 2019:* Ryby a strava v kamaldulskom kláštore sv. Jozefa v Nitre In Okno do histórie - Ryba a kláštor : Zborník príspevkov z kultúrno-historického seminára. - Trenčín, 46-51.
- Bóna, M. 1995:* Sakrálne stavby hradu Gýmeš, Pamiatky a múzeá č. 2, 30–32.
- Bóna, M. 1996:* Renesančné a barokové prestavby hradu Gýmeš. Pamiatky a múzeá č. 4, 28–31.
- Bóna, M. 2003:* Hrad Gýmeš a kultúrne pamiatky obce Jelenec. In: Alexander Fehér a kol.: Jelenec: monografia, Bratislava, 152–214.
- Bóna, M. 2006:* Sakrálny okrsok Gýmešského hradu ako súčasť neskorobarokovej prestavby hradného komplexu, in: Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2005, Trnava, 89–101.
- Bóna, M. 2007:* heslo Gýmeš, in: Plaček, M. – Bóna, M.: Encyklopédia slovenských hradov, Bratislava, 121–124.
- Bóna, M. 2011:* Hrad Gýmeš. Stručný sprievodca po zrúcanine hradu. Bratislava : Slovenský skauting.
- Borbálová, B. 2012:* Jedálny lístok Stanislava Thurzu z roku 1603. In: Thurzovci a ich historický význam, 157-163, Bratislava.
- Duchoňová, D. – Lengyelová, T. 2016:* Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku. Radosti slávnosti, strasti každodennosti. Bratislava.
- Dvořák, P. et al. 2012:* Juraj Turzo. Martin.
- Dvořáková, D. a kol. 2015:* Človek a svet zvierat v stredoveku. Bratislava.
- Eliš, M. 2010:* Forgáčovci. Šľachtický rod z Gýmeša. Trenčín.
- Feyfrlíková, M. 2015:* Kuchyne pozdného stredoveku. Grada, Praha.
- Fűgedi, E. 1986:* Castle and Society in Medieval Hungary. Budapest.
- Katkin, S. – Bóna, M. 2000:* Záchranný výskum v kaplnke hradu Gýmeš. In: AVANS 1998, 113–115, Nitra.
- Kolda, J. 1951:* Osteologický atlas. Praha.
- König, H.E. – Liebich, H-G. 2002:* Anatómia domácich cicavcov I. Hajko a Hajkova.
- Kurucárová, J. 2017:* Bytčiansky zámok. Georg.
- Maliniak, P. 2015:* Úlovky, dary a jelene v maštali. Sociálne a kultúrne pozadie poľovníctva vo Zvolenskej stolici. In: Človek a svet zvierat v stredoveku (Dvořáková, D. a kol.), 393-408. Bratislava.

- Lengyelová, T. 2015: *Život na šľachtickom dvore*. Bratislava.
- Plaček, M. – Bóna, M. 2007: *Encyklopédia hradov na Slovensku*. Bratislava.
- Popesco, P. 2007: *Atlas topografickej anatómie hospodárskych zvierat*. I.–III. diel. Bratislava.
- Repka, D. – Sater, P. – Šimunková, K. 2017: Archeologické nálezy z Oponického hradu. *Študijné Zvesti AÚ SAV* 2017, 62, 181-204.
- Šimkovic, M. 2007: Príbeh záchrany Lietavského hradu. *Pamiatky a Múzeá*. 3/2007, 34-39.
- Šimkovic, M. 2014: Architektonicko-historický výskum a metodika konzervácie a čiastočnej obnovy hradu Lietava 2003–2013. In *Hrad Lietava 2003-2013 : Zborník z vedeckej konferencie 20. -21. júna 2014. - Lietava : ZnZLH*, 2014, 22-30.
- Šimunková, K. – Beljak-Pažínová, N. 2017: Konzumácia mäsa na hradoch v novoveku: prípadová štúdia z hradu Dobra Niva. *Archeologia Historia* 42, 511-521.
- Vozák, Z. 2014: Archeozoologická analýza nálezov z Lietavského hradu z rokov 2008-2010. In: *Hrad Lietava 2003-2013*, 100-103. Lietava.

Summary

The aim of the contribution is a basic analysis of animal bones from the castles Ghymes and Lietava. The investigated findings come from 16-17. Century (early modern Hungary). The main difference is the geographical and political environment of the castle owners. Together we analysed 1478 fragments of bones (801 Ghymes and 677 Lietava). Bones were analysed only by a quantitative method. Subsequently, we also determined the sex and age of some fragments that could be identified. The bones of sheep and goats were represented at the Lietava castle. According to period written sources, the third most popular type of meat at the beginning of the new lamb was. In most nobility, the table was seasonally - most likely in the spring and summer. Exceptions were those places where sheep were being kept in large quantities on the ground, and the subjects were also handed over to the Aristocracy's kitchen as part of their natural benefits. It was precisely such a place that was the castle of Lietava. In the vicinity of the castle was a mountainous terrain which was very suitable for mountain farming. The second most expensive type of meat on Lietava is poultry. The high proportion of poultry (chicken, goose) since the end of the middle Ages has increased the consumption of poultry in the upper tier of the whole of Western Europe, breaking the monopoly of beef. On the tables of Hungarian aristocrats, poultry was usually the second most popular type of meat. On the Lietava castle is the most popular poultry goose. Bovine bone findings are the third largest collection on Lietava castle. Beef, which dominated mainly in the middle Ages, gradually alternated with other types of meat. Of the main types of meat is the last place pig. There is a completely different situation at Ghymes Castle. The highest proportion of bones are bones of domestic pigs. The second most expensive type of meat is beef. It is probably still about losing the tradition of the middle Ages. Interestingly, there is a low proportion of poultry and sheep with goats in the sample. It could also be a political influence on eating at Ghymes. The meal was during the 16-17. Century ago, plundered by Turkish fighters for whom the pig was unclean. There is a low proportion of hunted animals (deer, roe, bear) on both castles. Only the carp on the Lietava castle was identified from the fishes. Among the most interesting finds are the findings of the turkey bones at Ghymes castle. Turkeys comes from America in the middle of the 16th century and in the 17th century it is a common course on the new aristocracy charts. The second interesting find of Ghymes is a bone of fallow deer. Forgác animal preserve, there were hunting animals in the vicinity of Ghymes castle in the 18th century towards Kostol'any pod Tribečem. In 1834, they released the first 14 fallow deer into nature.

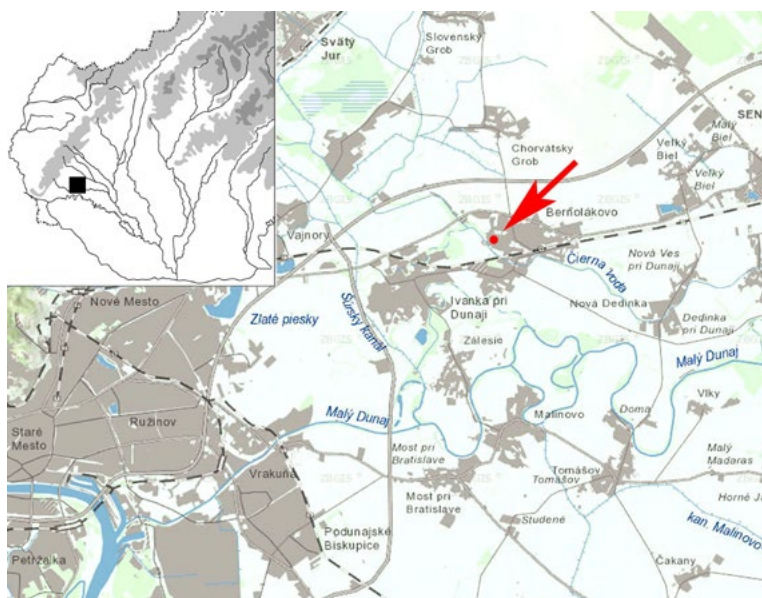
HROTY ŠÍPOV SO SPÄTNÝMI KRÍDELKAMI Z HRADU ČEKLÍŠ V BERNOLÁKOVE

Zdeněk Farkaš* – Igor Choma*

*Slovenské národné múzeum, Archeologické múzeum, Žižkova 12, 810 06 Bratislava, igor.choma@snm.sk, zdenek.farkas@snm.sk

Abstrakt: Archeologickým výskumom stredovekého hradu Čeklís v Bernolákove, okr. Senec sa približne na štvrtine jeho plochy doposiaľ podarilo zachytiť 3 hlavné stavebné fázy, datované v rozmedzí od 2. polovice 13. stor. do 15. stor., keď bojmi poškodená fortifikácia stratila svoj pôvodný sídelný, strategický i hospodársky význam a zmenila sa na ruinu

využívanú ako vítaný zdroj stavebného materiálu. Pri vstupe do pivničného priestoru reprezentatívnej stavby, pracovne označenej ako severný palác, ktorá podľahla intenzívnemu požiaru, sa našlo šesť hrotov šíпов so spätnými krídelkami blízkeho typu Wildberg. Nemožno vylúčiť, že boli súčasťou zápalných šíпов vystreľovaných z kuše.

▲ Obr. 1. Bernolákovo, okr. Senec. Poloha hradu Čeklís na situačnej mape.

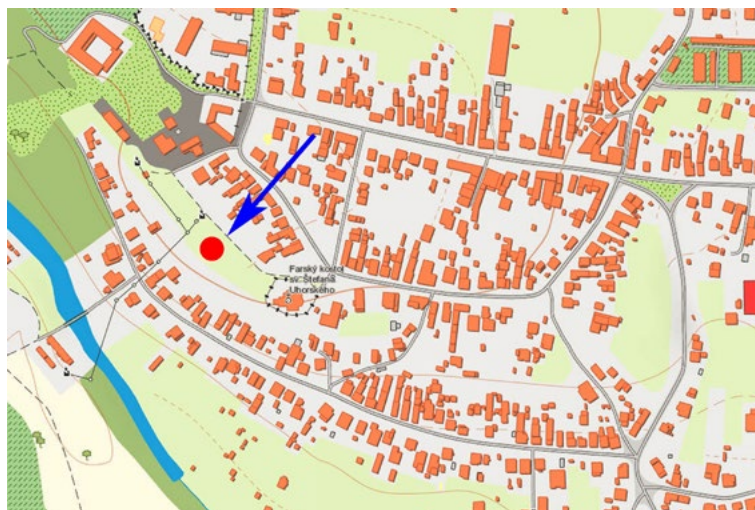
▲ Obr. 2. Bernolákovo, okr. Senec. Hrad Čeklís na mape z II. vojenského mapovania.

Kľúčové slová: Bernolákovo, hrad Čeklís, kuša, stredovek, zápalné strely, železné hroty šíпов

Hrad Čeklís patrí k pomerne málo známym stredovekým opevneniam v širšom okolí Bratislavy. Jeho zvyšky ležia na západnom okraji Bernolákova, okr. Senec, medzi pôvodne románskym Kostolom sv. Štefana kráľa a barokovým kaštieľom, ktorý nechal postaviť v rokoch 1714 až 1722 krajinský sudca a chorvátsky bán Jozef Eszterházy (obr. 1, 2). Donedávna na jeho existenciu upozorňoval len umelo nasýpaný kužeľovitý vršok s názvom Várdomb, na ktorého vrchole stojí okrúhla, z tehál vymurovaná romanticky stvárnená vodárenská veža zo začiatku 20. storočia. Na starší pôvod násypu okrem názvu upozorňovali len zvyšky múrov s nízkym oblúkovým otvorom ktorý sa považoval za vstup do bývalého opevnenia (Slivka 1987, 155–159; Plaček – Bóna 2007, 94). Postavili ich z lomového kameňa spájaného kvalitnou vápnitou, výrazne štrkovitou maltou.

Takmer súvislý pás hradieb sa zachoval na jeho západnom, smerom k Čiernej vode orientovanom svahu. Okrem nich vystupoval nad terén na severozápadnom úpätí vršku pred archeologickým výskumom len ťažko interpretovateľný fragment kameného muriva s výraznou prímiesou stredovekých tehál.

Hrad postavili na strategickom, ale pre obranu nie veľmi výhodnom mieste, na hrane takmer rovnej terasy Trnavskej tabule, ktorá leží približne 29 m nad blízkou Podunajskou nížinou s riečkou Čierna voda (obr. 3). Prírodná terasa tak chránila fortifikáciu iba z juhozápadnej strany. Vrchol hradného kužľa sa nachádza vo výške okolo 160 m n. m. a prevyšuje okolie približne o 5 m. Preto bezpečnosť hradu okrem hradobných múrov musela zaisťovať aj priekopa. Dnes je z nej viditeľná iba tá časť, čo ho oddeľuje od areálu blízkeho kostola. V súčasnosti je však terén oproti stredovekému stavu výrazne zmenený intenzívnou ľudskou činnosťou späť s výstavbou vodárne, úpravami v okolí obytných domov a k nim priliehajúcich záhrad i vývozom smetí a zeminy do pôvodnej priekopy a azda s ňou súvisiacich erózných žľabov.

▲ Obr. 3. Bernolákovo, okr. Senec. Poloha hradu Čeklís na situačnej mape obce.

V dostupných archívnych prameňoch sa čeklísky hrad po prvý raz objavuje až v roku 1323 (*Duchoň – Turcsány a kol. 2009*, 174 a n.). Avšak už v roku 1209 daroval kráľ Ondrej II. osadu Ceki, ktorá sa zvyčajne považuje za predchodcu dnešného Bernolákova, spolu s inými majetkami kráľovskému pohárnikovi Šebešovi, jednému z predkov rodiny grófov zo Svätého Jura a Pezinka. Ten v roku 1217 dobrovoľne odstúpil územie Čeklísu bratrancom Bukvenovi a Kozmovi. Bukven sa niekedy v tom čase oženil s Alžbetou, neterou kráľa, ktorá ako veno dostala na tú dobu úctyhodnú sumu vo výške 1000 hrivien striebra. Možno predpokladať, že časť peňazí manželia investovali do výstavby sídla dôstojného pre rodinu pokrvnými zväzkami spriaznenú so samotným kráľom, ktoré predchádzalo neskoršiemu hradu. V rozmedzí rokov 1305 až 1307 predal bernolákovské panstvo Abrahám III., gróf zo svätého Jura a Pezinka, údajne pod nátlakom, Matúšovi Čákovi, ktorý tak získal významný oporný bod a kontrolu nad prístupovými cestami vedúcimi z tejto strany k Bratislave. Do rúk kráľa Karola Róberta sa hrad dostal niekedy v rozpätí rokov 1317–1321, azda bez boja, prostredníctvom Abraháma Rufusa, pôvodne Matúšovho taverníka a tunajšieho kastelána. Práve na Abraháma Rufusa sa viaže prvá priama zmienka o čeklískom hrade, ktorý ho dostal od panovníka v rámci vynútenej výmeny do vlastníctva za panstvo v Šintave a začal používať predikát „z Čeklísa“. V držbe Rufusovej rodiny potom bol až do roku 1392, keď prešiel do vlastníctva kráľa Žigmunda Luxemburského. Ten ho získal výmenou za panstvo Oponice. Po Karolovi z Kravy a nasledovných zálohoch sa bernolákovské panstvo dostalo ako záloh v roku 1426 medzi majetky grófov z Rozhanoviec (Rozgony), za ktorých mesto a pravdepodobne aj hrad prišlo do nevítaného kontaktu so sem prenikajúcimi husitmi (1428), aby ho kráľ Albrecht napokon v roku 1439 daroval s celým panstvom Jurajovi a Šebastiánovi z Rozhanoviec. Anarchia po smrti kráľa Albrechta, zálohovanie časti panstva a príbuzenské väzby medzi rodinami grófov zo Svätého Jura a Pezinka a Rozgonyovcami viedli k vzájomným sporom, ktoré napokon skončili dohodou o odstránení vonkajšieho opevnenia hradu (1457) a vlastnom kastelánovi každej zo znepriateľených strán s rovnako početným sprievodom a služobníctvom. Napriek tomu však bol hrad v roku 1468 ešte dva razy obliehaný a dobytý. Najprv naň zaútočil istý Ján Enzesdorfer, ktorý sa takto snažil odškodniť za nevrátenie ôsmich zhabaných koní. Napokon ho odtiaľ vyhnali vojaci Ondreja Paumkirchera a Ulricha Grafenecka, finančne podporovaní Jánom III. a Žigmundom, grófmi zo Svätého Jura a Pezinka. Vzájomné nezhody majiteľov, ozbrojené akcie a postupná zmena vojenskej taktiky podmienená rozvojom delostrelectva napokon spôsobili, že v písomných prameňoch sa v roku 1511 spomína hrad Čeklís už len ako zručanina (*dirutum castrum*) a v roku 1523 sa uvádza ako zbúraný (*castrum nostram dirutum Cheklez – Šlívka 1987*, 157–158;

▲ Obr. 4. Bernolákovo, okr. Senec. Hrad Čeklís na ortofotomape obce.

obrátenú k dnešnému kaštieľu. Okrem toho pri overovaní predpokladaného priebehu hradby bolo otvorených niekoľko sond na západnom, východnom a južnom svahu vyvýšeniny.

Podľa súčasných poznatkov vyrástlo stredoveké opevnené sídlo na mieste, kde na pôvodne viac či menej rovný terén s hnedočiernou orniciou navršili umelý kopec pozostávajúci z približne vodorovných vrstiev podorničia a svetlej fľovitej zeminy. Vzhľadom na charakter násypu a skutočnosť, že ho obklopovala približne 6 m široká priekopa s obsahom zlomkov keramiky z obdobia kalenderberskej kultúry nemožno vylúčiť, že jadrom dnešného hradného kopca bola praveká „mohyla“. Už v stredoveku, zrejme ešte pred výstavbou kamenných múrov opevnenia, rozšírili umelý kopček, vrátane predtým z veľkej časti zasypanej priekopy prisýpaním ďalších, zväčša vodorovne prebiehajúcich vrstiev.

Na mieste, kde dnes stojí Kostol sv. Štefana kráľa, vzdialený asi 100 od hradu, sa terasa nad riečkou Čierna voda lomí a súčasne ho aspoň na jednej strane ohraničuje staršia terénna depresia. Toto miesto má oveľa výhodnejšiu polohu na obranu ako samotný hrad. Predpokladáme preto, že v dobe jeho počiatkov tu už stála cirkevná architektúra, ktorej najstaršia fáza sa podľa súčasných poznatkov kladie do obdobia okolo polovice 12. storočia (*Slivka 1987, 166; Duchoň – Turcsány a kol. 2009, 177*). Istý čas po kostolíku vzniklo na blízkom vršku panské sídlo, zrejme postavené prevažne z dreva a hliny. Či jeho súčasťou bola aj stavba z tehál s výraznou prímiesou pliev, ktoré sa nachádzajú v sondách a ktoré boli použité aj pri prestavbách blízkeho kostola, azda odhalí až budúci archeologický výskum. Podľa miestami až niekoľko desiatok centimetrov hrubej, do červena prepálenej vrstvy zeminy zachytenej predovšetkým v sondách v juhozápadnej časti hradného vršku zanikla táto fáza hrádku pri požiari. Po ňom plochu, vrátane spálenej hliny z omietok drevených budov či hradby zarovnali a do terénu zapustili základy kamennej obvodovej hradby, ktorej priebeh v súčasnosti poznáme ako na západnej, tak severnej a sčasti aj na východnej strane. Pozostávala z múru hrubého 1,9 až 2 m, zrejme zo statických dôvodov (geologické podložie tu tvoria íly) opierajúceho sa o systém základových pätiiek s pôdorysom v tvare štvorca s hranou dlhou približne 2 m. Jednotlivé pätky spájali základové, tzv. vynášacie či odľahčovacie oblúky zväčša s rozpätím okolo 5 m. Múry postavili prevažne z lomového kameňa malokarpatského pôvodu, ktorý kládli na kvalitnú vápennú maltu s výraznou prímiesou štrku, na prvý pohľad pripomínajúca betón. Doteraz zachytené múry lemovali vonkajšiu hranu staršieho násypu a v juhozápadnej časti hradného vršku prechádzali aj staršími vrstvami prepálenej zeminy. Múry neboli rovné, ale v tvare nevýrazného mnohoúholníka s viac či menej zreteľným zalomením v mieste základovej pätky. Dobu výstavby kamenného hradu zrejme možno klásť do obdobia po polovici 13. storočia. Vnútornú zástavbu z tejto doby však zatiaľ nepoznáme. V druhej, dnes identifikovanej stavebnej fáze, ešte v 13. lebo na začiatku 14. storočia vstavali do severozápadného rohu opevnenia vežu približne štvorcového pôdorysu s vonkajšími rozmermi 8,4 x 8 m, v ktorej murive použili aj tehly. Veža so šírkou múrov 1,9 až 2,4 m bola čiastočne zapustená do násypu hradného kopca a základy jej novej

Duchoň – Turcsány a kol. 2009, 38 – 46; Švanda 2012–2013, 28–29). Písomné správy tak umožňujú predpokladať minimálne 200 ročný vývoj hradu s výrazným obranným, správnym i sídelným významom, ktorý by sa mal odzrkadliť aj vo vývoji tunajšej architektúry.

Archeologický výskum spojený s čiastočnou rekonštrukciou hradu tu realizuje od roku 2010 Občianske združenie „Hrad Čeklís“ v úzkej spolupráci so Slovenským národným múzeom, Archeologickým múzeom v Bratislave, za finančnej podpory Ministerstva kultúry SR, Miestneho úradu Bernolákovo a niekoľkých ďalších sponzorov a priaznivcov. Doteraz sa podarilo odkryť približne štvrtinu predpokladanej plochy hradu, predovšetkým severnú časť

časti výrazne prevyšovali hĺbku základov pôvodnej hradby. Zasahovali aj do výplne staršej, ešte pravekej priekopy. Veža v dobe vzniku tvorila významnú dominantu severozápadnej časti hradu priamo na hrane zrázu k Čiernej vode a kontrolovala prechod cez riečku spoplatnený mýtom (*Duchoň – Turcsány a kol. 2009*, 41) i prístup k zatiaľ nedolozenej bráne hradu. Datovanie výstavby veže umožňuje aj nález hrncovitej nádoby s dohora vytiahnutým, lievikovito rozšíreným ústím priamo pod úrovňou dlážky jej najspodnejšej miestnosti. Bola obrátená hore dnom a ukrývala pozostatky mláďaťa a mačky a hlavu ryby. Situáciu možno najskôr zaradiť medzi tzv. stavebné obeť.

V zatiaľ tretej archeologickým výskumom doloženej hlavnej stavebnej fáze, azda na začiatku 15. storočia, vstávali medzi pôvodný severný a východný múr opevnenia, vežu a starší násyp, ktorý tu odkopali, mohutnú stavbu s vnútornými rozmermi 10 až 15,5 x 6,2, resp. 6,6 m. 5,5 m pripadá na polomer štvrt'oblúka, ktorým bol ukončený severovýchodný roh budovy.

Zásyp pozostával zo zrnitej zeminy s prímiesou kamienkov a malty, nad dnom z početných tehál, zlomkov keramiky, cibulovitých, nádobkových i komorových kachlíc, sčasti zo zachovanými výzdobnými motívmi. Veľa bolo aj zvyškov stavebného železa, predovšetkým klincov a rôznych výrobkov z kovu (nože, pracovné nástroje, kovania a pod.). Strechu pôvodne pokrývali ploché pálené škridly doplnené korýtkovým typom, azda použitým ako hrebeňovky.

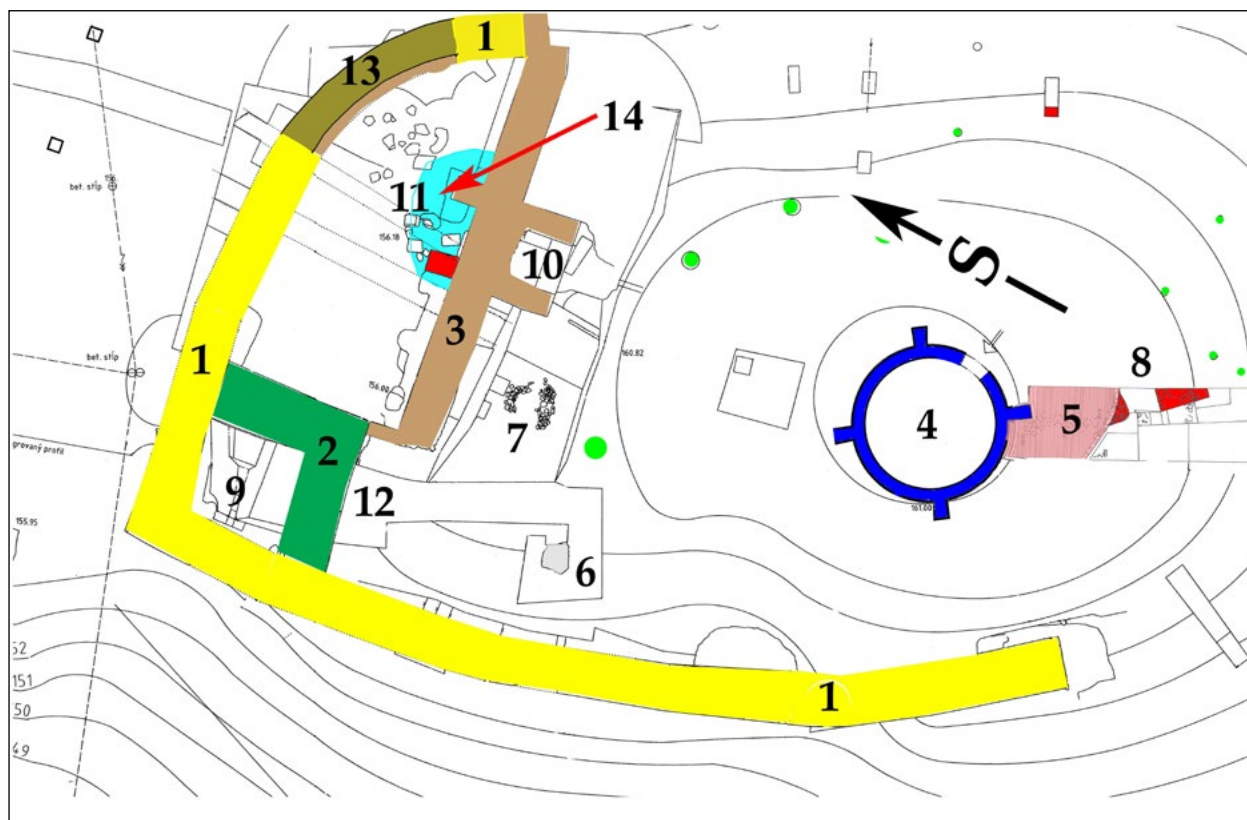
Z múrov budovy sa zachovali iba časti, ktoré boli súčasťou pivnice. Na jej dlážke, tvorenej predovšetkým udupanou ílovitou vrstvou, ale miestami aj planírkou zo sutiny s prímiesou tehál, sa našli zvyšky dubovej trámovej konštrukcie sčasti prekrytej doskami z jedle bielej, ktoré podľahli intenzívnemu požiaru. Ten premenil na nej ležiacu vrstvu stavebnej deštrukcie na niekoľko desiatok centimetrov hrubú kompaktnú vrstvu spojenú sekundárne vypálenou a napokon zrážkovou vodou opäť vyhasenou vrstvou vápna. Podľa dendrochronologických dát, spracovaných P. Bartom¹ mohol požiar zničiť budovu až po roku 1476±10, kedy vyŕali posledný z tu použitých stromov. Drevená konštrukcia v pivnici tak zrejme bola jednou zo záverečných stavebných aktivít na hrade pred jeho definitívnym zánikom. K pozoruhodným stavebným kamenárskym detailom patrili zvyšky honosného kamenného gotického portálu, fragment „rebra“ a časti neskorogotických šambrán okien. Všetky tieto nálezy spolu s hrúbkou vnútorného kamenného múru budovy s prímiesou tehál, ktorá sa pohybovala okolo 1,6 až 1,7 m nevyučujú, že sa podarilo zachytiť zvyšky palácovej stavby s jedným podzemným a najmenej dvomi nadzemnými podlažiami so vstupom od juhu, z priestoru tu zachyteného nádvorja. Doň vybíehal z budovy 3 m široký a 2,3 až 2,4 m dlhý schodiskový výbežok lemovaný 0,9 m hrubými kamennými múrmi. Ten zrejme umožňoval priamy prístup ako do hospodársky významnejších podzemných a prízemných priestorov, tak reprezentačného prvého a prípadných ďalších poschodí. Podľa zaobleného nárožia a početných nálezov militárií možno predpokladať že „palác“ mal okrem obytnej a reprezentačnej funkcie aj funkciu obrannú. Na podklade nálezov prepálenej hliny v zásypoch a celých blokov mazanice nie je vylúčené, že stavbu ukončovalo pod strechou samostatné obranné polposchodie alebo poschodie. Budova s reprezentačnými vstupnými aj okennými otvormi obrátenými do nádvorja zrejme tiež prešla istým samostatným stavebným vývojom. Nádvorie hradu sa nachádzalo južne od „severného paláca“ a severozápadnej veže hradného opevnenia. Ležalo približne na úrovni ± 158,50 m n. m., t. j. 1,4 až 1,5 m pod súčasným povrchom na starších násypoch a podľa všetkého pozostávalo iba z udupanej hliny. Jeho úroveň sa postupne nepatrne zvyšovala po rôznych stavebných úpravách hradu.

Zánik severnej palácovej budovy požiarom azda súvisel s niektorou ozbrojenou akciou z druhej polovice 15. stor., známou z písomných prameňov (*Duchoň – Turcsány a kol. 2009*, 38 – 46; *Švanda 2012–2013*, 28–29). Z polkruhového uzáveru budovy, z jej zásypových vrstiev pochádza aj niekoľko desiatok mincí, z ktorých väčšina patrila medzi rakúske razby z obdobia po r. 1448², sú teda takmer o štvrt' storočie staršie ako stromy z ktorých postavili pivničnú konštrukciu. Ich rozmiestnenie v zásype poukazuje na možnosť, že postupne prepádali otvorom v strope z vyššie položenej miestnosti na kužeľovitý násyp s výraznými stopami požiaru, ktorý sa vytvoril v zaoblenej časti pivnice.

1 Za láskavé poskytnutie dendrochronologických dát zo stavebných drier odkrytých počas archeologického výskumu ďakujeme Mgr. Petrovi Bartovi, PhD, ktorý merania realizoval v rámci grantu APVV-0598-10 20130805 01.

2 Za láskavé predbežné určenie numizmatického materiálu ďakujeme Mgr. Marekovi Budajovi, PhD. zo Slovenského národného múzea-Historického múzea v Bratislave.

Mimo zásypov „pivnice“ sa zatiaľ pri výskume na Várdombe našlo iba malé množstvo militárií. Boli to predovšetkým ojedinelé železné strelky šípov do luku zo západnej a južnej časti hradu, ktoré možno predbežne spájať s obdobím 13. až 14. storočia. Až z výskumu „severného paláca“, zväčša jeho štvrtkruhového uzáveru, pribudli nálezy hrotov ťažkých streliek do kuše typu bodkin, kostený orech spúšte kuše, časť ústia zrejme pri výstrele roztrhnutej bronzovej hlavne „píšťaly“ či hákovnice, kovové náboje do strelných zbraní malého kalibru a kamenná guľa do malého dela – tarasnice. Súčasťou výbroje a výstroje dopĺňa pravdepodobný spodný železný plát zo suknice brnenia, železná prachovnica, drôtená súčasť brnenia, sekera a pravdepodobne aj jednoduché pružiny zo spúšti dútnákových zámkov ručných palných zbraní či technologicky pokročilých kuší. Súčasťou výbroje mohli byť aj skrutky, niekedy so zdobenou hlavičkou. Všetky možno zrejme spájať so zánikovým horizontom hradu.

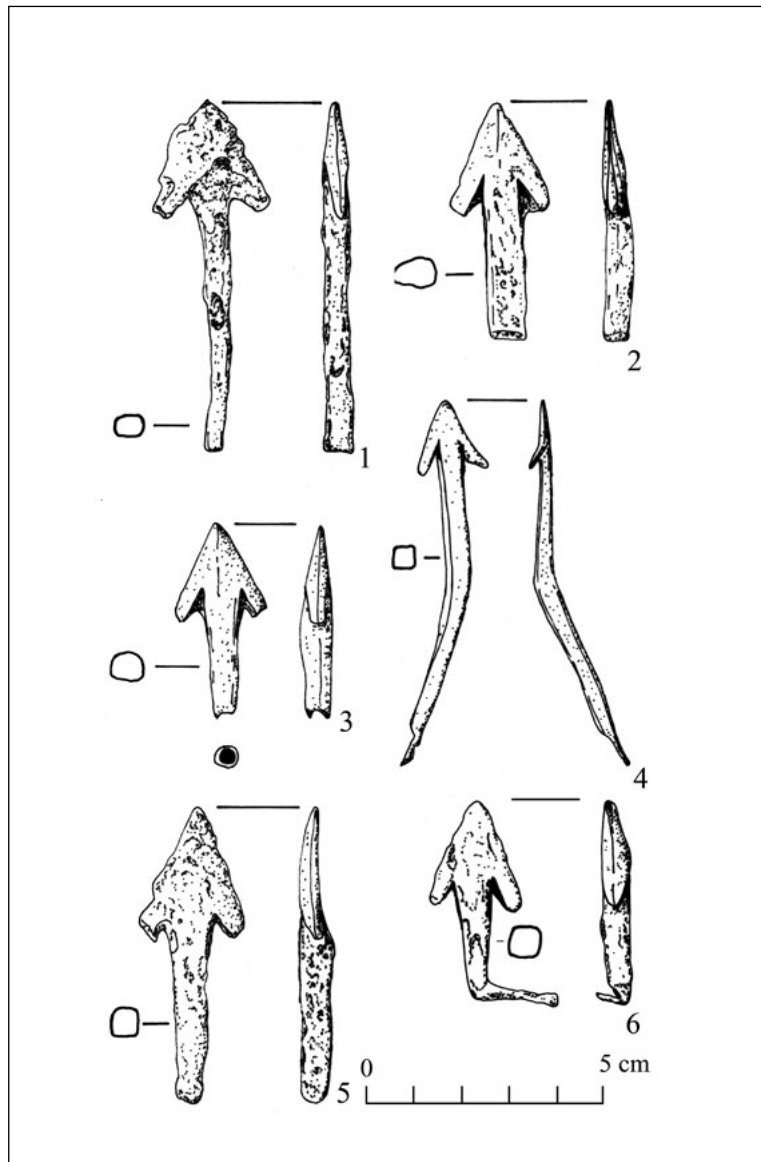

▲ **Obr. 5.** Bernolákovo, okr. Senec. Pôdorys zachytených častí hradu Čeklís podľa doterajších výsledkov archeologického výskumu. 1 – hradobný múr z 13. stor. (stojace zvyšky a negatívy murív), 2 – zachytená 2. stavebná fáza. Záver 13./začiatok 14. stor. Murivo veže vystavanej do pôvodného severozápadného rohu hradby, 3 – murivo „severného paláca“, 3. stavebná fáza, 4 – vodárenská veža, 5 – tehlová konštrukcia barokovej nádrže na vodu pre blízky kaštieľ, 6 – zatiaľ nedatované kamenné murivo, 7 – plocha nádvorja, 8 – fragmenty gotického tehlového muríva, 9 – interiér veže so staršou pravekou priekopou (kalenderberská kultúra), 10 – vstup do „severného paláca“, 11 – fragmenty profilovaných kamenných stavebných článkov vstupu do „paláca“, 12 – zvyšky drevenej stavby, pravdepodobne vstupu do veže, 13 – oblúk hradby s vnútornou prímurovkou z doby výstavby „severného paláca“, 14 – miesto nálezu šiestich železných streliek so spätnými háčikmi (zameranie podľa ing. P. Babála).

Samostatnú skupinu tvorí šesť špecifických železných hrotov striel s rôzne dlhým trňom na nasadenie do drierca šípu a dvomi pomerne krátkymi spätnými háčikmi. Našli sa v spodnej, prepálenej časti zásypu budovy v okolí vstupu do pivničných priestorov, spolu s niektorými inými militáriami (*obr. 5*), vo vrstve do 5 cm nad pôvodnou úrovňou dlážky.

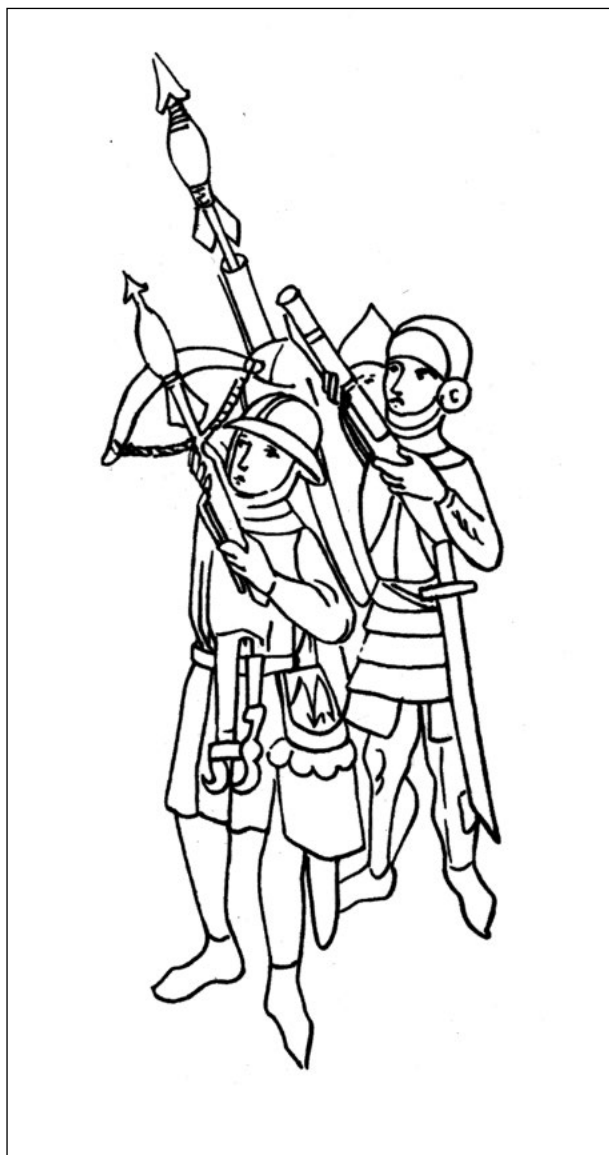
1. Strelka železná, plochá, s hrotom trojuholníkového tvaru s krátkymi, ku koncom sa zužujúcimi spätnými háčikmi a pomerne dlhým trňom oválneho, pôvodne azda obdĺžnikového prierezu. Koniec trňa je rovný. Povrch výrazne skorodovaný. Rozmery: dl. 7,3 cm, š. v mieste spätných háčikov 2,2 cm, prierez trňa 0,5 x 0,6 cm, váha 7,85 g (*obr. 6: 1*).

2. Strelka železná, plochá, s hrotom trojuholníkového tvaru s krátkymi spätnými háčikmi a skorodovaným plným trňom nepravidelného prierezu (pôvodne azda obdĺžnikového tvaru), ktorého časť chýba. Povrch výrazne skorodovaný. Rozmery: dl. 4,9 cm, š. v mieste spätných háčikov 2,1 cm, pr. trňa 0,6 x 0,9 cm, váha 6,76 g (*obr. 6: 2*).
3. Strelka železná, plochá, s hrotom trojuholníkového tvaru so spätnými krídelkami a s krátkym, azda zlomeným dutým, z plechu do trubičky skovaným trňom. Rozmery: dl. 4,1 cm, š. v mieste spätných háčikov 1,9 cm, pr. trňa 0,7 x 0,6 cm, pr. dutiny 0,2 cm, hl. dutiny 0,5 cm, váha 4,09 g (*obr. 6: 3*).
4. Strelka železná, plochá, s hrotom trojuholníkového tvaru s krátkymi spätnými krídelkami a dlhým, mierne prehnutým trňom štvorcového prierezu s výraznými hranami. Jeden zo spätných háčikov je vyhnutý. Koniec pôvodne zahroteného trňa výrazne skorodovaný, povrch je dobre zachovaný, zreteľne sekundárne prepálený. Rozmery: dl. 7,5 cm, š. v mieste spätných háčikov 1,4 cm, pr. trňa 0,5 x 0,45 cm, váha 8,11 g (*obr. 6: 4*).
5. Strelka železná, plochá, s hrotom trojuholníkového tvaru s krátkymi spätnými krídelkami, hrot mierne lopatkovito prehnutý a krátkym, azda zlomeným trňom štvorcového prierezu. Povrch silno skorodovaný. Rozmery: dl. 6,1 cm, š. v mieste spätných háčikov 2,2 cm, pr. trňa 0,6 x 0,7 cm, váha 8,04 g (*obr. 6: 5*).
6. Strelka železná, plochá s hrotom trojuholníkového tvaru s krátkymi spätnými háčikmi a štvorcovým, k tylu sa zužujúcim zohnutým trňom. Povrch výrazne korodovaný. Rozmery: dl. 4,1 cm, po vyrovnaní trňa 5,8 cm, š. v mieste spätných háčikov 1,9 cm, pr. trňa 0,6 x 0,7 cm, váha 7,33 g (*obr. 6: 6*).

▲ **Obr. 6.** Bernolákovo, okr. Senec. Hrad Čeklís, „severný palác“. Železné strelky so spätnými háčikmi z priestoru vstupu do pivnice.

Všetkých šesť streliek patrí medzi hroty s dvomi krátkymi a pomerne úzkymi spätnými háčikmi so zväčša tupým ukončením, ktorých šírka sa pohybuje v rozmedzí 1,4 (*obr. 6: 4*) až 2,2 cm (*obr. 6: 1, 5*). List hrotu má strechovitý prierez, napriek korózii so stále výrazným stredovým rebrom v ose strelky, od ktorej boky pravidelne klesajú k bočným ostriam. Tie sú od tela hrotu v zachovanejších prípadoch oddelené trojuholníkovitým vybratím, na rozdiel od úplného výrezu výrazne spevňujú konštrukciu v prípade nárazu na cieľ. Minimálne v piatich prípadoch boli strelky pripevnené k drievcu (násave) šípou pomocou masívneho trňa štvorbokého prierezu, ktorého časť s ukončením zrejme zväčša chýba. Pri najzachovanejšej strelke, ktorá sa však od väčšiny ostatných odlišuje gracilnosťou (*obr. 6: 4*), dosahuje dĺžku až 6,5 cm. V jednom prípade (*obr. 6: 3*) pre otvor v strede „trňa“ nemožno vylúčiť, že pôvodne dlhší krčok prechádzal do rozšírenej tuľajky.

▲ Obr. 7. Strelci z kuše a palných zbraní so zápalnými strelami podľa Viedenského kódexu (podľa *Ključna* 2004, 417).

Wildberg“. Jeho charakteristickým znakom je malý dvojkřídlový hrot prechádzajúci do štvorhranného dlhého krčku ukončeného tuľajkou, s celkovou dĺžkou 15,7 až 20,5 cm. Typ Wildberg, zastúpený vo Švajčiarsku iba dvomi úplne zachovanými kusmi patrí medzi zápalné šípy (v múzejných zbierkach v Berne a Zürichu aj s pôvodnou horľavou látkou navinutou na krčok strely). V publikovanom materiáli je typ Wildberg doložený až od 15. stor. Nemožno vylúčiť, že medzi súčasťami zápalných šípov vystreľovaných z kuše, kde zápalná látka pozostávala z kúdele napustenej smolou, olejom alebo sírou (Šlauka 1995, 87) patrí aj šesť hrotov nájdených v troskách pivnice severného paláca hradu v Bernolákove. Chýbajúca váha hrotu mohla byť nahradená váhou zápalnej látky a prípadne aj pôvodne dlhším trňom, či dokonca nedochovanou tuľajkou. Podľa ilustrácie z Viedenského kódexu boli zápalné strely s hrotom vystreľované z kuše a tiež z palných zbraní známe už pred polovicou 15. stor. aj v našej oblasti (*Ključna* 2004, 417). Uplatnenie našli predovšetkým pri bojoch o opevnené polohy, kde založené požiare výrazne znižovali akcieschopnosť ich posádky (obr. 7). Aj severný palác hradu Čeklís podľa ohňu, podľa nálezov militáriu azda v priebehu akéhosi ozbrojeného konfliktu, ktorý však podľa dendrochronologických dát (1476 ± 10) nemožno jednoznačne stotožniť s poslednými z písomných správ známymi bojmi o hrad v závere roku 1468.

Po zániku hradu a presunutí centra panstva do Šintavy sa jeho ruiny stali vítaným zdrojom stavebného materiálu, pričom najprístupnejšie časti boli rozobraté až po základovú špáru (napr. veľká časť severnej a zrejme aj východnej hradby). Sondáž však poukázala aj na rozsiahle, doteraz neznáme úpravy na vrchole hradného kopca v 18. storočí,

Hrúbkou trňa sa strelky z hradu Čeklís odlišujú od väčšiny striel s podobným spôsobom upevnenia známym z nášho územia, pričom práve medzi strelkami so spätnými háčikmi, azda s výnimkou typu B 12 A. *Ruttikaya* (1976, Abb. 54, 332) prevažujú varianty s tuľajkou. Spôsob pripojenia strelky pomocou trňa k drievcu šípu, predovšetkým používaných pri streľbe z luku, sa bežne používal do 13. až začiatku 14. stor., podľa nálezov zo Sezimova Ústí však v stredoeurópskom prostredí pretrvával (dlhšie trvajúcou výnimkou bola iba výzbroj tureckých lukostrelcov) najmenej do prvej polovice 15. stor. (*Krajčic* 2003, 187). Pri nasadení hrotu striel do kuše tento spôsob prežíval v 14. a ojedinele aj v 15. stor. (*Belcredi* 1989, 464).

Typologicky pomerne jednotný súbor streliel z pivničných priestorov „severného paláca“ hradu Čeklís sa podarilo vyzdvihnúť z deštruktívneho horizontu datovaného do 2. polovice 15. stor. Napriek veľkej váhe (4,09; 6,76; 7,33; 7,85; 8,04 a 8,11 g) ich zrejme, predovšetkým pre pomerne veľký priemer trňa, azda možno považovať za súčasť striel do kuše, a to napriek tomu, že podľa viacerých bádateľov sa pre letové vlastnosti kladie hranica váhy hrotov striel vhodných pre šípy luku a do kuše niekde medzi 20 a 25 g (*Přiboda* 1932, 45; *Slivka* 1980, 233; *Krenn*, 1985, 47; *Brych* 1998, 55; *Zimmermann* 2000, 20). Dnešná váha streliel z hradu Čeklís je pritom ovplyvnená silnou koróziou a zrejme aj zalomením trňa.

Najbližšie analógie k tomuto špecifickému tvaru hrotu šípov predbežne nachádzame medzi plochými strelkami typu M V. Serdonovej (*Serdon* 2005, 123), známeho vo Francúzsku z 13. až 14. stor. a v type T 5–10 podľa B. Zimmermanna (2000, 66–67), známeho aj pod názvom „typ

ktoré sa realizovali v súvislosti s úpravou jeho temena na veľkú, z tehál vymurovanú barokovú nádrž na vodu, aspoň sčasti zapustenú do terénu a podľa veduty z roku 1780 azda prekrytú drevenou budovou. Podľa zvyškov na severnom svahu hradného kopca zachyteného dreveného, z kmeňov červeného smreka zhotoveného potrubia, pravdepodobne bolo jej úlohou zásobovať vodou objekty dnešného kaštieľa. S výstavbou cisterny boli späté výrazné presuny zeminy, ktoré zrejme podstatne zasiahli do stredovekej konfigurácie tunajšieho terénu a určite neušetrili ani staršie stavebné zvyšky. Po vyplnení barokovej nádrže ílovitými sedimentmi, podľa všetkého premiešaných fekáliami, vstávali do nej na začiatku 20. storočia vodárenskú vežu. S modernými vodárenskými úpravami súvisí zvýšenie úrovne pôvodného stredovekého hradného násypu, miestami až o 1,5 m a zrejme aj jeho pravidelný kužeľovitý tvar, známy predovšetkým z fotografických záberov z prvej tretiny 20. storočia.

Bibliografia

- Belcredi, L. 1989:* Terminologie, třídění a kód středověkých kovových předmětů. *Archeologia historica* 14, 437–472.
- Brych, V. 1998:* Hmotná kultura středověké tvrzi v Čechách. In: *Encyklopedie českých tvrzí I. A–J*. Praha, 48–82.
- Duchoň, M. – Turcsány, J. a kol. 2009:* Bernolákovo 1209–2009. Dejiny obce. Bernolákovo.
- Ključina, P. 2004:* Zbroj a zbraně. Evropa 6.–17. století. Praha-Litomyšl.
- Krajič, R. 2003:* Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Díl I. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.
- Krenn, M. 1985:* Mittelalterliche Armbrustbolzen. *Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 35, 47–56.
- Plaček, M. – Bóna, M. 2007:* Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava.
- Přihoda, R. 1932:* Zur Typologie und Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen und Armbrustbolzeneisen. *Sudeta* 8, 43–67.
- Ruttkey, A. 1976:* Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 24, 245–395.
- Serdon, V. 2005:* Armes du diable: arcs et arbalètes au Moyen Âge. Presses Universitaires de Rennes.
- Slivka, M. 1980:* Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. *Historica Carpatica* 11, 218–283.
- Slivka, M. 1987:* K stredovekým dejinám Bernolákova (Čeklísa) a jeho okolia. In: *Zborník Slovenského národného múzea, História* 27, 151–179.
- Šlauka, E. 1995:* Európska kuša. Trnava.
- Švanda, P. 2012–2013:* Prít'azlivý aj legendou o vášni a pomste. *Slovenské dotyky* 17, č. 12–01, 28–29.
- Zimmermann, B. 2000:* Mittelalterliche Geschosspitzen. *Kulturhistorische, archäologische und archäometallurgische Untersuchungen. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters. Band 26*. Egg ZH.

Summary

THE HOOKED ARROWHEADS FROM ČEKLÍS CASTLE IN BERNOLÁKOVO

Čeklís Castle belongs among the relatively little-known medieval fortifications of southwestern Slovakia. Its remains lie on the western edge of town Bernolákovo, among the originally Romanesque Church of St. Stephen the King and the Baroque mansion of Joseph Esterházi (Figs. 1, 2). The castle was built on a strategic position, which was however not very defensive, on the edge of almost flat terrace of the Trnavská pahorkatina (Fig. 3).

In the available archival sources, the Čeklís castle first appeared in 1323 (Duchovní / Turcsány et al. 2009, 174). However, as early as 1209, King Andrew II of Hungary donated the settlement of Čeklís together with other estates to the royal cupper Šebeš, one of the ancestors of the family of counts from Svätý Jur and Pezinok. The first direct mention of the Čeklís castle is associated with Abraham Rufus, who received it from the monarch as part of a forced exchange for ownership of the Šintava estate and began using the predicate "from Čeklís". Anarchy after the death of King Albrecht of Habsburg, the leasing of part of the manor and kinship ties between the owners, the families of the Counts of Svätý Jur and Pezinok and the Rozgony family led to mutual disputes, which eventually ended in an agreement to remove the castle's outer fortifications (1457). Disagreements between the owners, armed actions and the gradual change of military tactics caused by the development of artillery finally caused the written sources to mention Čeklís Castle in 1511 only as a ruin (*dirutum castrum*) and in 1523 it is listed as demolished (*castrum nostram dirutum Cheklez - Sekliv, 157-158; Duchovní / Turcsány col. 2009, 38 - 46; Švanda 2012-2013, 28-29*).

Archaeological research has since 2010 revealed about a quarter of the estimated area of the castle, especially the northern part facing today's manor house. According to current knowledge, a medieval fortified settlement grew on the site of an older burial "mound". After its expansion, a wooden-castle grew here in the 13th century, after it was rebuilt into a stone castle. So far, 3 main construction phases have been identified from the stone phase of the castle, of which in the third phase, perhaps at the beginning of the 15th century, was built between the original northern and eastern walls of the fortifications, the tower and the older motte, a massive structure with internal dimensions of 10 to 15.5 x 6.2, resp. 6.6 m. 5.5 m falls on the radius of the quarter arc, which ended the northeast corner of the building, named as the northern palace. The entrance led from the south, from the original courtyard. The demise of the northern palace building by fire was perhaps related to some armed action from the second half of the 15th century (Duchovní / Turcsány et al. 2009, 38 - 46; Švanda 2012-2013, 28-29). In addition to building remains and fragments of pottery, several dozen coins come from its destructive layers, mostly mintings from the period after 1448. There were also many militaries, especially the points of heavy crossbow arrows of type "bodkin", bone crossbow trigger, part of the mouth of a torn bronze barrel, metal bullets for small-caliber firearms and a stone bullet from a small cannon, type "tarasnica". The parts of the armament and equipment are complemented by a probable lower iron plate from the skirt of armor, an iron powder box, a part of the chainmail armor, an ax and probably also simple springs from the trigger locks of small arms or technologically advanced crossbows. A separate group consists of six specific iron projectile points with two relatively short hooks (Fig. 6). The closest analogies to this arrowhead type are preliminarily found among the flat arrows of the M-type by V. Serdon (Serdon 2005, 123), known in France from the 13th to the 14th century and in type T 5-10 according to B. Zimmermann (2000, 66-67), also known as "type Wildberg".

The Wildberg type tends to be considered part of incendiary projectiles, where the incendiary substance consisted of tow impregnated with pitch, oil or sulfur (Šlauka 1995, 87). It cannot be ruled out that this type of weapon also includes six arrows found in the ruins of the northern palace of the castle in Bernolákovo.

NÁLEZ MINIATÚRNYCH RENESANČNÝCH SLONOVINOVÝCH VRECKOVÝCH DIPTYCHOVÝCH SLNEČNÝCH HODINIEK S KOMPASOM V TVARE KNIHY PRI ARCHEOLOGICKOM VÝSKUME HRADU UHROVEC

Filip Jaško* – Peter Horanský**

*Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Cesta na Červený most 6, 814 06 Bratislava, filip.jasso@pamiatky.gov.sk

**privátny bádateľ, Banskobystrická 6, 811 06 Bratislava, horansky.p@gmail.com

Abstract: Finding of Miniature Renesant Ivory Pocket Diptych Book-shaped Sundial at Archaeological Research of Uhrovec Castle. The aim of the study is to provide a comprehensive and detailed analysis of archaeological finding of diptych sundial, with attempt of interpretation, determination of the period and provenance, based on published analogous archaeological finds of sundials in Europe and in the light of well preserved artefacts of this kind in the collections of several European museums, and finally evaluation of the finding in the context of the history of the Uhrovec Castle estate, using the findings of archaeological, architectural, historical and archival-historical research.

Keywords: Pocket Sundial, Renaissance Diptych Sundial, Uhrovec Castle, Archaeological Find, Sundial with Compass

Abstrakt: Cieľom štúdie je poskytnúť komplexnú a detailnú analýzu archeologického nálezu diptychových slnečných hodínok, s následnou interpretáciou, datovaním vzniku, určením proveniencie, opierajúcim sa o publikované analógie pochádzajúce z archeologických výskumov a tiež zachovaných artefaktov v európskych múzeách. Na záver je nález vyhodnotený z hľadiska historického kontextu Hradu Uhrovec, využívajúc výsledky archeologického, architektonicko-historického a archívno-historického výskumu.

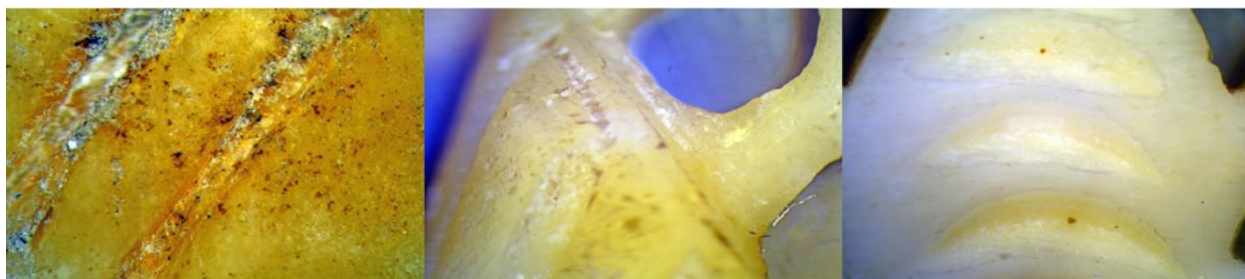
Kľúčové slová: vreckové slnečné hodinky, renesančné diptychové hodinky, Hrad Uhrovec, archeologický nález, slnečné hodinky s kompasom

1. Úvod

Čas, jeho plynutie a pomínutelnosť, je univerzálnym fenoménom, ktorý zásadne determinuje život človeka a každú ľudskú činnosť. Význam kategórie času sa odzrkadľuje aj v množstve prísloví a známych výrokov – spomedzi všetkých spomeňme *vita brevis, ars longa* Hippokrata z Kósu (asi 460 pred Kr.–370 pred Kr.; *Lexikon gréckej civilizácie 1977*, 168). Popri potrebe vzdorovať času a presahovať limitovanosť ľudského života sa v dejinách stretávame aj so snahou čas čo najpresnejšie zachytiť, odmerať, kvantifikovať. Unikátny nález prekvapivo dobre zachovaných renesančných slonovinových vreckových diptychových slnečných hodínok s kompasom v tvare knihy, ku ktorému došlo v roku 2012 v rámci systematického archeologického výskumu na Hrade Uhrovec, predstavuje luxusný predmet patriaci k osobnej výbave feudála a vytvára tak možnosti pre rozšírenie nášho poznania materiálnej kultúry najvyšších vrstiev feudálnej spoločnosti 16. storočia. Cieľom predkladaného príspevku je predovšetkým podať komplexnú a podrobnú analýzu tohto nálezu. Následne sa pokúsime o jeho interpretáciu, vrátane určenia obdobia vzniku a proveniencie, na základe publikovaných analogických archeologických nálezov slnečných hodínok v strednej Európe a s prihliadnutím aj na zachované artefakty tohto druhu v zbierkach niektorých európskych múzeí. V závere nález zhodnotíme v kontexte dejín Uhrovského hradného panstva, s využitím poznatkov z doteraz uskutočnených archeologických, architektonicko-historických a archívno-historických výskumov.

2. Rozvoj výroby špecializovaných technických zariadení v renesancii

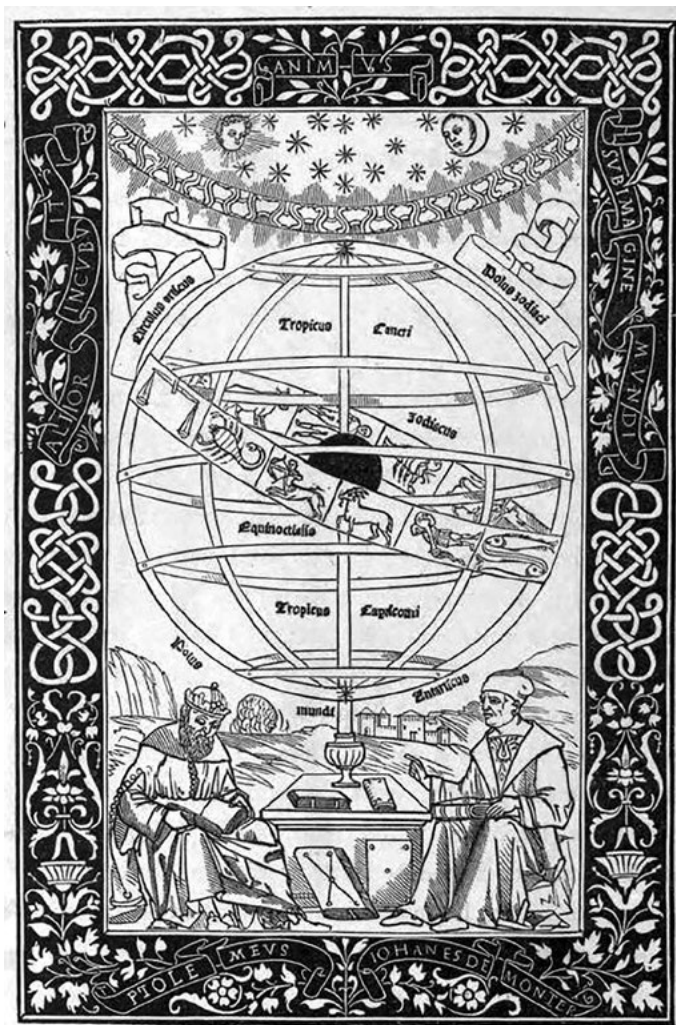
Prudký rozmach moreplavby a cestovania v 15. storočí bol úzko prepojený s rozvojom vedeckého poznania. Pri-niesol nielen významné objavy dovedy neznámych končín, ale aj silný impulz pre rozvoj a zdokonaľovanie rôznych technických zariadení, astronomických a geografických pomôcok – navigačných prístrojov, glóbusov, a tiež zariadení na meranie, resp. určovanie času, keďže pri presunoch na väčšie vzdialenosti, či už na mori alebo na súši, bolo žiadu-ce čo najlepšie sa orientovať nielen v priestore, ale aj v čase. Od obdobia renesancie sa tak stretávame s dovedy bezprecedentnou konjunkťou výroby a vylepšovania dovedy známych a tiež postupne vyvíjaných nových zaria-dení, ako bol kompas, astroláb, triquetrum, kvadrant, sextant, oktant, ekvatórium, teodolit, triangulačné pravítka a uhloмеры, delostrelecké pravítka, meracie pásma, rôzne druhy slnečných alebo mechanických hodín a mechanic-kých počítadiel. Na presné odmeranie časového úseku sa aj naďalej používali presýpacie hodiny. Chronometer, ktorý umožnil popri presnom meraní času zároveň určiť presnú zemepisnú dĺžku na mori, bol objavený až v 2. polovici 18. storočia. Mechanický hodinový stroj so sústavou ozubených železných kolies poháňaným závažím, využívaný najmä ako vežové hodiny, známy už od 13. storočia, sa v priebehu 14. storočia rozšíril do celej Európy. Avšak k postupnej miniaturizácii hodinového stroja, ktorá umožnila konštruovanie prenosných bicích nástenných a stolových hodín, dochádzalo až od 16. storočia; zároveň sa rozširovali pružinové hodiny. Presnosť mechanických hodín významne zvýšil vynález kyvadla v roku 1656. (Michal 1968, Michal 1980). Hoci vynález pružinových hodín umožnil od 2. polo-vice 16. storočia efektívne využitie tohto patentu aj v podobe prenosných vreckových hodínok, aj naďalej sa paralel-ne používali obľúbené slnečné vreckové hodinky rôzneho typu a z rôznych materiálov. Dielne výrobcov kompasov a hodínok s kompasmi (tzv. „Kompassmacher“; označenie kompas v tom čase zahŕňalo aj hodinky s kompasom) a iných špecializovaných technických zariadení zvyčajne dokázali zároveň pokryť aj širší sortiment výrobkov, alebo rôzne kombinácie funkcií spojiť v jednom multifunkčnom zariadení. V strednej Európe medzi hlavné produkčné centrá týchto výrobkov patrili najmä nemecké mestá Augsburg a Norimberg, kde po niekoľko storočí fungovali dielne v podobe malých rodinných „frien“, ktoré vyrábali rôzne typy slnečných hodínok, ale aj kompasy a ďalšie prístroje pre celú Európu.

▲ Obr. 1. Porovnanie štruktúry povrchu vertikálnej časti diptychových hodínok z Hradu Uhrovec s iným predmetom z pravej slonovi-ny a predmetom z imitácie slonoviny (Foto L. Vrbiková).

Fig. 1. Comparating structure of vertical part of the sundial found at Uhrovec Castle with an artefact made of real ivory and an imi-tation of ivory artefact (Foto L. Vrbiková).

V uhorskom prostredí už v druhej polovici 15. storočia pôsobili viacerí významní vzdelanci, ktorí prispeli k roz-voju vedeckého poznania v rôznych oblastiach. K napredovaniu aritmetiky, astronómie a trigonometrie prispeli naj-mä Georg von Peurbach a jeho žiak Johannes Müller von Königsberg (neskôr známy ako Regiomontanus, *1436, †1476), ktorý počas svojho pobytu v Uhorsku v rokoch 1467–1471, v rámci ktorého prednášal matematiku a astro-nómiu na bratislavskej univerzite Academií Istropolitane, tiež navrhoval, zostavoval a vyrábala rôzne technické zaria-denia vrátane viacerých typov slnečných hodín pre uhorského kráľa Mateja Korvína (1458–1490), neskôr pre kar-dinála Bessariona a pre pápeža Sixta IV. V roku 1471 sa Johannes Müller presťahoval do Norimbergu a založil tam dielňu na výrobu kompasov a hodín. Život a dielo Johanna Müllera monograficky spracoval E. Zinner (1968; v an-glickom preklade Zinner 1990). V podpore rozvoja vzdelanosti pokračovali v 16. storočí po získaní uhorského trónu aj významní habsburgovskí panovníci Ferdinand, Maximilián a Rudolf. Cisár Ferdinand I. sa v rokoch 1541 a 1542 trikrát stretol s popredným matematikom Georgom Hartmanom, pôsobiacim v Norimbergu, a nechal si ukázať jeho prístroje (Engelhardt et al., 4). Viedli spolu tiež vedecké diskusie o astronómii, perspektíve a magnetizme (Klemm 1993,

▲ Obr. 2. Ptolemaius a Regiomontanus v spoločnej vedeckej rozprave, zobrazení na frontispice Regiomontanovho spisu vydaného v Norimbergu (16. stor.). Zdroj: (<http://www.sites.hps.cam.ac.uk/starry/regiomontanus.html>), navštívené 9. 7. 2018.

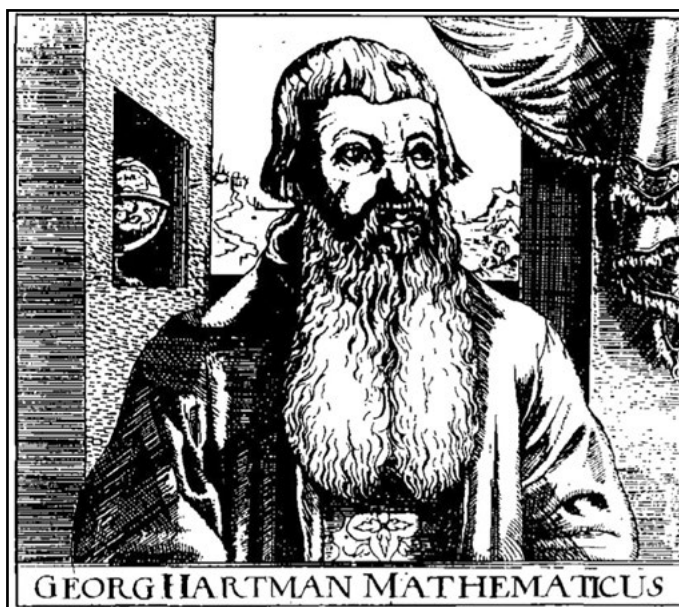
Fig. 2. Ptolemaius and Regiomontanus in scientific discussion, depicted on frontispice of Regiomontanus' paper published in Noremberg (16th century). Source: (<http://www.sites.hps.cam.ac.uk/starry/regiomontanus.html>), visited 9. 7. 2018.

sundial), prenosné alebo cestovné slnečné hodinky (*tragbare / Reisonsonnenubr, portable / travel sundial*) alebo tiež sklápacie (zatváracie) slnečné hodinky (*Klappsonnenubr, folding / collapsible sundial*), prípadne hodinky s kompasom (*Sonnenubr mit Kompass, sundial with compass*). V dobe produkcie diptychových slnečných hodínok s kompasom sa používalo pre ne tiež zjednodušené označenie “*kompas*”. Kým pri vertikálnych alebo horizontálnych stacionárnych slnečných hodinách ich orientáciu vzhľadom na svetové strany stačilo správne určiť jednorazovo pri ich zhotovení, prenosné slnečné hodinky na správne určenie času pri každom použití vyžadovali, aby ich používateľ dokázal orientovať vertikálnu os ciferníka presne na sever. Preto bol kompas ich nevyhnutnou súčasťou, integrovanou v horizontálnej časti diptychových hodínok do stredu ciferníka v kruhovej priehlbine uzavretej sklíčkou, pod ktorým bola zmagnetizovaná kovová (obvykle mosadzná) strelka, v strede s polguľovitou dutinou, otáčajúcou sa na kovovom trní. Vo väčšine prípadov mali diptychové hodinky dva ciferníky, umiestnené na ventrálnej strane horizontálnej a vertikálnej časti hodínok. Nitka napnutá medzi nimi predstavovala šikmý gnómon (*polos*), paralelný so zemskou osou, teda zvierajúci s horizontálnou rovinou uhol rovnajúci sa hodnote miestnej zemepisnej šírky a prechádzajúci rovinou miestneho poludníka. Slnečné hodiny so šikmým gnómonom sa v Európe začali objavovať po roku 1430 (*Sokol 2004, 89*). Spočiatku boli vyrobené

54). Georg Hartman vo veľkej miere nadviazal na dielo Johannes Müllera. Rozvinul ho v teoretickej aj praktickej rovine – vo výrobe rôznych druhov špecializovaných technických zariadení s originálnym a vynaliezavým dizajnom, vrátane vreckových slnečných diptychových hodínok s kompasom, ktoré vystupujú ako osobitný typ a mimoriadne obľúbený “patent” v spomenutom širokom sortimente technických zariadení vyrábaných v renesančnom Norimbergu. K významným prínosom G. Hartmana patrí tiež opísanie javu magnetickej inklinácie – odchýlky zmagnetizovanej strelky kompasu o 9° od astronomického severu. V rokoch 1526–1527 napísal učebnicu *Fabrica horologiorum*, s konštrukčnými plánmi pre rôzne typy slnečných hodínok (*Engelhardt et al., 1*).

Diptychové slnečné hodinky sa po prvýkrát objavujú v polovici 15. storočia (*Michal 1980, 38; Wilk-Woś 2013, 436*), hoci cestovné slnečné hodinky (*viatorium pensile*) používali už Rimania (*Drenko 2005, 142*). Po objavení diptychových hodínok si tento výrobok zachováva popularitu aj napriek konkurenčným vynálezom iných druhov vreckových hodínok až do 19. storočia; čiastočne zrejme aj preto, že mechanické vreckové hodinky zostávali dlhý čas absolútne luxusným tovarom (*Küblborn 2002*), no k tomu je potrebné prirátat' ich ďalšiu nevýhodu: na dosiahnutie ako-tak presnej a spoľahlivej prevádzky ich bolo nevyhnutné pravidelne a často naťahovať, takže slnečné hodinky sa používali paralelne popri ešte nedokonalých mechanických typoch hodínok na stanovovanie času pre ich korekciu. V Európe sú diptychové hodinky známe pod viacerými označeniami: ako vreckové slnečné hodinky (*Taschenonnenubr, pocket sundial*), diptychové slnečné hodinky (*díptych Sonnenubr, díptych*

pre konkrétnu zemepisnú šírku. V priebehu 17. storočia výrobcovia dosiahli univerzálnosť ich použitia vďaka umiestneniu viacerých dierok pre rôzne zemepisné šírky, takže po prestavení nitky a jej uchytení do správnej dierky pre zemepisnú šírku daného miesta mohli byť hodinky efektívne využívané v celej Európe. Zoznam zemepisných širok pre rôzne európske mestá zvyčajne býval uvedený na niektorom z polí vertikálnej časti hodiniek. Do tejto skupiny patrí napríklad zachovaný exemplár v zbierkach Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi (H-10531), signovaný výrobcom: „J. G. Kleini“. Ďalším rozšírením funkčnosti bolo pridanie lunárnej volvely¹ na dorzálnu stranu vrchnej alebo spodnej časti diptychových hodiniek, ktorá umožňovala určiť čas aj po západe slnka s využitím mesačného svitu, čím sa získala hodnota tzv. „mesačného času“; ten sa následne pomocou lunárnej volvely prepočítal na solárny čas. Takto bolo možné určiť čas pomocou diptychových hodiniek aj v noci, no s menšou spoľahlivosťou ako cez deň, s možnou odchýlkou až 50 minút (Lloyd 1989, 123, 126). S. A. Lloyd uvádza, že zo 77 slonovinových diptychových hodiniek v Harvardskej zbierke historických vedeckých nástrojov až 80 % exemplárov bolo vyrobených aj s lunárnou volvelou (Lloyd 1989, 126).

▲ Obr. 3. Georg Hartman, medirytina neznámeho autora, 16. stor., Stadtgeschichtliche Museen, Grafische Sammlung Nürnberg (podľa Klemm 1993, 45).

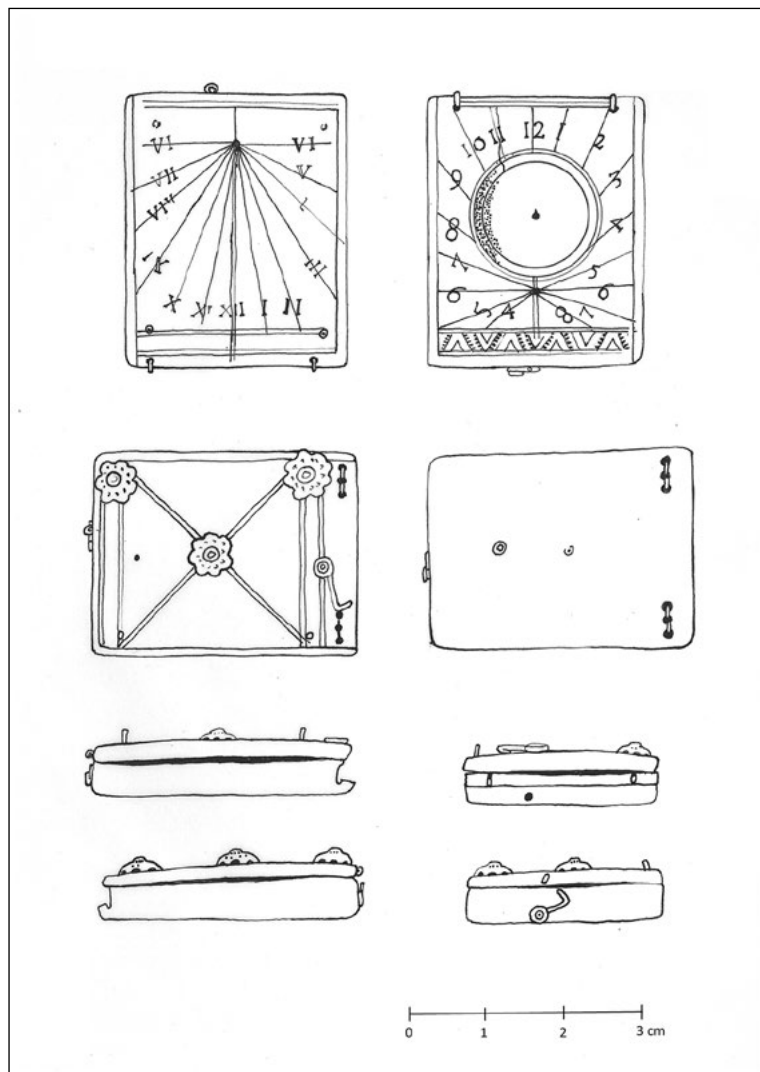
Fig. 3. Georg Hartman, copper engraving, anonymous, 16. stor., Stadtgeschichtliche Museen, Grafische Sammlung Nürnberg Source (after Klemm 1993, 45).

Dômyselnosť dizajnu diptychových hodiniek spočívala tiež v tom, že dve rozmerom aj tvarom zhodné časti v uzavretom stave chránili vnútorné časti hodiniek, a pritom zabezpečovali kompaktnosť a komfortnú odkladateľnosť zariadenia (často umocnenú aj miniatúrnymi rozmermi hodiniek), zároveň po roztvorení vrchnej časti a jej fixovaní do vertikálnej polohy napli nitku vo funkcii gnómonu slnečných hodín, ktorej tiež na oboch ciferníkoch určil čas. Diptychové hodinky sa zvyčajne nosievali uložené v koženom, drevenom alebo plátennom puzdre², ktoré kopírovalo tvar hodiniek a mohlo byť zavesené na opasku. Ak pripustíme paralelu zo súčasnosti, kompaktným dizajnom a spôsobom otvárania pri použití (a iste aj popularitou a symbolickou funkciou ako odznak prestíže – „imidžu“ majiteľa) diptychové slnečné hodinky môžu pripomínať tvarom, kompaktnosťou a multifunkčnosťou dnešné mobilné telefóny, najmä ich donedávna veľmi populárne vyklápacie typy.

Dizajn a tvar diptychových hodiniek sa v priebehu ich viac ako tristoročného používania menili v závislosti od dobovej a miestnej módy, vkusu výrobcu aj užívateľa. Ako materiál na horizontálnu aj vertikálnu časť diptychových slnečných hodiniek s kompasom sa spočiatku používal kov, približne od roku 1480 aj drevo a o niečo neskôr aj slonovina, pričom najstarší doložený exemplár tohto druhu pochádza z roku 1518 (Zinner 1956, 94). V 17. storočí sa uplatňuje pri výrobe horizontálnej časti diptychových hodiniek z úsporných dôvodov aj kombinácia dreva so slonovinou (napr. Zmaić Kralj 2015, 76, inv. č. 38/08, obr. 11.4). Už v 16. storočí sa popri slnečných hodinkách objavujú aj kovové vreckové mechanické hodinky (Iwańczak 2005, 250). Vzhľadom na veľkú variabilnosť variantov, ktoré sa vyrábali v troch základných veľkostných typoch a štyroch štandardných tvaroch (obdĺžnikové, štvorcové, oválne a oktogonálne), sú diptychové hodinky z chronologického hľadiska citlivým druhom nálezu. Navyše v mnohých prí-

1 Výraz *lunárna volvela* používame ako slovakizovanú verziu označenia *lunar volvelle*, používanú pre tento druh astronomicko-kalendárneho zariadenia v angličtine. Išlo o mechanizmus pozostávajúci z otáčavých koncentrických kružnic, obvyčajne s kovovým stredovým kruhom a ukazovateľom, slúžiaci na automatizovaný prepočet tzv. lunárneho času na solárny.

2 Puzdrá na hodinky sa zachovali len výnimočne - napr. kožené puzdro k hodinkám signovaným výrobcom menom GEORGIUS HARTMAN a letopočtom 1562 v British Museum, London, MLA 1900,10–17.1; dostupné online: (<http://www.mbs.ox.ac.uk/epact/catalogue.php?ENumber=11928>), navštívené 9. 7. 2018; kovové puzdro k hodinkám bez signovania a letopočtu, pripísaným P. Reinmanovi: (<http://www.mbs.ox.ac.uk/epact/catalogue.php?ENumber=87542>), navštívené 9. 7. 2018.

▲ Obr. 4. Uhrovské Podhradie – Hrad Uhrovec. Archeologický nález diptychových slnečných hodínok zo slonoviny (Kresba Marian Jaššo).

Obr. 4. Uhrovské Podhradie – Uhrovec Castle. Archaeological find of ivory diptych sundial (Drawing Marian Jaššo).

upravenej a vyhladenej slonoviny, s rytou výzdobou a kovovými aplikáciami, boli nájdené v rámci archeologického výskumu v roku 2012, ktorý realizoval odbor archeológie Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (pozri *Horanský – Jaššo 2012; Katkin – Jaššo – Ďurica – Antoni v tlačí*) v rámci projektu dlhodobej systematickej obnovy Hradu Uhrovec (pozri *Horanská – Horanský – Varga 2018*). Ako to už často býva, tento najdôležitejší nález výskumu sa našiel v úplnom závere výskumnej sezóny, pri rozoberaní posledného ponechaného kontrolného bloku.

Slnečné hodinky boli nájdené v spodnej časti deštruktívnej vrstvy sutiny, ktorá vyplňala interiér miestnosti na prízemí obytno-hospodárskeho spojovacieho traktu, pristavaného k južnému hradbovému múru hradného jadra. Miestnosť so zachovanými obvodovými múrmi po nábehy klenieb prízemnia bola interpretovaná ako kuchyňa, na základe nálezov zaklenutej kamennej chlebovej pece štvorcového pôdorysu v juhozápadnom kúte miestnosti a priľahlého otvoreného ohniska na tehlovej podmurovke a kamennej výlevky v juhovýchodnom kúte miestnosti. Išlo o jednu z viacerých kuchýň na Hrade Uhrovec, spomínaných v zachovaných opisoch hradu zo 17. a 18. storočia. V severnej stene miestnosti, zachovanej približne do výšky jedného metra od úrovne podlahy, bola odkrytá spodná časť okenného otvoru orientovaného do nádvorja, so zachovanými spodnými časťami špaliet. Podlahu miestnosti tvorila udupaná hlina; v severovýchodnom rohu bol zachytený malý úsek maltovej liatej podlahy. Do miestnosti sa

padoch býva meno výrobcu (resp. značka, monogram, miesto alebo rok výroby) na hodinkách priamo uvedené a písomné pramene predstavujú ešte ani zďaleka nevyčerpaný potenciál, obsahujúci dohľadateľné informácie o činnosti a živote ich tvorcov. Veľká rôznorodosť typov vyrábaných hodínok doložená aj v rámci sortimentu toho istého výrobcu a menší počet zachovaných exemplárov zo staršieho obdobia výskytu tohto výrobku spôsobujú, že presné určenie roku výroby a mena výrobcu je pomerne náročné, ak daný exemplár tieto údaje priamo neobsahuje (tak ako pri exemplári z Hradu Uhrovec), resp. keď neobsahuje ani značku výrobcu v podobe charakteristického grafického symbolu. Komplikácie pri určení výrobcu spôsobuje aj skutočnosť, že viaceré prvky výrobcovia od seba preberali, alebo dokonca vyrábali pod značkou iného majstra (zrejme ako učni v jeho dielni ešte predtým, než sa stali členmi cechu, prípadne prevzali konkrétny grafický motív z výrobku od staršieho výrobcu).

3. Nález slnečných hodínok na Hrade Uhrovec

Hrad Uhrovec sa nachádza v Strážovských vrchoch, v katastri obce Uhrovské Podhradie. Vreckové diptychové slnečné hodinky v tvare knihy, vyrobené z kvalitne

vstupovalo z nádvorja úzkym vstupom v severnej časti východnej steny, s čiastočne zachovaným pravouhlým kamenným portálom s jednoduchou profiláciou, z ktorého sa zachoval prah, kompletná južná stojka šambrány a spodná časť severnej stojky šambrány. Celý priestor bol pôvodne zaklenutý kamennou valenou klenbou, z ktorej zvyšok sa zachoval pri južnej hradbe. V úrovni druhého nadzemného podlažia nad kuchyňou bol pozdĺž južnej hradby odkrytý zachovaný úsek tehlovej podlahy. Nálezový materiál z interiéru obsahoval veľké množstvo sivej zadymovanej keramiky, neglazovanej keramiky s farebným črepom, glazovanej keramiky s farebným črepom, maľovanej keramiky a majoliky, datovanej do obdobia v rozmedzí 16. až 19. storočia. Z priestoru nad odkrytou chlebovou pecou bola získaná kolekcia zlomkov glazovaných i neglazovaných kachlíc, z ktorých sa podarilo rekonštruovať komorové kachlice s motívom dvojorla, štítové kachlice s presekávaným motívom Palie, zeleno glazované a polychrómne glazované komorové kachlice s rastlinnými motívmi a reprezentatívna komorová polychrómne glazovaná kachlica s motívom rytiera v brnení.

K vlastnému nálezu slnečných hodínok zo slonoviny³ došlo pri rozoberaní kontrolného bloku v interiéri prízemja kuchyne. Horizontálna aj vertikálna časť hodínok majú zhodný formát obdĺžnikového tvaru s rozmermi 28 x 37 mm, na ventrálnej strane s rytými líniami, radiálne sa zbiehajúcimi v dierkach slúžiacich pôvodne na uchytenie nitky vo funkcii šikmého gnómonu, ktorá pri nasmerovaní hodínok pomocou kompasu integrovaného do horizontálnej časti vrhala tieň na ciferníky oboch ventrálnych častí. Nitka sa nezachovala. Hrúbka doštičky horizontálnej časti hodínok sa pohybuje od 5 do 6 mm (maximum v pravej hornej časti), hrúbka vertikálnej časti je 2 mm. Ciferník spodnej časti (podstavy) hodínok je umiestnený do obdĺžnikového poľa ohraničeného rytými líniami. Po stranách hornej časti sú dve dierky na kovové drôtičky vo funkcii pántov, ktorými sú spodná a vrchná časť spojené, umožňujúc otváranie častí do pravého uhla. Medzi týmito dierkami je rytá línia zdvojená. Spodnú časť poľa ciferníka podstavy ohraničuje dekoratívny pás, vymedzený hore aj dole zdvojenou rytou horizontálnou líniov. V tomto páse sú v pravidelnom rade vedľa seba štyri vyryté rovnoramenné trojuholníky, s podstavou umiestnenou na zdvojenej ryhe tvoriacej spodný okraj pásu a vrcholmi trojuholníkov pod zdvojenou ryhou tvoriacou horný okraj pásu. Línie ramien trojuholníkov sú zdvojené o niečo slabšou rytou líniov. V medzerách medzi touto štvoricou trojuholníkov sú protistojne umiestnené ďalšie tri trojuholníky zhodného tvaru aj veľkosti. Vonkajšie línie ramien všetkých trojuholníkov sú rovnomerne rytmizované

▲ Obr. 5. Uhrovské Podhradie – Hrad Uhrovec. Archeologický nález diptychových slnečných hodínok zo slonoviny. Pohľad na hodinky v otvorenej polohe. (foto Peter Horanský).

Fig. 5. Uhrovské Podhradie – Uhrovec Castle. Archaeological find of ivory diptych sundial (foto Peter Horanský).

3 Skutočnosť, či ide o slonovinu, sme sa pokúsili overiť mikroskopickým porovnaním povrchu hodínok s iným predmetom vyrobeným zo slonoviny (za laboratórne overenie a zhotovenie fotografií mikroskopických snímok ďakujeme pracovníckam chemicko-technologického oddelenia Pamiatkového úradu SR). Štruktúra povrchu bola v oboch prípadoch podobná. Vzhľadom na doloženú produkciu slonovinových výrobkov v Norimbergu v 16. storočí, zahŕňajúcu tiež diptychové slnečné hodinky, ako aj na jemnosť vyrytých línii na náleze z Hradu Uhrovec a hrúbku horizontálnej časti hodínok sme dospeli k záveru, že tieto hodinky sú vyrobené zo slonoviny. V záujme vyhnúť sa použitiu deštruktívnych metód nepovažujeme v tomto prípade za potrebné druh materiálu ďalej laboratórne overovať.

spolu jedenástimi päťicami drobných vrypov, vytvorených typáriom s trojuholníkovým hrotom, pričom pri všetkých trojuholníkoch okrem prvého sú zlúčené oproti sebe stojace trojuholníkové vrypy v miestach kontaktu stúpajúceho ramena protistojného trojuholníka s ramenom nasledujúceho trojuholníka stojaceho podstavou na spodnej línii, čím vzniká z dvoch navzájom protistojných päťíc trojuholníkových vrypov jedna päťica zlúčených obdĺžnikových vrypov (akoby na spôsob zipsu). Dochádza tak k pravidelnému striedaniu línii päťíc zlúčených obdĺžnikových vrypov (stúpanie k vrcholu trojuholníka) a línii päťíc nezlúčených protistojných trojuholníkových vrypov (klesanie od vrcholu trojuholníka). V centrálnej časti podstavy je okrúhla priehlbina, ktorej obvodové rovné steny približne v polovici hĺbky priehlbiny vytvárajú ústupok, takže priemer okrúhlej priehlbiny je pri jej hornom okraji 16 mm a pri dne 14 mm. Celková hĺbka priehlbiny je 4 mm. Jej horný obvod lemuje rytá línia s priemerom 18 mm. V strede dna priehlbiny je zvislý zahrotený kovový trň vysoký 2 mm. Na hrot trňa pôvodne dosadala kovová strelka kompasu, ktorá sa nezachovala (nenašla), umiestnená za plochým kruhovým sklíčkom, ktoré bolo položené na stupeň vytvorený zmenšením priemeru v spodnej časti priehlbiny; ani toto sklíčko sa nezachovalo, lôžko pre jeho uloženie nám však presne definuje tvar a veľkosť sklíčka. Ciferník podstavy je vymedzený osemnástimi ryhami, ktoré sa radiálne zbiehajú v dierke na uchytenie spodnej časti gnómonu, pričom ryhy v pozíciách číslic I, 2, 3, 4 v pravej polovici a číslic 8, 9, 10, II, 12 v ľavej polovici sú ukončené na spomenutej kruhovej ryhe lemujúcej priehlbinu na umiestnenie kompasu. Ciferník podstavy je označený arabskými číslami, pričom v smere hodinových ručičiek sú v pravej polovici poľa pod-

▲ **Obr. 6.** Uhrovské Podhradie – Hrad Uhrovec. Archeologický nález diptychových slnečných hodínok zo slonoviny. Pohľad na frontálnu stranu zdobenú ornamentom pripomínajúcim knižnú väzbu. (foto Peter Horanský).

Fig. 6. Uhrovské Podhradie – Uhrovec Castle. Archaeological find of ivory diptych sundial. Frontal panel decorated with ornament resembling book binding (foto Peter Horanský).

stavy umiestnené v osi radiálnych rýh číslice I, 2, 3 (vychýlená z osi spodnou časťou doprava), 4, 5 (posunutá nižšie a spodnou časťou vychýlená doprava), 6 (spodnou časťou vychýlená doprava), 7 (otočená dolu hlavou) a 8; v ľavej polovici poľa podstavy pokračujú číslice 4 (otočená dolu hlavou a spodnou časťou vychýlená doprava), 5 (spodnou časťou vychýlená doľava), 6 (obrátená dolu hlavou a spodnou časťou vychýlená doľava), 7, 8 (spodnou časťou vychýlená doľava), 9 (spodnou časťou vychýlená doľava), 10, II a 12. V mieste ryhy s číslicou II je ciferník narušený nepravidelnou prasklinou v tvare krivky začínajúcej nad číslicou II, pokračujúcej cez ryhu, obvod a stenu kruhovej priehlbiny pre kompas až ku dnu priehlbiny, ktoré už narušené nie je. Na ventrálnej strane vrchnej (vertikálnej) časti hodiniek je ciferník umiestnený do obdĺžnikového poľa vymedzeného rytou líniou, ktorá je vo vrchnej časti poľa zdvojená. V spodnej časti je pole ohraničené prázdny pásom vymedzeným zhora aj zdola zdvojenou horizontálnou líniou. Ciferník vertikálnej časti hodiniek vyčleňuje trinásť rytých línii, ktoré sa koncentricky zbiehajú v dierke na uchytenie horného konca gnómonu, umiestnenej v hornej časti poľa, v strede spodnej línie prázdneho pásu tvoriaceho hornú časť poľa. Stredná línia je zdvojená a na rozdiel od ostatných pretína aj prázdny pás v spodnej časti poľa. Ciferník vertikálnej časti je označený rímskymi číslicami. V pravej polovici sú v smere hodinových ručičiek v mieste rýh zvislo umiestnené slabými ryhami vyryté číslice VI, V, I (ťažko rozoznateľné – pôvodne zrejme “IIII”), III, II, I a na ľavej polovi-

ci pokračujú XII, XI, X, IX, VIII, VII a VI. Na siedmich miestach poľa sú viditeľné zelené škvrny, vytvorené koróziou kovových častí ukotvených z opačnej (dorzálnej) strany vertikálnej časti hodínok. Na frontálnej dorzálnej strane vrchnej časti hodínok je rytá výzdoba v zdvojenej línii tvoriacej ondrejský kríž, ktorého ramená sú vo vrchnej aj spodnej časti spojené dvojicou zdvojených línii, dotvárajúcich rytý ornament, ktorý pripomína knižnú väzbu. Na štyroch rohoch, kde sa línie stretávajú a v strede, kde sa pretínajú, boli pôvodne umiestnené ozdobné aplikácie vo forme drobných vypuklých roziet (alebo skôr "slniečok" – ozdôb v tvare solárnych symbolov, zároveň evokujúcich kovania knižnej väzby) z mosadzného plechu. Z pôvodného počtu piatich sa zachovali dve rozety na ľavej strane a stredová rozeta. Pozíciu nezachovaných roziet v pravej časti naznačujú zachované kovové stredové nity. Všetky rozety majú rovnaký tvar a veľkosť; sú okrúhle, pričom vonkajší obvodový pás rozety je členený na osem plastických oválnych výdutí, stredný pás rôznym počtom jednoduchých drobných polguľovitých výdutí a vrchol rozety tvorí obopnutá hlavička nitu, viditeľná cez stredovú dierku rozety. Na krajoch vrchnej časti sú obe časti hodínok spojené na dvoch miestach drobnými pántmi z medeného drôtu, uchyteného po oboch stranách cez trojicu dierok umiestnených blízko seba v línii. Fixáciu hodínok v uzatvorenej aj v otvorenej polohe umožňovali mosadzné háčiky a očka v strede dolnej a hornej časti podstavy aj vrchnej časti hodínok. Zachovali sa oba háčiky a očka na vrchnej časti hodínok. Dierka vo vrchnej stene podstavy naznačuje polohu

druhého očka, ktoré sa nezachovalo. Dorzálna strana podstavy je nezdobená. Žiadna časť hodínok nenesie stopy maľovania alebo inkrustácie vyrytých rýh, avšak vzhľadom na stav zachovania a nálezové okolnosti, ako aj s prihliadnutím na zachované analógie je pravdepodobné, že pôvodne boli niektoré prvky ventrálnej časti hodínok zvýraznené čiernou, červenou, hnedou alebo zelenou inkrustáciou. Nasvedčuje tomu aj extrémna jemnosť rýh, ktorými sú značené číslice ciferníkov, pričom najmä pri ciferníku na ventrálnej strane vertikálnej časti hodínok sú niektoré z rímskych číslic na hranici rozoznateľnosti. Povrch všetkých častí hodínok má béžovú farbu, s výnimkou spomenutých zelenkavých škvŕn v okolí kovových súčastí. Dorzálna časti sú skôr lesklé, ventrálne časti matné, s výnimkou lesklej škvŕny podkovovitého tvaru v strede hornej časti poľa ciferníka s rímskymi číslicami na ventrálnej strane vertikálnej časti hodínok – vzniknutý asi otláčením uloženej nitky, keď boli hodinky v zavretej polohe.

Uhol, ktorý zvierala nitka gnomónu prevlečená cez dierky v horizontálnej a vertikálnej časti hodínok s rovinou ventrálnej strany horizontálnej časti hodínok v otvorenej polohe, sme odmerali uhlomerom a zistili sme veľkosť 47°.

▲ Obr. 7. Uhrovské Podhradie – Hrad Uhrovec. Archeologický nález diptychových slnečných hodínok zo slonoviny. Pohľad na ventrálnu stranu horizontálnej časti hodínok s priehľbinou pre kompas. (foto Peter Horanský).

Fig. 7. Uhrovské Podhradie – Uhrovec Castle. Archaeological find of ivory diptych sundial. Ventral side of horizontal part with the pit for compass. (foto Peter Horanský).

4. Otázka proveniencie a datovania nálezu hodiniiek z Hradu Uhrovec

Opísané nálezové okolnosti, žiaľ, neumožňujú formulovať relevantné závery k otázkam proveniencie a datovania nálezu. Vrstva, v ktorej boli hodinky nájdené, vznikla deštrukciou troch podlaží nad kuchyňou, takže obsahovala premiešaný materiál s prevahou stavebnej sutiny (kamene, malta, omietka, tehly, íl z výplne medziklenbových priestorov, časti zuhoľnatených drevených trámov a dosiek, železné stavebné kovania, úlomky kachlíc a tehly z kachľových pecí, fragmenty plochého skla a olovených rámkov okenných výplní), medzi ktorým sa sporadicky vyskytovali fragmenty keramických a ojedinele aj sklenených nádob, zvieracie kosti a drobné nálezy. Predpokladáme, že slnečné hodinky sa do tejto vrstvy mohli dostať spolu s prepadnutou deštrukciou z vyšších podlaží obytno-hospodárskeho traktu, v súvislosti s jeho zánikom počas požiaru hradu v roku 1848. Vzhľadom na to, že boli nájdené vo vrstve niekoľko centimetrov nad podlahou, mohli patriť aj k pôvodnému vybaveniu interiéru kuchyne (pekárne) na prízemí. Do úvahy prichádza aj možnosť, že hodinky už v čase deštrukcie tohto traktu boli niekde “stratené” (zapadnuté medzi tehlovou dlažbou resp. drevenou dlážkou poschodí, alebo vo výplni medziklenbového priestoru nad prízemím).

Ako sme už spomenuli, hodinky z Hradu Uhrovec boli vyrobené pre severnú zemepisnú šírku 47°. Táto rovnobežka prechádza strednou časťou dnešného Maďarska približne v úrovni najsevernejšej časti jazera Balaton. Podobnú zemepisnú šírku má smerom na západ aj rakúsky Graz, švajčiarsky Luzern, Neuchâtel, francúzske Loudun, Nevers, a smerom na východ rumunská Oradea, moldavský Kišínov.

Na základe dostupných analógií medzi archeologickými nálezmi sme sa pokúsili o podrobnejšiu analýzu historického kontextu nálezu hodiniiek z Hradu Uhrovec a možností datovania a určenia proveniencie tohto výrobku. Pri hľadaní analógií medzi archeologickými nálezmi sme počiatocne vychádzali zo štúdie Z. Drenka (*Drenko 2005*), podávajúcej v súvislosti s nálezom diptychových hodiniiek z opevneného kostola vo Svodíne aj základný prehľad obdobných nálezov v stredoeurópskom kontexte. Na štúdiu Z. Drenka nadviazala Z. Wilk-Woś, ktorá aktualizovala prehľad o niektoré novšie nálezy a rozšírila ho na celkový počet 43 archeologických nálezov slnečných hodín zo strednej a východnej Európy (*Wilk-Woś 2013*)⁴. Predmetom záujmu Z. Wilk-Woś sú popri vreckových diptychových hodinkách tiež kovové prsteňové slnečné hodinky (*Ringsonnenuhr*) a v jednom prípade aj závesné keramické slnečné hodiny (Letanovce – Kláštorisko v Slovenskom raji). Ako logicky zo samotného zadania vyplýva, pre komplexné pochopenie témy je nevyhnutné poznať, ako skúmaný predmet pôvodne v skutočnosti vyzeral, na čo sa používal, ako fungoval a z čoho pozostával. Z. Wilk-Woś (*2013*) do veľkej miery zostáva v zajatí “archeologického uhla pohľadu”, zozbierané nálezy navzájom takmer neporovnáva, pri ich datovaní sa opiera iba o určenie datovania vrstiev, v ktorých boli nájdené autormi archeologických výskumov. To so sebou nesie hneď niekoľko nástrah. Prvou z nich je známa komplikácia, že čas, keď sa artefakt stane súčasťou kultúrnej vrstvy, môže byť dosť vzdialený od času, keď bol artefakt vyrobený. V ideálnom súpise nálezov hodiniiek sa preto javí ako kľúčové – vždy ak je to možné – doložiť a samostatne určiť datovanie nálezovej vrstvy a datovanie samotného vzniku exempláru (v katalógu nálezov slnečných hodín, ktorý je súčasťou štúdie Z. Wilk-Woś, sa takéto rozlíšenie datovania objavuje iba v niekoľkých prípadoch). Druhým problémom je, že v súpise sa popri sebe ocitli prenosné slnečné hodiny rôzneho druhu, ktoré by bolo vhodnejšie diferencovať na podkategórie, keďže sa navzájom značne líšia – tvarom, technickým princípom, výrobcom a v spomenutom prípade závesných slnečných hodín aj funkčným určením. V prevažujúcej kategórii vreckových diptychových slnečných hodiniiek je objektívnym problémom značná torzovitosť a zlý stav zachovania exemplárov. To je možné čiastočne kompenzovať porovnaním so zachovanými exemplármi v zbierkach múzeí, čo v česko-slovenskom kontexte rámcovo naznačil Z. Drenko (*Drenko 2005*, 145) a najnovšie M. Mácelová (*Mácelová 2017*). Mimoriadne dôležitý posun v tejto oblasti bádania nastal nedávno vďaka významnému nálezu lode, ktorá stroskotala na začiatku 17. storočia na plytčine Mijoka neďaleko ostrova Murter v Chorvátsku. Nález publikovala v detailnej štúdiu V. Zmaić Kralj (*Zmaić Kralj 2015*). Náklad lode obsahoval popri inom luxusnom tovare aj výrobky norimberských dielní, vrátane veľkého počtu diptychových hodiniiek viacerých druhov a od viacerých výrobcov (Hans Miler, Leonhart Miller, Hans Tucher), vyrobených koncom 16. a začiatkom 17. storočia. Práve nález z Mijoky svojou bohatou typovou diverzitou diptychových hodiniiek evidentne používaných v jednom období naj-

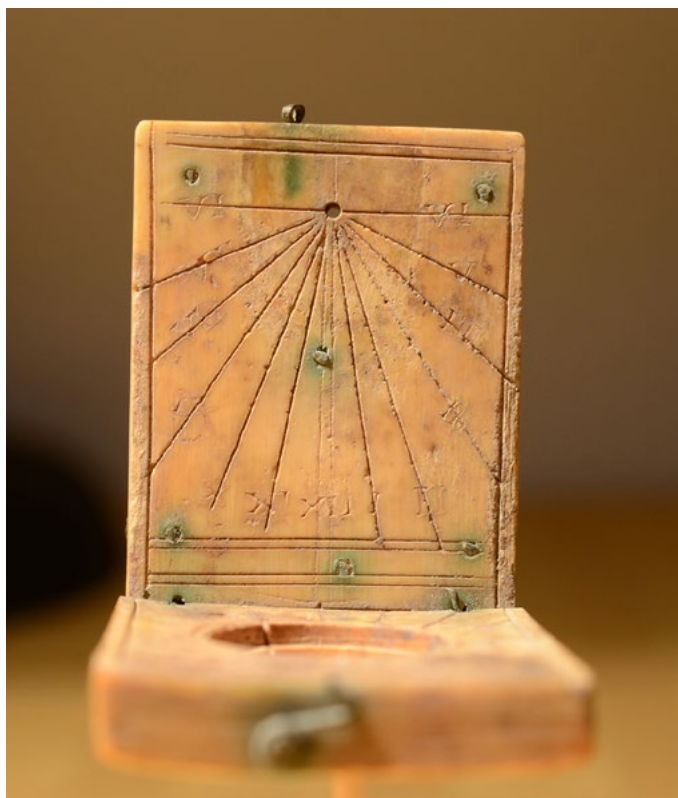
4 Za upozornenie na túto štúdiu vďačím M. Slívkovi.

lepšie dokladá komplikovanosť datovania tohto veľmi špecifického druhu nálezu. Zároveň poukázal na to, že výrobcovia produkovali paralelne a intencionálne exempláre nielen v rôznych veľkostiach, ale aj v odlišných triedach kvality a z rôznych druhov materiálov. Vďaka vlhkému prostrediu sa zachovali aj inak v archeologickom materiáli zriedkavo zastúpené hodinky zo slonoviny v kombinácii s drevom. Obohatením je tiež poznanie, že diptychové hodinky sa transportovali popri podobe finalizovaných výrobkov aj vo forme polotovaru bez drobných súčastí. V neposlednom rade tento nález významne rozšíril možnosti synchronizovania nálezov rôznych typov diptychových hodínok nielen medzi sebou navzájom, ale aj s inými druhmi chronologicky citlivých nálezov. Výrobky Hansa Mílera a Hansa Tuchera z potopenej lode na Míjoke sú dizajnom ventrálnych častí s ciferníkmi pomerne blízke nálezu hodínok z Hradu Uhrovec. Dizajn ciferníkov však nemôžeme považovať za určujúci prvok, pretože vieme, že viacerí výrobcovia diptychových hodínok používali tie isté predlohy na vytvorenie ciferníkov, pochádzajúce napríklad z diela G. Hartmana *Fabrica horologiorum* (Hartmann 1527).

Hoci úplne zodpovedajúcu analógiu k diptychovým hodinkám z Hradu Uhrovec sa nám nepodarilo nájsť, na základe analýzy viacerých štýlových prvkov a ich porovnávania so stovkami publikovaných exemplárov diptychových hodínok z archeologických výskumov a zo zbierok múzeí sa nám podarilo dospieť k viacerým spresňujúcim zisteniam. Sledovali a porovnávali sme pritom atribúty ako sú rozmery, materiál, použité techniky a kvalita výzdoby, tvar a umiestnenie ciferníkov a číslíc, tvar a umiestnenie uzatváracích mosadzných prvkov a dekoratívnych mosadzných aplikácií.

Predpokladáme, že nájdený exemplár bol vyrobený v nemeckom Norimbergu v 16. storočí. V tomto meste fungovalo viacero špecializovaných dielní, produkujúcich diptychové snečné hodinky v dlhšom období, pričom sa rodinné remeslo odovzdávalo po niekoľko generácií. Vďaka tomu, že niektoré z nálezov boli signované menom výrobcu, alebo dokonca aj letopočtom výroby, poznáme mená viacerých norimberských majstrov (v nemeckých písomných prameňoch uvádzaných ako „Kompassmacher“). V roku 1510 si 20 norimberských výrobcov kompasov zriadilo spoločný cech, ktorý fungoval až do 18. storočia (Liebau 2018, 11). Vďaka komparácii zachovaných písomných prameňov je teda možné určiť aj obdobie pôsobenia jednotlivých výrobcov. V období medzi rokmi 1500–1700 v Norimbergu vyrábali diptychové hodinky rodiny Karner, Lesel, Miller, Reinmann, Troschel, Tucher a ďalšie (Drenko 2005, 142; Zaič Kralj 2015, 75; porovnaj Liebau 2018, 12; Gouk 1988). Ich produkcia sa dostávala do celej Európy a ako dokazujú nálezy z amerického Jamestownu, dokonca aj za oceán (Jamestown Rediscovery 2012).

Výrobca Hans Míler, s ktorého menom sa stretávame pri signovanom exemplári nájdenom vo Svodíne na južnom Slovensku (Drenko 2005, 143–144, obr. 2, obr. 3; Wilk-Woś 2013, 450, obr. 5–4; Machajdíkovi 2014, 72, obr. 2), nie je ešte na základe dosiaľ známych nálezov a písomných prameňov presne časovo zaradený (môže ísť aj o otca a syna s totožným menom). Podoba priezviska, na rozdiel od ostatných známych predstaviteľov tejto dielne, ešte s jednoduchým nez dvojitým písmenom L uprostred mena, môže nasvedčovať, že práve Hans bol najstarším z doložených

▲ Obr. 8. Uhrovské Podhradie – Hrad Uhrovec. Archeologický nález diptychových snečných hodínok zo slonoviny. Pohľad na ventrálnu stranu vertikálnej časti hodínok. (foto Peter Horanský).

Fig. 8. Uhrovské Podhradie – Uhrovec Castle. Archaeological find of ivory diptych sundial. Ventral side of vertical part (foto Peter Horanský).

predstaviteľov rodu. Nález zo Svodína je rámcovo datovaný na prelom 16. a 17. storočia (Drenko 2005). V tomto prípade ide o kostené diptychové hodinky oválneho tvaru. Pri porovnaní s nálezom z Hradu Uhrovec nachádzame viaceré odlišnosti: popri rozdielnom tvare je najpodstatnejší rozdiel v riešení dorzálnej strany vrchnej časti hodínok; kým pri exemplári z Uhrovca je riešená výlučne dekoratívne, s aplikovanými kovovými ozdobami a rytými líniami evokujúcimi knižnú väzbu, pri exemplári zo Svodína je na čelnej strane hodínok kruhová priehlbina, ktorú lemujú koncentrické ryté kružnice, predstavujúca s najväčšou pravdepodobnosťou pozostatok po kovovej lunárnej volvele, akými bývali často vybavené diptychové hodinky od 2. polovice 16. storočia a najmä v 17. storočí (E. Zinner uvádza najstarší doklad lunárnej volvely na diptychových hodinkách vyrobených v Norimbergu z roku 1546: Zinner 1956, 95; odvtedy sú známe aj staršie exempláre s lunárnou volvelou – napr. inv. č. 70129 v Museum of the History of Science, Oxford - datované do roku 1539; podrobne o lunárnych volvelách Lloyd 1989).

V porovnaní so známymi archeologickými nálezmi vreckových diptychových slnečných hodínok z územia Slovenska (Banská Bystrica, Ilija, Svodín) sa dá konštatovať, že pri exemplári z Hradu Uhrovec ide zjavne o najstarší a zároveň najlepšie zachovaný nález.

Priezviskom zachovaným iba v čiastočnej podobe "ILER" je signovaný tiež exemplár vykopaný na zámku Gifhorn v Dolnom Sasku, datovaný na prelom 16. a 17. storočia (Wilk-Woś 2013, 444). Ďalším archeologickým nálezom výrobku tohto majstra je horizontálna časť slonovinových diptychových slnečných hodínok, nájdená v pivnici jedného z domov najstaršej britskej kolónie v americkom meste Jamestown vo vrstve datovanej do rozmedzia rokov 1607–1610 (Jamestown Rediscovery 2012). Grafická podoba ciferníka s arabskými číslicami, ohraničenie poľa zdvojenou rytou líniou a mosadzné prvky na uzatváranie sú blízke nálezom z Hradu Uhrovec. Spodný pás ventrálnej strany horizontálnej časti sa však líši: namiesto ornamentu je tu umiestnené meno výrobcu písané v minuskule, ohraničené tromi grafickými symbolmi – značkou výrobcu v podobe solárneho symbolu. Identické symboly sa nachádzajú aj vo všetkých štyroch rohoch ciferníkového poľa, od ktorého sú oddelené štvrtkruhovým oblúčikom. Z. Wilk-Woś považuje za najstaršieho spoľahlivo doloženého predstaviteľa rodu Miller výrobcu exemplára nájdeného v Banskej Bystrici, menom Lienhart

▲ Obr. 9. Diptychové hodinky signované Hans Ducher z roku 1580 (Royal Museum Greenwich, AST0494). Zdroj: (<http://collections.rmg.co.uk/collections/objects/10656.html>), navštívené 9. 7. 2018.

Fig. 9. Diptych sundial signed by Hans Ducher, 1580 (Royal Museum Greenwich, AST0494). Source: (<http://collections.rmg.co.uk/collections/objects/10656.html>), visited 9. 7. 2018.

Miller (stotožňuje ho s menom výrobcu Leonhart Miller, ktoré sa tiež objavuje na viacerých exemplároch z prvej polovice 17. storočia), ktorý bol činný v rokoch 1602–1651 alebo 1594–1643 (Wilk-Woś 2013, 438). Vo výrobe ďalej pokračoval Nicolaus Miller (1642–1661 alebo 1640–1661; Wilk-Woś 2013, 437–438; porovnaj Zinner 1956, 98 a Thier 1995, 439).

Štýlovo blízke nájdenému exempláru sú hodinky väčšieho formátu s lunárnou volvelou na čelnej strane a nápisom v gotickej minuskule *nacht und tag compass*, ktoré boli predané v aukcii ukončenej 9. 3. 2013 (Liveauctioneers), datované len rámcovo do 16. storočia. Viaceré štýlové prvky a značka výrobcu v podobe hada umožňuje pripísať tento exemplár dielni Hansa Duchera (doložení sú traja pokračovatelia rodu s identickým menom). Pozoruhodná je predovšetkým vzácná zhoda s exemplárom z Uhrovca v podobe kovových aplikácií – mosadzných ozdobných rozetiek, nasunutých na nity upevnené v rohoch frontálnej strany hodínok. Tieto aplikácie sú použité aj na frontálnej strane hodínok v zbierke múzea Royal Museums Greenwich pod číslom AST0494, vy-

robené takisto v dielni Hans Ducher (signované HANS DVCHER ZV NVRNBERG), datované do roku 1580 (*Royal Museums Greenwich*; obr. 9).

Ďalšou analógiou k hodinkám z Uhrovcu, ktorú sa nám podarilo nájsť, je predmet č. MLA 1871,11-15.15 v zbierke The British Museum. Ide o slonovinové diptychové slnečné hodinky s kompasom, zdobené rytím, čiastočne inkrustovaným červenou farbou, s letopočtom 1578 a menom výrobcu PAVLVS REINMAN ZV NORMBERGH (*The British Museum*, obr. 10). Kľúčovým prvkom, o ktorý sa opiera naša analógia, je dekoratívny pás s motívom s protistojných trojuholníkov na dolnom okraji horizontálnej časti, veľmi podobný výzdobnému pásu, ktorý je umiestnený na tom istom mieste na exemplári z Hradu Uhrovec. Motív sa odlišuje tým, že v prípade exemplára z Britského múzea je tvorený vždy oddeleným párom protistojných trojuholníkov, pri ktorých pásy lemujúce ramená trojuholníkov presahujú vrchol trojuholníka a pretínajú sa v tvare X. Trojuholníky sú inkrustované striedavo čiernou a červenou farbou. Paul Reinman (*asi 1557, †1609) bol synom norimberského výrobcu slnečných hodín Hieronyma Reinmana, činného v období rokov 1556–1577, ktorý bol súčasníkom a priateľom významného matematika a tiež výrobcu rôznych inovatívnych druhov slnečných hodín Georga Hartmana (*Engelhardt et al.*, 7). Paul Reinman ovládal aj šperkárské remeslo, čo mu umožňovalo vyzdobovať svoje výrobky kvalitne remeselné zvládnutými drobnými kovovými aplikáciami. Paul Reinman od Georga Hartmana tiež prevzal niektoré grafické motívy, vrátane motívu protistojných trojuholníkov.

Rozmermi sú blízke exempláru z Hradu Uhrovec miniatúrne hodinky bez signovania a letopočtu, rovnako pripísané Paulovi Reinmanovi, v zbierke British Museum, London č. MLA 1871,11-15.14⁵ (*obr. 11*). Frontálna strana s motívom knižnej väzby je zdobená kovovými rozetkami. Na ventrálnej strane vertikálnej časti sa v štyroch rohoch obdĺžnikového poľa nachádza motív trojuholníka s prázdnyimi pásmi lemujúcimi ramená trojuholníkov prekríženými v tvare X, rovnako ako v predošlom prípade. Kovové uzatváracie prvky sú veľmi podobné tým na exemplári z Uhrovcu.

▲ Obr.10. Diptychové hodinky signované Paulus Reinman z roku 1578 (The British Museum, MLA 1871,11-15.15). Zdroj: (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=383949001&objectid=55247), navštívené 9. 7. 2018.

Fig.10. Diptych sundial signed by Paulus Reinman, 1578 (The British Museum, MLA 1871,11-15.15). Source: (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=383949001&objectid=55247), visited 9. 7. 2018.

▲ Obr.11. Diptychové hodinky, pripisované Paulovi Reinmanovi (The British Museum, MLA 1871,11-15.14). Zdroj: (<https://www.mhs.ox.ac.uk/epact/catalogue.php?ENumber=79624>), navštívené 9. 7. 2018.

Fig.11. Diptych sundial, attributed to Paul Reinman (The British Museum, MLA 1871,11-15.14). Source: (<https://www.mhs.ox.ac.uk/epact/catalogue.php?ENumber=79624>), visited 9. 7. 2018.

5 (<http://www.mhs.ox.ac.uk/epact/catalogue.php?ENumber=87542>), navštívené 9. 7. 2018.

▲ **Obr.12.** Diptychové hodinky s koženým puzdrom, signované GEORGI-VS HARTMAN z roku 1562 (The British Museum, MLA 1900,10-17.1). Zdroj: (<https://www.mhs.ox.ac.uk/epact/picturel.php?ENumber=11928>), navštívené 9. 7. 2018.

Fig.12. Diptych sundial with leather case, signed by GEORGI-VS HARTMAN, 1562 (The British Museum, MLA 1900,10-17.1). Source: (<https://www.mhs.ox.ac.uk/epact/picturel.php?ENumber=11928>), visited 9. 7. 2018.

a osemčípej hviezdy v štyroch rohoch poľa ventrálnej strany horizontálnej časti hodínok.

ca. Rozdielnosti sú vo formáte na šírku, excentricom umiestnení priehlbiny pre kompas v pravom hornom rohu, odlišný typ ciferníka, navyše iba na horizontálnej časti hodínok a výskyt grafických motívov jednoduchej lineárnej šesťčípej hviezdy (typické tiež pre Geoga Hartmana) a šesťčípeho hlavného florálneho motívu na ventrálnej strane vertikálnej časti hodínok.

Za blízku analógiu považujeme tiež diptychové hodinky signované Georgom Hartmanom s uvedením letopočtu 1562, zachované aj s koženým puzdrom, v zbierke The British Museum (1900,10-17.1; *obr. 12*). Tu sa opäť stretávame s výzdobnými pásmi s motívom protistojných trojuholníkov, na ventrálnej strane vertikálnej aj horizontálnej časti, avšak už bez presahu lemujúcich pásov ramien, čo predstavuje úplnú zhodu s nálezom z Hradu Uhrovec. Trojuholníky sú v tomto prípade inkrustované striedavo červenou a zelenou farbou, oddelené vždy trojuholníkom inkrustovaným zlatou farbou. Vyskytuje sa aj motív jednoduchej lineárnej šesťčípej hviezdy

5. Nález hodínok z Hradu Uhrovec v kontexte dejín hradného panstva

Nezanedbateľný význam pre vyhodnotenie nálezu diptychových hodínok z Hradu Uhrovec má historický kontext. Vzhľadom na postavenie, spoločenský rozhrad a univerzitné vzdelanie mohli takéto hodinky v období 16. storočia najpravdepodobnejšie patriť niektorému z dvoch po sebe nasledujúcich majiteľov hradu: Peter Siládi, zvaný Doktor, ktorý predtým vykonával funkciu správcu kráľovských príjmov, získal hrad do zálohu od Ferdinanda I. v roku 1530. Rovnako je možné, že hodinky patrili ďalšiemu majiteľovi hradu, barónovi Františkovi Zaiovi z Csömöru (*1498, †1570). V druhej polovici 16. storočia vnútropolitický život Uhorského kráľovstva riadila relatívne úzka skupina aristokratov a prelátov (*Pálffy 2010*, 1). František Zai, pôvodne vojenský kapitán mesta Eger, neskôr kapitán Košíc a horného Uhorska, absolvent univerzity v talianskej Padove, v marci 1536 získal do zálohu Uhrovské hradné panstvo na úkor Petra Siládiho, ktorému ho uhorský kráľ Ferdinand I. odňal. Už koncom 30. rokov 16. storočia hrad a niektoré časti panstva boli Petrovi Siládimu vrátené. Po jeho smrti Ferdinand I. v roku 1547 za zásluhy vo vojenských a diplomatických službách daroval hradné panstvo Uhrovec Františkovi Zaiovi (*Koblasa 2011*, 1). František Zai sa tiež krátko predtým, v roku 1546, zúčastnil na vojenskej výprave na pomoc bratovi kráľa Ferdinanda I. Karolovi proti protestantským nemeckým kniežatám. Zomrel v Uhrovci 10. októbra 1570. (*Mrva 2007*, 32–35). Ponúka sa tak hypotéza, že hodinky mohol získať cisár Ferdinand I. pri jednej z doložených návštev norimberského majstra a matematika Geoga Hartmana v rokoch 1541–1542 priamo od výrobcu. Následne ich mohol dať ako dar svojmu vernému služobníkovi Františkovi Zaiovi. V prípade Geoga Hartmana je doložené, že vyrábala rôzne druhy slnečných hodínok „na export“, pre odlišné zemepisné šírky (napr. pre 42° – Konštantínopol; *Engelhardt et al.*, 3–4).

Samozrejme, nemôžeme vylúčiť ani to, že hodinky sa dostali na Hrad Uhrovec až v neskoršom období a iným spôsobom. Absencia signovania a letopočtu na uhrovskom exemplári sa dá vysvetliť miniatúrnym rozmerom hodínok, kde na vyrytie týchto údajov nebolo dost' miesta, čo výrobca kompenzoval aspoň vyrytím svojho “puncu” – dekoratívneho pásu miniatúrnych trojuholníkov v rafinovanom a ťažko napodobniteľnom ornamente.

Výnimočný nález slnečných hodínok z Hradu Uhrovec bol vystavený ako jeden z najstarších exponátov hodín v rámci tematickej výstavy Slovenského národného múzea „Ako sa meral čas“ (1. 8. 2013 – 31. 5. 2014) na Bratislavskom hrade (*Machajdíkova 2014*; fotografia č. 2 na s. 62). Najstarším nálezom slnečných hodín z územia Slovenska, v tomto prípade však nie vreckových, ale závesných, je nález z archeologického výskumu zaniknutého kartuziánskeho kláštora na Skale útočišťa – Kláštorisku v Slovenskom raji; v tomto prípade M. Slivka datuje hodiny do 80. až 90. rokov 15. storočia (*Slivka 1987*).

6. Záver

Vreckové diptychové slnečné hodinky predstavujú jeden z artefaktov symbolických pre obdobie prechodu zo stredoveku do novoveku. Nálezy tohto typu z územia Slovenska sú zatiaľ nepočítané, avšak do budúcnosti môžeme predpokladať ich častejší výskyt najmä v prostredí feudálnych sídiel a najvýznamnejších historických miest. Význam nálezu z Hradu Uhrovec spočíva vo viacerých aspektoch: ide zrejme o najstarší a najlepšie zachovaný archeologický nález diptychových hodínok z nášho územia; pochádza zo systematického archeologického výskumu zo stratifikovanej situácie; svojím náročným umeleckým stvárnením je odznakom vysokej prestíže svojho pôvodného majiteľa, ktorým bol najpravdepodobnejšie niektorý z majiteľov Hradu Uhrovec. Stav zachovania tohto archeologického nálezu je v porovnaní s inými archeologickými nálezmi diptychových hodínok z územia Európy mimoriadne dobrý. Hoci sú hodinky nesignované a bez uvedenia letopočtu a miesta výroby, na základe analógií bolo možné ako miesto výroby s istotou určiť nemecké mesto Norimberg. Použitým materiálom, iluzívnou výzdobou frontálnej strany hodínok v podobe knižnej väzby a veľmi kvalitným a presným remeselným stvárnením v miniaturizovanej veľkosti sa exemplár z Hradu Uhrovec radí k luxusným výrobkom obdobia renesancie, určeným pre najvyššie spoločenské vrstvy. Vďaka charakteristickému ornamentu v podobe pásu protistojných trojuholníkov, uplatnenému v rytej výzdobe hodínok, je možné výrobok priradiť s najväčšou pravdepodobnosťou majstrovi Georgovi Hartmanovi (*1489, †1564), hoci tento motív neskôr prevzal a používal aj majster Paul Reinman (*1557?, †1609). Obdobie vzniku exemplára z Hradu Uhrovec je možné rámcovo ohraničiť spodnou hranicou tvorenou najstarším doloženým výskytom motívu pásu trojuholníkov na hodinkách signovaných „GEORGIVS HARTMAN“ a letopočtom 1562 (*British Museum 1900,10-17.1*) a hornou hranicou tvorenou najmladším doloženým výskytom tohto motívu na hodinkách signovaných „PAVLVS REINMAN ZV NORMBERGE FACIEBAT“ a letopočtom 1578 (*British Museum 1871,1115.15*), avšak z historického kontextu predpokladáme, že hodinky mohol vyrobiť Georg Hartman už okolo roku 1541. Skutočnosť, že sa hodinky našli v intaktnej archeologickej vrstve v interiéri zaniknutého objektu s pôvodnou funkciou kuchyne, dokladá priamu historickú súvislosť s Hradom Uhrovec a jeho majiteľmi. Nález hodínok je dokladom, že v období renesancie aj na území Uhorska predstavitelia vyššej šľachty vlastnili a používali vyspelé technické zariadenia, ktoré zároveň patrili medzi vrcholné výrobky umeleckého remesla. Nález svedčí tiež o rozvinutých kontaktoch uhorského prostredia s nemeckým mestom Norimberg, ktoré v danom období bolo zároveň jedným z najvýznamnejších centier vedy v Európe.

Bibliografia

Adamuš, P. 1980: Slnečné hodiny na Slovensku. Košice.

Andrzejewski, A. – Kajzer, L. 2004: Czas zamków – czas na zamku. Archaeologia Historica Polona 14, 115–133.

Drenko, Z. 2005: Slnečné hodiny s kompasom zo Svodína. Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, 141–150.

Engelhardt, L. – Lindner Hajgis, C. – Nievergelt, D.: Ein Sonnenuhr-Kruzifix von Georg Hartmann (1489–1564) aus Nürnberg. Dostupné online: (http://www.ta-dip.de/fileadmin/user_upload/bilder/20eabd245072fb1b3dbad-335fb08c964_Kruzifix%20Hartmann.pdf), videné 9. 7. 2018.

- Gouk, P. 1988:* The Ivory Sundials of Nuremberg, 1500–1700, Cambridge.
- Horanská, E. – Horanský, P. – Varga, M. 2018:* Uhrovec – projekt záchrany hradu. In: Herceg, P. – Mazúr, R. (eds.): Zachráňme hrady. Záchrana historických ruín občianskymi združeniami v rokoch 2002–2017, Bratislava, 137–144.
- Hanuliak, M. 1996:* Stredoveké nálezy z Ilije a ich význam. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 183–189.
- Hanuliak, M. 2002:* Sídliskový objekt z Ilije. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2001, 61, 254.
- Hartmann, G. 1527:* Fabrica horologiorum. Herzogin-Anna-Amalia-Bibliothek Weimar Cod. fol. max. 29.
- Horanský, P. – Jaššo, F. 2012:* Život na hrade Uhrovec v roku 2012. Monument revue 1–2, 29–30.
- Iwańczak, W. 2005:* Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku. Warszawa.
- Jesenická, M. 2012:* Čas v živote stredovekého človeka. [Diplomová práca, školiteľ: M. Slivka]. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.
- Katkin, S. – Jaššo, F. – Ďurica, P. – Antoni, D. (v tlači):* Výskum v súvislosti s pamiatkovou obnovou hradu Uhrovec. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2013 (v tlači).
- Klemm, H. G. 1990:* Georg Hartmann aus Eggolsheim (1489–1564), Leben und Werk eines fränkischen Mathematikers und Ingenieurs. In: Wissentschäftler und künstler. Beiträge des Ehrenbürg-Gymnasiums Forchheim, Heft 8, Forchheim.
- Klemm, H. G. 1993:* Wissenschaftsgeschichte im regionalen Umfeld einer Schule. Zum Beispiel: Der humanistische Mathematiker und Ingenieur Georg Hartmann (1489–1564) aus Eggolsheim bei Forchheim (Oberfranken). In: Schneider, W. B. (ed.): Wege in der Psychdidaktik. Band 3. Rückblick und Perspektive. Erlangen, 43–56.
- Koblasa, P. 2011:* Zay de Csömör - uhrovečtí páni. Rodopisná revue on-line, 13-3, 2011. Dostupné online: (http://rodopisna-revue-online.tode.cz/2011-3_soubory/01-koblasa.pdf), navštívené 9. 7. 2018.
- Kühblorn, M. 2002:* Eine Sonnen- und Monduhr. Denkmalpflege in Lüneburg, 88-91. Dostupné online: (<https://www.stadtarchaeologie-lueneburg.de/mag/b-sonnuhr.htm>), navštívené 9. 7. 2018.
- Kynčl, R. 2001:* Hodiny a hodinky. Praha.
- Lexikon gréckej civilizácie 1977.* Bratislava.
- Liebau, F. 2018:* Die Kompassmacher aus Nürnberg und Fürth. Präzision aus Tradition. Band 1. [4te komplett überarbeitete Auflage]. Röthenbach. Dostupné online: (http://www.die-kompassmacher.de/dl/DieKompassmacher_Band1_komprimiert.pdf), navštívené 9. 7. 2018.
- Lloyd, S. A. 1989:* Lunar Volvelles and Moondials in Baroque Germany. Journal for the History of Astronomy 20-2 (61), 121-127. Dostupné online: (<http://adsbit.harvard.edu//full/1989JHA....20.121L/0000126.000.html>), navštívené 9. 7. 2018.
- Machajdíková, E. 2014:* Ako sa meral čas. Katalóg výstavy. Bratislava.
- Mácelová, M. 2017:* Diptychové snečné hodiny z výskumu mestského hradu v Banskej Bystrici. In: Harmadyová, K.

- (ed.): Devín Veroniky Plachej. Zborník k životnému jubileu PhDr. V. Plachej. Bratislava, 227–231.
- Michal, S. 1968:* Měření času a vývoj hodinářské výroby. Sborník Národního technického muzea 5, 16–110.
- Michal, S. 1980:* Hodiny (od gnómonu k atomovým hodinám). Praha.
- Mrva, I. 2007:* Uhrovec v letech 1526–1848. In: Uhrovec. Uhrovec, 32–40.
- Pálffy, G. 2010:* Baróni a magnáti v Uhorskom kráľovstve v 16. storočí. Forum historiae, roč. 4, č. 2, 2010. ISSN 1337-6861. Dostupné online: (http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2010/texty_2_2010/palfy.pdf), navštívené 9. 7. 2018.
- Polák, B. 1990:* Přenosné sluneční hodiny. Praha.
- Sbatmáry, I. 2011:* Zay Ferenc báró, mint szolnoki várépítő. Szoljon, 13. 6. 2011. Dostupné online: (<https://www.szoljon.hu/jasz-nagykun-szolnok/magazin-jasz-nagykun-szolnok/zay-ferenc-baro-mint-szolnoki-varepito-383062/>), navštívené 9. 7. 2018.
- Šlívka, M. 1987:* Pozoruhodný nález stredovekých slnečných hodín na Kláštorisku. Nové Obzory 29, 181–188.
- Sokol, J. 2004:* Čas a rytmus. Praha.
- Thier, B. 1995:* Eine beinerne Klappsonnenuhr aus der St.-Lamberti-Kirche in Münster. Ausgrabungen und Funde in Wesfalen-Lippe 9, 435.
- Wilk-Woś, Z. 2013:* Literatura archeologiczna o znaleziskach słonecznych zegarków kieszonkowych z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 61-3, 435–452.
- Zinner, E. 1956:* Deutsche und niederländische astronomische Instrumente des 11.–18. Jahrhunderts. München.
- Zinner, E. 1990:* Regiomontanus: His Life and Work. Studies in the history and philosophy of mathematics, Volume 1. Amsterdam – New York – Oxford – Tokyo.
- Zmaić Kralj, V. 2015:* Craft products of Nuremberg from the Mijoka shipwreck (Croatia). Skyllis - Zeitschrift für maritime und limnische Archäologie und Kulturgeschichte 15-1, 69–86. Dostupné online: (https://www.researchgate.net/publication/311915465_Craft_products_of_Nuremberg_from_the_Mijoka_shipwreck_Croatia), navštívené 9. 7. 2018.

Multimediálne zdroje

- Astronomie in Nürnberg – internetová stránka: (<https://www.astronomie-nuernberg.de>), navštívené 9. 7. 2018.
- The British Museum – internetová stránka: (<http://www.britishmuseum.org>), navštívené 9. 7. 2018.
- The British Museum – Research – Collection: nr. 1871,1115.15 (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1 & assetid=383949001 & objectid=55247), navštívené 9. 7. 2018.
- British Museum, London, Reg. no. MLA 1900,10-17.1 – dostupné online: (<https://www.mhs.ox.ac.uk/epact/pictu-rel.php?ENumber=11928>), navštívené 9. 7. 2018.

Csömör – internetová stránka obce: (<http://www.csomor.hu/oldal/chemer-i-zay-csalad>), navštívené 9. 7. 2018.

Epact: Ackermann, S. et al.: Scientific instruments of medieval and renaissance Europe, 1998: (<http://www.mhs.ox.ac.uk/epact/index.php>), navštívené 9. 7. 2018.

Hornonitrianske múzeum v Prievidzi – internetová stránka múzea: (<http://www.muzeumpd.sk/buxus/docs/Sundial.pdf>), navštívené 9. 7. 2018.

Jamestown Rediscovery/Historic Jamestowne – internetová stránka: (<https://historicjamestowne.org/may-2012-2/>), navštívené 9. 7. 2018.

Kunst & Krempel – televízna relácia Bayerischer Rundfunk - Bayerisches Fernsehen, odvysielaná 16. 8. 2014, dostupné online: (<https://youtu.be/2HCEv55bOUU>), navštívené 9. 7. 2018.

Live auctioneers – internetová stránka: (https://www.liveauctioneers.com/item/15968088_16th-century-german-ivory-brass-diptych-sundial), navštívené 9. 7. 2018.

Metropolitan Museum of Art, New York – internetová stránka múzea: (<https://www.metmuseum.org>), navštívené 9. 7. 2018.

Royal Museums Greenwich, internetová stránka múzea: (<http://collections.rmg.co.uk/collections/objects/10656.html>), navštívené 9. 7. 2018.

(<http://www.sites.hps.cam.ac.uk/starry>), navštívené 9. 7. 2018.

Summary

1. Introduction

Time and its passing is a universal phenomenon that fundamentally determines every human activity. In addition to the need to resist time and to exceed the limitations of human life, we also encounter the effort to capture, measure, quantify time as accurately as possible. A unique find of surprisingly well-preserved Renaissance ivory pocket book-shaped diptych sundial with a compass that took place in 2012 during a systematic archaeological research at Uhrovec Castle is a luxury object belonging to the personal feudal equipment and thus creates opportunities for expanding our knowledge of material culture the highest levels of the feudal society of the 16th century. The aim of this submission is first to provide a comprehensive and detailed analysis of this finding. Then attempt to interpretation, including the determination of the period and provenance, based on published analogous archaeological finds of sundials in Europe and in the light of well preserved artefacts of this kind in the collections of several European museums. In the end we will evaluate the finding in the context of the history of the Uhrovec Castle estate, using the findings of archaeological, architectural, historical and archival-historical research.

2. Development of the production of specialized technical equipment in the Renaissance

The period of great travellers and discoveries in the 15th century was closely linked to the development of scientific knowledge. Although the invention of spring hours has enabled the effective use of this patent in the form of portable handhelds from the second half of the 16th century, the popular pocket sundials of various types and different materials have continued to be used in parallel. Manufacturers producing compasses and sundials with compass (ie. “Kompassmacher”, marking the compass at that time included a sundial with a compass) and other specialized technical equipment usually

were able to simultaneously cover a wider range of products, or a combination of functions combined into one multifunctional device. In Central Europe, the main production centers of these products included the German cities of Augsburg and Nuremberg, where for several centuries functioned workshops in the form of small family “companies” that produce different types of sundials, but also compasses and other instruments for the whole of Europe.

Oblique gnomon sundials in Europe began to appear after 1430 (*Sokol 2004*, 89). Initially, they were made for a specific latitude. The sensitivity of the design of diptych sundials consisted in the fact that both the size and the shape of the identical part in the closed state protected the inner parts of the sundial, while ensuring the compactness and comfortable storage of the device, also after the opening of the upper part vertical position of the slope in the function of solar gnomon, the shadow of which on the both dials set the time. Diptych sundials were usually worn in a leather, wooden or canvas case that copied the shape of the sundial and could be hung on the belt.

Due to the large variability of the variants produced in three basic size types and four standard shapes (rectangular, square, oval and octagonal), diptych sundials are a sensitive type of finding from a chronological point of view. In addition, in many cases, the name of the manufacturer (or brand, monogram, place or year of manufacture) is on the sundial. The large variety of types of watches produced also within the scope of the same manufacturer’s assortment and the smaller number of preserved specimens from the earlier period of this product cause the exact determination of the manufacturer’s year of production and the manufacturer’s currency to be comparatively demanding if the specimen does not directly contain such data (even case of sundial found at Hrad Uhrovec), respectively, even if it does not contain the manufacturer’s mark in the form of a characteristic graphic symbol. Complications in determining the manufacturer are also due to the fact that several elements have been taken over or even manufactured under the brand name of another master (apparently as an apprentice in his workshop, before becoming a member of the guild, or taken over by a specific graphic design from the product from an earlier feather).

3. The Finding of Sundials at Uhrovec Castle

Uhrovec Castle is located in Strážovské vrchy, in the Uhrovské Podhradie cadastral area. The book-shaped pocket-sized sundial was found in the framework of archaeological research in 2012 by the Department of Archeology of The Monument Board of the Slovak Republic (see *Horanský – Jaššo 2012*; *Katkin – Jaššo – Ďurica – Antoni in the press*) as part of the long-term systematic renewal of Uhrovec Castle (see *Horanská – Horanský – Varga 2018*). The sundial were found at the bottom of the debris layer, which filled the interior of the room on the ground floor of the dwelling tract connected to the south wall of the castle core. The room was interpreted as a kitchen. The interior material found contained a large amount of gray glazed ceramics, unglazed ceramic with colored shingles, glazed ceramics with a color crayon, painted ceramics and majolica dating back to the 16th to 19th centuries.

We measured the angle of gnomon thread crossed through the holes in the horizontal and vertical parts of the sundial with the plane of the ventral side of the horizontal part of the sundial in the open position, and found an angle of 47°.

4. The question of the provenance and the date of finding the Uhrovec Castle sundial

Although exactly the analogy to the diptych sundial from the Uhrovec Castle we could not find, based on the analysis of several stylish elements their comparison with hundreds of published specimens of diptych sundials from archaeological research and collections of museums, however, we have been able to reach a number of more sophisticated findings. We have monitored and compared attributes such as dimensions, material, techniques and decoration quality, shape and positioning of figures, shape and location of sealing brass elements and decorative brass applications. We assume that the specimen found was produced in the German city of Nuremberg in the 16th century. In 1510, twenty Nuremberg compass manufacturers established a common guild that operated until the 18th century (*Liebau 2018*, 11). The closest analogy to the Uhrovec sundial, which we were able to identify, is item no. MLA 1871,11-15,15 in collections of The British Museum. It is an ivory diptych solar watch with a compass

decorated with engraving, partially reddish, with the year 1578 and the name of PAVLVS REINMAN ZV NORMBERGH. The key element on which our analogy is based is the decorative motif with opposing triangles in the belt on the lower edge of the horizontal part, almost identical to the decorative strip placed in the same place on the specimens of the Castle Uhrovec. This leads us to assume that the specimen found at Uhrovec Castle was produced by Nuremberg master Paul Reinman (* about 1557, † 1609) before 1578. We are leaning against older dating due to the relatively archaic style of decoration of the frontal part of the sundial. It is well known that Paul Reinman was at the same time a goldsmith, who would be responsible for the use of well-crafted small metal decorative applications. The dimensions are close to the specimen of Uhrovec Castle, a miniature sundial without signatures and the year, attributed to P. Reinman, in the British Museum, London no. MLA 1871,11-15. 14.

5. Finding of diptych sundial in historic context of Uhrovec Castle

The historic context of finding of diptych sundial at Uhrovec Castle is also of great importance. In terms of status, social outlook, and university education, such sundials could most likely have belonged to one of two successive castle owners during the 16th century: Peter Siládi, called the Doctor who previously served as a royal administrator, won the castle in advance from Ferdinand I. in 1530. It is also possible that the sundial belonged to the following castle owner Baron Franz Zay from Csömör (* 1498, † 1570). Franz Zay, originally the military captain of the town of Eger, later Captain of the town Košice and Upper Hungary, a graduate of the University of Padua, in March 1536, won the Uhrovec Castle at the expense of Peter Siládi, whom the King Ferdinand I of Hungary the castle took away. By the end of the 30th of 16th century the castle and some of the estate were returned to Peter Siladi. After his death, Ferdinand I in 1547 awarded the castle estate Uhrovec to Franz Zay (*Koblasa 2011*, 1) for merit in military and diplomatic services. Of course, we can not exclude the fact that the sundial came to Uhrovec Castle later in the year and in a different way. The absence of signing and the date on a specimen can be explained by the miniature size of the sundial, which was not enough to cover this data, which the manufacturer compensated by at least engraving his “punch” – a decorative strip of miniature triangles in a refined and difficult to imitate ornament.

The oldest finding of sundials from the territory of Slovakia, in this case not pocket but hanging, is the finding from the archaeological research of the extinct Carthusian monastery on the Rock of Refuge – Kláštorisko in Slovak Paradise; in this case M. Slivka dates from the 80s to 90s of the 15th century (*Slivka 1987*).

6. Conclusion

The significance of the find from Uhrovec Castle lies in several aspects: it is probably the oldest and best preserved archaeological find of diptych sundials from our territory; comes from systematic archeological research from a stratified situation; with its demanding artistic design, is a badge of the high prestige of its original owner, most probably one of the owners of Uhrovec Castle. This archaeological find is exceptionally well-preserved compared to other archaeological finds of diptych sundials from Europe. Even though the sundial were unsigned, and without the introduction of the year and the place of production, the German city of Nuremberg could be determined as a place of production with certainty. The material used, the illustrious decoration of the frontal side of the sundial in the form of book binding and the high quality and precise craftsmanship in miniaturized size, the Uhrovec piece advocates luxury products of the Renaissance period designed for the highest social strata. Thanks to the characteristic ornament in the form of a band of opposing triangles, applied in the brilliant decoration of the sundial, it is possible to attribute the product to Master Georg Hartman (* 1489, † 1564), although Paul Reinman (* 1557?, † 1609) also took over this theme and could possibly be the author of this sundial. The fact that the sundial was found in the intact archaeological layer in the interior of the defunct building with the original function of the kitchen, proves a direct historical connection with the Castle Uhrovec and its owners. The discovery of sundial shows that during the renaissance period and in the territory of Hungary the representatives of the higher breed owned and used advanced technical equipment, which at the same time belonged among the top products of artistic craftsmanship.

KOMUNIKAČNÁ SIEŤ STREDNÉHO POVAŽIA V STREDOVEKU

Juraj Malec*

*Mgr. Juraj Malec, PhD., Trenčianske múzeum, Mierové námestie 46, 912 50, Trenčín, jumal.tn@gmail.com

Abstrakt: V príspevku sa autor snaží čo najvernejšie zrekonštruovať komunikačnú sieť na území stredného Považia v období stredoveku. Práca má za úlohu zhrnúť získané historické i archeologické poznatky o tejto problematike a s čo najpresnejším opisom zasadiť vtedajšie cesty do dnešnej krajiny.

Abstract: In this paper I try to reconstruct the road network in the Central Váh river valley in the High Middle Ages as precisely as possible. The aim is to summarize the obtained related historical and archaeological data and to render roads of High Middle Ages into the current landscape.

Kľúčové slová: stredovek, stredné Považie, komunikácie, cesty

Key words: High Middle Ages, Central Váh river valley, communications, roads

Úvod

Cestná sieť na území stredného Považia si v podstate zachovala svoj ráz až do súčasnosti (Žudel 1984, 137; Hunka – Ruttkay 1998, 295; Podolan 2003, 21–44)¹, s evidentnou výnimkou najmä vo forme sprejzdnenia veľmi ťažko schodných úsekov a taktiež takmer úplného zaniknutia podaktorých ciest, ktoré na základe viacerých faktorov plnili zjavne úlohu pomerne hojne využívaných komunikácií, prechádzajúcich zložitejšími horskými úsekmi.

V tak strategicky i komunikačne exponovaných oblastiach, akým územie stredného Považia v rámci Uhorského kráľovstva nepochybne bolo, bývali spravidla na ochranu pohraničia zriadené krajinské brány, chránené zásekmi uprostred hustých lesov (Šída 2005, 589). Aj kvôli ambíciám českých panovníkov o opätovné ovládnutie územia dnešného západného Slovenska, bola z tohto pohľadu najdôkladnejšie zabezpečená práve nami sledovaná línia západných hraníc (Klein 1978, 19; Hanuliak 1998, 237).

Cieľom práce je čo najpodrobnejšia rekonštrukcia komunikačnej siete, sledujúcej ako medzištátne tak aj jednotlivé vnútroštátne komunikácie. Ako smerodajné oporné body ich priebehu pri nich uvádzame prípadné historické, archeologické, toponymické či geografické súvislosti (Gabriel 1998, 193–194).

Priebeh jednotlivých komunikácií je znázornený na mape (obr. 1), s príslušným znakovým odlišením samostatných úsekov. Za pomoci písmen A–E odlišujeme komunikačné celky za základe ich geografickej polohy, pričom písmeno „A“ znázorňuje priebeh hlavnej komunikácie prebiehajúcej Považským údolím, s menšími vybočeniami vo výrazných zúženiach rieky, „B“ predstavuje súbor ciest vedúcich na územie Moravy skrz priesmyky Bielych Karpát a komunikácie označené písmenom „C“, vedúce taktiež na Moravu, resp. do Sliezska, prechádzajú pohorím Javorníkov. Písmenom „D“ sú označené cesty priamo spájajúce sledované územie s územím Kysúc a Oravy a najzastúpenejšia skupina „E“ zahŕňa vnútroštátne komunikácie vedúce na územie Hornej Nitry, Rajca a tým pádom aj na územie Turca.

1 P. Podolan vo svojom príspevku rieši komunikačnú situáciu v mladšej a neskoršej dobe bronzovej a dobe halštatskej. Z jeho zistení je evidentné, že sa stredoveká komunikačná sieť formovala už od najstarších období doloženého osídlenia sledovaného územia.

Priradením čísla (napr. B3) sú odlišené jednotlivé trasy príslušného celku, s vzrastajúcim tendrom v smere proti toku rieky Váh. Prípadným dodatočným priradením malého písmena k číslu vyznačujeme, resp. predpokladáme menej využívanú alternatívu priebehu danej komunikácie (napr. E8b). Podobným systémom sú číselne sú odlišené taktiež značky, približujúce, resp. predpokladajúce lokalizácie jednotlivých brodov cez rieku, o existencii väčšiny ktorých sa dozvedáme z písomných dobových zmienok.

Daná grafická vizualizácia komunikačnej siete zodpovedá na základe určujúcich hnuiteľných i nehnuteľných archeologických lokalít, približne obdobiu 15. stor., pričom v každom zaznamenanom prípade predkladáme aj jej potencionálne využitie taktiež v predchádzajúcich časových úsekoch, s dolnou hranicou vo veľkomoravskom období. Pri určovaní jednotlivých úsekov ciest vychádzame taktiež z údajov pri vymenovávaní dedín patriacich jednotlivým hradným panstvám (*Fekete-Nagy 1941*, 65–84). V neurčitých a nejasných prípadoch sme si priebehy jednotlivých úsekov ciest pomáhali lokalizovať aj s pomocou máp z vojenského mapovania, vyhotovovaných od 2. pol. 18. stor. do 2. pol. 19. stor.

Hlavná pravobrežná považská komunikácia (A1) na základe písomne či archeologicky doloženej siete osídlenia kopírovala v južnej časti sledovaného územia zväčša okraj riečnej terasy, tvoriacej pomerne husto osídlenú líniu dedín. V prípade rozvodnenia rieky Váh v úzkom priestore tzv. Beckovskej brány prichádza do úvahy využitie vedľajšej cesty (A1a) stúpajúcej z trhovej osady Štvrtek do priestoru archeologicky i architektonicky zaujímavej dediny Haluzice a pokračujúcej ďalej skrz Bošácu do Moravského Lieskového a následne do okolia dnešného Nového Mesta nad Váhom.

V priestore tzv. Trenčianskej brány kopírovala hlavná komunikácia (A1), vzhľadom na osídlenie chotára Skalky nad Váhom, zrejme úpätie pomerne rozľahlého vrchu Skalka priamo popri rieke. V prípade povodní bola cesta azda presmerovaná cez nenáročne schodné sedlo na západnej strane vrchu (A1c) a pokračovala tesne pod včasnostredovekým opevnením na polohe Chocheľ. V tomto priestore nachádzame dvojicu dedín Istebník a Zamarovce, ktorých názvy nám poukazujú na prípadný súvis s danou komunikáciou (*Krajčovič 1965*, 241; 2005, 206; *Kučera 1974*, 369; *Šišmiš 1993*, 245)², resp. brodom (*Slivka 1998*, 267)³. Priblíženie zrejmej trasy jej priebehu nám s rezervou ponúka taktiež dedina Újazd (*Fekete-Nagy 1941*, 206; *Krajčovič 2005*, 214)⁴, ležiaca taktiež v tomto užšom okolí mesta Trenčín.

Paralelne od hlavného ťahu (A1) medzi mestečkami Pruské a Púchov prebiehala pravdepodobne taktiež vedľajšia cesta spájajúca navzájom dediny situované hlbšie v dolinách (A1d), ako aj tvoriaca spojnicu s mestečkom, resp. hradom Lednica. Vedľa najsevernejšieho, donedávna využívaného úseku medzi dedinami Horná Breznica a Hrabovka sa vypína pôvodne azda opevnená, doposiaľ nepublikovaná lokalita zo včasného novoveku⁵, situovaná na východnom výbežku vrchu Keblie (kóta 545). Vzhľadom na geografickú danosť terénu sa tu naskytuje taktiež možnosť priebehu hlavnej považskej komunikácie (A1), s využitím bočnej trasy medzi dedinami Medné a Streženice.

V priestore výrazného zúženia doliny, resp. dnešnej Nosickej priehrady, bola podľa vymenovávaní dedín prislúchajúcim Lednickému panstvu (*Fekete-Nagy 1941*, 72), trasa (A1) vedúca z mestečka Púchov presmerovaná cez dediny Nimnica a Upohlav, resp. Udiču. Odtiaľ pokračovala podobne skrz archeologicky bohato osídlený priestor sedla medzi spomínanou Udičou a Jasenicou. Paralelne s touto trasou viedla taktiež cesta cez dediny Mostište, resp. Hoštíná a dedinu Klieština (A1e), slúžiaca najmä na skrátenie úseku z doliny rieky Biela Voda (C1), resp. doliny Marikovského potoka (C2) a doposiaľ zachovaná v reliktoch. V doline Hoštinského potoka sa stretávame s dvojicou dedín, ktorých názov naznačuje priamy súvis s v týchto miestach prebiehajúcou komunikáciou. Názov

2 Prví obyvatelia neďalekých Zamaroviec sa dávajú do možného súvisu s povozníkmi oslích záprahov, prípadne s chovateľmi ťažných zvierat. Meno obce Istebník sa odvodzuje od slova „izba“, dokladajúce azda akúsi host'ovskú izbu, resp. ubytovacie zariadenie.

3 M. Slivka tu poukazuje na existenciu ubytovacích zariadení, resp. hostincov v bezprostrednej blízkosti brodov či mostov.

4 Prvá písomná zmienka o obci Újazd pochádza z roku 1244 (Terra Vyezd); R. Krajčovič význam slova „újazd“ spája taktiež so zaist'ovaním a kontrolou hraníc chotára podľa súdneho nariadenia.

5 P. Schreiber – ústna informácia.

obce Hoština (*Fekete-Nagy 1941*, 125)⁶ napovedá prítomnosť možného ubytovacieho zariadenia (*Krajčovič 2005*, 201), s ktorým azda priamo súvisí akýsi hráč na hudobné nástroje (*Krajčovič 2005*, 167–168), odvodený z názvu nižšie položenej susednej dediny Ihršte (*Fekete-Nagy 1941*, 128)⁷.

Od Jasenice, resp. Považia prechádzala hlavná pravobrežná povážská cesta (A1) zrejme po okraji riečnej terasy až po sútok Váhu s riekou Kysucou, kde pokračovala jej prekročením cez brod v okolí hradu Budatín⁸ (brod č. 7; *Fiala – Izakovičová – Marsina 1965*, 99; *1984*, 97; *Krajčovič 2005*, 85). Ďalej viedla podhorím Kysuckej vrchoviny až k ďalšiemu brodu (brod č. 8), nachádzajúcim sa v blízkosti Starého hradu, resp. hradu Strečno (*Marsina 1984*, 97; *Klein 1985*, 120). Od neho viedla hlavná komunikácia v oblasti Domašinského meandra pravdepodobne iba po ľavom brehu rieky Váh (A2).

Paralelne so spomínanou pravobrežnou komunikáciou, prebiehala hlavná povážská cesta taktiež po ľavom brehu Váhu (A2). V dôsledku zložitejšieho terénu, neposkytujúceho totožné vhodné podmienky na osídlenie, sa v najjužnejšej časti tejto strany rieky stretávame s výrazným nepomerom sídelných celkov. V zúženej časti kopírovala cesta od Beckova úpätie svahov Považského Inovca a v rozšírenej časti Trenčianskej kotliny viedla cez líniu dedín, situovaných neďaleko rieky. V užšom okolí mesta Trenčín predpokladáme na základe písomných zmienok existenciu riečného brodu (brod č. 2; *Marsina 1984*, 97; *Klein 1985*, 120), umožňujúceho priame prepojenie oboch hlavných ťahov. V samotnom širšom priestore mesta Trenčín môžeme azda predpokladať akýsi systém záatarás, určujúcich priebeh cesty v teréne porastenom pichľavými trnkami, pestovanými azda plánovite na daný účel (*Krajčovič 2005*, 156)⁹.

Severným smerom od mesta Trenčín kopírovala daná komunikácia (A2) dlhú líniu sídlisk, situovaných, podobne ako na náprotivnej strane, na riečnej terase Váhu. A takisto ako na pravej strane aj tu bola v najužšej časti toku Váhu zvolená alternatívna trasa, odkláňajúca sa pri mestečku Beluša do nevysokých pahorkov, tvoriacich výbežky Strážovských vrchov, v smere Visolaje – Sverepec – Považská Bystrica. Ďalej pokračovala v dlhšom prevedení (A2) krajom riečnej terasy skrz mesto Žilina zrejme až k hradu Strečno. Pomocou tamojšieho brodu sa na ňu azda napájala pravobrežná trasa komunikácie (A1), ktorej terén neumožňoval pokračovanie po pravom brehu. Do úvahy taktiež prichádza možné odklonenie cesty kopírujúcej prelom Váhu cez horské priesmyky Malej Fatry, počnúc v doline pod hradom Strečno a pokračujúc hore tokom potoka Javorina k sedlu Rakytie (*Janura 2007*, 19)¹⁰, odkiaľ cesta klesala zrejme východnými svahmi vrchu Grúň (kóta 1101).

Pohraničné komunikácie

V najjužnejšej časti sledovaného územia tvorila spojnicu s územím Moravy pravdepodobne dvojica paralelne sa tiahnucich ciest, prebiehajúcich susednými dolinami potoka Klanečnica (B1; *Koboutek 1995*, 7) a potoka Bošáčka (B2; *Zemek 1972*, 30). Na významnejšiu funkciu hraničného prechodu nám archeologické nálezy poukazujú práve na úsek označený ako B2. Neďaleko samotného hraničného prechodu tu bol situovaný jeden z najstarších fortifikačných bodov na sledovanom území, a to na lokalite Zemianske Podhradie – Martáková skala (*Malec 2010*, 134). V jej tesnej blízkosti bolo v polohe Bašta v priebehu 15. stor. taktiež vybudované zrejme bratrické opevnenie (*Malec 2010*, 133–134), s možnosťou priameho kontrolovania danej komunikácie. V širšom okolí vyústenia potoka Bošáčka sa v blízkosti hradu Beckov taktiež predpokladá existencia písomne doloženého brodu (brod č. 1). Komunikáciu B1 pravdepodobne využili husitské vojská v r. 1428 pri spiatočnej ceste do Čiech (*Klien – Ruttkay – Marsina 1993*, 166).

Azda všeobecne najakceptovateľnejším hraničným prechodom v oblasti tzv. Trenčianska je Hrozenkovský priesmyk (*Zemek 1972*, 30; *Slivka 1998*, obr. 1), situovaný v doline potoka Drietomica (B3), s priamym pokračovaním

6 Prvá písomná zmienka o obci Hoština pochádza z roku 1471 (Poss. Hoschyna).

7 Prvá písomná zmienka o obci Ihršte pochádza z roku 1471 (Poss. Ihrzysche).

8 R. Krajčovič poukazuje na existenciu brodu v miestach sútoku Kysuce a Váhu taktiež vychádzajúc z názvu susednej obce Brodno.

9 Autor od trniek odvodzuje taktiež samotný názov mesta Trenčín. Z druhej strany rieky Váh predpokladá ochranu prístupu do širšieho priestoru mesta pomocou bahnitého terénu, doloženého názvom obce Záblatie.

10 ; T. Janura uvádza aj dodnes využívanú pôvodnú úvozovú cestu, ktorou prebieha značená turistická trasa (obec Strečno – sedlo Rakytie, pozn. autor).

komunikácie do strategického východomoravského mesta Uherský Brod (*Koboutek 1996*, 373). Na jeho význam poukazuje aj prítomnosť opevnenia z 12.–13. stor., nachádzajúcim sa na lokalite Drietoma – Ostrá Hôrka (*Malec 2010*, 124). V prípade pokračovania do okolia mesta Trenčín bola pravdepodobne využívaná kratšia alternatíva medzi dedinami Drietoma a Rybáre (A1b), ktorej relikty sú dodnes voľne postrehnuteľné v teréne.

Prítomnosť kamenného hradu Súča ako aj prijateľný schodný terén poukazuje na potencionálnu existenciu komunikácie, vedúcej na Moravu cez dolinu potoka Súčanka (B4), a to cez mladšiu osadu Vlčí vrch do moravskej dediny Žitková. Druhú alternatívu cesty (B4a) nám ponúka najmä prítomnosť včasnouvovekého opevnenia na hlavnom hrebeni Bielych Karpát, situovaného medzi miestnou časťou Hornej Súče – Trnávka a moravskou dedinou Šanov¹¹, resp. mestečkom Slavičín.

V súčasnosti najprijateľnejšiu spojnicu evidujeme pozdĺž toku rieky Vlára (B5; *Zemek 1972*, 35), prameniacej na území Moravy. V jej prospech poukazuje prítomnosť zaniknutej tvrde v polohe Horné Srnie – Ostrá hora, ako aj zmienka o husitoch v obci Horné Srnie z roku 1431 (*Cheben 1998*, 79), ponúkajúca možnosť lokalizovania jednej z ciest ich príchodu do priestoru stredného Považia (*Klein – Ruttkay – Marsina 1993*, 151–152). Medzi poslednými dvoma menovanými cestami (B4 a B5) sa nachádza obec Trenčianska Závada (*Fekete-Nagy 1941*, 212), ktorej názov poukazuje na prítomnosť prirodzenej alebo umelo vytvorenej prekážky, vyskytujúcej sa pri priechode cesty do strategického priestoru (*Krajčovič 2005*, 151). V tomto konkrétnom prípade môžeme azda za túto prekážku považovať líniu hustých, ťažko prechodných lesov, tiahnucich sa pravdepodobne v širokom páse medzi spomínanými hraničnými prechodmi.

Do popredia sa zato dostáva náročnejšia horská alternatíva cesty, vedúca popod hrad Vršatec a cez relatívne schodné horské chrbty do priestoru moravského hradu Brumov (B6; *Bolina – Cendelín 2011*, 100–101, 107, obr. 14)¹². Na jej význam poukazuje na uhorskej strane najmä intenzívne osídlený priestor pomerne exponovaných Vršatských bral počas celého obdobia stredoveku (*Moravčík 1976*, 47; *Staščíková-Štukovská 1992*, 91). Dohady o vytvorení hraničných prechodov v okolí Vlárského priesmyku v minulosti sa však doposiaľ medzi autormi pomerne výrazne líšia (*Petrovský-Šichman 1962*, 129)¹³.

Možnými, geograficky nenáročnými ekvivalentmi horských prechodov sú aj dolina Tovarského potoka (B7) a dolina potoka Lednica (B8). Na priebeh cesty B8 poukazuje okrem prítomnosti kamenného hradu, podobne ako pri neďalekých Vršatských bralách takmer intenzívne osídlenie priestoru Lednického brala v období stredoveku (*Függedi 1977*, 160). V prípade cesty B7 nám na jej význam poukazuje samotný názov potoka, odvodeného od slova *tovar*, priamo súvisiacim s obchodom (*Krajčovič 2005*, 199).

Na základe vymenovávaní majetkov lednického panstva prichádza do úvahy taktiež skracujúci úsek cesty medzi Lednickými Rovňami a oblasťou Lyského priesmyku, a to skrz dediny Horná Breznica, Zubák a Mestečko, resp. Záriečie (B9). Využívanie spomínaných hraničných priesmykov predpokladá aj A. Petrovský-Šichman, pričom ich považuje za menej významné (*Petrovský-Šichman 1962*, 129)¹⁴.

Jeden z najdôležitejších hraničných prechodov bol situovaný v Lyskom priesmyku, ku ktorému sa tiahla komunikácia pozdĺž rieky Biela Voda (C1), na rozhraní Bielych Karpát a pohoria Javorníky. Na jeho dôležitosť poukazuje viacero, ako archeologických a architektonických, tak aj toponymických dokladov. Na možnú prítomnosť kočovných stepných etník v počiatočnej existencii v rámci Uhorského kráľovstva, usídlených v tomto priestore na ochranu danej komunikácie nám poukazuje názov obce Streženice (*Krajčovič 2005*, 84) pri sútoku Bielej Vody a Váhu a azda

11 Opevnenie neďaleko kóty Bašta v katastri obce Šanov (Zlínsky kraj); opevnenie sa síce nachádza na južnej (slovenskej) strane horského masívu, jeho zjavné orientovanie voči „uhorskej“ strane, ako aj jeho formálna poloha v Českej republike dokladá jeho jednoznačný moravský, resp. český pôvod.

12 Autori tu podrobne uvádzajú výskyt a priebeh jednotlivých do dnes zachovaných reliktov sledovanej komunikácie (R36-R40).

13 A. Petrovský-Šichman pokladá za kľúčový hraničný prechod komunikáciu vedenú Vlárskym priesmykom a za náročný a menej významný prechod považuje horskú cestu cez Vršatské bralá. Novšia štúdiá P. Bolinu a D. Cendelína (2011) nám zasa ponúka opačný názor, založený najmä na bezpečnosti putujúcich, využívaním prehľadných nezalesnených horských chrbtov. Tohto názoru sa drží vo svojom príspevku aj B. Klein (1978, 22).

14 Za menej významné považuje komunikácie prechádzajúce dedinami Krivoklát, Kvašov a Zubák.

aj osady Sieklovci neďaleko spomínaného priesmyku (*Marek 2006*, 268)¹⁵, či možnej prítomnosti zástupcov etnika Pečenehov v dedine Ihřište (*Hunka 1993*, 87). Na ochranu jednak križovatky komunikácií a jednak zrejme brodu cez rieku Váh (brod č. 4) tu zrejme slúžila pôvodne obytná veža (*Malec 2010*, 130), vybudovaná v jeho blízkosti v historickom centre Púchova. Pravdepodobne na premostenie miestneho potoka na trase medzi dedinami Zbora a Hoštíná poukazuje názov dediny Mostište (*Fekete-Nagy 1941*, 72)¹⁶.

Značný význam mala podľa autora aj možná komunikácia prebiehajúca popri Marikovskom potoku (C2). Na prípadné usadenie kočovných etník nás tu nabáda spomínaný názov osady Šikovci, situovanej pomerne hlboko v doline. V jej dolnej časti sa nachádza dvojica opevnení z 12.–13. stor., a to na lokalitách Dolná Mariková – Široká (*Malec 2010*, 123) a Hatné – Hrádok II (*Malec 2010*, 126). Z nepokojného časového úseku 15. stor. pochádza aj dvojica zrejmych refúgií na oboch hatnianskych Hrádkoch (*Malec 2010*, 125–126), ako aj akási možná východisková základňa bratríckych vojenských oddielov, vybudovaná na staršom opevnení na spomínanej Širokej. Najvýznamnejším, doposiaľ nepublikovaným nálezom, dokladujúcim značný význam doliny už pred začlenením do Uhorského kráľovstva, sú kovové nálezy blatnicko – mikulčického horizontu, pochádzajúcich takisto zo Širokej¹⁷.

Vychádzajúc aj z neustáleho rozvoja Bytče, ktorej bol v priebehu 14. stor. udelený štatút mestečka, môžeme v doline Kolárovičského potoka predpokladať existenciu komunikácie spájajúcej oblasť Bytče s územím Sliezska, resp. Moravy (C3), vedúcej do priestoru Makovského priesmyku, plniaceho v súčasnosti úlohu jedného z najfrekvencovanejších hraničných prechodov. Na juh od mestečka Bytča predpokladáme taktiež existenciu brodu cez rieku Váh.

Hrad Budatín (*Krajčovič 2005*, 85)¹⁸, spolu so Žilinským hradom strážili významnú strategickú križovatku považskej cesty (A1, A2) a cesty vedúcej oblasťou Kysúc do Sliezska cez významný Jablunkovský priesmyk (*Zemek 1972*, 29; *Hanuliak 1998*, 237), resp. do Poľska (D1; *Klein 1985*, 119). Cesta sa tiahla pravdepodobne popri ľavom brehu rieky Kysuca, predierajúcej sa na územie Kysúc viacerými spôsobmi cez tzv. Kysuckú bránu (*Moravec 1996*, 23), situovanú medzi vrchmi Brodňanka (kóta 720) a Rochovice (640). Neďaleko vyústenia rieky do Váhu sa v spojitosti s hradom Budatín spomína v písomných prameňoch aj brod cez rieku Váh (brod č. 7; *Marsina 1984*, 97).

Na alternatívny prechod do oblasti Kysúc cez dolinu potoka Kotrčiná (D2) poukazuje popri schodnom teréne aj dvojica, podľa všetkého bratríckych opevnení, situovaných na polohe Hradisko, v katastri obce Gbeľany (*Malec 2010*; 124–125), slúžiacich azda ako východisková základňa do príľahlého a iste aj širšieho okolia.

Priame prepojenie stredného Považia s oblasťou Oravy zabezpečovala komunikácia prebiehajúca popri riečke Varínka (D3). Na zrejme, akési strážne stanovisko zabezpečujúce jej ochranu nám poukazuje ako názov obce Stráža, ležiaca na jej dolnom toku, tak aj poloha Hrádek, nachádzajúca sa východne od danej obce¹⁹. Význam cestnej križovatky v priestore mestečka Varín vyzdvihuje aj prítomnosť archeologicky doloženého dechtárskeho zariadenia (*Pieta – Moravčík 1983*, 206), ktorého produkt bol mimo iného potrebný aj na mazanie kolies (*Klein 1978*, 30).

Vnútroštátne komunikácie

Priebeh jednej z trás diaľkovej obchodnej cesty medzi Prahou a Budapešťou sa predpokladá práve aj v oblasti tzv. Trenčianska, pričom išlo o najkratšiu možnú komunikačnú spojnicu medzi českou Prahou a uhorským Ostrihomom (*Zemek 1972*, 30)²⁰. Kým južná vetva tejto cesty zrejme prechádzala jedným z najjužnejších priesmykov stredného

15 Toto tvrdenie s rezervou podporuje aj osada Šikovci, situovaná podstatne hlbšie v doline, ktorej názov môže byť odvodený od etnika Sikulov.

16 Priebeh miestnej komunikácie je zrejmy na základe vymenovávanie príslušenstva hradu Lednica.

17 R. Majský – ústna informácia.

18 R. Krajčovič považuje už samotný názov Budatín za doklad prítomnosti strážneho objektu, a to odvodením od staršieho slova „budēt“, s významom „starat’ sa, bdiet“.

19 M. Slivka – ústna informácia.

20 Podľa M. Zemka smerovala cesta z Prahy na Olomouc, Uherský Brod a následne k priesmykom Bielych Karpát.

Považia (B1, B2), smerujúcich k brodu v blízkosti hradu Beckov (brod č. 1), severná vetva prechádzala priesmykmi, smerujúcimi priamo k mestu Trenčín (B3, B4), pri ktorom prechádzali cez rieku Váh písomne doloženým brodom (brod č. 2; *Marsina 1984*, 97).

Po využití južnejšieho z brodov je najpravdepodobnejšie jej pokračovanie dole tokom Váhu po jeho ľavej strane (A2) k mestu Hlohovec a následne k Nitre. Pri prechádzaní bezprostredného okolia Trenčína sa ako vhodná, kratšia alternatíva ponúkala možnosť prechodu na územie hornej Nitry²¹ skrz Jastrabský priesmyk (E1), situovaný na rozhraní pohorí Považský Inovec a Strážovské vrchy. V sledovanom priestore autor predpokladá sústavu strážnych signalizačných bodov, doloženú ako toponomickými (poloha Stráža v katastri obce Mníchová Lehota; názov obce Trenčianska Turná (*Fekete-Nagy 1941*, 198)²², tak aj zatiaľ sporadickými, doposiaľ nepublikovanými archeologickými nálezmi²³.

Pomerne včasná existencia sakrálnej stavby v obci Soblahov ponúka taktiež možnosť využitia neďalekého sedla Lúčky (cca 520 m n. v.), prepájajúce nenáročným spôsobom dolinu Soblahovského potoka s dolinou Svitavského potoka, resp. potoka Trenčianka na strane tzv. Trenčianskeho Záhoria (E1a). Na jej možný význam poukazuje zasvätenie kostola sv. Mikulášovi, ktorého patrocinium sa spája s ochranou pútnikov a cestujúcich (*Slivka 1998*, 269; *2006*, 161).

So spomenutým Záhorím, resp. povodím rieky Bebravy spájala južnú oblasť Ilavskej kotliny pravdepodobne aj cesta vedúca z Trenčianskej Teplej popri toku riečky Tepličky, s odbočkou hore tokom nepomenovaného potoka, prameniaceho pod sedlom Machnáč. Na priebeh staršej komunikácie tu poukazujú viaceré doklady pravekého osídlenia²⁴, pričom z pravekej lokality Čertova skala (*Nešporová 2003*, 105)²⁵ pochádzajú badateľné stopy dokladajúce azda nedokončenú výstavbu stredovekého opevnenia²⁶. Vzhľadom na absenciu známych stredovekých sídliskových celkov v širšom okolí sedla Machnáč (*VSOS III*, 179)²⁷, tu na spomínanej komunikácii môžeme azda predpokladať existenciu dvojice zaniknutých dedín Suchá a Lačnov, ktorých lokalizácia sa predpokladá v okolí obce Trenčianske Teplice (*Fekete-Nagy 1941*, 144, 191)²⁸.

Známe historické i archeologické doklady stredovekého osídlenia poukazujú na zrejmejší priebeh, na tento účel slúžiacej komunikácie, cez dolinu Opatovského potoka na považskej strane a dolinu potoka Petrovka na strane záhorskej (E2a). Toto tvrdenie dokladá ako existencia dedín Opatová a Petrova Lehota (*Fekete-Nagy 1941*, 167–168)²⁹, tak aj prítomnosť zaniknutej murovanej architektúry (tvrdze) a zrejme aj dediny, približne v polovici ich vzájomnej vzdialenosti. Jej priebeh predpokladá aj T. Nešporová, ktorá sa odvoláva taktiež na polohu Stráža, situovanú nad vyústením Opatovského potoka do údolia Váhu (*Nešporová 2000*, 200; *2003*, 107–08).

Vzhľadom na pomerne skorú existenciu sakrálnej stavby, prípadne akéhosi šľachtického dvorca v dedine Omšenie, môžeme predpokladať taktiež komunikáciu prebiehajúcu pozdĺž celého horného toku riečky Teplička (E3). Na jej hornom toku bola v polovici 14. stor. založená dedina Dolná Poruba a v jej susedstve, na hornom toku susedného Porubského potoka Horná Poruba. Jeho dolinou môžeme predpokladať priebeh paralelnej cesty (E4), ktorá sa s cestou E3 spája v sedle pod výrazným dominantným kopcom Homôľka (kóta 907), situovanom na rozmedzí povodia Váhu a rieky Nitra, resp. jej pravobrežného prítoku Nítrica. Na prípadnú existenciu signalizačnej sústavy v doline Porubského potoka poukazuje na jeho dolnom toku výrazný dominantný, veľmi ťažko prístupný vrch Sokol (kóta 651), disponujúcim priamym vizuálnym kontaktom s neďalekým hradom Košeca.

21 Povodie Bebravy, politicky patriace k územiu Trenčianskej župy, tvorilo pravobrežný prítok rieky Nitra

22 Obec Trenčianska Turná sa prvýkrát uvádza v roku 1269 pod názvom „villa Tornoua“.

23 Autor zaznamenáva doklady tejto signalizačnej sústavy v priestore približne medzi mestami Trenčín a Bánovce nad Bebravou.

24 Najmä hradiská z doby bronzovej Čvirigovec a Čertova skala v katastri obce Trenčianske Teplice.

25 Laténske opevnenie, využitie zrejme aj vo včasnom stredoveku.

26 M. Matejka, P. Gutek – ústna informácia; vychádzajú tak najmä z prítomnosti nedokončenej šijovej priekopy, rozdeľujúcej praveké hradisko približne na dve polovice.

27 Obec Trenčianske Teplice sa spomína až v roku 1598.

28 Jediná písomná zmienka o obci Lačnov pochádza z roku 1355 (Villa Lachnow); jediná písomná zmienka o obci Suchá pochádza z roku 1355 (Villa castris Trenchin Zuha), kde sa uvádza ako príslušenstvo trenčianskeho panstva, s polohou medzi Omšením a Bobotom.

29 Prvá písomná zmienka o obci Petrova Lehota pochádza z roku 1346 (Terra Petri filii Pauli nobolis de Dyuek, qeu vocatar Lyhota Petri).

Dolina susedného Podhradského potoka disponuje pomerne bohatými dokladmi stredovekého osídlenia, od čoho sa odvíja bez pochyb taktiež existencia priebehu hojne využívanej komunikácie (E5). Názov strategicky situovanej dediny Zliechov (*Fekete-Nagy 1941*, 213–214)³⁰. ležiacej na rozhraní povodí riek Váh, Rajčianka aj Nitra, môže taktiež poukazovať na prípadnú prítomnosť strážneho objektu v dedine, resp. jej chotári³¹. Obidve posledne spomenuté doliny vyúsťujú do údolia Váhu v miestach predpokladaného brodu (brod. č. 3).

Relikt komunikácie, spájajúcej Košecké Rovné so zaniknutou dedinou Stredná, ležiacou v bočnej doline Strednianskeho potoka, je dodnes zachovaný v podobe výrazného újazdu, sledovateľného takmer po celej dĺžke vzájomnej vzdialenosti (E5c).

Od mestečka Beluša sa pravdepodobne tiahla cesta spájajúca oblasť prelomu Váhu v mieste dnešnej Nosickej priehrady s danou komunikáciou E5, cez dedinu Mojtín, situovanú v rozľahlom, minimálne osídlenom horskom pásme (E5a). Na jej trase však môžeme predpokladať viacero zaniknutých dedín, ktoré A. Fekete-Nagy lokalizuje práve do okolia Mojtína (*Fekete-Nagy 1941*, 155, 166, 178, 183, 213).

Taktiež osídlenie z 11.–12. stor. v polohe Laz pod Malenicou (*Petrovský-Šichman 1964*, 60; *Stašíková-Štukovská 1992*, 73)³² poukazuje zrejme na vzájomné prepojenie cesty E5a s dolinou potoka Pružinka, pozdĺž toku Slopnianskeho potoka (E5b).

Archeologické doklady pomerne včasného osídlenia exponovanej časti Považia v intraviláne dediny Bristenné (*Stašíková-Štukovská 1992*, 91–92)³³ akiste svedčia o priebehu ďalšej z radu komunikácií, tvoriacich spojnicu medzi údolím Váhu a oblasťou Rajca, resp. Hornej Nitry (E6). Na jej význam poukazuje aj kostol v dedine Domaníža, zasvätený Sv. Mikulášovi, ktorého patrocinium M. Slivka spája práve s patronátom cestujúcich a pútnikov (*Slivka 1998*, 269; *2006*, 161). Prítomnosť akýchsi zásekov, resp. prírodných alebo umelo vytvorených prekážok (*Krajčovič 2005*, 157)³⁴ môžeme predpokladať vychádzajúc z názvu dediny Trstie (*Fekete-Nagy 1941*, 158)³⁵, situovanej pred výrazným zúžením doliny medzi vrchmi s príznačnými názvami, Stráž (kóta 685) a Trudovač (kóta 560). Na existenciu horského priechodu medzi dedinou Pružina a Čičmanmi (E6a), ležiacimi na hornom toku rieky Rajčianky poukazujú viaceré chotárne názvy, ako napríklad poloha *Hrádek*, sedlá *Pod Hrádkom* a *Samostrel* (kóta 760), či vrchy *Sokolie* (kóta 1032) a *Strážov* (kóta 1213).

Spomínaná obec Bristenné leží takmer priamo v sedle medzi povodiami riečky Pružinka a riečky Domanížanka, dolinou ktorej prechádza najpohodlnejšia trasa spájajúca územie Rajca s južnejšou časťou stredného Považia (E7, resp. E6/7a). Zo sedla viedla na základe vymenovávaní majetkov hradu Bystrica (*Fekete-Nagy 1941*, 64) taktiež kratšia horská cesta medzi dedinou Kňazova Lehota³⁶ a rajeckou dedinou Fačkov, spadajúcou ešte do jeho panstva (E6/7b).

Na alternatívu cesty E7, prechádzajúcu Dolným aj Horným Moštencom a Zemianskou Závadou, resp. Počarovou, poukazuje názov vrchu Úvoz (kóta 688), ležiacim na rozhraní ich katastrov (E7a). Samotný názov obce Zemianska Závada (*Fekete-Nagy 1941*, 212)³⁷ nám azda poukazuje na prítomnosť akejsi prirodzenej alebo umelo vytvorenej prekážky (*Krajčovič 2005*, 151), súvisiacej pravdepodobne s niektorou z miestnych komunikácií.

Na prvý dojem neprechodnou a uzavretou oblasťou Súľovských skál, resp. dolinou potoka Hradnianska, prechádzalo pravdepodobne viacero ciest, spájajúcich sa v priestore intravilánu obce Hradná a ústiach na územie Rajca (E8) cez asi najprechodnejšie sedlo Patúch medzi vrchmi Kečka (kóta 822) a Žibrid (867). Z oblasti okolo mestečka

30 Obec Zliechov sa prvýkrát spomína v roku 1272 (terra Zlieho).

31 M. Slivka – ústna informácia; pôvod názvu Zliechov môžeme odvodzovať od slova „sliedit“.

32 Poloha Laz pod Malenicou sa nachádza severozápadne od osady Pod Malenicou, situovanej pomerne hlboko v horách, pri prameni Kamenického potoka. Samotná lokalita leží pri sútoku potôčkov tesne pod osadou, 0,5 km od vrchu Koscelišča. Dve etapy sídliska sú datované do 8.–9. stor. a do 11.–12. stor.

33 Sídlisko v polohe Mukovec (kopec) nad Myslienským jarkom.

34 Možná prítomnosť zátarás tvorených vyššou vodnou trávou.

35 Prvá písomná zmienka o obci Trstie pochádza z roku 1330 (Poss. Nadasd).

36 Dnes Domaníža – časť Domanížanská Lehota.

37 Prvá písomná zmienka o obci Zemianska Závada pochádza z roku 1429 (Poss. Zawada).

Bytča, resp. brodu č. 6, viedla k spomínanej križovatke cesta popri toku potoka Hradné³⁸ (E8a), z okolia Považskej Bystrice a brodu č. 5 zasa cesta prechádzajúca archeologicky zaujímavým úsekom Manínskej a Kostoleckej tiesňavy (E8b). Priame prepojenie tejto križovatky s cestou E7 ponúkala zrejme vedľajšia komunikácia tiahnuca sa pozdĺž potoka Bodnianka (E8c), ústiaca do potoka Domanižanka v obci Prečín.

V priestore medzi vyústeniami ciest E6/7 a E8 bolo v závere 13. stor. na rajeckej strane, v polohe Jasenové – Hradisko, vybudované stredoveké opevnenie, v literatúre stotožňované s hradom Rajec (*Plaček – Bóna 2007*, 249–250).

Výraznú skratku medzi územím Bytče a južnou oblasťou mesta Žilina akiste predstavovala komunikácia prechádzajúca popod hrad Hričov líniou dedín Hričovské Podhradie, Paština Závada, Peklina, Bitarová, Hôrky a Bánová, resp. Závodie (E9). Archeologické nálezy z intravilánu obce Ovčiarsko (*Moravčík 1985*, 35) poukazujú azda taktiež na priebeh paralelnej cesty E9a, priamo spájajúcej dediny Horný Hričov a Bitarová. Podobne ako pri neďalekej Zemianskej Závade aj názov dediny Paština Závada (*Fekete-Nagy 1941*, 213)³⁹ nám ponúka možnosť predpokladania akejsi prirodzenej alebo umelo vytvorenej prekážky na zabezpečenie danej komunikácie (*Krajčovič 2005*, 151).

Z križovatky hlavnej považskej komunikácie (A1, A2) a cesty vedúcej do Sliezska a Poľska (D1), situovanej pri brode pod hradom Budatín (brod. č. 7), vychádzala južným smerom, proti toku Rajčianky, najpohodlnejšia cesta spájajúca stredné Považie s územím Rajca (E10). Aj na jej zabezpečenie bol v priebehu 2. pol. 13. stor. nad bočnými dolinami vybudovaný hrad Lietava a priamo nad vyústením Rajčianky do Žilinskej kotliny stálo ďalšie stredoveké opevnenie v polohe Turie – Hrádek (*Malec 2010*, 132–133).

Podrobné rozpracovanie stredovekých ciest, prechádzajúcich územím dnešného mesta Žilina predostrel T. Janura vo svojom príspevku, v ktorom vyzdvihuje dôležitosť miestnej križovatky. Jednotlivé trasy pomenúva názvami považská cesta (A2), staršia a mladšia košická cesta (A1 a A2), cesta na Rajec (E10), sliezska cesta (D1) a okružná cesta obiehajúca okolo mestského opevnenia, navzájom spájajúca spomenuté komunikácie (*Janura 2007*, 16–19). Takisto uvádza existenciu dreveného mosta cez rieku Váh, prvýkrát spomenutého v r. 1499, ktorý bol však často dôvodom sporov, keďže ho opakovane odnášala rieka pri jej rozvodnení (*Janura 2007*, 17).

Príspevok vychádza z kapitoly dizertačnej práce, obhájenej autorom v roku 2013 na Ústave pro archeologii Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe. Autor by sa týmto rád poďakoval za vedenie a rady pri jej zhotovovaní Doc. PhDr. Michalovi Slívkovi, CSc. a Prof. PhDr. Janovi Klápštemu, CSc.

Bibliografia

- Bolina, P. – Cendelín, D. 2011:* Úloha hradů Brumov a Lukov v systému komunikací východní Moravy. In: *Archaeologia historica* 36, 87–108.
- Fekete-Nagy, A. 1941:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. kötet. Trencsén vármegye. Budapest.
- Fiala, A. – Izakovičová, M. – Marsina, R. 1965:* Budatín. In: *Vlastivedný časopis* 14/3, 99–105.
- Fügedi, E. 1977:* Vár és társadalom a 13.–14. századi Magyarországon. Budapest.
- Gabriel, F. 1998:* Komunikace severočeských hradů. In: *Archaeologia historica* 23, 193–201.
- Hanuliak, M. 1998:* Komunikácie Slovenska z 10.–13. storočia v kontexte trás vojenských akcií. In: *Archaeologia historica* 23, 233–244.

38 Na jej zabezpečenie bol zrejme v 14. stor. vybudovaný hrad Súľov.

39 Prvá písomná zmienka o obci Paština Závada pochádza z roku 1469 (Poss. Zawadka).

- Hunka, J. 1993:* Inter-etnické kontakty a obchodné styky Slovenska počas stredoveku so zahraničím. In: *Archaeologia historica* 18, 87–92.
- Hunka, J. – Ruttkay, M. 1998:* Historické komunikácie na území stredovekého Slovenska (vývoj bádania, súčasný stav a perspektívy). In: *Archaeologia historica* 23, 295–302.
- Cheben, I. 1998:* Hradisko lužickej a púchovskej kultúry v Hornom Srní. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1996*, 79–81.
- Janura, T. 2007:* Žilina – križovatka obchodných ciest. In: *Pamiatky a múzeá* 2007/3, 16–20.
- Klein, B. 1978:* Zásady určovania stredovekých ciest v geografickom prostredí. In: *Vlastivedný sborník Považia* 13, 19–39.
- Klein, B. 1985:* Príspevok k historicko-geografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského komitátu. In: *Vlastivedný sborník Považia* 15, 87–132.
- Klein, B. – Ruttkay, A. – Marsina, R. 1993:* *Vojenské dejiny Slovenska. I. diel. Stručný náčrt do roku 1526.* Bratislava.
- Koboutek, J. 1995:* *Hrady jihovýchodní Moravy.* Zlín.
- Koboutek, J. 1996:* Nové poznatky o stredovekém vývoji města Uherského Brodu. In: *Archaeologia historica* 21, 373–384.
- Krajčovič, R. 1965:* Z historickej typológie služobných osadných názvov v Podunajsku. In: *O počiatkoch slovenských dejín (Sborník materiálov)*, Bratislava, 205–252.
- Krajčovič, R. 2005:* *Živé kroniky slovenských dejín. Skryté v názvoch obcí a miest.* Bratislava.
- Kučera, M. 1974:* *Slovensko po páde Veľkej Moravy. Štúdie o hospodárskom a sociálnom vývine v 9.–13. storočí.* Bratislava.
- Malec, J. 2010:* Drobné stredoveké fortifikácie na strednom Považí (12. stor.–pol. 16. stor.). In: *Zborník SNM CIV – Archeológia* 20, 119–138.
- Marek, M. 2006:* *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku.* Martin.
- Marsina, R. 1984:* *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350).* Bratislava.
- Moravčík, J. 1976:* Nové archeologické nálezy z Púchova a okolia. In: *Vlastivedný sborník Považia* XII, 13–51.
- Moravčík, J. 1985:* Archeologické nálezy v Považskom múzeu v rokoch 1976–1980. In: *Vlastivedný sborník Považia* 15, 5–49.
- Moravec, J. 1996:* Staré cesty v Brodne. In: *Vlastivedný zborník Považia* XVIII, 23–30.
- Nešporová, T. 2000:* Príspevok k problematike včasnostredovekého a stredovekého osídlenia historického Trenčianskeho chotára a najbližšieho okolia. In: *Archaeologia historica* 25, 197–204.
- Nešporová, T. 2003:* Príspevok k včasnostredovekému až neskorostredovekému osídleniu stredného Považia. In: *Musaica* 24, 97–109.
- Petrovský-Šichman, A. 1962:* Výšinné sídliská a opevnenia v oblasti Vlárkeho priesmyku. In: *Vlastivedný sborník Považia* 5, 129–132.

- Petrovský-Šichman, A. 1964:* Slovanské osídlenie severného Slovenska. In: Vlastivedný sborník Považia 6, 50–106.
- Pieta, K. – Moravčík, J. 1983:* Železiarske objekty z doby rímskej a stredoveká dechtárska výroba vo Varíne. In: AVANS v r. 1982, 205–208.
- Plaček, M. – Bóna, M. 2007:* Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava.
- Podolan, P. 2003:* Komunikácie v oblasti stredného a dolného toku Váhu v mladšej a neskorej dobe bronzovej a dobe halštatskej. In: Medea – Studia Mediaevalia Et Antiqua, VII, 21–44.
- Slivka, M. 1998:* Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku. In: Archaeologia historica 23, 259–275.
- Slivka, M. 2006:* Uctievanie svätých na Slovensku. K problematike výskumu patrocínií. In: Studia archaeologica Slovaca mediaevalia V, 91–162.
- Staščíková-Štukovská, D. 1992.* In: BIALEKOVÁ, D. 1992: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska. 2. zväzok. Nitra.
- Šída, P. 2005:* Strážne systémy. In: Archeologie ve středných Čechách 9, 589–603.
- Šišmiš, M. 1993:* Z dejín bývalých dedín na území Trenčína. In: Trenčín. Vlastivedná monografia I, Trenčín, 233–257.
- VŠOS III:* Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III. Bratislava.
- Zemek, M. 1972:* Moravsko – uherská hranice v 10.–13. stolytí. Brno.
- Žudel, J. 1984:* Stolice na Slovensku. Bratislava.

Summary

The road network in the Central River Váh Valley (Stredné Považie) has retained its character up to the present, with the obvious exception, in particular, in the form of tunneling very difficult parts, as well as the almost complete extinction of the underground roads, which, on the basis of several factors, clearly were relatively busy roads passing through complicated mountain ranges. In such strategical areas with a lot of traffic, as the territory of Stredné Považie undoubtedly was, as a rule there were county gates protected by pens in the middle of dense forests. Also because of the ambitions of the Czech rulers to regain the territory of today's western Slovakia, in this respect the line of the western border that we are looking close at was the most thoroughly monitored one.

The aim of the thesis is to reconstruct the road network as closely as possible while focusing on both national and international roads. As a reference point of their course, we present historical, archeological, toponymic or geographic contexts. The course of the individual roads is shown on the map with the respective marking distinction of individual parts. By using the letters from A to E we distinguish the road units according to their geographical location, while the letter "A" shows the course of the main road going through the Váh valley, with minor excursions in the major river narrowings. The letter "B" represents roads leading to the territory of Moravia through the passages of the White Carpathians, and roads marked with the letter "C" leading also to Moravian Silesia across the Javorník Mountains. The letter "D" identifies roads directly linking the monitored territory with the regions of Kysuca and Orava. The largest group "E" includes national roads leading to the territory of Horná Nitra, Rajec and thus also to the territory of Turiec.

By assigning a number (e.g. B3), the individual routes of the respective unit are distinguished with an increasing tendency in the opposite direction of the river Váh. If necessary, we add a lower case to the number when we assume a less-used alternative to the course of a respective road (e.g. E8b). Similarly, numerals are also distinguished

by signs, assuming localization of individual debris across the river, the existence of most of which is mentioned in documents from that time.

The graphical visualization of the road network corresponds to the determinable movable and immovable archaeological sites dating back to as early as the 15th century, and in each recorded case we also present its potential use also in previous time periods, reaching back to the Great Moravian period. When determining the individual sections of the road, we also refer to the data for naming the villages belonging to the individual castle estates. In undefined and unclear cases, for the localization of the course of each road section we consulted also military maps made from the 2nd half of the 18th century to the 2nd half of the 19th century.

MALOASIJSKÁ PŘEDMOSTÍ JOHANITSKÉHO STÁTU V EGEIDĚ.

Miroslav Plaček*

**Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta MU, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Česká republika, mplacek@seznam.cz, placek@phil.muni.cz*

Abstract: The Bridgeheads of Asia Minor of the State of the Order of St. John in the Aegean. The State originated after 1306 through the annexation by the Islands Dodecaness in the Aegean. After the Fall of the Holy Land in 1291 and the episode in Cyprus, the Order in agreement with Genuesen Vignoli settled on Rhodes and the Islands along the coast of Asia Minor. He secured his stay with a the strongholds. In 1344 Christians conquered Smyrna (Izmir), which the Johannites took over. In 1402 the town and castle at port conquered and destroyed Timur Lenk. Replacement the Order was awarded to the castle in the place of ancient Halikarnas. The castle was so large that it served as a settlement. He resisted the siege of Osmans in 1480 and was therefore modernized. For this Order of the bridgehead, without fights it became a fateful surrender of Rhode in 1522 after the siege by Sultan Sülejman and the departure of the Order from the Aegean to Italy and soon in Malta.

Keywords: Order of St. John, Smyrna, Bodrum, bridge-head, Asia Minor, Ottomans

Abstrakt: Stát Řádu rytířů špitálu sv. Jana v Jeruzalémě vznikl zábořem souostroví Dodekanes v Egejském moři po r. 1306. Po vypuzení křižáků ze Svaté země r. 1291 a epizodě na Kypru se Řád po dohodě s Janovanem Vignolim usadil na Rhodu a pásu ostrovů podél pobřeží Malé Asie. Pobyt pojistil stavbou řady opevnění, které s rostoucí tureckou hrozbou zesiloval. R. 1344 křesťané dobyli Smyrnu (Izmir), kterou johanité převzali do správy. R. 1402 město a přístavní hrad dobyl a zničil Timur Lenk. Náhradu Řád získal stavbou hradu v místě antického Halikarnasu, Hrad byl tak velký, že sloužil jako sídliště. Odolal obležení Osmany r. 1480 a byl proto modernizován. Pro toto řádové předmostí se tak i bez boje stala osudným kapitulace Rhodu r. 1522 po obležení sultánem Sülejmanem Nádherným a odchod Řádu z Egeidy do Itálie a brzy poté na Maltu.

Klíčová slova: Řád johanitů, Smyrna, Bodrum, předmostí, Malá Asie, Osmané

Vznik řádového johanitského státu souvisel s nabytím ostrova Rhodu. Ačkoliv to vypadalo jako východisko z nouze, jež nastala po vypuzení křižáků nejen ze Svaté země, ale vůbec ze Zámoří (Outremer) roku 1291, šlo o velmi nadějný záměr. K získání rozlehlé a souvislé územní základny již závčas obmyslně přistoupil Řád německých rytířů – nejprve v jihovýchodním cípu Sedmihradská (Birsá, Burzenland). K ochraně exponované hranice je tam v roce 1211 usadil uherský král Ondřej II., ale protože neplnili příslibené závazky, přiměl je v letech 1224–1225 k odchodu. Bohatou náhradu si z pověření Konráda Mazovského záhy vydobyli na úkor Prusů u Gdaňského zálivu na Baltu (*Holst 1981, 76–77; Kontler 2001, 59*). Oba zbývající hlavní rytířské řády svá centra udržely v blízkosti Zámoří na ostrově Kypru, který však byl pro ně poněkud těsný. Špitálníci proto usilovali o vlastní území, zatímco templáři s majetky po celé Evropě, přes nelibost vládnoucích Lusignanů, na Kypru setrvali.

Johanité v roce 1306 zahájili invazní zábor ostrovů Dodekanesu. To ještě netušili, že konkurenci templářů vyřadí počínaje říjnem 1307 francouzský král Filip IV. Sličný, a to likvidační jejich řádu (*Barber 2006, 333–334, 351; Read 2001, 246–278*). Rytíři špitálu sv. Jana při snaze zabrat souostroví nedbali svrchovanosti Byzance a využili právních pochyb, jež spočívaly v lenním držení Kosu a Lerosu a správě Rhodu Janovanem Vignolo dei Vignoli. Tento kapitán kaperů, podřízený a příbuzný admirála Moresca m, jenž byl štědře odměňovaným podporovatelem císaře Andronika II., v květnu

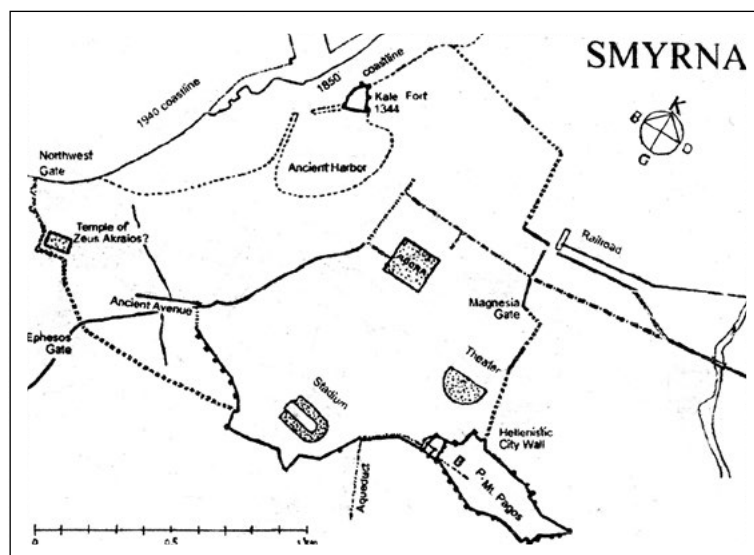
1306 za třetinu z příjmů přepustil svá práva na jmenované ostrovy johanitům (*Wienand 1970*, 149–155; *Losse 2011*, 35). Z Kypru ihned spolu s velmistrem Fulko de Villaret vypluli rytíři se čtyřmi galérami z Limassolu na Rhodos, obsadili hrad Feraklos a posléze Filerimos blízko nad městem Rhodem. Odtud ho blokovali, dokud řečtí měšťané v létě 1308 (spíš 1309) nerezignovali. Nebylo to překvapivé, neboť již roku 1307 (poté i 1312) papež Klement V. johanitům držení potvrdil bulou a Andronikova chabá expedice několika galejí ke Rhodu kapitulaci města nezabránila (*Luttrell 2006*, 57; *týž 1988*, 83). Když se špitálníci rozkmořili s Janovany, kteří se se neváhali spojit s Turky z mentešského emirátu, proto jim odebrali Kós a postupně obsadili další ostrovy archipelagu a upevňovali na nich svou moc. Nejvýchodnějšího a nevelkého Megisti (Kastelloriza) se ale zmocnili již cestou k vylovení na Rhodu, avšak jako první ho r. 1444 ztratili (*Luttrell 1975*, 287, 284; *týž 1988*, 91; *Losse 2011*, 216.).

Řádu však chyběl stálý předsunutý operní bod na maloasijském pobřeží Egeidy, neboť zřejmě brzy o nějaké hrady dočasně obsazené na území Menteše přišli. Nějakou dobu nemohli ani spoléhat na využití přístavu Phokaia (Foča) v držení janovského rodu Zaccaria (*Luttrell 1988*, 85–86). S ochotou se proto v roce 1334 na Euboji připojili k protitureckému spolčení – lize, která usilovala o zastavení tureckého postupu a případné vydobytí pevností z rukou muslimů. Situace však byla dosti složitá. Na počátku druhé čtvrtiny ještě Osmané ze Söğütu v Anatólii zdaleka nedosáhli pozdější hegemonie a až roku 1337 si připojili sultánský titul. Navíc při Egejském moři stále existovaly suverénní emiráty jako Saruchan, Karaši, Aydin a Menteše. Dokonce vládce aydinského, mocný bej Omar Paša roku 1335 započal vojensky vypomáhat císaři Andronikovi III. a s jeho nástupcem Janem Kantakuzenem se i přátelil (*Lindner 2009*, 118–122; *Setton 1976*, 182, 181; *Zástěrová a kol. 1994*, 308). Bylo to šťastné pro obě strany. Od tlaku mocichtivého beje Orchana Gaziho z prudce expandujícího emirátu u Marmarského moře se načas ulevilo jak Byzancům, tak Omarovi a dalším emirátům při egejském moři a v nitru Anatólie, na něž měli Osmané záslusk. Lepším výsledkům naopak bránila nejen nejednotnost až svárliвість západních a východních křesťanů, ale i trvalá rivalita mezi Janovany a Benátčany, jež vedla k pravidelným válečným konfrontacím.

▲ Obr. 1. Mapa Egeidy okolo r. 1330. Šrafováno je území Byzance, vyznačeny jsou polohy Smyrny a Bodrumu (Sm., Bo.). Kresba autor.

Fig. 1. The Map of Aegean around 1310. The territory of Byzantium is hatched, the positions of Smyrna and Bodrum are marked (Sm., Bo.). Drawing by the author.

▲ Obr. 2. Smyrna (Izmir), situační schéma proměn města od antiky (zdroj www.arkeolojidunyasi.com/planar_1.htm, 9. 6. 2018, upraveno autorem).

Fig. 2. Smyrna (Izmir), situational scheme of city changes from antiquity (source www.arkeolojidunyasi.com/planar_1.htm, 9. 6. 2018, adjusted by the author).

Smyrnu se podařilo obnovit jako významné centrum obchodu, zejména Benátčanů a johanitských (rhodských) obchodníků. Péče a zájem špitálníchiků se odrazil ve snaze město vojensky zabezpečit. Papež Innocenc VI. roku 1359 jmenoval jeho kapitánem johanitu Fra. Nicolu Benedettiho, který se snažil zmenšit podíl Benátčanů. Ale též se staral o opevnění města zdmi a věžemi. Dva roky nato Řád navíc aydinské Turky oslabil zničením 35 lodí korzářské floty. Ovšem od roku 1363 musel do „smyrenského“ spolku jako kapitána přibrat Janovana Racaneliho, jemuž, tak jako papež, přispíval na obranu 6 tisíci florénů ročně. Vliv johanitů poté sílil, a když do Anatólie vtrhla armáda Timura Lenka, obrana Smyrny spočívala na nich. Když Timur v létě 1402 porazil a zajal osmanského sultána Bajezida I., táhl až k Adalii (Antalyi) a pak k severu podél Egejského moře. Ke Smyrně dorazil 1. prosince a zahájil intenzivní obléhání. Útok vedl z kontravalačního prstence a z pojízdných věží a pod hradby nechal zavrtávat podkopy. Obránci sice některé věže spálili řeckým ohněm, ale ohromné přesile za generálního útoku, jemuž velel samotný Timur, nemohli odolat. Zbytek posádky se s částí obyvatel po 15 dnech celodenních útoků natěsnil na několik galér a zachránil, ostatní křesťany vítězové zmasakrovali (Luttrell 1975, 297; Chrystomides 2009, 45; Wienand 1970, 163).

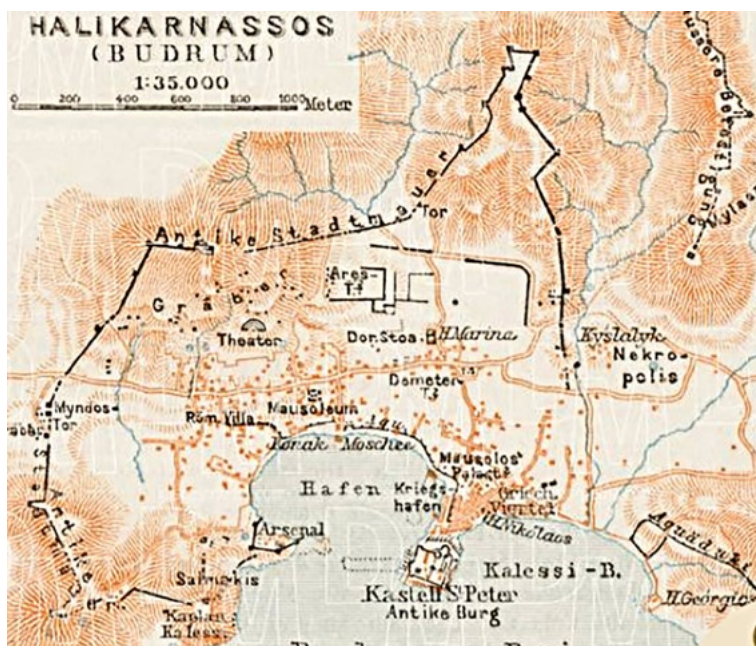
Ztráta Smyrny, vláda Timura (+1405) a boje mezi Bajezidovými syny o sultánský trůn proběhly za éry řádového velmistra Philiberta de Naillac (1396–1421). Smyrnu se po odchodu Mongolů pokusil získat zpět, na její obnovu sehnal ohromné prostředky a roku 1407 tam dokonce vyslal tři galéry. Pro zabezpečení města nechal mimo jiné stavět mohutnou věž, avšak Mehmed, další z aydinských emirů, kteří se nakrátko Osmanům vymkli, ji urychleně nechal zbořit. Řád tak obnovu města a přístavní pevnosti musel vzdát. Velmistr ihned našel náhradu v zálivu naproti Kósu – bývalém Halikarnasasu, vybaveném navíc dokonalým kotvištěm, a místo na mentešském bejovi vybojoval (Lousse 2017, 30; Luttrell 1988, 101–102).

Co se týká Smyrny, situace pro poznání její podoby je značně nepříznivá. Ze středověku se zčásti dochoval rozlehlý byzantsko-turecký hrad na kopci Pagos nad městem. Na svazích k centru jsou jasně zřetelné zbytky anticko-byzantského města – pozůstatky stadionu (cirku), amfiteátru divadla a na úpatí též památkově upravené agory včetně rozlehlých podzemních klenutých prostor. Blíže moderní době se radikálně proměňovala zástavba města, kde jsou proto středověké památky naprosto ojedinělé. Modernizaci a rozšíření velkoměsta umožnilo též posouvání pobřežní čáry do moře. Již před polovinou 19. století zmizela – byla zasypaná, i nevelká zátoka přístavu. Její vjezd chránila pevnost zřízená zřejmě aydinským bejem Mehmedem na počátku 14. věku. Tento hrad, lépe jeho nástupce, je znám pouze

▲ Obr. 5. Pevnost Kadifekale nad Izmiřem, historické foto (zdroj: Google).

Fig. 5. The Fortress Kadifekale above Izmir, historical photo (source: Google).

▲ Obr. 6. Plán města Bodrumu z r. 1914 (Baedeker 1914, Pl. Halikarnassos, zdroj: Google), rytec R. Hausermann.

Fig. 6. City plan of Bodrum from 1914 (Baedeker 1914, Pl. Halikarnassos, source: Google), engraver of R. Hausermann.

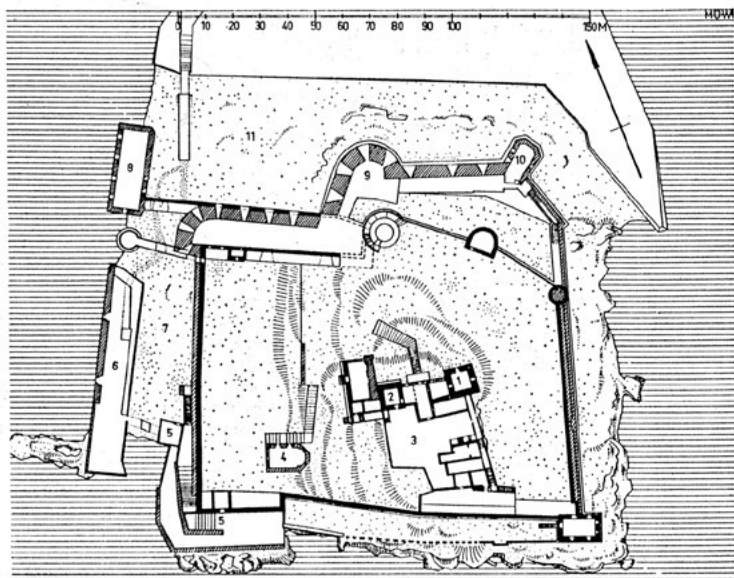

▲ Obr. 7. Celkový pohled na Hrad sv. Petra od jihozápadu (foto autor).

Fig. 7. General view of Castle of St. Petra from the southwest (photo by the author).

nou struktury uliční sítě. Láčavý okrouhlý útvar zástavby při bývalém hradu žel nesignalizuje středověké jádro. Je stopou po přístavním bazénu. Bez dalších archeologických výzkumů nelze spolehlivě potvrdit prozatímní, byť nadějně představy o průběhu anticko-byzantských hradeb a jejich chronologickém zařazení. Ze středověkých zpráv totiž vyplývá, že zřejmě nebyly zdaleka plně využity jejich relikty, jež jsou v obnovené podobě sledovatelné na jihovýchodě okolo stop stadionu. Rovněž středověké hradby uzavíraly menší plochu, neboť roku 1359 nechal johanita Fra. Nicola Benedetti stavět hradby s věžemi. Též situační mapa zálivu a města od J. Perriera z roku 1782 nezachycuje spojení města s Kadifekale hradbami a vidět nejsou ani na vedutách. Spojovací hradby tedy byly evidentně antického původu.

Náhrada za Smyrnu pevností v Bodrumu byla pro Řád výhodná. Nebyl tak vzdálen od Rhodu, přitom spolu s Kósem kontroloval průliv mezi druhým největším řádovým ostrovem a pevninou a nebyl vázán na význačné, a proto pro Turky zvláště cenné město. Přitom na jihu Bodrumského poloostrova se nacházelo rozlehlé starověké řecké město Halikarnas. Vrcholu dosáhlo v helénské době za Mausóla II., vládce okolní Karie, jehož smrt roku

▲ Obr. 8. Plán hradu v Bodrumu (Müller-Wiener 1966, 93). Černě – konstrukce 15. stol., šrafovane 16. stol.

Fig. 8. The plan of Castle in Bodrum (Müller-Wiener 1966, 93). Black – construction of the 15th century, hatched 16th century.

ze schematických nákrešů v plánech města z 19. století a z nemnoha vedut. Zdá se, že po obnově Mehmedem Dobyvatelem po roce 1472 s nějakým časovým odstupem sloužil jako hrazené tržiště (bazar, súk). Zdi zesílené řadou drobných hranatých bašt a ústupků uzavíraly jeho zhruba trojúhelnou plochu ještě roku 1879.

Středověké opevnění města dokládají ojedinělá archeologická zjištění související se stavebními pracemi, neboť brzy zaniklo. Uprostřed mocné říše se jevílo zbytečné a rozvoji města překáželo. Hypoteticky je možné tipovat jeho průběh z urbanistického schémata města před průmyslovou revolucí a s ní související drastickou proměnou

struktury uliční sítě. Láčavý okrouhlý útvar zástavby při bývalém hradu žel nesignalizuje středověké jádro. Je stopou po přístavním bazénu. Bez dalších archeologických výzkumů nelze spolehlivě potvrdit prozatímní, byť nadějně představy o průběhu anticko-byzantských hradeb a jejich chronologickém zařazení. Ze středověkých zpráv totiž vyplývá, že zřejmě nebyly zdaleka plně využity jejich relikty, jež jsou v obnovené podobě sledovatelné na jihovýchodě okolo stop stadionu. Rovněž středověké hradby uzavíraly menší plochu, neboť roku 1359 nechal johanita Fra. Nicola Benedetti stavět hradby s věžemi. Též situační mapa zálivu a města od J. Perriera z roku 1782 nezachycuje spojení města s Kadifekale hradbami a vidět nejsou ani na vedutách. Spojovací hradby tedy byly evidentně antického původu.

Náhrada za Smyrnu pevností v Bodrumu byla pro Řád výhodná. Nebyl tak vzdálen od Rhodu, přitom spolu s Kósem kontroloval průliv mezi druhým největším řádovým ostrovem a pevninou a nebyl vázán na význačné, a proto pro Turky zvláště cenné město. Přitom na jihu Bodrumského poloostrova se nacházelo rozlehlé starověké řecké město Halikarnas. Vrcholu dosáhlo v helénské době za Mausóla II., vládce okolní Karie, jehož smrt roku 354 př. Kr. víc jak tisíc let připomínal jeden ze sedmi divů světa – slavné Mausoleion. Při tažení do Persie dobyl Halikarnas roku 1334 Alexander Veliký. Za urputnou obranu město zničil tak, že po víc jak 1700 let osídlení na jeho místě jen živořilo. Zjištěné příznaky opevnění na severovýchodu naznačují pokus Římanů zřídit tam tábor (Losse 2017, 31; Hradečný, P. – Dostálová, R. – Hrochová, V. – Oliva, P. – Vavřínek, V. 2007, 51; Baedeker 1914, Pl. Bodrum).

Johanité si území vyhlédli již asi po dobytí Smyrny Tamerlánem, a když definitivně zjistili, že je navždy ztracena, přikročili někdy v letech 1407/1408 ke stavbě hradu. Pojmenovali ho Hrad sv. Petra (řecky Petroúion, odtud turecky Bodrum), neboť tak johanité nazývali již přístavní hrad ve Smyrně. Pevné uchycení špitálních na turecké pevnině se křesťanskému světu

jevilo jako obzvláště důležité a podpořili je jak francouzský král, tak Angličané a oba vzdoropapežové (Alexander V. a Jan XXIII.). Zatímco Osmané se orientovali na podmanění nitra Anatólie, Turci z Efesu i Milétu do roku 1415 usilovali o vypuzení johanitů. Tehdy uzavřeli mír, ale jen na pevnině nikoli na moři. Řád tak mohl dobudovat hrad, na němž se roku 1428 konala generální kapitula (Losse 2017, 31; Luttrell 1988, 102–105).

Stavba byla náročná. Jednak chtěli využít celý rozměrný skalnatý výběžek, který odděloval dva přístavy a pod ochranou byl hlavně ten západní. Samotné staveniště od severu chránila prohloubená a rozšířená rozsedlina šije, přičemž ji později obezdíli. Velikost hradbami ohrazené plochy více jak 2 ha umožňovala ubytovat služebné osoby a přijímat křesťanské asylanty. Z řádových ostrovů dováželi nejen potraviny, jiné životní potřeby a zbraně, ale i stavební materiál – kámen, dřevo, vápno. Rovněž rozebírali starověké ruiny Halikarnasu, jistě též zemětřesením zbořené Mausoleion. Získali tak značné množství kvalitních kamenných kvádrů a množství kamenicky až umělecky pojednaných článků – spolií (Losse 2017, 30; týž 2011, 56–58). Neustálá potřeba dovozu většiny potřeb vyplývala z absence bezpečného zázemí a snížené možnosti zásobování místními produkty. Ale na to byli johanité víceméně zvyklí z obdobně situované Smyrny.

Jádro hradu v nejvyšším bodě terénu bylo nevelké, z ohroženého severu je kryly dvě hranolové věže spojené palácovou budovou s průjezdem. Vzhledem k použití řádkovaného zdiva z kvádrů, zčásti bosovaných, tak působí dojmem románského a nikoli pozdně gotického původu. K menší Italské západní věži (východní se nazývá Francouzská) se připojovalo nevelké křídlo vystupující směrem k pozdní kapli. Na nevelkém nádvoří stála skromná provozní stavení. Třetí, nejmohutnější věž (zvaná Anglická, též sv. Kateřiny) stojí na obdélné podstavě v jihovýchodním nároží vnějšího obdélníka hradeb a na jihu na ni navazuje parkán. Důležitý byl severozápadní parkán připjatý k oblí Hadí věži, neboť na jeho sníženém konci u přístavu byla v parkánové zdi situována brána. Západním parkánem překrytým renesančním ravelinem vedla trasa přístupu přes můstek do štíhlé branské věže a po průchodu předbraním zahrnula do dolní ohrady. Do její severovýchodní zdi byla zakomponována půlválcová Německá bašta a čelní a západní hradbu spojila plná věžice (Müller-Wiener 1966, 93–94).

První pokus Osmanů o likvidaci johanitského státu roku 1480 skončil neúspěšným, skoro tříměsíčním obležením města Rhodu a zklamané osmanské vojsko se při návratu do Istanbulu pokusilo i o Hrad sv. Petra. Také tam bylo odraženo, ale byl to důvod, proč Řád zahájil velkolepou přestavbu hlavních opevnění. Na Rhodu rozsah modernizace zvýšily těžké destrukce veškerých staveb zemětřesením v roce 1481. Čelo hradu v dnešním Bodrumu špitálníci zesílili masivními bariérami, a to jak v trase starší parkánové zdi, tak před severovýchodní hradbou. Z nového sešikmeného hradebního tělesa vystupuje uprostřed oblá dělová bašta (rondel zvaný Carrettovým bastionem) a ze zalomeného nároží protáhla čtyřboká bašta (zvaná bastion Gattinaeu). Obránce na ochozových plošinách kryla předpršená opatřená barbetami pro ustavení děl. Navíc již zmíněný „ravelin“ u přístavu doplnili baterií. Ani toto zesílení nebylo nic platné. Po hrdinské obraně Rhodu se v beznadějně situaci velmistr Philipp Villiers de l'Isle-Adam o vánocích 1522 dohodl se sultánem odevzdání města a svobodný odjezd všech, kteří chtěli, a to se zbraněmi, archivem a osobním majetkem. Vyrazili počátkem ledna 1523 a bodrumská posádka přirozeně odplula rovněž (Plaček 2012, 481, 486–490; Müller-Wiener 1966, 93–94; Losse 2011, 87–96; Plaček 2013, 520; Bradford 1996, 131). Po dobytí Bělehradu bylo ob-

▲ Obr. 9. V západním průčelí Italské věže jasně svítí sekundárně použité díly antických sloupů (foto autor).

Fig. 9. In the western façade of the Italian Tower, the secondary parts of the ancient columns are brightly lit (photo by the author).

sazení Rhodu druhým z mnoha úspěchů, jež za své epochální vlády Sülejman Nádherný dosáhl. Johanité tak téměř po 220 letech Egeidu opustili a přemístili se do centra Středomoří a roku 1530 od císaře Karla V. obdrželi Maltu. V Levantě osamoceni zůstali ještě nějakou dobu Benátčané na Kykladách, Kypru a Krétě a Janované na ostrovech mezi Lesbem a Patmem.

Hradem sv. Petra byl počet řádových opěrných bodů v Malé Asii vyčerpán. Nepočítajíc krátkodobé usazení nevelkých kontingentů, které pomáhaly kyperským králům operujícím v ohrožované arménské Kilikii, na pobřežních hradech. I tak jsou dvě předmostí ostrovního státu johanitů na Turky ovládnuté pevnině docela zajímavou historickou epizodou.

Bibliografie

- Baedeker, K. 1914:* Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern. Leipzig.
- Barber, M. 2006:* Noví rytíři. Dějiny templářského řádu. Praha.
- Bradford, E. 1996:* Řádoví rytíři. Praha.
- Bruyn, C. de 1698:* Reizen van Cornelis de Bruyn Door de vermardste Delen van Klein Asia, Darmstadt.
- Contamine, P. 2010:* Východ a Západ podle Philippa de Méziers (kolem 1325–1405). In: P. Soukup – J. Svátek a kol. (eds.), Křížové výpravy v pozdním středověku. Kapitoly z dějin náboženských konfliktů. Praha, 23–33.
- Drionx, M. – Leroy, Ch. 1879:* Atlas universelle et clasique de Geographie... Paris, Plan de Smyrne (Turquie d'Asie).
- Hradečný, P. – Dostálová, R. – Hrochová, V. – Oliva, P. – Vavřínek, V. 2007:* Dějiny Řecka. Praha.
- Holst, N. v. 1981:* Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa. Berlin.
- Chrystomides J. 2009:* The Byzantine Empire from the eleventh to the fifteenth century. In: K. Fleet, (ed.), The Cambridge History of Turkey, Vol. 1. Byzantium to Turkey 1071–1453. Cambridge, 6–50.
- Kontler, L. 2001:* Dějiny Maďarska. Praha.
- Lindner, R. P. 2009:* Anatolia, 1300–1451. In: K. Fleet (ed.), The Cambridge History of Turkey, Vol. 1. Byzantium to Turkey 1071–1453. Cambridge, 102–137.
- Losse, M. 2011:* Die Kreuzritter von Rhodos. Bevor die Johanniter Malteser wurden. Ostfildern.
- Losse, M. 2017:* Burgen und Festungen des Johanniter-Ritterordens auf Rhódos und in der Ägäis. Griechenland 1307–1522. Mainz am Rhein.
- Luttrell, A. 1975:* The Hospitallers at Rhodes 1306–1421. In: H. W. Hazard (ed.), A History of the Crusades, III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries. Madison, 278–314.
- Luttrell, A. 1988:* The Hospitallers of Rhodes confront the Turks: 1306–1421. In: P. F. Gallagher (ed.), Christian, Jews and other Worlds: Patterns of Conflict and Accomodation. Lanham, 80–114.
- Luttrell, A. 2006:* Der Johanniter- und der Templernorden. In: A. Luttrell (ed.), Die Ritterorden im Mittelalter. Darmstadt, 45–76.

Müller-Wiener, W. 1966: *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und i der Ägäis*. München – Berlin.

Murray, I. V. (ed.) 2006: *The Crusades. An Encyclopedia*. Santa Barbara – Denver – Oxford.

Plaček, M. 2012: Opevnění města Rhodu z přelomu středověku a novověku. *Archaeologia historica* 37, 477–494.

Plaček, M. 2013: Rozmanitost fortifikací – doklad dějinných zvrátů na ostrově Kós (Řecko). *Archaeologia historica* 38/2, 507–522.

Read, P. P. 2001: *Templáři*. Praha.

Setton, K. M. 1976: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, Vol. I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia.

Wienand, A. 1970: *Der Johanniter-Orden, Der Malteser-Orden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Aufgabe, seine Geschichte*. Köln.

Summary

Řád špitálu sv. Jana ve Svaté zemi (Outremer) se záhy přeměnil v rytířský, ale po vyhnání křižáků r. 1291 odešel, tak jako templáři, na Kypr. Zatímco Řád německých rytířů hledal základnu v Evropě již v r. 1211, templáři od r. 1307 likvidoval francouzský král Filip III. Johanité tehdy, po dohodě s Janovanem Vignolim, získali mocí byzantský Rhodos a další ostrovy Dodekanesu. Řádový stát se v sousedství tureckých emirátů na pobřeží Malé Asie zajistil četnými opevněními. Právně ho rytířům stvrdil r. 1307 a 1312 papež Klement V.

Potřebný opěrný bod na pevnině nemohly nahradit přístavy nespolehlivých Janovanů (Česme, Foča). Proto se Řád r. 1334 připojil k latinské Svaté lize, se snahou o dobytí pevností z rukou Turků. Jelikož Osmané ještě neovládli pobřežní emiráty, které občas podporovaly císaře Andronika III., šance existovala. Boj o významnou Smyrnu, kterou r. 1329 znovu dobyl Omar z Aydinu, ukončila akce papežských, benátských a johanitských sil a kyperského krále Huga IV. R. 1344 k ní připlula flotila 34 galér, v říjnu opanovala město a pevnost u přístavu, ale Turkům zůstal ohromný hrad Kadifekale nad městem. Omar Paša již v lednu 1345 spojence porazil a Smyrnu oblehl. I když Latinci zničili obléhací stroje, udrželi jen přístavní hrad. Záchránila je až křížová výprava, kterou vedl francouzský dauphin Hubert de Vienne. 10. února 1347 rozdrtila Turky u Lesbu a v červnu zničila aydinské vojsko u Smyrny a posádku hradu uvolnila. Nový emir Chizir r. 1348 uzavřel mír, ale to už byl Hubert zpátky ve Francii.

Obnova se týkala i opevnění a r. 1359 kapitán Smyrny Fra. Nicola Benedetti stavěl hradby a věže. V létě 1402 do Anatólie vtrhl Timur Lenk a porazil sultána Bajezida I., Smyrnu bránili johanité. Timur při obležení použil pojezdňé věže a podkopy a obránci velké přesile podlehli. Zbytek posádky a část obyvatel unikly na lodích, ostatní vítězové zmasakrovali. Velmistr Philibert de Naillac (1396–1421) chtěl po odchodu Mongolů Smyrnu obnovit, avšak aydinský emir Mehmed tomu zabránil. Co o Smyrně víme: Kopec Pagos zabírá ruina byzantsko-tureckého hradu, na svazích jsou zbytky anticko-byzantského města a na úpatí pak agora. Poznání středověké Smyrny komplikuje modernizace velkoměsta s likvidací památek a před r. 1850 zasypaní i přístav. Chránil ho hrad z počátku 14. věku, známý jen z plánů z 19. stol. a z vedut. Zdi s hranatými baštami ho uzavíraly ještě r. 1879 a před zbořením v něm byl bazar. Hradby města uvnitř mocné říše byly zbytečné a brzy zanikly. Relikty anticko-byzantských hradeb středověk nevyužil a spojení města s Kadifekale sloužilo jen v raném středověku.

Velmistr za Smyrnu brzy našel náhradu v zálivu naproti Kósu – v bývalém Halikarnasu. Nová pevnost v dnešním Bodrumu byla blíže k Rhodu a s Kósem kontrolovala průliv mezi ostrovem a pevninou. Stával tam starověký Halikarnas, jenž dosáhl vrcholu za Mausóla II., pohřbeného r. 354 př. Kr. ve slavném Mausoleionu. R. 1334 dobyl Halikarnas Alexander Veliký a zdejší osídlení 1700 let jen živořilo. Příznaky opevnění na severovýchodu naznačují pokus

Římanů zřídít tam tábor. Johanité v l. 1407/1408 založili hrad se jménem Hrad sv. Petra. Přes odpor Turků z Efesu i Milétu ale Řád hrad dobudoval. Plně využili skalnatý výběžek a na severu šiji přetínala upravená rozsedlina. Plocha 2 ha sloužila i jako sídliště. Hrad bez zázemí závisel na dovozu z řádových ostrovů a ke stavbě též využili materiál z ruin Halikarnasu. Jádru hradu od severu kryly dvě hranolové věže spojené palácovou budovou. Kvádrové zdivo působí románským a nikoli pozdně gotickým dojmem. K západní Italské věži (východní je Francouzská) se připojuje drobné křídlo nad kaplí. Třetí, nejmohutnější Anglická věž stojí v jižním nároží vnějších hradeb. Ze tří stran obíhá hrad parkán, na severu byla brána a západním stoupala cesta trasa ke vstupu do dolní ohrady s Hadí a Německou baštou.

R. 1480 se Osmané neúspěšně pokusili dobýt město Rhodos a při návratu marně útočili i na Hrad sv. Petra. Řád proto provedl rozsáhlé opevňovací práce. Čelo hradu v Bodrumu zesílily masivní bariéry v čele, z nichž vystupoval rondel (Carrettův bastion) a protáhlá čtyřboká bašta (bastion Gattinaeu). Všechny prvky (i „ravelin“ u přístavu) dovolovaly využití děl. Ani to nebylo nic platné. Druhé obležení Rhodu r. 1522 ukončila dohoda o kapitulaci a svobodném odjezdu. Johanité odpluli 1. ledna 1523 a posádka rovněž opustila Bodrum. Johanité tak téměř 220 let bojovali s Turky, v čemž však pokračovali i z nového sídla na Maltě. A též i tam užívali externí opěrný bod, tentokrát v libyjském Tripoli.

VRCHOLNOSTREDOVEKÉ SÍDLISKO V RUMANOVEJ

Zuzana Poláková* – Ivona Vlkolinská*

*Mgr. Zuzana Poláková, PhD., PhDr. Ivona Vlkolinská, CSc., Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 01 Nitra. nrauzpol@savba.sk, ivona.vlkolinska@savba.sk

Abstract: The High Medieval settlement in Rumanová. During rescue excavation in 2016 year the part of the High Medieval settlement was found towards to southwest from residential area of Rumanová. Three pits located in the southern part of construction predict the continuing of the settlement to southern part from excavated area. The pits on the basis of the ceramics are dated to 12th–13th century. The features contained not only ceramics, but also the animal bones, daub and metal findings. This is the first clearly documented settlement in southern part of the cadaster of Rumanová.

Keywords: Rumanová, High Medieval, Settlement, Material culture, Ceramics

Abstrakt: V roku 2016 sa počas záchranného archeologického výskumu juhozápadne od intravilánu obce Rumanová zachytila časť vrcholnostredovekého sídliska. Tri sídliskové objekty situované v južnej časti stavby predznamenávajú, že sídlisko pravdepodobne pokračuje južne od skúmanej polohy. Objekty obsahovali keramický materiál, zvieracie kosti, maľanicu a drobné predmety. Na základe analýzy keramického materiálu je možné ich datovať rámcovo do 12.–13. stor. Ide o prvé jednoznačne doložené osídlenie v južnej časti katastra Rumanovej.

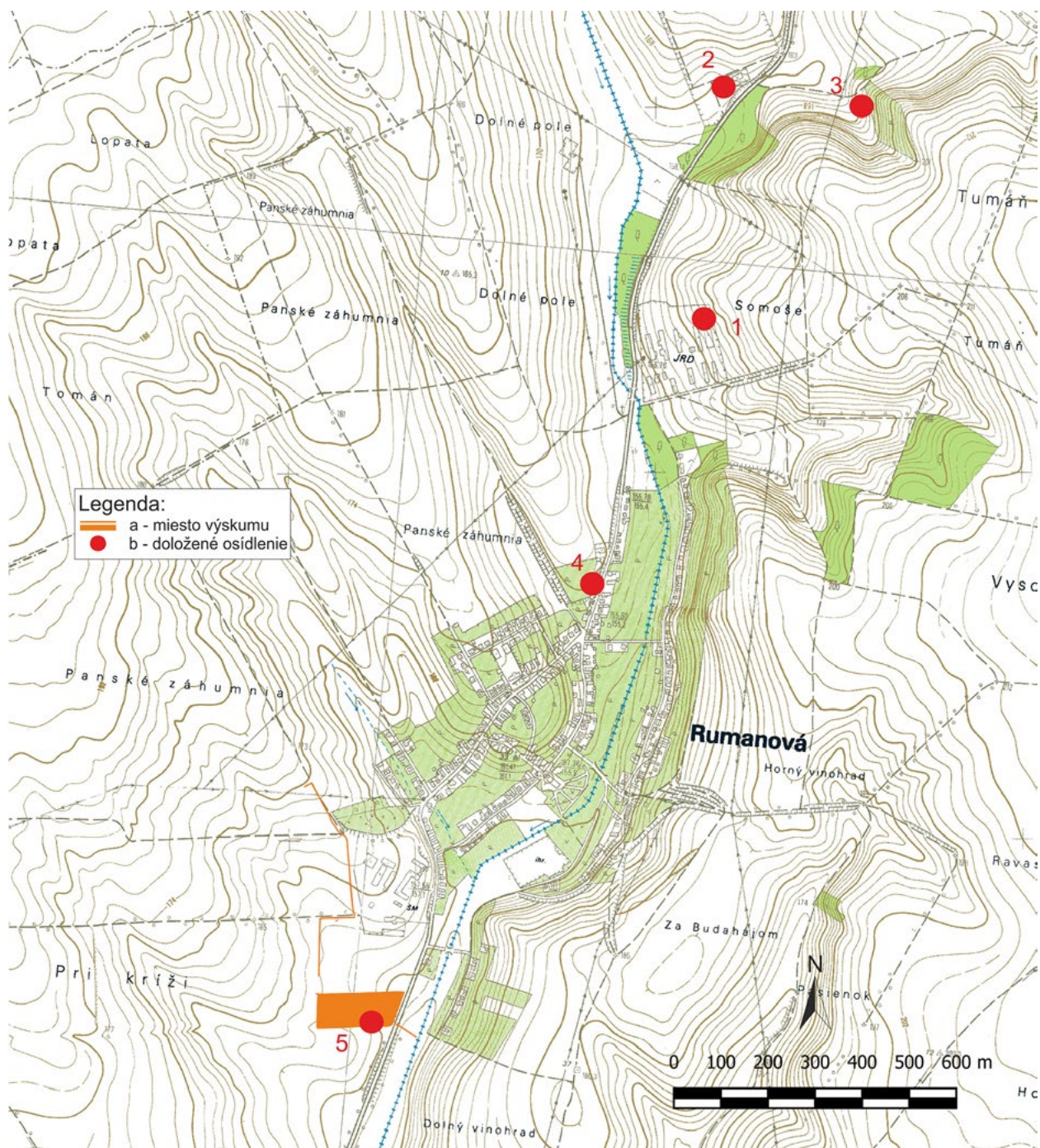
Kľúčové slová: Rumanová, stredovek vrcholný, sídlisko, materiálna kultúra, keramika

Úvod

V juhozápadnej časti katastra obce Rumanová sa záchranným archeologickým výskumom v roku 2016 podarilo identifikovať sídliskové objekty zaniknutej osady z vrcholného stredoveku. Tri sídliskové objekty situované v južnej časti stavby indikujú pokračovanie osídlenia južným smerom pod neskúmanú plochu. Aj napriek málopočetnosti zistených nálezových situácií výskum prispel k rozšíreniu našich poznatkov o stredovekom vývoji katastra Rumanovej, ktorý je známy takmer výlučne zo zberového materiálu.

Lokalizácia

Rumanová leží po oboch stranách Rumanovského potoka, v plytkej dolinke juhozápadného úseku Nitrianskej pahorkatiny (časť Zálužianska pahorkatina). Chotár tvorí odlesnená sprášová pahorkatina prevažne s hnedozemnými pôdami. Nadmorská výška v chotári sa pohybuje v rozpätí 148–212 m n. m., v strede obce dosahuje 160 m n. m. (*VSONS II 1977*, 507). Archeologický výskum sa uskutočnil na ploche, ktorá sa nachádza v nezastavanom priestore juhozápadne od intravilánu obce, západne od komunikácie vedúcej z Bábu do Rumanovej (*obr. 1*). Z historickej ortofotomapy Slovenska z 50. rokov 20. stor. (dostupná na <http://mapy.tuzvo.sk/HOFM/>) vieme, že už v tom čase bol priestor poľnohospodársky využívaný a jeho severnú, západnú a južnú líniu tvorilo stromoradie. Terén mal pred začatím stavebných prác v priestore stavby svahovitý ráz s klesaním zo západu na východ. Počas výstavby bol tento charakter zmenený a došlo k zasekaniu svahu a vyrovnaniu plochy.

▲ **Obr. 1.** Rumanová. Lokalizácia výskumu a doloženého osídlenia v katastri. 1 – poloha Somoše; 2 – poloha Horné pole; 3 – poloha Tomáň; 4 – poloha dom pána Majzela; 5 – poloha Pri kríži. Legenda: a – miesto výskumu, b – doložené osídlenie. Upravené podľa *Bielich 2015; 2016a; Fusek 1995; Nevžánsky 2003a*.

Fig. 1. Rumanová. Localization of excavation and studied settlement. 1 – location Somoše; 2 – location Horné pole; 3 – location Tomáň; 4 – location house of Mr. Majzel; 5 – location Pri kríži. Legend: a – localization of excavation, b – studied settlement. Modified according *Bielich 2015; 2016a; Fusek 1995; Nevžánsky 2003a*.

Dejiny archeologického bádania v katastri Rumanovej

Kataster obce Rumanová nie je z archeologického hľadiska neznámy priestor, práve naopak, evidujeme v ňom niekoľko archeologických lokalít. Až do realizovania výskumu v roku 2016 sa v obci uskutočnil len jeden väčší archeologický výskum a zvyšné informácie o archeologických lokalitách boli získané na základe povrchových prieskumov a menších záchranných akcií. Systematickejšie sa osídleniu Rumanovej venoval M. Bielich v súvislosti s prípravou kapitoly do monografie obce. Archeológ uskutočnil niekoľko prieskumov s cieľom overiť už známe lokality, ako aj doložiť ďalšie osídlenie. Vďaka jeho iniciatíve sa tiež uskutočnilo geofyzikálne meranie v polohe Tomanov háj.

Osídlenie katastra Rumanovej je s určitosťou doložené na štyroch polohách. Najvýznamnejšou lokalitou je skúmané pohrebisko únětickkej kultúry situované na severnom okraji obce v polohe Somoše. Objavené bolo v areáli poľnohospodárskeho družstva v roku 1983 pri zemných prácach súvisiacich s výstavbou haly na sušenie obilia. V rokoch 1984–1985 sa tu uskutočnil záchranný archeologický výskum, počas ktorého sa odkrylo 104 hrobov (*Veličák 1984*, 220–223; *1985*, 244–246; *1986*, 234–236; *1996*, 10–12; *Veličák – Masnicová 2004*, 164–184).

Na ostatných známych polohách z katastra už bolo doložené len stredoveké osídlenie. V roku 1994 sa pri zemných prácach v oplotenej časti viníc v polohe Horné pole pri hlbení otvoru pre pätku elektrického stĺpu objavili zlomky hrncovitých nádob z 9.–10. stor. Podľa informácií nálezcov sa tu zachytila popolovitá vrstva s kameňmi, črepmi a zvieracími kosťami. Je preto možné predpokladať, že došlo k porušeniu sídliskového objektu (*Fusek 1995; 1996*, 58). V roku 2015 priniesol ďalší povrchový zber početný materiál rámcovo datovaný do 10.–11. stor. (*Bielich 2016a*, 30), resp. na koniec 11. až 12. stor. (*Bielich 2016b*, 163). V novembri 2015 sa archeologickým prieskumom overila poloha Tomáš (Tomanov háj), severne od intravilánu obce smerom na Rišňovce. Prieskum sa uskutočnil na základe výsledkov leteckej prospekcie I. Kuzmu, ktorý v danej polohe identifikoval objekty (*Bielich 2015*). Súbor keramiky skladajúcej sa zväčša z hrncovitých nádob a pokrievok je možné datovať do druhej polovice 13. až prvej polovice 14. stor. Prítomnosť archeologických objektov doložil aj geofyzikálny prieskum na jar 2016 (*Bielich 2016a*, 28–29). Poloha bola overená tiež leteckou prospekciou v lete toho istého roku. V tom čase sa však nepodarilo potvrdiť existenciu zaniknutej dediny, ktorá sa sčasti nachádza tak v zalesnenom teréne, ako aj na poľnohospodársky obrábanej pôde (*Bielich 2015; 2016b*, 165, 167, obr. 3).

V roku 2002 sa zdokumentoval na severnom okraji intravilánu, za domom pána Majzela, sídliskový objekt z neskorého stredoveku, rámcovo datovaný do 14. až 15. stor. Objekt bol narušený zemnými prácami pri výkope odvodňovacieho kanála (*Nevizánsky 2003a; 2003b*, 102–103).

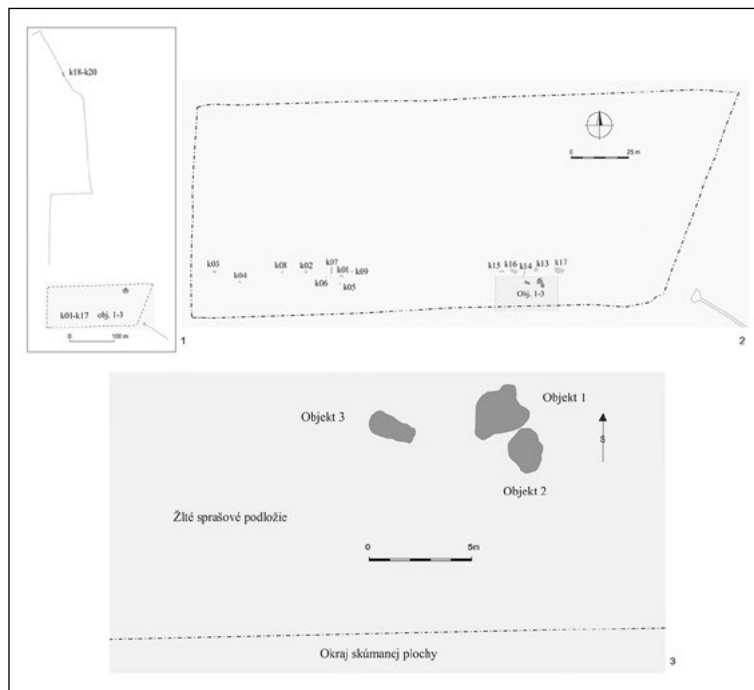
V roku 2016 bola vo vinohradoch v objekte vínnej pivnice objavená kachlica. Podľa nálezcu sa získala pri výkopových prácach v areáli Jednotného poľnohospodárskeho družstva Rumanová. Ide o komorovú kachlicu s motívom sv. Margaréty z druhej polovice, resp. z konca 15. stor. (*Bielich 2016a*, 30; *2016b*, 167, 170).

Pod katastrom Rumanovej je v dokumentácii Archeologického ústavu SAV evidovaný krátky zápis o obhliadke terénu (bez prideleného čísla) juhozápadne od obce, kde by mala byť *známa lokalita v polohe Pri križi* (v zápise označená ako lokalita III). V čase uvedenej obhliadky bol však výsledok negatívny. V roku 2016 získal M. Bielich (*2016b*, 170) z povrchového prieskumu v polohe Pri križi zlomky stredovekých a novovekých črepov, ktoré vzhľadom na ich malý počet a fragmentárnosť nebolo možné bližšie datovať.

V dokumentácii Archeologického ústavu SAV v Nitre sa nachádza ešte jedna informácia o prieskume v katastri Rumanovej (bez prideleného čísla). Na jeseň 1982 sa uskutočnil prieskum na trase plynovodu. V polohe „na východnom svahu mierneho návršia“ sa zistil drobný a atypický keramický materiál z praveku a zo stredoveku. Na rozhraní katastra Rumanovej so Sasinkovom bol nájdený črep, pravdepodobne z mladšej doby laténskej.

Priebeh a metodika výskumu

Archeologický výskum na parc. č. 2623/8 (v polohe Pri kríži – hlavná plocha stavby; obr. 2) v kat. úz. Rumanová mal záchranný charakter. Na predmetnej ploche sa realizoval v jesenných mesiacoch v roku 2016 a pokračoval ďalšími obhliadkami v roku 2017. Pozostával z obhliadky a z vyhľadávania archeologických situácií a nálezov počas odhumusovania hlavnej plochy, zasekávania svahovitej časti terénu a počas hĺbenia inžinierskych sietí (elektrické, kanalizačné, vodovodné a plynové prípojky). Inžinierske siete prechádzali aj mimo hlavnú oblasť stavby, tieto však nebudú v texte bližšie opisované, nakoľko tu neboli zistené relevantné stopy staršieho osídlenia. Počas skrývky ornice sa v juhovýchodnej časti plochy zachytili v sprašovom podloží tri sídliskové objekty z obdobia vrcholného stredoveku (obr. 3). Mocnosť zníženia v tomto priestore bola cca 0,30–0,40 m. Situované boli východne od výrazného pásu tmavohnedej až miestami do čiernotmavohneda sfarbenej hliny, ktorý prechádzal krížom cez široký priestor stredovej a južnej časti stredovej plochy. Hoci bol v pôdoryse identifikovaný už pri skrývke ornice, overený bol počas výkopu kanalizačnej prípojky v stredovej časti stavby, orientovanej v smere Z–V. Ukázalo sa, že v týchto miestach sa nachádza terénna depresia. Okrem sídliskových objektov sa počas odhumusovania zachytili aj ďalšie kontexty. Situované boli v juhozápadnej a juhovýchodnej časti plochy. Rozlíšené boli v žltej spraši, niektoré na rozhraní ornice a spraše. Umiestnené boli akoby v jednej predĺženej línii. Z kontextov situovaných v juhozápadnej časti plochy (k01–k09) mali niektoré (k01, k02, k03, k07, k08, k09) pomerne veľmi pravidelný tvar, ostatné (k04, k05, k06) sa rysovali ako dosť nepravidelné fľaky. Uvedené kontexty s najväčšou pravdepodobnosťou súvisia so stromovou alejou, ktorá tu bola situovaná v pol. 20. stor. Podľa informácií miestnych obyvateľov malo ísť o aleju ovocných stromov – jabloní. V prípade pravidelných jám môžeme počítať priamo s výkopmi pre stromy. V juhovýchodnej časti plochy sa severne od zistených sídliskových objektov identifikovali ďalšie kontexty (k13–k17). I keď tieto už nemajú tak pravidelný charakter, spolu s kontextami v juhozápadnej časti vytvárajú jednu predĺženú líniu. Vzhľadom na ich tvar len v prípade kontextu 13 mô-

▲ Obr. 2. Rumanová, poloha Pri kríži. Plocha záchranného výskumu. 1 – situačný plán stavby; 2 – rozsah plošnej skrývky; 3 – výsek z plochy so zistenými objektmi.

Fig. 2. Rumanová, location Pri kríži. The area of rescue excavation. 1 – plan of building; 2 – area of removal of overburden; 3 – sector of area with found features.

▲ Obr. 3. Rumanová, poloha Pri kríži. Prvotná dokumentácia objektov na úrovni zachytenia.

Fig. 3. Rumanová, location Pri kríži. Original documentation of features at the level of their recording.

žeme uvažovať, že mohlo ísť priamo o výkop pre ovocný strom, ktorý bol súčasťou stromovej aleje. U zvyšných kontextov (k14, k16 a k17) nie je interpretácia úplne jednoznačná (môžu súvisieť s existenciou stromovej aleje, s poľnohospodárskou činnosťou alebo ide len o zvyšok orníčnej vrstvy). Z úrovne zachytenia a zo zisťovacích rezov sa archeologický materiál získal len z kontextu 13 – dva novoveké črepy a jeden fragment tehly. Z ostatných situácií nepochádzajú žiadne nálezy. Ďalšie neurčité výkopy (k8, k19, k20) bez archeologického materiálu, vyplnené tmavohnedou hlinou totožnou s podorníčnou vrstvou, sa zistili v severnom úseku výkopu ryhy pre elektrické vedenie, v jeho západnom profile. Pravdepodobne súvisia s poľnohospodárskou činnosťou.

Vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti sa na ploche stavby podarilo zachytiť len tri relevantné archeologické objekty, ktoré boli situované v jej juhovýchodnej časti (obj. 1–3), kde sa terén mierne dvíha. Na základe získaného materiálu boli datované do vrcholného stredoveku (rámcovo 12.–13. stor.). Plocha v okolí objektov bola v širšom priestore overená, avšak k ďalším zisteniam už nedošlo. Pozícia objektov dáva tušiť, že môže ísť o okrajovú oblasť predpokladaného väčšieho sídliska, ktoré sa pravdepodobne nachádza južne od skúmanej plochy.

Objekt 1

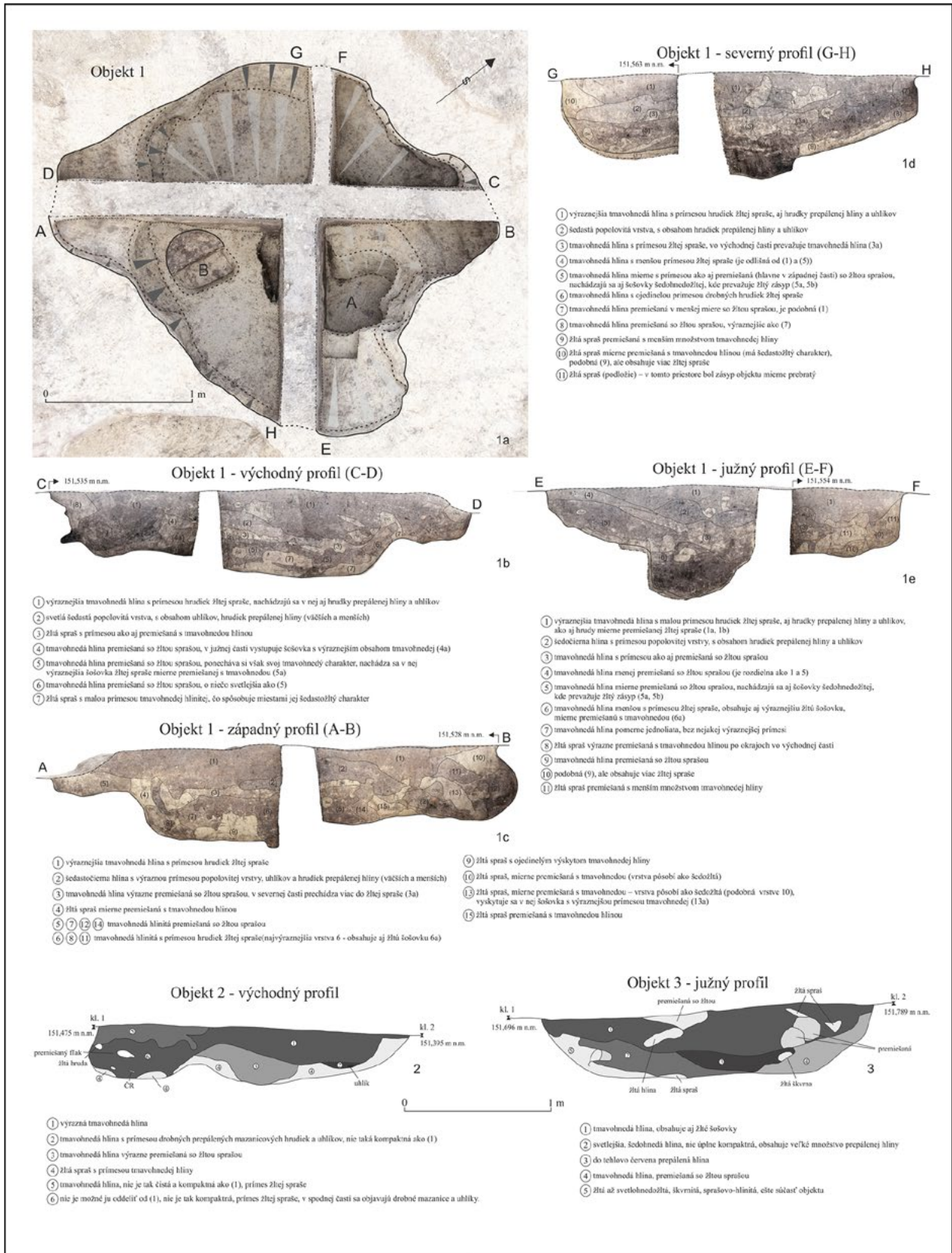
Objekt 1 (dĺ. 3,10 x š. 2,40 x hl. 0,60–0,78 m) sa na úrovni zachytenia (niveleta povrchu min. 151,421 / max. 151,578 m n. m.) javil ako väčší, skôr nepravidelný flák, mierne pravouhlý s výstupkom na juhovýchodnej strane. Svojím tmavohnedým hlinitým zásypom s prímiesou žltej spráše sa dobre rýsoval v podloží. Na jeho povrchu sa zachytili črepy. Keďže bol rozmerovo väčší, vyberal sa na štvrtiny s ponechaným krížovým kontrolným blokom. Zásyp objektu bol výrazne nehomogénny (obr. 4: 1a–1e; 5: 1a–1c). Vrchná vrstva bola pomerne jednotná, výrazne tmavohnedá hlina aj s prímiesou uhlíkov a hrudiek prepálenej hlíny. Pod ňou sa vyskytovala popolovitá vrstva s výraznejším obsahom hrudiek mazanice a uhlíkov. Zvyšné vrstvy obsahovali v rôznom pomere premiešané dve základné zložky (tmavohnedá hlina a žltá spráš). Výraznejší tmavohnedý zásyp sa vyskytoval už len v spodnej zahĺbenej časti (zahĺbenina A a B). Po vybratí mal objekt pomerne nepravidelný tvar, rozmerovo väčší pôdorys s výbežkami do juhozápadnej, východnej a severovýchodnej strany. Steny nasadali na dno rôzne (mierne sa zvažujú alebo kolmo prechádzajú cez zaoblený roh). Dno bolo pomerne rovné, výraznejšie zahĺbené len na dvoch miestach. Väčšia zahĺbenina A, identifikovaná vo východnej a južnej štvrtine, bola orientovaná dlhšou osou v smere juhozápad-severovýchod. Plytšia zahĺbenina B (v južnej štvrtine) mala pravouhlý tvar so zaoblenými rohmi. Počas rušenia kontrolných blokov boli nedopatrením prepojené. V zásype objektu sa nachádzal početný keramický materiál (156 ks), zvieracie kosti, mazanica a dva železné predmety (fragmenty podkovy a noža). Odobrali sa archeobotanické vzorky.

Objekt 2

Objekt 2 (dĺ. 2,20 x š. 1,70 x hl. 0,40 m) sa na úrovni zachytenia (niveleta povrchu min. 151,382 / max. 151,495 m n. m.) javil ako flák oválneho pôdorysu, dlhšou osou bol orientovaný v smere severozápad–juhovýchod. V juhozápadnej časti sa na dlhšej strane nachádzal menší výčnelok. Situovaný bol v tesnej blízkosti objektu 1, len necelých 0,10 m juhovýchodným smerom. Zásyp bol pomerne jednoliaty (obr. 4: 2; 5: 2a–2c), v podobe tmavohnedej hlíny v spodnej časti s väčšou prímiesou žltej spráše, ktorá sa objavila aj vo vrchnej západnej časti profilu. Okrem nej sa vyskytli tiež drobné prepálené hrudky mazanice a uhlíky. Južná stena bola šikmá a plynulo prechádzala do dna, kým severná stena bola pomerne zvislá. Severnú zahĺbenejšiu časť objektu oddeľoval menší sprášový výstupok. Obe časti mali dno mierne zaoblené. Z výplne pochádza keramický materiál (67 ks) a kusy mazanice. Odobrali sa archeobotanické a petrografické vzorky.

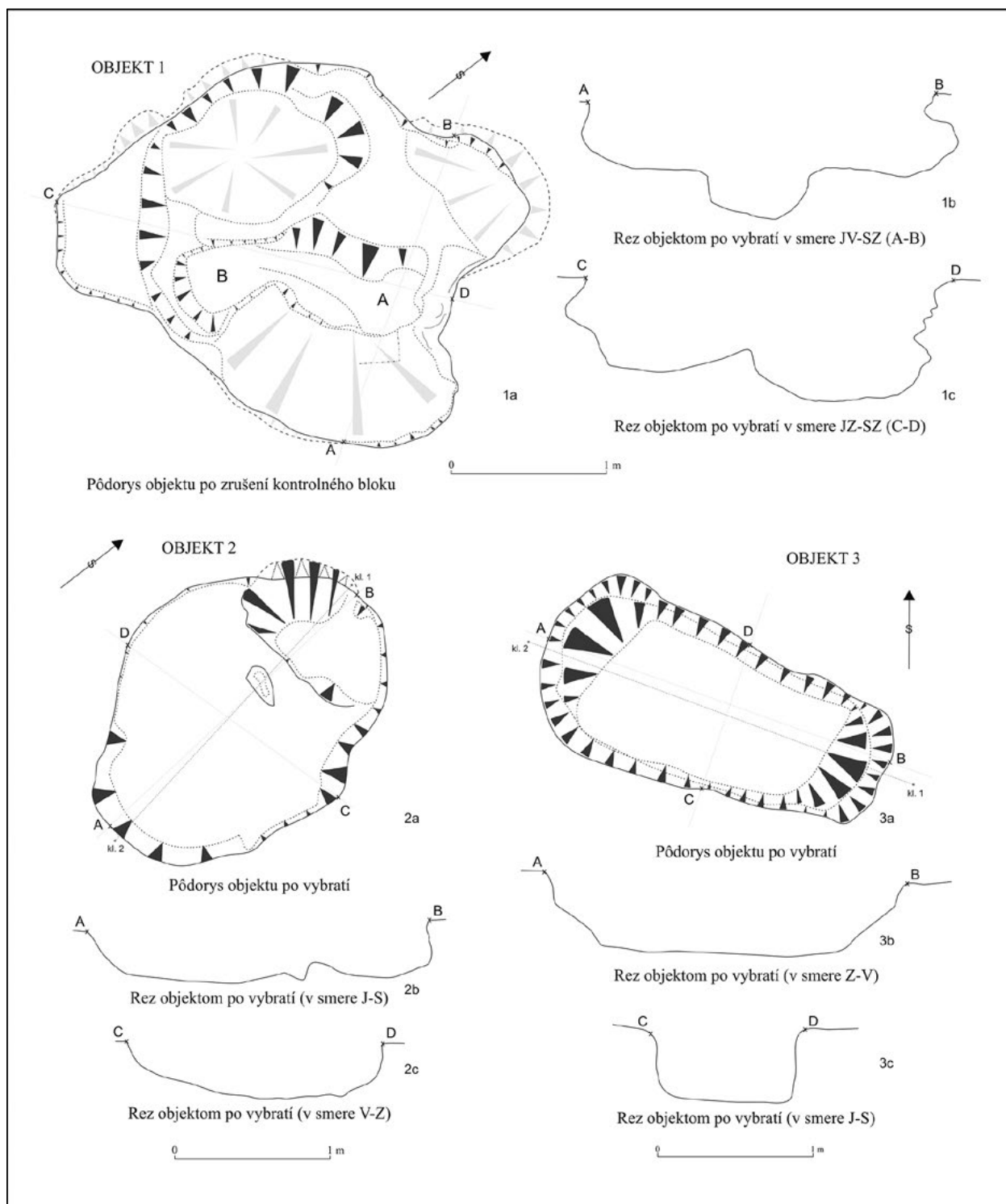
Objekt 3

Objekt 3 (dĺ. 2,3 x š. 0,80 / 1,15 x hl. 0,49 m) sa na úrovni zachytenia (niveleta povrchu min. 151,632 / max. 151,772 m n. m.) javil ako pozdĺžne orientovaný s miernymi zaoblenými pravouhlými rohmi, pričom jeho tvar nebol úplne pravidelný – skôr oválny s dlhšími rovnými stranami a mierne zaoblenými kratšími stranami. Na západnej strane bol o niečo širší ako na východnej, s miernym výbežkom do juhozápadnej časti. Jeho pretiahnutý tvar dosahoval najväčšiu dĺžku v smere západ–východ. Na úrovni zachytenia sa črtal svojím tmavohnedým hlinitým zásypom s veľmi malou prímiesou žltej spráše. Počas znižovania sa nad dnom oboch polovíc vypreparovala do tehlovo červená prepálená hlina. Zásyp obsahoval dve výrazné vrstvy (obr. 4: 3; 5: 3a–3c). Vrchnú prevažne tmavohnedú hlinitú aj

▲ Obr. 4. Rumanová, poloha Pri križi. Objekty počas vyberania – dokumentované profily. 1a–1e – objekt 1; 2 – objekt 2; 3 – objekt 3.

Fig. 4. Rumanová, location Pri križi. Features during their excavation – documented profiles. 1a–1e – feature 1; 2 – feature 2; 3 – feature 3.

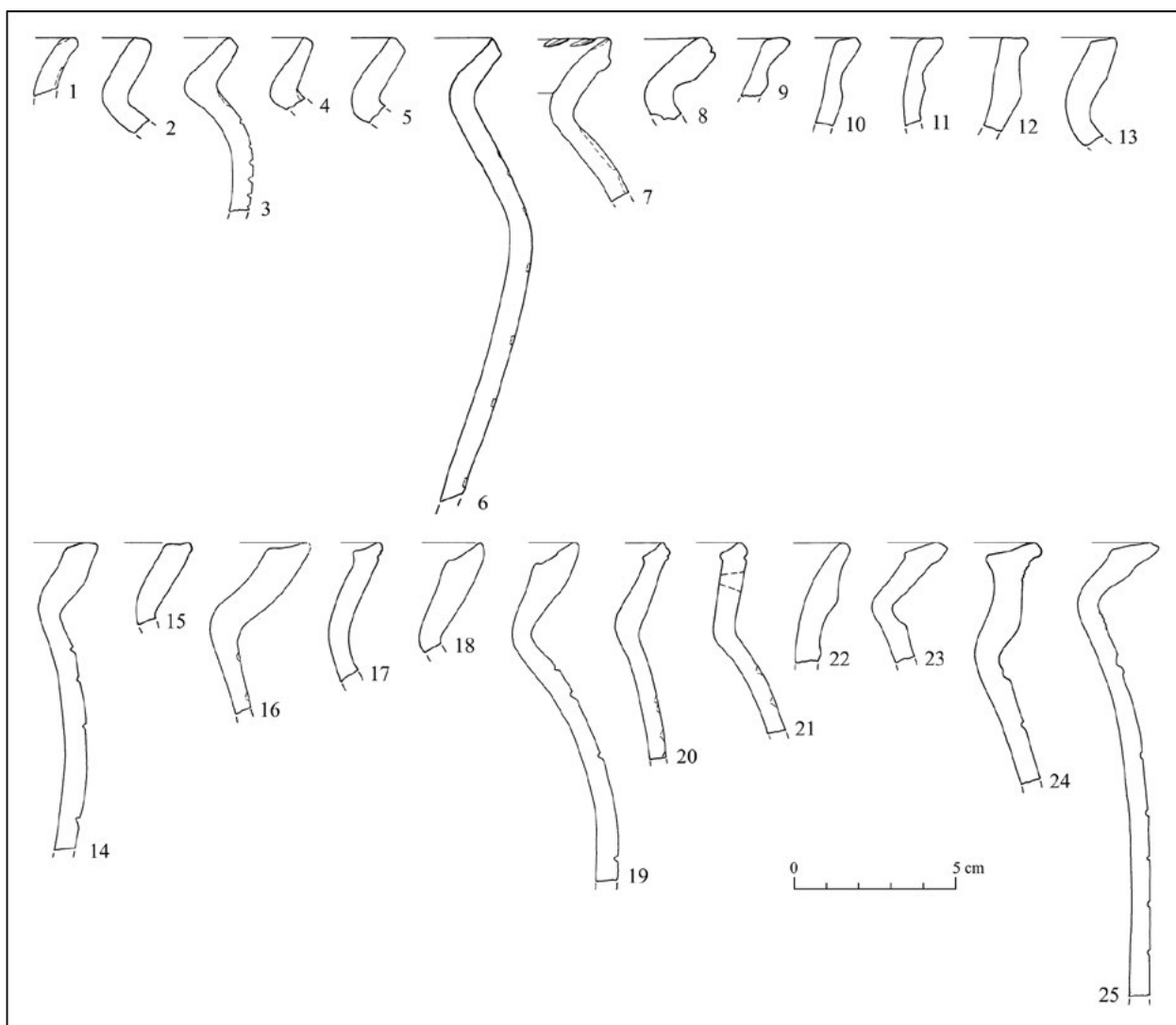

▲ Obr. 5. Rumanová, poloha Pri kríži. Objekty po vybratí. 1a–1c – objekt 1; 2a–2c – objekt 2; 3a–3c – objekt 3.

Fig. 5. Rumanová, location Pri kríži. Features after excavation. 1a–1c – feature 1; 2a–2c – feature 2; 3a–3c – feature 3.

s prímiesou žltej sprae a spodnú premiešanú vrstvu s obsahom do tehlovo červena prepálenej hliny. Steny objektu boli mierne šikmé a prechádzali do rovného dna. Východná stena prechádza plynulo a západná stena cez zaoblený roh do dna. Počas znižovania sa v objekte zachytil keramický materiál (spolu 94 ks) aj s pomerne väčšími kusmi keramiky, zvieracie kosti a kusy mazanice. Odobrali sa archeobotanické a petrografické vzorky.

Preskúmané sídliskové objekty boli situované pomerne blízko seba, pričom objekty 1 a 2 sú od seba vzdialené len necelých 0,10 m (*obr. 2: 3*). Blízkosť uvedených objektov sa preukázala aj vo veľmi podobnom výskyte typov okrajov, ktoré sa líšia od nálezov z objektu 3 (*obr. 6*). Zásypy objektov obsahovali v rôznom pomere zmiešanú tmavohnedú hlinu a žltú sprae. Okrem vrchnej vrstvy objektu 1, ktorú tvorila aj popolovitá prímies a väčšie množstvo hrudiek mazanice a uhlíkov, sa výraznejší zásyp objavil len v objekte 3 v podobe do tehlovo červena prepálenej hliny. Tvary objektov nedávajú jednoznačnú indíciu pre ich interpretáciu. Môžeme predpokladať ťažobnú, odpadovú alebo v prípade objektu 3 aj výrobnú (?) funkciu.

▲ **Obr. 6.** Rumanová, poloha Pri križi. Typy okrajov: 1–8 – jednoduché okraje; profilované okraje: 9–14 – vodorovne zrezané; 15–21 – nahor vytiahnuté a zvnútra prežliabnuté; 22 – nahor vytiahnutý a zahrotený okraj; 23–25 – zhrubnuté.

Fig. 6. Rumanová, location Pri križi. The forms of rims: 1–8 – simple rims; profiled rims: 9–14 – horizontal cutted; 15–21 – rims pulled upwards and channeled on the inner side; 22 – pulled upwards and piked rim; 23–25 – swollen rims.

Materiálna kultúra

Keramické nádoby

Charakteristika keramiky v jednotlivých objektoch

V rámci výskumu boli odkryté tri zahĺbené objekty – jamy, v ktorých bolo spolu 317 črepov, pričom v objekte 1 to bolo 156 fragmentov, v objekte 2 zase 67 črepov a v objekte 3 to bolo 94 črepov, čiže v percentách to predstavovalo 49,2 %, potom len 21,1 %, kým v objekte 3 to bolo 29,7 %.

V objektoch sa spolu vyskytlo 46 okrajov (14,5 % z celkového počtu črepov), z čoho v prvom objekte to bolo 23 kusov, v druhom 9 kusov a v treťom 14 kusov. Dne evidujeme 37 (11,7 %), z čoho v prvom objekte to bolo 19 kusov, v druhom 10 a v treťom objekte 8 kusov. Zvyšný počet črepov (234 kusov / 73,8 %) predstavoval fragmenty tiel.

Objekt 1

Nádoby s okrajmi 9–13, 16–23 a 25 (*obr. 6; 7: 1–7, 9–12; 8: 5–6; 9: 2, 4*) vykazujú značnú rozmanitosť. Výzdoba pod hrdlom v podobe jednoduchéj vlnovky sa vyskytla niekoľkokrát (*obr. 7: 6, 12; 8: 6; 9: 4; 14: 3*), kým okrajový črep s vrypami a žliabkami na tele len raz (*obr. 7: 9; 14: 1*). Na jednom okraji sa našiel reparačný otvor (*obr. 7: 6*). Nechýbala ani výzdoba radielkom, ale len na malom zlomku z tela (*obr. 9: 1*). Na fragmentoch tiel bola zistená výzdoba aj v podobe viacerých jednoduchých vlnoviek alebo v kombinácii so žliabkami (*obr. 8: 1–4*). Podarilo sa rekonštruovať niekoľko fragmentov zo spodných častí nádob spolu s dnom (*obr. 8: 8–12; 9: 5, 7; 10: 8–10*). Viaceré zlomky z tiel obsahovali len rôzne žliabky (*obr. 10: 1–7*). V súbore má jedinečné miesto značka na dne nádoby v podobe triskelionu (*obr. 9: 5; 14: 5*).

Objekt 2

Boli zastúpené len dva okraje, označené ako 14 a 24 (*obr. 6; 11: 3–4*). Podarilo sa rekonštruovať takmer celú nádobu, konkrétne hrniec so skoro vodorovným nahor vytiahnutým okrajom, pod hrdlom bola použitá výzdoba v podobe jednoduchéj vlnovky, miestami dvoch vlnoviek, na tele len dva žliabky, na dne bol zistený odtlačok drevenej podložky (*obr. 11: 3; 14: 7*). Okrem toho objekt obsahoval malý zlomok z dna so značkou v podobe fragmentu azda hviezdice (*obr. 11: 1; 14: 6*). V jednom prípade bola doložená prekrížená jednoduchá vlnovka na zachovanej hornej časti nádoby (*obr. 11: 4*).

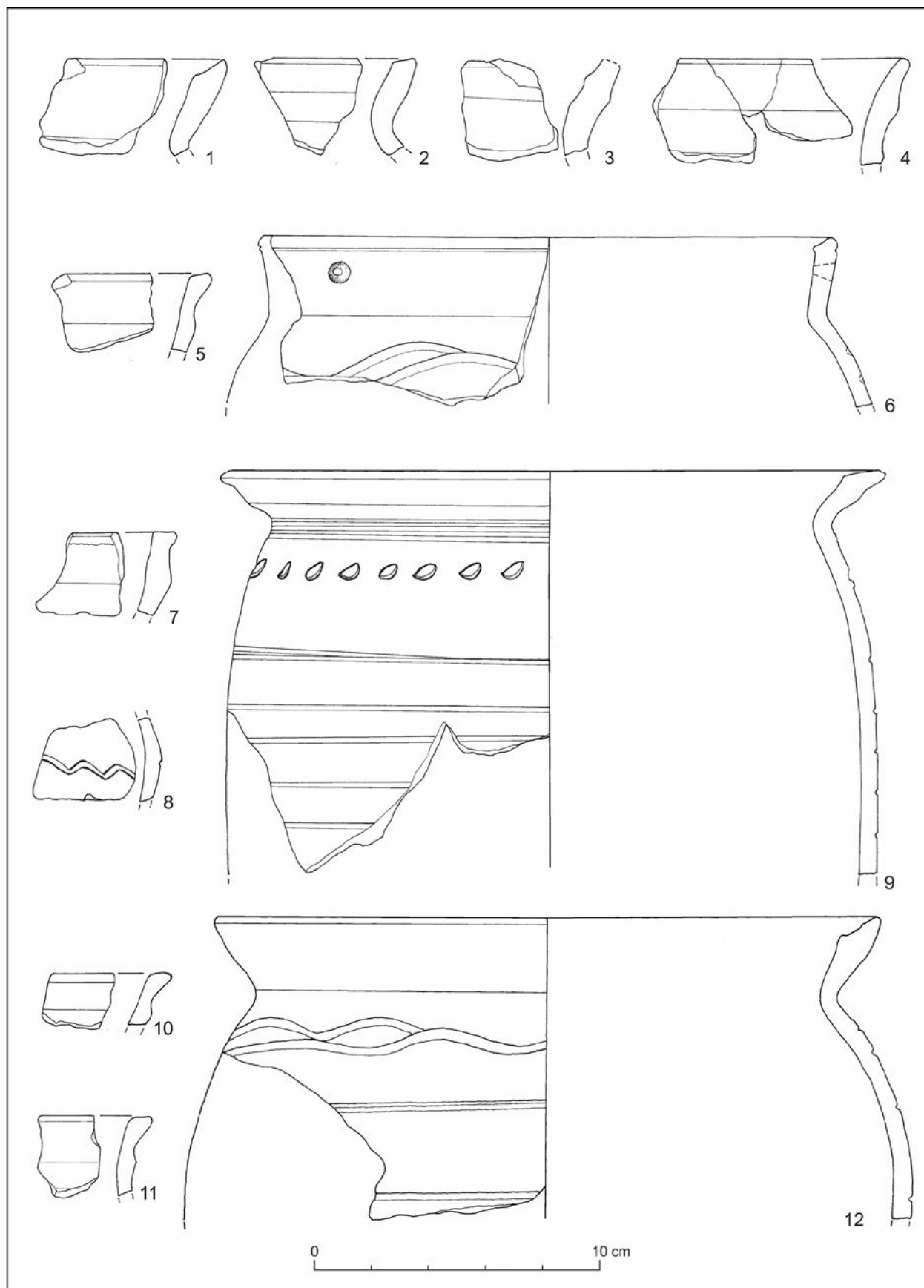
Objekt 3

Okraje boli značne rôznorodé – 1–8 a 15 (*obr. 6; 12: 1–3, 9–12; 13: 1–2*). Na zaoblenom okraji, z ktorého bol zachovaný iba malý zlomok, boli na vrchnej ploche doložené vrypy (*obr. 12: 10*). Našla sa tu tiež horná časť nádoby s jednoduchým nezdobeným okrajom, pričom jediná výzdoba na nej tvorili len pásy jednoduchého radielka (*obr. 12: 12; 14: 4*), ako aj malý zlomok z tela nádoby s radielkom (*obr. 13: 17*). Dokonca sa vyskytol aj okraj zdobený presekávaním, tzv. tordovaním (*obr. 12: 11; 14: 2*), pod hrdlom bola ale výzdoba v podobe dvoch jednoduchých vlnoviek, kým ostatná časť nádoby chýbala. Našlo sa viacero zlomkov s pásmi vrypov, na niektorých aj vodorovné línie pod nimi (*obr. 12: 4–8*). Na časti nádoby pod hrdlom zistené vrypy a pod nimi žliabky (*obr. 12: 9*). Zlomok spod hrdla bez okraja niesol veľmi nepravidelnú hrubú vlnovku a nižšie žliabky (*obr. 13: 7*). Veľa malých zlomkov z tiel bolo zdobených iba žliabkami (*obr. 13: 4–6, 8–11, 13–16, 19*).

Zhrnutie výsledkov analýzy keramiky z Rumanovej

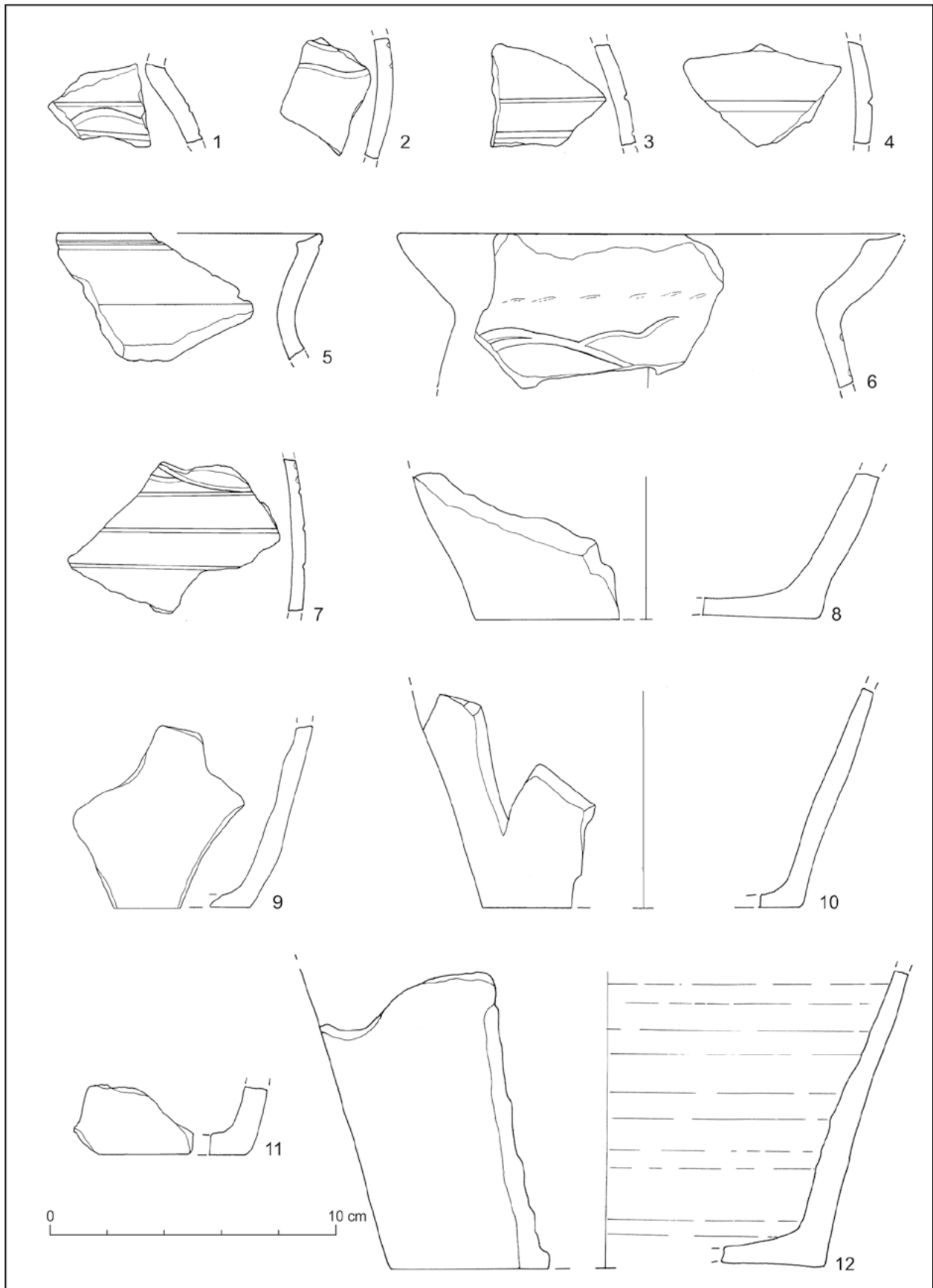
Získaný súbor keramiky síce nie je príliš početný, napriek tomu poskytol viaceré dôležité informácie. Z hľadiska tvarového zastúpenia nádob sa vyskytli len hrnce. Ich výšku bolo ťažké stanoviť, keďže bolo možné rekonštruovať len dva exempláre, ako aj niekoľko horných častí hrncov.

V rámci typov okrajov (*obr. 6*) dominovali profilované okraje, hlavne nahor vytiahnuté a vodorovne zrezané formy (*obr. 6: 9–14; 7: 2, 5, 7, 10–11; 11: 3*), taktiež nahor vytiahnuté a zvnútra prežliabnuté varianty (*obr. 6: 15–21; 7: 1, 6, 12; 8: 5–6; 9: 4; 12: 1*), ako aj vytiahnutý a zahrotený okraj (*obr. 6: 22; 7: 4*) a zhrubnuté profilované okraje (*obr. 6: 23–25; 7: 9; 9: 2; 11: 4*). No nechýbali ani okraje označované ako jednoduché (*obr. 6: 1–8; 12: 2–3, 9–12; 13: 1–2*). Ich konkrétne vyhotovenie bolo pomerne rozmanité, k čomu prispieval spôsob ich vyhotovenia len obtáčaním. Tvar nasadenia hrdla na telo je značne rôznorodý, vyskytujú sa plynulo nasadené exempláre (*obr. 8: 5; 12: 12*), ale častejšie je ostré nasadenie na telo (*obr. 7: 12; 8: 6; 9: 2, 4; 11: 3; 12: 11*), ktoré je charakteristické pre mladšie obdobie.

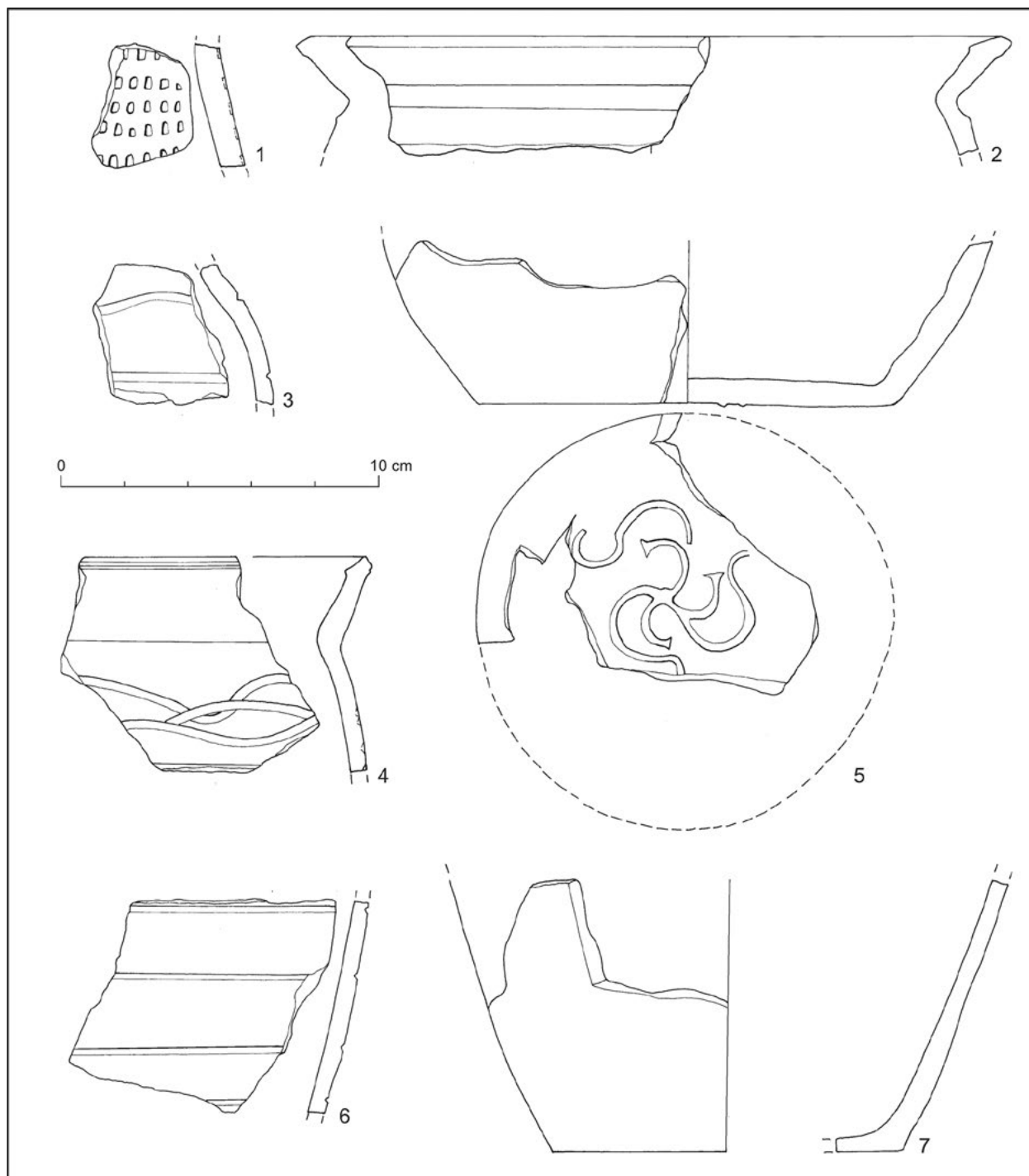
▲ **Obr. 7.** Rumanová, poloha Pri kríži. Výber keramických nálezov z objektu 1. Kresba E. Bakytová.

Fig. 7. Rumanová, location Pri kríži. Selection of ceramic findings from the feature 1. Drawing by E. Bakytová.

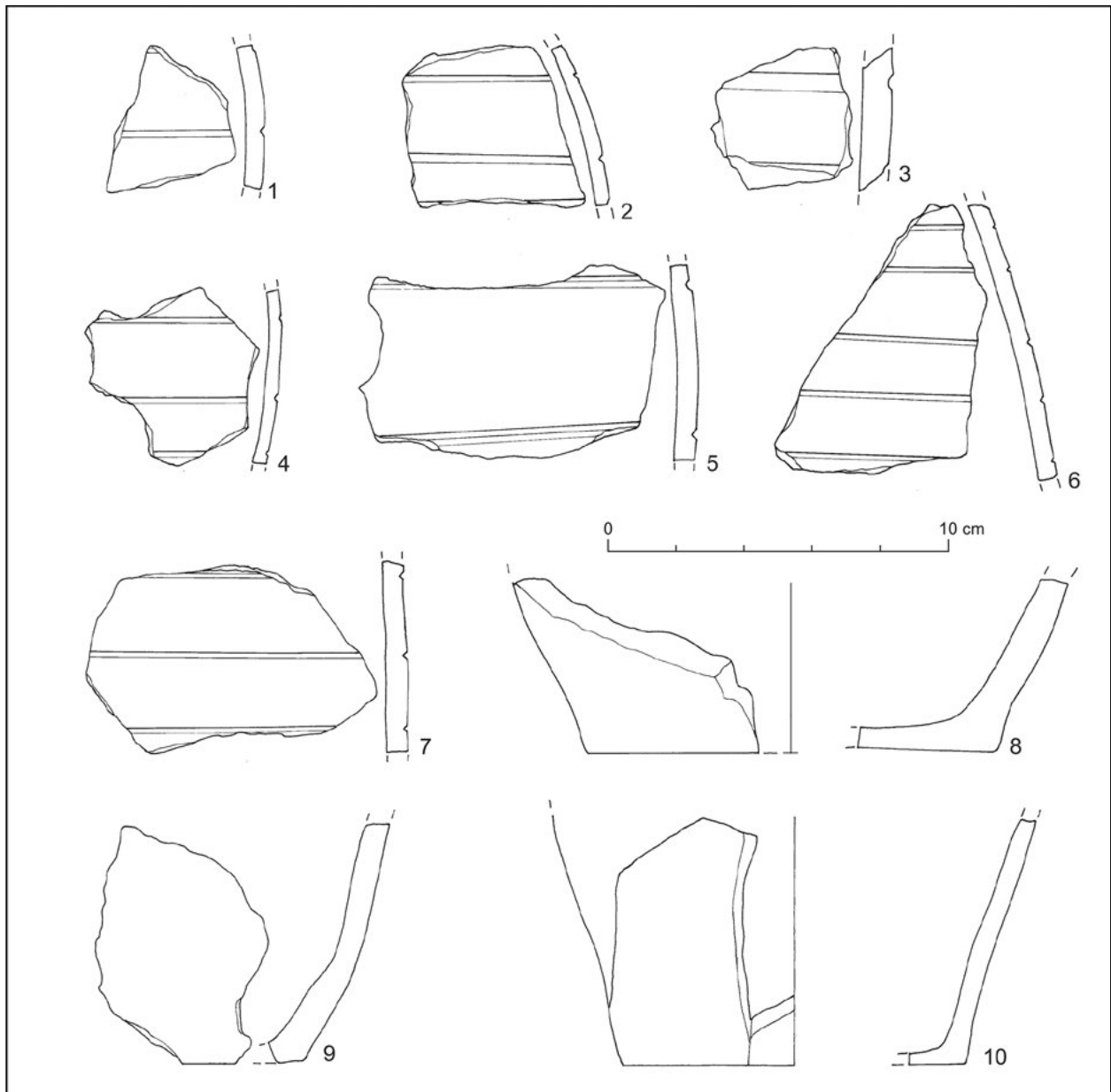
▲Obr. 8. Rumanová, poloha Pri križi. Výber keramických nálezov z objektu 1. Kresba E. Bakytová.

Fig. 8. Rumanová, location Pri križi. Selection of ceramic findings from the feature 1. Drawing by E. Bakytová.

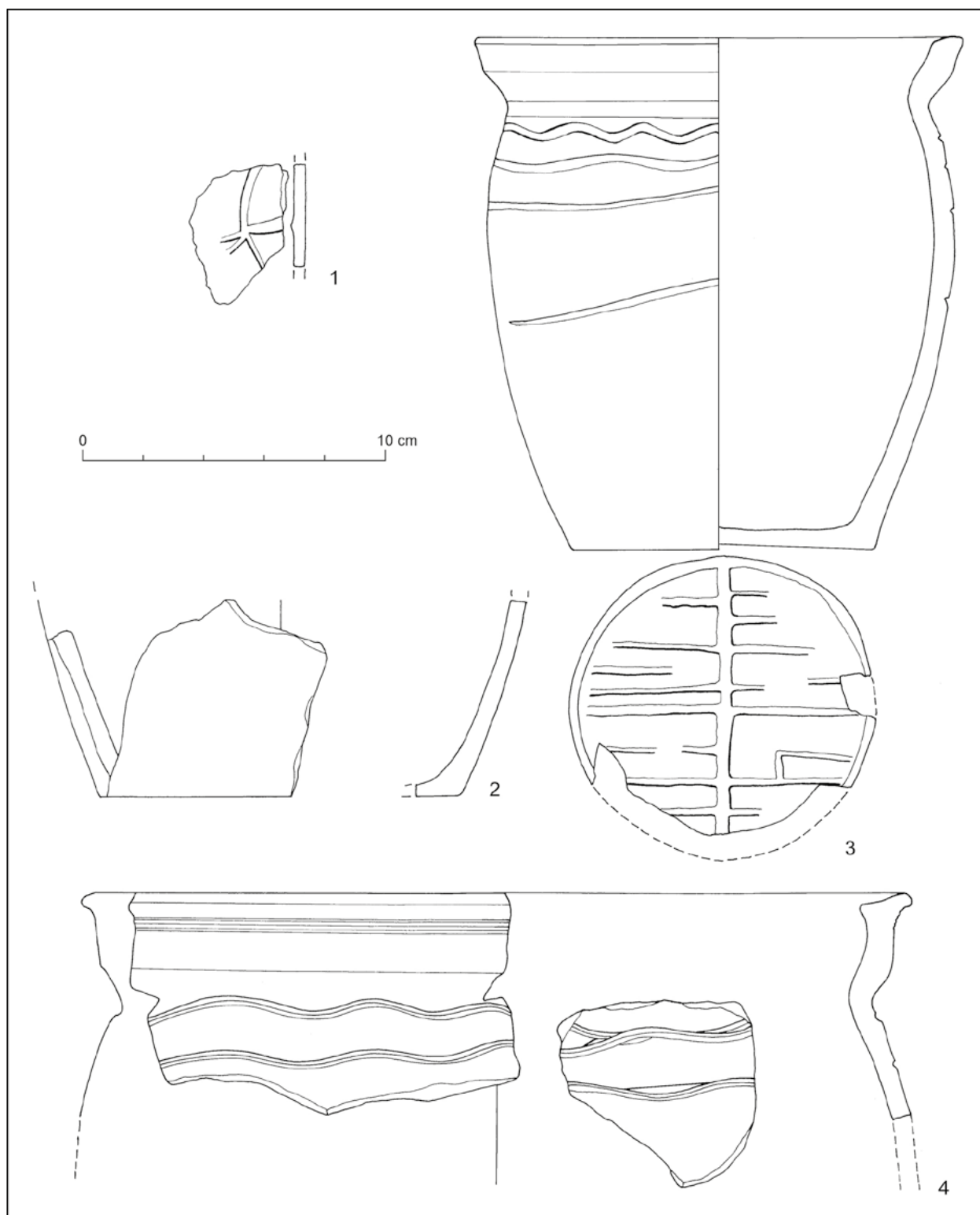
▲ **Obr. 9.** Rumanová, poloha Pri križi. Výber keramických nálezov z objektu 1. Kresba E. Bakytová.

Fig. 9. Rumanová, location Pri križi. Selection of ceramic findings from the feature 1. Drawing by E. Bakytová.

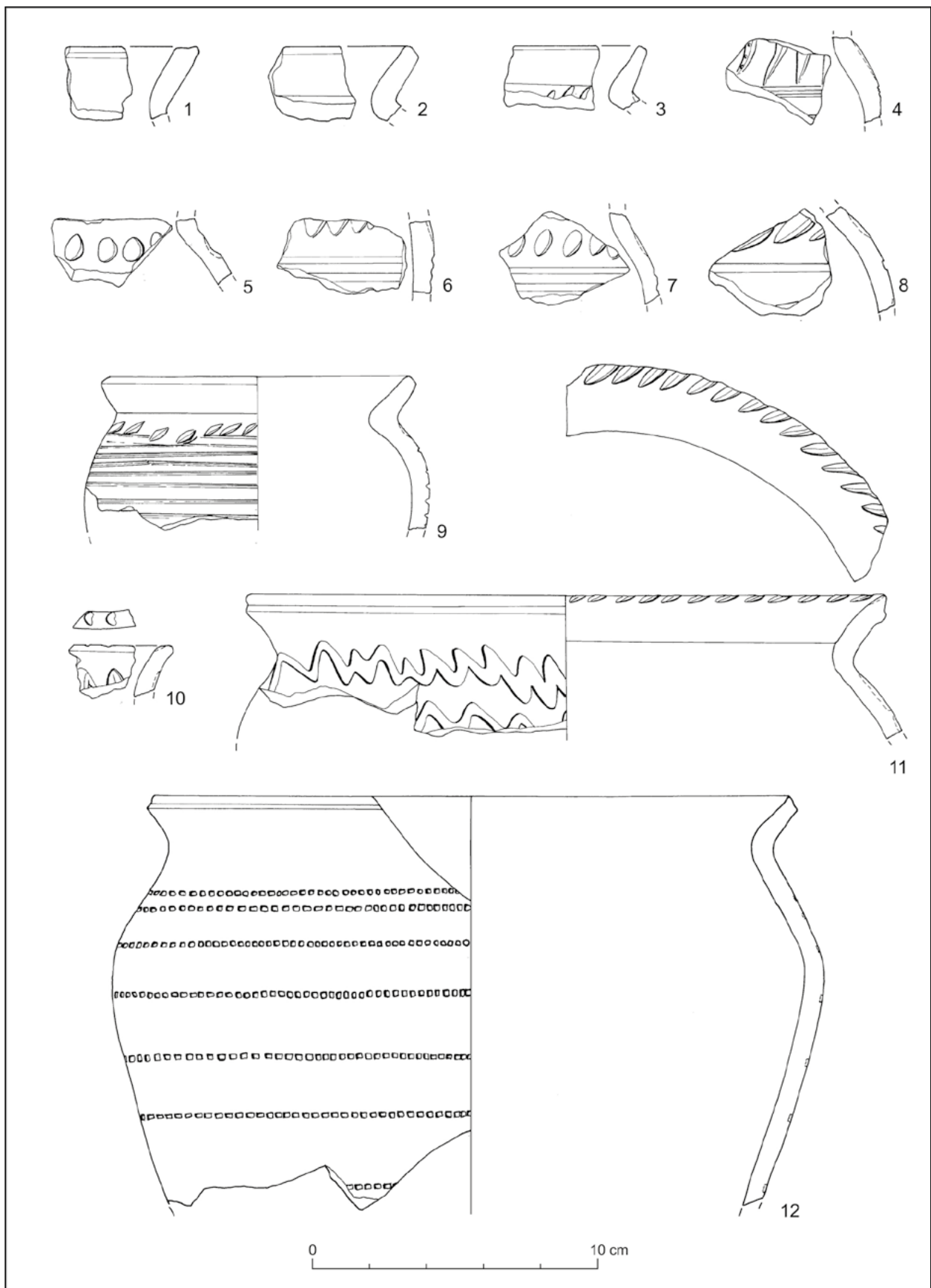
▲ Obr. 10. Rumanová, poloha Pri kríži. Výber keramických nálezov z objektu 1. Kresba E. Bakytová.

Fig. 10. Rumanová, location Pri kríži. Selection of ceramic findings from the feature 1. Drawing by E. Bakytová.

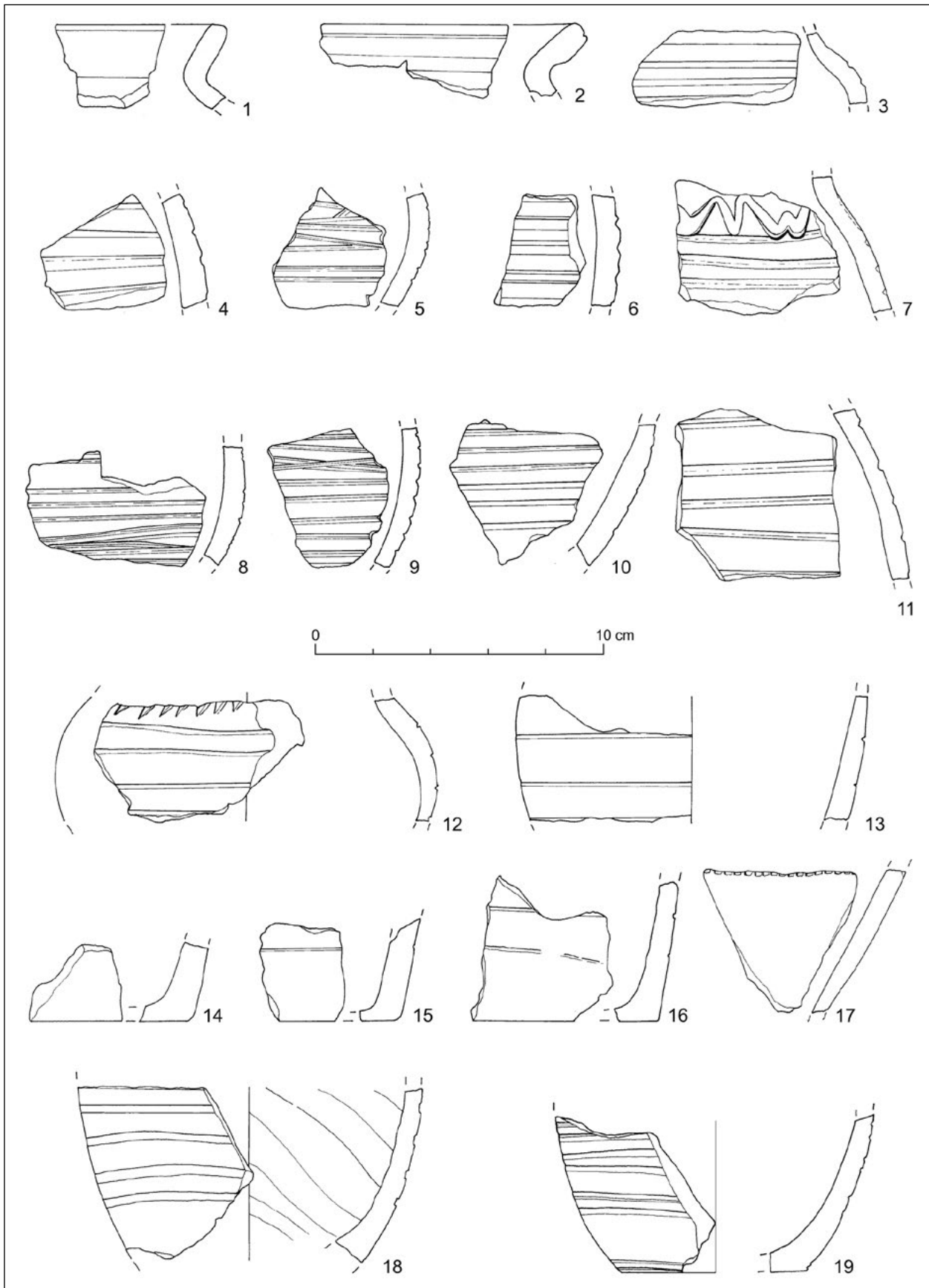
▲ Obr. 11. Rumanová, poloha Pri kríži. Výber keramických nálezov z objektu 2. Kresba E. Bakytová.

Fig. 11. Rumanová, location Pri kríži. Selection of ceramic findings from the feature 2. Drawing by E. Bakytová.

▲ Obr. 12. Rumanová, poloha Pri kríži. Výber keramických nálezov z objektu 3. Kresba E. Bakytová.

Fig. 12. Rumanová, location Pri kríži. Selection of ceramic findings from the feature 3. Drawing by E. Bakytová.

▲ Obr. 13. Rumanová, poloha Pri križi. Výber keramických nálezov z objektu 3. Kresba E. Bakytová.

Fig. 13. Rumanová, location Pri križi. Selection of ceramic findings from the feature 3. Drawing by E. Bakytová.

Nádoby boli vyhotovené obtáčaním, na čo poukazuje tiež prítomnosť značiek na ich dňách (*obr. 9: 5; 11: 1*). V súbore majú veľmi zriedkavé zastúpenie. Veľmi špecifické postavenie má značka z objektu 1, ktorá je zatiaľ bez analógií.

Pokiaľ ide o prítomnosť výzdoby na keramických fragmentoch, tak v objektoch 1 a 2 tvorili črepy bez výzdoby vyše 50 %, kým v objekte 3 to bolo iba niečo vyše 20 %.

Výzdobu predstavujú prvky pozostávajúce z rytej výzdoby vyhotovenej jednohrotým nástrojom, a to v tvare vlnoviek a vodorovných línií, ako aj vrypov. Kombinácie prvkov sa vyskytli najčastejšie v podobe jednoduchej vlnovky alebo vlnoviek pod hrdlom, prípadne pásu vrypov pod hrdlom, pod ktorými smerom nadol boli situované vodorovné línie. Zlomkov nádob s rôznymi vrypami bolo najviac zistených v objekte 3 (*obr. 12: 5–9; 13: 12*).

Len v jednom prípade bola nájdená nádoba zdobená iba pásmi radielka, a to v objekte 3 (*obr. 12: 12; 14: 4*).

Výzdoba na okrajoch sa objavila iba v dvoch prípadoch, konkrétne na malom zlomku z objektu 3, a to v podobe vrypov (*obr. 12: 10*). Výnimočná je prítomnosť „tordovania“ na okraji nádoby z objektu 3 (*obr. 12: 11; 14: 2*).

Vzhľadom na charakteristiku súboru, hlavne profiláciu okrajov a výskyt výzdoby, je pozoruhodné, že sa v skúmanom súbore neobjavili aj zásobnice a pokrievky. Na hrncoch chýba výzdoba z vonkajšej strany nahor vytiahnutého okraja i niektoré nahor vyššie vytiahnuté, resp. rímsovité okraje. Neobjavuje sa ani plastická lišta na tele nádob.

Kovové artefakty

Z výskumu pochádzajú len dva železné artefakty, ktoré sa našli vo výplni objektu 1. Podľa pôvodnej funkcie ich môžeme rozdeliť na výstroj koňa (fragment podkovy, *obr. 14: 8*) a predmet dennej potreby (fragment noža, *obr. 14: 9*).

Datovanie

Už v roku 1996 sumarizoval vývoj keramiky na juhozápadnom Slovensku M. Ruttkay (1996), a to na základe dobre datovaných sídlisk vrátane mincí. Datovanie keramiky z 10.–12. storočia, resp. jej podrobnejšie chronologické členenie, je v priestore západného Slovenska však stále problémom. Viaceré chronologicky a stratigraficky významné objekty z mikroregiónu Nitra nie sú komplexne publikované. Jasnejšia je situácia až v keramickej produkcii druhej polovice 12. a prvej polovice 13. stor. (*Ruttkay a kol. 2016*, 54). Počtom neveľký keramický súbor z lokality Rumanová je porovnateľný s kolekciami keramiky z Nitrianska, ale aj z ďalších lokalít. Z Nitry vystupuje hlavne súbor z Nitry-Párovských Hájov, ktorý je datovaný do záveru 12. a prvej polovice 13. stor., a to aj prostredníctvom mincí (*Pieta – Ruttkay 1987*, 87–88; *Ruttkay 1996*, 262, *obr. 137*). Na lokalite Nitra-tržnica sa taktiež vyskytovali aj výrazne profilované okraje, ktoré autori výskumu označili ako manželovité (*Bednár – Fottová 2003*, 308, *obr. 6: 6–9, 15, 19; 7: 11–18, 25, 28; 8: 16–20, 24, 26, 33*), menej časté sú kyjovite formované ústia (*Bednár – Fottová 2003*, *obr. 6: 18, 34; 7: 22; 8: 31, 34*). Podobné znaky vykazuje i keramika z polohy Nitra-Mlyny, dokonca jedna tamojšia nádoba (*König 2014*, *tab. XXX: 56_46*) nesie tiež odtlačok dreva na dne podobný odtlačku v Rumanovej (*obr. 11: 3; 14: 7*). Veľmi blízke zloženie má aj keramický súbor z Nitry-Mostnej ulice (*Březinová 2006*, 33–35, *obr. 81*). Určité analógie pochádzajú i z Nitry-Šindolky, kde však autor výskumu i štúdie datuje záver osídlenia na koniec 12. stor., a to najmä podľa malého počtu lievikovite nasadených ústí (*Fusek 2008*, 38). Významný pre datovanie keramiky z Rumanovej je taktiež pomerne nedávno odkrytý a dôležitý súbor z Nitry-Janíkoviec z 10.–12. stor. s možným miernym presahom do 13. stor. (*Ruttkay a kol. 2016*, hlavne 55).

Z väčších vzdialeností od Rumanovej pochádzajú podobné súbory, napr. z mladšej fázy osídlenia v Komjatciach-Štrkovisku (*Šalkovský – Vlkolinská 1987*), ktorá bola datovaná predbežne do 11.–12. stor. Paralely tiež poznáme zo staršej fázy sídliska v Hurbanove-Bohatej (*Habovštiak 1961*, 463–466, *obr. 16–17*), kde je keramika datovaná aj pomocou ostrohy z druhej polovice 12.–prvej polovice 13. stor. Na sídlisku v Trenčíne-Belej dominujú okraje vytiahnuté až zahrotené s typickým preličením z vnútornej strany, až potom nasledujú vodorovne zrezané okraje profilované s nábehom na ešte progresívnejšie formy (*Vojteček 2014*, 112, 138–139). Obdobný súbor zo sídliska

▲ **Obr. 14.** Rumanová, poloha Pri križi. 1–7 – výber keramických nálezov z objektu 1, 2 a 3; 8–9 – drobné predmety z objektu 1. Mierka: a – keramický materiál, b – kovové predmety.

Fig. 14. Rumanová, location Pri križi. 1–7 – selected ceramic findings from the features 1, 2 and 3; 8–9 – small findings from feature 1. Scale: a – ceramic material, b – metal findings.

v Beluši je datovaný aj mincou na záver 12.–13. stor. (*Vlkolinská 2007*, obr. 7: 3–4; *2008*). Autor analýzy keramiky z Trenčína-Belej datuje tunajšie osídlenie do druhej polovice 12. a do 13. stor., vychádzajúc pri hrncoch hlavne z dominantného postavenia okrajov C1 a C2, pričom prechádzali až do zahrotenia (*Vojteček 2014*, 112, 139, obr. 5).

Podobné formy boli zistené i na sídlisku v Beckove na strednom Považí (*Hanuliak 2018*, 130, obr. 7), ktoré je datované do 13. stor. (okraje typov C a D – *Hanuliak 2018*, 130, 131 – tam aj ďalšia literatúra). Keramický súbor podobného zloženia bol odkrytý tiež na lokalite vo Vlčkovciach vrátane datovania pomocou mince do druhej polovice 13. stor. (*Hanuliak – Varsik 2005*, 155).

Čiastočne staršie zloženie keramiky obsahuje sídlisko na lokalite Slovenská Nová Ves a Zeleneč s datovaním od záveru 11. do polovice 12. stor. (*Hanuliak – Mináč – Pavúk 2008*, 128), ako aj sídlisko Senec–Svätý Martin s datovaním do 11.–12. stor. (*Hanuliak 2008*, 318–319).

Na základe spolu výskytu rôznych profilovaných typov okrajov v Rumanovej (*obr. 6: 9–25*) možno porovnávať tento súbor napríklad s vývojom na juhozápadnom Slovensku – podľa výsledkov *M. Ruttkaya (1996, obr. 1: 1, 3; 14)* ide hlavne o typy Ia a Ib, ako aj IIa a IIb z 12.–13. stor. Ako určité paralely k Rumanovej možno chápať konkrétne typy okrajov z Nitry-tržnice (*Bednár – Fottová 2003*, obr. 6–8). Do 12.–13. stor. sú zaradené typy okrajov C-D zo sídliska Podhorany-Sokolníky (*Repka – Pažinová 2012*, obr. 7). *M. Hanuliak (2018, obr. 9)* ich v rámci sídliska Beckov datuje do 13. stor., pričom k súboru z Rumanovej majú blízko hlavne typy okrajov označené ako B a C. *M. Vojteček (2014)* ich označuje ako typy B a C a datuje ich do toho istého obdobia.

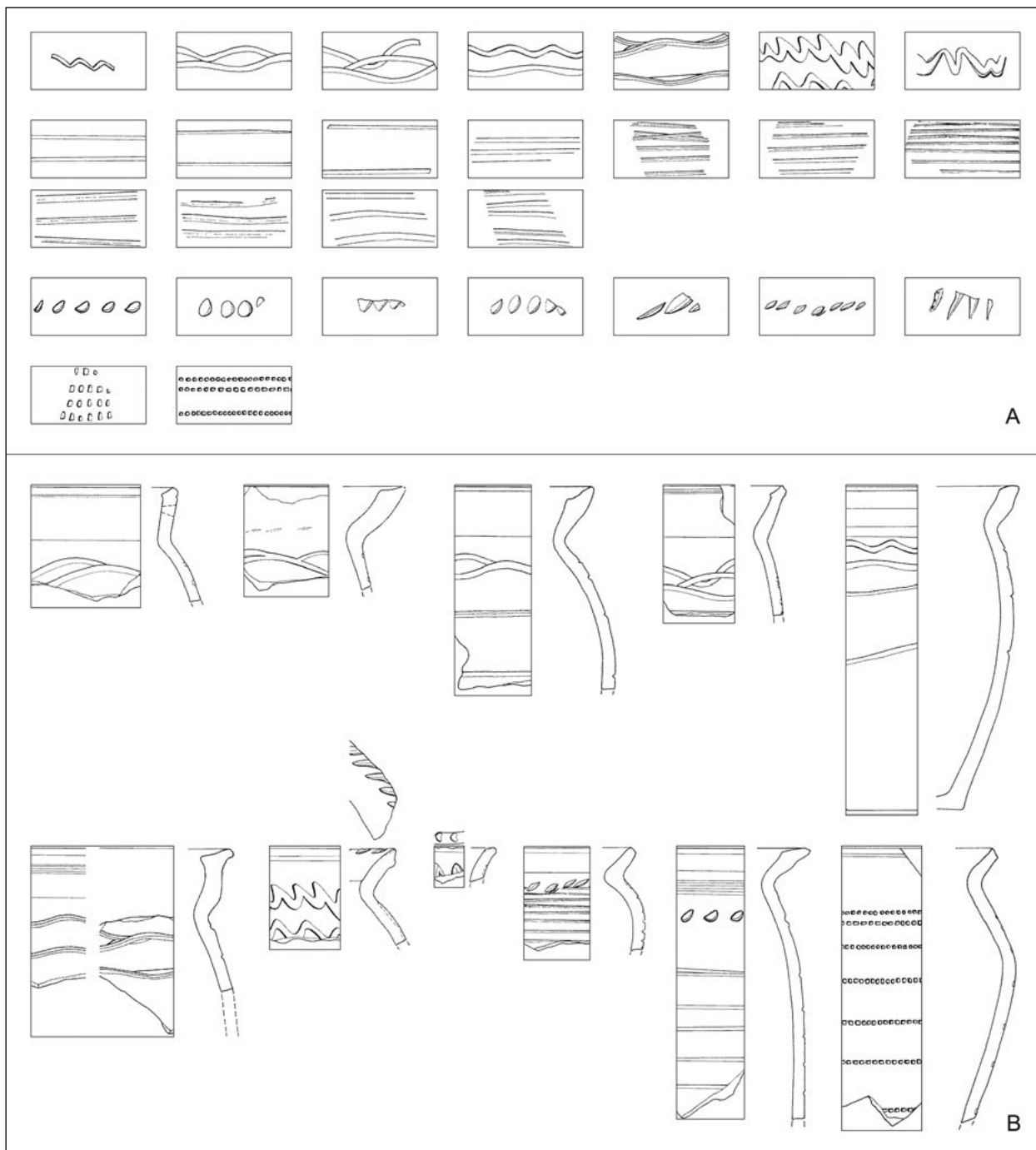
Z výsledkov analýzy vyplynulo, že prevládajúcou výzdobou (*obr. 15*) bola rytá výzdoba vyhotovená nástrojom s jedným hrotom. Vyskytovala sa vlnovka, zriedkavejšie niekoľko vlnoviek umiestnených pod hrdlom, pod ktorými sa na tele nádoby nachádzali žliabky. Táto výzdobná kombinácia je považovaná za charakteristický vývojový jav (*Ruttkay a kol. 2016*, 53–54).

Pomerne často sa v Rumanovej vyskytovali i vrypy situované pod hrdlom, pod ktorými sa tiež nachádzali vodorovné žliabky (*obr. 7: 9; 12: 9*). Analógie k nim pochádzajú z viacerých lokalít Nitrianska, napr. Nitra-Janíkovce (*Ruttkay a kol. 2016*, obr. 5; obr. 13 bez bližšieho číslovania), Nitra-tržnica (*Bednár – Fottová 2003*, obr. 8: 29–30), Nitra-Mostná ulica (*Březinová 2006*, obr. 37: 4–5), Nitra-Šindolka (*Fusek 2008*, obr. 8: 1, 7). Túto výzdobnú kombináciu možno označiť ako charakteristickú pre 12.–13. stor. tiež inde na Slovensku (napr. *Hanuliak 2018*, obr. 9: U4–5; *Repka – Pažinová 2012*, obr. 9: B1; *Šalkovský – Vlkolinská 1987*, obr. 27; *Vlkolinská 2007*, 43; *Vojteček 2014*, obr. 3: F a pod.).

Okrem príbuzných výrazne profilovaných typov okrajov z väčšiny uvedených súborov, ktoré sú blízke keramike v Rumanovej, považujeme za potrebné upozorniť na niektoré špecifické znaky keramiky z predkladanej lokality. Sú to hlavne okraje zdobené presekávaním (tzv. tordovaním; *obr. 12: 11*), ktoré boli zistené tiež na niekoľkých ďalších náleziskách na juhozápadnom Slovensku, najmä na Nitriansku. Konkrétne to bolo na sídlisku Nitra-tržnica (*Bednár – Fottová 2003*, obr. 8: 28, 31, 34), Nitra-Šindolka (*Fusek 2008*, obr. 9), ako aj Nitra-Janíkovce (*Ruttkay a kol. 2016*, 54, obr. 5, 15). V podstate sú datované do 10.–12. stor. Vyskytla sa aj pomerne vzdialená analógia v Mladej Boleslavi (*Bobáčová 2006*, 695–723, obr. 11), kde je pomocou mince datovaná do záveru 11. stor.

Jednoduché radielko sa ako výzdoba okrem Rumanovej objavuje už v Bielovciach, kde je datované do 10.–11. stor. (*Fusek 2000*, 120), ale bolo zistené tiež inde na Slovensku. *G. Fusek (2000, 120)* konštatoval, že pôvod takejto výzdoby sa odvodzuje z prostredia Karpatskej kotliny (*Vlkolinská 2007*, 56). Vyskytlo sa aj na severnom Slovensku, konkrétne v Trenčíne-Belej s datovaním do 12.–13. stor. (*Vojteček 2014*, 108, obr. 3), nechýbalo ani v Beluši (*Vlkolinská 2007*, 56, tab. VIII; *2008*), ale ide iba o jednoduché radielko na nádobe s pomerne jednoduchým okrajom, hoci sa v Beluši vyskytla i minca z 12.–13. stor. Je zaujímavé, že aj na ostatných sídliskách bolo zistené len jednoduché radielko.

Pri datovaní súboru nálezov z Rumanovej bolo možné opierať sa hlavne o keramiku. Ide o nie príliš početný súbor, takže neprítomnosť niektorých znakov by bolo možné vysvetliť tiež týmto malým rozsahom keramických zlomkov.

▲ **Obr. 15.** Rumanová, poloha Pri križi. A - typy výzdobných prvkov (vlnovka, vodorovné línie, vrypy a radielko); B - kombinácia výzdobných prvkov.

Fig. 15. Rumanová, location Pri križi. A - types of decoration elements (wave, horizontal lines, cuts and cogwheel); B - combination of decoration elements.

Nahor vyťahnutý okraj sa na Slovensku objavuje už v polovici 11. stor. (*Fusek – Spišiak 2005*, 301, 303), ale až v 12. a začiatkom 13. stor. sa mení na rímsovité (napr. *Hanuliak 2018*, 131; *Loskotová – Procházka 1996*, 204–205; *Nekuda 2000*, 168–172, 203; *Procházka 1991*, obr. 2–3; *Procházka – Peška 2007*, 165–169; *Repka – Pažinová 2012*, 283; *Vlkolinská 2007*, 54–55; 2008, 288–293).

Výskyt pásov vrypov, ako aj jednoduchých vlnoviek pod hrdlom sa postupne vytráca v 13. stor. a častejšie sa objavuje len vodorovné žliabkovanie na celom tele (hlavne *Fusek – Spišiak 2005*, 301, 303; *Hanuliak 2018*, 139–140; *Repka – Pažinová 2012*, 283; *Ruttkey 1996*, 263; *Vlkolinská 2007*, 66).

Pri datovaní boli využité aj súbory obsahujúce nálezy mincí, najmä z Beckova (*Hanuliak 2018*, 139), Beluše (*Vlkolinská 2007*, 66), Nitra-Párovských Hájov (*Pieta – Ruttkey 1987*; *Ruttkey 1996*, 262–263), ako aj z Vlčkoviec (*Hanuliak – Varsík 2005*, 155). Tieto mince umožňujú zaradiť keramiky z Rumanovej rámcovo do záveru 11.–13. stor.

Možno následne zhrnúť, že hoci z troch jám v Rumanovej pochádza len pomerne malý počet črepov, podľa ich najvyšších znakov ich možno rámcovo zaradiť do 12. a 13. stor. Neprítomnosť niektorých znakov, ktoré by mohli prispieť k presnejšiemu datovaniu, zrejme súvisela s malým počtom črepov.

Napriek tomu, že sa v súčasnosti objavujú nové súbory keramiky zo sídlisk alebo z ich častí s keramikou všeobecne datovanou do 12.–13. stor., neboli všetky podrobne analyzované a publikované, takže je trochu náročné precizovať ich datovanie, keďže súbory s mincami sa nachádzajú zriedka.

Taktiež je vhodné porovnávať početné zastúpenie dôležitých znakov v objektoch, čo však v prípade len troch amorfných jám z Rumanovej nie je dostatočne priekazné. Bude zaujímavé sledovať zloženie keramiky v ďalšej predpokladanej časti zaniknutej dediny na juh od skúmanej plochy.

Vývoj osídlenia

Počiatky historicky najstaršieho doloženého stredovekého osídlenia katastra Rumanovej sa spájajú so zaniknutou stredovekou osadou Tomáň (bližšie *Hunka 1996*, 13–16; *Keresteš 2016*, 31–38). Doložená je už v 12. stor. (1156, *Marsina 1971*, 79, č. 81), pričom ako samostatná územno-správna jednotka existovala do druhej polovice 14. stor. (*Keresteš 2016*, 31). V roku 1380 sa prvýkrát spomína Rumanová ako samostatný sídliskový celok. Názov *Romanfalva* – Romanova Ves patrí medzi názvy tzv. zemianskych obcí založených v priebehu 13.–14. stor. Okolnosti naznačujú, že musela vzniknúť len niekedy v polovici 14. stor., a to vyčlenením z chotára staršej dediny – Tomáň (*Keresteš 2016*, 33). Nie je známe, prečo sa osídlenie z Tomáňa presunulo v 14. stor. do Rumanovej. Dôvody možno vidieť v majetkových sporoch medzi šľachtickými vlastníkmi alebo aj v prírodných zmenách, napr. zmene vodného režimu (*Keresteš 2016*, 31).

Pre interpretáciu odkrytých objektov v polohe Pri kríži sú dôležité dva historické pramene. Prvým z nich je metácia susednej dediny Malý Báb z roku 1261, kde sa *terram Thaman* (majetok Tomáň) spomína ako severný sused Malého Bábu, pričom obe dediny od seba oddeľuje malý les, kde sú vztýčené tri hraničné znaky (*Hunka 1996*, 14; *Keresteš 2016*, 32). Ďalším je metácia z roku 1473, ktorá vznikla ako dôsledok sporu medzi šľachticmi z Nitrianskej Stredy, ktorým Rumanová v 15. stor. patrila, a šľachticmi z Oponíc, ktorým patrila susedná dedina Malý Báb. V metácii je vzájomná hranica oboch dedín vymedzená chotárnymi názvami. Ide o prvé doložené miestne názvy v chotári dnešnej Rumanovej. Tu označené miesto Pod horúcou studňou (*Förrokwthbalhya*) dokladá existenciu horúceho prameňa na pomedzí Rumanovej a Bábu (*Keresteš 2016*, 36).

Uvedené historické pramene indikujú, že v polohe Pri kríži mohlo existovať menšie osídlenie spadajúce pod dedinu Tomáň, pričom jeho situovanie južne od doloženej lokalizácie zaniknutého Tomáňa by mohlo súvisieť práve s existenciou spomínaného prameňa (*Keresteš 2016*, 36). V prípade potvrdenia rozptýleného osídlenia dediny Tomáň by jeho presunutie do centrálnej časti v podobe neskôr sformovanej Rumanovej dávalo istý zmysel. Takáto hypotéza však bude môcť byť potvrdená alebo vyvrátená len ďalším archeologickým výskumom.

Zhodnotenie

Archeologický výskum v polohe Pri kríži, juhozápadne od intravilánu Rumanovej, priniesol priame doklady osídlenia katastra aj v jeho južnej časti. Trojica sídliskových objektov preskúmaná v južnej časti stavebnej plochy je na základe analýzy keramického materiálu datovaná do 12.–13. stor. Domnievame sa, že ide o okrajovú skupinu predpokladaného väčšieho sídliska, ktoré sa rozprestieralo pravdepodobne južne od skúmanej plochy. Túto skutočnosť by tiež potvrdzovala aj konfigurácia terénu. Mierne vyvýšená terénna sprášová vlna so zistenými objektmi sa ťahá práve týmto južným smerom. V prípade potvrdenia predpokladaného rozsiahlejšieho sídliska z vrcholného stredoveku juhozápadne od intravilánu obce by tak bolo doložené druhé výrazné stredoveké osídlenie katastra (popri polohách Tomáň a Horné pole), z ktorého sa postupne vyformovalo osídlenie dnešného priestoru Rumanovej.

Poznámky: Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 02/0175/16, 2/0037/17 a 2/0143/18. Príspevok bol prijatý redakciou 12. 8. 2018.

Bibliografia

- Bednár, P. – Fottová, E. 2003:* Nitra-tržnica – príspevok k poznaniu zázemia stredovekého mesta. *Archaeologia historica* 28, 303–315.
- Bielich, M. 2015:* Rumanová – poloha Tomanov háj, okr. Nitra. Výskumná správa AÚ SAV č. 18824/15. Nitra.
- Bielich, M. 2016a:* Najstaršie praveké a včasnohistorické osídlenie. In P. Keresteš a kol.: Rumanová. Monografia obce. Nitra 2016, 23–30.
- Bielich, M. 2016b:* Stredoveké osídlenie v Rumanovej. *Zborník Slovenského národného múzea* 110. *Archeológia* 26, 163–171.
- Bobáčová, I. 2006:* Stará Boleslav – stav a perspektívy studia funkcií a prostorové usporiadání přemyslovského hradu. *Archeologické rozhledy* 58, 695–723.
- Březinová, G. 2006:* Predstihový záchranný výskum v Nitre na Mostnej ulici. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2004*, 53–55, 239–245.
- Fusek, G. 1995:* Rumanová – poloha Horné pole, okr. Nitra. Výskumná správa AÚ SAV č. 13490/95. Nitra.
- Fusek, G. 1996:* Sídliskový nález z Rumanovej. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994*, 58.
- Fusek, G. 2000:* Torzo stredovekého sídliska v Bielovciach. *Slovenská archeológia* 48, 101–158.
- Fusek, G. 2008:* Vrcholnostredoveké sídlisko v Nitre-Šindolke. *Archaeologia historica* 33, 27–40.
- Fusek, G. – Spišiak, J. 2005:* Vrcholnostredoveká grafitová keramika z Nitry-Šindolky. *Archeológia a mineralógia. Slovenská archeológia* 53, 265–336.
- Habovštiak, A. 1961:* Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.-XIII. storočí. *Slovenská archeológia* 9, 451–482.
- Hanuliak, M. 2008:* Stredoveké sídlisko v Senci-Svätom Martine. *Slovenská archeológia* 56, 293–339.
- Hanuliak, M. 2018:* Stredoveké sídlisko z 13. storočia v Beckove. *Slovenská archeológia* 66, 107–177.

- Hanuliak, M. – Mináč, V. – Pavúk, J. 2008:* Vrcholnostredoveká dedina zo Slovenskej Novej Vsi a Zelenča. Slovenská archeológia 56, 103–146.
- Hanuliak, M. – Varsik, V. 2005:* Určujúce charakteristiky osídlenia vo Vlčkovciach. Slovenská archeológia 53, 133–168.
- Hunka, J. 1996:* Dejiny obce Rumanová od 12. storočia až po rok 1918. In: D. Dolinský (Red.): Rumanová 1156-1996. Rumanová, 13–18.
- Keresteš, P. 2016:* V stredoveku. In P. Keresteš a kol.: Rumanová. Monografia obce. Nitra, 31–38.
- König, T. et al. 2014:* Nitra-Mlyny. Stredoveké osídlenie lokality. Bratislava.
- Loskotová, I. – Procházka, R. 1996:* Keramik von Brno (Brünn) des 12.–13. Jahrhunderts. Pravěk – Nová řada 6, 199–228.
- Marsina, R. 1971 (Ed.):* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava.
- Nekuda, V. 2000:* Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Raně středověké sídliště. Brno.
- Nevižánsky, G. 2003a:* Rumanová - poloha dom rodiny Majzel, okr. Nitra. Výskumná správa AÚ SAV č. 14855/03. Nitra.
- Nevižánsky, G. 2003b:* Stredoveký sídliskový objekt z Rumanovej. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2002, 102–103.
- Pieta, K.–Ruttkay, M. 1987:* Záchraný výskum v Nitre-Párovských Hájoch. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1986, 87, 88.
- Procházka, R. 1991:* Brüner Keramik des 13. und der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts und die Frage ihrer auswärtigen Beziehungen. XX. Mikulovské symposium, 233–246.
- Procházka, R. – Peška, M. 2007:* Deskripční systém brněnské keramiky. Přehled výzkumů 48, 141–269.
- Repka, D. – Pažínová, N. 2012:* Vrcholnostredoveké sídliskové objekty z Podhorian-Sokolníkov. Archaeologia historica 37, 273–287.
- Ruttkay, M. 1996:* Die Grundveränderung in der Keramikproduktion im 12.–14. Jahrhundert in der Westslowakei. Pravěk – Nová řada 6, 261–284.
- Ruttkay, M. – Ruttkayová, J. – Bielich, M. – Zajacová, B. – Nemergut, A. 2016:* Sídlisko z 10.–12. storočia v Nitre-Janíkovciach. Archaeologia historica 41, 41–47.
- Šalkovský, P. – Vlkolinská, I. 1987:* Včasnostredoveké a vrcholnostredoveké sídlisko v Komjaticiach. Študijné zvesti AÚ SAV 27, 127–172.
- Veliáčik, L. 1984:* Hroby zo staršej doby bronzovej v Rumanovej. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1983, 220–223.
- Veliáčik, L. 1985:* Pohrebisko únětickej kultúry v Rumanovej. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1984, 244–246.
- Veliáčik, L. 1986:* Výsledky výskumu v Rumanovej. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1985, 234–236.

Veličák, L. 1996: Najstaršie osídlenie regiónu. In: D. Dolinský (Red.): Rumanová 1156–1996. Rumanová, 8–12.

Veličák, L. – Masnicová, S. 2004: Výsledky antropologickej analýzy pohrebiska únětickej kultúry v Rumanovej. In J. Bátorá – V. Furmánek – L. Veličák: Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra, 164–184.

Vlkošinská, I. 2007: Torzo stredovekej dediny v Beluši. Slovenská archeológia 55, 23–107.

Vlkošinská, I. 2008: Stredoveká dedina v Beluši. Archaeologia historica 33, 41–48.

Vojteček, M. 2014: Stredoveké dediny na severozápadnom Považí. Dizertačná práca (Archeologický ústav SAV Nitra). Ne-publikované. Nitra.

VSONS II 1977: Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II. Bratislava 1977.

Summary

Locality Rumanová is situated in the southwestern Slovakia, in Nitra district. The article aims to present the results of archaeological rescue excavation within the cadaster of Rumanová, location Pri kríži (Fig. 1). The part of medieval settlement was uncovered, consists of three pits. The most frequent finds were fragments of the pottery-vessels. The metal finds were very rare.

The pits contain various number of vessels. It was possible to reconstruct only one vessel (Fig. 11: 3; 14: 7) and some other profiles. The pots were made on slow wheel. Typical for them are markedly profiled rims, typical for 12th to 13th century (Fig. 6: 9–25). As well as decoration made by tool with one spike. It has the form of lines of impressions or simple wavy line under the neck, under which towards the bottom of vessel followed horizontal lines-channels. Very rare is decoration by the cogwheel (radielko; Fig. 9: 1; 12: 12; 14: 4). But in Rumanová only its sample form was found – as well as for example in Beluša with dating to 12th–13th century. Very original is the decoration of the rim by cutting (Fig. 12: 11; 14: 2), which is very special for microregion of Nitra.

Only several plastic marks on the bottoms of vessels were found in the pits of Rumanová. Very original form was found in the pit 1 (Fig. 9: 5). Except of plastic marks on the bottom of vessel was also found imprint of wooden mat (Fig. 11: 3; 14: 7).

The ceramics of Rumanová has some analogies in the southwestern Slovakia (especially the localities in Nitra-region: Beckov, Hurbanovo, Mužla, Podhorany-Sokolníky, Senec-Sv. Martin, Slovenská Nová Ves-Zeleneč) as well as in the northwestern Slovakia (namely Beluša, Trenčín-Belá). The situation in Bratislava is different from other parts of the southwestern Slovakia.

New analysing of archival documents was realized recently (Keresteš 2016). The beginnings of the historically oldest medieval settlement from cadaster of Rumanová is connected with extinct medieval settlement Tomáš which was documented in the 12th century. It existed as the separate territorial-administrative unit to the second half of the 14th century. For interpretation of studied pits in location Pri kríži are important two written sources – from 1261 and 1473. It is possible hypothesis that in location Pri kríži there could exist small settlement in the framework Tomáš. Its situating to the south of Tomáš could be connected with the hot well mentioned in 1473.

ALLODIUM KOZSTOLIK – ĎALŠÍ KOSTOL V CHOTÁRI PUKANCA?

Michal Bernát*

*Autor nie je zamestnaný vo vedeckej inštitúcii, michalbernat.gha@gmail.com

Abstract: Alodium Kozstolik – another church within municipal boundry of Pukanec? The presented article deals with identification of toponym „*Allodium Kosztolik*“ on northeast boundaries of northeast boundaries of today’s village Pukanec. The main objective of this study is the description of the actual results of the historical research, outline the possible interpretations of toponym and directions for further research.

Keywords: Church, Hont, Pukanec, unknown sacral buildings

Abstrakt: Alodium Kozstolik – ďalší kostol v chotári Pukanca? Predkladaný článok sa venuje identifikácii chotárneho názvu „*alodium Kosztolik*“ pri severovýchodnej hranici dnešnej obce Pukanec. Hlavným cieľom tejto štúdie je opísať výsledky doterajšieho historického výskumu, načrtnúť možné interpretácie chotárneho názvu a smerovanie ďalšieho výskumu.

Kľúčové slová: kostol, Hont, Pukanec, neznáme sakrálne stavby

1. Úvod

V nasledujúcom článku sa pokúsime zhrnúť a zhodnotiť dostupné historické pramene, ktoré umožnia interpretovať chotárny názov „*alodium Kosztolik*“ v severovýchodnej časti bývalého kráľovského mesta Pukanec a nastoliť smer bádania, či už historického alebo archeologického. Prvá zmienka, publikovaná ešte v roku 1900, je od Samuel Kupčoka (1900, 91–92), ktorý ju spomína medzi chotár-

▲ Obr. 1. Poloha NakosolikuMajr na II. vojenskom mapovaní (1819–1869)

Fig. 1. Site Nakosoliku Mjr on II. military survey (1819-1869)

nými časťami Pukanca no neuvádza žiadne pramene, ktoré by jeho výklad potvrdili. Samo Mazúr (*Zamboj* 1975, 315, 317) spomína lokalitu v súvislosti s duchovným životom. Bližšie sa lokalite nevenuje ani Peter Tesák (1984)¹, ktorý inventarizoval fond Magistrátu mesta Pukanec² a do geografického inventára ju zaradil ako „Kostolík, majer“, a nevyjadrili sa k nej ani Martin Štefánik a Ján Lukačka (2010³, 361–370) a ani Peter Keresteš (2015, 40–56) v najaktuálnejšej práci zaoberajúcej sa rannými dejinami Pukanca.

1 Mgr. Peter Tesák vypracoval rozsiahly Inventár fondu Magistrátu mesta Pukanec, ktorý doposiaľ nebol publikovaný.

2 ŠA v Nitre, pracovisko Archív Levice, Fond Magistrátu Mesta Pukanec 1321-1890/1895 (ďalej len „F MMP“).

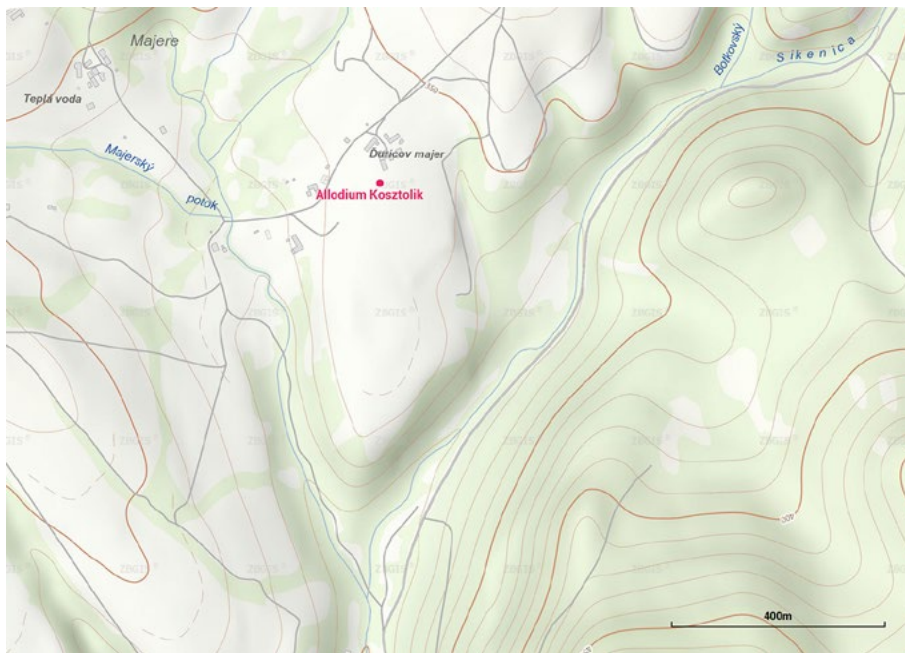
3 Pozn. autora: V tejto práci sa nachádza podrobný rozpis prác a prameňov k dejinám Pukanca.

V prameňoch dostupných vo Fonde Magistrátu mesta Pukanec (ďalej len F MMP) sa v spise č. 736 z roku 1788 zachovalo hlásenie Mateja Virágha o revízií hraníc pozemkov rozličných majerov Pukanca (medzi nimi i „allodium Kosztolik“), na ktorých už nie sú náznaky prítomnosti kovov⁴, toto hlásenie je v súčasnosti najstaršou zmienkou o lokalite. O takmer storočie mladším prameňom je mapa z druhého vojenského mapovania, kde sa spomína názov lokality v poslovenčenej forme „NaKostolikMajr“⁵.

2. Popis lokality

Sledovaná lokalita sa nachádza na najsevernejšom cípe Bátovskej pahorkatiny/kotliny na hornom toku riečky Sikenica⁶, 4 km severovýchodne od centra obce Pukanec a v súčasnosti je pomenovaná „Ďuricov majer“ (obr. 2). Z východnej, južnej a západnej strany je ohraničená strmými svahmi. Ľahko prístupná je zo severnej strany, kde je zastavaná niekoľkými rodinnými domami a stodolami

(jedna zo stodôl má vbudovaný hladký kamenný portál – obr. 5). Rozloha nezastavenej plochy relatívne rovinatej plochy je cca 10 hektárov, vrcholová časť je v nadmorskej výške takmer 350 m n. m. Pod južným cípom sa v nadmorskej výške 302 m n. m. nachádza sútok Sikenice s Majerským potokom. V blízkosti (cca 500m) je prameň „Teplá voda“⁷. Z lokality je výhľad priamo na obec Pukanec, Vysoká a na historickú komunikáciu - cestu vedúcu pozdĺž Sikenice cez obec Bátovce do Banskej Štiavnice (Bakács 1971, 24; Ivanič 2011, 41, 42, 44).

▲ Obr. 2. Mapa terénu (Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, Mapový klient ZBGIS).

Fig. 2. Terrain and marked link

3. Možné interpretácie

Jednoznačná interpretácia chotárneho názvu „allodium Kosztolik“ je pri súčasnom stave bádanie nemožná. Do úvahy pripadajú viaceré možnosti, pričom sú rovnako pravdepodobné. Ich popis nám umožní definovať metodiku ďalšieho, prevažne historicko-archívneho výskumu.

Berúc do úvahy turbulentné susedstvo obce s Osmanskou ríšou (Horváth 1972, 59–62, 158, 176–178, 181–182, 193–194; Zambaj 1975, 85, 117–139) a priebeh protihabsburských povstaní (Tesák 1984, 7–10), nepredpokladáme

4 „nullis olim fixit Metalibuss Signis definita“. Ďalšie zmienky sú v listinách F MMP č. 30, 47, 53, 133 z roku 1798, kedy došlo k vysporiadaniu pozemkov na tomto majery.

5 Zdroj: mapa z druhého vojenského mapovania (1819-1869) „NaKostolikMajr“.

6 M. Bel (1742, 537) spomína túto rieku ako šiestu v poradí medzi hontianskymi tokmi, pričom sa meno potoka v hornej časti až po Malý Kiar uvádza ako „Bakabanyensis“.

7 F MMP – spisy k „Teplej vode“ sú č. 17/1761, 533/1784, 651/785, 736/1788.

vznik sakrálnej stavby v priebehu konca 16.stor a v prvej polovici 17.stor. V kanonických vizitáciách z roku 1694⁸ sa nespomína žiadna sakrálna stavba mimo tie, ktoré sú známe dnes.

Na prvom vojenskom mapovaní (*obr. 3*) je uvedená lokalita zaznačená špecifickým spôsobom – nachádza sa tam jedna stavba a cesta vedie smerom k obci Bohunice. Zvýraznená komunikácia z Pukanca do Banskej Štiavnice (za-

▲ **Obr. 3.** Poloha na I. vojenskom mapovaní (1782–1785)

Fig. 3. Site on the I. military survey (1782-1785)

značená červenou líniou tiahnuťou sa smerom na severovýchod) vedie trasou mimo „allodia“. V opise cesty z čias prvého vojenského mapovania sa spomína jej zlá kvalita (*Jankó-Porubská 2013, 309*)⁹, no nespomína sa žiadna sakrálna stavba. Na vojenských mapách sa objavuje chotárny názov len raz, v druhom vojenskom mapovaní (*obr. 1*). V doposiaľ identifikovaných spisoch zo 17.–19. storočia sa lokalita spomína len v kontexte chotárneho názvu¹⁰ a majetkov nachádzajúcich sa na tejto polohe, žiadna z listín nespomína existenciu funkčnej sakrálnej stavby.

Vychádzajúc z týchto faktov, chotárny názov môžeme interpretovať ako pozostatok po stredovekej stavbe, a to buď: 1. menšia sakrálna stavba súvisiaca s rozvojom baníctva v priebehu 14. až začiatku 16. storočia, kedy dochádza v Pukanca k rozsiahlemu stavebnému rozvoju; 2. zaniknutá usadlosť zo začiatku stredoveku (pred Tatárskym vpádom (*Hudák 1984, 29, 53*) a pred definitívnym vznikom Pukanca); 3. zaniknutá banícka osada zo začiatku stredoveku z obdobia formovania chotáru Pukanca v 13. storočí (*Marsina 2010, 17, 23–24*).

3.1 Menšia sakrálna stavba?

Možnosť existencie drobnej sakrálnej stavby na spomínanej starej komunikácii (*Ivanič 2011, 41*) vedúcej do Banskej Štiavnice, je v súčasnosti neoveriteľná. Pramenná základňa z obdobia pred tureckým vpádom je mizivá. Vzhľadom na účasť Pukančanov na protestantskom hnutí (*Bucko 1939, 87*) nie je vylúčené, že by išlo o nekatolícku stavbu¹¹. Jediný doposiaľ identifikovaný oporný bod pre túto verziu je zmienka S. Kupčoka (1900, 91–92), že kostolík dali postaviť majitelia z rodu Dobó (16.stor. – možno Štefan Dobó veliteľ banských miest). Nie je však vylúčené, že v dokumentácii týchto fondov, ktoré doposiaľ neboli autorom preštudované, prípadne publikované či sprístupnené, bude zmienka, ktorá by túto interpretáciu potvrdila alebo vyvrátila.

⁸ F MMP, spis 260/1697 – Kanonické vizitácie katolíckej fary v Pukanca vykonané hont. arcidiakonom Jurajom Thyhánym.

⁹ „Die durchgehende Landstrasse nach Schemniz ist von da bis aus das Steinbacher Wirtshaus wegen den Schlägen sehr übel, ...“.

¹⁰ Pozn. autora: pozri pozn. č. 4.

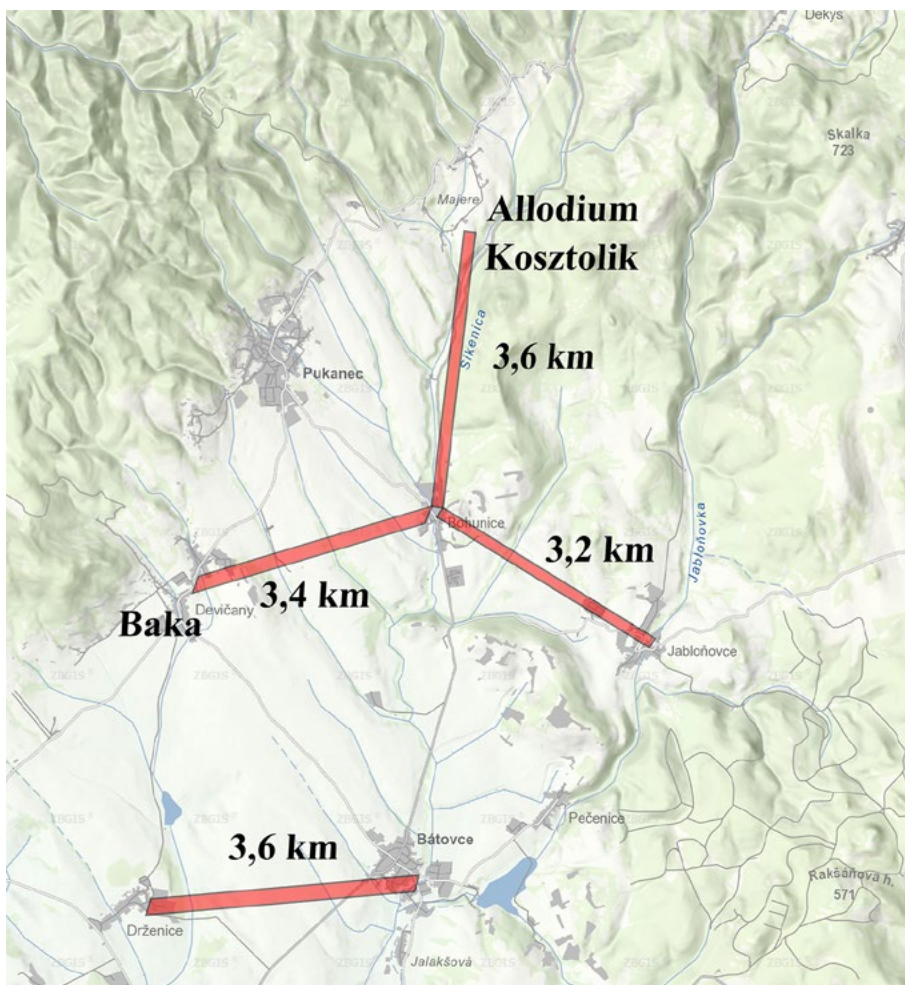
¹¹ Pozn. autora: prípadná dokumentácia k takejto stavbe by sa mohla nachádzať v dokumentoch Pukanckej evanjelickej farnosti, ktorá patrí medzi najstaršie protestantské farnosti vôbec.

3.2 Zaniknutá usadlosť?

Druhou možnou interpretáciou je otázka existencie inej usadlosti. Pri známej zakladacej listine opátstva v Hronskom Beňadiku (*Marsina 1971*, 54, č. 58), berúc do úvahy fakt, že jej dochovaná verzia vznikla medzi rokmi 1270–1325 (*Marsina 1973*, 3–119), teda v období, kedy už existovala Nemecká Baka, prípadne Bakabana a zároveň došlo k zmenám majiteľov chotárnych častí obce Baka (*Juck 1984*, 96, č. 109), sa v časti dotýkajúcej sa dnešného chotára obce Pukanec spomína hraničný potok „*rivulus nomine Lisna*“. Medzi ním a chotárom „*villam Baka*“ bol vložený popis lesa „*per silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur*“. Prečo bol tento les vyčlenený a spomenutý oddelene? Vzhľadom na jeho prídomok „*Huntiensem*“ ide jednoznačne o lesy dnešných Uhlísk a Majerov, nakoľko sa nachádzajú v Hontianskej stolici. Nemohlo ísť aj o zmienku, že les patril Hontovcom (Hunt-Poznanovcom)? Ak by bol integrálnou súčasťou chotára Baky, bolo by potrebné ho uvádzať? Z pohľadu našej interpretácie by mohlo ísť o chotárne územie, ktoré by sme mohli stotožniť s prípadným „*allodium Kosztolik*“ – teda s „neznámou“ osadou, ktorá sa nachádzala mimo chotára „*villa Baka*“ a patrila Hontovcom (Hunt-Poznanovcom)? Neodzrkadľuje takýto opis rozdelenie vlastníckych práv z polovice 13. storočia (*Keresteš 2015*)? Možno mal autor textu záujem na oddelenie „*lesa Hontovcov*“ od „*osady Baka*“. Nepotvrďoval by takýto zápis práve realitu 13. storočia a nie 11. storočia a potvrdzoval jej pôvod v neskoršom období?

Len veľmi neistou (ale možnou) oporou identifikácie „*lesa Hontovcov*, ktorý „*hungarice Surkuscher vocatur*“ s územím dnešných Majerov je výklad Gergely Csiffáry-ho (2000, 120–121), ktorý spojil názov „*Surkoscher*“ s maďarským výrazom „*szurok*“ = decht, tér. Spojenie s lesom vykladá nasledovne: „*Ez esetben a honti erdőn átfolyó szurkos, feltelhetően kőolajjal szennyezett patakról esett szó.*“ (voľný preklad: v tomto prípade to bol špinavý, pravdepodobne olejom kontaminovaný prúd pretekajúci lesom). Práve v severovýchodnej časti Pukanca - Majere (Teplá voda, Breziny) sú potvrdené ložiská hnedého uhlia (*Hronček-Herčko 2014*, 113–114).

Aký názov mohla mať usadlosť/osada v „*lese Hontovcov*“, ak tam nejaká bola a aké boli jej hranice? Mohlo sa stať, že niektoré zo známych toponým bolo priradené k nesprávnej modernej lokalite? Gusztáv Wenzel publikoval listiny z rokov 1270 (*Wenzel 1870*, 253, č. 174; 289, č. 190) a 1272 (*Wenzel 1871*, 33, č. IV.1) a spomínajú sa tu „*Baka, Gukes, Bagan*“ (teda hraničné osady „*allodia Kosztolik*“). Spomína sa, že boli venované občanom

▲Obr. 4. Vzdialenosti obcí v Bátovskej pahorkatine/kotline.

Fig. 4. Distances between villages in Bátovská basin

„*Wernelio, Wyllam, Thamar et Alberto nostris fidelibus civibus de Bana...*“. Je v tomto prípade naozaj jednoznačne možné identifikovať „*de Bana*“ ako Banskú Štiavnicu (Štefánik-Lukačka 2010, 54)¹²? Ďalšia listina z roku 1276, ktorú spomína a komentuje Ferencz Kubínyi (1888, 18, č. 11), sa týka práve rodiny Hontovcov/Hunt-Poznanovcov. V danej listine bol vynesený rozsudok nad Dersin a Demeterom, ktorý vlastnili Hornú Baku a touto listinou boli zbavení vlastníctva a dedičného nároku na majetky. Korešponduje to aj s presunom vlastníctva Hornej Baky na komesa Michala z Veľkej Kálnej (Keresest 2015, 46) niekedy pred rokom 1294. Listina bola vystavená „*apud villam Nempty, prope Banam*“¹³, pričom F. Kubínyi lokalizuje „*prope Banam*“ do Banskej Štiavnice. Zaujímavé je, že v listine z roku 1290 (Wenzel 1871, 530–531, 385) sa spomínajú obe varianty súbežne „*de Banya*“ a „*de Selmezbanya*“. Nepoužili by pisári rovnaký názov pre jednoznačnú identifikáciu? Mohli by aj iné lokalita v Hont- te niest' názov „*Bana*“¹⁴? Ak by existovalo viacej lokalít s názvom *Bana*, mohli by sme spojiť známe „*terram Banensium*“ (Marsina 1971, 80, č. 82) na sever od Levíc s Banskou Štiavnicou alebo s Pukancom? Rovnako spomína viaceré pramene István Izsó (2006, 75). Banskú Štiavnicu sa v tomto obrobí spomína v listinách s názvom „*Zebnech Bana* (Izsó 2006, 75)“, „*Schebnitz*“ (Izsó 2006, 71). Vychádza nám z toho otázka, či je „*bana*“ v hontianskom kontexte jednoznačne identifikovateľná s Banskou Štiavnicou aj začiatkom 13. stor.? Nemohol názov Baka-Banya vzniknúť spojením osád „*Németh Baka*“ a „*Bana*“?

Vzhľadom na nejednoznačnosť výkladu názvu *Bana* a *Baka* a ich možné prepojenie na lokalitu „*allodium Kosztolik*“, dôležitou indíciou pre predpoklad existencie sídliska na sledovanej polohe je hustota osídlenia hontianskej stolice zistená Jurajom Žudelom (2010, 151)¹⁵, potvrdená skutočným stavom v Bátovskej kotline (obr. 4). Ak by sme zarátali celý súčasný chotár obcí Devičany, Pukanec a Uhliská, chotár pôvodnej baníckej osady by bol 14 km dlhý a približne 4 km široký, a to dávno pred tým, ako bolo Bakabanyi vyčlenené právo jednej uhorskej míle (8,937km) (Juck 1984, 96–97, c.109). Lokalita „*allodium Kosztolik*“ by bola od Bohunic vzdialená 3,6 km (podobná vzdialenosť je aj od ostatných obcí známych v 13. stor.).

3.3 Pôvodná banícka osada?

Tretiu možnosť nepriamo načrtol už Matej Bel (1742, 704)¹⁶ a vo vzťahu k iným uhorským mestám ju rozoberá aj Richard Marsina (2010, 23–24). M. Bel spomína povest' o dvoch bratoch, ktorí založili súbežne dve sídliská. Hypoteticky mohli byť prvými zakladateľmi vybrané dve polohy, pričom jedna z nich mohla byť opustená, či už v dôsledku malej výnosnosti, prípadne ako priamy dôsledok tatárskych alebo iných plienení. Príbeh o dvoch bratoch, ich mená a pôvod nevieme v súčasnosti overiť. Avšak ako v mnohých iných prípadoch môže byť za týmto príbehom historická pravda.

12 „1240 Banya, 1255 Schebnyzbana, 1266 cives de Bana, 1275 Bana, Schebnici(a) – kruhopis pečate, 1286 Zebnech-Bana vel argenti fodina“,

13 „Bebek Imre országbírónak 1391. évi átiratából a b. Nyáry család levéltárában. Átírta ezen oklevelet Bebek Detre nádor is 1398. évi itéletlevelében (u. o.), de meglehetősen hanyagul, több kihagyással és változtatással, pl. a jelen átiratban a kelt helye világosan így van megjelölve : «Dátum apud villám Nempty, prope Banam*». — Bebek Detre nádor átiratában pedig: «Dátum apud villáin Nempty. prope Barania», holott ez utóbbiban a másoló hibás olvasása kétségtelenné válik, ha figyelembe vrszszük, hogy a baranyavármegyei Németi falu mily messzire esik a hontvármegyei haradnoki, vagyis a csábrági vártól, holott a Bana vagyis Selmezbánya mellett fekvő hontvármegyei Németi falu (ma mezőváros) László királynak, a mint kíséretével a csábrági vár alól távozott, éppen útjába esett, ennél fogva a jelen átirat megjelölését kell helyesnek elfogadnunk“.

14 Pozn. autora: Pre hypotetické spojenie Bana s chotárom Pukanca hovorí nepriamo aj zvyk, kedy sa v novovekých listinách spomína – „Baka-Baniensis“ v podobách, ktoré naznačujú rovnocennú hodnotu slova „Baka“ a „Bana“. Táto forma zápisu sa vyskytuje v mnohých listinách, len pre informáciu uvádzame z F MMP napr. spis 260 z roku 1697 (kanonické vizitácie) „... civitatis Nemeth Baka-Baniensis...“; spis 47/1798“... civitatis Baka-Baniensis...“; spis 27/1798 „... civitatis Bacca – Banijensis...“; spis 555/1734 „... Baka Banya...“ apod.

15 uvádza v rokoch 1381–1400 pre Hont strednú vzdialenosť sídel na 3,5km.

16 „Saxonum fuisse coloniam metallicam, in confesso est apud omnes, qui antiquitates Montanarum urbium, rimari amant. Aiunt nimirum, duos fratres, ex Saxonia, divitum venarum fama excitos, sedem isthic posuisse, admotisque operis, coepisse, puteos hic deprimere, agere alibi cuniculos, uti experimenta caperent, futurorum successum. Alii confidenter addunt, fratrum alteri Bug, alteri Gans, nomen fuisse: quod demum positae urbiculae ita haeferit, ut coadunat is vocabulis Buggans, diceretur. Non invideremus hanc fratribus celebritatem, si tam certo, hoc, quidquid est originum, ex regum tabulis, posset doceri, quam id praesidenter adfirmatur. Interim, non defunt, qui ex priori vocabulo Bug, Hungaricum, parva conversione, Bak, et addito fodinae nomine, Bánya, tandem Baka-Bánya, ingeniose derivant, an extorquent. Nobis perinde est, quemadmodum lector velit sentire; quando haud suppetit, unde, sine formidine errori, hoc nominis queat accessi.“

3.4 Je možné určiť patrocínium?

Patrocínium kostolíka, ktorý dal meno majeru, sa bez jednoznačne identifikovaného prameňa nedá určiť. Preto uvádzame len pre zaujímavosť možné nepodložené teórie.

V pukanskom farskom kostole je častý výskyt predmetov spojených so sv. Margitou. Patrocínium sv. Margity by mohlo byť jedným z pô-

▲ Obr. 5. Kamenný portál dochovaný na stodole (zdroj: autor článku).

Fig. 5. The stone portal as preserved on the local barn

vodných patrocínií v oblasti. Proti tomuto ale hovorí vedomosť, že Margita je jednou z fundátoriek kostola (*Buday 2013, 1*)¹⁷ a častý výskyt sv. Margity môže súvisieť práve s týmto faktom. Vylúčiť sa ale nedá ani sv. Mikuláš (ktorého by si následne preniesli nemeckí kolonisti do súčasného kostola v Pukanci), či sv. Michal (ktorého si zase osvojili v Uhliskách na sklunku 19. stor.). Obe možnosti majú svoje paralely v dejinách Slovenska (*Marsina 2010, 23–24*). Veľmi neistou je zmienka o sv. Helene z úst jednej dnes už nežijúcej obyvateľky majerov, ktorej príbuzní vlastnili dom na Ďuricovom majeri.

4. Záver

Všetky tri interpretácie názvu „allodium Kosztolik“ sú možné a momentálne nevieme vylúčiť ani jednu z nich. Doposiaľ publikované primárne či sekundárne pramene nám poskytujú len malú oporu a v nasledujúcom období bude nevyhnutné preskúmať viacero fondov a objaviť nové pramene.

V prípade, že by sa potvrdila prvá možnosť a identifikovala by sa sakrálna stavba z čias prelomu stredoveku a novoveku, obohatili by sme naše vedomosti o sakrálnej stavbách v Hontianskej stolici a banských mestách. Bude potrebné preveriť informácie o vlastníctve majera rodinou Dobó.

Historické názvy lokalít Horná, či Dolná Baka, Bana, terra banensium a ich väzby na majetky rodu Hontovcov/Hunt-Poznanocov sú dodnes zaujímavou témou, ktorej hlbší výskum môže objasniť osídlenie Hontu v čase pred Tatarským vpádom nie len v Bátovskej kotline. Vďaka narastajúcemu počtu prameňov a publikácií venujúcich sa hontianskym dejinám, veríme, že bude možné opätovne kriticky prehodnotiť nejednoznačné interpretácie a identifikácie historických názvov. Možno sa potvrdí súčasný stav, no možno budeme schopní identifikovať mnohé lokality.

A do tretice, prípadné potvrdenie legendy, o ktorej sa zmieňuje Matej Bel v „Notíciách“, by nám opätovne mohlo potvrdiť, že i staré legendy v sebe nesú kus historickej pravdy.

Pod'akovanie

Za príkladnú pomoc, odborné rady, ústretovosť a starostlivosť o bádateľa by som sa chcel poďakovať celému kolektívu pracoviska Levického Archívu, menovite najmä Mgr. Eve Bešinovej, Mgr. Marte Švolíkovej, PhDr. Ladislavovi Vincze a PhDr. Jarmile Bátovskej.

17 „MARGARITA VIRGO / FUNDATRIX HUIUS / ECCLESIAE“

Bibliografia

- Bakács, I. 1971:* Hont vármegye Mohács előtt. Budapest.
- Bel, M. 1742:* Notitia Hungariae novae historico geographica, Divisa in partes Quatuor..., TOM IV., XXX, Viedeň.
- Bucko, V. 1939:* Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564, Edícia Svetlo, Bratislava.
- Buday, P. 2013:* Kostol sv. Mikuláša v Pukanci, výsledky archívno-historického výskumu, nepublikované, strojopis.
- Csiffáry, G. 2000:* A szurok és a kőolaj használat a régi Magyarországon. Annales Musei Agriensis XXXVI., s. 101–125, Eger.
- Fejér, G. 1841:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi VII., Vol. 5. Supplementare ab anno 471–1300, Buda.
- Fejér, G. 1832:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Vol. 4. Buda.
- Fejér, G. 1842:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Vol. 7. Buda.
- Horváth, P. 1972 (ed.):* Rabovali Turci. Výber z kroník a listov zo 16. a 17. storočia, Tatran, Bratislava.
- Hronček, P. – Herčko, I. 2014:* Ložiská a lokálne výskyty uhlia na Slovenska a ich geologický prieskum a výskum. Quaestiones rerum naturalium, Vol. 1, No. 1, Fakulta prírodných vied UMB, Banská Bystrica, s. 88–177.
- Hudák, J. 1984:* Patrocíniá na Slovensku, Umenovedný ústav SAV, Bratislava.
- Ivanič, P. 2011:* Stredoveká cestná sieť na Pohroní a Poiplí. Nitra.
- Izsyó, I. 2006:* Szemelvények a középkori montanisztika magyarországi történetének írott forrásaiból (1000–1526). Rudabánya.
- Jankó, A. - Porubská, B. 2013:* Vojenské mapovanie na Slovensku 1769–1883, cd príloha Bratislava.
- Juck, L. 1984:* Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350), Veda, Bratislava.
- Keresteš, P. 2015:* K počiatkom kráľovského banského mesta Pukanec. In: Duchoňová D., Rábik V., Kohútová M., (ed.) Prudentissimar dominae nobis honorandae: k životnému jubileu Márie Kohútovej/1.vydanie, Trnava, s. 40–56.
- Kubinyi, F. 1888:* Oklevelek hontvármegye magán-leveveltárból. Diplomatarium Hontense. Pars Prima. Budapest.
- Kupčok, S. 1900:* Pukanec a jeho chotár. Topografický príspevok. In: Zborník Museálnej Slovenskej Spoločnosti, Ročník III, č. 6, 89–92.
- Marsina, R. 1971:* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. (CDSI I), Bratislava.
- Marsina, R. 2010:* K počiatkom stredovekých miest na Slovensku. In: Lukačka, J-Štefánik, M. (ed.) – Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie, Bratislava.
- Pukanec, M. 2005:* Pár poznámok k pomenovaniu Pukanca. Kultúra slova, Ročník 39, Bratislava, s. 86–93.
- Slivka, M. 2013:* Pohľady do stredovekých dejín Slovenska, Matica Slovenská, Martin.

Szentpéteri, I. 1961: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. Regesta regum stirpis arpadianae critico-diplomatica. Budapest.

Štefánik, M. – *Lukačka, J. 2010: Lexikon stredovekých miest na Slovensku, Bratislava.*

Švolíková, M. 2006: Príspevok k dejinám pukanského opevnenia. Zborník Tekovského múzea 6, Levice, s. 73–80.

Tesák, P. 1983: Inventár Fondu Magistrát mesta Pukanec, strojopis, ŠAN PLv.

Wenzel, G. 1870: Árpádkori Új Okmánytár 1261–1270, CDAC, Pešť.

Wenzel, G. 1871: Árpádkori Új Okmánytár 1272–1290, CDAC, Pešť.

Wenzel, G. 1880: Magyarország bányászatának kritikai története, Budapešť.

Zamboj, J. (ed.) 1975: Pukanec. Pamätnica k 30. výročiu oslobodenia, Bratislava.

Žudel, J. 2010: Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku, Bratislava.

Pramene

F MMP: ŠA v Nitre, pracovisko Archív Levice, Fond Magistrátu Mesta Pukanec 1321–1890/1895.

Summary

In this article, we wanted to describe the toponym “Allodium Kozstolik”, part of the former royal town of Bakabanya / Pukkantz / Pukanec.

This toponym has been known in the Slovak literature since 1900, when S. Kupčok mentioned the place and provided some interpretations, probably based on local oral history. Later, this locality does not appear in interpretations and historical works on the history of Pukanec, the Hont/Hunt-Poznan family or any other subject.

The first part of the article focuses on the site description and presents important records and publications that can be useful for further interpretation of this site. The following section explains the proposed interpretations based on existing (or identified) records.

The findings suggest: 1. a small church built at the end of the 16th century; 2. possible placement of an unknown location/municipality, and 3. existence of „protosite“ of today's Pukanec. Since all interpretations are possible, the main purpose of ongoing research will be the search for evidence, unknown records, etc., to support one of the proposed interpretations.

VÝSLEDKY 1. ETAPY ARCHITEKTONICKO-HISTORICKÉHO VÝSKUMU KOSTOLA POVÝŠENIA SVÄTÉHO KRÍŽA V JELENCI (PRÍSPEVOK K ROMÁNSKEJ SAKRÁLNEJ ARCHITEKTÚRE NA HORNOM POŽITAVÍ)

Martin Bóna*

**Štefánikova 14, 953 01 Zlaté Moravce*

Abstrakt: Komplexná obnova kostola začatá v roku 2017 ponúkla preskúmanie interiéru a objasnenie pôvodu i postupného vývoja sakrálnej stavby. Doteraz kostol nebol hlbkovo skúmaný a jeho vznik pamiatková literatúra kládla do roku 1720. Nové zistenia však potvrdili podstatne starší stredoveký pôvod stavby a umožňujú ju zaradiť do skupiny románskych vidieckych kostolov s ucelene zachovanou stredovekou architektúrou.

Abstract: General reconstruction of church begun in 2017 and it allowed us to investigate the interior and to reconsider the origin and the development of this sacral building. Church was not yet analysed in this way and its construction was dated in literature to 1720. This new investigation however confirmed its much earlier origin in High Middle Ages, and allows us to classify this building among the Romanesque village churches with pristine High Middle Ages architecture.

Kľúčové slová: Jelenec, kostol, stredovek, novovek, architektonicko-historický výskum

Key words: Jelenec, church, High Middle Ages, Modern Era, architectural-historical research

Úvod

Kostol Povýšenia Svätého Kríža tvorí dodnes funkčnú sakrálnu stavbu v historickej zástavbe nížinnej obce Jelenec (do roku 1948 Gýmeš) v okrese Nitra. Komplexná rekonštrukcia pamiatky začatá v roku 2017 obnovou interiéru ponúkla preskúmanie nadzemných konštrukcií a objasnenie pôvodu i postupného vývoja sakrálnej stavby. Keďže objekt nie je zapísaný v Ústrednom zozname pamiatkového fondu a ani snaha o jeho zápis iniciovaná zo strany obce a farského úradu nebola zatiaľ Pamiatkovým úradom prijatá, výskum bol iniciovaný a realizovaný autorom tejto štúdie v snahe o zachytenie historických konštrukcií odkrývaných v procese obnovy.¹ Predložená štúdia stručne informuje o predbežných výsledkoch 1. etapy prebiehajúceho výskumu, sústredeného na interiér pamiatky.

Stručný opis stavby

Jednoduchá sakrálna stavba s predstavanou západnou vežou a predĺženým východným presbytériom obdĺžnikového pôdorysu sa nachádza v centre radovej zástavby nížinnej obce. Podľa polohy kostola zachytenej na mape 1. vojenského

¹ Nakoľko súčasné zákonné podmienky neumožňujú na objekte, ktorý nie je zapísaný v Ústrednom zozname pamiatkového fondu, nariadiť vykonanie pamiatkového výskumu, autor štúdie výskum inicioval sám. Za možnosť realizácie architektonicko-historického výskumu patrí poďakovanie správcovi farnosti Jelenec, ThLic. Jozefovi Švejdíkovi, ako aj Ing. Radovanovi Ivaničkoví, projektantovi obnovy pamiatky, za pomoc pri sprístupnení stavby a realizácii výskumu.

ho mapovania z rokov 1782–1784 je zrejmé, že kostol bol vtedy dominantným solitérom v severnom ukončení priestranného námestia. Cez námestie vtedajšieho poddanského mestečka s obnoveným trhovým právom (1726) prechádzala hlavná uličná os a jeho plocha bola po bokoch ohraničená radovou domovou zástavbou. V súčasnosti je priestor niekdajšieho námestia zväčša zastavaný a samotný kostol je ukrytý v modernej zástavbe.

Vstup do kostola vedie od západu cez priechodné a zaklenuté prízemie hranolovej veže, ústiac pod emporou v západnej časti lode. Interiér lode presvetľuje štvorica segmentových okien a prekrýva dvojica neskorobarokových pruských klenieb opierajúcich sa o prístenné piliere. Polkruhovým triumfálnym oblúkom je od lode vyčlenené pozdĺžne presbytérium zaklenuté pruskou a českou placatou klenbou. Presbytérium je zároveň vstupmi napažené na novodobé prístavby bočných lodí a na sakristiu.

Hladké fasády s novodobou brizolitovou omietkou oživujú len pásové pasparty okien i korunná rímsa veže s iluzívnymi hodinami, na ktorú dosadá cibuľovitá strecha.

Doterajšie poznatky o architektonicko-historickom vývoji kostola

Sakrálna stavba sa pre svoj neskorobarokový zovňajšok nedostala do zvýšenej pozornosti historikov ani historikov umenia a zostala tak v tieni významného hradu Gýmeš nad obcou, ako aj barokového kaštieľa s rozľahlým parkom v obci. M. Bel sa vo svojich Notíciach pri opise obce o kostole ani nezmenil a z tunajších stavieb upozornil len na kaštieľ s veľkou záhradou a rybníkom (*Bel 1742*, 402; *Flammichová 2016*, s. 45–46). Neskoršia pamiatková literatúra 19. storočia sa pôvodom kostola tiež bližšie nezaoberala. Prvý súpis uhorských pamiatok od P. Gereczeho kostol evidoval ako stavbu z roku 1720 (*Gerecze 1906*, 557), opierajúc sa o strohý údaj historika A. Vendeho uverejnený v župnej monografii Nitrianskej stolice z roku 1898 (*Vende 1898*, 94).

Tento názor na pôvod stavby prevzali aj autori povojnovej súpisovej literatúry. Napríklad súpis slovenských pamiatok kostol pokladal za barokovú stavbu z roku 1720, reštaurovanú v roku 1790 a v roku 1950 rozšírenú o bočnú loď s rovným stropom, ktorej interiér je vybavený zariadením z 19. a 20. storočia (*Súpis 1967*, 522). Iba historik O. Gergelyi upozornil na tunajšiu existenciu staršieho kostola, ktorý sa spomína v súvislosti s jeho užívaním protestantmi do roku 1623 (*Gergely 1965*).

V roku 2003 autor tejto štúdie uskutočnil obhliadkový prieskum kostola v súvislosti s prípravou monografie obce. Zo zistení v interiéri veže a v podkroví usúdil, že minimálne veža a príľahlá západ-

▲ Obr. 1. Celkový západný pohľad na kostol. Foto M. Bóna.
Fig. 1. Western view on the church. Photo by M. Bóna

▲ Obr. 2. Kostol od juhozápadu na fotografii z 20. rokov 20. storočia (Archív Obú Jelenec).
Fig. 2. Church from the southwest on the photo from the 1920s (archive of Jelenec municipality)

ná časť lode sú stredovekého pôvodu z 13.–14. storočia, čím doložil, že stojaci kostol má oveľa starší stredoveký pôvod a možno ho stotožniť s lokalitou kostola spomínaného pred rokom 1623 (Bóna 2003, 196). V niektorých mladších štúdiách o dejinách farností sa ale napriek tomu preberal neaktuálny údaj o pôvode kostola z roku 1720 (Marek 2010, 186).

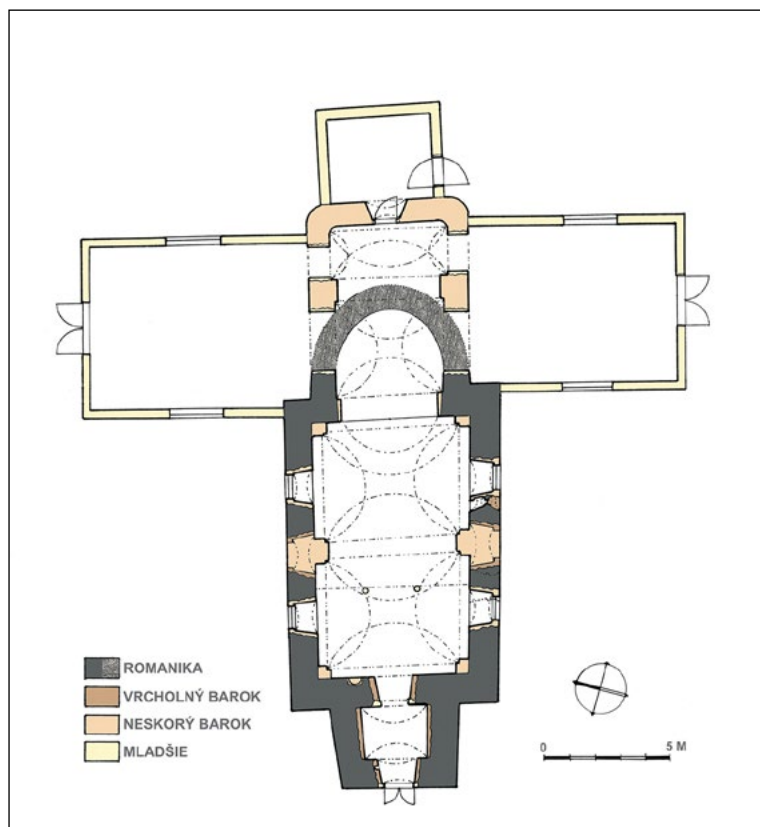
Kostol v písomných prameňoch

▲ Obr. 3. Jelenc na mape 1. vojenského mapovania z rokov 1782–1784, (www.maps.hungaricana.hu).

Fig. 3. Jelenc on the map of I. military survey from 1782-1784

Najstaršia písomná zmienka o obci „Gimes“ pochádza z roku 1113, kedy sa ako majetok kráľovského Nitrianskeho hradu spomína pri vymedzení majetkov Zoborského kláštora. Pôvodne išlo o rozsiahlejší sídliskový komplex, ktorý sa v polovici 13. storočia dostal do majetku Ivankovho syna Andreja, predka rodu Forgáčovcov. Niekedy pred rokom 1253, krátko po odchode Tatárov (1242), Andrej zakúpil susednú zem Divín (terra Dyun), kde sa postaral o výstavbu hradu (dnešný hrad Gýmeš). V rovnakom období zakúpil aj Kostopany pod Tribečom, ležiace priamo pod hradným vrchom a patriace dovedy Nitrianskemu hradu a Zoborskému kláštoru. Neskôr k tomuto územiu pripojil časť zeme Gýmeš (*Gymus*) a nakoniec v roku 1253 majetok rozšíril o rovnomennú obec Gýmeš patriacu dovedy Nitrianskemu hradu. V roku 1295 sa už uvádzajú dve samostatné sídliská: Horný a Dolný Gýmeš (Györffy 1998, 392–393).²

▲ Obr. 4. Pôdorys kostola s vývojovou analýzou. Kresba M. Bóna.

Fig. 4. Church layout with the analysis of its development. Drawing by M. Bóna.

Kostol v Gýmeši sa neobjavuje v žiadnych prameňoch 12.–13. storočia a nie je uvedený ani v zozname pápežských decimátorov z roku 1332 (Györffy 1998, 340–341). Podľa niektorých historikov sa tunajšia farnosť prvýkrát objavuje v tzv. zozname farností Ostrihomskej arcidiecézy z roku 1397 (Marek 2010, 186), ktorý sa ale v origináli nezachoval a je známy z prepisu v mladšom zozname opátstiev, prepoštiev a farností Ostrihomskej arcidiecézy z roku 1516, ako aj neskoršieho Pázmáňovho súpisu cirkevných ustanovizní z roku 1629 (Púček 2015, 140). Z roku 1411 sa zachovala zaujímavá správa, spomínajúca kostol vo Veľkom Gýmeši v súvislosti s urovaním sporu medzi Petrom a Mikulášom Forgáčom, pri ktorom mal Peter do kostola vrátiť zabraté Mikulášove brnenie (Bártfai 1910, 131). Správa nám okrem prítomnosti tunajšieho kostola v dnešnom Jelenci dokladá, že už v tom čase kostol tvoril aj dôležité úložisko cenností miestnych šľachticov. V roku 1570 bol už kostol v rukách protestantov, ktorí ho mali v držbe do roku 1623 (Kvačala, 1935, 89; Gergeji 1965).

² Dolný alebo ináč aj Veľký Gýmeš je totožný s dnešnou obcou Jelenc, ako to vyplýva z mladších prameňov uvádzajúcich vo Veľkom Gýmeši kostol, pričom lokalita Horného alebo Malého Gýmeša sa na základe archeologických nálezov lokalizuje severnejšie od Jelenca, do okolia rekreačnej oblasti Remitáz (Pakanová 2003, 79).

Viac informácií o stave sakrálneho objektu v 17. storočí prezrádza kanonická vizitácia z roku 1674, kedy bol kostol filiálkou Ladickej farnosti. V tom čase bol zničený (*destructum*), čo mohol byť dôsledok niektorého z posledných tureckých nájazdov do okolia v rokoch 1663 a 1671. Kamenná veža mala jeden zvon a strechu pokrytú šindľom, pričom sa v nej nachádzala aj komôrka pre cirkevného služobníka. Loď bola bez výmalby a obsahovala drevený chór, pričom zaklenutá bola len svätyňa. V interiéri sa nachádzali dva oltáre, z ktorých jeden mal maľovaný obraz (Tomisa 1992, 269).

O neskorších prestavbách chrámu biskupom Pavlom IV. Forgáčom a jeho vnukom, komorníkom Ladislavom V. Forgáčom, ukončených v rokoch 1720 a 1790, nás informuje dobová nápisová tabuľa na priečelí kostola, ako aj písomnosti uložené v rodovom archíve Forgáčovcov. Na nápisovej tabuľi z červeného mramoru možno i dnes prečítať:

Quam
Ecclesiam Comes Paulus Forgách
Episcopus. Rosoniensis. MDCCXX. Extruxit
Illam
Nepos. Eiusdem. Comes. Ladislaus. Forgách
Cubicularius Regius. Restaurando Adauxit
MDCCLXXXX

(Kostol, ktorý gróf Pavol Forgáč, biskup rosoňský, v roku 1720 postavil, ktorý tobož vnuk, gróf Ladislav Forgáč, kráľovský komorník, obnovením rozšíril v roku 1790)³

Podľa písomných prameňov sa nad bránou kostola v minulosti nachádzal aj ďalší nápis s erbom, ktorý uvádzal stavebníka grófa Pavla IV. Forgáča a jeho syna Pavla V. a rok 1720 (Bóna, 2003, 200). V roku 1741 bol do výbavy chrámu poskytnutý medený kalich (*Vita et Acta*, 20) a niekedy na začiatku 19. storočia bol do veže kostola umiestnený zvon, prevezený z neďalekého a vtedy už pustného hradu Gýmeš.⁴

Zo schematických z konca 19. až polovice 20. storočia sa dozvedáme, že gýmešský kostol zostal filiálkou Ladickej farnosti do roku 1944, kedy bola v obci Gýmeš založená samostatná farnosť, existujúca dodnes (Jantusch 1944, 45).

Výsledky doterajšieho architektonicko-historického výskumu

Výskum bol realizovaný analýzou stavebných odkryvov počas obnovy interiéru, ako aj sondážou s cieľom objasnenia pôvodu stavby, charakteru jej prvkov, rozsahu zachovania najstarších konštrukcií i celkového vývoja sakrálneho objektu. Jednotlivé nálezy boli zdokumentované, niektoré už počas obnovy na stavbe odprezentované,⁵ pričom celkový vývoj pamiatky možno podľa doterajších výsledkov výskumu rozčleniť do troch stredovekých a piatich novovekých etáp.

▲ Obr. 5. Okná východnej steny 4. a 5. podlažia veže.
Foto M. Bóna.

Fig. 5. Windows on the eastern wall of 4th and 5th storey of the church tower. Photo by M. Bóna.

3 Za preklad latinského textu ďakujem Mons.ThDr. Ladislavovi Belásovi.

4 Tento zvon sa už nezachoval, ale o jeho existencii a zrekvírovaní v rokoch 1914-1918 svedčí nápis na zachovanom mladšom zvone zhotovenom z verejnej zbierky v roku 1921 (Bóna 2003, 200).

5 Projekt obnovy kostola spracoval Ing. Radovan Ivanička, vďaka ktorého záujmu boli v interiéri odprezentované vybrané nálezy románskej stavby.

▲ **Obr. 6.** Odkrytý románsky portál južnej fasády lode. Foto M. Bóna.

Fig. 6. Uncovered Romanesque portal on the southern facade. Photo by M. Bóna.

▲ **Obr. 7.** Odkrytá časť románskeho okna južnej steny lode. Foto M. Bóna.

Fig. 7. Uncovered part of Romanesque window on the southern side of nave wall. Photo by M. Bóna.

Najstaršia stredoveká sakrálna stavba bola vymurovaná z lomového kremenca s menším podielom bridlíc, ktoré majú pomerne drobné rozmery s prevládajúcou dĺžkou do 12–15 cm a hrúbkou do 8 cm. Len na nárožiacich stavby sa uplatnil lomový kameň väčších rozmerov, pričom použitie opracovaných kamenných článkov sa zatiaľ nedoložilo, a to ani v zistených primárnych otvoroch stavby. Pomerne jemnozrnná ložná malta s frakciou piesku 1–3 mm bola už v procese murovania roztrievaná po povrchu interiérového líca múrov spolu s prihodanou maltovinou, čím bol na povrchu stien vytvorený krycí omietkový plášť so zvlneným a vyhladeným povrchom. Menšia súdržnosť materiálu vyvolala počas neskorších prestavieb takmer plošné odstránenie tejto primárnej povrchovej úpravy, ktorá sa tak zachovala len v útržkoch na severnej stene lode a v špaletách pôvodných otvorov.

Sledovaním rozsahu zachovania najstaršieho kamenného muriva sa zistilo, že z pôvodnej sakrálny stavby sa okrem západnej veže zachovala celá loď majúca pôdorysný rozsah dnešnej lode a taktiež spodné časti bočných stien presbytéria v napojení na loď. Zároveň sa zistilo, že kostol je výrazne ponorený do terénu, nakoľko sa v novoveku úroveň vonkajšieho terénu i interiérovej dlážky navýšila o vyše 70 cm.

Ucelene zachovaná veža s výrazne zošíkmenými stenami je po celej výške vo viditeľných miestach s loďou previazaná. Priečhodné prízemie je ale výsledkom barokových prestavieb, pričom zvyšky pôvodných vstupov sa nezachovali. Vzhľadom na to, ako aj vzhľadom na nález pôvodného vstupu na južnej stene lode, nie je isté, či bol kostol už od počiatku prístupný aj cez prízemie veže. Obhliadkovým prieskumom interiéru veže sa potvrdila jej celistvá zachovanosť do výšky pôvodných piatich podlaží, ktorých niekdajšie výškové zónovanie pozmenili mladšie prestavby. Nad prízemím situované 2. podlažie bolo prístupné z predpokladanej emporie a vo východnej stene 3. podlažia sa zachovali zvyšky zamurovaného vstupu do podkrovia. Predposledné 4. podlažie bolo členené štvoricou polkruhových okien, z ktorých najucelenejšie sa zachovalo okno na východnej stene, zvyšné tri sú zamurované. Okná mali jednoduchý tvar s rovnobežnými špaletami, rovnými parapetami a polkruhovými kamennými záklenkami. Na najvyššom 5. podlaží sa nachádzali väčšie zvukové otvory, z ktorých na východnom najzachovalejšom je viditeľný vnútorný výklenok s pôvodným segmentovým záklenkom. Vonkajšia časť okna bola v barokovom období zamurovaná, no je vysoko pravdepodobné, že bola členená na dve časti a mala podobu bifória. Zvyšné tri okná boli pri nesko-robarokovej prestavbe nanovo vymurované do dnešnej podoby.

Samotná kostolná loď vymedzená 1 m hrubými múrmi, dosahovala od počiatku vnútorné rozmery dnešnej lode 10,2 x 6 m, pričom zo strany mladších novodobých prestavieb boli odkryté aj vonkajšie východné nárožia stredovekej lode, neskôr obmurované konštrukciami prístavieb.

Na stenách lode sa napriek mnohonásobným prestavbám zachovalo pomerne veľké množstvo historických omietok, vďaka ktorým sa zistili vzájomné stratigrafie i postupnosť jednotlivých prestavieb. Z primárnych prvkov lode sa v jej južnej stene na západnej strane zistil zamurovaný pôvodný vstup. Jeho vnútorné špalety, ktoré sa roztvárali smerom do interiéru na šírku 127 cm, boli v minulosti prekryté trámovými prekladmi, ktoré v murive zanechali odtlaky. Zisťovacia sondáž na fasáde priniesla prekvapivé zistenie, že na vonkajšej strane mal vstup podobu ústupkového polkruhového portálu, ktorého omietané ostenie s jedným pravouhlým ústupkom bolo vymurované z lomového kameňa. Rovnakým materiálom bola vymurovaná aj polkruhová archivolta so zaoblenou hranou ústupku tvarovanou v omietke, pričom nad rovným nadpražím portálu sa pod archivoltou nachádzal hladký tympanon. Zaujímavým zistením bol aj konštrukčný detail archivoly, ktorej klenáky z tenkého lomového kameňa neboli kladené kolmo na oblúk, ale nakláňané viac šikmo, využívajúc aj prečnelkový spôsob klenutia.

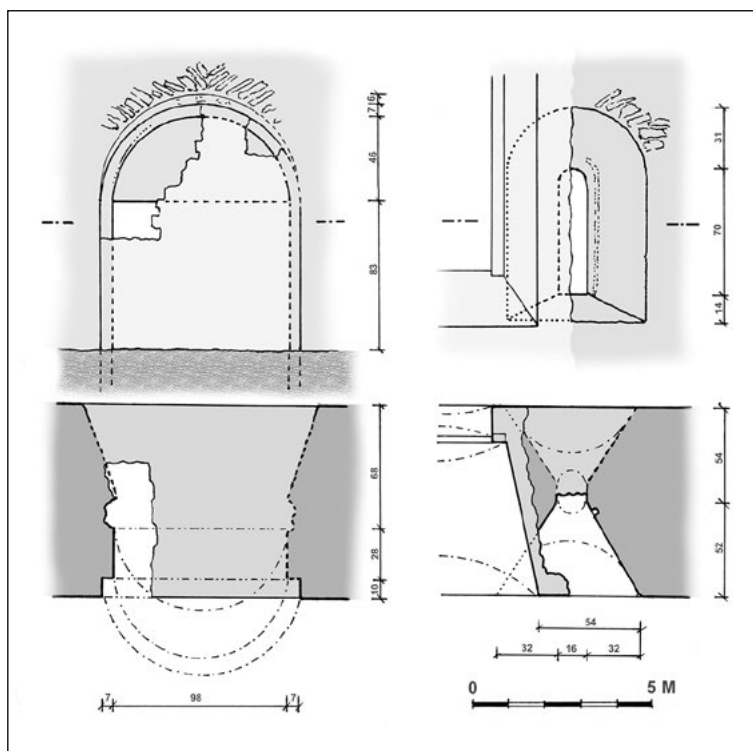
K ďalším odkrytým primárnym prvkom lode patria zvyšky dvoch okien južnej steny. Ucelenejšie sa zachovalo západnejšie – pôvodne zrejme stredové okno, ktoré malo podobu úzkeho štrbinového a polkruhovo zakončeného otvoru šírky 17 cm a výšky 70 cm s obojstranne doširoka roztváracími špaletami. Z nich sa odkryli časti vnútorných špalet prekrytých polkruhovým záklenkom a dosadajúcich na stúpajúci parapet. Aj keď bola časť okna neskôr poškodená vybúraním dnešného neskorobarokového, zvyšky konštrukcie pôvodného záklenku z tenkých a šikmo naklonených klenákov tu dokladajú použitie prečnelkového spôsobu klenutia rovnako, ako u vstupného portálu. Z ďalšieho východného okna sa v tesnom susedstve neskorobarokového zachytil fragment východnej špalety. Predpokladané západné emporové okno južnej steny sa nezistilo a zrejme zaniklo pri realizácii objemných novovekých otvorov. Na južnej stene sa preto s najvyššou pravdepodobnosťou nachádzala trojica okenných otvorov, pričom na severnej stene lode sa žiadne indície pre prítomnosť primárnych okien zatiaľ nezistili.

Súčasťou pôvodného interiéru lode bola aj západná empora. O jej existencii sa možno domnievať na základe odkrytého vodorovného trámového lôžka, prechádzajúceho pozdĺž celej západnej steny lode, a výškovo situovaného nad

▲ Obr. 8. Východný pohľad na odkryté murivo apsidy. Foto M. Bóna.

Fig. 8. Eastern view on the uncovered apse masonry. Photo by M. Bóna.

▲ Obr. 9. Grafická dokumentácia románskeho portálu a okna južnej steny lode. Kresba M. Bóna.

Fig. 9. Graphic documentation of Romanesque portal and window of the southern nave wall.

▲ Obr. 10. Zamurované vrcholnobarokové okno severnej steny lode. Foto M. Bóna.
Fig. 10. Walled Late Baroque window on the northern nave wall. Photo by M. Bóna.

barokového presbytéria. Tieto bočné múry s neucelenou dĺžkou 1,3–1,7 m a max. zachovanou neucelenou výškou 2 m majú mierne konkávne zatočený priebeh vnútorných stien, čo indikovalo, že by mohli byť zvyškom zaniknutej apsidy polkruhového alebo podkovovitého pôdorysu. Prihovárali sa tomu aj výsledky predstihového archeogeofyzikálneho prieskumu J. Tirpáka z rokov 2013 a 2017, ktoré v priestore dnešného presbytéria zachytili zvyšky základov, napovedajúcich svojim priebehom prítomnosť zvyškov polvalcovej apsidy (Tirpák 2016, 164–175; 2018, 159–165).

V snahe o exaktnejšie doloženie pôdorysnej podoby stredovekého presbytéria, bola pri odstraňovaní novodobej dlažby a navážok v dnešnom presbytériu sledovaná situácia v priechodoch do novodobých prístavieb a následne aj pod odkrytou tehlovou dlažbou z 19. storočia. Pod prahmi priechodov i tesne pod novodobou dlažbou sa odkryl priebeh vnútorného líca i koruny kamenného muriva zaniknutého presbytéria, ktoré malo podobu polvalcovej apsidy. Jej vnútorná dĺžka v smere západ-východ činila 425 cm a hrúbka obvodového múru sa pohybovala okolo 90 cm. Týmto nálezhom sa potvrdil starší predpoklad zaniknutej apsidy, ktorej vonkajší obvod mal polkruhový pôdorys a v časti interiéru sa jej obvod podkovovito stáčal.

▲ Obr. 11. Východný uzáver lode a interiér presbytéria s neskorobarokovými klenbami. Foto M. Bóna.
Fig. 11. Eastern nave lock and interior of presbyterium with Late Baroque arch.

úrovňou prekladu vstupného portálu. Pre potvrdenie existencie empory a jej predpokladanej čelnej murovanej steny, by v budúcnosti mohlo napomôcť archeologické preverenie základov zaniknutých emporových pilierov, indikovaných archeogeofyzikálnym prieskumom J. Tirpáka v roku 2013 (Tirpák 2016, 173).

Východná stena lode obsahovala víťazný oblúk šírky 3,9 m, ktorý bol pôvodne tvorený čelom polkopolovej klenby stredovekého presbytéria, a nebol zvýraznený žiadnymi pilastrami alebo ústupkom, ako to vyplýva zo zachovanej nábežnej časti oblúka. K murivu dolnej časti oblúka sa primárne napájajú identifikované zvyšky bočných kamenných múrov primárneho presbytéria, začlenené neskôr do hmoty stien dnešného neskorobarokového presbytéria.

Doteraz získané poznatky o podobe najstaršej sakrálnej stavby v Jelenci tak jednoznačne potvrdili jej stredoveký pôvod i ucelenú zachovanosť v rozsahu veže a lode, pričom v časti apsidy sa jej nadzemné konštrukcie zachovali len čiastočne, a to do maximálnej výšky 2 m. Vzhľadom na zistenú podobu jednotlivých prvkov stavby (pôdorys apsidy, portál, okná) ju už možno s istotou zaradiť do románskeho obdobia. Aj keď tvaroslovie zistených prvkov neumožňuje presnejšie časové zaradenie výstavby kostola, možno jeho vznik očakávať najneskôr po získaní obce predkami Forgáčovcov v polovici 13. storočia. Mladšie zistené stredoveké prestavby kostola neovplyvnili

celkový vzhľad a členenie románskej stavby. V rámci skúmaného interiéru sa týkali dvoch nových omietkových vrstiev, ktorými sa zároveň vyspravila pôvodná drobná omietka. Pravdepodobne staršia z dvoch zmienovaných omietok sa zachovala v špalete románskeho okna južnej steny lode, kde dosahovala hrúbku 2–6 mm a bola prekrytá hustým bielym vápenným náterom. Neskôr ju pokryl mladší vápenný náter, nesúci aj zvyšky veľmi torzálné zachovanej freskovej výzdoby. Je celkom možné, že opísaná omietková vrstva sa sústredila len do oblasti freskovej výzdoby, nakoľko na iných častiach lode nebola nájdená. Ďalšia zistená stredoveká omietka hrúbky 5–8 mm bola jemnozrnejšia a s dôslednejšie vyhladeným a zvlneným povrchom. Jej zvyšky boli ojedinelo zachytené na severnej

stene lode i apsidy, kde na viacerých miestach dosadajú priamo na románske murivo so zvetranou pôvodnou omietkou. Na jej povrchu sa v časti apsidy zachoval aj farebný horizontálny pás. Datovanie i vzájomná chronológia týchto mladších stredovekých omietok zatiaľ nebola možná a dá sa tak len predpokladať ich realizáciu v rozmedzí 14.–15. storočia.

Mladšie novoveké prestavby kostola výraznejšie pozmenili jeho románsku podobu. Najstaršia z nich súvisí pravdepodobne s renesančnými úpravami, kedy bol v strede severnej steny lode vybúraný nový okenný otvor. Zachoval sa z neho len okraj tehlového segmentového záklenku, prekrytý vrstvou novej renesančnej omietky. Touto omietkou s výrazne zvlneným povrchom a vápenným náterom prekryli celý interiér kostola.

Ďalšia prestavba súvisí s vrcholnobarokovým obdobím a podľa nápisovej tabule i kolkovaných tehál možno jej ukončenie datovať do roku 1720 a za jej stavebníka pokladať biskupa Pavla IV. Forgáča. Počas tejto prestavby boli v južnej stene lode zamurované románske okná a v strede oboch bočných stien lode vybúrané nové široké okná. Ich celková podoba nie je známa, keďže sa teraz odkryli len vnútorné ústia okien so segmentovými záklenkami. Vybúraním okna na severnej stene sa zároveň úplne odstránilo staršie renesančné okno. Románsky portál južnej steny bol pri prestavbe zachovaný a celý nanovo omietnutý, počas čoho boli staršie oblé rohy ústupkov upravené na hranaté. V časti empory došlo taktiež k novým úpravám, nakoľko vodorovné lôžko západnej steny lode, patriace zrejme trámovému stropu empory, bolo teraz zamurované a posunuté vyššie. V časti prízemnej veže došlo k vytvoreniu vstupných otvorov a k osadeniu valenej segmentovej klenby. Celý interiér kostola bol opätovne prekrytý novou, tentokrát dvojvrstvou omietkou s vrchnou zvlnenou a dobre hladenou vrstvou, nesúcou biely vápenný náter.

Posledná neskorobaroková prestavba ukončená v roku 1790 bola najradikálnejšia a jej stavebníkom bol Ladislav Forgáč. Prestavba úplne pozmenila dovtedajší vzhľad kostola a vniesla mu dnešnú podobu. V dôsledku terénnych náväzok sa kostol viac ponoril do terénu, čo vyvolalo aj navýšenie úrovne interiérovej dlážky o cca 70 cm. Z uvedeného dôvodu bol starý románsky vstup v južnej stene lode zamurovaný a prístup viedol po úpravách už len cez vežu. Okná na 4.NP veže sa zamurovali a tri staršie okná na 5.NP zväčšili. Vtedy zrejme veža nadobudla aj dnešnú cibulovitú strechu, dosadajúcu na bohato profilovanú podstrešnú rímsu s iluzívnymi hodinami. Pri prestavbe bola loď zaklenutá dvomi poliami pruskej klenby, ktoré opreli o prístenné piliere, čím sa zároveň zaslepili staršie vrcholnobarokové okná. Tie po zamurovaní nahradili novými dvojicami segmentových okien na južnej i severnej stene lode, ktoré sa svojím rozložením prispôsobili rozvrhu klenby lode. Radikálna premena bola realizovaná v časti románskej apsidy, ktorú pri opísanej prestavbe zväčša zbúrali a nahradili priestraným presbytériom obdĺžnikového pôdorysu s vnútornými rozmermi 7,8 x 3,8 m. Ponechali len západné okraje apsidy, ktoré začlenili do bočných múrov nového presbytéria. Interiér kňaziska presvetlili segmentovými oknami a zaklenuli českou plackou a jedným poľom pruskej klenby.

▲ Obr. 12. Signované tehly Ladislava Forgáča z roku 1789 a Karola Forgáča z 19. storočia. Foto M. Bóna.

Fig. 12. Signed bricks of Ladislav Forgáč from 1789 and Karol Frogáč from 19th century.

Opísaná neskorobaroková prestavba znamenala poslednú výraznejšiu slohovú úpravu kostola, i keď aj neskôr došlo ešte k viacerým novodobým úpravám i k rozšíreniu stavby o bočné prístavby, v dôsledku čoho boli okná presbytéria zamurované a jeho bočné steny perforované širokými priechodmi.

Záver

Výsledky doterajšieho výskumu potvrdili stredoveký pôvod kostola v Jelenci, doložili jeho románsky pôvod a preukázali ucelenú zachovanosť jeho nadzemných konštrukcií v rozsahu veže i kostolnej lode. Nálezom zvyškov polvalcovej apsidy sa zároveň získali ucelené poznatky o pôdorysnom i priestorovom členení stavby. Kostol v Jelenci tak možno zaradiť k románskym jednoloďovým vidieckym kostolom s polvalcovou apsidou i západnou predstupujúcou zvonovou vežou, ktorá zrejme od počiatku poskytovala aj priestor pre úschovu cenností a neskôr i pomocný priestor pre kostolníka.⁶ Ojedinelo zachovaný ústupkový polkruhový portál i zvyšky okien pripúšťajú spolu s celkovým charakterom stavby nateraz len jej rámcové časové zaradenie do románskeho obdobia. Pravdepodobne sa tak stalo najneskôr okolo polovice 13. storočia, kedy sa obec stáva majetkom Ivankovho syna Andreja z rodu Hunt-Poznanovcov. Ten už krátko po odchode Tatárov začal s výstavbou hradu na vrchu „*Dym*“ nad obcou⁷ a s najvyššou pravdepodobnosťou dal rozšíriť aj starší predrománsky kostol v dávnejšie zakúpených Kostoľanoch pod Tribečom, patriacich dovtedy Nitrianskemu hradu a Zoborskému klášturu. Rozšírenie predrománskej lode tamojšieho kostola o širšiu západnú časť s emporou nesie znaky odlišnej stavebnej techniky než bola použitá v Jelenci a nie je možné preto uvažovať o účasti rovnakých stavebných majstrov v oboch stavbách. Kým rozšírená časť lode kostolianskeho kostola má bohaté zastúpenie kamenárskej produkcie v podobe kamenného portálu, konzol emporových oblúkov i nárožných kamenných kvádrov, v jeleneckom kostole sú všetky takéto prvky zhotovené z omietaného muríva z lomového kameňa. Aj samotná zvonová veža kostola v Kostoľanoch s bohatším zastúpením tehál bola na rozdiel od jeleneckého kostola situovaná priamo nad emporou a netvorila predstupujúcu časť stavby (*Bóna 2014*, 151–154). Možno sa tak nateraz domnievať, že prestavba farského kostola v Kostoľanoch pod Tribečom situovaného tesne pod hradným vrchom patrila k časovo odlišným a pravdepodobne o niečo starším stavebným aktivitám magistra Andreja, než výstavba vzdialenejšieho kostola v Jelenci, ktorá mohla byť uskutočnená o niečo neskôr, počas zaokrúhľovania majetkového celku v okolí hradu v priebehu 3. štvrtiny 13. storočia

Uplatnenie dispozičného druhu jednoloďovej stavby s predstavanou západnou vežou a polvalcovou apsidou totiž pretrváva dlhšie, aj v priebehu 2. polovice 13. storočia. Napríklad dispozičným charakterom bol kostolu v Jelenci podobný kostol sv. Ondreja apoštola v Timoradzi, majúci taktiež jednoloďie s predstúpenou západnou vežou, ale výraznejšie predĺženú polvalcovú apsidu. A práve v plášti apsidy sa už pri jej výstavbe uplatnilo hrotité okienko ranogotického typu s kamenným profilovaným ostentím, ktoré pripúšťa zaradenie kostola do 2. polovice 13. storočia (*Bóna – Kollárová – Paulusová 1998*, 375).

V regióne Požitavie sa s obdobnou dispozičiou stretávame aj u kostola Narodenia Panny Márie vo Veľkých Chyndiciach. Na rozdiel od kostola v Jelenci bol tento postavený z tehlového muríva s členením plášt'a apsidy sústavou lizén a slepých arkád (*Zrubcová – Bóna – Paulusová 1997*, 12). Historické zameranie i archeogeofyzikálny výskum kostola síce napovedajú aj o prítomnosti zaniknutej západnej predstupujúcej veže (*Tirpák 2018*, 380–389), avšak bez sondážneho archeologického výskumu nie je možné s istotou určiť jej pôvod. Rámcové datovanie románskeho kostola vo Veľkých Chyndiciach do 1. polovice 13. storočia zatiaľ nebolo spresnené (*Súpis 1969*, 378; *Zrubcová – Bóna – Paulusová 1997*, 12; *Marek 2010*, 193–194).

Záverom je dobré poznamenať, že z doteraz zistených poznatkov o kostole Povýšenia Svätého Kríža v Jelenci nemožno vylúčiť ani starší pôvod stavby, než z predpokladanej polovice 13. storočia. K tomu sú ale potrebné pod-

6 Vizitačná zápisnica z roku 1674 vo veži uvádza komôrku pre cirkevného služobníka (*Tomisa 1992*, 269) čo spolu s doloženým vrcholnobarokovým pôvodom dnešných vstupov a absenciou zachovaných zvyškov stredovekých nastoľuje otázku, či bola veža od počiatku tiež priechodná, i keď paralelné sprístupnenie kostolov vstupom cez západnú vežu a zároveň vstupom v južnej stene lode nebolo v 13. storočí výnimočné (napr. kostol v Borčanoch).

7 Prvá zmienka o stojacom Andrejovom hrade pochádza z roku 1253, pričom spisomnená tradícia Forgáčovcov radí založenie rodového hradu do roku 1250 (bližšie: *Bóna 2003*, s.154).

porujúce doklady a zistenia z výskumov zameraných na vzťah patrocínia a orientácie stavby, na datovanie stavebných konštrukcií s využitím prírodovedných metód a v neposlednom rade sú potrebné aj ďalšie poznatky z pokračujúceho architektonicko-historického výskumu exteriéru stavby, ktorý môže priniesť ďalšie poznatky o členení a historických premenách stredovekého kostola, a napomôcť tak jeho zaradeniu do širšieho kontextu románskej sakrálnej architektúry.

Bibliografia

- Bártfai-Szabó, L. 1910:* A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom.
- Bel, M. 1742:* Notitia Hungariae novae historico-geographica, Tomus Quartus. Viennae.
- Bóna, M. 2003:* Hrad Gýmeš a kultúrne pamiatky obce Jelenec. In: A. Fehér a kol.: Jelenec monografia. Bratislava, 152–214.
- Bóna, M. 2014:* Výsledky umelecko-historického a architektonicko-historického výskumu r.k. Kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In: Zborník FFUK – Musaica 28, Bratislava, 127–161.
- Bóna, M. – Kollárová, R. – Paulusová, S. 1998:* Výsledky výskumu fasád kostola sv. Andreja apoštola v Timoradzi. In: *Archaeologia historica* 23, 369–378.
- Flammichová, Z. 2016:* Historicko-geografický komentár vybraných obcí Nitrianskej stolice z Belových Vedomostí. Diplomová práca Katedry História FF UKF v Nitre, (<http://opac.crpz.sk/?fn=docviewChild00021034>).
- Gerecse, P. 1906:* Magyarország műemlékei, II. kötet (A Műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma). Budapest.
- Gergelyi, O. 1965:* Dejiny obcí okresu Nitra, 45. Jelenec. In: *Hlas Nitrianskeho okresu*, č. 24 (nestr.).
- Györfly, Gy. 1998:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest.
- Jantusch, P. 1944:* Schematismus venerabilis cleri Administrationis apostolicae Tyrnaviensis pro anno reparatae salutis Bissextili. Tyrnaviae.
- Kvačala, J. 1935:* Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711. Liptovský Sv. Mikuláš.
- Marek, M. 2010:* Formovanie farskej siete na území Nitrianskej župy v stredoveku, In: Vladimír Rábik (ed.): *Vývoj cirkevnej správy na Slovensku (Bibliotheca Historica Tyrnaviensis)*. Trnava, 132–215.
- Pakanová, Ž. 2003:* Vznik hradu Gýmeš a jeho vývoj do konca 13. storočia. In: *Medea Studia Medievalia Et Antiqua*, VII, 64–80.
- Púček, M. 2015:* The Supposed Register of the Archdiocese of Esztergom's Parishes from 1397: The Parishes of the Archidiaconates of Nitra and Tekov. In: *Studia Historica Tyrnaviensia XVII: pramene k dejinám cirkevnej správy*. Trnava, Vol. 17, 125–147.
- Súpis 1967:* Súpis pamiatok na Slovensku, zväzok prvý. Bratislava.
- Súpis 1969:* Súpis pamiatok na Slovensku, zväzok tretí. Bratislava.
- Tirpák, J. 2016:* Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeofyzikálneho výskumu na Slovensku, II. diel. Nitra.
- Tirpák, J. 2018:* Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeofyzikálneho výskumu na Slovensku, III. diel. Nitra.

Tomisa, I. 1992: Visitatio Canonica. Az Esztergomi főegyházmegye Barsi főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674. Budapest.

Vende, A. 1898: Nyitrávámegye községei. In: S. Borovszky (ed.): Magyarország vármegyéi és városai – Nyitrávámegye. Budapest, 26–168.

Vita et Acta: Vita et Acta Pauli Stephani Comitis Forgach de Gyemes. In: Magyar Országos Levéltár Budapest – A Forgách család levéltár, P 1891, 1 cs., 1 tétel, s. 1–41 (32–54).

Zrubcová, S. – Bóna, M. – Paulusová, S. 1997: Veľké Chyndice – r.k. kostol Narodenia Panny Márie – Pamiatkový výskum. In: Archív Kraj. pamiatkového úradu Nitra.

Summary

The first stage of architectural and historical research in 2017 was focused on the interior of the building and documented the comprehensive preservation of the medieval church structures in the tower, nave and part of the presbytery. The original entrance was in the form of a semicircular “concession” portal and was located on the south wall of the aisle. Remains of two original Romanesque round windows were also uncovered in this wall. The tower has been preserved to the height of the original five floors, but its windows were rebuilt during the Baroque period and some were bricked up. From the original presbytery, the peripheral western sections of the side walls and the remains of the foundations of the eastern enclosure were found, according to which the presbytery had the form of an apse with a semicircular floor plan.

Two layers of interior plaster, together with the remains of a fresco, were found from younger medieval reconstructions. Modern Baroque reconstructions completed in 1720 and 1790 significantly changed the appearance of the Romanesque church, which acquired its present appearance with a longitudinal presbytery and vaulted interior with large segmental windows.

Although a more accurate dating of the Romanesque church is not yet possible, it probably took place around the middle of the 13th century. At that time, the ancestor of the Forgáč family, Ivankov's son Andrej from the Hunt-Poznan family, became the new owner of the village. Already before 1253 he took care of the construction of the castle on the hill above the village and in 1253 he became the owner of Jelenec (originally Gýmeš), which until then belonged to the royal castle in Nitra. Additional research can provide further insights into the origins and appearance of the Romanesque church.

ROVNÉ ZÁVERY SVÄTÝŇ AKO STUPEŇ VÝVOJA NA PRÍKLADE KOSTOLOV V ŠAMORÍNE A PODUNAJSKÝCH BISKUPICIACH

Andrej Botek – Róbert Erdélyi – Peter Pauliny – Barbora Vachová

Abstrakt: Pri analýzach vývoja sakrálnej architektúry je jedným z najdôležitejších znakov – najmä v prípade absencie nadzemných murív a nemožností porovnávať architektonické články a tvaroslovie – najmä pôdorysná forma presbytéria. Hlavne pre obdobie raného stredoveku ide o formy apsidálneho (oblého) ukončenia a formy rovného zakončenia svätyne. Použitie uvedených tvarov nemá absolútnu časovú postupnosť – predmetné formy sa často vyskytujú v rovnakom časovom horizonte, často je ich použitie časovo striedavé, keď jedna forma nahrádza druhú, čo dokladajú nálezy výskumov. Autori v tomto príspevku podávajú indície o použití rovných foriem záverov na príklade nedávnych výskumov kostolov v Šamoríne a Podunajských Biskupiciach pre staršie vývojové obdobia. V prvom prípade ide o predpoklad rovného záveru a to s ohľadom na rozdielne charakteristiky základového muriva dnešnej severnej steny presbytéria. V Podunajských Biskupiciach archeologický výskum vo svätyni priečne murivo na základe geofyzikálneho merania odokryl.

Kľúčové slová: svätyne s rovným záverom, sakrálna architektúra, raný stredovek, archeologický výskum, architektonicko – historický výskum, vývoj objektu

Úvod

Jedným zo základných znakov, používaných pri klasifikácii stredovekých sakrálnych objektov, je pôdorysná forma. Jej dôležitosť vyplýva nielen z aplikácie určitého tvarového vzorca, ale hlavne aj z toho dôvodu, že pôdorys je často jedinou zachovanou stopou starších architektúr – najčastejšie ako základové murivo, v častiach nadzemných murív, ale tiež vo forme negatívnych základov – priebehu indikovaného zasypaním po zničených stavebných štruktúrach. Pri absencii nadzemných častí stavby, kedy nemožno podrobnejšie informácie čerpať z tvaroslovného riešenia stien, či iných charakteristík/zastropenie, zaklenutie, výzdoba, atď./, je potom pôdorysná analýza často jedinou – aj keď nie vyčerpávajúcou, informáciou, ktorou možno operovať. V tomto zmysle je pri sakrálnej architektúre raného stredoveku dôležitým rozlišovacím – typologickým znakom tvar záveru – presbytéria. Veľmi zjednodušene povedané ide o formy apsidálneho (oblého) ukončenia a formy rovného zakončenia svätyne¹. Ako je z množstva literatúry či výskumových správ zrejme, použitie uvedených tvarov nemá absolútnu časovú postupnosť – predmetné formy sa často vyskytujú v rovnakom časovom horizonte, často je ich použitie časovo striedavé a vypovedajú ani nie tak o nemennom dobovom úzuse, ako skôr o istej provenienčnej závislosti a – samozrejme – aj stavebných skúsenostiach realizátorov. Výskumová prax poukazuje na skutočnosť, že v priebehu vývoja dochádzalo nielen k pôdorysnému a hmotovému nárastu objektov, ale tiež k tvarovým zmenám – konkrétne najmä v ranom stredoveku k rozdielne tvarovaným apsidám (podkovovité, predĺžené, polkruhové) ale aj zámene medzi apsidálnou a rektangulárnou formou zakončenia svätyne toho istého objektu. Spomenúť možno zaniknutý kostol niekdajšej obce Stojany, kde v 13. stor. malo predĺženú apsidu nahradiť rovné presbytérium, pričom kruhovú loď nahradil oktogón (*Slivka – Javorský 1984*, 193–214), zaniknutý kostol sv. Mikuláša v Starej Levoci, kde staršiu apsidu v 2. pol. 13. stor. nahradilo väčšie rovné presbytérium (*Javorský 1999*, 58; *Habovštiak 1983*, 165, obr. 8), alebo maďarský Visegrád, kde menšie jednolodie s apsidou v 11. stor. nahradili väčším chrámom s rovným záverom (*Pomfjová a kol. 2015*, 77). Netýka sa to výlučne len raného stredoveku, k nahrádzaniu apsid za kvadrickú formu dochádzalo až do 14. stor., ako to je napr. dokumentované pri kostole v Brzotíne (*Tajkov 2007*, 109, o zmenách ucelene *Slivka 2006*). V nasle-

1 Gotické obdobie neberieme do úvahy a preto neuvažujeme oktogonálne formy, ani iné špecifické podoby.

dovnom príspevku sa chceme zaoberať úvahami o indíciách rovných presbytérií v prípade dvoch stredovekých kostolov – dnes reformovaného kostola v Šamoríne a kostola sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach, ktoré umožnili nedávno realizované architektonické (*Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016; Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016c*), archeologické (*Nagy – Ďurkovičová Ďurkovičová, 2015, Šimončíčová Koóšová, 2016*) i reštaurátorské (*Sikoriak – Havlík 2015²; Šurin – Pleidel – Krchňák – Kružlík 2015; Pleidel – Šurin – Krchňák – Kružlík 2016*) výskumy.

Oba objekty sú územne príslušné do rovnakej topografickej časti – ide o Slovenské Podunajsko v rozsahu Žitného ostrova. Obidve lokality ležia na ľavobrežnej strane Dunaja, spája ich historická pozemná komunikácia a ich bezprostredné okolie vytvára rovinný terén s minimálnymi lokálnymi prevýšeniami. Patrocíniá oboch objektov ukazujú na starší pôvod, pričom ich výskyt bol typický najmä pre mestské prostredie (*Slivka 2006, 96, 142*)³. V obidvoch prípadoch sa stretávame s indíciami, ktoré nám umožňujú v ranostredovekých fázach ich stavebného vývoja predpokladať rovnú formu ukončenia svätyne, i keď nejde o jej najstaršiu podobu. Treba však hneď na úvod poznamenať, že materiálovo sa obe stavby líšia. Kostol v Šamoríne bol vo všetkých stavebných fázach až do 19. stor. (s výnimkou druhej) budovaný len z tehál. Pri kostole v Podunajských Biskupiciach sa v priebehu vývoja vyskytuje kamenný aj tehlový materiál.

Šamorín – kostol Reformovanej cirkvi

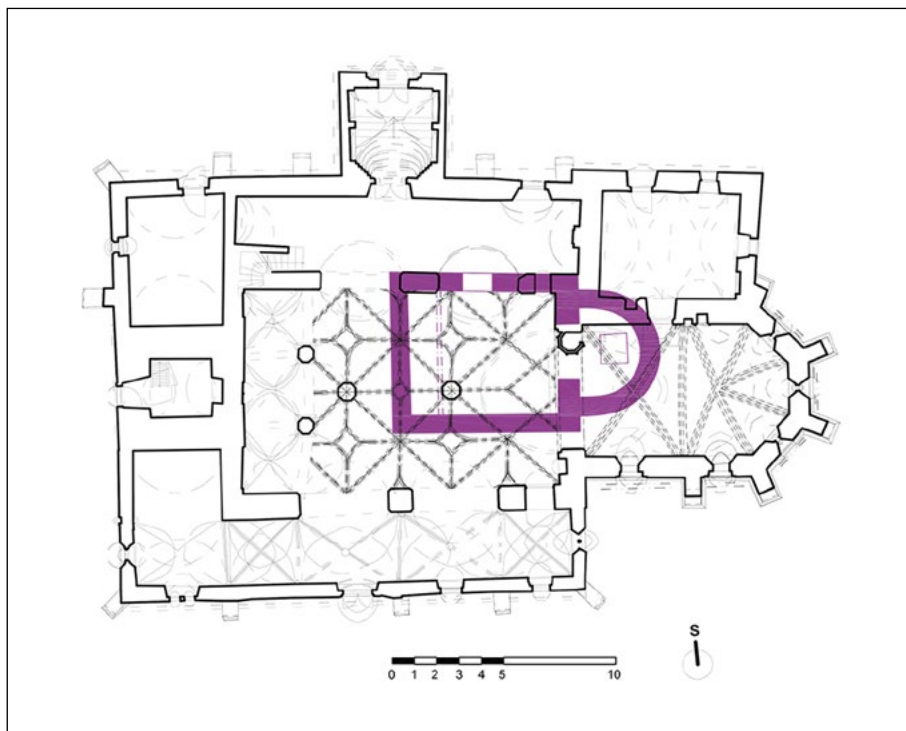
Od roku 1789 reformovaný kostol v Šamoríne vznikol v najstaršej podobe tehlového jednolodia s oblou apsidou niekedy v priebehu 11. stor. (*Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016, 282–283; Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016a, 25; Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016b, 31–32*). Apsida sa zistila len archeologicky, avšak severná stena lode má zachovaný vertikálny rozsah (s výnimkou vybúrania neskorších arkád na prízemí) aj s odtrhnutím západného nárožia. Na západnej stene mala podklenutú emporu a pod ňou vyššiu niku oblého prevýšeného ukončenia, ktorá bola možno zvyškom súvislejšej panelácie. Základy boli budované striedaním vrstvy tehál s vrstvou ubitej zeminy na podklade riedko ukladaného kameňa (*Nagy – Ďurkovičová 2016, 190*). K tejto prvotnej stavbe bola neskôr (cca v 12. stor.) pristavaná južná kaplnka (?) rovnako ukončená apsidou, avšak materiálovo vybudovaná z kameňa (aj veľkých rozmerov). Hoci bola zachovaná len v podzemných fragmentoch (čiastočne v exteriéri a čiastočne v interiéri) a z dôvodu neskoršej deštrukcie nie je známy dĺžkový rozsah, predpokladáme, že bola celokamenná (ako jediná zo všetkých

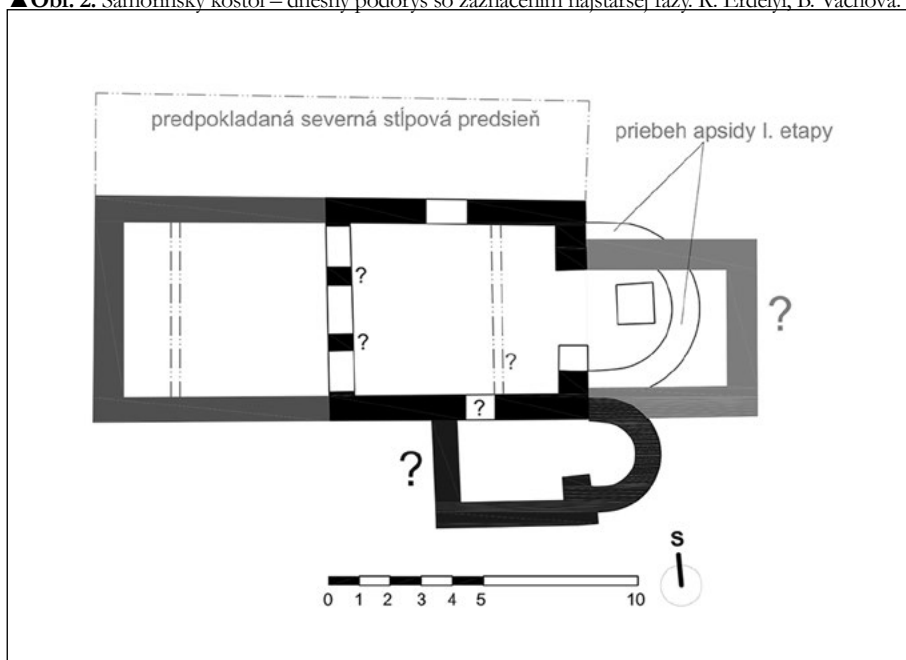
▲ Obr. 1. Šamorínsky kostol po obnove – pohľad z juhovýchodu. Foto: P. Pauliny.

2 Tento výskum sa realizoval len v lodi kostola. Presbytérium, kde sa nachádzajú v minulosti reštaurované a prezentované nástenné maľby neboli jeho predmetom.

3 Samozrejme, musíme spomenúť i skutočnosť zmeny patrocínií, ku ktorej v stredoveku dochádzalo. Napr. Kostol v Kľačane, zasvätený pôvodne sv. Gálovi, zmenil patrocíniom na sv. Mikuláša v 15. storočí (*Kvasnicová, 2007, 79*).

▲ Obr. 2. Šamorínsky kostol – dnešný pôdorys so zaznačením najstaršej fázy. R. Erdélyi, B. Vachová.

▲ Obr. 3. Šamorínsky kostol – pôdorys IV. etapy s vyznačením starších fáz. R. Erdélyi.

viditeľné na podkroví v polychrómovaných plochách bez jasného výjavu. Toto netypické riešenie súvisí so skutočnosťou, že hlavný vstup do kostola bol zo severu, kde sa nachádzala obec. Nakoľko je výzdoba umiestnená na severnej – poveternostným vplyvom najviac vystavenej strane a vzhľadom na dnes zachované murivá severnej lode, je najlogickejšie vysvetlenie, že tu vznikla severná predsieň, predchodca dnešnej severnej lode. Predpokladáme, že šlo o prestrešenu „kolonádu“, kde strechu mohla niest’ drevená stĺpová konštrukcia, alebo

fáz až dodnes), k čomu nás vedú nálezy sekundárne použitých kameňov v bezprostredne susediacich mladších základoch⁴. Niekedy koncom 12. stor. kostol predĺžili západným smerom v šírke jednolodia, obe hmoty prepojili arkádovými perforáciami, zrealizovali novú západnú emporu. Exteriér dostal plastický podstrešný vlys v kombinácii zuborezu s pílovým motívom a podperkou, ktorý sa zachoval na podkroví dnešnej severnej lode⁵. O prvých troch etapách pozri *Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová, 2018*.

Rovné riešenie záveru v súvislosti s prebudovaním presbytéria predpokladáme v následnej, IV. etape, ktorú orientačne datujeme na prelom 12.–13. stor. (*Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová 2016, 284; Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová 2016a, 26; Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová 2016b, 32–33*) a ktorá, podľa uzáverov nášho výskumu, prebiehala v niekoľkých vlnách. Najprv bola na severnej stene v exteriéri pod vlysom realizovaná omietka s výmaľbou., ktorej zvyšky sú dnes

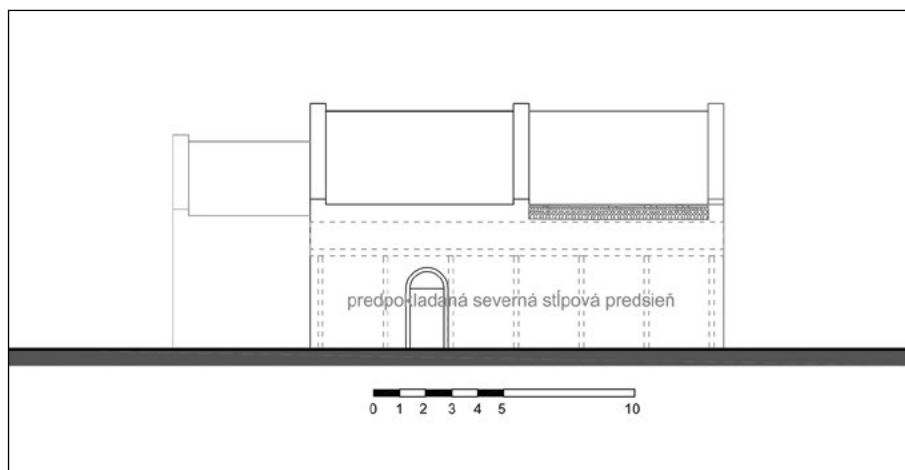
4 Nagy a Ďurkovičová túto etapu mylne stotožnili s primárnou fázou ako „dvojapsidovú“ stavbu (*Nagy - Ďurkovičová 2016, 187*). Avšak s ohľadom na nálezové skutočnosti i materiálové a technologické charakteristiky základov s uvedeným názorom rozhodne nemožno súhlasiť (*Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová 2016, 283*).

5 Vlys objavil a publikoval Z. Vácha, ktorý ho však považoval za zvyšok najstaršej stavebnej etapy (*Vácha 1999, 53*).

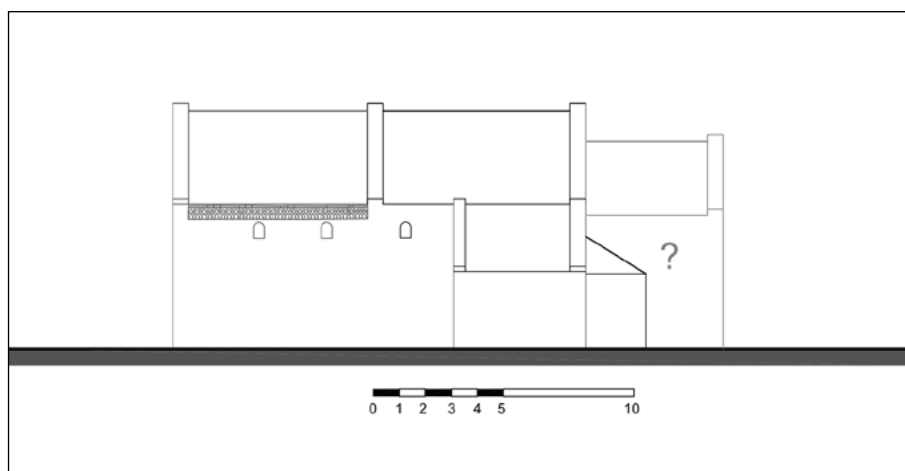
murované piliere. Prestrešenie dosadalo na murivo severnej steny kostola tesne pod vlysom III. etapy a chránilo spomenutú výmaľbu. Nad strechou realizovali vápenné nátery s červenými geometrickými motívami (výzdoba vlysu, zachovaná v cca 2–3 vrstvách).

Kapacita kostola vzrástla predošlou západnou prístavbou na dvojnásobok a zrejme aj presbytérium bolo potrebné zväčšiť. Predpokladáme, že následne nahradili primárnu apsidu kvadratickým presbytériom s rovným záverom. Vychádzame z nasledovných indícií: Západná časť základov severnej steny dnešného presbytéria je rozdielna, než východná, z tehál I. etapy, zrejme z rozobratej apsidy. Aj nástenná maľba v tejto časti steny presbytéria je odlišná od ďalších výmalieb, od ktorých je staršia (Prokopp 2004, 40; Prokopp 2005, 158). Nepriamou indíciou je aj zmienka z reštaurátorského výskumu z rokov 1956/57 o náleze staršej rímsy presbytéria vo vertikálnej sonde na severnej stene presbytéria pri víťaznom oblúku⁶ (Buday 2016, 266). Rovný záver svätyne vychádza z uvedených náznakov a nepodarilo sa ho

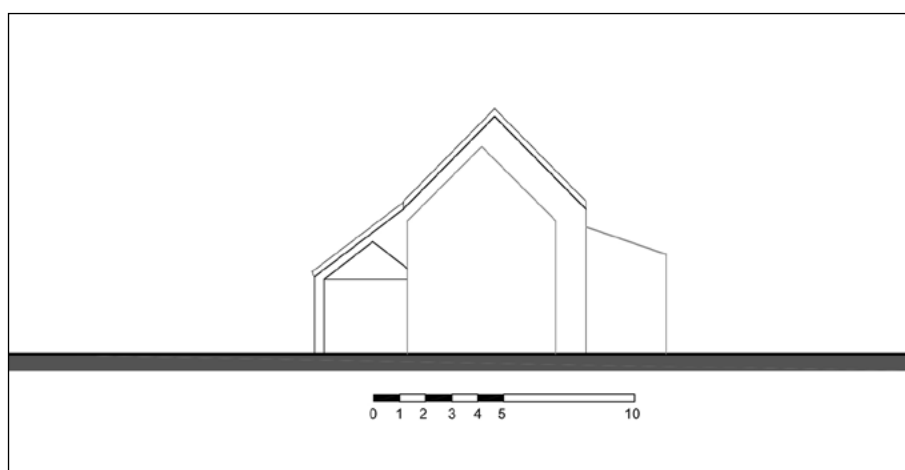
archeologicky potvrdiť. Nebolo totiž možné realizovať sondu v príslušných častiach presbytéria, najmä kvôli umiestneniu veľkorozmerného organu. Priečnu – východnú stenu dedukujeme orientačne na základe uvedeného rozdielu charakteru základov severnej steny presbytéria. Z toho vyplýva aj neistota šírky tohto záveru.

▲ Obr. 4. Šamorínsky kostol – pohľad severný – hypotetická rekonštrukcia IV. fázy. R. Erdélyi.

▲ Obr. 5. Šamorínsky kostol - pohľad južný – hypotetická rekonštrukcia IV. fázy. R. Erdélyi.

▲ Obr. 6. Šamorínsky kostol – pohľad východný – hypotetická rekonštrukcia IV. fázy. B. Vachová.

6 Situáciu staršej rímsy nebolo možné overiť, nakoľko je miesto scelené reštaurovaním v roku 1957 a sondáž je podmienená doplňujúcim reštaurátorským výskumom, ktorý sa v presbytériu nerealizoval.

▲ Obr. 7. Šamorínsky kostol – základ severnej steny presbytéria – západná časť s rozdielnym charakterom murív. Foto: A. Botek.

▲ Obr. 8. Šamorínsky kostol – bývalá severná obvodová stena – exteriér. Pod vlysom z III. etapy sekundárne kapsy trámov prestrešenia, pod nimi zvyšky omietky s výmalbou. Foto: A. Botek.

hmotovej skladby dovtedy jednoduchého jednolodia s kaplnkou. V zásade šlo o prvú fázu procesov, ktoré vyústili do dnešnej komplikovanej priestorovej sústavy, i keď tento proces bol ukončený až na prahu novoveku vložением krúženej klenby. Kostol rozšírili do rozsahu dnešného hlavného dvojľodia tak, že postavili novú južnú obvodovú stenu v línii južnej steny kaplnky z II. etapy a zalomili ju na západe k staršiemu priečeliu. Čiastočne využili južnú stenu kaplnky, väčšinou ju ale odstránili. Staršie južné obvodové murivo kostola museli odbúrať, čím vznikol vnútorný rozmer dnešného dvojľodia. Základy južnej steny odokryla archeologická sonda S3 – šlo o 30 cm plytké kamenné murivo, na ňom sa zachovali 3 riadky tehlového muriva (Nagy – Ďurkovičová 2016, 184), nadzemné murivo z veľkej časti odstránili neskôr pri budovaní arkádového prepojenia s novou južnou loďou cca koncom 1. tretiny 15. stor. Severnú stenu zvýšili do úrovne novej južnej steny o cca 90–100 cm, čím prekry-

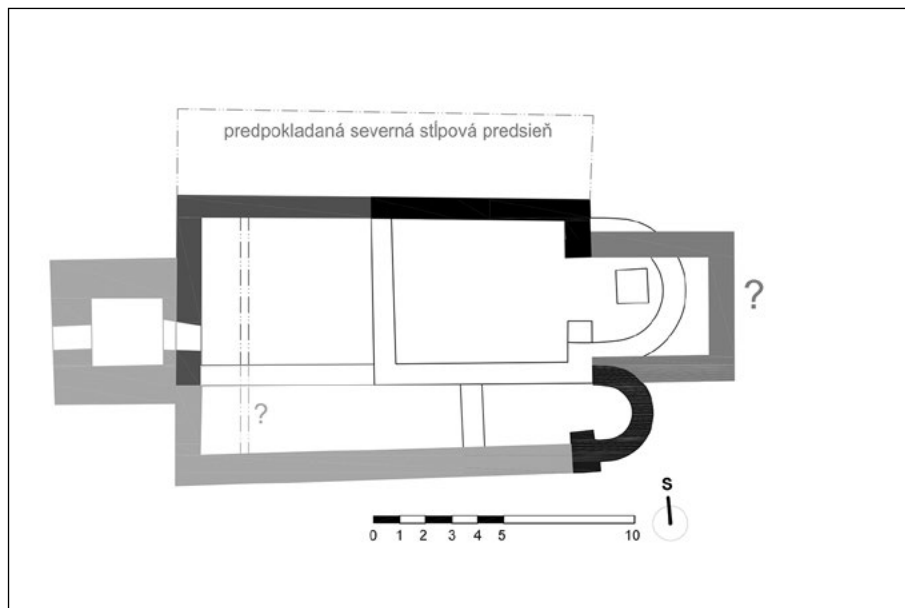
Severná stena je totožná v priebehu s dnešnou, južnú nemáme definovanú. V hypotetickej rekonštrukcii sme predpokladali, že stena sa dotýkala apsidy staršej južnej kaplnky. Potom je však presbytérium posunuté voči osi lodi. Zdá sa pravdepodobnejšie symetrické situovanie, čo by znamenalo, že jeho šírka sa blížila šírke primárnej apsidy. Napriek prestavbe kvadratického presbytéria asi zostala stáť južná prístavba s apsidou. Analogickú situáciu poznáme okrem iných aj napr. z kostola v Klátovej Novej Vsi – Sádke (Bóna – Mikuláš 2010, 88). Nielenže je tu súčasný výskyt rovného záveru aj apsidy, ale záver je podobne asymetrický voči lodi. Etapu nemožno presne datovať⁷ – zo stavebnej následnosti predpokladáme, že k úpravám došlo krátko od vzniku západnej prístavby, orientčne na prelome 12./13. storočia.

Rovné presbytérium rešpektovali i následné rozsiahlejšie prestavby v ďalšej V. etape, kedy došlo k podstatnej zmene

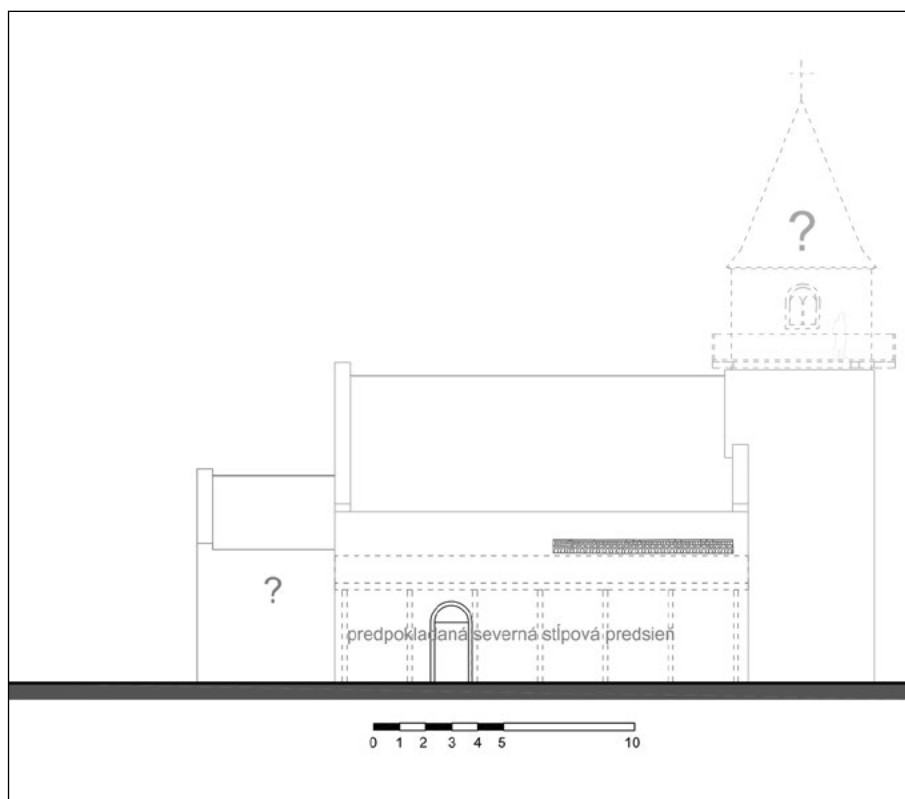
7 Kvadratické presbytéria (tvar tu len predpokladáme) majú širší výskyt. Ak odmyslíme veľkomoravské príklady, tak za ich spodnú hranicu môžeme uvažovať začiatok 12. stor., za hornú začiatok 14. stor.

li pozostatky starších štítových murív. Západnej fasáde predstavali hranolovú vežu, ktorá výškovo siahala asi dva rady tehál pod terajšou kordónovou rímsovou. Zrejme končila drevenou nadstavbou s ihlanovou strechou a mohla mať aj drevenú obiehajúcu ochodzu⁸.

Nárožia veže a novej južnej steny kostola sú cca do 2m nad terénom realizované s použitím špeciálnych armovacích tehál nezvykle veľkých (cca 10 x 20 x 34–36 cm). Tehly obsahujú plievy, čo je charakteristické pre materiál najstarších etáp vôbec. Murivo sa na svojom líci prezentuje takmer výlučne kratšou stranou tehál. V JV nároží sa pod armovaným nárožím nachádza pozostatok II. etapy – masívny kamenný kváder, tvoriaci podnož nárožia staršej kaplnky. Exteriérová úprava bola škárováním a rozotretím malty v tenkej vrstve na murivo. Hladšia interiérová omietka s vápennými nátermi siahala len do výšky predošlých etáp, nad týmto rozhraním bola nerovná, zľahka hladená omietka bez náterov. Ak mala loď otvorený priehľad do krovu, možno ráтали s tým, že vyššie úroveň stien budú krovom tienené, alebo chceli opticky odčleniť interiér od krovu. Miesta po odtrhoch pôvodných južných obvodových murív boli zaomietané, na omietke je fragmentárne zachovaná červená a čier-

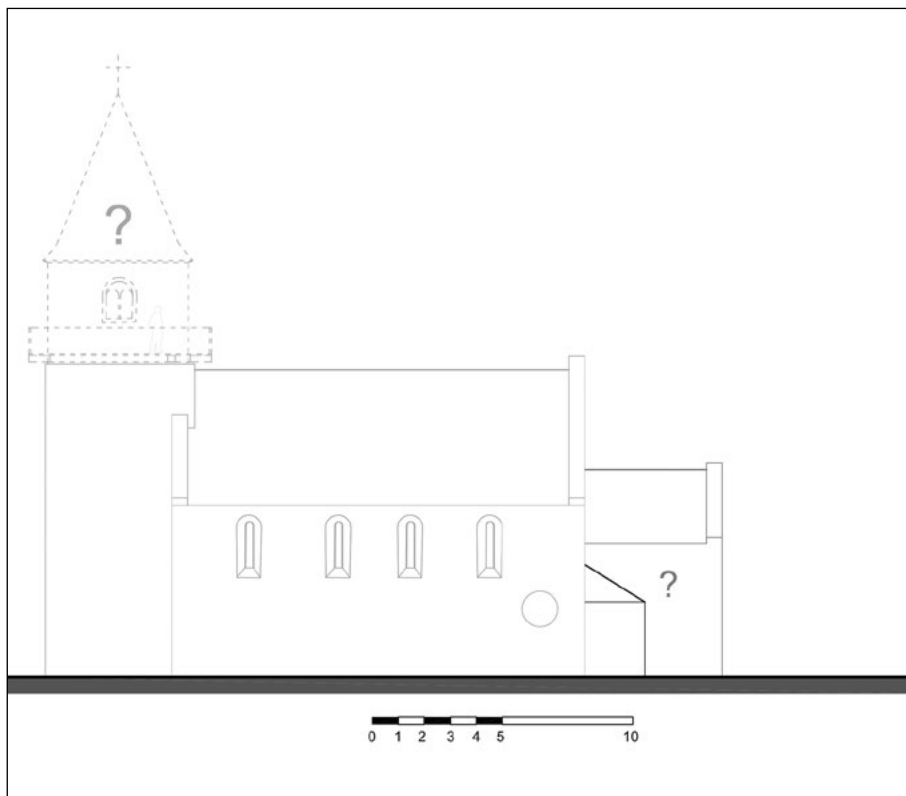

▲ Obr. 9. Šamorínsky kostol – pôdorys V. etapy s vyznačením starších fáz. R. Erdélyi.

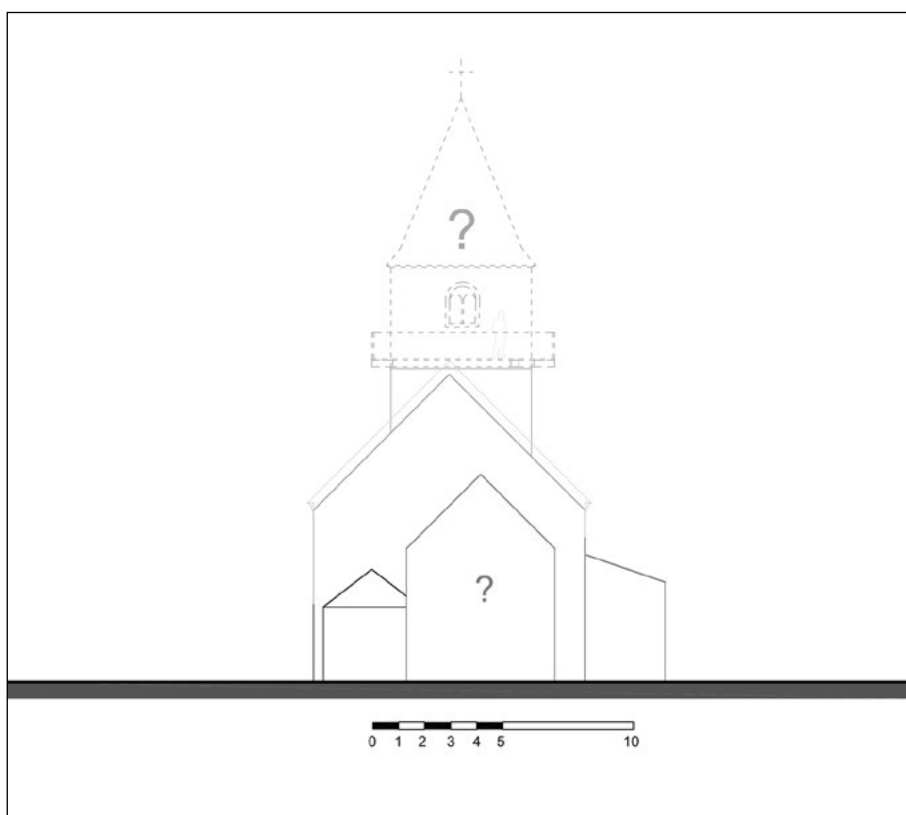

▲ Obr. 10. Šamorínsky kostol – pohľad severný – hypotetická rekonštrukcia. R. Erdélyi.

⁸ Zaklenuté prízemie veže bolo samostatné a prepojené s kostolom. Vstup na poschodie veže bol zrejme strmými schodami začínajúcimi pri JZ nároží veže cez väčší otvor na západnej fasáde. Jeho vyosenie voči osi fasády je pravdepodobne kvôli umiestneniu schodiska. Z poschodia veže (jeho klenba sa zachovala v odtlačkoch) bol prechod na západnú emporu. Nad ním je ďalší otvor, dnes sprístupňujúci podkrovie dvojľodia nad klenbou, vtedy bol však v interiéri. Možno, že rebrikom z empory sprístupňoval vyššie podlažia veže. Na veži sa fragmentárne zachovala úprava najmä na jej severnej stene – dnes v podkroví. Na tenkej, mierne reliéfnej omietke s vápenným náterom sú miestami zvyšky červených línií. Spomínaný reštaurátorský výskum sa na podkroví nerealizoval, opierame sa len o zistenia nášho architektonicko – historického výskumu.

▲ Obr. 11. Šamorínsky kostol – pohľad južný – hypotetická rekonštrukcia V. fázy. R. Erdélyi.

▲ Obr. 12. Šamorínsky kostol – pohľad východný – hypotetická rekonštrukcia V. fázy. B. Vachová.

na polychrómia. Staršiu emporu zrejme predĺžili po novú južnú stenu. Na južnej stene hlavnej lode (dnes dvojloďa), cca 170 cm od JV nárožia sa nachádza zvyšok kruhového okna (odhadovaný priemer 135 cm) a s hladenou omietkovou paspartou. Otvor zrejme privádzal svetlo k južnému bočnému oltáru. Situáciu sme nemohli doskúmať z dôvodu výskytu mladších malieb a je teda možné, že vznikol neskôr.

Ak zrekapitulujeme opísanú stavebnú fázu, máme kostol s predstavanou vežou a rozšírenou loďou, ktorá však prekvapujúco ústi do dvojitého záveru zloženého z rovných častí a menšej apsidy. Takéto riešenie je netypické a málo pravdepodobné. Zmysel má len ako isté provizórium pred realizáciou väčšieho presbytéria. Sme toho názoru, že tu nejde o finálny výsledok, ale istú výstavbovú fázu, ktorej konečným zámerom mala byť celková prestavba objektu aj s presbytériom. K tomu však nedošlo, ale následne evidujeme pomerne veľký rozsah rôznych lokálnych výpravok a opráv murív a povrchov. K týmto zásahom došlo podľa všetkého po mongolskom vpáde, malty sú nekvalitné, hlinité, kvalita opráv je úmerná ťažkým hospodárskym aj personálnym stratám. Pre-

to predpokladáme, že rozbehnutú prestavbu prerušili ničivé vojnové udalosti v rokoch 1241–42, ktoré mali

za následok aj bezprostredné škody na objekte a zapríčinili dlhšie pretrvávanie provizórneho stavu. Ak spomenuté opravy zaradujeme zvlášť ako šiestu – „sanovaciú“ etapu do obdobia polovice 13. stor., datovanie predošlej V. fázy predpokladáme ešte pred obdobie mongolského vpádu, pravdepodobne do 1. tretiny 13. stor. Až po zlepšení situácie sa mohlo v zamýšľaných úpravách pokračovať a v VII. etape namiesto staršej formy dvojzáveru realizovať (okrem ďalších zmien) nové oktogonálne presbytérium⁹.

Podunajské Biskupice – kostol sv. Mikuláša

Najstaršiu podobu kostola sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach nepoznáme, tento objekt máme zachytený len archeologickým výskumom formou najnižších úrovni podláh a s nimi súvisiacich hrobov, v ktorých sa nachádzal datačný materiál (*Šimončíčová – Koššová 2016*), umožňujúci datovanie na prelom 10. a 11. storočia. Predpokladáme, že najstarší kostol sa nachádzal cca v rozsahu dnešného presbytéria, prípadne čiastočne v superpozícii s dnešným presbytériom – a že časť pôvodných murív severnej steny lode kostola je zachovaná v západnej časti severnej steny dnešného presbytéria. Predpokladáme, že najstaršia forma záveru bola apsidálna, i keď na to nemáme bezprostredný doklad (*Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová 2016c, 248*)¹⁰.

▲ Obr. 13. Šamorínsky kostol – Severozápadné nárožie veže (vpravo), vybudované v spodnej časti z veľkých plevových armovacích tehál rozmeru 10 x 20 x 34–36 cm. Foto: P. Paulíny.

V polovici 12. storočia už kapacita prvého kostola nepostačovala a tak v II. etape (cca pol. 12. stor.) zručali západné priečelie a pristavali k nemu rozsiahle románske halové trojlodie a dve podlažia predstavanej západnej veže na osi lode kostola, čím starší kostol prevzal funkciu svätyne (*Botek – Erdélyi – Paulíny – Vachová 2016c, 249–250*). Veža kostola bola vybudovaná v rozsahu 2 podlaží, nevylučujeme však možnosť existencie jej drevenej nadstavby. Po roku 1100 sa z okruhu Regensburgu rozšírila do západnej Panónie výstavba halových trojlodií nad trojapsidovým pôdorysom. Vzhľadom na existenciu staršieho kostola sa mohol tento vplyv prejaviť len dostavaním trojlodia, prípadne mohol vzniknúť aj nový záver kostola – či už vo forme trojapsidového ukončenia, kvadratickeho alebo kombinovaného záveru. Predpokladáme (aj vzhľadom na neskôr spomenuté skutočnosti, najmä geofyzikálny priekum), že práve v tomto období došlo k prestavbe presbytéria do formy pravouhlého záveru. Prvý geofyzikálny prieskum svätyne, realizovaný ešte v roku 2015, vyhodnotený 2016 (*Murín 2016*) ešte presnejšie záchytné body nepriniesol, zrejme pre hrubú betónovú dosku, ktorá súvisle pokrývala plochu.

Románske (pravdepodobne) trojlodie malo dnešný rozsah s rozmermi 14,5 x 18,5 m a predstavajú vežu

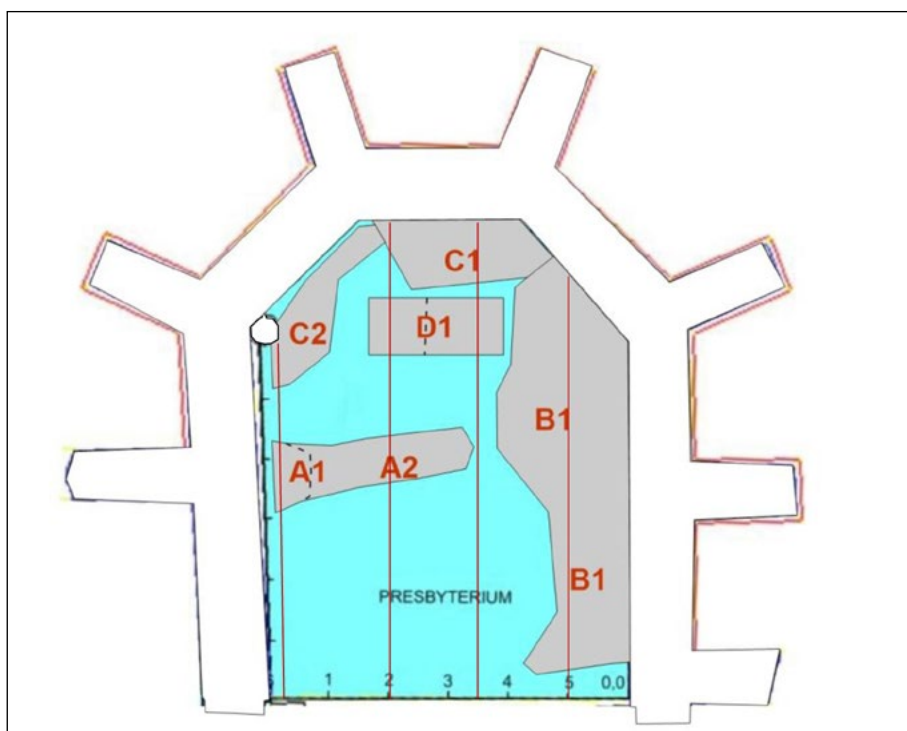
⁹ Poškodenia môžu hypoteticky súvisieť aj s vpádmi Přemysla Otakara II., potom by bolo nutné etapy posunúť. Prikláňame sa skôr ku skoršej datácii.

¹⁰ Túto etapu je rámcovo možné zaradiť do obdobia 10.–12. storočia, podľa nájdeného datačného materiálu predpokladáme prelom 10. a 11. storočia.

▲ Obr. 14. Podunajské Biskupice – kostol – pohľad južný. Foto: P. Pauliny.

pravdepodobne o jedno z troch alebo štyroch pôvodných okien na južnej fasáde. Na tejto strane sa s najväčšou pravdepodobnosťou nachádzal aj vstup do kostola, situácia však bola zničená koncom 18. storočia prístavbou kaplnky. Ďalšie okno sa potvrdilo výskumom vo východnej stene severnej lode, susediacej s dnešnou sakristiou. Zvyšok jeho hornej časti so záklenkom sa nachádza v stene lode v krove dnešnej sakristie. Zamurované okno sa našlo aj vo východnej stene južnej lode, ktoré neskôr bolo gotizované jednoduchým profilovaným kamenným rámom s lomeným oblúkom.

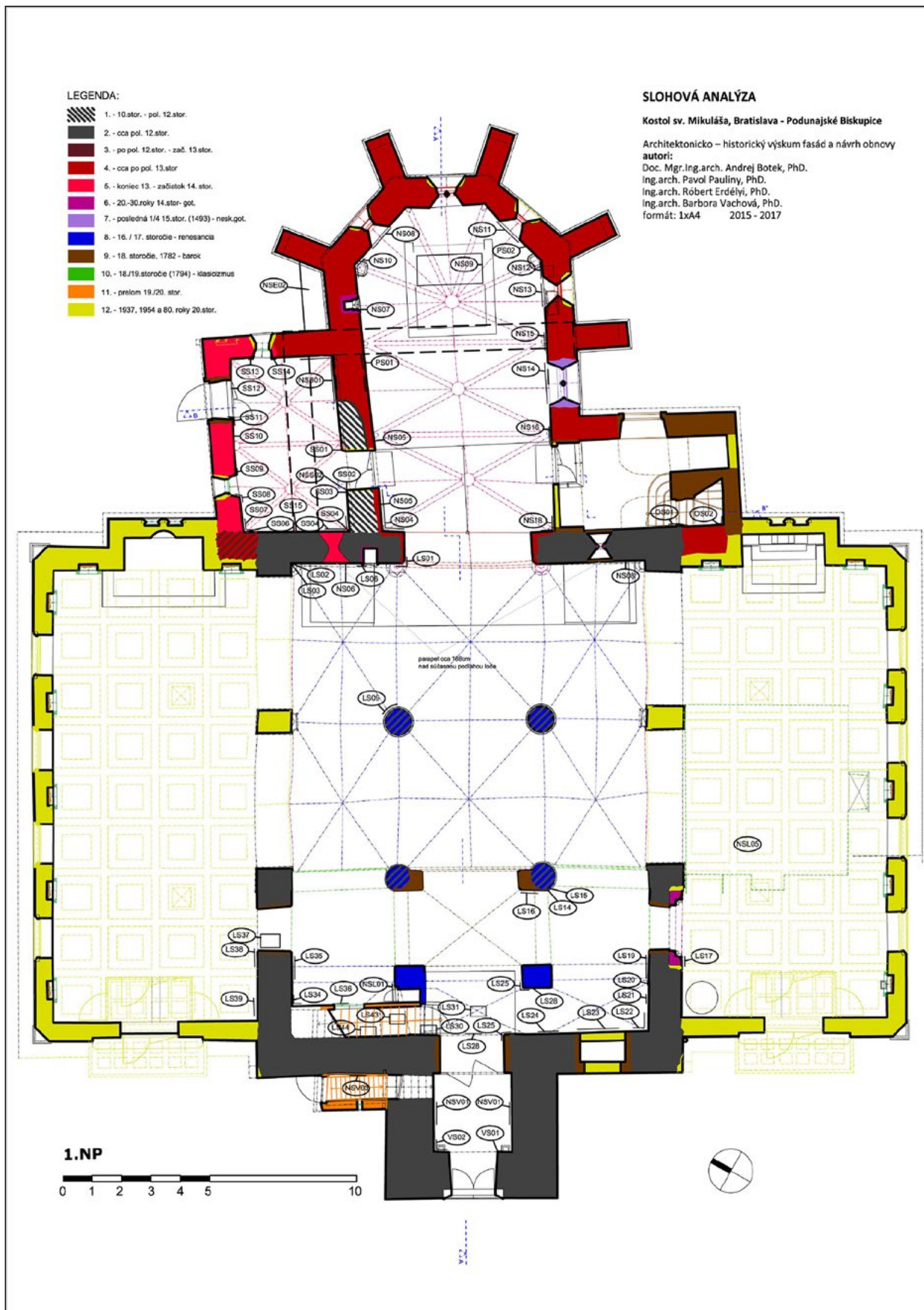

▲ Obr. 15. Podunajské Biskupice – kostol – geofyzikálny prieskum presbytéria s anamaliou naznačujúcou zaniknutý rovný záver (Murín, 2017).

s dvoma murovanými podlažiami s rozmerom 4 x 6 m. Loď kostola mala zrejme už v tejto etape úzku západnú drevenú emporu, o čom svedčí primárny otvor z druhého podlažia veže na emporu¹¹. V južnej stene bočnej lode pri jej západnom konci (dnes čiastočne na organovom chóre) sa sondážnym výskumom našlo vysoké úzke okno s poloblúkom široké 25 cm s lievikovitým zužujúcim sa ostením širokým 70 cm na líci muriva. Z exteriéru malo kamenné ostenie s parapetom. Ide

Datovanie prístavby románskej lode do polovice 12. storočia vychádza z dendrochronologického datovania drevených prvkov použitých pri výstavbe lode. Dendrodatácia do polovice 12. storočia bola zistená pri týchto štyroch vzorkách (súhrnne: Kyncl 2016, 200): hranol v preklade okna na veži (r. 1157–74 – trám je zrejme sekundárne použitý, bol však z logiky stavebného vývoja a použitých materiálov zabudovaný v nadväznosti na dostavanie lode kostola, pred etapou výstavby nového presbytéria), guľatina po lešení v západnej stene lode nad dnešnou klenbou (r. 1128+), hranol

11 Nová loď kostola bola pravdepodobne zastropená trámovým stropom avšak nevyklúčujeme aj zaklenutie, hoci sa jeho existenciu nepodarilo výskumom preukázať.

▲ Obr. 16. Podunajské Biskupice – kostol – slohová analýza presbytéria a východnej steny trojlodia (Botek – Erdélyi – Pauliny – Vachová 2016).

▲ Obr. 17. Podunajské Biskupice – kostol – okno II. etapy na západnej fasáde veže. Foto: A. Botek.

▲ Obr. 18. Podunajské Biskupice – kostol – horné ukončenie okna II. etapy - t. č. južná stena organového chóru. Foto: P. Pauliny.

v štítovej stene medzi presbytériom a loďou (r. 1160+, môže ísť o sekundárne použitý trám – nevieme túto možnosť vylúčiť) a vo víťaznom oblúku v polohe kalvárie (pôjde najskôr o sekundárne použitý prvok z pôvodného trámového stropu alebo strechy lode, r. 1128+). Súčasne pri žiadnom ďalšom skúmanom prvku, primárne zabudovanom do súvisiacich konštrukcií lode kostola v rozsahu tejto etapy a prvých dvoch podlaží veže, nebola zistená mladšia dátácia. Na rôznych miestach stavby, predovšetkým však pri murovanom strieškovitom preklade otvoru z veže na emporu, boli použité plevové tehly rozmeru 30 x 17 x 4 cm s datovaním na základe ich charakteristík najneskôr do 12. storočia. Trojlodie mohlo byť zaklenuté, prípadne plochostropé s trámovým stropom opretým o arkádu na stĺpoch deliacu lode alebo položeným na priebežné drevené trámy na stĺpoch. Kostol mohol byť rovnako dvojloďím, so stĺpmi na osi lode kostola. Jednolodie úplne nevyklúčujeme, mohlo byť preklenuté vlašským krovom s otvoreným priečľadom do krovu. Zaujímavosťou je kamenné okienko na 1. poschodí (2. podlažie) západnej steny veže s pravouhlým otvorom, nad ktorým je v exteriéri plytká nika s ústupkovým spôsobom realizovanou reliéfnou výzdobou s nižším poloblúkom a nad ním sa nachádzajúcim hrotitým oblúkom, v tomto čase nepoužívaným na našom území. Osadenie ostenia okna sa javí ako primárne voči výstavbe prvých dvoch etáží veže ((In: Botek, A. – Erdélyi, R. – – Pauliny – Vachová 2016c, 167, 250)¹². Súčasný kostol má mladšie štítové murivá lode, preto sme sformulovali tri možné verzie vysvetlenia.¹³

Vo svätyni prebehol po ukončení architektonicko-historického výskumu ešte jeden geofyzikálny prieskum (Murín 2017), ktorý sa uskutočnil po odstránení železobetónovej podlahovej dosky. Prieskum preukázal niekoľko anomálií predstavujúcich pochované murivá a objekty. Medzi najvýraznejšie patrí anomália A1–A2, vytvárajúca priečny priebeh v polohe predpokladaného rovného uzáve-

12 Hypoteticky možno uvažovať s dodatočným realizovaním výzdoby už osadeného okna, detailné obhliadnutie situácie však neodhalilo rozdiely v povrchovom opracovaní kamenného prvku.

13 Hypotéza 1: Kostol bol zastrešený štítovou sedlovou strechou, pričom štíty boli drevené doskové, nesené roštom z opracovaných trámikov. Súčasne predpokladáme, že dve podlažia murovanej veže mohli mať drevenú nadstavbu. Murivá 2. etapy tak siahali po celom obvode lode kostola do rovnakej výšky, zhodnej s korunou muriva S a J obvodových stien.

Hypotéza 2: Kostol bol prestrešený sedlovou strechou s valbami a teda nemal štítové steny, jeho rozsah sa končil v úrovni S a J koruny muriva. Argumentom proti tejto hypotéze je komplikovanejšie odvedenie zrážok tak, aby nezatekali na vežu, resp. do priestoru napojenia veže na Z stenu lode kostola.

Hypotéza 3: Štítové múry lode kostola boli murované, ale v nasledujúcom období došlo k ich deštrukcii (čiastočnej, príp. celkovej).

ru pravouhlej svätyně - približne v mieste prvého exteriérového oporného piliera, ktorá na uvedený priebeh poukazuje (Murín 2017, 6). Na mieste prebieha v súčasnosti (jún 2018) archeologický výskum (Šimončičová-Koóssová), ktorého predbežné výsledky zatiaľ potvrdzujú hypotézu o rovnom uzávere presbytéria kostola. Archeologický výskum ešte nie je ukončený, vyhodnotený a publikovaný, preto sa musíme obmedziť len na uvedené konštatovanie.

Záver

Kostoly s rovným presbytériom predstavujú síce v základných rysoch rovnakú typovú charakteristiku, sú však výsledkom rôznorodých vplyvov a koncepcií. Samotný tvar záveru umožňuje rozlišovať podľa proporčnosti na kvadratické, skrátene a predĺžené typy, v celkovom hodnotení je tiež dôležitá forma lode (jednodolie, trojlodie, centrálna forma, atď.), čo všetko svedčí síce o základnom tvarovom východisku ale rozdielnych koncepciách. V našich podmienkach je táto forma prítomná už v najstaršej vrstve veľkomoravskej a ranostredovekej architektúry, kde ju do diskusie uviedol najmä J. Cibulka (Cibulka 1958). S väčším výskytom sa potom objavuje najmä od konca 12. stor. a neskôr sa paušálne dávala do súvislosti s tzv. „kolonizačnými“ kostolmi, i keď táto téza bola značne zjednodušená. Výskumy posledných desaťročí prinášajú nálezy takýchto riešení prakticky v celej časovej vrstve stredoveku, i keď ich početnosť v jednotlivých obdobiach je premenlivá. Frekventovaný názor, že kostoly s predĺženým záverom môžu byť predrománske a s kvadratickým by sa nemali vyskytovať pred 13. stor. (Ruttkey 2011, 53), nemožno akceptovať automaticky. V tomto príspevku sme chceli prispieť do stále živej diskusie o problematike kostolov s rovným záverom na príklade indícií i nálezov dvoch posledných architektonicko – historických a archeologických výskumov kostolov Slovenského Podunajska.

Bibliografia

- Bóna, M. – Mikuláš, M. 2010: Výsledky architektonicko – historického a umelecko – historického výskumu Kostola Panny Márie Kráľovnej anjelov v Klátovej Novej Vsi – časť Sádok. In: Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 22. Bratislava, 83–98.
- Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B. 2016: Reformovaný kostol, Šamorín. Architektonicko – historický a umelecko – historický výskum a návrh obnovy. V. 2014 – XII. 2015. Elaborát uložený na KPU Trnava.
- Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B. 2016a: Nové poznatky o vývoji reformovaného kostola v Šamoríne. In: Monument revue, roč.5. č. 1, s. 24–31.
- Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B. 2016b: Výsledky výskumu kostola v Šamoríne. In: Dějiny staveb. Sborník příspěvku z konference Dějiny staveb 2016, s. 31–40.
- Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B. 2016c: Rímskokatolícky kostol sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach. Architektonicko – historický výskum a návrh obnovy. Elaborát uložený na KPU Bratislava.
- Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B. 2018: Najstaršie fázy vývoja kostola v Šamoríne. In: Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 21, s. 65–72.
- Buday, P. 2016: Dodatky k dejinám kostola v rokoch 1647–1876. In: Botek, A. – Erdélyi, P. – Pauliny, P. – Vachová, B.: Reformovaný kostol, Šamorín. Architektonicko – historický a umelecko – historický výskum a návrh obnovy. V. 2014 – XII. 2015, 257–258.
- Cibulka, J. 1958: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha.
- Habovštiak, A. 1983: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.

- Javorský, F. 1999:* Románska architektúra na Spiši. In: Pamiatky a múzeá, č. 2, 56–60.
- Kyncl, J. 2016:* Výskumná správa. Dendrochronologické datováním dřevěných prvků z kostela sv. Jakuba v Podunajských Biskupicích. In: Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B., 197–207.
- Kvasnicová, M. 2007:* Patrocínium sv. Gála v stredovekej architektúre na Slovensku. In: Studia archeologica Slovaca Mediaevalia VI. 53–82.
- Mencl, V. 1937:* Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha – Prešov.
- Murín, I. 2016:* Výsledky geofyzikálneho (GPR) prieskumu pre archeologické účely v interiéri kostola sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach. In: Botek, A. – Erdélyi, R. – Pauliny, P. – Vachová, B., 237 – 241.
- Murín, I. 2017:* Výsledky geofyzikálneho (GPR) prieskumu pre archeologické účely, Podunajské Biskupice, Bratislava. Elaborát.
- Nagy, P. – Ďurkovičová, E. 2015:* Výskumná správa z archeologického výskumu. Šamorín – Kalvínsky kostol. Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum, Bratislava. Rukopis.
- Nagy, P. – Ďurkovičová, E. 2016:* Výsledky archeologického výskumu Kalvínskeho kostola v Šamoríne. In: Zborník Slovenského národného múzea CX 2016, Archeológia 26, s. 183–192.
- Oriška, Š. 2010:* K problematike lettnerov v mendikantskej architektúre na Slovensku. In: Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 22, 306–317.
- Pleidel, M. – Šurín, M. – Krchňák, A. – Kružlík, T. 2016:* Rímskokatolícky kostol sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach v Bratislave: II. Etapa reštaurátorského výskumu a návrh na reštaurovanie. Povrchové úpravy stien, klenby a kamených článkov svätyne kostola.
- Pomfjová, B. a kol. 2015:* Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry. 1. Zväzok. Bratislava.
- Prokopp, M. 2005:* Stredoveké nástenné maľby v Šamoríne. In: Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2004. Trnava, 38–42.
- Prokopp, M. 2005a:* Stredoveký kostol Šamorína. In: Kapitoly z dejín mesta Šamorín. Šamorín, 155–178.
- Ruttkay, A. 2011:* Najstaršie sakrálne stavby na území nitrianskeho samosprávneho kraja vo svetle archeologických výskumov. In: ranostredoveká sakrálna architektúra nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára. Nitra.
- Sikoriak, J. – Havlík, M. 2015:* Šamorín, reformovaný kostol, reštaurátorský výskum. Elaborát uložený na KPU Trnava.
- Smoláková, M. 2006:* K ikonografii sv. Juraja v stredovekom umení na Slovensku. Nástenné maľby kostola v Podunajských Biskupiciach. In: Archaeologia historica 31, 433–442.
- Slivka, M. 2006:* Uctievanie svätých na Slovensku. In: Studia archeologica Slovaca Mediaevalia V., s. 91–162.
- Slivka M. – Javorský, F. 1984:* Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad – Stojany. In: Archaeologia historica 9, 193–214.
- Šimončíková-Koúšová, P. 2016:* Archeologický výskum v kostole sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach v Bratislave, MÚOP Bratislava. Elaborát uložený na KPÚ Bratislava.

Šurin, M. – Pleidel, M. – Krbňák, A. – Kružlík, T. 2015: Rímskokatolícky kostol sv. Mikuláša v Podunajských Biskupiciach v Bratislave: I. Etapa reštaurátorského výskumu a návrh na reštaurovanie. Povrchové úpravy stien, klenby a kamenných článkov kostola. Bratislava.

Tajkov, P. 2007: Archeologický výskum reformovaného kostola v Brzotíne. In: *Studia archeologica Slovaca Mediaevalia VI.*, s. 103–114.

Tajkov, P. 2012: Sakrálna architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom Slovensku. Košice.

Tomaszewski, A. 1974: Romańskie kościoły z emporami zachodnimi. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Vácha, Z. 1999: Najstaršie stavebné dejiny reformovaného kostola v Šamoríne. In: *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo* č. 2, s. 52–55.

Summary

The shape of chancel is one of the most important determining elements in the architectural and historical analysis in the case, that archeological finds of foundations are the only preserved parts of the former building and there are no other datable architectural details left.

In our region, forms of semicircular (apsidal) or square termination of the chancel are the most characteristic for the early medieval times. However, there is no datable frequency of use, both shapes are used in the same period of time. As the historical analyses show, one form is replaced with another till the 14th century (this can be seen also in other regions of Europe).

The latest researches of the church in Šamorín (Trnava region, near Bratislava, Slovakia) and Podunajské Biskupice (Bratislava region, Slovakia) brings examples of the square termination of the chancel. Both objects are situated in the Slovak Danube country on the left coast of the Danube river. The church in Šamorín was built in the 11th century in a form of a single-nave with apse and a gallery on the western side. The southern chapel with apse was built out during the 12th century and as result of the third period the church was elongated westernwards. In our opinion the change from apse to a square chancel has happened in the 4th period at the turn of 12th to the 13th century (included also the addition of a roofed colonnade on the northern side). In the case of Šamorín there is an assumption of the square termination resulting from the differences in the masonry in foundations under the north presbytery wall and other details. The correct archeological research relating the back wall hasn't been possible. This form was respected also in the fifth period when the church was enlarged in the southern side and to the western wall was built a tower – approximately till the present cordon cornice. Seeing that the older square termination together with the chapel apse have been accepted the new wider nave ended in untypical form. We suppose that the building of a new presbytery was intended but it wasn't built due to the Mongolian invasion and an octagonal presbytery has been realised till the end of the 13th century.

In the Podunajské Biskupice, there are archeological finds in the nowadays polygonal presbytery, which confirmed assumption of the square chancel termination based on our historical building research. We suppose, that the first church (turn from the 10th to the 11th century) was situated in the nowadays presbytery and a part of the masonry of the northern wall may be preserved in its western part. It was probably terminated by an apse. During the half of the 12th century (2nd period) the western forefront has been broken down and a large roman three – aisled hall was built out. By this adaption the older church has taken the function of a presbytery. In this time a tower in extent of two floors was situated to the western front. Rests of windows were found as result of the research work. This period is exactly dated by a dendrochronological analyse of wooden elements. We suppose that the former apse has been changed by a square termination directly in this time. There was realised two geophysical measurements in the presbytery relating the assumptive locality of the square termination of the shape that detected concerning anomaly later approved by a subsidiary archeological research.

KLÁŠTOR SV. MARTINA NA PAŽICI

Jozef Gajdoš*

*Šafárikova 56, 951 97 Žitavany, opatstvo@gmail.com

Abstrakt: Kláštor sv. Martina je významná cirkevná inštitúcia v stredovekých dejinách Spiša. Doteraz mu však bola venovaná len minimálna pozornosť. Pokúsili sme sa zasadiť tento kláštor do širšieho kontextu monastického života. Okolie kláštora bolo obývané Sasmi. Práve oni sú možným novým interpretačným smerom tohto kláštora. Práve saské etnikum bolo známe vlastnými monastickými zvyklosťami. Tento monastický import sa pre nás javí ako netypický. Jeho poznanie nám umožňuje nový pohľad na cirkevné dejiny Spiša.

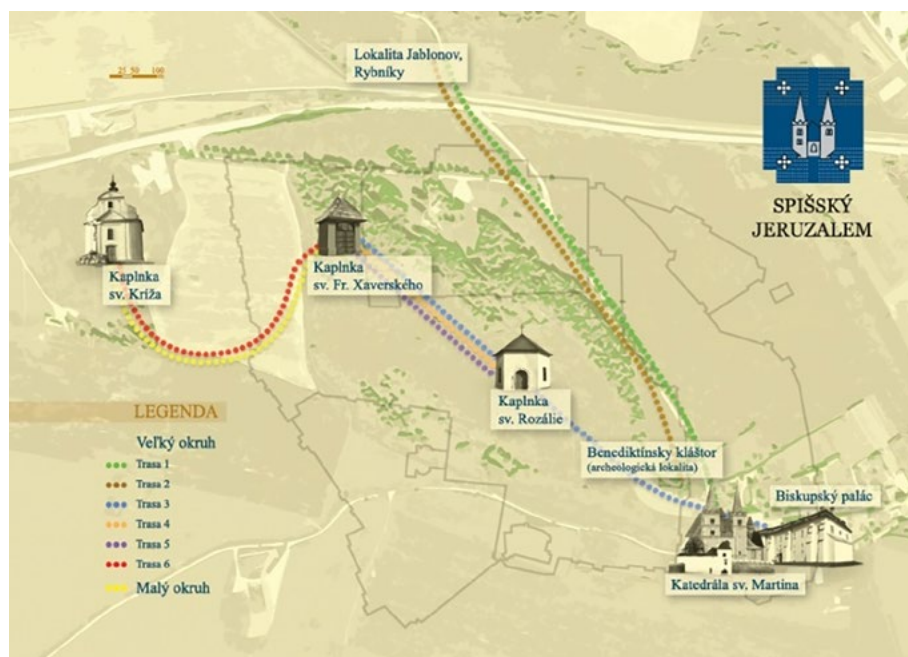
Abstract: The monastery of saint Martin was an important church institution of Spiš in High Middle Ages. Sadly, it received only little attention in scientific literature. Therefore I tried to analyse this monastery in the context of monastic life. The surroundings of monastery were inhabited by Saxons, who had their own monastic customs. This allow us to study the monastery from new perspective, so we will better understand the church history of Spiš region.

Kľúčové slová: kláštor, sv. Martin, Spiš, kostol, Sasi

Key words: monastery, saint Martin, Spiš, church, Saxons

Úvod

V priestore Pažica (Pažiť) na lúke pred katedrálou sv. Martina v Spišskom Podhradí sa nachádzal kláštor, ktorý by mal byť benediktínsky (*obr. 1*). Dnešné poznanie tejto fundácie je však veľmi čiastkové. Môžeme viac menej

▲ Obr.1. Umiestnenie kláštora (<https://kultura.sme.sk/c/7175492/jeruzalem-na-spisi.html>).

Fig. 1. The position of monastery

vychádzať len z niekoľkých písomných zmienok a hlavne z archeologického výskumu kláštorného areálu, ktorý rámcovo popísal jednotlivé budovy. Tento výskum však nebol ucelene publikovaný (*Vallašek 1999*, 61–65). Celý komplex je pre svoj vzťah interpretovaný ako netradičný a je citeľná snaha niektorých historikov konfrontovať tento areál s tzv. „klasickým kláštorom“ benediktínov s ambítom a kvadrómom (*Kútnik 2005*, 42). O niektorých budovách sa píše ako o neobvyklom dispozičnom riešení stavby (*Vallašek 1999*, 64).

A práve táto skutočnosť vyvoláva u viacerých rozporuplné reakcie. Sú aj takí, ktorí z tohto dôvodu spochybňujú, že ide o kláštorný areál (*Koszta 2008*, 339–357). V našom príspevku, by sme chceli na túto problematiku ponúknuť nový pohľad. Romantická predstava o benediktínoch v 19. storočí a s tým spojené predstavy o ich živote a architektúre prekryli skutočne historické videnie tejto problematiky. Väčšina literatúry k benediktínskemu rádu na našom území vznikla ku koncu 19. a začiatku 20. storočia a bola ovplyvnená názormi svojej doby (*Gajdoš 2018*, 141). Hodnotenie kláštornej architektúry nie je možné robiť na základe konštatovaní vychádzajúcich z romantického idealizmu, ale len v komparácii s podobnou architektúrou v priestore stredovýchodnej alebo i západnej Európy. V našom priestore nevzniklo nič, čo by už nebolo postavené v iných oblastiach Európy. Tento monastický import nám potom môže dať odpoveď na nami kladené otázky. Naším cieľom nie je oponovať už publikovaným názorom na problematiku Kláštora sv. Martina na Pažici (*Slivka 1993*, 56; *1996*, 199). Chceme ponúknuť vlastný pohľad a vlastnú interpretáciu niektorých nájdených objektov a to v komparácii s monastickým stavebným hnutím v iných častiach nášho kontinentu.

Kláštor sv. Martina v širších súvislostiach

Z roku 1274 sa zachovala dohoda medzi spišským prepoštom Muthmerom (Mutimírom) a Sasmi zo Spišského Podhradia, potvrdená spišským županom magistrom Rolandom, o hraniciach majetkov Spišskej Kapituly, v ktorej sa spomína: „*Et sic in ipsa magna via, veniens iuxta monasterium beati Martini, vadit versus villam Saxonum de Suburbio. – A tak tou istou bradskou prechádza popri kláštore sv. Martina a smeruje k osade Sasov z Podhradia*“ (*Vallašek 1999*, 61). Z tejto písomnej zmienky sa dozvedáme dve zásadné skutočnosti, že Podhradie bola dedina Sasov a kláštor bol zasvätený sv. Martinovi. Už zmienka o Sasoch, ktorí obývali Podhradie, ale aj širšie okolie nám naznačuje, že odpovede na otázky miestneho kláštora sv. Martina nebude možné pravdepodobne hľadať inak ako v optike saského monastického štýlu. Práve misionárske hnutie saských (anglosaských) mníchov, ktorí šíрили kresťanstvo v kontinentálnej Európe naznačuje istú cestu, ktorá by mohla pomôcť osvetliť históriu kláštora sv. Martina na dnešnej Pažici, ale aj začiatky a dôvody vzniku Spišskej kapituly a neskôr biskupstva. Tento prípad saskej dediny a veľmi podobnej kláštornej architektúry nachádzame ešte pri jednom „benediktínskom kláštore“ na Slovensku a to v Klížskom Hradišti. Máme tak zhodnú etnicko – monastickú situáciu na dvoch miestach (*Gajdoš 2017*, 110). Anglosaskí mnísi sa líšili od íroškótskych najmä v tom, že mali užší vzťah s Rímom a pápežstvom a snažili sa o zavádzanie episkopálneho modelu Cirkvi, teda diecézneho. Keďže ich územie na britských ostrovoch bolo súčasťou Rímskej ríše mali hlbší vzťah k rímskej integrácii po príklade Rímskej ríše a z toho vychádzajúcemu centralizovanému modelu Cirkvi. Ich najznámejším predstaviteľom bol sv. Bonifác (672–754), ktorý ako saský mních a misionár, bol poverený pápežom Gregorom II. aby zreorganizoval cirkev v Bavorsku a Sasku tým, že kláštorný model írsko-keltskej cirkvi pretransformuje na diecézny. Naproti anglosaskej misii íroškódská misia presadzovala úplnú nezávislosť od centralizovania Cirkvi na Rím a rímsky liturgický rítus, ale pápežstvo mali vo veľkej úcte. Pri svojom individualizme vychádzali práve z apoštolskej tradície, kde jednotliví apoštoli vytvorili im vlastné liturgické zvyklosti – ríty, ktoré opierajúc sa o apoštolskú autoritu predstavovali silný protiklad k rítu, ktorý sa skôr hlásil k svetskému modelu Rímskej ríše a jej administratívne usporiadaniu (*Ratzinger 2000*, 130–134). V komparácii s kláštorm v Klížskom Hradišti sa otázka miestnych obyvateľov Sasov javí ako podstatná, pretože v prostredí klížskeho kláštora ide s najväčšou pravdepodobnosťou o prevahu saského monastického vplyvu (*Gajdoš 2017*, 110). Možno teda vysloviť hypotézu, že i v prípade kláštora sv. Martina na Pažici ide na začiatku o saský (anglosaský) kláštor, ktorý mal byť neskôr transformovaný na benediktínsky. Kláštor sv. Martina tak isto, ako mnohé iné benediktínske kláštory na Slovensku, ale i v priestore Európy mal minimálne jednu prebenediktínsku fázu (*Gajdoš 2017*, 38). Zdá sa však, že k úplnej zmene regule nikdy neprišlo, čoho dôvodom bol vznik kapituly. Aj autor výskumu identifikoval dve stavebné techniky pri výstavbe kláštorných budov. Staršia fáza bolo kamenné murivo spájané hlinou a mladšia maltovou zmesou (*Slivka 2013*, 81).

Názor o dvoch hlavných fázach vo vývoji kláštora (prebenediktínsku a benediktínsku) nám potvrdzuje aj kalendárium Spišského misála – *Missale Scepusiense* a jeho sanktorál. V kalendáriu sa nachádza podľa Kútnika skupina mníchov pustovníkov v tomto poradí: „... sv. Pavol, prvý pustovník, sv. Anton Veľký, opát, sv. Albín, opát – biskup, sv. Augustín, mních, sv. Hilár, biskup, mučeník, sv. Egíd, opát, sv. Gál, opát, sv. Kolombán, opát, sv. Pirmin, opát, sv. Martin, mních

—opát a turský biskup, *Piati bratia mučeníci a sv. Otmar, opát. Táto vrstva pustovníkov, ku ktorej treba pripočítat' aj sv. Bonifáca (Winfrida), opáta a biskupa mučeníka, sv. Cyrila mnícha a Metoda opáta* – biskupa, ako aj sv. Vojtecha, biskupa – mnícha a mučeníka, obsahuje čelných predstaviteľov európskeho apoštolského misijného diela (*Kútnik 2005, 45*). Ide teda o svätcov mníchov-biskupov, ktorí však nežili podľa benediktínskej Regule. Časť z nich žila podľa Regule Kolumbánovej, ďalšia časť podľa Regule Augustínovej alebo iných mníšskych pravidiel z východu. Práve tento rehoľný obraz môže byť obrazom mníšskych pravidiel v prvej fáze života Kláštora sv. Martina, keď tam ešte nebol vyhranený čisto benediktínsky ráz života. Išlo pravdepodobne o saský misijný kláštor. Možno predpokladať, že najneskôr v 12. storočí prišlo k modifikácii kláštora pravdepodobne na spôsob života podľa *regule mixta*. Teda do života kláštora vstupuje pravdepodobne z časti benediktínsky charakter života. Tento benediktínsky vplyv je totiž cítiť v samotnom kalendáriu Spišského misála: „*Osobitnú vrstvu v tomto misáli tvorí okruh sviatkov benediktínskych svätcov. Sv. Benedikt, patriarcha mníšstva na Západe, má v ňom dva sviatky: 21. marca Benedikta vyznavača a 11. júla Prenesenie ostatkov sv. Benedikta (Translatio). Sv. Školastiku, sestru sv. Benedikta a zakladateľku ženskej rehole, slávil ako pannu 10. februára. Okrem toho 15. januára mal sviatok vyznavač Maurus, význačný žiak a pomocník sv. Benedikta*“ (*Kútnik 2005, 45*). Je tiež pozoruhodné konštatovanie M. Neumanna, že samotné kalendárium neobsahuje všetkých tých svätých, ktorí sa nachádzajú v sanktorále, teda v samotnom misáli v časti o svätých. Tam sa nachádzajú navyše formuláre k sv. Menasovi a sv. Walpurgu (*Neumann 2014, 25*). A práve tieto dve mená sú mimoriadne dôležité. Kalendárium ich síce neuvádza, ale to je pochopiteľné, pretože ide podľa nášho názoru už o romanizované – latinizované kalendárium z druhej kláštornej fázy. Táto iniciatíva bola súčasťou veľkej reformy benediktínov, ktorú nariadil svojou bullou *Benediktina* pápež Benedikt XII. v roku 1337. Hoci sa za základnú požiadavku pápeža pokladá zvolanie všeobecnej kapituly a modifikácia kláštornej architektúry, vo svojej podstate išlo o latinizáciu a silnú integráciu benediktínskych kláštorov. Na našom území bol touto úlohou poverený hronskobeňadický opát Sigfríd I., ktorý v tejto veci navštívil dvakrát Avignon, kde sídlil v tom čase pápež. Stalo sa tak v roku 1340 a 1344. Pod vplyvom pápeža zvolal v roku 1342 kapitolu uhorských benediktínov do kláštora na Vyšehrade, kde presadil ako predsedajúci tejto kapituly väčšinu pápežských nariadení (*Gajdoš 2017, 102*). Práve toto je obdobie, ktoré zásadným spôsobom ovplyvnilo aj kláštor sv. Martina na Pažici a podľa nás to bol začiatok jeho konca. Vtedy začína latinizácia liturgie, transformácia kalendárií, ale aj prestavba architektúry na latinský štýl. A. Vallašek datoval druhú, murovanú fázu kláštora do 14. storočia (*Slivka 2013, 81*). Možno sa len domnievať, že tento vplyvný opát, ktorý požíval priazeň viacerých pápežov a kráľov, presadzoval aj na Spiši reformovaných benediktínov.

V sanktorále misála sú však zachované ešte staršie texty – *propria*, ktoré sú reliktom podľa nás pôvodnej mníšskej tradície, pred benediktínskej reformy. Práve úcta k sv. Walpurgu je dôležitá, pretože ide o anslosaskú inzulárnu sväticu z 8. storočia, ktorá sa ako rodná sestra sv. Bonifáca dostala so svojimi dvoma bratmi a priateľkami na misijnú cestu medzi kontinentálnych Sasov a Bavorov. Narodila sa v roku 710 v anglickom Devonshire a zomrela v Bavorskom Heidenheim v roku 779/780, kde bola opátkou v kláštore. Je pochopiteľné, že jej úcta v saskom prostredí nemohla spolu s úctou k jej bratovi Bonifácovi opátovi a biskupovi chýbať. To je ale jedna z možných indícií o napojení kláštora na anglosaský misijný priestor. Mnohí autori ju zaraďujú do okruhu benediktínskych svätých, ale nie je tomu tak. Vychádzajú pritom z jej prítomnosti v kalendáriách iných benediktínskych kláštorov. Jej sviatok sa uvádza napr. v Rajhradských kalendáriách R 385, R 347 a R 581 na dátum 25. februára (*Klesnilová 2009, 48*). V Spišskom misáli v tento deň uvedená nie je a je tam prázdny deň – *féria*. To by mohlo znamenať, že jej spomienka bola z nejakého dôvodu odstránená. Spomienka na jej brata sv. Bonifáca zostala a to 7. júla (*Neumann 2014, 18–24*).

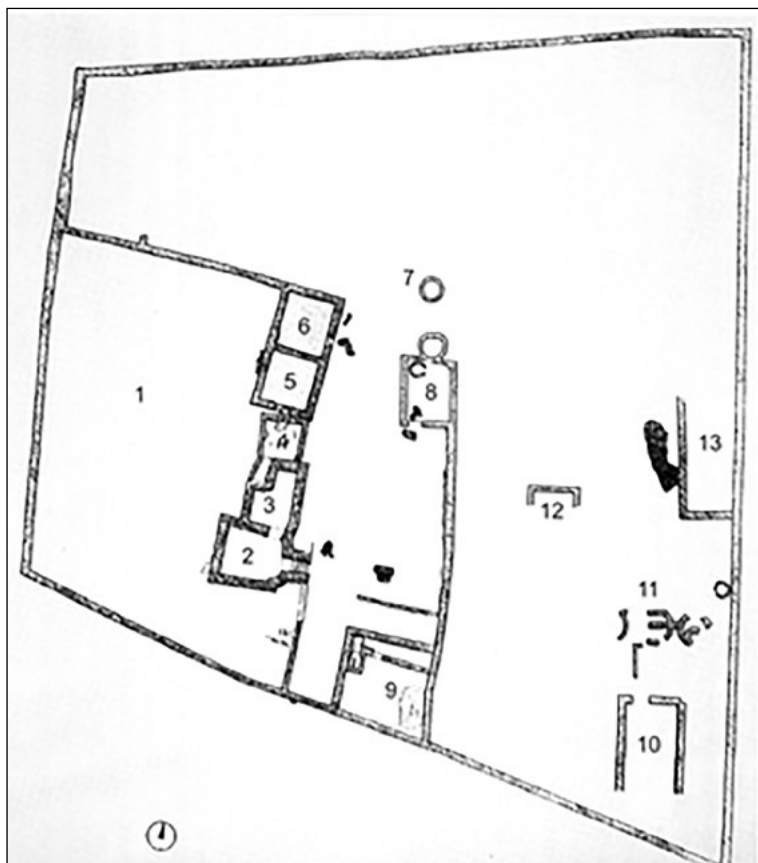
V kalendáriu Spišského misála nachádzame ešte jeden možný dôkaz o prvom kláštornom období, ktorý nám odкрýva aj možnú históriu katedrály. V Spišskom misáli je formulár o sv. Menasovi. Bol to vojak v Egypte, ktorý odišiel k púštnym otcovi. Počas prenasledovania za cisára Diokleciána bol v roku 295 chytený a sťatý. Jeho telo najprv ukrývala jeho sestra. Sv. Atanáž biskup v Alexandrii mal sen kde sa nachádza jeho telo. Vyložili ho na ťavu a išli ho pochovať. V jednom mieste však ťava postála a nechcela ísť ďalej. Tam ho pochovali. Na tom mieste vyrazil zázračný prameň. Vznikol tam kláštor a najväčší ranokresťanský kostol v Egypte. Jeho rozmery boli úctyhodné: bol 67 m dlhý a 32 m široký. Priečna loď mala rozmery 50 m dĺžku a 20 m šírku. Toto miesto s hrobom sv. Menasa sa stalo Lurdami koptského kresťanstva v 4.–6. storočí. Dnes ide o mesto Abu Mena. Je pozoruhodné, že jeho úcta sa našla v Spišskom misáli. Svedčí to o možných vplyvoch koptskej cirkvi na naše územie.

Je tam však zaujímavá ešte jedna skutočnosť. Sv. Menas má svoj sviatok 11. novembra (<https://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Menas.html>, 20. 1. 2017). To by ale znamenalo, že v kláštore slávil v rovnaký deň aj sviatok sv. Menasa aj sviatok sv. Martina. V kalendáriu Spišského misála sa však uvádza už len sv. Martin. Myslíme si, že pokiaľ by bol mal sv. Menas svoj sviatok v iný deň, ako 11. novembra, bol by zostal v kalendáriu podobne ako iní východní pustovníci, ako napr. sv. Anton Veľký. Predpokladáme, že na dátume 11. november bol najskôr sv. Menas a až neskôr po úprave kalendária v 14. storočí ho nahradil sv. Martin. Ak zvolíme metódu hypoteticko-deduktívneho postupu, tak môžeme stanoviť hypotézu, o ich vzájomnej výmene na dátume 11. novembra. Je potrebné ju verifikovať a to sa nedá z listinných materiálov, ale len z iných prameňov. Môže nám poslúžiť k tomu solárnotitulárna metóda – STPCHM.¹ Pomocou nej si overíme, na aký dátum je otočená katedrála sv. Martina. Práve 13. storočie bolo charakteristické výstavbou reprezentatívnych kláštorných kostolov. A to je aj pravdepodobné obdobie stavby katedrály sv. Martina, ktorá mala byť postavená v rokoch 1245–1273, teda hneď po tatarskom vpáde, ale na mieste staršieho kostola. V tomto období sa už pripisuje katedrále patrocínium sv. Martina. Je to ale ešte pred benediktínskou reformou a pred latinizovaním benediktínskych kalendárií. Už na prvý pohľad na rozdiel od kláštorných budov, ktoré sú orientované na sever, sa azimut osi katedrály nachádza východným smerom. Použitím programu STPCHM zistíme, že solárny azimut katedrály je približne 96,36° SV. Tento azimut však nezodpovedá dátumu 11. november, ako by sme očakávali pre patrocínium sv. Martina. Na tento dátum v roku 1250 by bol azimut približne 116,66° SV. Rozdiel 20° je viditeľný aj voľným okom. Azimut katedrály zodpovedá dátumu 13. február. V tento deň je tiež sviatok sv. Martina z Tours, opáta a biskupa, ale v ortodoxnom liturgickom kalendári (https://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Martin_von_Tours.htm, 20. 1. 2017.). V nevelkej vzdialenosti od katedrály sv. Martina, približne 20 km sa nachádza iný kostol sv. Martina. Ide o kostol v obci Spišské Tomášovce, ktorý bol postavený po roku 1200, prvý krát sa spomína v roku 1250. Teda v dobe, ktorá je takmer totožná s pravdepodobnou dobou výstavby katedrály. Použitím STPCHM zistíme že jeho azimut je približne 97,24°, čo zodpovedá dátumu 13. február pre rozmedzie rokov 1200–1250. Možno teda konštatovať, že takmer súčasne sa stavali približne v rovnakej lokalite dva kostoly sv. Martina a oba boli orientované na dátum 13. februára. Aj kostol v Turčianskom svätom Martine je z toho istého obdobia a je tiež orientovaný na 13. februára. V priestore strednej Európy máme väčšinu kostolov sv. Martina, ktoré boli postavené do 14. storočia orientovaných na 13. februára. To znamená, že orientácia katedrály nie je náhodná, je zámerná a vychádzala zo sýrsko – ortodoxného rítu, ktorý sa používal aj medzi koptami v egyptskej púšti, odkiaľ bol sv. Menas. Je tu teda nepriamy dôkaz, že na dátume 11. novembra bol pôvodne koptský svätec a až asi od benediktínskej reformy sv. Martin z Tours. Podobné kalendárium nachádzame aj v Ostrihomskom misály z roku 1484, kde nechali po reforme na 11. novembra oba sviatky, sv. Martina i sv. Menasa (*Déri 2009*, 17). Táto skutočnosť je ale aj potvrdením, že v Kláštore sv. Martina je treba hľadať tieto koptsko-sýrske vplyvy, ktoré neboli výnimočné, keďže ich dokladá okrem iných aj ostrihomský misál ešte v 15. storočí. Tieto koptské vplyvy by sa mohli prejaviť v hmotnom relikte kláštora teda v architektúre. Výskum spišskej katedrály metódou STPCHM poukázal ešte na jednu závažnú skutočnosť. Orientácia katedrály nebola vymešaná okolo roku 1250, ako sa často uvádza, ale skôr. Podľa nás bola prvá sakrálna stavba na mieste dnešnej katedrály s primárnym patrocíniom sv. Martina z Tours postavená medzi rokmi 1120–1150. Nakoľko nemáme k dispozícii presné GPS azimuty nemôžeme toto datovanie upresniť. Tento poznatok však môže veľa napovedať o premenách sakrálny architektúry v Kláštore sv. Martina v 12. storočí.

Architektúra kláštora a jej možná interpretácia

V rokoch 1975–1977 prebiehal v lokalite Pažica archeologický výskum, ktorý bol ale publikovaný len informatívne (*Soják 2015*, 99). Viedli ho archeológovia Vallašek a Fiala. Napriek tomu poskytujú aspoň základný prehľad o usporiadaní kláštorného areálu. V tejto veci sú mimoriadne cenným prínosom osobné svedectvá doc. Michala Slivku. Dávajú nám možnosť doplniť si niektoré informácie tak povediac z prvej ruky. Hoci sa odkryté budovy všeobecne považujú za kláštor sv. Martina predsa existuje aj iný názor od Kútnika: „*Aj keď sa v objekte nenašiel ambit (rajská zábrada) a kostol (na východnej strane je apsida), v každom prípade ide o budovy, jestvujúce už pred stavbou románskej katedrály a prepoštského paláca, teda o objekt predchádzajúci Spišskú Kapitulou. Odkryté budovy nemožno stotožňovať s kláštrom sv. Martina,*

1 STPCHM – solárnotitulárna, titulárno rítová a precesnochronometrická metóda.

▲ Obr.2. Kláštorový areál (archív autora).

Fig. 2. The monastery area (archive of author)

▲ Obr.3. Posvätný prameň na ostrove Inishglora (zdroj: Wikipédia).

Fig. 3. Sacred spring on the Island of Inishglora (source: Wikipedia)

kupstva a kapituly. V ňom je ústrednou stavbou spišská katedrála sv. Martina. V minulosti severozápadne od katedrály stála rotunda sv. Ondreja a kaplnka Panny Márie ([http://www.terray.sk/?uvod & gid=7, 20. 1. 2017](http://www.terray.sk/?uvod&gid=7,20.1.2017)).²

spomínaným v roku 1274, lebo ten stál na vyššej časti Pažice a na jej južnej strane, kým odkrytý objekt je na nižšej časti Pažice a na jej severnej strane. Kláštor sv. Martina treba hľadať na mieste Pažice pod horným lesíkom, kde je teraz hlboká jama, vyplnená močiarom“ (Kúttnik 2005, 42). Škoda, že Kúttnik neuviedol dôvody, ktoré ho viedli k tvrdeniu, že Kláštor sv. Martina sa nachádzal na inom mieste. My sa budeme preto zaoberať dvoma budovami, ktoré odkryl Fiala a Vallašek. Zdá sa nám v kontexte saského monasticizmu možná aj iná interpretácia. Rozsah tohto referátu nám neumožňuje venovať sa celému kláštornému areálu.

Už pri pohľade na pôdorys kláštora sa ukazujú podľa nás typicky inzulárne prvky kláštornej architektúry. Juhozápadný sakrálny okrsok ma dve typické ostrovné stavby. Tiež stavba severne od tzv. priorského domu je typická saská sakrálna architektúra. V juhovýchodnej časti areálu sú pravdepodobne zbytky typických írskych *clochán*, teda mníšskych chatrčí. Ak zoberieme do úvahy, že stavby sú murované z lomového kameňa technikou ukladania na sucho, môžeme vysloviť domnienku, že ide o írsko-saský typ kláštora s vplyvom niektorých koptských prvkov. Práve stavebná technológia ukladania kameňa na sucho, ale mierne zasypaného len suchou hlinou je typickým inzulárnym spôsobom stavania takýchto objektov. Kláštorový komplex však nemožno nedať do súvislosti s okolitým prostredím tak geografickým ako aj urbanistickým, či sakrálnym. Je postavený na vyvýšenine tesne nad skalným zrazom, ktorý je vysoký pri kláštore približne 22 m. Práve táto výška zrazu určila hĺbku studne, ktorá má 23,5 m. Skalný zraz z juhu a cesta z východu vymedzujú juhozápadné hranice kláštorného areálu. Východne od neho za cestou sa nachádza dnes priestor spišského bis-

² V rokoch 2009–2013 previedla firma Terra s.r.o. georadarový prieskum interiéru aj exteriéru katedrály. Boli lokalizované objekty rotundy sv. Ondreja, kaplnky Panny Márie, ale aj pôvodný ohradný múr.

Kláštorný areál má tvar nepravidelného obdĺžnika: strana západná má dĺžku 57 m, východná 94 m, severná 76 m a južná 86 m. Už tento tvar je dôležitý, pretože na Slovensku nachádzame ešte jeden kláštor, ktorý má taký istý tvar. Ide o kláštor v Hronskom Beňadiku. Takmer všetky predrománske a románske benediktínske kláštorné dispozície majú ten istý pôdorys v celej Európe. Ide o kultový tvar súhvezdia Havran, ktorý bol v mimoriadnej úcte hlavne u Keltov. Kláštory mali za cieľ transformovať predkresťanské kultové miesta (Gajdoš 2017, 39–54). Prijímali pri tom pôvodný tvar, orientáciu, sviatky a ich dátumy, ale dávali im nový kresťanský význam. M. Slivka vidí za lokalizáciou kláštora presný cieľ *desakralizáciu* pôvodného *pabanského kultového miesta – paborok s vyvierajúcimi kyselkami* (Slivka 2013, 80).

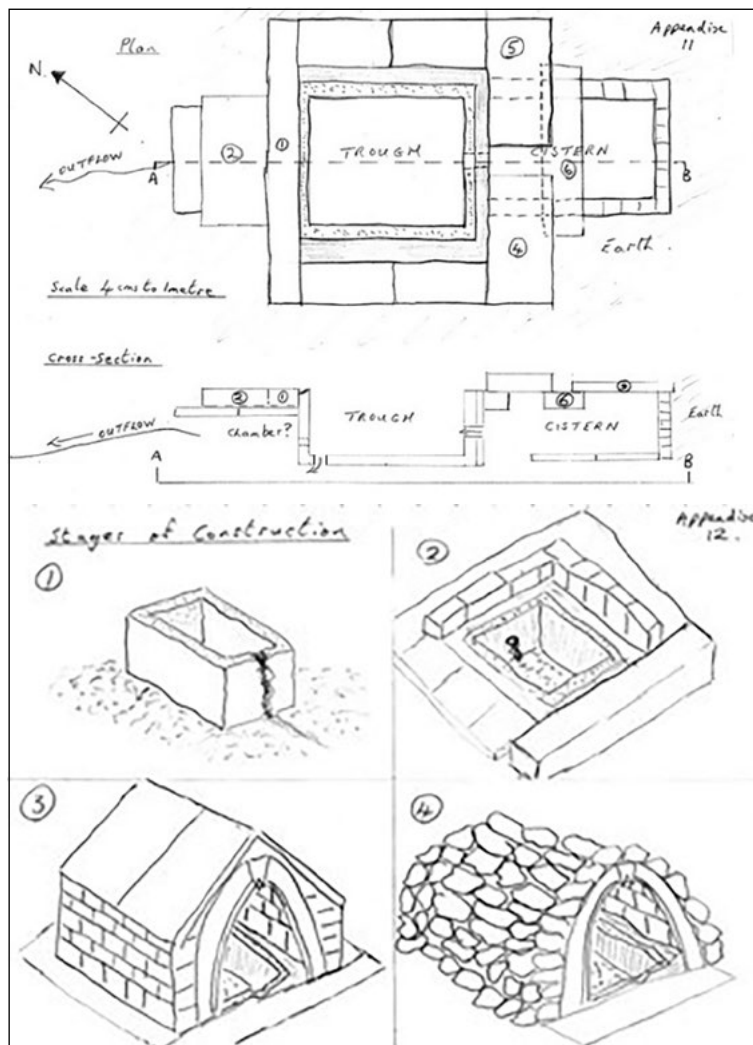
Na obr. č. 2 pod číslom 1 sa v juhozápadnom priestore areálu nachádza pravdepodobne kláštorný sakrálny okrsk, ktorý bol posvätný, najďalej od cesty, otvorený k slnku. Východnú stranu tohto posvätného okrsku tvoria budovy, ktoré možno nazvať analogicky sakrálné. Asi najzaujímavejší z nich je objekt č. 2, ktorý Vallašek identifikoval ako kostol. On tak urobil hlavne na základe jeho orientácie východ – západ. Pri tomto objekte bol nájdený aj travertínový kríž a fragment kruhovej sväteničky (Slivka 2013, 81). Aj tieto nálezy poukazujú na jeho sakrálné využitie. My sa chceme pokúsiť tento objekt identifikovať na základe komparácie.

Svätý Brendan (484–578) ktorý je známy ako veľký moreplavec, navštevoval jednotlivé írské ostrovy v Atlantickom oceáne a konal na nich exorcizmus. Na ostrove *Inishglora*, po írsky *Inis Gluair* – *Čistý/svätý ostrov* v západnom Írsku, založil kláštor v ktorom sa dodnes nachádza takmer identický objekt ako je objekt č. 2. Popri dvoch kostoloch mužskom *Teampall na bhFear* a ženskom (*Teampall na mBan*, (Lawrence 1984, 50-56) a niekoľkých mníšskych kruhových chatrčiach *clochán* posta-

▲ Obr.4. Prekrytá posvätná studňa (<http://www.megalithic.co.uk/article.php?sid=15995>).

Fig. 4. Covered sacred well

▲ Obr.5. Rez posvätným prameňom (<https://townleypark.wordpress.com/author/tonykitto/>).

Fig. 5. The cut through the sacred spring

▲ Obr.6. Kostol na írsky spôsob (<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:StPiran.png>).

Fig. 6. Irish style church

▲ Obr.7. Základy írského kostola (<https://de.wikipedia.org/wiki/Leacanabuaile>).

Fig. 7. Foundations of Irish church

prameňom a preto sa nachádzal v priestore č. 1. Je veľmi pravdepodobné, že existoval ešte pred kláštorom a mnísi ho len modifikovali kamenným obkladom a dali mu nový sakrálny kresťanský význam. Do vybudovania kláštornej studne, mohla byť budova č. 2 aj prameňom vody na denné použitie. Budova č. 3 by potom bola logickým rozšírením tohto prameňa, teda jeho cisternou. Tieto posvätné pramene sa nepoužívali len na nabratie vody, ale hlavne na rituálne očisťovanie. Teda bolo treba do nech vstúpiť a umyť sa, pred konaním bohoslužby. Aj židia mali posvätné umývadlo v jeruzalemskom chráme. Takéto posvätné studničky nachádzame aj pri mnohých koptských chrámoch a stavbách aj na iných miestach.

vil na ostrove posvätnú studňu na sladkú (posvätnú) vodu (*obr. č. 3*). Táto je opradená mnohými legendami a práve ona má takmer ten istý tvar ako má objekt č. 2. V každej mytológii existovali posvätné pramene, žriedla, studne, studničky. Mnohé boli ešte z predkresťanského obdobia. Slúžili na kultové rituály, a neskôr po transformácii miesta na kresťanstvo sa často-krát menili na krstné miesta, krstné pramene. Ich filozoficko-náboženský význam bol v tom, že človek sa z jednej dimenzie do druhej, teda z jedného sveta do iného sveta dostane len cez vodu. V biblickom obraze musia Židia prejsť cez Červené more. Dieťa prichádza na svet cez vodu. Krst ponorením je tiež vyjadrením tejto hlbokjej spirituálnej symboliky. V inzulárnom priestore sú dodnes stovky takýchto posvätných studničiek, pre ktoré používali výraz *Holy Well*, *Monk's Well*, teda svätý prameň, mníšsky prameň (<https://towneleypark.wordpress.com/2014/03/01/monks-well/>). V anglosaskom prostredí mali vlastný výraz *haeligewielle*. Boli to zahĺbené objekty, prevažne nepravidelného poloblúkového tvaru v zadnej časti s rovnou stenou. Boli prekryté buď drevenou strechou, alebo neskoršie klenbou ako ukazuje aj *obrázok č. 4*. Z okolitého priestoru do nich viedlo niekoľko schodov, na Inishglore ich je tiež šesť. Takýto posvätný prameň mal na ostrovoch prevažne tri časti: 1. *trough* – koryto, priestor, do ktorého sa zostúpilo po schodoch, 2. *cisternu*, v ktorej sa zhromažďovala voda a tento priestor bol vždy prekrytý, buď klenbou, ale strechou, 3. časť bola tvorené klenbou, z ktorej odtekala voda preč. (*obr. 5*) Kláštor sa staval blízko takéhoto kultového prameňa. Preto sa prikláňame k názoru, že objekt č. 2 bol posvätným

Ďalšou budovou, pre ktorú existuje komparácia je budova č. 8., ktorú autor výskumu identifikoval ako baptistérium. Je orientovaná takmer sever – juh. Podľa Vallaška má netypický tvar (*Vallašek 1999*, 64). Dovoľme si s toto konštatovanie upresniť. Má až priveľmi typický tvar, ale nie rímskej sakrálnej architektúry, ale saskkej. Súhlasíme však s autorom, že hrúbka múrov približne 0,4 m zrejme slúžila ako základ pre drevenú stavbu. Tento názor zdieľa aj M. Slivka (*Slivka 2013*, 81). Pod drevenou stavbou v saskom a írskom prostredí však treba rozumieť špeciálny druh stavby. A práve takýto príklad uvedieme na nasledujúcom obrázku (*obr. č. 6*). Ide o kostol, ktorý založil sv. Piran († 480) (*Haslam 1998*, 58) a dnes je ako fundátor vyobrazený na okne katedrály v Truro v južnom Anglicku. Práve tento obraz názorne ukazuje, ako takýto kostol drevenej architektúry vyzeral, ale aj to ako asi vyzeral kostol, ktorý je označený ako budova č. 8. Kruhová veža o priemere 3,2 m, ktorú odkryl Vallašek je práve typického rozmeru pre tieto stavby podľa posvätnjej geometrie. Samotná veža neslúžila ako presbytérium vo svojej prízemnej časti. Bolo to bývanie mnícha. Mal tam spáľňu, pracovňu a vrchná časť bola tvorená zvoncou. Ako kostol sa používala len obdĺžniková časť. Tá má v našom prípade rozmery 7 x 6 m. Máme zachovaný krásny pôdorys aj s okolitým priestorom a jeho využitím v írskom prostredí v Leacanabuaile. (*obr. č. 7*) *Vo vnútri obdĺžnikovej, teda sakrálnej časti v severozápadnom rohu sa našlo ohnisko s priemerom 1,3 m s bruškovitým ústím na východnej strane* (*Vallašek 1999*, 64). Podľa nákresu vnútro tohto objektu bolo o 0,35 m nižšie ako vnútorný priestor. V tomto prípade ide s najväčšou pravdepodobnosťou o krstný prameň. Dôležitá je aj jeho orientácia. Pokrstený vychádza smerom na východ. Súhlasíme s tým, že tento kostol slúžil ako baptistérium, ale len jeho obdĺžniková časť. Nesúvisí však podľa nás so studňou, ako sa autor domnieva, ale pravdepodobnejšie s posvätným prameňom, teda budovou č. 2 a 3.

Rozsah tejto práce nám neumožňuje venovať tomuto kláštoru viac priestoru, aj keď by to bolo potrebné. Túto štúdiu venujeme doc. Michalovi Slivkovi k jeho životnému jubileu. Otázka kláštora sv. Martina na Pažici mu je zvlášť blízka, keďže ide o jeho rodný kraj.

Záver

Kláštor sv. Martina na Pažici je zatiaľ len na okraji historického bádania. Historici sa rôznia v názoroch na jeho architektúru. Naším cieľom bolo ponúknuť nový možný pohľad na architektúru i dejiny samotného kláštora a okrajovo i katedrály sv. Martina. Naše výskumy poukazujú na existujúce indície a spojitosti so saským monastickým prostredím. V tejto novej optike sme sa pokúsili aj interpretovať tri budovy toho kláštorného areálu. V komparácii s inými veľmi podobnými objektmi sme poukázali na nové možnosti ich interpretácie. Myslíme si, že budova, ktorú autor výskumu A. Vallašek identifikoval ako kostol, by mohla byť posvätným prameňom. Budova, ktorú on interpretoval ako baptistérium by mohla byť zložená z dvoch častí. Okrúhla časť je základ pre drevenú vežu, ktorá slúžila ako byt pre mnícha a obdĺžniková časť bola samotným kostolom s možným krstným prameňom.

Bibliografia

- Gajdoš, J. 2017*: Genéza benediktínskeho monasticizmu v stredovýchodnej Európe na základe písomných, archeologických a kunsthistorických prameňov. Dizertačná práca. FF UK, Bratislava.
- Gajdoš, J. 2018*: Hronskobeňadický kláštor a jeho prestavba Franzom Stornom. Hronský Beňadik.
- Haslam, W. 1998*: St. Piran & His Oratory: The History of a Celtic Saint. Penzance: Oakmagic Publications, 58 s.
- Klesnilová, J. 2009*: Proměny liturgické části středověkého kalendáře: možnosti a východiska multidisciplinárneho studia. Diplomová práca. Brno: Masarykova univerzita FF.
- Koszta, L. 2008*: 11.századi bencés monostor a Szepeségben? In: Századok, roč. 142, č. 2. s. 339–357.

- Kútnik, J. 2005:* Benediktíni na Slovensku v IX.–XI. storočí. In: Kresťanský stredovek Slovenska. Bratislava. s. 42.
- Neumann, M. 2014:* Vypovedacia schopnosť stredovekých kalendárií na príklade Spišského misála. In: *Historia nova* 8, Bratislava.
- Slivka, M. 1993:* Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. In: *Archeologia Historica*, 18.
- Slivka, M. 1993:* Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát. In: *Archeologia Historica*, 21.
- Soják, M. 2015:* Spiš svedectvo archeológie. Nitra. s. 99.
- Vallašek, A. 1999:* Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulou. In: *Pamiatky a múzeá*, č. 2, Bratislava. s. 61–65.

Internetové zdroje:

<https://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Menas.html>, dňa 20.1.2017.

https://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Martin_von_Tours.htm, dňa 20.1.2017.

<http://www.terray.sk/?uvod&gid=7>, dňa 20.1.2017.

<https://townleypark.wordpress.com/2014/03/01/monks-well/>, dňa 19.1.2017.

Summary

The Saint Martin Monastery in Pažica hasn't yet received an appropriate attention from historians. Therefore, there is not a universally accepted view on the origins of its architecture. The aim of this paper is, therefore, to further elaborate the discussion on the architecture as well as the history of this monastery. I believe, that there are some links and indications on the Saxon monastic environment. From this view I tried to interpret three buildings of this monastery. I believe that the building, which the excavator A. Vallašek identified as church, could be a sacred well. The building, which he interpreted as a baptistery could have been made of two parts. The rounded structure is in my opinion the foundation for wooden tower, which served as a habitation for monk and the rectangular structure was the single standing church with baptismal spring.

KLÁŠTORNÉ ZÁHRADY V STREDOVEKU

Martin Neumann*

*IIN VYKK, Inštitút na výskum kultúrnej krajiny: Suchá nad Parnou, martin.neumann@invykk.sk

Abstract: Medieval Monastery Gardens. The object of this study is aimed at the medieval monastery gardens. The author deals with the role of gardens within monastic rules and their position in the monastic complexes. The great attention is laid to the Sankt Gall plan and Ground plan of Canterbury Abbey as well as the spectrum of cultivated plants within monastery gardens. This could be identified not only by archaeobotanical analysis, but also by collecting and recording of once cultivated plants which naturally infiltrated to the surroundings of monasteries.

Keywords: Middle Ages, Monasteries, Gardens, Garden Archaeology

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá vývojom kláštorných záhrad v stredoveku. Sleduje ich ukotvenie v kláštorných rehoľiach, vznik funkcie záhradníka a zakomponovanie záhrad do komplexu kláštorných budov. Pozornosť je kladená na dva zachované plány opátstiev v Sankt Gallene a Canterbury ako i spektrum pestovaných rastlín v rámci kláštorných záhrad. To môže byť identifikované nielen archeobotanickou analýzou, no i sledovaním pôvodne kultivovaných rastlinných druhov, ktoré po zániku kláštorov prenikli do širšieho okolia.

Kľúčové slová: stredovek, kláštory, záhrady, záhradná archeológia

Úvod

„A Pán, Boh, ho vykázal z raja Edenu, aby obrábal zem, z ktorej bol vzatý“ (Gen 3, 23).

Fenomén záhrad sa objavuje už pri koreňoch židovského i kresťanského náboženstva. Záhrada vysadená Bohom-Stvoriteľom v kraji Eden je kľúčovou súčasťou stvoriteľského mýtu. Tu sa za denného vánku prechádzal Boh, sem bol umiestnený prvý ľudský pár, tu sa odohrali udalosti ovplyvňujúce a predznamenaávajúce z náboženského hľadiska ďalší chod ľudských dejín (Gen 3, 1–24). S vyhnaním prvého ľudského páru z Edenu určil Boh Adamovi jeho údel – aby obrábal zem, z ktorej bol vzatý (Gen 3, 23). Nie je preto prekvapujúce, že častým motívom stredovekých iluminácií či nástenných malieb bol Adam s rýľom či motykou obrábajúci zem (sekundovala mu Eva s praslicou). Naplňal sa tak prísľub, ktorý dal Boh Adamovi: „V pote svojej tváre budeš jesť svoj chlieb...“ (Gen 3, 19). S odkazom na stvoriteľskú činnosť Boha bola najrýdzejším a najušľachtilejším spôsobom, ako tak robiť, práca v záhrade. Napodobujúc stvoriteľský akt, zakladali už prví kresťanskí mnísi malé záhrady, ktoré sa veľmi skoro vyvinuli v neoddeliteľnú súčasť stredovekých kláštorov (Mills 2015, 517).

2. Počiatky kláštorných záhrad

Zárodky kláštorných záhrad možno v náznakoch nájsť už v počiatkoch mníšskeho hnutia. Prví egyptskí eremiti totiž neodchádzali ďaleko do púšte, no vyhľadávali opustené a odľahlé miesta priamo v nílskom údolí, kde sa mohli venovať poľnohospodárstvu (Meynaert 1986, 25). Niektorí pustovníci dokonca odmietali prijímať potravu upravovanú ohňom – jedinou alternatívou tak bola konzumácia bylín a zeleniny.¹ Mnoho eremitov si preto v blízkosti svojich prí-

1 PL 21, 410B, 411D

bytkov udržovalo vlastné zeleninové záhradky. Takú mal svätý aj Anton Pustovník (251–356), o ktorej vieme vďaka jeho žiakovi Hilarionovi (*McLean 1980*, 14). Ten osobne navštívil pustovňu, kde žil svätý Anton. Pri opise tohto miesta spomenul aj záhradu (*bortulum*) s malými stromčekmi (*arbusculas*) a viničom (*vites*), ktoré svätý Anton sám posadil (*ipse plantavit*). Opodiaľ dokonca vykopal malé jazierko (*piscinam*), ktoré malo slúžiť na zavlažovanie.² Vlastnú záhradu za bránami mesta Sinope mal i svätý Fokas (?–303/305?). Vďaka amasejskému biskupovi Asteriovi vieme, že po tom, čo Foka zabili jeho prenasledovatelia, bol pochovaný do hrobu, ktorý si v záhrade vykopal sám Fokas deň predtým.³

Pustovníci vo svojich záhradách nepestovali len nenáročnú zeleninu. Zriedkavejšie bolo možné naraziť aj na palmy či ovocné stromy. Tie vo svojej záhrade spomína mních menom Copres (4. st.), o ktorom vieme, že stromy aj sám zasadil.⁴ Starostlivosť o väčšie či menšie záhrady však nezostala vyhradená len pre pustovníkov. S cieľene zakladanými záhradami či dokonca ovocnými sadmi sa možno stretnúť už v prípade prvej cenobitickej komunity založenej Pachomiom (292–348) v egyptskom Tabannesi. Z listu egyptského biskupa Ammona, adresovanému alexandrijskému patriarchovi Theofilovi, možno vyčítať, že v blízkosti kláštora pri brehu Nílu sa nachádzala zeleninová záhrada. Tú dopĺňal ovocný sad, ako sa možno dozvedieť z Pachomiových nariadení pre tunajšiu komunitu mníchov. V nich prvýkrát vystupuje aj funkcia záhradníka – *bortulanus*. Len ten mal rozhodovať o tom, kto si môže odnieť plody z kláštornej záhrady (*Goebiring 1986*, 169; *Goebiring 1999*, 47).⁵

Tradícia pestovania a udržiavania záhrad sa preniesla i na európsky kontinent. Jej odraz nachádzame v mnohých mníšskych reholiach, ktoré vznikli v priebehu celého stredoveku. V Majstrovej reholi (*Regula Magistri*), ktorú zostavil neznámy opát pár desaťročí pred Benediktovou rehoľou, bolo už explicitne uvedené, že je vhodné, aby sa v rámci múrov kláštora nachádzalo *furnum, macinam, refrigerium, hortos, vel omnia necessaria*.⁶ Samotný Benedikt (480–543/547) pri koncipovaní svojho súboru pravidiel pre mníšsku komunitu len pozmenil znenie Majstrovho nariadenia. Aj v dôsledku toho je zmienka o záhradách len veľmi kusá a zaradená k ostatným zariadeniam, ktoré mal každý kláštor nevyhnutne obsahovať. K nim svätý Benedikt zaradil prívod vody, mlyn, remeselné dielne, záhradu – *hortus* a pekáreň.⁷ Uvedené nariadenie však len petrifikovalo existujúci stav – veď už v kláštore v Subiacu mal sv. Benedikt menšiu ružovú záhradu, kde umŕtvoval svoje telo (*Nichols 2003*, 39).

Hoci Benediktova rehoľa nešpecifikovala osobu, ktorá sa mala starať o kláštornú záhradu, v iných súčasných reholiach sa konkrétne menuje funkcia záhradníka (*bortulanus*). Tá sa objavuje aj v reholi, ktorú spísal Izidor Sevillejský (cca 560–636). Uvedené boli dokonca aj jeho povinnosti – mal udržiavať záhradné ohrady, úle, mal sa starať aj o rozličné semená a dohliadať na čas, kedy sa má aká plodina siať či žať. Rovnako stanovil, aby mal kláštor zadnú bránu, cez ktorú by sa dalo vojsť priamo do záhrady.⁸ Záhradu spomínala aj rehoľa Vigília Diacona (*Regula orientalis*) v súvislosti so zákazom svojvoľného odnášania zeleniny.⁹ Povinnosti záhradníka opisoval aj Ordo Cluniacensis pochádzajúci z 11. storočia. Desiata kapitola upravovala pozíciu záhradníka v rámci mníšskej komunity. Ten mal byť podriadený cellariovi a len on mohol rozhodnúť, aké plodiny sa môžu vyniesť zo záhrady. Rovnako bola regulovaná dĺžka pobytu záhradníka v záhrade – nemohol tu zostať počas obeda či počas hodín. Výnimku mohol udeliť len prior (*zur Nieden 2008*, 259).¹⁰ Totožné nariadenie možno nájsť aj u Ulricha z Cluny v tretej knihe jeho *Consuetudines cluniacenses*.¹¹ O niečo podrobnejšie upravoval vzťah kláštorného záhradníka opát benediktínskeho kláštora v Hirsau – Viliam. Rozhodovacia právomoc nad kláštornou záhradou prináležala výhradne priorovi. Ak boli dopestované plody zrelé na oberanie, alebo bolo treba vyplieť záhony, musel o tom záhradník upovedomiť priora. Rovnako aj cellarius musel žiadať o povolenie na zber bylín či plodov zo záhrady. Ak bolo nutné nárazové nasadenie väčšej

2 PG 23, 46B

3 PG 40, 303C–D

4 PL 21, 431D

5 PL 23, 76B. Praecepta LXXXIII

6 PL 88, 1052B

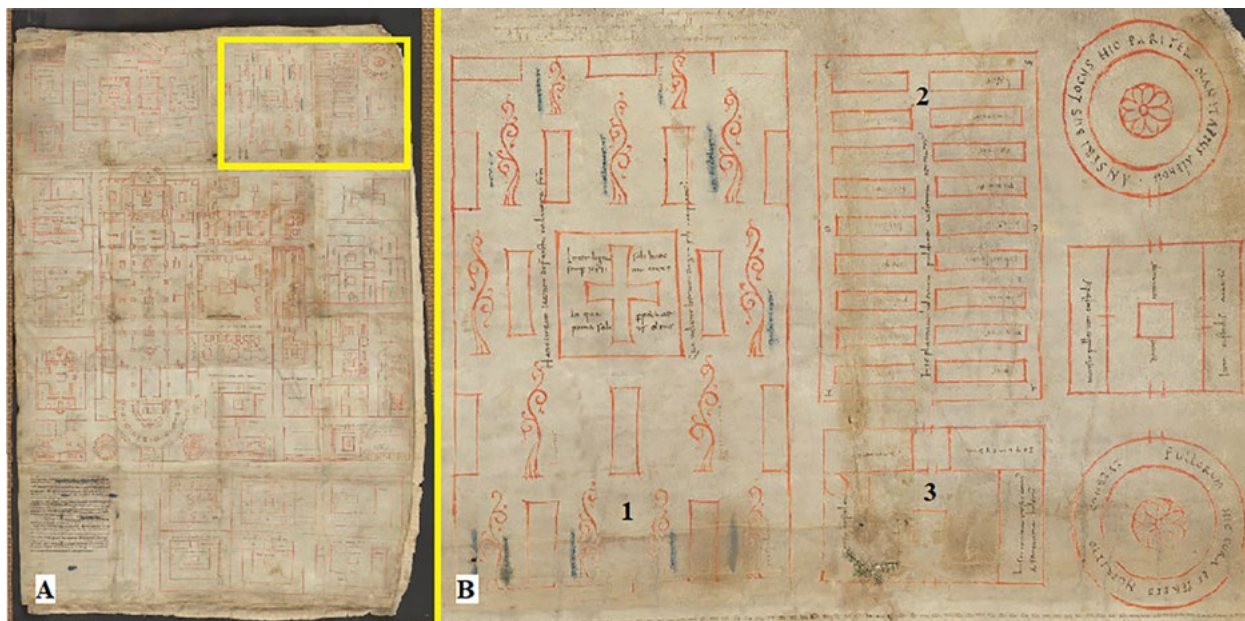
7 V texte rehole nie je explicitne uvedené, o aký typ záhrady malo ísť. PL 66, 899–900C–D, Caput LXVI

8 PL 83, 890B–C, Caput XX

9 V tejto súvislosti nemožno zaprieť inšpiráciu Pachomiovou rehoľou. PL 50, 380C

10 Vet. Dis. Mon., Liber II, 155.

11 PL 149, 763A

▲ Obr. 1. Sanktgallenský plán (A). V žltom rámečku vyznačený priestor so záhradou a cintorínom. Vo výreze pravo (B) je znázornený cintorín s centrálnym krížom a ovocnými stromami (1), vedľa neho je zeleninová záhrada so záhonmi (2). Južne od nej mal stáť dom záhradníka (3), zdroj: <http://www.stgallplan.org/recto.html>.

Fig. 1. Plan of Sankt Gall (A). The area with cemetery and garden is highlighted in the yellow frame. In the cutout (B) is cemetery with central cross and fruit trees (1), beside garden with vegetable beds (2). To the south from the garden a gardener's house had to be located, source: <http://www.stgallplan.org/recto.html>.

pracovnej sily, mali byť k potrebným úkonom určení niekoľkí konverši.¹² Z obdobia vlády Karola Veľkého je v prípade opátstva v pikardskom Corbie doložený údaj, podľa ktorého sa o odburiňovanie záhonov s pórom, šarlotkou, cibuľou a cesnakom mali starať poddaní z majetkov opátstva (Guérard 1844, 449).

3. Vzhľad a umiestnenie záhrad

Uvedené mníšske rehole síce upravovali starostlivosť o záhradu, no konkrétne informácie o pestovaných plodinách, veľkosti či umiestnení záhrad obchádzajú mlčaním. Z tohto hľadiska sú nedoceneniteľným prameňom zachovaný stredoveký plán kláštora v Sankt Gallene (obr. 1). Takzvaný sanktgallenský plán, ktorý bol zhotovený na počiatku 9. storočia pre sanktgallenského opáta Gozberta (alebo jeho synovca), predstavuje ideálne rozvrhnutie štruktúry celého kláštorného komplexu s podrobným sprievodným textom (Foltýn – Sommer 2014, 91). Jeho autor, najpravdepodobnejšie reichenauský opát Haito, doň v súlade s princípom autarknosti kláštora zakomponoval aj niekoľko záhrad. Do juhovýchodného rohu celého ohradeného komplexu zasadil autor plánu zeleninovú záhradu – *hortus*.¹³ Tá pozostávala z deviatich párov dlhých obdĺžnikových záhonov, ktoré boli delené úzkymi uličkami. Vďaka stručným popisom možno zrekonštruovať plánované rozvrhnutie pestovaných plodín. Medzi nimi sa nachádzala cibuľa (*cepas*), cesnak (*alias*), pór (*porros*), šalotka (*ascolonias*), zeler (*apium*), petržlen (*petrosilium*), koriander (*coliandrum*), trebulka (*cerefolium*), kôpor (*anetum*), hlávkový šalát (*lactuca*), mak (*papaver*), saturejka (*sata regia*), reďkovka (*radices*), paštrnák (*pastinachus*), mrkva (*magones*), kel (*caulas*), repa (*beta cicla*) a čerňuška/kmín (*gitto*) (Keller 1844, 32; Landsberg 1996, 38; Fischer-Benzon 2012, 185–186).¹⁴ Západne od zeleninovej záhrady sa nachádzala niekoľkoizbová stavba, ktorá poskytovala prístrešie pre záhradkára, jeho pomocníkov a zároveň slúžila ako sklad nástrojov a semien (Keller 1844, 32).

12 PL 150, 1115B–C

13 Písmená slova *hortus* sú umiestnené v pravidelných vzdialenostiach po vnútornom obvode záhrady – tri zo severu, tri z juhu. Pozri napr. Landsberg 1996, 38.

14 Je možné, že názvy rastlín boli do záhonov vpísané dodatočne, pričom ich autor mohol vychádzať z karolínskeho *Capitulare de villis*. Pozri MacDougall 1986, 34.

Zo severnej strany susedil so zeleninovou záhradou cintorín. V jeho areáli zreteľne vidno okrem centrálného kríža päť radov hrobov určených pre mníchov, čo potvrdzuje i krátky text.¹⁵ Medzi nimi sú umiestnené abstraktné tvary stromov s krátkymi popismi. Tie prezrádzajú, že tu mala rásť jablňo (*malaris*), hruška (*perarius*), slivka (*prunarius*), pínia (*pinus*), oskoruša (*sorbarius*), mišpula (*mispolarius*), vavrín (*laurus*), gaštan (*castenarius*), figa (*figus*), dula (*guduniarius*), broskyňa (*persicus*), lieska (*avellenarius*), mandľovník (*amendelarius*), moruša (*murarius*) a vlašský orech (*nugarius*) (Keller 1844, 35; Landsberg 1996, 38). Cintorín tak zároveň plnil aj funkciu ovocného sadu.

Minimálne rozmery záhonov na sanktgallenskom pláne však s určitosťou nemohli uživiť celú kláštornú komunitu. Je preto nutné uvažovať aj o existencii ďalších záhrad, ktoré dokázali naplniť túto potrebu. Skutočný stav by mohla objasňovať listina reichenauského opáta Walafrida zo septembra roku 843, z ktorej možno získať údaje o ročných dodávkach potravín pre kláštor. Len z blízkeho Stechebornu malo 40 vinohradníkov posadiť pre mníšsku komunitu 12 riadkov póru, žiaci celiaria mali zasadiť 6 riadkov.¹⁶ K tomu treba pripočítať 6 riadkov pre vrátnika (*portarius*) a špitálnika (*hospitarius*).¹⁷ Ďalší spôsob zabezpečenia potrebných plodín osvetľuje účtovná kniha z 13. storočia pochádzajúca z opátstva Beaulieu v anglickom Hampshire. Pestovanie liečivých bylín, zeleniny a ovocia sa podľa záznamov neobmedzovalo len na presne vymedzené územie v rámci kláštora, no bola využitá každá voľná plocha – napríklad medzi chlievmi a remeselnými dielňami sa nachádzali záhony a úle (Meyvaert 1986, 35).

V severovýchodnom rohu kláštorného komplexu sa nachádzala ďalšia, rozmerovo menšia záhrada, ktorá priliehala k domu lekára (obr. 2). O jej účele vypovedá nielen jej poloha v susedstve infirmária, no i nápis *herbularius* (bylinová záhrada) vinúci sa centrálnou uličkou medzi dvoma radmi záhonov.¹⁸ Zo všetkých záhrad, ktoré boli zakreslené do celkového plánu kláštora, bola táto záhrada najmenšia. Sem mali byť vysadené byliny cenené predovšetkým pre ich medicínske účinky (Arshall 2002, 80). Tak ako zeleninová záhrada, aj táto bola delená na dva rady záhonov, ktoré dopĺňalo osem záhonov pozdĺž záhradnej ohrady. Druhy bylín, plánovaných pre jednotlivé záhony, prezrádzajú krátke popisy – ľalia (*lilium*), ruža (*rosas*), vlčí bôb (*fasiolo*), saturejka (*saturegia*), mäta kučeravá (*costo*), senovka grécka (*fena graeca*), rozmarín (*rosmarino*), mäta (*menta*), šalvia (*salvia*), ruta (*ruta*), mečík (*gladiola*), mäta sivá (*pulegium*),

Obr. 2. Stredovekí lekári potrebovali k liečbe liečivé rastliny. John Arderne, anglický lekár a chirurg (1307–1392), sediaci v záhrade s liečivými rastlinami, naplňa svoju skrinku s liečivami. Obrázok pochádza z diela *Mirror of Phlebotomy and Practice of Surgery* (prelom 14. –15. storočia), zdroj: http://special.lib.gla.ac.uk/manuscripts/search/detail_cfm?ID=34586.

Fig. 2. Medieval doctors needed herbs for healing. John Arderne, english doctor and surgeon (1307–1392), sitting in the medical garden refills his medical box. Illustration comes from *Mirror of Phlebotomy and Practice of Surgery* (14th–15th century AD), source: http://special.lib.gla.ac.uk/manuscripts/search/detail_cfm?ID=34586.

¹⁵ *Hanc circum jaceant defuncta cadavera fratrum, qua radiante iterum regna poli accipiant* (Keller 1844, 34).

¹⁶ Pór patril k základnej zložke mníšskej potraviny počas celého roka.

¹⁷ WUB I, č. 108, s. 124–126.

¹⁸ Úlohou mníchov bolo poskytovať lekársku starostlivosť svojim spolubratom ako i laikom. Už Cassiodorus vo svojom diele *De Institutione Divinarum Litterarum* vyzýval mníchov, ktorí sa vyznali v liečení, aby sa naučili využívať liečivé účinky rastlín (PL 70, 1146C). Za tým účelom boli v kláštoroch zakladané záhrady, kde boli pestované liečivé rastliny. V roku 1130 však bolo na clermontskom koncile ustanovené, že mníši a kanonici nesmú vykonávať lekárske a právnické povolanie. V dôsledku toho sa lekárska starostlivosť v kláštoroch preniesla na laikov. V súvislosti s tým sa na univerzitách začala vyučovať medicína (Heinrich et al. 2012, 16; Shephard 2015, 270).

huľavníkovec (*sisimbria*), rímska rasca (*cumino*), ligurček (*lubestico*) a fenikel (*feniculum*) (Keller 1844, 29; Fischer-Benzon 2012, 185). Hoci uvedený zoznam bylín predstavuje len ideálny plán *pro futuro*, s veľkou pravdepodobnosťou sa už vtedy spomínané rastliny v pôvodnom kláštore pestovali. Dokladali by to početné knihy s medicínskym zameraním známe z kláštornej knižnice v Sankt Gallene, ktoré mohli mníchom slúžiť ako návod pre liečbu ich spolubratov. Jednu z kníh daroval knižnici tunajší opát Grimaldus, ktorého záľubu v starostlivosti o záhradu môže naznačovať dedikácia básne s názvom *Hortulus*, ktorú mu venoval reichensauský opát Walafrid Strabo (Prioreschi 2003, 176). Ten nielenže ospieval ním pestované rastliny a plodiny (šalvia, ruta, palina, fenikel, kosatec, ligurček, krkoška, ľalia, mak, mäta, betonika, zeler, repík, ambrózia, kocúrnik, ruža, reďkovka, tekvice, melóny), no v úvodnej časti spomenul aj ťažkosti spojené so starostlivosťou o záhradu – starosti s obrábaním pôdy, odburiňovaním či neželanými zvieracími návštevníkmi (McLean 1980, 18; Strabo 2009, 22–93). Spektrum rastlín, ktoré uviedol Walafrid, takmer úplne korešponduje so zložením záhradných záhonov na sanktgallenskom pláne.

Pri komponovaní kláštorných záhrad sa mohli mnísi, prinajmenšom od 9. storočia, pridŕžiavať existujúcich predlôh (zur Nieden 2008, 344). Už Karol Veľký sa v jednom zo svojich kapitulárov – *Capitulare de villis vel curtis imperialibus* – podrobne venoval spravovaniu kráľovských majetkov.¹⁹ Tie mali byť zabezpečené po každej stránke. Spomenutý kapitulár preto zahŕňal aj zoznam 73 rastlín a 16 ovocných stromov, ktoré mali byť pestované v záhradách (*in horto*) a ich plody mali v kráľovských falciach zásobovať neustále sa presúvajúci kráľovský dvor. Ich funkcia však nespočívala len výhradne v distribúcii kulinárskych pochutín, no zároveň poskytovala základné potreby pri liečiteľstve či naplňaní liturgických úkonov. Neprekvapuje preto, že všetky tu spomenuté ovocné stromy nachádzame aj na sanktgallenskom pláne – jablňo (*pomarius*), hrušku (*pirarius*), slivku (*prunarius*), oskorušu (*sorbarius*), mišpulu (*mespilarius*), gaštan (*castanarius*), broskyňu (*persicarius*), dulu (*cotonarius*), liesku (*avellanarius*), mandľovník (*amandalarius*), morušu (*morarius*), vavrín (*laurus*), pínii (*pinus*), figu (*figus*), vlašský orech (*nucarius*) a čerešňu (*ceresarius*).²⁰

Ďalší unikátny náčrt pôdorysu kláštora pochádza z anglického Canterbury z roku 1165. Zámerom jeho autora, benediktínskeho mnícha Gervasia, bolo predovšetkým zobrazenie plánovaného vodovodného systému. Pri podrobnom náčrte nového vodovodu sa však jeho autor nevyhol nutnému zachyteniu celého kláštorného komplexu, ktoré doplnil, tak ako v prípade sanktgallenského plánu, sprievodným textom. Na pláne je tak možné rozoznať rajský dvor, necessarium, infirmarium, príľahlé hospodárske budovy, blízky rybník ako i vodná nádrž pri laickom cintoríne. Jedna z vetiev vodovodu mala viesť aj cez *herbarium*, ktoré ležalo východne od rajského dvora. Jeho umiestnenie pri infirmariu naznačuje, že pravdepodobne išlo o záhradu s liečivými rastlinami.²¹ Ak neberieme do úvahy niekoľko naznačených stromov v juhovýchodnom cípe kláštorného areálu, autor plánu nezaznamenal v rámci múrov kláštora žiadnu ďalšiu záhradu. Na zásobovanie kláštora však pravdepodobne slúžil príľahlý ovocný sad (*pomarium*), vinica (*vinea*) a pole (*campus*), ktoré priliehali ku kláštoru zo severu (McLean 1980, 22).

K ďalším, dodnes málo preskúmaným, prameňom odhaľujúcim spektrum pestovaných plodín v kláštorných záhradách patria i posunky používané mníchmi pri komunikácii v rámci klauzúry. Niektoré z nich boli zachytené v reholiach jednotlivých rádov. V *Ordo cluniacensis* sú takto uvedené znaky pre hrušky, jablká, pór a horčicu.²² Oveľa inštruktívnejšia je v tomto ohľade regula Viliama z Hirsau z konca 11. storočia, ktorá uvádzala posunky pre na-

19 *Capitulare de villis* sa považuje za východiskový zdroj pre záhradu opisovanú Walafridom Strabom ako i pre sanktgallenský plán (Dopsch 1916, 50).

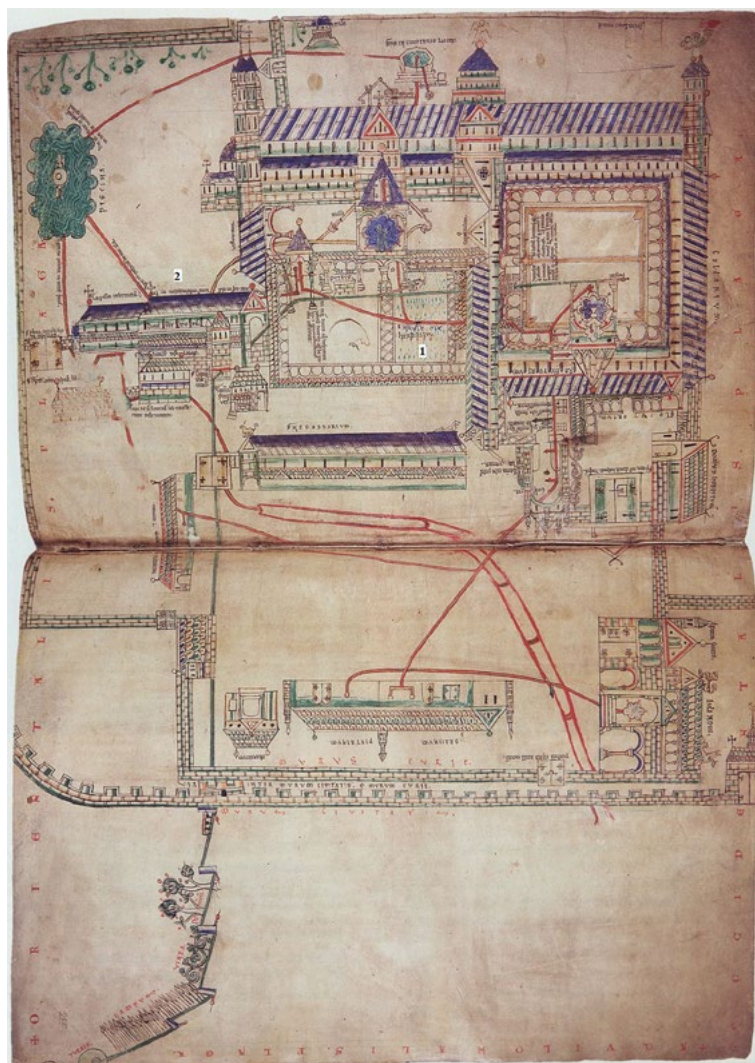
20 MGH, Leges, *Capitulare de villis imperialibus*, s. 187. Z ostatných rastlín bola uvedená ľalia (*lilium*), ruža (*rosa*), senovka (*fenigrecum*), mäta kučeravá (*costum*), šalvia (*sabzia*), ruta (*ruta*), palina abrotanová (*abrotanum*), uhorka siata (*cucumis*), tekvica (*pepo*), melón (*cucurbita*), vľčí bôb (*fasiolum*), rasca čierna (*cimium*), rozmarín (*ros marinum*), rasca lúčna (*careium*), cícer baraní (*cicerum Italicum*), morská cibuľa (*squilla*), mečík (*gladiolus*), diablík (*dragantea*), bedrovník anízový (*anesum*), kolokvinta obyčajná (*coloquentida*), otočník (*solsequia*), kôprovník (*ameum*), silum (?), hlávkový šalát (*lactuca*), čeruška/kmín (*gii*), vresovec (*eruca alba*), kapucínka (*nasturtium*), repík (*parduna*), mäta sivá (*pulegium*), archangelika (*olisatum*), petržel (*petresilinum*), zeler (*apium*), kôprovniček (*leusticum*), borievka (*savina*), kôpor (*anetum*), fenikel (*fenicolum*), slnečnica (*intuba*), jasenec (*diptamnium*), horčica biela (*sinape*), saturejka (*satureia*), huľavníkovec (*sisimbrium*), mäta (*menta*), mäta dlholistá (*mentastrum*), palina pravá (*tanazita*), kocúrnik (*nepta*), zemežľč (*febrejugia*), mak (*papaver*), repa (*beta*), kopytník (*vulgigina*), ibištek (*mismalva*), slez (*malva*), mrkva (*carvitas*), paštrnák (*pastenaca*), loboda (*adripia*), mrlík (*blidas*), kaleráb (*rucaculum*), kel (*caulum*), cibuľa (*unio*), cesnak (*brilla*), pór (*porrum*), reďkovka (*radix*), cesnak askalonský (*ascalonica*), cibuľa (*cepa*), marena farbiarska (*uarentia*), artičoka kardová (*cardo*), bôb (*faba maior*), hrach (*pisum Mauriscum*), koriander (*coriandrum*), krkoška (*cerfolium*), mliečnik prehánavý (*lacterida*).

21 Umiestnením i názvom sa záhrada na pláne kláštora v Canterbury podobá záhrade s liečivými rastlinami (*herbularius*) na sanktgallenskom pláne. Naproti tomu však jeho autor neuviedol názvy pestovaných rastlinných druhov.

22 *Vet. Dis. Mon., Liber II*, 170.

sledujúce plody (Capita X–XIII): hruška (*pirum*), dula (*cotanum*), broskyňa (*persica*), mišpula (*nespila*), orech (*major et minor nux*), hrozno (*botrus*), slivka (*maior et minor prunus*), čerešňa (*cerasus*) a jahody (*fragum*).²³ Spomenuté boli i plody cudzokrajných stromov – *pomum cedrinum* – pravdepodobne pomaranče či citróny, figy (*ficus*) a gaštany (*castanea*).²⁴ Spomedzi zeleniny je uvedené celé spektrum druhov. Na prvom mieste stál pór (*porrum*), ktorého znak korešpondoval so všeobecným znakom pre zeleninu. Svedčilo by to o nadmernom pestovaní tejto plodiny, ktorá slúžila ako základ potravy pre mníchov. K ďalším pestovaným plodinám patrili tekvice (*pepo*), ruta (*ruta*), fenikel (*feniculum*), kôpor (*aneto*), zeler (*apium*), šalvia (*salvia*), hlávkový šalát (*lactuca*), trebuľka (*ceraefolium*), petržlen (*petrosilinum*), režucha (*nasturtium*), mak (*papaver*), ľalia (*lilium*), ruža (*rosa*), yzop (*ysopus*), palina (*abrotanum*), palina (*absinthium*), reďkovka (*rasa*), repa (*rapum*), zázvor (*gingiber*) a kadidlo (*thuris*).²⁵ S veľkou pravdepodobnosťou prezentoval tento zoznam spektrum pestovaných plodín v kláštore v Hirsau na konci 11. storočia. Podobné zoznamy posunkov existovali v mnohých kláštoroch, predovšetkým benedikťnských a cisterciáckych po celej Európe (bližšie pozri Jarecki 1988; Těšinská-Lomičková 2016).

K lokalizácii záhrad, no i k identifikovaniu ich vzhľadu, prípadne i pestovaných rastlinných druhov, výrazne napomáha archeológia. Prítomnosť záhrad je z archeologického hľadiska indikovaná najmä prostredníctvom štruktúr, ktoré sú zvyškami po ohraničení jednotlivých záhonov (Sloth – Hansen – Karg 2012, 28). Názorne to ukázal výskum v areáli augustiniánskeho kláštora v anglickom Hulle. Vďaka zahĺbeniu záhonov do pôdy a ich vyplneniu kompostom sa nielenže podarilo presne stanoviť priebeh jednotlivých záhonov, no i prostredníctvom archeobotanickej analýzy identifikovať pestované druhy (Coppack 1993, 79). Z územia bývalého Uhorska sú archeologické doklady o kláštorňích záhradách len veľmi skromné. Počas výskumu karmelitského kláštora v bývalom Budíne boli objavené základy múru obkolesujúceho kláštorňú záhradu. Tá sa nachádzala bezprostredne na juh od cintorína, ktorý priliehal k presbytériu kláštorňého kostola Milosrdnej Matky. Šírka záhrady dosahovala 33 m, obmedzená

Obr. 3. Plán opátstva Canterbury z roku 1165. Naľavo od centrálneho (väčšieho) rajskeho dvora ležal menší rajskeý dvor, čiastočne využívaný ako záhrada s liečivými rastlinami (herbarium – 1). Priamo oproti tejto záhrade bolo infirmarium (2), zdroj: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bc/Eadwine_psalter_-_Waterworks_in_Canterbury.jpg.

Fig. 3. Ground plan of Canterbury Abbey from 1165. Smaller cloister is situated to the left from the central cloister garth. This smaller cloister was used as medical garden (herbarium – 1). Across the garden stood infirmary (2), source: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bc/Eadwine_psalter_-_Waterworks_in_Canterbury.jpg.

23 PL 150, 943C-944A

24 PL 150, 944A-B

25 PL 150, 944B-945B

výskumná plocha však nedovolila stanoviť jej dĺžku. Pri severnom múre záhrady sa podarilo objaviť 5 m dlhý žľab, ktorý mohol slúžiť na zavlažovanie záhrady. Odpovede na otázky o druhu kláštornej záhrady, pestovaných plodinách či distribúcií záhonov (ak nejaké boli) však archeologický výskum neposkytol (Benda 2003, 142).

4. Identifikácia pestovaných druhov

Najlepším ukazovateľom pestovaných a preferovaných plodín v kláštorných komunitách sú najmä písomné prameňe. Tie poskytujú jednoznačný dôkaz o existencii vlastných kláštorných záhrad a v nich pestovaných rastlinných druhoch. Takéto údaje poskytli v prípade Westminsterského opátstva účtovné knihy pochádzajúce zo 14. storočia. Tie zaznamenali predovšetkým plodiny, ktoré sa vďaka prebytku v kláštorných záhradách a sadoch mohli predať, či naopak, museli byť kvôli nedostatku dokúpené. Tak je možné s určitosťou konštatovať, že v záhradách opátstva sa pestovali jablká, hrušky, bôb, cesnak, konope, yzop, pór, cibuľa a hrozno. Prísun špecifických plodín (a tým pádom aj ich pravidelné pestovanie) bol v opátstve vyžadovaný aj pre konkrétne sviatky v roku – na sviatok sv. Jána mali byť zabezpečené fazule, o mesiac neskôr na sviatok sv. Jakuba jablká. Na vigíliu pred sviatkom sv. Vavrinca sa mal zaobstarať dostatok sliviek, hrušiek, orechov a mišpúl. Takmer rovnaká ponuka plodín mala byť pripravená aj počas pôstu s tým rozdielom, že sa k nim pridali aj bližšie nemenované byliny. O nich podávajú účtovné záznamy opátstva len kusé informácie. Zo zakúpených liečivých rastlín boli v spomenutých ľalia, ruža, palina, sladík obyčajný, listnatec kopinatý, kôpor, čakanka, rumanček a mak (Harvey 1992, 104–105).

Odhliadnuc od písomných prameňov umožňujú odhaliť paletu pestovaných rastlinných druhov predovšetkým metódy archeológie. Možnosti pri jej identifikácii ukázala analýza rastlinných makrofosílií pochádzajúcich z odpadových jám a z kuchynskej podlahy dominikánskeho konventu sv. Olofa so švédskom Skänninge (Alanko – Uotila 2017). Týmto spôsobom sa podarilo v kuchynských priestoroch odhaliť zvyšky kôpru, uhoriek, levandule, majoránu, bielej horčice a tymiánu. V odpadovej jame boli nájdené aj zvyšky bôbu, reďkovky, šalátu, petržlenu, malín a čiernych ríbeziel (Lindeblad 2010, 301). Činnosť archeológov umožnila identifikovať existenciu záhrady a paletu pestovaných druhov aj v areáli bývalého kláštora rádu sv. Brigity vo fínskom Naantali. Jeho materský kláštor sa nachádzal na druhom brehu Baltského mora vo švédskej Vadstene (Alanko 2017, 12). Počas archeologického výskumu kláštorného kostola v rokoch 1997–1998 bolo získaných niekoľko vzoriek pre makrofosílnu analýzu. Tie dovolili vyčleniť v stredovekej histórii kláštora dve navzájom rozličné obdobia. Obdobie pred založením kláštora v Naantali (pred rokom 1443) bolo reprezentované len 2 makrofosílnymi zvyškami rastlín. K nim patril mrľík biely (*Chenopodium album*) a borievka obyčajná (*Juniperus communis*), čo dokladá existenciu otvorenej krajiny využívanéj pravdepodobne na chov dobytky (Alanko – Uotila 2017, 52). Spektrum rastlinných zvyškov sa v predreformačnom období existencie kláštora (1443–1500) výrazne obohatilo, pravdepodobne v dôsledku existencie blízkeho špitála, ktorý vyžadoval množstvo liečivých rastlín. Ako nová sa objavila jahoda obyčajná (*Fragaria vesca*), malína (*Rubus idaeus*), blen čierny (*Hyoscyamus niger*), ľubovník škvrnatý (*Hypericum maculatum*) a zástupca rodu fialiek (*Viola sp.*). Najvýraznejšie poukazuje na cieľnú kultiváciu, a teda i existenciu kláštornej záhrady, blen čierny. Výhonky a semená silne jedovatého blenu boli už v starovekom lekárstve známym anestetikom (Lewis – Elwin-Lewis 2003, 711; Watt 2014, 321; Chevallier 2016, 221; Alanko – Uotila 2017, 53). K lekárskeým účelom sa pravdepodobne používali aj v záhradách pestované jahody, hoci tie mohli byť zbierané aj vo voľnej prírode. Do sortimentu medicínskych rastlín sa dostali práve v období stredoveku najmä kvôli svojim diuretickým účinkom (Chevallier 2016, 213). Ich pestovanie v rámci ohradených záhrad zachytil v 1. štvrtine 15. storočia aj anonymný hornorýnsky maliar na obraze *Malej rajskej záhrady* (Hagen – Hagen 2001, 9). Ako medikament na potlačenie horúčky a chrípky mohli slúžiť aj maliny (Alanko – Uotila 2017, 52). Liečivými účinkami disponovala aj borievka, ľubovník a fialky.

Tradicia záhradkárenia má dlhú tradíciu i na Jutskom polostrove, a to prinajmenšom od vikingského obdobia. Najväčšie a najreprezentatívnejšie súbory makrofosílnych zvyškov pochádzajú však z kláštorného prostredia – z dominikánskeho kláštora v Odense, františkánskeho kláštora v Svendborgu a z cisterciánskeho opátstva v Øm. Spektrum doložených semien reprezentuje kôpor voňavý (*Anethum graveolens*), lieska obyčajná (*Corylus avellana*), figovník obyčajný (*Ficus carica*), jahoda obyčajná (*Fragaria vesca*), ostružina malinová (*Rubus idaeus*), baza čierna (*Sambucus nigra*),

pamajorán obyčajný (*Origanum vulgare*) a ostružina černicová (*Corylus fruticosus*) (Karg – Robinson 2002, 139). Z neskorostredovekého opátstva v Øm pochádzajú zvyšky kozonohej hostcovej (*Aegopodium podagraria*), kapusty čiernej (*Brassica nigra*), buku lesného (*Fagus sylvatica*), orecha kráľovského (*Juglans regia*), jablk (*Malus spec.*), slivky čerešňoplodej (*Prunus cerasifera*), slivky domácej (*Prunus domestica*), broskyne obyčajnej (*Prunus persica*), ostružiny černicovej (*Rubus fruticosus*) a brusnice (*Vaccinium spec.*) (Karg – Robinson 2002, 140). Nemožno však predpokladať, že všetky uvedené druhy boli v stredoveku cielene pestované v areáli kláštora. V prípade niektorých druhov mohlo ísť o divé, nezúšľachtené formy, ktoré sa dostali na jedálny lístok kláštorných spoločenstiev. Reálne využitie pri stravovaní dokladá pôvod archeobotanickej vzorky v prípade dominikánskeho konventu v Odense, ktorá pochádza z bezprostrednej blízkosti kláštornej kuchyne (Jensen 1986, 42–43). Najhojnejšie zastúpenou kultivovanou rastlinou bola baza čierna (*Sambucus nigra*), doložená už z počiatku 13. storočia. Do rovnakého obdobia bolo možné zaradiť aj nálezy mliečnika prehánaveho (*Euphorbia lathyris*) a divozelu (*Verbascum sp.*). Z neskoršieho obdobia (1250–1350) boli identifikované zvyšky jahody obyčajnej (*Fragaria vesca*), kôpru voňavého (*Anethum graveolens*), ľanu siateho (*Linum usitatissimum*), maku siateho (*Papaver somniferum*) a vresny močiarnickej (*Myrica gale*). O ich využití na kuchynské účely niet pochyb. Vresna sa používala ako jedna zo základných ingrediencií do piva.²⁶ Mak nachádzal svoje uplatnenie predovšetkým v medicíne. Spoločne s blenom čiernym a jedlovcom vytvárali veľmi účinné anestetikum používané v stredoveku pri chirurgických zákrokoch (Bacon – Wilkinson 2003, 1).

Paletu rastlinných makrozvyškov poskytlo niekoľko vzoriek odobratých z drenážneho kanála benediktínskeho opátstva v škótskom Paisley. Systém odvodných kanálov bol postavený v priebehu 14. storočia, no svoju funkciu stratil už v nasledujúcom storočí, kedy bol zanesený naplaveninami z blízkej rieky. Hoci mnohé semená sem mohli byť zanesené vodou z blízkej rieky, zistené spektrum rastlín sa nápadne podobá skupine rastlín pestovaných k medicínskym účelom. V tomto prípade išlo o lastovičník väčší (*Chelidonium majus*), mliečnik prehánavý (*Euphorbia lathyris*), bolehlav škvrnitý (*Conium maculatum*) a mak siaty (*Papaver somniferum*). S veľkou pravdepodobnosťou boli tieto rastliny pestované v záhrade, ktorá poskytovala svoje produkty pre kláštorné infirmarium. Avšak aj ďalšie rastlinné makrozvyšky možno spájať s mníšskym prostredím. Štiavec alpský (*Rumex pseudoalpinus*), nazývaný aj ako mníšska rebarbora, sa používala k príprave šalátov. Rovnako i chren dedinský (*Armoracia rusticana*) niesol v stredoveku prívlastok *mountarde des moines* – horčica mníchov. Okrem liečivých rastlín boli v Paisley identifikované aj zvyšky póru, cibule a kapusty, najtypickejšej prísady mníšskych jedál. Z kláštorných sadov môžu pochádzať kôstky z jablák a sliviek (Dickson 1996, 25–29).

K určeniu v stredoveku pestovaných rastlín či stromov nie je nevyhnutné nasadzovať archeologické metódy. Škandinávski a anglickí bádatelia si všimli, že v blízkosti zaniknutých stredovekých kláštorov či priamo v ich ruinách možno dodnes nájsť rastlinné druhy známe z kláštorných záhrad. Pôvodne cielene kultivované druhy po zániku kláštorov uchytili v ich okolí a dnes ich možno nájsť ako divo rastúce druhy. Sledovanie a zaznamenávanie výskytu rastlinných druhov v okolí bývalých kláštorov môže v dôsledku toho podať výpoveď o zložení kláštorných záhrad. Tento postup je využívaný zatiaľ len v škandinávskych krajinách, no bez problémov by sa dal aplikovať aj v inom prostredí. P.A. Åsen identifikoval v Trondheimskom fjorde na ostrove Tautra, pôvodnom sídle (dnes už zaniknutého) cisterciatského kláštora, relikty po kláštornej záhrade vo forme prežívajúcich jabloní a čremiech (*Prunus padus*) (Åsen 2009, 235). Tento kláštor bol už pritom v stredoveku známym svojimi bohatými záhradami.²⁷ P.U. Sandvik predpokladá, že biskupské sídlo Erkebispesgården v Trondheime bolo zásobované ovocím práve z tohto blízkeho ostrova (Sandvik 2000, 90). Za niekoľko posledných sto rokov sa podarilo v areáli bývalého cisterciatského kláštora zachytiť niekoľko druhov rastlín, ktoré mohli byť súčasťou kláštornej záhrady. Patrí k nim orlíček obyčajný (*Aquilegia vulgaris*), sedmokráska (*Bellis perennis*), prvosenka (*Primula veris*) a baza čierna (*Sambucus nigra*). Stredoveký pôvod môžu mať aj slivky, hrušky, egreše a ríbezle (Åsen 2009, 235). Rekonštruovať paletu rastlín a stromov pestovaných v kláštorných záhradách v Nórsku a príľahlej časti Švédska sa podujal vo väčšom meradle uskutočniť už spomínaný P.A. Åsen. Porovnávaním dodnes rastúcich rastlín v areáloch zaniknutých kláštorov sa mu podarilo identifikovať niektoré rastlinné druhy, ktorých výskyt možno spájať s aktivitami kláštorov (Åsen 2009). Ako modelové príklady možno uviesť bývalý cisterciatský kláštor Hovedøya v Osle a premonštrátsky kláštor sv. Olafa v Tønsbergu (oba

26 Minimálne od 10. storočia n. l. sa v oblasti dolného Rýna varilo pivo – *gruit*, ktorého hlavnou surovinou bola práve vresna (Nelson 2014, 16).

27 Pestovali sa tu najmä višne a jablone.

vznikli v priebehu 12. storočia). Kláštor Hovedøya je dodnes známy svojou bohatou flórou, ktorej však výrazne napomohli miestni obyvatelia vysádzaním domnelých „stredovekých“ rastlinných druhov. Identifikácia skutočne pôvodnej „stredovekej“ výsadby je preto značne sťažená. V dôsledku toho výskyt rastlinných druhov známych už v stredoveku nemusí nutne odrážať paletu rastlín pestovaných miestnymi cistercitmi v období existencie kláštora (Åsen 2009, 230).²⁸ Bohatú paletu dokladov o pestovaných rastlinných druhoch poskytli i ruiny kláštora sv. Olafa v Tønsbergu. Priamo v ruinách dodnes vo veľkom množstve rastie lastovičník (*Chelidonium majus*) spolu s horčíkom jastrabníkovitými (*Picris hieracioides*). V širšom okolí bývalého kláštora boli objavené alkana farbiarska (*Alkana tinctoria*), vlkovec obyčajný (*Aristolochia clematidis*), balota čierna (*Ballota nigra*), mrlík dobrý (*Chenopodium bonus-henricus*), bolehlav škvrnitý (*Conium maculatum*), psojazyk lekárske (*Cynoglossum officinale*), blen čierny (*Hyoscyamus niger*), srdcovník obyčajný (*Leonurus cardiaca*), slez nebadaný (*Malva neglecta*), deväťsil lekárske (*Petasites hybridus*) a krtičník jarný (*Scrophularia vernalis*) (Åsen 2009, 231).

Záver

Fenomén kláštorňých záhrad má svoje korene v období cirkevných otcov. Z jednoduchých záhonov v blízkosti príbytkov pustovníkov sa v priebehu storočí zmenili na špecializované a upravené záhrady, ktoré nechýbali v žiadnom kláštore. Hoci dnes disponujeme poznatkami z výskumov vo viacerých stredovekých kláštoroch po celej Európe, informácií o záhradách, odhliadnuc od písomných prameňov, je stále poskromne. Pramennú základňu môže do budúcnosti pomôcť rozšíriť nielen archeológia, no i menej deštruktívne metódy. Pozorné sledovanie výskytu rastlinných druhov v širšom či užšom okolí zaniknutých kláštorov poskytuje dobrý odrazový bod pre čiastočnú rekonštrukciu zloženia kláštorňých záhrad. Možno aj vďaka tomu sa do budúcnosti podarí poodhalit' ďalší aspekt vnútorného života kláštorov, ktorý dnes, minimálne v stredoeurópskej literatúre, uniká pozornosti.

Poznámky: Táto štúdia vznikla s podporou projektu APVV-14-0550 Natura et cultura. Koevolúcia človeka a prírodného prostredia v 6. až 2. tisícročí pred n. l. v oblasti severne od stredného Dunaja skúmaná na základe archeologických a environmentálnych prameňov.

Summary

The roots of monastery gardens reach back to the age of Church fathers. First little gardens, or better said vegetable beds, were established by first hermits. Historical accounts concerning life of saints, collected in monumental Patrologia from J.-P. Migne, mention first monks – hermits spending their time with gardening as the most noble, god-like activity (e. g. saint Anthony the Great). These gardens served as a model for the first monasteries. Within closed community of monks, rules were made how to administer the common monk-household. For the first time the office of gardener (hortulanus) came to the light. During the early Middle Ages many monastic rules regulated the duties of gardener. Among them was also the Rule of saint Benedict, which served as the leading thread for the authors of the Sankt Gall plan from the beginning of 9th century AD. Three specific types of gardens can be distinguished on this plan – medical garden (herbularius), garden with vegetable beds (hortus) and orchard, which had to be used as a cemetery for monks. What makes this plan so beneficial for the knowledge of medieval monastery gardens is the text accompanying every bed. Hence we know, which kinds of plants were mostly cultivated by the monks. This can be confronted with archaeobotanical findings of fossilised plant macroremains found within the monastery precincts, especially in the kitchens or directly in the soil under the former garden beds. Very helpful, as the scandinavian archaeologist have already shown, is recording of plants in the surroundings of the former monas-

²⁸ Uvádžame rastlinné druhy s istotou pestované v súčasných kláštorňých záhradách, ktoré boli objavené aj v ruinách kláštora Hovedøya: lastovičník väčší (*Chelidonium majus*), dráč obyčajný (*Berberis vulgaris*), orlíček obyčajný (*Aquilegia vulgaris*), valeriána lekárska (*Valeriana officinalis*), blen čierny (*Hyoscyamus niger*), smohla lekárska (*Anchusa officinalis*), ríbezľa egrešová (*Ribes uva-crispa*), kameňka lekárska (*Lithospermium officinale*), hloh jednozemenný (*Crataegus monogyna*), kocúrnik obyčajný (*Nepeta cataria*), balota čierna (*Ballota nigra*), srdcovník obyčajný (*Leonurus cardiaca*).

teries. Once cultivated plants were not erased after the fall or abandonment of the monasteries, but survived in the ruins of monastery buildings. This method has shown itself as very effective and reliable and could be used all across Europe without any destructive impact on archaeological features.

Bibliografia

- Alanko, T. 2017:* Cloister, Manor and Botanic Gardens in Medieval and Early Modern Finland and Sweden. An archaeological Approach to Garden History. Helsinki.
- Alanko, T. – Uotila, K. 2017:* Gardening and Consumption of Plants in Naantali Cloister (SW Finland) before and after the Reformation. *The Journal of Nordic Archaeological Science JONAS* 19, 43–59.
- Arsdall, A. 2002:* Medieval Herbal Remedie. *The Old English Herbarium and Anglo-Saxon Medicine*. New York – London.
- Åsen, P. A. 2009:* Plants of Possible Monastic Origin, Growing in the Past or Present, at Medieval Monastery Grounds in Norway. *Plants and Culture. Seeds of Cultural Heritage of Europe*. Edipuglia, 227–238.
- Bacon, D. R. – Wilkinson, D. J. 2003:* Great Moments in History of Anesthesiology. In: Healy, T. E. J – Knight, P. R. (ed.): Wylie and Churchill-Davidson´s *A Practice of Anesthesiology*. Boca Raton, 1–16.
- Benda, J. 2003:* Előzetes jelentés a budai középkori karmelita kolostor feltárásától. *Budapest Régiségei* 37, 137–149.
- Coppack, G. 1993:* *Abbeys and Priories*. London.
- Dickson, C. 1996:* Food, Medicinal and Other Plants from the 15th Century Drains of Paisley Abbey, Scotland. *Vegetation Hististory and Archaeobotany* 5, 25–31.
- Dopsch, A. 1916:* Das Capitulare de Villis, die Brevium Exempla und der Bauplan von St. Gallen. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 13, 41–71.
- Fischer-Benzon, R. 2012:* *Altdeutsche Gartenflora*. Bremen.
- Foltýn, D. – Sommer, P. 2014:* Život v benediktinském klášteře – stavební podoba a každodenní rytmus. In: Foltýn, D. et al. (ed.): *Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdciEvropy 800-1300*. Praha, 89–155.
- Goebring, J. E. 1986:* *The Letter of Ammon and Pachomian Monasticism*. Berlin – New York.
- Goebring, J. E. 1999:* *Ascetics, Society and the Desert. Studies in Early Egyptian Monasticism*. Harrisburg.
- Guérard, M. B. 1844:* *Polyptyque de l'abbé Irminon ou Dénombrement des manses, des serfs et des revenus de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés sous le règne de Charlemagne. Tome premier*. Paris.
- Hagen, R.-M. – Hagen, R. 2001:* *15th Century Paintings*. Köln – London – Madrid – New York – Paris – Tokyo.
- Harvey, J. H. 1992:* Westminster Abbey. The Infirmarer´s Garden. *Garden History* 20/2, 97–115.
- Heinrich, M. et al. 2012:* *Fundamentals of Farmacognosy and Phytotherapy*. E-Book.
- Chevallier, A. 2016:* *Encyclopedia of Herbal Medicine*. London.

- Jarecki, W. 1988:* Die „Ars cisterciensium“ im Rahmen der metrischen Signa-Listen. *Revue bénédictine* 98, 329–399.
- Jensen, H. A. 1986:* Seeds and Other Diaspores in Soil Samples from Danish Town and Monastery Excavations, Dated 700–1536 A.D. *Biologiske Skrifter* 26, 1–107.
- Karg, S. – Robinson, D. E. 2002:* Secondary Food Plants from Medieval Sites in Denmark: Fruits, Nuts, Vegetables, Herbs and Spices. In: Viklund, K. (ed.): *Nordic Archaeobotany – NAG 2000 in Umeå*. Umeå, 133–142.
- Keller, F. 1844:* *Bauriss des Klosters St. Gallen vom Jahr 820*. Zürich.
- Landsberg, S. 1996:* *The Medieval Garden*. London.
- Lewis, W. H. – Elvin-Lewis, P. F. 2003:* *Medical Botany. Plants Affecting Human Health*. Hoboken.
- Lindeblad, K. 2010:* Lavendel, hjärtastilla och svarta vinbär. Om medeltida klosterträdgårdar i Östergötland. In: Tagesson, G. et al. (ed.): *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 77, 281–305.
- MacDougall, E. B. 1986:* *Medieval Gardens*. Washington.
- McLean, T. 1980:* *Medieval English Garden*. New York.
- Meynaert, P. 1986:* The Medieval Monastic Garden. In: Macdougall, E. B. (ed.): *Medieval Gardens*. Washington, 25–54.
- Mills, F. A. 2015:* Gardens. Christian Perspective. In: Johnston, W. M./Christopher Kleinheinz, Ch. (ed.): *Encyclopedia of Monasticism*. Abingdon – New York, 517–518.
- zur Nieden, A. 2008:* *Alltag der Mönche. Studien zum Klosterplan von St. Gallen*. Hamburg.
- Nichols, R. S. 2003:* *Pleasure Gardens*. Boston 2003.
- Prioreschi, P. 2003:* *A History of Medicine. Volume V – Medieval Medicine*. Omaha.
- Sandvik, P. U. 2000:* The Vegetarian Part of a Late Medieval Diet. An Example from Erkebispegården – The Archbishop's Palace in Trondheim, Norway. In: Selsing, L. (ed.): *Norwegian Quaternary Botany 2000*, *AmS Skrifter* 16, 85–92.
- Shephard, R. J. 2015:* *An Illustrated History of Health and Fitness, from Pre-History to Our Post-Modern World*. Cham – Heidelberg – New York – Dordrecht – London.
- Sloth, P. R. – Hansen, U. L. – Karg, S. 2012:* Vikinif Age Garden Plants from Southern Scandinavia – Diversity, Taphonomy and Cultural Aspects. *Danish Journal of Archaeology* 1/1, 27–38.
- Strabo, W. 2009:* *On the Cultivation of Gardens. A Ninth Century Gardening Book*. Translation: James Mitchell. San Francisco.
- Těšínská-Lomíková, R. 2016:* *Mluvit mlčky. Znaková řeč ve středověkých kláštorech*. Praha.
- Watt, G. 2014:* *A Dictionary of the Economic Products of India*. Cambridge – New York.

Pramene

- MGH – *Pertz, G. H.* (ed.): Monumenta Germaniae Historica. Legum Tomus I. Hannoverae 1835.
- PG 23 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series graeca. Tomus XXIII. Lutetiae 1857.
- PG 40 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series graeca. Tomus XL. Lutetiae 1863.
- PL 21 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series prima. Tomus XXI. Parisiis 1849.
- PL 23 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series latina. Tomus XXIII. Parisiis 1883.
- PL 40 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series prima. Tomus XL. Parisiis 1845.
- PL 50 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series latina. Tomus L. Lutetiae 1865.
- PL 66 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series latina. Tomus LXVI. Lutetiae 1866.
- PL 70 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series latina. Tomus LXX. Lutetiae 1865.
- PL 83 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series latina prior. Tomus LXXXIII. Lutetiae 1862.
- PL 88 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series latina prior. Tomus LXXXVIII. Lutetiae 1862.
- PL 149 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series secunda. Tomus CXLIX. Lutetiae 1853.
- PL 150 – *Migne, J.-P.* (ed.): Patrologie cursus completus. Series secunda. Tomus CL. Lutetiae 1854.
- Vet. Dis. Mon. – *Marquard H.* (ed.): Vetus disciplina monastica. Parisiis 1726.
- WUB – Württembergisches Urkundenbuch. Band I. Stuttgart 1849.

SVÄTENIE KOSTOLOV A OTÁZKA CIRKEVNO-PRÁVNEHO STATUSU DREVENÝCH KOSTOLOV V STREDOVEKU

Bibiana Pomfyová*

*Mgr. Bibiana Pomfyová, PhD., Centrum vied o umení SAV – Ústav dejín umenia, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava.
Bibiana.Pomfyova@savba.sk

Abstrakt: Štúdia analyzuje tvrdenie, podľa ktorého drevené kostoly neboli v stredoveku konsekrované, len požehnané, z čoho mal vyplývať ich nižší cirkevno-právny status bez farských právomocí. Skúma, na akých argumentoch je toto tvrdenie založené a či je akceptovateľné v kontexte poznatkov o vývoji rituálu vysviacky kostolov a súdobých zmienok o drevených kostoloch. Záver obsahuje stručnú sumarizáciu súčasných poznatkov o stredovekých drevených kostoloch na území Slovenska.

Abstract: This paper challenges the statement, that wooden churches were not consecrated, just blessed, resulting in their lower status under the church law and therefore they were without the parish competences. The question is, which arguments are supporting this statement, and whether we can accept it in the context of our knowledge about the development of church consecration rituals and historical references related to wooden churches. At the end of this paper I summarize the contemporary research dealing with wooden churches in Slovakia.

Kľúčové slová: stredovek, sakrálna architektúra, drevené kostoly, vysviacka kostolov, penitenciály

Key words: Middle Ages, sacral architecture, wooden churches, church consecration, penitential

Pri sledovaní problematiky stredovekej sakrálnej architektúry na našom území sa môžeme v odbornej literatúre opakovane stretnúť s tvrdením, ktoré implikuje, že stavebný materiál a technológia determinovali spoločenský významsakrálnych stavieb. Podľa tohto tvrdenia totiž drevené kostoly nemohli byť na rozdiel od tých murovaných v stredoveku konsekrované, len požehnané, z čoho mal vyplývať ich nižší cirkevno-právny status. Cieľom nasledujúceho textu je preskúmať, o aké argumenty sa toto tvrdenie opiera, či je akceptovateľné a ako sa vlastne formoval rítus konsekrácie kostola.

Asi prvýkrát sa uvedené tvrdenie, či skôr ešte len domnienka o drevených kostoloch objavuje v článku historika Petra Ratkoša z roku 1965 nazvanom *Podmanenie Slovenska Maďarmi*. Autor v ňom analyzoval situáciu na území dnešného Slovenska v 10. až 11. storočí a v súvislosti s feudálnym vlastníctvom cirkvi a šľachty sa okrem iného krátko dotkol i donačnej listiny pre svätobeňadický kláštor z roku 1075. Za najcennejší fakt v tejto listine považoval údaj o kráľovskej kaplnke vojvodu Gejzu v Kňažiciach, ktorá bola pár rokov predtým (teda pred r. 1075) ešte drevená, ale ktorej patrila štvrtina cirkevného desiatku z vyše 50 zrejme tekovských dedín.¹ Ratkoš považoval tento údaj za cenný preto, „že ukazuje, ako poddaní platili už v 11. stor. desiatok nielen kňažickej kaplnke, ale i arcibiskupovi (resp. i tekovskému archidiakonovi)“. A ďalej pokračoval úvahou: „Otázkou, či kráľovská kaplnka v Kňažiciach-Opatovciach nemala už svojho predchodcu v nejakej sakrálnej stavbe spred r. 1000, zatiaľ nemožno riešiť, i keď sa zdá, že drevené sakrálne stavby vznikali skôr v súrnych prípadoch a nemohli byť biskupom ani konsekrované (len požehnané)“ (Ratkoš 1965, 168). Svoju domnienku, že drevené kostoly v počiatočnej budovanej cirkevnej organizácii na našom území (v „časoch podmaňovania slovenského teritória uhorskou

1 V listine sa presne uvádza: „A farni, <Kostol svätej Márie vždy Panny v dedine Kňažice,> ktorý predtým, keď kaplnka bola drevená, mala, pretože bola kráľovská, päťdesiat dedín poddaných alebo iných podobných ľudí, ...“ /Et parrochiam, <ecclesiam videlicet beate Marie semper virginis de villa Knesoch,> quam antea, dum capella lignea esset, habuit, quia regalis fuit, habeat quinquaginta scilicet villas ex civibus seu aliis vicinis hominibus, ... (CDSL I, 57, č. 58; slov. preklad Marsina (ed.) 2003, 37, č. 6).

slachton“) predstavovali len akési „súrne“ provizória, ktoré neboli konsekrované biskupom, iba požehnané, uviedol viac-menej na okraj ním skúmanej problematiky, ďalej ju nerozvíjal, ani ju bližšie nezdôvodnil, ani sa neodvolal na žiaden prameň či sekundárnu literatúru.

O niečo konkrétnejšiu formuláciu môžeme nájsť v článku o drevených kostoloch na Slovensku od etnografky Sone Kovačevičovej z roku 1972. Hoci ťažiskovo sa vo svojej práci venovala novovekým stavbám, čo bolo podmienené stavom zachovania objektov i písomnými prameňmi, v historickom priereze sumarizovala jej známe údaje aj o stredovekých drevených kostoloch a okrem iného uviedla: „Aj napriek tomu, že cirkev nerada vysviacala drevené kostoly, ktoré pokladala na základe nariadení Štefana I. o stavbe farských kostolov za provizorium, možno predpokladať, že drevených kostolov bolo viac, než nasvedčujú doklady“ (Kovačevičová 1972, 33). Citované tvrdenie pritom nepodložila žiadnym stredovekým prameňom, ale odkazom na štúdiu o drevených kostoloch v Uhorsku z pera maďarskej etnografky a historičky umenia Ilony Baloghovej.² V zákonníkoch Štefana I. a ani v iných ranoarpádovských zákoníkoch sa však žiadne nariadenie o drevených kostoloch ako provizóriách, ktoré by sa nemali vysväcovať, nenachádza³ a netvrdila to vo svojej štúdiu ani Ilona Baloghová. Maďarská bádatelka iba pripomenula zákon Štefana I., podľa ktorého malo mať každých desať dedín svoj kostol. Vo svojich ďalších úvahách potom dedukovala, že Štefanovo nariadenie bolo vzhľadom na nákladnosť a špecializovaných remeselníkov, ktoré si kamenné stavby vyžadovali, možné naplniť iba pomaly počas nasledujúcich storočí a aj to len tak, že kostoly boli budované aj z dreva a postupne nahrádzané kamennými. Takýto postup predpokladala hlavne v prípade menej významných dedinských kostolov, no na príklade dreveného kláštora v obci Szentjobb (Siniob, Biharská župa, dnes v Rumunsku), ktorý založil kráľ Ladislav I. pre úschovu relikvie – prave Štefana I., pripomenula, že drevené sakrálne stavby mohli byť ako provizória spočiatku budované aj vysoko-postavenými fundátormi (Balogh 1940, 12–14). Zrejme v nadväznosti na dezinterpretáciu S. Kovačevičovej sa však zmienka o údajnom nariadení Štefana I., z ktorého by malo vyplývať, že v Uhorskom kráľovstve drevené kostoly „vnímala cirkev len ako provizória a preto ich nerada vysväcovala“, dostala aj do zahraničnej literatúry.⁴

V domácej literatúre rezonoval v súvislosti so skúmaným problémom viac článok Petra Ratkoša. V nadväznosti na neho sa podobné formulácie objavujú v prácach viacerých archeológov. Alojz Habovštiak v knihe o Stredovekej dedine z roku 1985 v pasáži o drevených sakrálnych stavbách uviedol: „Drevené kostoly a kaplnky podľa stredovekých cirkevných zvyklostí neboli riadne vysvätené, ale sa len požehnávali a v liturgickej sfére mali obmedzenú funkciu, resp. nemohli slúžiť ako farské kostoly“ (Habovštiak 1985, 183). Odvolal sa pritom na vyššie uvedené miesto v Ratkošovej práci. No pokým Peter Ratkoš sa svojou formuláciou pohyboval v rovine predpokladu („zdá sa“), Alojz Habovštiak predostrel predmetnú informáciu ako fakt. Dopad, ktorý mala mať skutočnosť, že drevené kostoly a kaplnky boli „len požehňvané“, na ich cirkevno-právny status, pritom ešte konkretizoval: údajne „nemohli slúžiť ako farské kostoly“. Ani on však svoje tvrdenie nepodoprel žiadnou ďalšou literatúrou či prameňmi, ktoré by potvrdzovali vyššie uvedené „stredoveké cirkevné zvyklosti“.

Rovnako iba s odvolaním sa na Ratkoša⁵ konštatoval Milan Hanuliak v súvislosti s predpokladaným dreveným kostolom v Skalke nad Váhom (poloha Chochel) nasledovne: „Väčší význam má cirkevno-právna zásada prezrádzajúca, že v našich pomeroch bývali drevené sakrálne stavby spravídla iba požehnané, nie regulárne vysvätené. Týmto sa okliešťovali niektoré ich právomoci, napríklad i v tom, že nemuseli byť plnohodnotne využívané ako farské kostoly“. V prípade kostola v Skalke mala „na obmedzenie pôsobnosti tohto druhu“ poukazovať „aj absencia oltárnej menzy chýbajúca obvykle pri nevysvätených oltároch“ (Hanuliak 1997, 19). Posledný citovaný argument prevzal M. Hanuliak od architekta Alfréda Piffľa, ktorý v súvislosti s (prí- najmenšom sčasti murovaným) kostolom v Brezovičke vyvodil záver, že išlo o vysvätený kostol, keďže sa v ňom našli „základy rozmernej murovanej menzy, ktorá sa nevyžadovala pri nevysvätených oltároch“ (Piffel 1971, 227). Piffel pri tomto

2 Jedná sa o štúdiu s názvom *Les edifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise*, ktorá bola prvýkrát publikovaná v roku 1940 v časopise *Archivum Europae Centro-Orientalis* a v roku 1941 vyšla samostatne ako zvláštna tlačovina. Vydanie z roku 1964 uvádzané S. Kovačevičovou (1972, 72, pozn. 7) je zrejme omyl, jeho existenciu sa mi nepodarilo potvrdiť a neeviduje ju ani bibliografia I. Baloghovej, ktorú uvádza Szépművészeti Múzeum (https://www.szepmuveszeti.hu/data/cikk/91/cikk_91/08.18/szemelyi_biblio/Balogh_Ilona.pdf [10.9.2018]). V tomto príspevku vychádzam z prvého vydania, keďže vydanie z roku 1941 mi do odovzdania textu nebolo dostupné.

3 Porovnaj edíciu *Závadszék (ed.) 1904*.

4 Mayer 1986, 14: „Aus einer Anordnung Stephans I. von Ungarn (997 – 1037) geht hervor, daß derartige Bauten [Holzkirchen] in seinem Königreich von der Kirche nur als Provisorien betrachtet und daher ungen eingeweiht wurden“. Autorka v príslušnej poznámke cituje prácu I. Baloghovej (vydanie z roku 1941) aj článok S. Kovačevičovej. Na V. Mayerovú sa zase odvoláva Kopp 2011, 59: „Ein weiterer Beleg für die zunehmende Ablehnung von Holzkirchen findet sich bei Stephan von Ungarn (997 – 1038), der Holzkirchen nur als Provisorien sah“.

5 Avšak, zrejme omylom, na inú Ratkošovu prácu (Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia až do začiatku 18. storočia. Slovenská národopis 13, 1965, 135–171), v ktorej problematiku drevených kostolov vôbec nerieši.

zjednodušenom, nie vždy platnom stotožnení vysviacky oltára s vysviackou kostola taktiež neuviedol prameň alebo zdrojovú literatúru. M. Hanuliak zaradil podobný argumentačný reťazec aj do svojho ďalšieho článku o kostole v Skalke. Doplnil ho pritom ešte o konštatovanie, že zásady, podľa ktorých drevené sakrálné stavby nebývali normálne vysvätené, ale iba požehnané a tým oklieštené v právomoci, sa uplatňovali aj v neskoršom vrcholnostredovekom období. Zároveň sa ale ocitol v určitom interpretačnom napätí. Poukázaním na doklady pochovávaní v blízkosti archeologicky odkrytého kostola a písomnú zmienku o miestnom farárovi pripustil, že kostol v Skalke (dodatočne) nadobudol farské kompetencie (Hanuliak 1998, 323, 328). Aj neskôr sa priklonil práve k tejto možnosti a bližšie nekonkretizované cirkevné zásady zo svojej argumentácie bez zdôvodnenia vypustil. Naopak konštatoval, že drevená konštrukcia kostola v Skalke zásadnejším spôsobom neodporuje jeho stotožneniu s písomne doloženým Kostolom sv. Benedikta, u ktorého predpokladal farskú funkciu, a že aj dreveným sakrálnym provizóriám boli priznávané niektoré atribúty farských kostolov (Hanuliak – Nešporová 2001, 336).

Ďalším autorom, u ktorého môžeme nájsť skúmané tvrdenia o drevených kostoloch, je Alexander T. Ruttkay. V článku o najstarších rotundách na Slovensku sa okrem iného dotkol aj otázky, či v počiatkoch sakrálny architektúry na našom území prevažovali murované alebo drevené sakrálné stavby. Hoci pripustil, že počet drevených kostolov nebol v stredoveku zanedbateľný, predpokladal, že nemohli predstavovať funkčne a ani počtom rozhodujúcu časť medzi stredovekými kostolmi. Preferencia murovaných chrámov už v počiatkoch sakrálny architektúry na našom území sa podľa uvedeného autora mala odzrkadľovať „v zásadách prijatých cirkevnými synodami“. Ďalej uviedol: „Plnohodnotnú funkciu by mali podľa toho len murované stavby. Tieto boli vysvätené – konsekrované – a mohli sa stať pevnými uzlami cirkevnej organizácie, vrátane fár. Drevené kostoly boli 'len' požehnané – teda uvedené do funkcie benedikciou.“ Alexander T. Ruttkay teda zopakoval tvrdenia, objavujúce sa už u prechádzajúcich autorov, no pokým oni formulovali svoj názor ako domnienku (Ratkoš) alebo sa neurčito zmienili o akýchsi cirkevných zvyklostiach (Habovštiak) či zásadách (Hanuliak), Ruttkay sa odvolal na „zásady prijaté cirkevnými synodami“. Ani on ich však nekonkretizoval, ani neuviedol žiadny zdroj svojho tvrdenia. Až v nasledujúcich riadkoch, v ktorých pripomenul, že v počiatkoch kristianizácie mohli mať drevené kostoly aj charakter „mobilných“ stavieb, ktoré bolo možné dokonca rozobrať, postaviť na inom mieste a na základe benedikcie uviesť do patričnej funkcie, sa odvolal na text *Rané stredoveká ecclesia lignea a archeologie* od českého archeológa Petra Sommera (Ruttkay 2004, 193–194).⁶

Pokým A. T. Ruttkay predpokladal na území dnešného Slovenska od počiatku prevahu murovanej sakrálny architektúry, P. Sommer v súvislosti s územím Čiech vyslovil opačný predpoklad, že sakrálna architektúra tu bola v začiatkoch „docela určite především dřevěná“ (Sommer 2001, 6). Vo svojich ďalších úvahách o drevene sakrálny architektúre sa oprel o niektoré ustanovenia v ranostredovekých anglosaských penitenciáloch, ktoré sa používali i v pevninskej Európe, a dospel k nasledujúcim záverom: „Penitenciály insulárneho pôvodu, ktoré se u nás v raném středověku používaly, se o dřevěných (jistě málo rozměrných) kostelních stavbách vyjadřují jako o movitých objektech, které je možné v případě nutnosti přesunout na nové místo a jednoduchou benedikcí je opět uvést do funkce“ (Sommer 2001, 6). „Jak se dozvídáme z raně středověkých penitenciálů anglosaského původu, které se užívaly i v Evropě, je dřevěný kostel chápán jako objekt sui generis. Není jenom provizoriem, které může rychle a relativně levně vzniknout na místě, kde je potřeba sakrální stavby. Je také jakousi statutárně nižší sakrální stavbou, které má charakter movitého objektu. Ve zmíněných penitenciálech sa totiž dozvídame, že dřevěný kostel se může podle potřeby přestěhovat na nové místo a po tomto přestěhování jej není nutné znovu konsekrovat. Stačí jej jenom vykropit svěcenou vodou. Tuto benedikci nemusí provést biskup, ale je v pravomoci kněze. To je právě bod, ve kterém se dřevěná sakrální stavba obecně přirazuje k objektům nižšího statusu, jako jsou kaple nebo filiální chrámy. Je třeba jenom dbát o to, aby při úplném zániku dřevěného kostela nedošlo ke znesvěcení jeho stavebního materiálu. Dřevo, které nelze použít na stavbu nového kostela, se proto doporučuje spálit, přímý návod jej dává k dispozici klášterním kuchyním.“ (Sommer 2001, 80). Sommer vyhodnotil ustanovenia v penitenciáloch ako „striktní normy pro užívání dřevěných kostelů“ a predpokladal, že vplyv týchto noriem zo susedného západného prostredia (kde sa anglosaské penitenciály používali) sa mohol prejaviť aj na území Čiech: „... hrubé obrysy kategorií, jako jsou svatyně s farními právy a svatyně bez těchto práv (mezi něž citované penitenciály řadí dřevěné kostely) lze i v Čechách 10. – 12. století běžně sledovat. Rovněž respektace církevních norem přicházejících k nám z říšského prostředí je nesporná. Snad alespoň v úrovni pravděpodobnosti proto můžeme uvažovat o tom, že dřevěné kostely v raně středověkých Čechách mohly podléhat podobným normám jako v říši.“ (Sommer 2001, 81).

Interpretáciu Petra Sommera možno zhrnúť nasledovne: Z anglosaských penitenciálov by malo vyplývať, že drevené kostoly mali, resp. mohli mať charakter mobilných objektov, ktoré bolo možné premiestniť. Po premiestnení neboli kon-

6 Článok P. Sommera bol prvýkrát publikovaný v zborníku *Z pravěku do středověku* (Brno 1997, 276–278), druhýkrát v súbore štúdií P. Sommera z roku 2001 (76–85). V tomto texte vychádzam z jeho druhého zverejnenia.

sekrované biskupom, len jednoducho požehnané nižšie postaveným kňazom, z čoho mal vyplývať ich nižší cirkevný status, teda že išlo o svätyné bez farských práv. Podobným normám mohli drevené kostoly podliehať aj v ranostredovekých Čechách.

Petr Sommer ako jediný z uvedených bádateľov podoprel svoje úvahy a závery odkazmi na konkrétne stredoveké pramene. Nešlo však o ustanovenia cirkevných synoch (ako uviedol A. T. Ruttkay), ale o ustanovenia obsiahnuté v penitenciáloch, teda knihách pokání, resp. spovedných knihách – akýchsi príručkách, ktoré mali slúžiť kňazom ako pomôcka v pastoračnej praxi, a to najmä (no nielen) pri spovediach. Okrem zoznamu hriechov a príslušných trestov za jednotlivé hriechy obsahovali penitenciály neraz aj rôzne nariadenia určujúce právne a morálne normy. Vznikali kompiláciou rozličných prameňov, pričom do nich mohli byť zakomponované aj zbierky synodálnych kánonov. Ustanovenia, z ktorých vychádzal P. Sommer, patria do kategórie cirkevno-právnych nariadení, nie je však známe, že by išlo o ustanovenia prijaté niektorou cirkevnou synodou. Prvýkrát sa objavujú v penitenciáloch (*Czock* 2012, 112–113). Keďže predstavujú kľúčový argument v sledovanej problematike, je dôležité pripomenúť, o ktoré pramene presne ide.

Zdrojovým prameňom je penitenciál canterburského arcibiskupa Theodora (*Iudicia Theodori*). Nebol spísaný priamo arcibiskupom, všeobecne je však akceptovaný predpoklad, že ustanovenia spájané s jeho menom boli uplatňované v arcibiskupovom okruhu a skutočne aspoň sčasti zachytávajú jeho výpovede, názory a rozhodnutia. K prvým pokusom o ich písomnú fixáciu došlo v Anglicku krátko po Theodorovej smrti († 690). V priebehu času sa potom vytvorilo niekoľko vetiev rukopisov, ktoré tieto ustanovenia tradovali (*Finsternalder* 1929; *Kottje* 1983). Pravdepodobne najstaršiu verziu zachytávajú tzv. *Capitula Dacheriana* (resp. *Iudicia Theodori D*). Okrem iných predpisov obsahujú aj dva kánony nasledujúceho znenia: „*Drevo kostola nemá byť použité na nejaké dielo, iba na ďalší kostol, ak je to potrebné, alebo má byť spálené v ohni alebo poskytnuté pre úžitok bratom v kláštore. Laickým účelom nemá byť vôbec poskytnuté*“ / *Ligna ecclesiae non debent ad aliquod opus nisi ad ecclesiam aliam si necesse est vel igni comburenda vel ad profectum in monasterio fratribus. In laicalia vero opera non debent procedere* (D 17). „*Kostol je dovolené preniesť na iné miesto, ak je to potrebné, a nemá sa znovu svätiť, iba vykropiť vodou*“ / *Ecclesiam licet ponere in alium locum si necesse sit et non debet iterum sanctificari nisi tamen aqua aspergere* (D 18) (*Finsternalder* 1929, 240).⁷ Ďalšia z tradovaných vetiev, známa pod názvom *Canones sancti Gregorii* (resp. *Iudicia Theodori G*) obsahuje okrem uvedených dvoch kánonov (s malými, z hľadiska obsahu nepodstatnými textovými obmenami, G 134, 135) ešte jeden: „*Drevo z posväteného alebo [a] spustnutého kostola si povinný spáliť a budeš môcť na ňom piecť chlieb, len na miesto, kde bol oltár, umiestni kríž*“ / *De ecclesia consecrata vel [et] veterata debis ligna incendere, et habebis licentiam coquere panes, tamen in loco ubi altare est, cruce pone* (G 133) (*Finsternalder* 1929, 266).⁸ Ďalšia verzia *Discipulus Umbrensium* (*Iudicia Theodori U, Paenitentiale Umbrense*), spísaná okolo roku 700, samostatné ustanovenie o dreve spustnutého kostola neobsahuje a znenie ostatných dvoch kánonov mierne variuje, keď dopĺňa, že bratia v kláštore môžu na dreve z kostola piecť chlieb, a keď prikazuje krížom vyznačiť miesto oltára prest'ahovaného kostola: „*Drevo kostola nemá byť použité na iné dielo, iba na iný kostol alebo má byť spálené v ohni alebo poskytnuté pre úžitok bratom v kláštore alebo sa dovoľuje piecť na ňom chlieb, nemá byť poskytnuté na laický účel*“ / *Ligna aeclesie non debent ad aliud opus coniungi nisi ad ecclesiam aliam vel igni comburenda vel ad profectum in monasterio fratribus, vel coquere cum eis panes licet et talia in laicata opera non debent procedere* (U II, I, 3). „*Kostol je dovolené preniesť na iné miesto, ak je to nutné, a nemá sa [znovu] svätiť, len ho má kňaz vykropiť vodou a na miesto oltára umiestniť kríž*“ / *Ecclesiam licet ponere in alium locum si necesse sit et non debet [iterum] sanctificare tantum praesbiter aqua aspergere debet et in loco altaris crux debet conponi* (U II, I, 1) (*Finsternalder* 1929, 311, 312).⁹ Anonymný redaktor tejto verzie sa v prológu identifikoval ako „*študent Umbríjce*“ (*Discipulus Umbrensium*), čo poukazuje na jeho pôvod alebo vzdelanie v Northumbrii. Obsiahlejšia a systematickejšie spracovaná verzia „U“ bola aj rozšírenejšia a historicky významnejšia než ostatné verzie Theodorovho penitenciálu. Prostredníctvom anglosaských misionárov sa dostala do Franskej ríše, kde bola ďalej kompilovaná s inými prameňmi. Zrejme z nej sa predmetné ustanovenia dostali do ďalšieho významného penitenciálu, zv. *Excarpsus Cummeani*. Zostavený bol v prvej polovici 8. storočia pravdepodobne vo franskom kláštore Corbie a išlo o jednu z najvýznamnejších a na kontinente najrozšírenejších kníh pokání.¹⁰ Z niektorého z týchto zdrojov boli citované ustanovenia prevzaté ako dodatok tiež do staršej verzie tzv. Egbertovho, resp. Pseudoegbertovho penitenciálu, ktorého pôvod tradícia mylne (?) odvodzovala od yorkského biskupa Egberta († 767).¹¹ Jej najstarší zachovaný rukopis bol napísaný koncom 8. storočia v niektorom anglosaskom kláštore alebo,

7 Obidva kánony obsahuje aj verzia *Canones Cottoniani* (*Iudicia Theodori Co*, 53, 54, *Finsternalder* 1929, 274).

8 Porovnaj *Schmitz* 1898, 537; český preklad *Sommer* 2001, 83.

9 Porovnaj *Schmitz* 1898, 556; český preklad *Sommer* 2001, 84.

10 *Excarpsus Cummeani* XIV, 18, 19: *Schmitz* 1898, s. 642; český preklad *Sommer* 2001, 84. K pôvodu penitenciálu Körntgen 2004.

11 *Schmitz* 1898, 673, český preklad *Sommer* 2001, 84.

čo je považované za pravdepodobnejšie, v anglosaských kruhoch na pevnine, zrejme v porýnsko-mohanskej oblasti (kláštor Lorsch?) (*Schmitz 1898*, 569; *Haggenmüller 1991*, 106–109, 150–151, 170–172, 191, 276, 289, 298).

Penitenciály, v ktorých sa predmetné ustanovenia vyskytujú, boli teda na pevnine nielen používané a cez odpisy ďalej šírené, ale časť z nich tu bola kompiláciou starších prameňov aj zostavená.¹² V odbornej literatúre síce prebieha diskusia, do akej miery boli na kontinente zostavované penitenciály ešte skutočne zviazané s praxou a či nešlo len o produkt literárneho tradovania, viac sa však týka penitenciálov mladšieho obdobia (9. – 10. storočie) (*Kottje 1982*, 521–523; *Körtner 2007*; *Meens 2007*). V čase, v ktorom boli zostavené vyššie uvedené penitenciály, je tento žáner považovaný za produkt žitej praxe (*Kottje 1982*, 513–514). Možno však predmetné ustanovenia skutočne považovať za „*striktné normy pre používanie drevených kostolov*“? Namiesto je opatrnosť pri slovíčku 'striktné', keďže ustanovenia v penitenciáloch často odrážali lokálne špecifiká a nemali platnosť všeobecne záväzných cirkevných noriem, ako aj zamyslenie sa nad tým, či sa v nich skutočne hovorí výlučne o drevených kostoloch. Žiadne z nich totiž nehovorí explicitne o drevenom kostole, ale o dreve kostola, ktoré teoreticky mohlo pochádzať aj z kostola kamenného, resp. drevo-kamenného, a v ustanovení o prenose kostola sa drevo nespomína vôbec. Napriek tomu sa na základe kontextu dá súhlasiť s interpretáciou, že zostavovatelia penitenciálov mali pri formulovaní týchto ustanovení pred očami kostoly, ktorých hlavným stavebným materiálom bolo drevo. Paradoxne to indikuje najmä nariadenie, v ktorom sa hovorí o premiestnení kostola, nie je v ňom však žiadne zmienka o dreve. Prenos kostolnej stavby je totiž málo predstaviteľný v prípade inej ako drevenej stavby. Hoci teda ustanovenie nehovorí explicitne o drevenom kostole, možno súhlasiť s Petrom Sommerom, že dokladá mobilitu drevených kostolov. Súhlasiť sa dá tiež s predpokladom, že nešlo o okrajový jav. Pokiaľ sa dané ustanovenie dostalo do spisovnenej cirkevnej príručky, znamená to, že riešilo problém, ktorý sa v praxi musel objavovať opakovane. Pre pochopenie týchto ustanovení je dôležitý poznatok, že na Britských ostrovoch, kde majú svoj pôvod, bola až do konca prvého tisícročia väčšina kostolov, prinajmenšom tých na vidieku, drevená. Odrazilo sa to aj v slovnej zásobe, v ktorej sa prevažne slov týkajúcich sa stavebného procesu vzt'ahovala na prácu s drevom (*Abrens 2001a*, 98, 101). V takomto kontexte je potom lepšie pochopiteľné i to, že ďalšie z citovaných ustanovení riešia otázku, ako naložiť s drevom kostola, nezaoberajú sa však otázkou, ako naložiť s kamenným stavebným materiálom. Súbor pozoruhodných ustanovení, ktoré nepriamo vypovedajú aj o stavebnom materiáli kostolov, pritom dopĺňa ešte jedno, ktoré sa nachádza vo verzii *Discipulus Umbrensius*. Rieši otázku vysviacky oltára a zároveň problematickú otázku hrobov v kostole. Zakazuje vysviacku oltára, pokiaľ sú v kostole pochovaní neveriaci. Umožňuje ju však, ak sú hroby odstránené a drevo (kostola) obnovené, oškrabané a umyté (*In ecclesia in qua mortuorum cadavera infidelium sepeliuntur sanctificare altare non licet sed si apta videtur ad consecrandum inde evulsa et rasis vel lotis lignis eius reaedificetur*, U II, I, 1, 4, *Finsternalder 1929*, 312), čím sa mala obnoviť čistota sakrálneho priestoru poškvrnená prítomnosťou hrobov pohanov (*Czock 2012*, 113–114). No nielen na Britských ostrovoch, aj na pevnine mohli mať ustanovenia v penitenciáloch týkajúce sa translokácie kostolov a využitia ich dreva stále svoje opodstatnenie v konkrétnych životných situáciách, ak vezmeme do úvahy, že v západnej Európe, resp. v západných častiach strednej Európy mali z dreva budované kostoly značné zastúpenie prinajmenšom do 11. storočia, keď sa udial všeobecný prechod ku kamennej sakrálnej architektúre (*Abrens 2001a*, 157). Napokon i v našich končinách, východných oblastiach strednej Európy, je vzhľadom na nepochybný výskyt drevených kostolov možné uvažovať o vplyve uvedených nariadení, tak ako na to v súvislosti s českým prostredím upozornil Petr Sommer, a to aj napriek tomu, že tu nemáme doloženú recepciu uvedených penitenciálov. Prinajmenšom predpoklad, že drevené kostoly sa podobne ako drevené profánne stavby stávali v určitých situáciách mobilnými objektmi a že nešlo o okrajový fenomén, je úplne oprávnený a to nielen pre obdobie raného stredoveku. Potvrdzujú ho neskorostredoveké pramene z Uhorska¹³ i správy týkajúce sa priamo územia Slovenska.¹⁴

Vyplýva však z uvedených ustanovení v penitenciáloch skutočne aj to, že drevené kostoly boli iba požehnané, nie konsekrované a že sa tak zaradili medzi svätyne bez farských práv? V tomto prípade je odpoveď záporná. Bokom

12 Možno pripomenúť, že žáner penitenciálov vznikol v 6. storočí v Ísku, Wallese a Cornwalle a do Franskej ríše bol írskymi a anglosaskými mníchmi postupne importovaný v priebehu 7. a 8. storočia (*Kottje 1982*; *Meens 2007*, 217).

13 „... *st'abovanie, či dokonca násilné prest'abovanie celej dediny aj s domami boli takmer každodennou záležitosťou*“ (*Dvořáková 2003*, 139). Jedna listina z roku 1417 hovorí napr. o tom, že keď šľachtici z Dománhidy (Domänești, dnes na území Rumunska) prepadli dedinu Chegen (dnes Cégénydányádna) na severovýchode dnešného Maďarska (Sabolčsko-satmársko-berežská župa), odviezli odtiaľ všetkých poddaných aj s ich domami a z ďalšej blízkej dediny Daroch (dnes Fülöpösárdóc) preniesli na svoj majetok drevenú kaplnku, pričom v nej zničili obraz sv. Štefana (*ZsO VI*, 220–221, č. 695).

14 Napr. k roku 1357 sa viaže dohoda o premiestnení kaplnky z dediny Navalyad (predchodkyne dnešnej Nacinej Vsi, okr. Michalovce) medzi susedné dediny (*Uličný 2001*, 349). Že išlo o drevenú kaplnku, listina síce explicitne nehovorí, nepriamo to však vyplýva práve zo skutočnosti, že kaplnka mala byť premiestnená. Príklady transferu protestantských drevených kostolov uvádzajú *Kovačevičová 1972*, 37, 73, pozn. 38; *Dudáš 2011*, 209.

prítom ponechávam problematiku formovania sa farského systému a otázku, do akej miery možno v ranom stredoveku rozlišovať kategórie farských kostolov a svätýň bez farských práv. Už skutočnosť, že predmetné ustanovenia vznikli v prostredí, v ktorom dominovala drevená sakrálna architektúra, spochybňuje takúto interpretáciu. Je nepravdepodobné, že by v takom prostredí existovala tendencia znižovať status veľkého počtu (drevených) kostolov neplnohodnotnou vysviackou a okliešťovať tak ich právomoci. Z iných prameňov tej doby naopak vyplýva, že tak na Britských ostrovoch, ako aj na pevnine sa z dreva budovali kostoly rôznych funkcií, vrátane kláštorných a biskupských chrámov, a že drevené kostoly boli aj konsekrované (*Abrens 2001a*, 69–157). Jedna takáto správa sa viaže priamo k arcibiskupovi Theodorovi, pod ktorého autoritou sa šírili pertraktované ustanovenia: Arcibiskup vysvätil k úcte sv. Petra z dreva („*podľa írskoho zvyku*“) vybudovaný biskupský kostol v Lindisfarne (*Abrens 2001a*, 98, 112; *Abrens 2001b*, 177; *Beda Ctibodný 2008*, 175). Uvedenú interpretáciu však vylučujú aj samotné citované ustanovenia v penitenciáloch, veď v jednom z nich (G 133) sa hovorí o dreve z posväteného (a spustnutého) kostola! A pokiaľ opakujúce sa ustanovenie o možnosti premiestniť kostol (D 18; G 135; C 53; U II, I, 1; *Excarpus Cummeanus XIV*, 18; *Pseudoegbertov penitenciál, dodatok*) uvádza, že ho už nie je nutné opätovne svätiť (*iterum sanctificare*), ale ho stačí iba vykropiť svätenou vodou, znamená to, že pred translokáciou kostol vysvätený bol. Predmetné ustanovenie totiž vôbec nerieši dilemu konsekrácie kostola vzhľadom na jeho stavebný materiál, ale rieši otázku opätovnej konsekrácie už raz vysväteného kostola v špecifickom prípade jeho translokácie. Tým sa ale dostávame do úplne iného problémového okruhu. Ním je samotný rituál vysviacky kostola, jeho historický vývoj, otázky a diskusie, ktoré vyvolávala opätovná vysviacka kostolov, a postupné formovanie sa predstavy o kostole ako posvätnéj stavbe, ktorej najzreteľnejším vyjadrením bol práve rituál vysviacky.

Rituál vysviacky kostola – „*jedna z najslávnostnejších, ak nie vôbec najslávnostnejšia bohoslužba rímskeho rítu*“ (*Forneck 1999*, 1) – bol výsledkom dlhej genézy. V čase, keď vznikli predmetné ustanovenia, sa ešte len formoval, pričom prvé náznaky existencie osobitnej formy takéhoto rituálu pochádzajú z raného stredoveku. Cirkev v neskorej antike ešte nepoznala špeciálnu liturgiu vysviacky kostola. Budovy určené pre kresťanský kult a zhromaždenia veriacich boli dedikované – venované, zasvätené Bohu a uvedené tak do užívania prvou oslavou eucharistie. Pri tejto príležitosti mohla byť prednesená slávnostná reč, o čom nám najstaršie svedectvo zanechal Eusebius z Cézarey, ktorý sám predniesol takýto príhovor pri príležitosti dedikácie baziliky v meste Tyros (okolo roku 315). Prinajmenšom v prípade významných stavieb išlo o veľkolepé slávnosti, ako vyplýva z inej Eusebiovej zmienky v Živote Konštantína o dedikácii Chrámu Božieho hrobu v Jeruzaleme (13. 9. 335), kde sa zišiel veľký počet biskupov, ktorí tiež mali príhovory. Oslavovali sa aj výročia dedikácie kostolov. Pútnička Egeria vo svojej jedinečnej správe o ceste do Svätej zeme koncom 4. storočia (381–384) uviedla, že výročie dňa, keď bol Bohu zasvätený chrám na Golgote (Martýrium) aj chrám Pánovho zmŕtvychvstania (Anastasis), sa v Jeruzaleme oslavovalo oktávu, do mesta ešte pred začiatkom slávností prichádzali pútnici, zišli sa tu mnohí biskupi a ďalší duchovní a oslavy boli svojou veľkoleposťou porovnateľné len s oslavou Veľkej noci (Paschy) a sviatku Zjavenia Pána (Epifánie). Presný priebeh slávnostných bohoslužieb či už pri dedikácii kostolov alebo výročných oslavách nepoznáme. Existenciu špeciálneho rituálu vysviacky ale vylučuje už to, že samotná predstava hmotnej budovy kresťanského kostola ako posvätného objektu sa v neskorej antike ešte len rodila a pomerne dlho bola časťou cirkevných autorít vnímaná rozporuplne až odmietavo. Nositeľnou posvätného bola duchovná stavba – obec veriacich: pozemské spoločenstvo ako náprotivok nebeského spoločenstva. Zo spoločenstva veriacich výnimočná kvalita posvätného síce postupne prechádzala na priestor, v ktorom sa zhromaždenia odohrávali, a v konečnom dôsledku aj na jeho hmotnú architektonickú schránku, no trvalo niekoľko storočí, kým bola táto predstava plne akceptovaná, ukotvená v teologicko-ekleziologických predstavách a vyjadrená v symbolicky chápanom osobitnom rituáli vysviacky (*Czok 2012*).

V neskorej antike však už jestvovali niektoré čiastkové rituály, ktoré sa neskôr stali súčasťou liturgie vysviacky kostola. Boli to jednak náznaky očistných rituálov – pokropenie svätenou vodou, znamenie kríža – na miestach, kde boli zničené a v niektorých prípadoch azda aj adaptované pre kresťanský kult pohanské chrámy (*Hahn 2001*), a jednak postupne sa šíriaci zvyk umiestňovať relikvie svätých do blízkosti oltárov a neskôr i priamo do oltárov. Na Západe sa stal precedensom zázračný objav a prenesenie ostatkov svätých Gervázia a Protázia v roku 386. Milánsky biskup Ambróz, objaviteľ ostatkov, ich nechal preniesť do novovybudovanej baziliky (*Basilica Martyrum*) na mestskom cintoríne v Miláne. Noc pred dedikáciou kostola sa pri relikviách, uložených zatiaľ v inom kostole, konala vigília. Nasledujúce ráno boli prenesené do vysväcovaného kostola a na želanie veriacich uložené do hrobu až na-

sledujúcu nedeľu. V základnej forme sa tu objavuje spojenie dedikačnej omše s prenosom relikvií, považované za vzor pre nasledujúci vývoj rituálu vysviacky oltára a kostola (Forneck 1999, 9; Czock 2012, 41–42). Avšak translokácia a uloženie relikvií, podobne ako pokropenie vodou ešte dlho netvorili záväznú súčasť vysvätenia kostola. Spočiatku išlo o lokálne aplikované prvky, ktoré mohli na dedikačnú omšu nadväzovať alebo jej predchádzať, no len postupne boli začleňované do samotného aktu dedikácie. V západnej cirkvi, resp. v oblasti rímskej liturgie sa zasvätenie kostola ešte aj v 6. storočí uskutočňovalo prvou omšou. Keď pápež Vigilius odpovedal v liste z roku 538 západogótskemu biskupovi Profuturovi z Bragy, vyjadril sa i k vysviacke obnoveného kostola. Uviedol, že benedikcia exorcistickou vodou nie je nutná, pretože posvätenie každého (nielen obnoveného) kostola prináša samotná omša. Iba v prípade, že sa v kostole predtým nachádzali relikvie, má obnovená stavba nadobudnúť späť svoju posvätnosť nielen omšou, ale aj opätovným deponovaním relikvií. Pre pápeža bola teda stále najdôležitejším elementom konsekrácie kostola prvá omša. Popritom sa mohlo udiť deponovanie relikvií, nebolo však povinnou súčasťou konsekrácie (Stiefenhofer 1909, 73–74; Benz 1956, 85–86; Forneck 1999, 9–10). Znenie biskupovej otázky, na ktorú pápež odpovedal, nepoznáme, no z pápežovej odpovede vyplýva, že Góti poznali i pokropenie vodou. Nedá sa však rekonštruovať, či sa vzťahovalo na celú stavbu kostola a v akom ideovom kontexte sa dialo (Czock 2012, 57). Pre neskoršieho pápeža Gregora Veľkého († 604) bolo pokropenie svätenou vodou aktom očisty. V liste opátovi Melitovi odkázal canterburskému arcibiskupovi Augustínovi, aby sa pohanské chrámy v Británii neničili, ale aby z nich boli odstránené modly a adaptovali sa pre kresťanský kult, pričom mali byť vykropené svätenou vodou, mal v nich byť zriadený oltár a uložené relikvie (Beda Ctihodný 2008, 80). Pokropenie vody je v tomto prípade interpretované ako očistný rituál, ktorý novozriadené kostoly nepotrebovali (Braun 1924, 679; Benz 1956, 86; Forneck 1999, 10). Gregor Veľký ho napokon nespomína ani v príbehu o premene ariánskeho kostola na katolícky v rímskej štvrti Subura, kde sa uskutočnili omša, počas ktorej bol z kostola vypudený diabol, a deponovanie relikvií. Z kontextu sa usudzuje, že samotná dedikácia kostola spočívala pre Gregora Veľkého stále v eucharistickej slávnosti, na ktorú mohlo nadväzovať deponovanie relikvií, nebolo však integrálnou súčasťou dedikácie (Benz 1956, 84–85). Deponovanie relikvií v kostole sa síce stávalo čoraz častejšou praxou (čo si o. i. iného vyžiadalo aj zabezpečenie ich náležitého uctievania¹⁵) a čoraz častejšie tento čiastkový rituál zrejme dopĺňal aj dedikáciu oltára a kostola, no všeobecne záväznou normou – hoci je otázne, s akým vplyvom na reálnu prax predovšetkým na Západe – sa stal až po ekumenickom koncile v maloázijskej Nikáji v roku 787. Jeden z kánonov tohto koncilu prikázal, že vo všetkých kostoloch, ktoré boli vysvätené (dedikované) bez relikvií, majú byť uložené ostatky svätých a biskup, ktorý v budúcnosti vysväťí kostol bez relikvií, má byť zosadený, pretože sa previnil voči cirkevnej tradícii (Braun 1924, 539–540; Troianos 2000, 383). Tomu však predchádzali staršie fázy vývoja špeciálneho obradu vysviacky kostola.

Formovať sa začal postupným rozvíjaním špeciálneho obradu vysviacky oltára. Prvý jednoznačný doklad existencie takéhoto obradu v západokresťanskom prostredí pochádza zo začiatku 6. storočia. Koncil v meste Agde, konaný v roku 506, vo svojom 14. kánone nariadil, že oltáre sa majú nielen pomazať krizmou, ale aj posvätiť kňazským požehnaním (Czock 2012, 52).¹⁶ V roku 517 na koncile v burgundskom Epaone bolo nariadené, že krizmou smú byť posvätené len kamenné oltáre. Keďže išlo len o „národné“ koncily Západogótskej, resp. Burgundskej ríše, mali tieto ustanovenia spočiatku obmedzenú platnosť. Spolu s inými sa však dostali do ďalších normatívnych prameňov, galskej a neskôr aj rímsko-franskej liturgie s platnosťou pre franský a neskôr celý západokresťanský okruh. Požiadavka kamenného oltára i pomazanie krizmou mali východisko v starozákonnom príbehu o Jakubovi a rebríku, v rozprávaní o tom, ako si dal Jakub pod hlavu kameň, zaspal, po prebudení sa zo sna postavil kameň ako posvätný stĺp, polial olejom a nazval ho Božím domom, nebeskou bránou (Gn 28, 10 – 22). V ustanovení, že oltár má byť z kameňa, sa odzrkadľuje jednak nadväznosť kultovej praxe na starozákonný predobraz, jednak idea, že oltár má byť miestom stretnutia s Bohom. Odkaz na príbeh o Jakubovom rebríku dokladajú merovejské pramene,¹⁷ neskorší teológovia symboliku kamenného oltára potom ešte rozvinuli (Braun 1924, 107).

Skutočne sa teda stretávame s kamenným materiálom ako podmienkou pre posvätenie. Nevzťahovala sa však na budovu kostola, ale na posväcovaný oltár!

15 Synoda v Epaone (517) prikázala, že relikvie smú byť uložené len tam, kde kňazi pravidelne spievajú žalmy (Czock 2012, 58).

16 Ešte skorší doklad pomazania oltára pochádza z druhej polovice 4. storočia zo Sýrie, avšak názory na možný východný vplyv tohto rítu v západnej liturgii sa líšia (porovnaj Braun 1924, 670, 682; Benz 1956, 107; Forneck 1999, 10; Czock 2010, 52, pozn. 3).

17 Biskup Avitus z Vienne sa v jednej zo svojich dedikačných kázni odvolal na Jakuba, oblúk nad oltárom v Kostole sv. Martina v Tours niesol nápis s výrokom z príbehu o Jakubovi vzťahujúci sa na Gn 28,17 (Czock 2012, 53–54).

Koncilmi predpísaná vysviacka oltára neznamenal ešte rituálnu sakralizáciu celej budovy kostola (Czock 2012, 58). Zo súdobých prameňov pochádzajú síce zmienky aj o konsekrácii kostolov, sú však málopravné. Keď koncil v Orléanse riešil v roku 511 integráciu ariánskych kňazov a kostolov do katolíckej cirkevnej organizácie, v súvislosti s prevzatím ariánskych kostolov padlo rozhodnutie, že majú byť začlenené tak, že budú vysvätené ako katolícke kostoly. Z lakonickej formulácie sa samotný akt vysviacky nedá konkretizovať.¹⁸ Vyššie spomenutý príbeh v Dialógoch Gregora Veľkého o pôvodne ariánskom kostole v Subure naznačuje, že v Ríme ešte na prelome 6. a 7. storočia sa premena takéhoto kostola uskutočnila omšou a uložením relikvií, pričom samotná vysviacka s očistnou silou vyhnúť z kostola zlé sily spočívala v omši.¹⁹

Medzi najstaršie doklady existencie postupne sa formujúceho špeciálneho rituálu vysviacky kostolov patria pertraktované ustanovenia o prenose kostola v anglosaských a franských penitenciáloch z neskorého 7. a začínajúceho 8. storočia. Ani z nich však nevyplýva, ako prebiehala (prvá) vysviacka kostolov. Možno len dedukovať, že pozostávala (aj) z iných prvkov ako rituál, ktorý sa mal uskutočniť po ich translokácii, teda z iných prvkov, ako bolo pokropenie vodou a (vo verzii U II, I, 1) postavenie kríža. Pokropenie vodou pritom nebol nový prvok. V súvislosti s obnoveným kostolom ho spomína už list pápeža Vigila (538), ten však asperziu nepovažoval za potrebnú ani v prípade, že bol kostol nanovo postavený od základov. Vo svojej podstate išlo o očistný, exorcistický akt, ktorý aplikovali už v 4. storočí donatisti pri lustrácii katolíckych kostolov. Pápež Gregor Veľký odporúčal očistné pokropenie vodou pri adaptácii pohanských chrámov na kresťanské na Britských ostrovoch. Podobne si údajne počínal írsky mních Kolumbán († 615), keď očisťoval pohanskými modlami zneuctený Kostol sv. Aurélie v Bregenzi (Stiefenhofer 1909, 80–81, 110; Braun 1924, 678; Benz 1956, 86). V predmetných penitenciáloch sa pokropenie kostola vodou objavuje nielen v ustanovení o translokovanom kostole, ale – jednoznačne v očistnom význame – aj v ďalšom nariadení. Hovorí sa v ňom o kostoloch vysvätených írskym alebo britským biskupom, ktorý nepatril ku katolíckej cirkvi. Takéto kostoly mali byť pokropené exorcistickou vodou a uznané modlitbou.²⁰ V liturgických prameňoch, ktoré opisujú rítus vysviacky novopostaveného kostola, je asperzia vodou prvýkrát doložená až po polovici 8. storočia vo franskom sakramentári z Angoulême (768 – 781, Czock 2012, 111).²¹

Hoci ustanovenia v penitenciáloch neuvádzajú priebeh vysviacky novopostavených kostolov, vypovedajú o dôležitom posune vo vnímaní sakrálneho charakteru kostolných budov (Czock 2012, 112). Špeciálne zaobchádzanie so stavebným materiálom (zákaz použitia dreva pre laické účely) dokladá, že nielen obec veriacich, miesto a priestor, kde sa zhromažďovala, ale i samotná hmotná architektonická schránka mala kvalitu posvätného. V prípade poškrvnenia (hrobmi pohanov) to bola navyše kvalita reverzibilná (dosiahnuteľná mechanickou očístou dreva). Prenos kostola – de facto jeho rozobratie a znovupostavenie – bol síce zásahom do tejto posvätnéj hmotnej štruktúry, nezmenil však jej identitu – išlo stále o ten istý kostol. Z tohto dôvodu, nie preto, že by kvôli drevenému stavebnému materiálu išlo o kostol nižšieho statusu, nebola potrebná opätovná vysviacka, ale stačilo pokropenie vodou.

Komplexnejší obraz o osobitnom rituáli vysviacky novopostaveného kostola poskytuje starší Gelaziánsky sakramentár (*Sacramentarium Gelasianum Vetus*) z obdobia okolo polovice 8. storočia. Obsahuje prvé modlitby a omšové texty určené špeciálne pre túto príležitosť, ktoré majú novému kostolu, ako aj v ňom zhromaždeným veriacim vyprosiť Božiu milosť, neustály dohľad („oči upreté dňom i nocou“ v nadväznosti na starozákonnú Šalamúnovu modlitbu pri vysviacke chrámu) a požehnanie. Podobu performatívneho aktu má v ňom však zatiaľ len vysviacka oltára: Má byť pomazaný prstom na každom rohu zmesou vína a vody, následne sedemkrát pokropený vodou. Zvyšná voda sa má vyliat' pri báze oltára. Nasleduje zapálenie kadidla na oltári a v prepojení s príslušnými modlitbami je ešte pred záverečnou omšou požehnaná oltárna prikrývka, patena, kalich a ďalšie predmety používané na oltári a v kostole. Jedna z úvodných modlitieb, ako aj jeden z dvoch formulárov pre záverečnú omšu obsahujú pripomienku svätca, k úcte ktorého bol kostol vybudovaný, a relikvií v ňom uložených. Prejavy kultu svätých tu však ešte nehrajú takú dôležitú úlohu ako v mladších verziách rituálu vysviacky kostola, ktoré sa postupne dopĺňali o ďalšie prvky (Forneck 1999, 12–16; Czock 2012, 58–61, 150–151). Napr. sakramentár z Gellone (asi z posledného desaťročia 8. storočia)

18 Koncil v Epaone naproti tomu konštatoval, že kostoly heretikov nemôžu byť očistené od pošpinenia, ibaže by predtým už boli bývali katolícke (Stiefenhofer 1909, 70; Czock 2012, 54–55).

19 Podľa M. Czock (2012, 55–56) zostáva však i v tomto prípade priebeh rituálu nejasný.

20 Iudicia Theodori D 116 – 117; G 187; U II, IX, 1 – 2 (Finsternalder 1929, 248, 270, 323–324); k interpretácii Czock 2012, 111–112.

21 Nie je však vylúčené, že forma rituálu zachytená v tomto sakramentári, ktorej sa prisudzuje čisto galský pôvod, bola vytvorená už v druhej polovici 7. storočia (Benz 1956, 91–94).

ho obohacuje o modlitby s exorcistickým obsahom, pôvodne vytvorené pre iný kontext (*Forneck 1999*, 18–21; *Czock 2012*, 151–152). V už spomenutom sakramentári z Angoulême je liturgický poriadok vysviacky kostola prvýkrát rozvinutý o rituálne úkony, ktoré sa vzťahujú nielen na oltár, ale aj na samotný kostol, hoci sa zameriavajú len na jeho vnútrojšok. Poriadok stanovuje, aby biskup zmesou vody a vína pokropil celý kostol a – po pokropení a pomazaní oltára – ho krizmou dokola označil znakmi kríža (ešte bez uvedenia počtu znakov, ktorý v neskorších liturgických poriadkoch odkazuje na 12 apoštolov) (*Forneck 1999*, 16–18; *Czock 2012*, 154–157). Predbežné zavŕšenie podstatne rozšíreného obradu vysviacky kostola v karolínskom období dokumentuje tzv. Philippsov sakramentár z obdobia okolo roku 800, v ktorom sa rituálne úkony vzťahujú už aj na exteriér kostola (*Benx 1956*, 64; *Forneck 1999*, 21–27; *Czock 2012*, 152, 157–164).²²

V karolínskom období sformovaná liturgia vysviacky kostola bola v nasledujúcich storočiach ešte modifikovaná a dopĺňaná o nové elementy. Viac-menej finálnu podobu nadobudol obrad vysviacky kostola koncom 13. storočia v pontifikáte Gulielma Duranda, biskupa v Mende († 1296) (*Forneck 1999*, 117–142; *Benx 2002*).²³

Rituál uvádzajúci kostol do liturgického užívania vzbudzoval počas stáročnej genézy mnoho otázok. Týkali sa nielen jeho formy,²⁴ ale aj situácie, v ktorej mohol, či mal byť uplatnený. Problém nepredstavovali novopostavené kostoly, ale už existujúce stavby – pôvodne pohanské chrámy, kostoly neplatne vysvätené duchovnými, ktorí nepatrili do katolíckej cirkvi (ariáni na pevnine, nekatolícki írski a britskí biskupi na Britských ostrovoch), či kostoly v takej špecifickej situácii, ako bola translokácia. Jeden z najstarších liturgických prameňov k tejto téme, starší Gelaziánsky sakramentár uvádza aj ďalšie špecifické situácie. Popri rituáli vysviacky nového kostola obsahuje aj formuláre pre vysviacku kostola, ktorý jeho zakladateľ nechal nevysvätený, a pre kostol, ktorý bol predtým synagógou (*Forneck 1999*, 12). Niektoré z týchto situácií – adaptácia pôvodne nekatolíckeho kostola i translokácia kostola – otvárali vo svojej podstate otázku opakovanej konsekrácie. Išlo o problém diskutovaný aj v nasledujúcich storočiach, pričom názory naň sa menili. V karolínskom období nepredstavovala opakovaná vysviacka principiálny problém. Pseudoizidorské dekretálie, sfaľovaná zbierka dekretálov vytvorená v druhej štvrtine 9. storočia, k nej dokonca nabádali v prípade, že existovali pochybnosti o korektnosti prvej vysviacky. Korektné vysvätené miesto sa stalo rovnako nevyhnutnou podmienkou pre slávenie omše ako korektné vysvätený celebrujúci kňaz. Na nalievavosti nadobudli tieto myšlienky v 11. storočí v čase gregoriánskej reformy. Jeden z mnohých, navzájom súvisiacich problémov, ktoré sa reformátori pokúšali riešiť, predstavovala opakovaná vysviacka kostolov už raz vysvätených simonickými kňazmi (zväčša išlo o vlastnícke kostoly laikov, takže táto otázka súvisela aj s problémom vlastníckeho práva). Časť predstaviteľov gregoriánskej reformy pripúšťala opakovanú vysviacku takýchto kostolov. Keďže simónia bola považovaná za istý druh herézy, mohli sa vo svojej argumentácii odvolať na starobylé ustanovenia o opätovnej vysviacke ariánskych kostolov. Koncom 11. storočia bola opakovaná vysviacka kostolov zrejme úplne bežná. Proti tomu sa však objavilo iné poňatie, ktoré vysviacku kostola prirovnávalo k sviatosti krstu a podľa ktorého mala byť jedinečná rovnako ako krst. Formulované bolo v čase, keď sa ešte nerozlišovalo medzi sviatosťami a sväteninami – vysviacka kostola bola chápaná rovnocenne krstu ako jedna zo sviatostí. Toto poňatie sa vo formulácii tzv. pseudonicejského kánonu (falošne sa odvolávajúceho na neexistujúci kánon bližšieho nešpecifikovaného nicejského koncilu) dostalo napokon aj do vplyvného Graciánovho dekrétu. Kánon zakazoval vysviacku už raz vysväteného kostola, výnimku povoľoval len v troch prípadoch znesvätenia kostola: 1. ak bol kostol zničený požiarom; 2. ak bol poškvrnený preliatím krvi, 3. ak bol poškvrnený ľudským semenom. Kontroverzie, či heretikmi vysvätené kostoly musia alebo nemôžu byť svätené ešte raz, pretrvali do začiatku 13. storočia. Napokon sa všeobecne akceptovaným ustanovením stal pseudonicejský kánon v Graciánovom dekréte, hoci v tom čase sa už presadilo učenie o siedmich sviatosťach, medzi ktorými vysviacka kostola nebola (*Landau 1992*).²⁵

Kánon v Graciánovom dekréte obmedzoval opätovnú vysviacku kostola na uvedené prípady. V stredovekých kostoloch – najmä tých významnejších a hojne navštevovaných – však nešlo o zriedkavé situácie, a tak, aby sa kos-

22 Zostručnený opis obradu uvádza tiež práca *Pomfjová a kol. 2015*, 22–23.

23 K zásadnejším zmenám a zjednodušeniu obradu došlo až v druhej polovici 20. storočia, hlavne v rámci reformy po druhom Vatikánskom koncile (*Forneck 1999*, 157–166).

24 Univerzálnu platnosť si nárokovali až liturgické knihy zostavené po Tridentskom koncile v druhej polovici 16. storočia. Liturgia vysviacky kostola sa v nich len s malými obmenami pridžala Durandovho pontifikálu (*Forneck 1999*, 146–157).

25 Zaujímavé je porovnanie s byzantským cirkevným právom, ktoré nepoznalo taký stav znesvätenia kostola, ktorý by si vyžadoval opakovanú vysviacku. Raz vysvätený kostol ne Stratil svoj sakrálny charakter, ani ak sa v ňom udiala vražda, k jeho očiste stačila modlitba. Mohla síce nastať situácia, keď prestal byť svätým miestom – a to v prípade, keď ho obsadili nekresťanskí nepriatelia, akonáhle však táto situácia pomínila, nadobudol svoj pôvodný charakter aj bez opakovanej vysviacky (*Troianos 2000*).

toly nemuseli zakaždým nanovo vysväcovať, zaviedol pápež Inocent III. začiatkom 13. storočia jednoduchší rítus rekongiliácie. Podnetom bola situácia v Santiagu de Compostella, kde v tamojšej katedrále dochádzalo medzi hufne prichádzajúcimi pútnikmi často k roztržkám, krviprelievaniu i usmrteniu. Rítus zavedený pre Compostellu (1207) sa potom rýchlo všeobecne rozšíril (*Landau 1992*, 239). V tom čase došlo v kánonickom práve tiež k rozlíšeniu medzi znesvätením, ktoré si vyžadovalo opätovnú kongsekráciu kostola, a poškrvnením, po ktorom stačila rekongiliácia. Jeden z dekrétov v zbierke dekretálov pápeža Gregora IX. z roku 1234 stanovil, že poškrvnené kostoly, ktoré neboli kongsekrované, majú byť očistené rekongiliáciou. Tento kánon spolu s ďalším, ktorý pojednáva o azylovom práve kostolov (a prisudzuje ho aj tým, ktoré neboli kongsekrované, ale slúžili bohoslužbe), je zároveň považovaný za najstarší, hoci iba nepriamy doklad toho, že okrem rituálu vysviacky, ktorý bol v kompetencii biskupa, existoval aj jednoduchý akt požehnanja, ktorý mohol biskup delegovať na kňaza. Zvažuje sa, že k zavedeniu jednoduchého rituálu požehnanja došlo v dôsledku zvyšujúceho sa počtu kostolov, ktoré biskupi už nestihali navštevovať a osobne kongsekrovať. Spočiatku išlo zrejme len o dočasnú náhradu vysviacky, ktorá sa postupne zmenila na akceptovateľný zvyk. Kedy presne bol akt požehnanja zavedený, sa však kvôli nedostatku písomných prameňov nedá povedať (*Ziolkovskí 1943*, 25–28). Určite však ešte neexistoval v čase, keď boli zostavené vyššie uvedené penitenciály, keďže vtedy sa i samotný rituál vysviacky ešte len formoval.

Ustanovenia v ranostredovekých penitenciáloch nedokladajú nižší status drevených kostolov. Jedno z opakovane uvádzaných nariadení rieši problém rituálu, ktorý mal sfunkčniť už raz vysvätený translokovaný kostol. K kontextu možno vyvodiť, že išlo o drevený kostol, nič však nenasvedčuje tomu, že by mal nižší status či už pred translokáciou alebo po nej. Význam pokropenia vodou po translokácii nemá jednoznačnú interpretáciu. Pripomína súdobé očistné rituály, či však mal očistnú úlohu aj v prípade translokovaného kostola, je otázne. Nešlo o akt totožný s vysviackou kostola, písomné pramene však neumožňujú vyhodnotiť, nakoľko sa líšil od rituálu vysviacky praktizovanej v tom čase a prostredí. Nemožno ho ale stotožniť ani s neskorším aktom požehnanja (benedikcie), ktorý sa vytvoril ako jednoduchšia alternatíva už rozvinutého rituálu vysviacky novovybudovaného kostola a ktorý je nepriamo doložený až v 13. storočí, i keď sa predpokladá jeho starší pôvod. Vysviacku kostola nepodmieňovali stavebným materiálom ani ustanovenia v penitenciáloch, ani kánony cirkevných synod. Takáto podmienka existovala len v prípade fixných oltárov, ktoré mali byť zhotovené z kameňa. Ak teda uvažujeme o výskyte a funkciách drevených kostolov v stredoveku, je nanajvýš problematické vyvodzovať akékoľvek závery z rituálov umožňujúcich liturgické využívanie sakrálnych stavieb.

Vývoj kresťanskej sakrálnej architektúry určite ovplyvňovala tendencia smerujúca k prevahe kamenných kostolov. Táto tendencia však na rozdiel od požiadavky kamenných oltárov nebola podmienená striktnými cirkevnými nariadeniami. Korenila v estetike vyvierajúcej z antickej stavebnej tradície. Predstavy o honore a reprezentatívnosti kultových stavieb, v ktorých sa mala zrkadliť nielen ideológia a postavenie cirkvi, ale aj moc svetských protektorov, našli adekvátnejšie naplnenie v murovanej sakrálnej architektúre. Nebol to stavebný materiál, ktorý podmieňoval význam a funkcie sakrálnych stavieb, ale naopak, význam a funkcie sakrálnych stavieb sa v závislosti od možností stavebníkov premietali do voľby stavebného materiálu a technológií.

Pokiaľ ide o územie dnešného Slovenska, kvôli nedostatku dát či už hmotnej alebo písomnej povahy nedokážeme spoľahlivo posúdiť podiel drevených stavieb v rámci sakrálnej architektúry v jednotlivých úsekoch stredoveku. Výskyt, typy a kvalita drevených sakrálnych stavieb korelujú vo všeobecnosti jednak s rozšírením lesov a lokálnymi stavebnými tradíciami a jednak s rozvojom spoločnosti (*Venci 2004*, 518). S prihliadnutím na oba aspekty môžeme predpokladať, že drevené kostoly mali v našom geografickom priestore vyššie percentuálne zastúpenie v ranom stredoveku než v jeho neskorších fázach. V čase ešte neustálených pomerov, keď sa tu len formovali základné pravidlá kresťanskej spoločnosti (ranoarpádovské zákonníky), predstavovali drevené kostoly vzhľadom na dostupnosť stavebného materiálu a technologické postupy, ktoré mohli čerpať z miestnych tradícií, nepochybne jednoduchšie riešenie ako naplňovať potrebu bohoslužobných miest. Ich podiel na celkovom obraze sakrálnej architektúry postupom času zrejme klesal, no v niektorých pomalšie osídľovaných, menej urbanizovaných, chudobnejších, zato však na drevo bohatých lesnatých regiónoch nebol asi zanedbateľný (ak dokonca neprevažoval) ani v neskorom stredoveku.

Archeologických dokladov je zatiaľ málo a sú nejednoznačné. Stopy na omietkach zo stavieb veľkomoravského obdobia (Bratislava – hrad) indikujú použitie dreva (*Hammer 2008*, 138–140), no neposkytujú ucelenú predstavu o celkovej stavebnej konštrukcii objektov. Hypotéza o veľkomoravskom drevenom kostole v Kostolčanoch pod Tribečom sa nestretla s jednoznačným prijatím (porovnaj *Baxa – Maríková-Kubková 2011*; *Bóna 2014*). Objekt s kolovou konštrukciou

archeologicky zachytený na hradisku v Mužle-Čenkove, ku ktorému priliehala pohrebisko z prelomu 9. a 10. storočia, nebol zatiaľ jednoznačne vyhodnotený ako sakrálna stavba (Hanuliak – Kuzma 2015, 58–59, 309). V prípade vyššie spomenutého, neisto datovaného ranostredovekého kostola v Skalke nad Váhom sa o drevenej nadzemnej konštrukcii uvažuje len na základe plytkých kamenných základov a chýbajúcej kamennej sute. V Merníku boli odkryté zvyšky dvoch sakrálnych stavieb v superpozícii. Mladšia z nich (polygonálne ukončené jednolodie) bola drevenou stavbou, čo vyplynulo z písomných prameňov (drevený kostol dol. od r. 1629), archeologický výskum zachytil len jej kamennú podmurovku. Merník tak ilustruje metodické problémy pri identifikácii drevených kostolov. V tomto prípade však zrejme nešlo o stredoveký objekt, ako sa domnieval jeden z realizátorov výskumu (Budínskej-Krička 1993, 316), ale o evanjelický kostol postavený okolo roku 1600 na mieste kamenného stredovekého predchodcu (Piffel 1972; Uličný 2001, 317).

Písomné zmienky o drevených kostoloch na našom území sú do konca 13. storočia výnimočné (1075: Kňažice; 1275: Palárikovo, okr. Nové Zámky – zaniknutá osada Kerestúr, drevená Kaplnka Svätého kríža). Určite to ale neodráža ich skutočný súdobý výskyt, ako možno súdiť aj z písomných a archeologických dokladov drevených kostolov v iných častiach niekdajšieho Uhorska a susedných regiónoch (napr. v západnej Panónii, Valter 2005, 46). V nasledujúcich storočiach písomné zmienky zreteľne pribúdajú.²⁶ Tento rozdiel s predchádzajúcim obdobím je však skôr odrazom podstatne sa zvyšujúcej produkcie písomných dokumentov, ako výraznejšieho podielu drevených kostolov, hoci so zahusťujúcou sa sieťou sakrálnych stavieb mohol stúpať aj ich počet. Z neskorého stredoveku pochádzajú napokon najstaršie zachované objekty.²⁷ Skutočnosť, že nielen na území Slovenska, ale v kontexte celého stredovekého Uhorska neboli drevené kostoly ojedinelým zjavom, potvrdzujú akési cenníky sakrálnych stavieb z neskorého stredoveku (napr. v právnickej zbierke *Opus Tripartitum* od Štefana Verbőczyho z roku 1514), ktoré kodifikovali staršie zvyklosti a ktoré okrem kategórií murovaných kostolov rozlišujú kategórie drevených kostolov s právom pochovávaní aj bez neho. Pokým drevené kostoly mali hodnotu 3 až 10 mariek, hodnota murovanej sakrálnej nehnuteľnosti sa (podľa toho, či išlo o kostol alebo kláštor, či a koľko mal veží, či mal právo pochovávaní) pohybovala v rozmedzí 10 až 100 mariek (Függedi 1991, 50–52).

Predovšetkým z písomných prameňov vyplýva, že drevené kostoly boli vo väčšom či menšom zastúpení súčasťou stavebnej tradície na našom území a nepochybne i v širšom východostredoeurópskom rámci počas celého stredoveku. Pokiaľ však v ranom stredoveku prichádzalo použitie dreva aspoň na istý čas do úvahy i v prípade kráľovskej kaplnky (Kňažice) či – ak obzor rozšírime za hranice dnešného Slovenska – panovníkom fundovaného kláštora (Szentjobb/Siniob²⁸), v neskorších úsekoch stredoveku sa s ním uspokojili zrejme skutočne len pri stavbe dedinských kostolov, pričom však nemuselo ísť iba o zamýšľané provizória. No samotná informácia, že išlo o drevený kostol alebo kaplnku nehovorí nič o farskej alebo filiálnej funkcii stavby. Zmienky v nejednom prípade spomínajú drevené kostoly s cintorínmi, resp. pohrebnými miestami,²⁹ čo koreluje aj s archeologickými nálezmi hrobov v blízkosti drevených kostolov (na Slovensku zatiaľ v prípade predpokladaných drevených kostolov v Mužle-Čenkove, Skalke). V spomenutých cenníkoch bolo pohrebné miesto alebo cintorín jedným z hlavných kritérií, ktoré určovali hodnotu

26 Napr. 1317: Nižný Klátov (okr. Košice-okolie), Kaplnka Svätého kríža, o ktorej sa dá z kontextu listín usudzovať, že bola drevená a v r. 1324 nahradená kamenným kostolom; 1325/1355: Kľušov (okr. Bardejov), drevený kostol; 1344: Červený Kláštor (okr. Kežmarok), dve drevené kaplnky; 1350: Kónská (okr. Žilina), povolenie na stavbu dreveného alebo murovaného kostola; 1355: Nižný Tvarožec (okr. Bardejov), drevená kaplnka; 1355: Tarnov (okr. Bardejov), drevená kaplnka; 1372: Uzovský Šalgov (okr. Sabinov), drevená kaplnka; 1379: Radvaň nad Laborcom (okr. Medzilaborce), drevený kostol rusínskeho obyvateľstva; 1382: Vyšný Klátov (okr. Košice-okolie), drevený kostol; 1454: Moravany (okr. Michalovce), drevená kaplnka; 1383: Kežmarok, zmienka o drevenom kostole, ktorý mal stáť na mieste vtedy už murovaného kostola Svätého kríža; 1399: zmienka o siedmych dedinách s drevenými kaplnkami na majetkoch Štefana zo Szalonny, z toho na území dnešného Slovenska Ardo (Ardócska pustatina pri Silici, okr. Rožňava), Kráľ pri rieke Slaná (okr. Rimavská Sobota), Riečka (okr. Rimavská Sobota); 1512: Hanušovce nad Topľou (okr. Vranov nad Topľou), drevená Kaplnka sv. Márie Magdalény. Viaceré drevené kostoly uvádza súpis dedín Turnianskej stolice z roku 1399 aj súpisy majetkov rodiny Drugetovcov z roku 1437, rodiny Šošovcov z roku 1438, makovického panstva z roku 1492.

27 Tvrdošín, Hervartov – vznik oboch je datovaný do prvej polovice 15. storočia (Dudáš 2011, 41; Dudáš – Jiroušek 2013, 9, 14, 24). Kostol zo Zábřeže (dnes v Múzeu oravskej dediny v Zuberici), donedávna datovaný tiež do 15. stor., je podľa najnovšej literatúry novostavbou z 1. polovice 17. stor. na mieste stredovekého predchodcu, pričom sa pripúšťa aj jeho formálna nadväznosť na staršiu stavbu (Dudáš 2011, 69 – 70; Dudáš – Jiroušek 2013, 28).

28 V Szentjobbe nechal drevené budovy nahradiť kamennými už Ladislavov synovec Álmoš. Archeologické výskumy českých benediktínskych kláštorov Ostrov u Davle a Sázava aj pre východostredoeurópsky región ale doložili, že drevené „provizória“ vrátane kláštorných kostolov mohli i v prípade takýchto významných stavieb trvať viac ako sto rokov (Sommer 2007, 42, 59 – 68). Tieto nálezy napokon tiež sponchyňujú tézu o len požeňovaných drevených kostoloch, keďže je málo pravdepodobné, že by kláštorné, hoc aj drevené kostoly neboli po celý ten čas riadne vysvätené.

29 Napríklad z minimálne 51 sakrálnych stavieb, ktoré sa v roku 1437 nachádzali na majetkoch Drugetovcov na severovýchode Uhorska (prevažne v Zemplínskej a Užskej župe), bolo 37 drevených kaplniek, z ktorých 31 malo hroby, prípadne aj cintoríny, pričom 17 z nich bolo Ruthenorum, teda východného rítu (*capella lignea Ruthenorum sepulturam habens, capella lignea Ruthenorum cimiterium et sepulturam habens, capella lignea sepulturam habens, capella lignea cimiterium et sepultura habens*) (SNA, Premonštráti v Lelese – súkromný archív (1214) 1274 – 1841, Protocollum secundum, No. 172, fol. 83 – 92; podľa údajov spracovaných H. Žažovou). K ďalším dokladom v uhorskom kontexte Balogh 1940.

nielen murovaných, ale aj drevených sakrálnych stavieb. Pochovávanie v/pri drevených kostoloch teda neprotirečilo dobovým zvyklostiam. Z celkového kontextu tak vyplýva, že drevené sakrálné stavby mohli i na našom území fungovať v stredoveku aj ako kostoly s (prinajmenšom) určitými farskými právami. Ako farský chrám slúžil s najväčšou pravdepodobnosťou najstarší zachovaný drevený kostol na území Slovenska – Kostol Všetkých svätých v Tvrdošíne (postavený asi v rokoch 1435–1440, *Dudáš – Jiroušek 2013*, 24). Podľa zápisu v registri pápežských desiatok existovala fara v Tvrdošíne už v 30. rokoch 14. storočia (zápis uvádza tunajšieho farára Petra, *MVSII*, 51, č. 207) a doložená je aj k roku 1397. Podobu kostola v tom čase nepoznáme, no azda i vtedy to bola drevená stavba, ktorú v 15. storočí nahradil dodnes stojaci objekt.³⁰ Explicitne drevené farské kostoly (... *ecclesiam ligneam parochialem* ...) sú doložené v Davidove aj Sačurove (okr. Vranov nad Topľou) v roku 1438 (*Uličný 2001*, 119, 447).

Poznámky: Práca vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 2/0060/20 Farské kostoly v stredoveku: vznik – formy – funkcie. Je prepracovanou časťou textu Nebeský Jeruzalem – Šalamúnov chrám – kostol : sakralizácia kresťanskej architektúry (niekoľko téz k veľkej téme), publikovaného v časopise *Ars*, roč. 54, 2021, č. 2, s. 103–139.

Pramene a literatúra

- Abrens, C. 2001a:* Die frühen Holzkirchen Europas. Stuttgart.
- Abrens, C. 2001b:* Die frühen Holzkirchen Europas. Katalog. Stuttgart.
- Balogh, H. 1940:* Les edifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6, 1–133.
- Baxa, P. – Maříková-Kubková, J. 2011:* Objev nejstarší faze kostela sv. Jiří v Kostořanech pod Tribečem. In: A. Valeková (ed.): Ranostředověká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg ku výstave. Nitra, 89–101.
- Beda Cířhodný 2008:* Církevní dějiny národa Anglů. Preklad: J. Kincl – M. Moravová. Praha.
- Benz, S. 1956:* Zur Geschichte der römischen Kirchweihe nach den Texten des 6. bis 7. Jahrhunderts. In: H. Emonds OSB (ed.): Enkainia. Gesammelte Arbeiten zum 800jährigen Weihegedächtnis der Abteikirche Maria Laach am 24. August 1956. Düsseldorf, 62–109.
- Benz, K. J. 2002:* Kirchweihe. Liturgie. In: *Lexikon des Mittelalters* 5. Stuttgart, stĺpec 1186–1187.
- Bóna, M. 2014:* Výsledky umelecko-historického a architektonicko-historického výskumu r.k. Kostola sv. Juraja v Kostořanech pod Tribečom. Zborník Filozofickej fakulty UK – *Musaica* 28, 127–161.
- Braun, J. S. J. 1924:* Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung, 1. Bd. München.
- Budinský-Křička, V. 1993:* Moja účasť na archeologickom výskume na Slovensku a v Čechách v rokoch 1929 – 1989. Študijné zvesti AÚ SAV 29, 281–333.
- Bušša, V. 1967:* 700 rokov Tvrdošína. Banská Bystrica.
- CDS/ I. R. Marsina (ed.):* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, 1. zv. Bratislava 1971.
- Czok, M. 2012:* Gottes Haus. Untersuchungen zur Kirche als heiligem Raum von der Spätantike bis ins Frühmittelalter. Berlin.
- Dudáš, M. 2011:* Drevené artikulárne a tolerančné chrámy na Slovensku. Liptovský Mikuláš.
- Dudáš, M. – Jiroušek, A. 2013:* Drevené kostoly, chrámy a zvonice na Slovensku. Košice.

³⁰ Drevený bol spočiatku aj druhý kostol, ktorý v Tvrdošíne pribudol v čase reformácie okolo roku 1600 (*Bušša 1967*, 49, 69–70).

- Dvořáková, D. 2003:* Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský. Budmerice.
- Finstervalder, P. W. 1929:* Die Canones Theodori Cantuariensis und ihre Überlieferungsformen. Weimar.
- Forneck, T.-CH. 1999:* Die Feier der Dedicatio ecclesiae im Römischen Ritus. Aachen.
- Fügedi, E. 1991:* Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostorok. Századok, 125/1–2, 35–67.
- Habovštiak, A. 1985:* Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.
- Haggenmüller, R. 1991:* Die Überlieferung der Beda und Egbert zugeschriebenen Bußbücher. Frankfurt/Main – Berlin – New York – Paris.
- Hahn, J. 2001:* Tempelzerstörung und Tempelreinigung in der Spätantike. In: R. Albertz (ed.): Kult, Konflikt und Versöhnung in religiösen, sozialen und politischen Auseinandersetzungen des antiken Mittelmeerraumes. Münster, 269–286.
- Hammer, I. 2008:* Restauratorische Befundsicherung an frühmittelalterlichen Wandmalereien des Regnum Maravorum. In: M. Pippal – F. Daim (eds.): Die frühmittelalterliche Wandmalereien Mährens und der slowakei. Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse. Innsbruck, 111–148.
- Hanuliak, M. 1997:* Výsledky archeologického výskumu v Skalke nad Váhom a ich vzťah k benediktínskemu opátstvu. In: R. Marsina (ed.): Skalka pri Trenčíne. Miesto legend a púti. Trenčín – Bratislava, 16–21.
- Hanuliak, M. 1998:* Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia Trenčianskeho mikroregiónu. Slovenská archeológia 46/2, 309–331.
- Hanuliak, M. – Nešporová, T. 2001:* Rekonštrukcia stredovekého osídlenia v Skalke nad Váhom. Archaeologia historica 26, 325–342.
- Hanuliak, M. – Kužma, I. 2015:* Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–13. storočia. Nitra.
- Kopp, S. 2011:* Der liturgische Raum in der westlichen Tradition. Fragen und Standpunkte am Beginn des 21. Jahrhunderts. Graz.
- Kottje, R. 1982:* Überlieferung und Rezeption der irischen Bußbücher auf dem Kontinent. In: H. Löwe (ed.): Die Iren und Europa im frühen Mittelalter. Stuttgart, 511–524.
- Kottje, R. 1983:* Paenitentiale Theodori. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte 3 (22. Lieferung). Berlin, stĺpec 1413–1416.
- Kovačevičová, S. 1972:* Drevené kostoly na Slovensku. Národopisný věstník československý 7/1–2, 29–102.
- Körntgen, L. 2004:* Der Excarpus Cummean, ein Bußbuch aus Corbie? In: O. Münsch – T. Zotz (eds.): Scientia veritatis. Festschrift für Hubert Mordeck zum 65. Geburtstag. Ostfildern, 59–75.
- Körtner, L. 2007:* Bußbuch und Bußpraxis in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts. In: H. Wilfried – A. Grabowsky (eds.): Recht und Gericht in Kirche und Welt um 900. München, 198–215.
- Landau, P. 1992:* Das Verbot der Wiederholung einer Kirchweihe in der Geschichte des kanonischen Rechts. Ein Beitrag zur Entwicklung des Sakramentenrechts. In: R. I. Castillo Lara (ed.): Studia in honorem eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler. Roma, 225–240.
- Marsina (ed.) 2003:* Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, zv. III. V kráľovstve svätého Štefana. Vznik uhorského štátu a čas arpádovských kráľov. Bratislava.
- Mayer, V. 1986:* Holzkirchen. Neuentdeckte Baukultur in Böhmen, Mähren, Schlesien und der Slowakei. Wien.
- Meens, R. 2007:* Die Bußbücher und das Recht im 9. und 10. Jahrhundert. In: H. Wilfried – A. Grabowsky (eds.): Recht und Gericht in Kirche und Welt um 900. München, 217 – 233.

- MVSI: V. Sedlák (ed.): Monumenta Vaticana Slovaciae, tomus I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337. Trnava – Rím 2008.*
- Pijfl, A. 1971: Rekonštrukcia románskej stavby v Brezovičke. Východoslovenský pravek 2, 227–257.*
- Pijfl, A. 1972: Objav dvoch kostolov v Merníku. Nové obzory 14, 81–106.*
- Pomfjová, B. a kol. 2015: Stredoveký kostol – historické a funkčné premeny architektúry, 1. zv. Bratislava.*
- Ratkoš, P. 1965: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: P. Ratkoš (ed.): O počiatkoch slovenských dejín. Sborník materiálov. Bratislava, 141–178.*
- Ruttkaý, A. T. 2004: O najstarších rotundách na Slovensku. In: M. Kratochvílová (ed.): Znojemska rotunda. Sborník z 2. konferencie o rotundě, konané 15. – 26. června 2003 ve Znojme. Znojmo, 192–208.*
- Schmitz, H. J. 1898: Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren. Düsseldorf.*
- Sommer, P. 2001: Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury. Praha.*
- Sommer, P. 2007: Svatý Prokop. Z počátku českého státu a církve. Praha.*
- Stiefenhofer, D. 1909: Die Geschichte der Kirchweihe vom 1.–7. Jahrhundert. München.*
- Troianos, S. N. 2000: Die Einweihung und Entweihung der Kirchengebäude im orthodoxen Kirchenrecht. In: C. Scholz – G. Makris (eds.): Polypleuros nous. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag. München, 382–394.*
- Uličný, F. 2001: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce.*
- Valter, I. 2005: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest.*
- Vencl, S. 2004: Dřevěná sakrální architektura a archeologie. In: E. Kazdová – Z. Měřínský – K. Šabatová (eds.): K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám. Brno, 517–524.*
- Závodszy (ed.) 1904: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinatai határozatok forrásai. Budapest.*
- Ziolkowski, T. S. 1943: The Consecration and Blessing of Churches. A Historical Synopsis and Commentary. Washington.*
- ZsO VI: Zsigmondkori oklevéltár VI. (1417–1418). E. Mályusz – I. Borsa (eds.). Budapest.*

ARCHITEKTÚRA MNÍŠSKÝCH PRÍBYTKOV KAMALDULSKÉHO KLÁŠTORA SV. JOZEFA V NITRE NA ZOBORE.¹

Marián Samuel*

*RNDr. Mgr. Marián Samuel, Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra, e-mail: nrausamu@savba.sk

Abstract: This paper presents the results of a comparison of results obtained by research of archaeological, iconographic and written sources on the appearance and function of the monastic dwellings of the Kamaldul Monastery of St. Joseph in Nitra in Zobor (1693-1782). It points to the uniformity of Kamaldul's architecture, which was formed in the early modern period and its basic rules are still valid today. The results of archaeological research only supplement the existing knowledge with just minor differences and variations in the building shelling of individual dwellings.

Key words: Slovakia, Nitra, Zobor monastery, Kamaldul's order, 17-18th century, monastery dwellings

Úvod

Kamaldulský kláštor sv. Jozefa v Nitre na Zobore vznikol na mieste, kde stál až do konca 15. storočia najstarší kláštor na území Slovenska – benediktínsky Kláštor sv. Hypolita (obr. 1, 2). Po jeho opustení areál kláštora chátral, sakrálna tradícia lokality však nezanikla. K bývalému kláštoru sa vypravovali veriaci počas pravidelne konaných pútí, až napokon, údajne v roku 1663,² dal nitriansky biskup Juraj Pohronec Slepčiansky (Szelepcsényi) postaviť na dvore benediktínskeho kláštora oktogonálnu kaplnku zasvätenú Ondrejovi a Benediktovi „vo ktorej sa pontifikálne služby božie a kázeň dodržiavali“ (Kompánek 1895, 111). Obnoviť kláštorný život na Zobore sa na sklonku 17. storočia rozhodli nitriansky biskup (a súčasne hlavný župan, kráľovský radca a kancelár), barón Blažej Jaklín z Lefantoviec a jeho bratranec, kapitán nitrianskeho hradu, barón Mikuláš Jaklín. V Nitre dňa 28. júna 1691 spísali dokument, v ktorom vyjadrili odhodlanie financovať bez časového obmedzenia v rovnakom pomere výstavbu a prevádzku kláštora pre 12 rehoľníkov kamaldulského rádu. Zakladatelia oznámili svoj úmysel kráľovi Leopoldovi I., ktorý 5. septembra 1691 vo svojom odporúčajúcom liste okrem iného povolil využívanie dôchodkov z pilišského opátstva, tak aby „slúžili v prospech rádu, a mohlo z nich 12 rehoľníkov slušne žiť“ (Cserenyei, 1911). Po prerokovaní a odobrení projektu Generálnou kapitulou kamaldulského rádu v roku 1692, kardinál Leopold Kolonič (Kollonich) dekrétom zo dňa 14. marca 1693 úradne erigoval vznik „pustovne“ sv. Jozefa na hore Zobor (Lacko 1967, 152).

Ako autor stavebného projektu sa v našej literatúre uvádzal neznámy viedenský architekt z okruhu J. B. Fischera z Erlachu, „najskôr azda Domenico Martinelli“ (Súpis...II, 1968, 374; Zrubcová 1996, 38, 41). Z novších prác o tomto talianskom architektovi pôsobiacim vo Viedni je zrejme, že bol projektantom minimálne kláštorného kostola³ (Lorenz 1991, 199), možno aj celého areálu v roku 1697.

Rád kamaldulov založil sv. Romuald (951–1027) v roku 980 (Lacko 1965,100). Inšpirovaný spôsobom života starovekých pustovníkov žijúcich v púšti sa v r. 1012 spolu s niekoľkými spoločníkmi utiahol do etruských vrchov pri Arezze v Toskánsku, kde dostal od grófa Maldola územie (Campo di Maldolo), na ktorom si postavili kláštor.

1 Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA 2/015/22. Príspevok reflektuje stav výskumu k roku 2016.

2 Keďže nedisponujeme originálnymi písomnými prameňmi, nespochybňujeme tento letopočet. V tomto roku však väčšinu roka Nitru, vrátane nitrianskeho hradu okupovali turecké vojská, takže takáto stavebná aktivita počas nestabilných spoločenských pomerov je len ťažko predstaviteľná.

3 Vyplýva to zo autentického záznamu datovanému k 17. septembru 1693. Staršie úvahy, že D. Martinelli sa podieľal aj na obnove nitrianskej biskupskej katedrály, sú už prekonané.

▲ Obr. 1. Situovanie „Zoborského“ kláštora na mape 1. vojenského mapovania (1782–1784).

▲ Obr. 2. Letecký snímok lokality s vyznačením rozsahu kamaldulského kláštora. a - hlavná budova konventu, b - ruina kláštorného kostola. Foto: I. Kuzma, vyznačenie: M. Samuel.

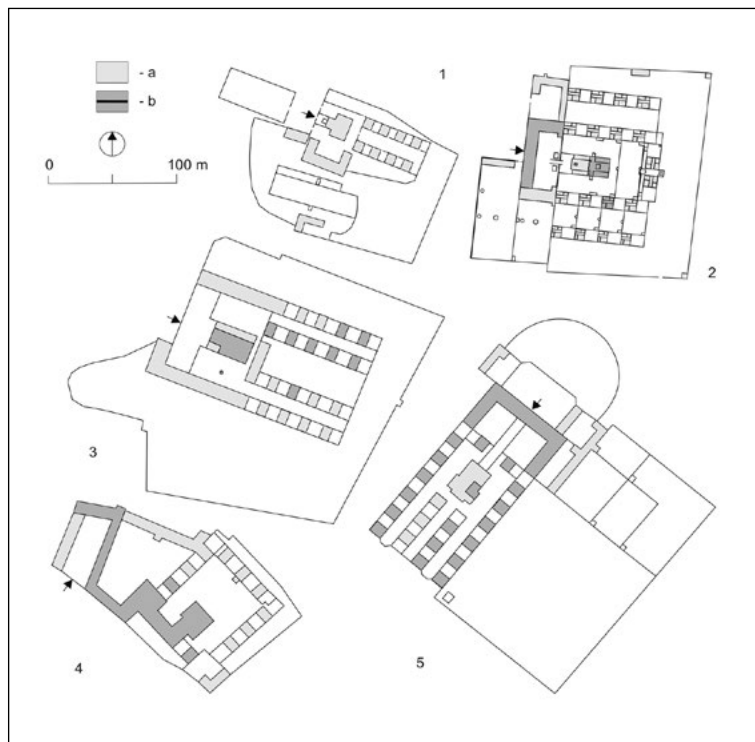
Názov tohoto územia sa preniesol do názvu kláštora a ujal sa aj pre pomenovanie celého rádu (kamalduli). Romuald vytvoril zvláštne spojenie pustovníckeho života a života v komunitách. Mníši spočiatku žijúci v spoločných komunitách podľa benediktínskej regule, sa neskôr usadili v pustovniach postavených v blízkosti hlavného kláštora.⁴

Mnohé kamaldulské kláštory v nasledujúcich storočiach opúšťali mimoriadne prísny spôsob rehoľníctva a len malá časť sa pridržala pôvodných regulí. Reakciou na tento stav bola reforma uskutočnená mníchom Paolom Gustinianim († 1528) na začiatku 16. storočia. Vytvorili sa tak dve vetvy: nová, reformná, preferujúca prísny spôsob života s centrom v Monte Corona pri Perugii (*Congregatio Eremitarum Camaldulensium Montis Coronae*), a kongregácia kamaldulských mníchov (*Congregatio Camaldoli*) s voľnejším spôsobom života. Rád kamaldulov sa v stredoeurópskom priestore etabloval až v novoveku (17. stor.), hoci prvý pokus tu pôsobiť sa uskutočnil ešte počas života sv. Romualda. Ten spolu s 24 pustovníkmi podnikol okolo roku 1010 evanjelizačnú cestu do Uhorska, ale choroba ho donútila vrátiť sa so siedmimi bratmi do Itálie (Lacko 1965, 101; 1967, 147). Je prekvapujúce, že ani počas ďalších šiestich storočí rád kamaldulov nepôsobil inde než v Itálii. Až v 17. storočí prenikol do Rakúskej monarchie, Poľska a neskôr aj inde. V Rakúskej monarchii existovalo spolu päť kamaldulských kláštorov (obr. 3), z toho tri v Uhorsku. Všetky prináležali k reformnej kongregácii Monte Corona. Prvá a na dlhší čas jediná kamaldulská „pustovňa“ postavená k úcte sv. Jozefa (obr. 3: 3), vznikla z vôle cisára Ferdinanda II. necelých 8 km od centra Viedne, na kopci Kahlenberg v roku 1628 (Mulitzner 2014, 400).⁵ Výstavbu druhého kláštora v rakúskej časti monarchie zasväteného Michalovi archanjelovi na kopci

4 Prvý kláštor v Camaldoli postavený v 11. storočí, mal iba päť drevených domčekov rozmiestnených okolo kostola.

5 V časti odbornej literatúry sa udáva nesprávny letopočet 1683, kedy mal cisár Leopold I. z vdľaky za víťazstvo nad Turkami založiť prvý kamaldulský pustovník v monarchii (Lacko 1967, 148; Judák 2009, 22).

pri Lánzséri v Šoproňskej župe⁶ (obr. 3: 1), fundovali v roku 1700 palatín Pavol Esterházy s manželkou Evou Thökölyovou (Mulitzer 2014, 428). V Uhorskej časti monarchie sa nachádzali tri kláštory. Prvý (1693) bol Kláštor sv. Jozefa v Nitre na kopci Zobor (obr. 3: 2), ďalší vznikol taktiež z iniciatívy nitrianskeho biskupa Ladislava Mat'ášovského, následníka Blažejka Jaklina. Ten v roku 1705 daroval kamaldulskej reholi na fundovanie bývalý kartuziánsky kláštor v Lechnickej doline na Spiši (obr. 3: 4), ktorý kúpil v roku 1699 od rodiny grófa Pavla Rákociho. Kláštor sv. Antona pustovníka mnísi zaujali až po akceptovaní ponuky biskupa generálnou kapitulou v roku 1710. Generálna kapitula zverila rekonštrukciu a adaptáciu starého kláštora zoborskému priorovi Jánovi Urminskému (Urményimu), ale nové cely sa mohli začať stavať až po roku 1720, keď panovník Karol VI. po dlhom spore s kartuziánskym rádom pridelil majetok kamaldulom (Števík–Timková 2004, 40-41; Judák

▲ Obr. 3. Pôdorysy kamaldulských kláštorov v Rakúskej monarchii: 1 – Landsee (Lánzsér), 2 – Nitra; 3 – Kahlenberg; 4 – Lechnica^o; 5 – Majk. a – zaniknuté časti kláštora, b – zachované časti kláštora. Podľa Mulitzer 2014 upravil a doplnil M. Samuel.

2009, 26-27). Tretí kamaldulský kláštor v Uhorsku – sv. Jána Nepomuckého (obr. 3: 5) zriadil gróf Jozef I. Esterházy v roku 1733 v Komárňanskej stolici, pri obci Majk, v blízkosti zaniknutého kartuziánskeho kláštora (Mulitzer 2014, 446). Týchto päť kláštorov vytváralo organizačnú jednotku „Pustovne nemecko-uhorského národa“ (*Eremi Nationis Germano-Hungaricae*). „Nemecko-uhorský národ“ bol jeden z piatich, na ktoré sa delila v 18. storočí kamaldulská kongregácia na Monte Corona (Lacko 1966, 102). Ďalšie „národy“ boli: cirkevný, resp. pápežský (v strednom Taliansku na území bývalého pápežského štátu), neapolský, benátsky a poľský. Okolo roku 1750 bolo v Európe spolu 30 funkčných kláštorov, z toho v Itálii 18, v Poľsku 7⁷ a v Rakúsku 5. Kamalduli v rakúskej monarchii vyvíjali svoju činnosť až do roku 1782, keď panovník Jozef II. zrušil všetky kontemplatívne, z jeho pohľadu neúčinné rády. V nasledujúcich dvoch storočiach počet kamaldulských kláštorov postupne klesal, v roku 2011 bolo vo svete ešte 10 kláštorov z toho 4 na americkom kontinente (Kolumbia – 2, USA – 1, Venezuela – 1) a v Európe 6 (Taliansko – 3, Poľsko – 2, Španielsko – 1) (Mulitzer 2014, 16–19).

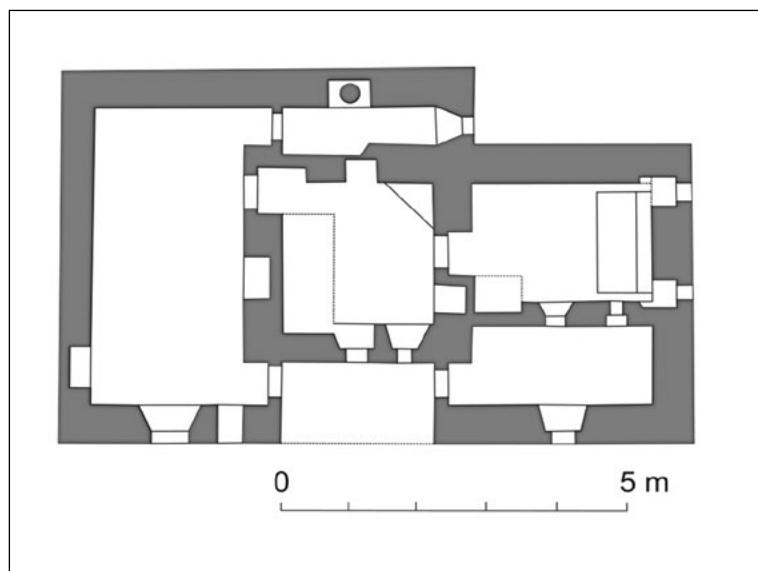
Architektúra kamaldulských kláštorov a ich mníšskych príbytkov.

Kamalduli ako jedna z najmenej početných reholí si vyvinuli osobitný stavebný typ kláštora ktorý spájal prvky eremitizmu a cenobitizmu. Jednotlivé stavebné časti kláštora boli (a dodnes sú) jasne štrukturované, aby spĺňali prísne nároky kladené na eremitický spôsob života. Primárna mala byť funkcia stavieb, estetická hodnota mala byť až druhoradá. Tieto požiadavky sa uplatnili hlavne v pri koncipovaní architektúry mníšskych príbytkov.⁸ Domčeky so záhradkou boli samostatnou, od okolia izolovanou stavebnou jednotkou. Vytvárali niekoľko väčšinou paralel-

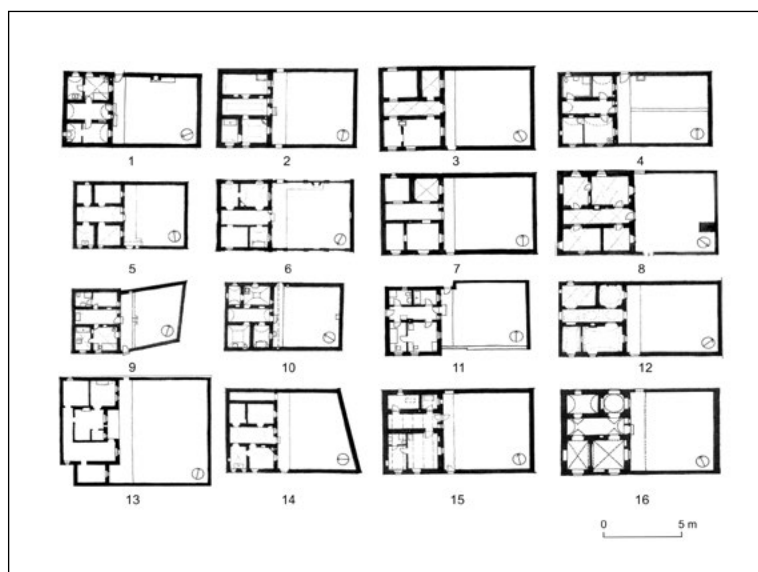
⁶ Dnes Landsee v rakúskej spolkovej krajine Burgenland.

⁷ Jeden z nich, Pazaislis pri Kaunase, sa nachádza na území dnešnej Litvy.

⁸ Nie vždy, hlavne v novoveku, sa tieto pravidlá dodržiavali. Bohaté fundácie šľachticov sa odrazili vo veľkorysom prístupe k stvárneniu architektúry kláštorného areálu aj domčekov samotných. Mníšske domčeky, ktoré niesli na štítoch vysokých sedlových striech erby jednotlivých fundátorov, mali často bohato zdobený interiér, mimoriadne honosne bola vyzdobená kaplnka s kupolovou klenbou, klenbu napriek odporúčaniam mala aj hospodárska miestnosť, a pod.

▲ **Obr. 4.** Pôdorys mníškeho príbytku zo začiatku 17. stor., zhotovený podľa plánu ktorý bol ideovým východiskom pre štandardnú dispozíciu príbytkov používanú od konca 17. stor. až do súčasnosti. Podľa Mulitzer 2014 digitalizoval M. Samuel.

▲ **Obr. 5.** Pôdorysy mníšskych príbytkov kamaldulských kláštorov v Európe: 1 – Neapol; 2 – Nola; 3 – Varšava; 4 – Herrera; 5 – Garda; 6 – Monte Giove; 7 – Rytwiany; 8 – Červený kláštor; 9 – Monte Rua; 10 – Tuscolana; 11 – Bieniszew; 12 – Máj; 13 – Camaldoli; 14 – Monte Corona; 15 – Bielany; 16 – Kahlenberg. Upravené podľa Mulitzer 2014.

ustálil v priebehu 17. storočia a pretrváva až do dnešných dní (obr. 5, 22). Ten má nasledujúcu podobu. Okrem ústrednej chodby (vestibulum) má celá najviac štyri priestory. Tri z nich sú jasne definované: hlavná obytná miestnosť (cubicullum), kaplnka (oratórium) a hospodárska miestnosť. Často sa v príbytku nachádza aj ďalšia menšia miestnosť – pracovňa či dielňa, resp. študovňa (laboratorium). Hospodárska miestnosť sa väčšinou využívala ako sklad dreva (*camera pro conservandis lignis*) a iného materiálu a jej súčasťou bola aj jednoduchá toaleta so žumpou. Situovanie jednotlivých miestností v rámci príbytku variovalo, napr. kaplnka mohla byť napojená priamo na cubicullum, alebo, ako to bolo v kláštoroch habsburskej monarchie, nachádzala sa na pravo od vstupu, oproti cubicullu a vstupovalo sa do nej z chodby.

ných línií oddelených od seba pásmi nezastavanej plochy so zeleňou. Domčeky (*cellae*), tak nespájala krížová chodba ako to bolo napr. u kartuziánov, ale dláždené chodníky situované pozdĺž jednotlivých línií príbytkov. Príbytky kamaldulov, na rozdiel od spomínaných kartuziánov, boli vždy prízemné. Keďže kamalduli strávili väčšinu svojho života v „pustovni“ teda v izolovanom areáli pozostávajúcom z príbytku a záhradky, príbytok musel spĺňať všetky požiadavky na takýto spôsob života. Aj vnútorné vybavenie ciel malo byť, v súlade so všeobecnými pravidlami rádu, čo najjednoduchšie. Zásadami vzhľadu a usporiadania kláštorných stavieb sa zaoberala Generálna kapitula v rokoch 1607, 1608 a 1610. Tieto záväzné odporúčania mali docieľiť architektonickú jednotu všetkých kamaldulských fundácií. Ojedinelé výnimky z uniformného modelu, mohli spôsobiť len lokálne podmienky ako reliéf terénu, plocha vymedzená na zástavbu a pod, nemenná však zostáva základná jednotka – prízemný domček a pred ním situovaná záhradka.

Ideové východisko vnútornej dispozície kamaldulských mníšskych príbytkov môžeme nájsť už na zachovanom pláne z roku 1612 (obr. 4). Prízemný domček mal zo strany vstupu (od záhradky) smerom dovnútra ustúpenú logiu. Z nej sa vchádzalo priamo do hlavného obytného priestoru. Jeho súčasťou bola vstavaná drevená posteľ a skriňa, v rohu otvorená, neskôr uzavretá kachľová pec. Okolo obytnej miestnosti sa nachádzali ďalšie priestory, nevyhnutnou bola privátna kaplnka. Tento model bol postupne modifikovaný, resp. zjednodušený (odstránením logie), až do podoby v akej sa

Aj obsadenie jednotlivých príbytkov podliehalo istým pravidlám. Prior kláštora býval v takom istom domčeku ako ostatní bratia, len bol situovaný v blízkosti kostola, cely reklúzov sa nachádzali na najvzdialenejších miestach areálu mníšskych príbytkov a v južnej línii ciel boli umiestnení novici.

Kláštor mohol plniť svoju funkciu aj v prípade, že ešte nedisponoval dostavaným murovaným kostolom. V tomto prípade funkciu spoločného bohoslužobného priestoru mohla prevziať menšia provizórna stavba, alebo dokonca jedna z kaplniek v mníšskom príbytku. Takáto situácia nastala v najstaršom (1628) kamaldulskom kláštore v rakúskej monarchii v Kallenbergu, kde kostol dostavali až 106 (!) rokov od založenia kláštora (1628), v roku 1734 (*Hamminger 1986, 130*).⁹

Počty mníšskych príbytkov v jednotlivých kláštoroch sa značne líšili, rozhodujúcim faktorom bola výška finančného zabezpečenia chodu kláštora zo strany fundátorov a obdarovateľov. V habsburskej monarchii mal najmenej mníšskych príbytkov kláštor v Landsee – iba 8 eremitiek, v Červenom kláštore ich bolo 9, v Majku 17, na Zobore 18, v Kahlenbergu 20. Podstatne viac eremitiek mali iba niektoré kláštory v Itálii (Piemont – 36).

Vzhľad záboorského kláštora a mníšskych príbytkov na základe ikonografických prameňov.

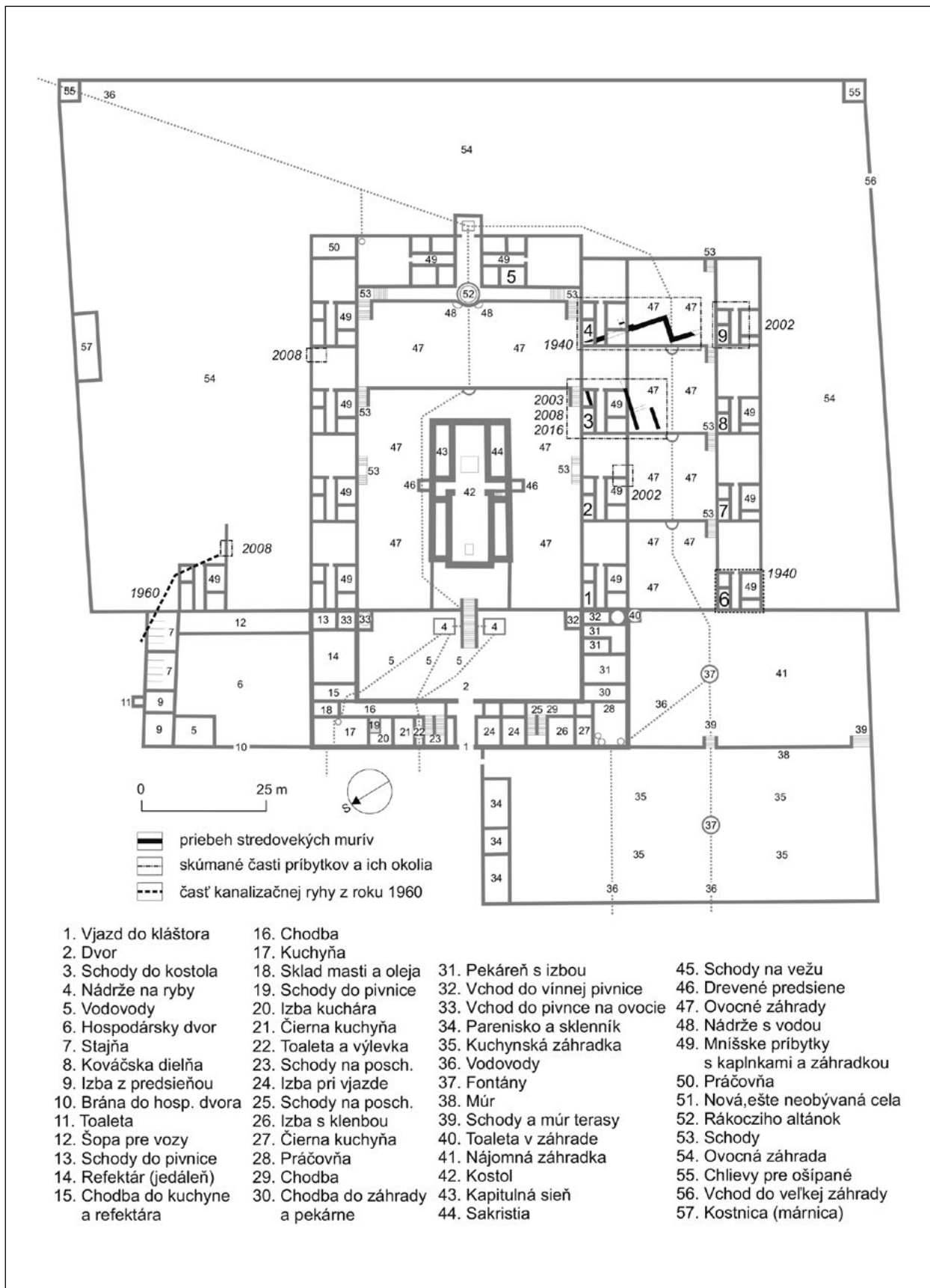
Vzhľad kamaldulského kláštora sv. Jozefa v Nitre na Zobore poznáme hlavne vďaka niekoľkým zachovaným ikonografickým prameňom. Azda najznámejšie zobrazenie sa nachádza na olejomaľbe neznámeho autora, ktorá je uložená v depozite Ponitrianskej galérie v Nitre. Olejomaľba (140 x 97,5 cm) bola pôvodne súčasťou hlavného oltára kláštorného Kostola sv. Jozefa. Maľba stvárňuje votívnu scénu s patrónom kláštora svätým Jozefom, ktorý z nebies ukazuje malého Ježiška adorujúcim kamaldulským mníchom v dolnom páse maľby. V centrálnej časti výjavu je zobrazená z vtáčej perspektívy podstatná časť kláštorného areálu (obr. 6). S veľkým zmyslom pre detail sú na nej zachytené jednotlivé budovy, drobná architektúra a sadová, resp. záhradná úprava nezastavaných plôch. Na obraze sa dá identifikovať 14 domčekov rozmiestnených z troch strán okolo kláštorného kostola. Najzreteľnejšie sú zobrazené domčeky severne a východne od kostola, južnú línii čiastočne prekrývajú hlavy mníchov. Z počtu mníšskych príbytkov a ďalších detailov vyplýva, že obraz vznikol až po dostavaní kláštora do podoby, v akej sa nachádzal aj v čase zániku rehoľného života.

▲ Obr. 6. Detail olejomaľby z druhej polovice 18. storočia od neznámeho autora zobrazujúci Zoborský kláštor. Foto: M. Samuel. Olejomaľba je uložená v Nitrianskej galérii v Nitre (inv. č. 0–81).

Najlepšiu predstavu o rozmiestnení a funkcii jednotlivých objektov v areáli kláštora poskytuje plán kláštora uložený v Národnom archíve v Budapešti. Plán zhotovený v mierke zobrazuje kompletný pôdorys kláštora (vrátane druhého nadzemného podlažia hlavnej konventnej budovy) s očíslovaním jednotlivých objektov, miestností a priestorov (obr. 7). Na osobitných listoch sú odkazy obsahujúce stručnú informáciu o funkcii jednotlivých objektov. Mníšske príbytky sú zobrazené uniformne, takže plán nezohľadňoval drobné špecifiká, ktoré vznikli počas výstavby alebo po úpravách ciel. Z pôdorysu domčeka je zrejme jeho vnútorné členenie na štyri miestnosti a chodbu, z ďalšieho vybavenia je zobrazený oltár v privátnej kaplnke, vykurovacie teleso a toaleta (obr. 8). Plán vznikol ešte pred dostavaním celého areálu, preto je v severnom rade mníšskych príbytkov zaznačený len jeden domček s nedo-

⁹ Hoci hodnoverný prameň k tejto udalosti neexistuje, z historických prameňov je zrejme, že kostol nestál ešte v roku 1694. Taktiež je doložené, že v roku 1747 už stál, keďže sa na ňom už vykonávala renovácia (*Hamminger 1986, 130*).

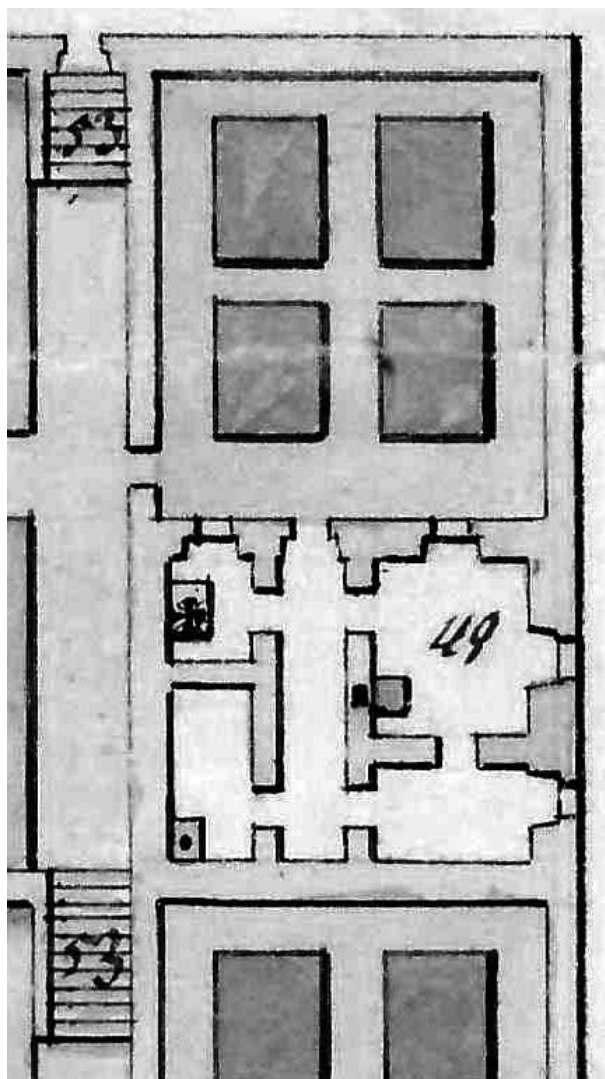

▲ Obr. 7. Plán Zoborského kláštora digitalizovaný podľa predlohy Cristopha Schlegela (originál uložený v Magyar Országos Levéltár Budapest, sign. S12, Div 9, No 60: 1–2), doplnený o situovanie výskumov súvisiacich s mníšskymi príbytkami. Digitalizácia plánu: M. Samuel. Preklad textovej prílohy k plánu: R. Ragač.

končeným ohradovým múrom. V príslušnom odkaze sa uvádza: „nová, ešte neobývaná celá“. Zaujímavým príkladom menej presného zobrazenia kláštora je rytina v „*Diarum oder Camaldulensisches Tag=Buch*“ z roku 1753. Z viacerých nepresností, ako napr. zakreslenia kostola ako dvojvežovej stavby vyplýva, že autor pracoval podľa nejakej predlohy a osobne lokalitu nenavštívil.

Na základe ikonografických prameňov možno konštatovať, že zoborský kláštor bol pomerne rozsiahly areál postavený na niekoľkých umelo vytvorených terasách. Mal ortogonálny pôdorys a jeho rozmery boli: v smere JV–SZ 162 m, v smere SV–JZ 165 m.¹⁰ Vnútrotná plocha kláštorného areálu vymedzená murovanou ohradou a budovami zaberala plochu takmer 2,3 ha. Centrálna časť areálu mala symetrickú kompozíciu, v ktorej strede stál kláštorný kostol – trojlodie bazilikálneho typu s vežou vztýčenou uprostred južnej lode. Spodná časť veže bola murovaná, vrchná drevená. Po bokoch kostola sa tiahli dve dvojice línie mníšskych príbytkov. Tretia línia domčekov stála východne od kostola na najvyššej terase kláštora. Na západnej strane sa dve vnútorné línie príbytkov napájali na bočné krídla hlavnej hospodárskej budovy konventu. Tá mala dve nadzemné podlažia a tri krídla vytvárajúce pôdorys v tvare U. Do budovy sa vstupovalo jednoduchým portálom umiestneným v jej osi, čelná fasáda bola akcentovaná vežičkou s hodinami, nad vstupom sa nachádzal nápis: „*Absit ad hac Porta sacra turbator eremi. Odit enim turbas turna sacrata Deo*“, čo možno voľne preložiť: „*Nech je od tejto svätej brány vzdialený rušiteľ samoty, lebo Bohu zasvätený zbor nenávidí rušiteľov pokoja.*“

Severne od hlavnej budovy stála menšia prízemná dvojkridlová hospodárska budova, ďalšie úžitkové stavby (márnica, chlievy, skleník a pod.) sa nachádzali pri múroch ohrady. Súčasťou kláštora bola od roku 1704 aj náročná technická stavba – kamenný vodovod, ktorý privádzal do kláštora vodu z tzv. Svoradovho prameňa a distribuoval ju viacerými vetvami do miestností kláštora, práčovní, fontán a nádrží. V roku 1750 bol kostol s časťou areálu obnovený a čiastočne prestavaný. Vyplýva to nápisu: *ForMa DeCorata hac refLoreo*, ktorý na západnej fasáde kostola bol čitateľný ešte na konci 19. storočia (*Kompánek 1895*, 112), ale aj z komparácie dostupných ikonografických prameňov.

▲ Obr. 8. Detail z plánu Zoborského kláštora zobrazujúci pôdorys mníšskeho príbytku (č. 9) a príľahlej záhrady.

Stručný prehľad doteraz uskutočnených archeologických výskumov z pohľadu poznania architektúry mníšskych príbytkov.

Prvý archeologický výskum na lokalite uskutočnilo v roku 1942 Slovenské národné múzeum pod vedením Eudmily Kraskovskej. Impulzom pre jeho zahájenie bol nález kamenného múru objaveného pri kopaní jazierka v záhrade misijného domu sv. Svorada. Ukázalo sa, že ide o zvyšky základov stredovekého benediktínskeho kláštora. Murivo

¹⁰ Odhadnúť celkové rozmery kamaldulského kláštorného areálu sa pokúsil už A. Habovštiak, ktorý tu vykonával v rokoch 1960–1961 záchranný archeologický výskum. Keďže v čase koncipovania príspevku nedisponoval pôvodným plánom kláštora, vychádzal z dovtedajších poznatkov, čo zrejme spôsobilo značné skreslenie výsledných rozmerov (najmä čo sa týka plochy ohradenej vonkajším múrom kláštora). Predpokladal, že kláštorný komplex mal dlhšiu os v smere J–S a zaberал rozlohu 88x108 m, pričom kláštorná záhrada merala 98x146 m (*Habovštiak 1971*, 118).

na severnej strane zabiehalo pod základy kamaldulského mníšskeho príbytku, v ktorého interiéri a blízkom okolí sa odkryli ešte tri krátke úseky stredovekých murív (obr. 7). V snahe objaviť ďalšie stredoveké stavby Ľudmila Kraszková rozmiestnila v areáli misijného domu 12 sond. Ani v jednej z nich sa však nepodarilo zachytiť žiadne stredoveké architektúry, čím sa potvrdil predpoklad o pomerne dôkladnej asanácii zvyškov benediktínskeho kláštora počas výstavby barokového komplexu. Z kamaldulského kláštora sa v spomínaných sondách podarilo odkryť niekoľko jeho častí, vrátane ďalšieho mníšskeho domčeka situovaného v juhozápadnej časti areálu (obr. 7). Základné výsledky výskumu boli publikované onedlho po jeho ukončení v kratšom informačnom článku (*Kraszková, 1942–1943*), žiaľ, ostatné poznatky obsiahnuté vo výskumnej dokumentácii boli zničené počas bombardovania Bratislavy v roku 1944.

Ďalší výskum na lokalite uskutočnil v rokoch 1961 a 1962 v súvislosti s výstavbou liečebne respiračných chorôb Alojz Habovštiak (v tom čase pracovník AÚ SAV v Nitre). Mal charakter záchranného výskumu a bol časovo a priestorovo limitovaný. Okrem zistenia priebehu a konštrukcie kamenného vodovodu na úseku dlhom asi 180 m sa obmedzil na zdokumentovanie kanalizačných rýh vyhlbených pri severozápadnom rohu menšej hospodárskej budovy kláštora. V rýhách hlbokých vyše tri metre rozpoznal tri zreteľne sa odlišujúce kultúrne vrstvy. Najspodnejšia vznikla počas existencie stredovekého benediktínskeho kláštora, mladšia vrstva s deštrukciou súvisí s obdobím jeho pustnutia a vrchná odráža novoveké premeny terénu z čias výstavby, existencie a zániku kamaldulského kláštora. Na šiestich miestach sa v rýhách nachádzali zvyšky kamenných murív široké 80, 100 a 120 cm. Autor výskumu ich považoval za stredoveké, pochádzajúce z mladších období existencie kláštora, niekedy po 13. storočí (*Habovštiak 1966, 105*). Takéto časové zaradenie však oslabuje skutočnosť, že podľa publikovanej dokumentácie iba jedno z murív bolo založené až do intaktného podlažia (aj to iba 10–30 cm), zatiaľ čo ostatné len do stredovekej kultúrnej vrstvy. Ani orientácia odkrytých murív nie je totožná s priebehom doposiaľ známych úsekov stredovekých murív, naopak, korešponduje s dispozíciou novovekého kamaldulského kláštora. Po porovnaní plánu Alojza Habovštiaka s plánom kláštora z 18. stor. sa zdá pravdepodobnejšie, že murivá označené v jeho pláne číslami 1–3 možno stotožniť s murivami eremitky označenej na pláne ako „*nová ešte neobývaná celá*“ (obr. 7). Murivo č. 4 môže predstavovať západnú líniu tretej terasy kláštora, ktorej pokračovanie južným smerom tvorilo súčasne stenu vyššie spomínaného mníšskeho príbytku. Túto interpretáciu zároveň podporuje aj hrúbka odkrytého muríva terasy – 120 cm.

Prvý systematický výskum Zoborského kláštora sa uskutočnil až v rokoch 2001–2003. Výskumy realizoval Archeologický ústav SAV v Nitre pod vedením autora tohto príspevku. Jeho súčasťou bol aj geofyzikálny prieskum (*Kuzma – Samuel – Tírpák 2004; Samuel – Tírpák 2012*) a nové geodetické zameranie lokality. Výskum sa koncentroval na plochy

▲ Obr. 9. Pohľad z juhozápadu na zvyšky mníšskeho príbytku č. 3, počas výskumu v roku 2008. Foto: M. Samuel.

južne od kláštorného kostola do priestoru južnej línie mníšskych príbytkov. Preskúmali sa časti troch príbytkov (č. 2, 3 a 9), ale vzhľadom na vegetáciu, ktorá voľne rástla v tejto časti liečebne od roku 1950, nebolo možné preskúmať ani jeden domček v celistvosti (súhrnne *Samuel 2010*).

V roku 2008 sa počas krátkeho výskumu doskúmal, okrem vykurovacieho telesa, interiér príbytku č. 3 (obr. 9) a severne od ruiny kláštorného kostola sa v úzkej základovej ryhe nového pavilónu liečebne odkrylo niekoľko zvyškov múrov zo severnej línie mníšskych príbytkov (*Samuel 2011*).¹¹

V roku 2016 v súvislosti s konzerváciou murív kláštorného kostola a jeho okolia sa pristúpilo aj ku konzervácii a čiastočnej rekonštrukcii mníšskeho príbytku č. 3. Pred započatím reštaurátorských prác sa doskúmal jeho interiér, hlavne pec a jej okolie a dve menšie plochy na jeho východnej a severnej strane. Na prvej z plôch sa odkryla kamenná dlažba chodníka prebiehajúceho pozdĺž steny so vstupom a na druhej zvyšky tehlového schodiska spájajúceho tretiu a štvrtú plošinu kláštora (*Samuel, v tlači*).

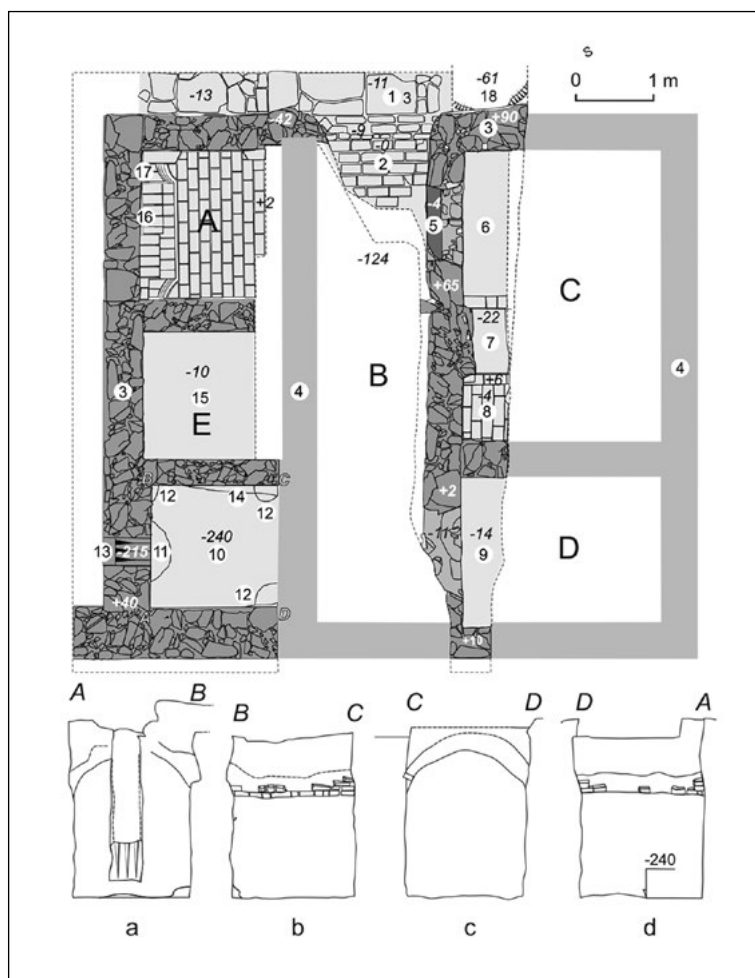
11 Keďže výskum bol limitovaný rozmermi základovej ryhy, nebolo možné odkryté murivá preskúmať podrobnejšie.

Súhrn doterajších poznatkov o architektúre mníšskych príbytkov.

Na základe získaných archeologických a ikonografických prameňov v konfrontácii so zachovanou súvekou kamaldulskou architektúrou môžeme zosumarizovať doterajšie poznatky o podobe kamaldulských eremitiek zoborského kláštora nasledovne. Mníšske príbytky sa podľa veľkosti delili na tri skupiny. Dvojica najväčších stála na najvyššej terase areálu. Keďže ani jeden z nich nebol zatiaľ archeologicky skúmaný, ich rozmery (približne 9 x 11 m) môžeme len odhadnúť zo zachovaného plánu kláštora. Najpočetnejšia skupina štrnástich domčekov mala vonkajšie rozmermi 9 x 10 m. Lemovala v troch paralelných radoch boky kostola (dve línie sa nachádzali severne od kostola a jedna južne). Štyri najmenšie domčeky (na pláne aj v skutočnosti) vytvárali južnú líniu areálu a mali rozmery približne 7,5 x 8,5 m. Vnútorňa dispozícia všetkých domčekov však bola identická – pozostávala z dvoch dvojíc miestností oddelených chodbou širokou 175 cm (obr. 10). Najväčšia miestnosť (490 x 320 cm)¹² situovaná vľavo od vstupu slúžila ako hlavná obytná. Za ňou sa nachádzala menšia miestnosť (320 x 255 cm), pravdepodobne pracovňa, resp. študovňa. Miestnosť so štvorcovým pôdorysom (246 x 246 cm) vpravo od vstupu bola privátnou kaplnkou a posledným priestorom bola hospodárska miestnosť (450 x 250 cm) vybavená toaletou a v niektorých prípadoch aj zahĺbeným murovaným priestorom pod toaletou. Jedinou výnimkou z opisovanej schémy rozmiestnenia jednotlivých priestorov v príbytku, bola severná cela na najvyššej terase, kde boli miestnosti zrkadlovo usporiadané a kaplnka sa tak nachádzala na ľavo od vstupu.¹³

Obvodové murivo domčeka malo hrúbku 60–70 cm, vnútorné múry mali rôznu hrúbku: 35, 45 a 50–55 cm. V príbytku č. 3 dokonca oddeľovala hlavnú obytnú miestnosť a pracovňu priečka hrubá len 17 cm vyhotovená z jedného radu tehál ukladaných na dĺžku.

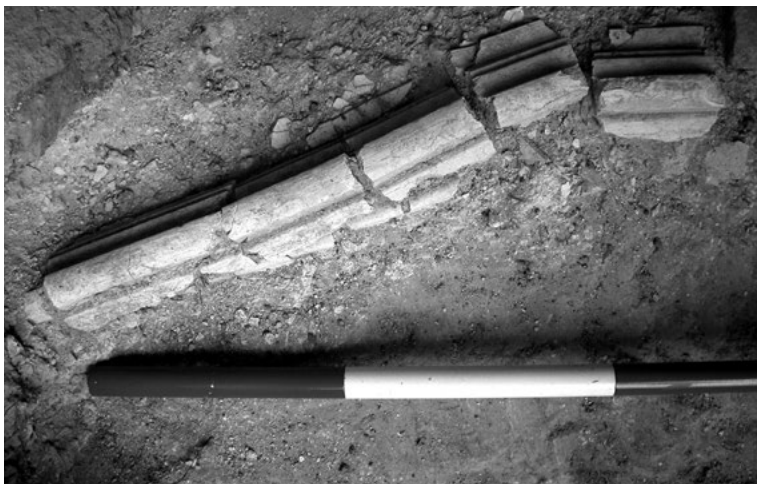
Murivo mníšskych príbytkov bolo postavené z miestneho lomového kameňa (kremenca), len úplne ojedinele doplneného úlomkami tehál. Kamene spájalo relatívne malé množstvo strednozrnej piesčitej malty okrovej farby. Tehly svetločervenej farby (bez značiek) mali väčšinou rozmery 28 x 14,5 x 6,5 cm a použili sa vyhotovenie klenieb a vypracovanie detailov, ako boli ostenia dverných otvorov, na zhotovenie sokla vykurovacích zariadení, niekedy s nimi vydláždili

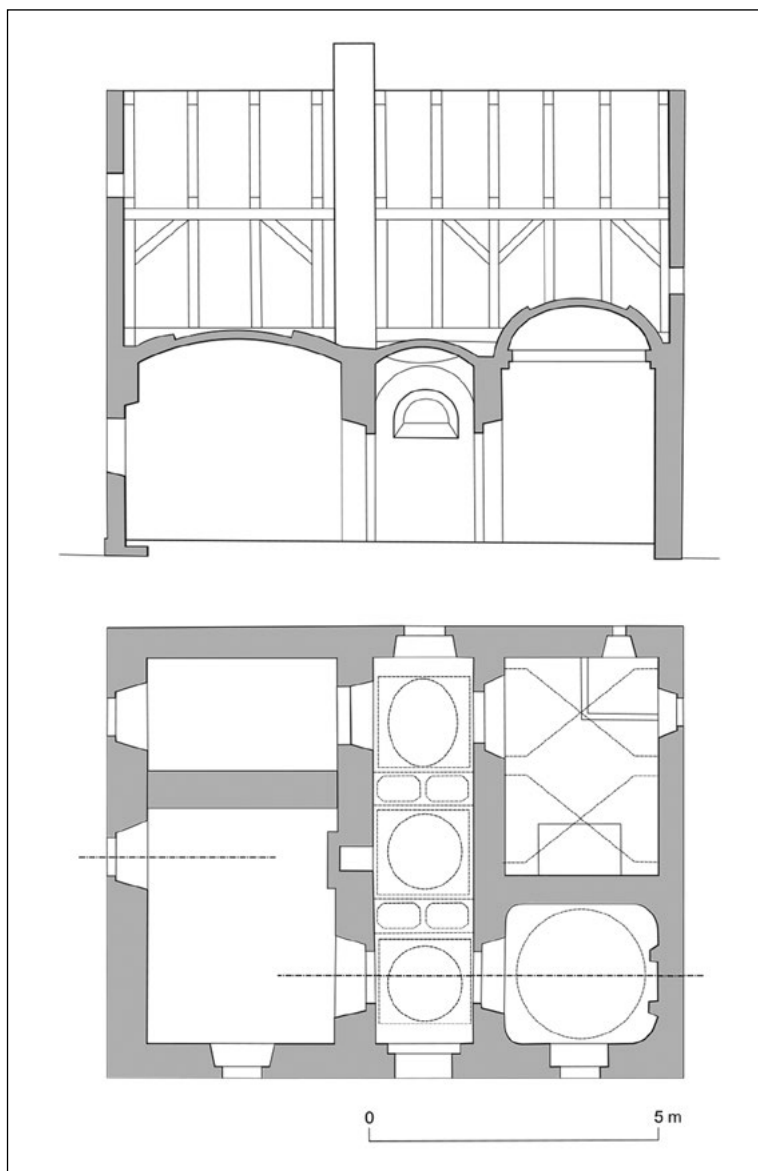
▲ Obr. 10. Pôdorys mníšskeho príbytku č. 9: A – kaplnka, B – chodba, C – hlavná obytná miestnosť, D – pracovňa, E – hospodárska miestnosť, 1 – kamenná dlažba chodníka, 2 – tehlová podlaha chodby, 3 – odkryté murivo eremitky, 4 – predpokladaný priebeh muriva stien eremitky, 5 – zvyšky dreveného prahu, 6 – vrstva nekompaktnej malty, 7 – murovaný sokel pece, 8 – zvyšky tehlovej podlahy, 9 – zvyšky maltovej (?) podlahy, 10 – hlinená podlaha, 11 – maltový jazyk, 12 – kolová (?) jamka, 13 – vetracia šachta ?, 14 – zvyšky tehlovej klenby, 15 – maltová podlaha, 16 – tehlový sokel oltára, 17 – profilovaná rímsa, 18 – jama (stredovek ?). Dole: Pohľady na jednotlivé steny pivnice. Kresba a plány: M. Samuel

12 Uvádzané rozmery platia pre najpočetnejšiu skupinu dvanástich príbytkov.

13 Vyplyva to z plánu kláštora z 18. stor., archeologický výskum sa tu ešte neuskutočnil.

▲ Obr. 11. Zvyšky štukovej rímsy objavenej v suti na podlahe hlavnej obytnej miestnosti mniškeho príbytku č. 3. Foto: M. Samuel.

▲ Obr. 12. Pôdorys a rez mniškeho príbytku v kamaldulskom kláštore v Majku. Digitalizácia: M. Samuel.

podlahu, ojedinele na zhotovenie priečky medzi miestnosťami.

Vonkajšie steny eremitky boli omietnuté pomerne hrubou vrstvou hrubozrnnnej omietky maslovej farby, interiéri jemnejšou omietkou natretou vápnom. Vápenných náterov sa na povrchu nachádzalo niekoľko (max. 5). Steny niektorých miestností boli vyzdobené štukovou výzdobou. Profilovaná štuková rímsa sa našla v suti na podlahe hlavnej obytnej miestnosti a v pracovni príbytku č. 3 (obr. 11), s bohatou štukovou výzdobou treba počítať aj na stenách a klenbe kaplniek.

V hlavnej obytnej miestnosti sa nachádzali dve okná, v pracovni jedno. Osvetľovacie otvory mala aj chodba, kaplnka a hospodárska miestnosť (obr. 12). Presnú veľkosť okien nevieme určiť, pretože na žiadnom zo skúmaných príbytkov sa murivo nezachovalo do výšky parapetu okenného otvoru. Približnú šírku okna však môžeme odvodiť od šírky ústupku muriva v miestach situovania okien, ktorá je 90 cm (okenné otvory v kláštore Majk majú rozmery 95 x 71 cm). Nepoznáme ani rozmery kamenných ostení okien, keďže sa žiadne nezachovali ani nenašli počas výskumov (v Majku majú šírku 18,5 cm). Vnútorňá svetlosť vstupného dverného otvoru mohla byť okolo 95 cm, prah vytvárala zrejme kamenná doska, pred vstupom do domčeka č. 3 sa našla kamenná platňa (81 x 39 x 14 cm) s jednou zaoblenou stranou, ktorá zrejme slúžila ako schod pred prahom (obr. 13). Výšku dverného otvoru nevieme rekonštruovať, mohla byť podobná ako v Majku – 191 cm. Do jednotlivých miestností sa vstupovalo dverami s drevenými zárubňami a svetlosťou okolo 90 cm. Prahy dverí boli drevené, ako to dokumentujú ich nepatrné zvyšky zachytené v dvoch prípadoch. Dverné otvory mali zošíkmené špalety. V hospodárskej miestnosti sa nachádzal aj otvor v strope pre výstup do podkrovia. V tejto miestnosti sa podľa plánu kláštora nachádzali aj toa-

lety. Boli umiestnené v stene oproti vstupu, v kláštore Majk sa v stene nad sedátkom toalety nachádza nika zaklenutá konchou hlboká takmer 50 cm a vysoká 155 cm. V strede niky je umiestnený malý vetrací otvor s drevenými dvierkami.

Keďže kamaldulskí mnísi väčšinu svojho času strávili v „cele“, v ktorej prijímali aj potravu, je možné predpokladať, že ich súčasťou boli aj otvory pre podávanie stravy. Tie boli nevyhnutné najmä v prípade reklúzie – teda úplného oddelenia mnícha od ostatného spoločenstva. Reklúzovia neopúšťali celu a stravu im podávali cez otvor, ktorý sa zrejme nachádzal v ohradovom múre v blízkosti vstupu. Či sa jednalo o jednoduchý otvor, alebo mal konštrukciu znemožňujúcu vizuálny kontakt s exteriérom (ako to bolo bežné v mnohých iných kláštoroch), nie možné určiť.

Súčasťou príbytkov na Zobore pravdepodobne boli aj viaceré niky na odkladanie predmetov alebo riadu. Podľa analógie z Majku môžeme predpokladať jednu v chodbe a druhú v hlavnej obytnej miestnosti. Druhá spomínaná mala v Majku tvar obdĺžnika so segmentovým záklenkom (šírka 56 cm, výška 92 cm) a bola situovaná medzi oknom príbytku a stenou oddeľujúcou miestnosť od chodby.

Najhonosnejšou miestnosťou v mníšskom príbytku bola kaplnka. Mala štvorcový pôdorys. Murovaný oltár sa nachádzal na stene oproti vstupu a mal zrejme v niektorých celách mimoriadne honosnú podobu, podobnú ako má zachovaný oltár v kláštore v Majku. V príbytku č. 9 sa odkryl stupňovitý tehlový sokel oltára široký 200 cm a hlboký 50 cm (obr. 14). Na okrajoch pri stenách kaplnky vytváral profilované oblúky, vyhotovené z pritesaných tehál.

Hospodárska miestnosť vo väčších príbytkoch (ako č. 9) mala rozmery približne 250 x 450 cm, v menších (ako č. 3) rozmery 170 x 370 cm. V príbytku č. 9 bola rozdelená na dve časti. V západnej časti sa nachádzal murovaný zahĺbený priestor so štvorcovým pôdorysom (cca 170 x 170 cm, obr. 15). Priestor mal pôvodne valenú klenbu, otlacky po nej sa zachovali na severnej a južnej stene, a niekoľko tehál a ich zlomkov ležalo na vodorovnom ústupku muriva pre založenie klenby (obr. 16). Uprostred severnej steny sa nachádzal ústupok muriva široký 45 cm a hlboký asi 40 cm, v zásype priestoru sa popri veľkom množstve hlavne rybacích kostí (Bielichová – Samuel – Hensel, 2019) našiel aj unikátny súbor skla a keramiky, ktorý dobre reprezentuje sortiment riadu používaný kamaldulským mníchom tesne po polovici 18. storočia (Samuel – Čurný 2012) Priestor slúžiaci

▲ Obr. 13. Pohľad zo západu na chodbu a a vstup do mníšskeho príbytku č. 3. Foto: M. Samuel.

▲ Obr. 14. Pohľad z juhu na zvyšky tehlového sokla oltára v kaplnke mníšskeho príbytku č. 9. Foto: M. Samuel.

▲ Obr. 15. Pohľad z juhu na „pivničný“ priestor v mníšskom príbytku č. 9. Foto: M. Samuel.

▲ Obr. 16. Zvyšky tehlovej klenby v „pivničnom“ priestore mníšskeho príbytku č. 9. Foto: M. Samuel.

▲ Obr. 17. Detail tehlovej dlažby chodby v mníšskom príbytku č. 3. Foto: M. Samuel.

▲ Obr. 18. Zvyšky trámov doskovej podlahy v mníšskom príbytku č. 3. Foto: M. Samuel.

ako pivnica opisuje v príbytku č. 4 aj Ľudmila Kraskovská. Podľa priloženého plánu sa skôr zdá, že sa nenachádza na tom istom mieste ako v príbytku č. 9, teda v severozápadnom rohu, ale pod miestnosťou, kde sa obvykle situovala pracovňa. Naopak, v texte sa hovorí o druhej miestnosti napravo - takúto polohu však zrejme vylučuje prítomnosť stredovekého muriva, ktoré by hĺbením pivnice muselo byť zničené (obr. 6). Podrobnejšie informácie (rozmery, zaklenuťie, konštrukcia) autorka neuvádza, nie celkom zrozumiteľná je aj formulácia, že „úzký vchod z tejto pivnice viedol na malú chodbu“ (Kraskovská 1942–1943, 223).

Podlahy príbytkov mali rôznu konštrukciu. V oboch nami preskúmaných príbytkoch mala chodba tehlovú podlahu. Zatiaľ čo v príbytku č. 9 boli tehly usporiadané v riadkoch vedľa seba, v príbytku č. 3, vytvárali klasovitý ornament (obr. 17). Tehlovú podlahu mala aj kaplnka a hlavná obytná miestnosť v domčeku č. 9, podlaha kaplnky v domčeku č. 3 bola zrejme maltová, ani tá sa však nezachovala. V hlavnej obytnej miestnosti tohto príbytku sa zachytili zvyšky po dvoch podlahách. Zo staršej doskovej podlahy sa našli zvyšky drevených hranolov vzdialených od seba približne 1 m nesúcich doskovú podlahu (obr. 18). Tá bola po istom čase nahradená maltovou podlahou. Maltovú podlahu mala aj pracovňa a hospodárska miestnosť domčeka, v čase výskumu však už boli úplne rozpadnuté a mali podobu nekompaktnej vrstvy malty. „Zničenú“ dlážku vo všetkých miestnostiach mníšskeho príbytku č. 6 konštatovala už Ľudmila Kraskovská. V príbytku č. 4 opisuje otvory po trámoch nesúcich podlahu v stene oddeľujúcej hospodársku miestnosť od kaplnky (Kraskovská 1942–1943, 222).

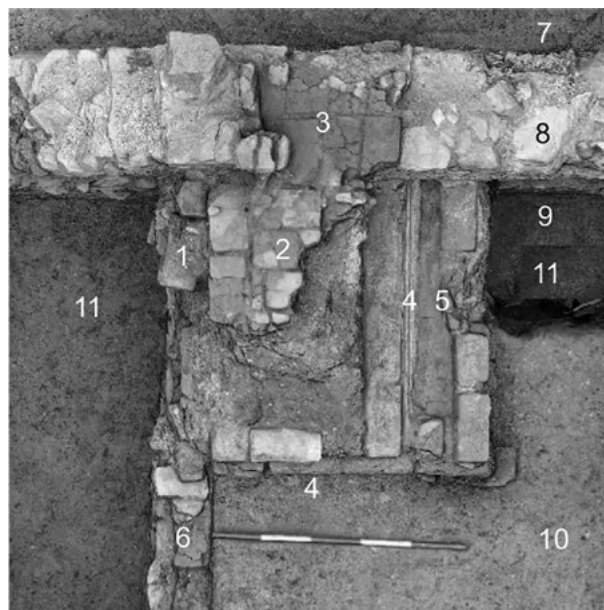
Vykurovanie mníšskeho príbytku zabezpečovala kachľová pec. Stále v hlavnej obytnej miestnosti, ale jej situovanie nebolo vždy rovnaké. V príbytku č. 9 sa nachádzala tak, ako je to zakreslené na dobovom pláne kláštora – teda pristavaná k severnej stene hlavnej obytnej miestnosti, pričom jej zvyšné tri steny pece odovzdávali teplo do miestnosti (obr. 9). Mierne odlišné situovanie mala pec v mníšskom príbytku č. 3 (obr. 19). Nachádzala sa severozápadnom rohu miestnosti, pričom jej západná časť bola súčasťou steny oddeľujúcej hlavnú obytnú miestnosť od pracovne. Takéto umiestnenie umožňovalo v prípade potreby tepelný komfort aj v tejto miestnosti. Soklová časť pece (100 x 120 cm) bola vymurovaná z tehál, vnútro sokla vytváral hlinený zásyp. Sokel bol omietnutý vrstvou hrubozrnnnej omietky, z ktorej bola vyhotovená aj jednoduchá rímsa pri päte sokla a rímsy na korune sokla. Kúrenisko sokla

vyhotovené z tehál bolo prepojené cez stenu otvorom širokým takmer 60 cm s chodbou, odkiaľ sa cez neho prikladalo palivo. V príbytku č. 3 sa nachádzala murovaná lavica pristavaná k východnej stene sokla. Jednoduché komorové kachlice pece mali obdĺžnikový tvar čelnej dosky. Tá bola rovná alebo mierne konkávna, povrch kachlice bol obliaty zelenou glazúrou. Okrem jednoduchých kachlíc sa našli aj fragmenty kachlíc s reliéfnou rastlinnou ornamentikou, vytvárajúcich zrejme rímsu pece.

Ako vyplýva z ikonografických prameňov, ale aj zachovaných príbytkov, domčeky mali sedlovú strechu s dreveným krovom (obr. 10), osvetleným oválnymi, resp. okrúhlymi okienkami umiestnenými na štítoch strechy. Na štíte strechy mohol byť umiestnený kamenný erb fundátora výstavby eremitky alebo jej užívateľa. Fragment erbu s motívom viacčepcej koruny a rastlinných rozvilín sa našiel v suti pri mníšskom príbytku č. 3 (obr. 20). Strecha mníšskeho domu bola zrejme pokrytá keramikou krytinou (na olejomaľbe majú strechy domčekov podobne ako kostolné strechy červenú farbu), jej exempláre sa však pri výskume nenašli.

Pozdĺž steny so vstupom prebiehal kamenný chodník široký 135-145 cm, vyhotovený z rôzne veľkých (max. dĺžka 70 cm) kameňov miestnej proveniencie ukladaných plochou stranou nahor. Kamenné chodníky prebiehali aj pozdĺž jednotlivých línii skupín mníšskych príbytkov a v iných častiach areálu (obr. 21).

K mníšskemu príbytku priliehala aj záhradka vymedzená vysokou murovanou ohradou. Väčšina záhradiek mala rozlohu podobnú ako samotné príbytky teda okolo 90 m², väčšie boli len záhradky v južnej línii mníšskych príbytkov a záhradky dvojice domčekov na najvyššej (východnej) terase kláštora. Ohradové múry medzi jednotlivými príbytkami mali väčšinou šírku okolo 50 cm, výšku môžeme len odhadnúť podľa analógií na približne 2 m.

▲Obr. 19. Fotogrametria zvyškov pece v mníšskom príbytku č. 3: 1 – tehlový sokel pece; 2 – kúrenisko; 3 – prikladací otvor; 4 – profilovaná rímsa soklu pece; 5 – tehlová lavica pristavaná k peci; 6 – tehlová priečka medzi hlavnou obytnou miestnosťou a pracovňou; 7 – chodba; 8 – kamennotehlové murivo steny medzi hlavnou obytnou miestnosťou a chodbou; 9 – ústupok základového muriva; 10 – niveleta maltovej podlahy; 11 – stredoveká kultúrna vrstva. Fotogrametria: A. Arpáš, M. Samuel.

▲Obr. 20. Fragment kamenného erbu nájdeného v suti pred mníšskym príbytkom č. 3. Foto: M. Samuel.

Záver

Na základe komparácie archeologických, ikonografických a historických prameňov možno pomerne hodnoverne opísať architektúru mníšskych príbytkov kamaldulského kláštora sv. Jozefa v Nitre na Zobore. Zoborské „eremitky“ boli postavené v súlade s dobovými zásadami kamaldulskej architektúry, ktoré sa formovali už v stredoveku a pomerne ustálenú podobu získali v priebehu 17. storočia. Vychádzala zo základných princípov rehole, ktorá, založená na princípoch prísnej askézy, spájala zásady eremitizmu a cenobitizmu v jednotnej architektonickej schéme (vrátane usporiadania mníšskych príbytkov). Základom bol samostatný, od okolia oddelený areál, pozostávajúci z mníšskeho príbytku a záhradky. Príbytok mal takmer uniformnú dispozíciu. Pozostával z chodby prechádzajúcej osou stavby, hlavnej obytnej miestnosti s vykurovacím telesom, aditívne radenej pracovne (študovne), privátnej kaplnky a hospodárskej miestnosti. Pred fasádou so vstupom viedol kamenný chodník, areál bol

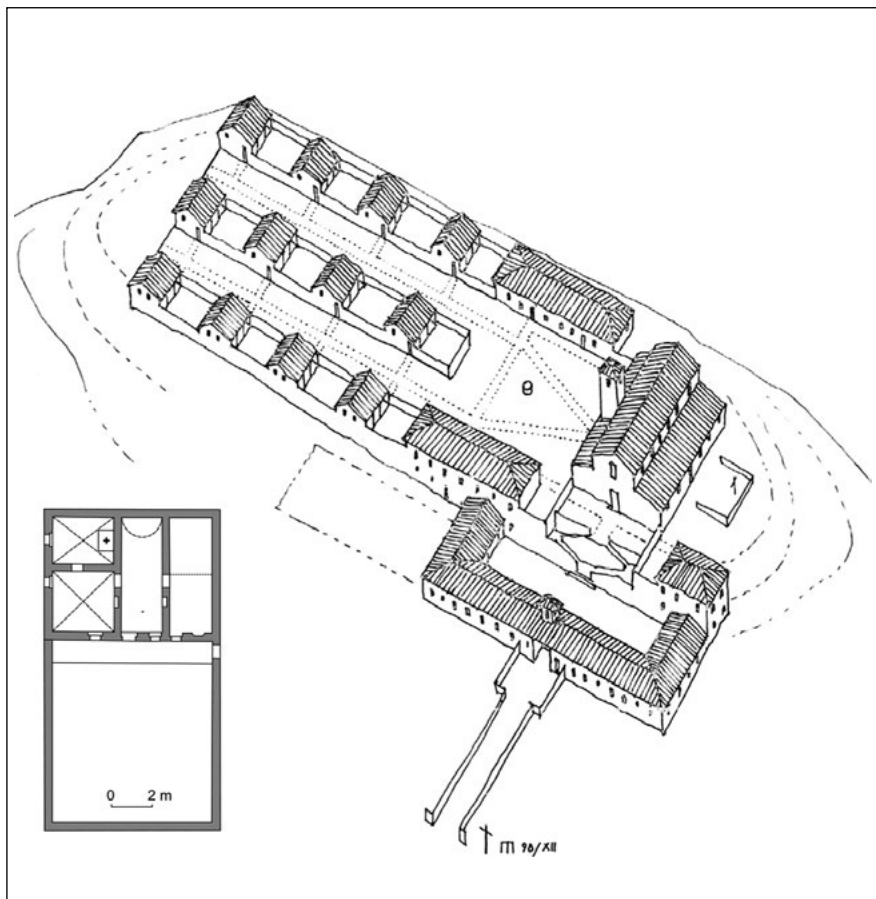
▲ **Obr. 21.** Základy kamenného ohradového múru pri SZ nároží príbytku č. 3 a kamenný chodník vedúci popri ohradovom múre a severnej stene mníšskeho príbytku. V pozadí vrstva kameňov vytvárajúca drenáž zaniknutého volejbalového ihriska z 30. rokov 20. stor. Foto: M. Samuel.

v okolí zaniknutého „*Rákoczyho altánku*“ a konzervácia a čiastočná rekonštrukcia mníšskeho príbytku č. 3. Murivá mníšskeho príbytku boli v nevyhnutnom rozsahu rozobrané, znovu vyskladané a nadstavané do jednotnej výšky približne 60 cm. Na koruny murív bola inštalovaná kovová konštrukcia naznačujúca hmotu mníšskeho príbytku.

oddelený od okolia vysokým kamenným múrom. Tento model bol len mierne modifikovaný, čo potvrdil aj archeologický výskum Zoborského kláštora. Odlišnosti sa týkali iba rozmerov stavieb (na Zobore tri typy), situovania vykurovacieho telesa v rámci hlavnej obytnej miestnosti, remeselného stvárnenia a konštrukcie dlažieb v jednotlivých miestnostiach, honosnosti výzdoby kaplnky, prítomnosti murovaného zahĺbeného priestoru v hospodárskej miestnosti a pod. Jednotlivé variácie zrejme odrážali stavebný vývoj v rámci takmer storočnej existencie kláštora (1693 – 1782). Základné princípy vzhľadu kamaldulských „pustovní“, ale aj celého kláštorného areálu vrátane kostola však zostávali nemenné a pretrvali až do súčasnosti, ako to dokumentuje kláštor Santa Maria de Los Angeles Pregonera vo Venezuele, postavený v roku 1998 (obr. 22).

Poznámka za záverom.

V rokoch 2012-2019 sa uskutočnila úprava a revitalizácia časti areálu kamaldulského kláštora. Jej súčasťou bola konzervácia a úprava okolia ruín kláštorného kostola, konzervácia zvyškov múru najvyššej terasy areálu

◀ **Obr. 22.** Kresba M. Mulitzera z roku 2004 zobrazujúca kamaldulský kláštor Santa Maria de Los Angeles Pregonera vo Venezuele, postavený v roku 1998 a pôdorys mníšskeho príbytku kláštora. Digitalizácia pôdorysu príbytku: M. Samuel.

Literatúra

- Basilus, D. 1753: Diarum oder Camaldulensisches Tag=Buch. Wien.*
- Bielichová, Z. – Samuel, M. – Hansel, K. 2019: Ryby a pôst v Zoborskom kláštore pri Nitre: archeozoologické doklady. In: Štud. Zvesti AÚ SAV 65, s. 133-178.*
- Branecský, J. 1945: Krátke dejiny zoborského kláštora a opátstva. Žilina.*
- Cserenyei, Š. 1911: Príspevok k dejinám nitrianskych kamaldulov. In: Religio, s. 423–424, 439–440.*
- Habovštiak, A. 1966: Záchranný výskum pri bývalom kláštore v Nitre na Zobore. In: Štud. zvesti, 14, s. 227–233.*
- Habovštiak, A. 1971: Stredoveké nálezy a pozostatky kamenného vodovodu pri bývalom Zoborskom kláštore v Nitre. Zborník SNM, LXV, História 11, s. 97–119.*
- Hamminger, J. D. 1986: Leopoldi Capelln am Kallenberg oder St. Josephskirche der PP Kamaldulenser auf dem Josephsberg? Wo hat Pater Marco d'Aviano vor d. Entscheidungsschlacht am 12. Sept. 1683 die heilige Messe gefeiert? Wien.*
- Judák, V. 2009: Pôsobenie kamaldulov na Zobore a na celom území Slovenska. Monumentorum tutela 21, Bratislava, s. 17–28.*
- Kompánek, J. 1895: Nitra. Nástin dejepisný, miestopisný a vzdelanostný. Tovaryšstvo, sv. II, s. 54-114.*
- Kraskovská, L. 1942–1943: Archeologický výskum na Zobore pri Nitre. Sbor. SNM, XXXVI–XXXVII, s. 217–227.*
- Kuzma, I. – Samuel, M. – Tirpák, J.: Niektoré výsledky leteckej a geofyzikálnej prospekcie v roku 2002 a 2003 v AÚ SAV Nitra. In: Ve službách archeologie V : sborník k sedmdesiatinám RNDr. Emanuela Opravila, CSc. Hašek, V. – Nekuda, R. – Ruttkay, M. (ed.), Brno – Nitra : Muzejní a vlastivědná společnost, Archeologický ústav SAV, s. 39–41.*
- Lacko, M. 1965: Camaldulense Heremits in Slovakia (Zobor, Červený kláštor). Slovak studies V, Historica 3, Cleveland - Rome, s. 99–204.*
- Lacko, M. 1967: Kamalduli na Slovensku (Zobor, Červený kláštor). Most, 14, 1967, č. 3-4, s. 143-168.*
- Lorenz, H. 1991: Domenico Martinelli und die österreichische Barockarchitektur. Wien.*
- Lombardini, A. 1895?: Zoborské opátstvo. Tovaryšstvo, sv. II, s. 115-124.*
- Mulitzer, M. 2012: Die amerikanischen Einsiedeleien der Kamaldulenser von Monte Corona / Camaldolese hermitages of the Congregation of Monte Corona in America / Los yermos de los Camaldulenses de Monte Corona en las Américas. Salzburg.*
- Mulitzer, M. 2014: Monastion Coronense II. Die Architektur der Kamaldulenser–eremiten von Monte Corona in Europa. Salzburg.*
- Rekem, J. 1969: Zobor: The mount ant the monastery. A historical sketch. Slovak Publishing, Hamilton - CANADA – Winipeg.*

- Samuel, M. 2009:* Nálezy skla z archeologického výskumu zoborského kláštora. In: Štud. Zvesti AÚ SAV, 46, s. 45–50.
- Samuel, M. 2010:* Najnovšie výsledky archeologických výskumov Zoborského kláštora v Nitre. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 22, s. 176–287.
- Samuel, M. 2011:* Výskumy v areáli Zoborského kláštora v Nitre. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2008, s. 236–238.
- Samuel, M. – Čurný, M. 2012:* Pottery from the cellar of a monastic dwelling at the Kamaldul monastery in Nitra–Zobor : Keramika z pivnice mníšského príbytku kamaldulského kláštora v Nitre na Zobore. In Studies in Post–Medieval : Archaeology 4. – Praha : Archaia, s. 429–452.
- Samuel, M. – Tírpák, J. 2012:* Najnovšie výsledky nedeštruktívnej prospekcie zoborského kláštora v Nitre. In: Štud. Zvesti AÚ SAV, 52, s. 51–62.
- Samuel, M. v tlači:* Krátky záchranný výskum v areáli Zoborského kláštora v Nitre. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2016.
- Súpis pamiatok na Slovensku, zv. II, Obzor, Bratislava, 1968.
- Števík, M. – Timková, M. 2004:* Červený (Lechnický) kláštor. Stará Ľubovňa.
- Zrubcová, S. 1996:* Zoborský kláštor a jeho historický a stavebný vývoj. In Pamiatky a múzeá, 1, s. 39–41.

NEDEŠTRUKTÍVNY PRIESKUM ZANIKNUTÉHO KOSTOLA VO VEĽKOM GROBE

Ján Tirpák*

**Gemologický ústav Fakulty prírodných vied, UKF, náb. Mládeže 93, 949 74 Nitra, jtirpak@ukf.sk*

Abstract: Non-destructive survey of the extinct St. Jacob Church in Veľký Grob. The contribution is focused on non-destructive archaeological research using the geophysical method. The aim of the georadar measurement was to verify the presence of the foundations of the extinct church of St. Jacob in the outbuilding village of Veľký Grob. The results of the georadar showed that the foundations of the church that had disappeared were captured. The sacral structure was oriented with a slight east–west deviation, a horseshoe apse in the east, a sacristy on the northeast, and probably a tower on the west side of the ship.

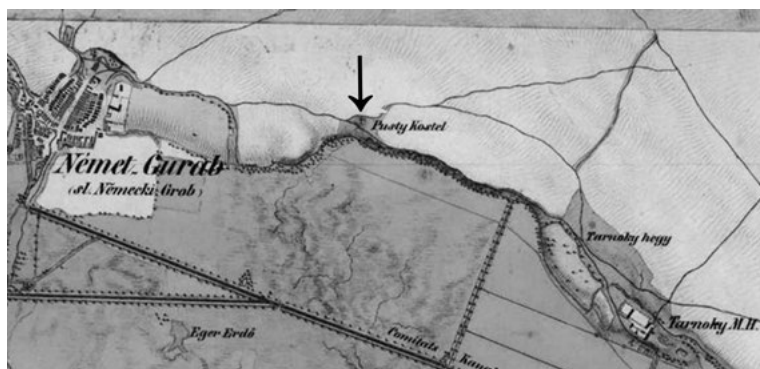
Keywords: middle Ages, extinct sacral structure, georadar method

Abstrakt: Príspevok je zameraný nedeštruktívny archeologický prieskum pomocou geofyzikálnej metódy. Cieľom georadarového merania bolo overiť prítomnosť základov zaniknutého kostola sv. Jakuba v extraviláne obce Veľký Grob. Výsledky georadarových ukázali, že boli zachytené základy zaniknutého kostola. Sakrálna stavba bola orientovaná s mierou odchýlkou v smere východ–západ, mala podkovovitú apsidu na východe, sakristiu na severovýchodnej strane a pravdepodobne priechodnú vežu na západnej strane lode.

Kľúčové slová: stredovek, zaniknutá sakrálna stavba, georadarová metóda

1. Lokalizácia

Obec Veľký Grob je ako sídlo farnosti doložená súpismi prepoštských fár z rokov 1390 (Grwib), 1397 (Grueb alias Gurab) a 1516 (Grweb). Pôvodný farský kostol bol postavený mimo obec, pretože bol spoločným kostolom pre viaceré dediny. Obec sa už v roku 1323 označuje podľa tunajšieho patróna kostola sv. Jakuba a to pri ohraničovaní blízkej zaniknutej dediny Kusey, kde sa spomína aj tunajší kostol. V tesnej blízkosti Veľkého

▲ **Obr. 1.** Veľký Grob – poloha: zaniknutý kostol sv. Jakuba. Výsek mapy z 2. vojenského mapovania (<http://mapire.eu/en/>).

Fig. 1. Veľký Grob – location: the church of St. James. A piece of map from the 2nd Military Mapping (<http://mapire.eu/en/>).

Grobu existovala v stredoveku aj dedina Tovarníky (*Rábik, 2010, 82*). Ide zrejme o zaniknutú dedinu Tarnok, ktorá je doložená v listine z 13. storočia, ako sa to uvádza v Súpisu pamiatok (*Günterová a kol. 1969, 392*).

Poloha zaniknutého kostola sv. Jakuba je vyznačená na historickej mape 2. vojenského mapovania Rakúsko – Uhorska s označením „Pusty kostel“ (*obr. 1*). Podrobnejšie informácie o pôdoryse zaniknutého kostola nie sú neznáme. Poloha skúmanej lokality leží na terénnej vyvýšenine, ktorá je situovaná približne

2 km východne v extraviláne obce Veľký Grob pri ceste smerom do Pustých Úľan. Pozostatky nadzemných konštrukcií v súčasnosti nie sú viditeľné a na pamiatku po sakrálnnej stavbe je postavený kríž na temene kopca. Nie je vylúčené, že táto poloha s prevýšením cez 3 m je aj mohylou. V jej blízkom okolí totiž boli skúmané mohyly z doby halštatskej v Pustých Úľanoch (Studeníková 1981, 17).

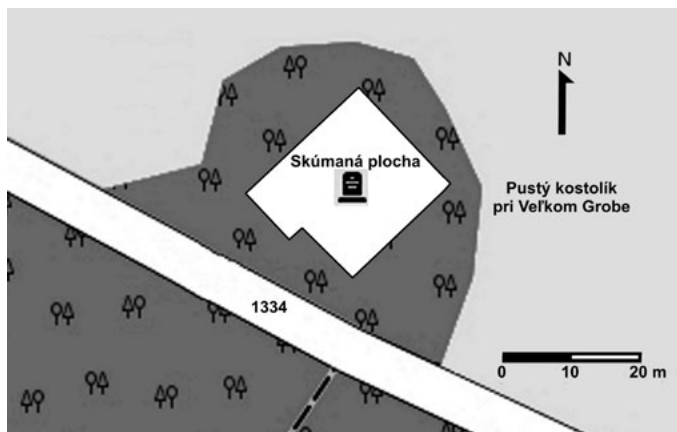
Cieľom nedeštruktívneho geofyzikálneho prieskumu bolo overiť prítomnosť základov zaniknutého kostola, interpretovať namerané dáta a to z pohľadu zistenie prítomnosti a rozsahu archeologických štruktúr pod povrchom terénu a tak získať podklady o hĺbke, veľkosti a tvare pochovaných objektov. Georadarovým meraním bola preskúmaná plocha (obr. 2) o celkovej rozlohe 460 m² s hustotou bodov 0,05 m po profile a 0,5 m medzi profilmi s aparátúrou Georadar Cobra locator od firmy Radarteam Sweden AB s frekvenčným rozsahom antény od 100 do 900 MHz. Meranie sa uskutočnilo v spolupráci s pracovníkom KPÚ v Trnave Mgr. M. Sládkom.

2. Výsledky georadarových meraní

Výsledky georadarových meraní boli spracované pomocou softvéru GPR SLICE v.7.0 od firmy Geophysical Archaeometry Laboratory z USA, ktorý umožňuje získať z nameraných údajov číselné hodnoty potrebné na výpočet hrúbky skúmaného prostredia (pozitívna alebo negatívna amplitúda odrazu, hodnoty dielektrickej konštanty prostredia). Výstupmi spracovaných dát sú 2D vertikálne a horizontálne georadarové rezy a 3D vizualizácia radargramov.

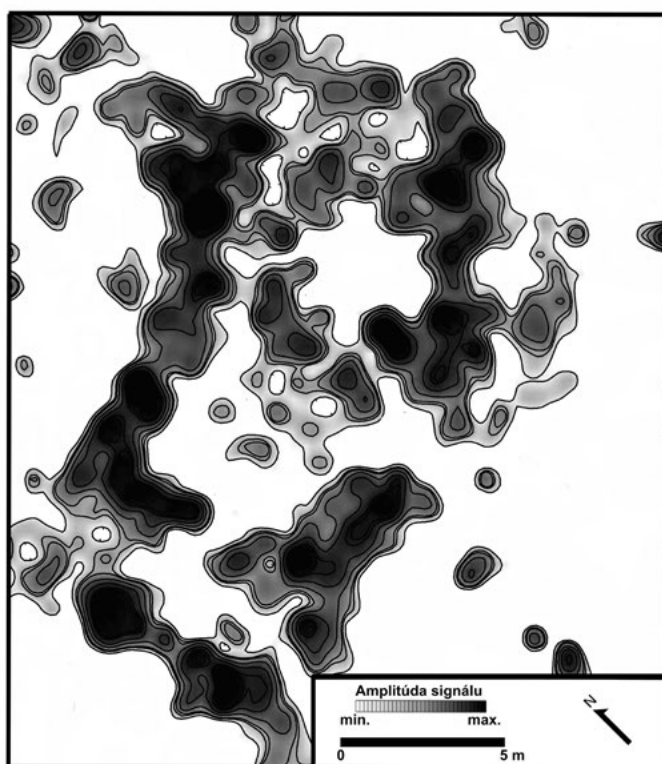
Z 2D horizontálneho georadarového rezu (obr. 3) pre hĺbky od 90 do 140 cm vidieť, že na skúmanej ploche pod povrchom terénu boli namerané anomálne zóny, ktoré s veľkou pravdepodobnosťou indikujú základy zaniknutého kostola sv. Jakuba. Sakrálna stavba bola orientovaná s miernou odchýlkou v smere východ–západ, mala podkovovitú apsidu na východe, sakristiu na severovýchodnej strane a pravdepodobne priechodnú vežu na západnej strane lode.

Na základe získaných výsledkov georadarového merania sme sa pokúsili o pôdorysnú rekonštrukciu zaniknutého kostola (obr. 4).

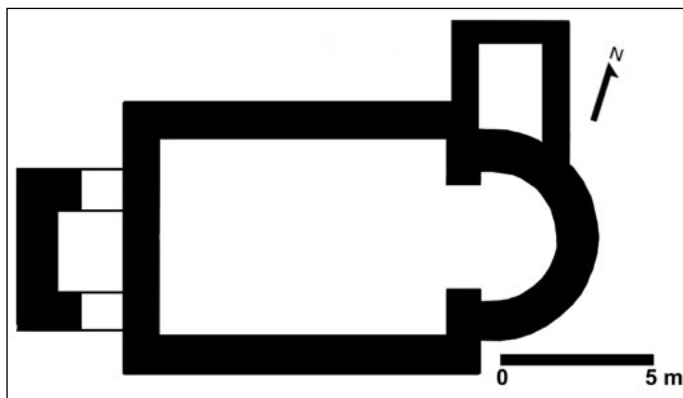
▲ Obr. 2. Veľký Grob – poloha: zaniknutý kostol sv. Jakuba. Skúmaná plocha georadarového merania (<https://maps.hungaricana.hu/en>).

Fig. 2. Veľký Grob – location: the church of St. James. Survey area of georadar measurement (<https://maps.hungaricana.hu/en>).

▲ Obr. 3. Veľký Grob – poloha: zaniknutý kostol sv. Jakuba. Horizontálny georadarový rez pre hĺbky od 90 do 140 cm.

Fig. 3. Veľký Grob – location: the church of St. James. Horizontal georadar slice for depths from 90 to 140 cm.

▲ **Obr. 4.** Veľký Grob – poloha: zaniknutý kostol sv. Jakuba. Pôdorys základových murív zaniknutého kostola na základe interpretácia výsledkov georadarového merania.

Fig. 4. Veľký Grob – location: the church of St. James. The ground plan of the foundations of the church on the basis of interpretation of georadar measurement results.

3. Zhodnotenie

Románsky kostol sv. Jakuba bol postavený s miernou odchýlkou V–Z. Sakrálna stavba mala obdĺžnikovú loď (9 x 12 m), podkovovitú apsidu na východe, sakristiu na severnej strane presbytéria, priechodnú vežu na západnej strane (4 x 7 m). Hrúbka základového muríva sa pohybuje okolo 100 cm.

Záverom môžeme konštatovať, sa podarilo nedeštruktívnym geofyzikálnym prieskumom presne lokalizovať polohu zaniknutej stredovekej sakrálny stavby. Výsledky, ktoré sme získali georadarovou metódou zatiaľ neboli overené, ale môžu poslúžiť ako východisko pre verifikovanie údajov o sakrálny stavbe a jej chronologické zaradenie kostola a to vykonaním systematického archeologického výskumu.

Bibliografia

Günterová, A. a kol. 1969: Súpis pamiatok na Slovensku. III. zväzok. Bratislava, Obzor, 566.

Rábik, V. 2010: Formovanie farskej siete na juhozápadnom Slovensku (Bratislavské prepošstvo). In: Rábik, V. et. al. Vývoj cirkevnej správy na Slovensku. Krakow: Spolok Slovákov v Poľsku – Filozofická fakulta TU, 82–83.

Studeníková, E. 1981: Mohyly z doby halštatskej v Pustých Úľanoch, Zborník Slovenského národného múzea LXXV – História XXI, 17–34.

Internetové zdroje

<http://mapire.eu/en/>

<https://maps.hungaricana.hu/en>

Summary

The Medieval church was built outside the village because it was a common church for several villages. The location of the defunct church of St. Jakub is marked on the historical map of the 2nd Military Map of Austria-Hungary marked “Pusty Church” (Fig. 1). Remnants of above-ground structures are currently not visible and a cross on top of the hill is built on the monument after the sacral building. The purpose of the non-destructive georadar survey was to verify the presence of the bases of the defunct church, to interpret the measured data, in order to find out the presence and extent of the archaeological structures below the surface of the terrain, and thus to obtain the details of the depth, size and shape of buried objects.

The results of the georadar measurements were processed using GPR SLICE v.7.0 software from the Geophysical Archaeometry Laboratory of the United States, which allows you to obtain from the measured data the numerical

values needed to calculate the thickness of the examined environment (positive or negative amplitude of reflection, dielectric constant of the environment). Outputs of processed data are 2D vertical and horizontal georadar sections and 3D radar visualization.

From a 2D horizontal georadar cut (*Fig. 3*), for depths from 90 to 140 cm, anomalous zones, which are most likely to indicate the foundations of the abolished church of St. James. The sacral structure was oriented with a slight east-west deviation, a horseshoe apse in the east, a sacristy on the northeast, and probably a tower on the west side of the ship. Based on the results of the georadar measurement, we attempted to reconstruct the abandoned church (*see Fig. 4*).

Romanesque church of St. Jacob was built with a slight V–Z deviation. The sacral structure had a rectangular ship (9 x 12 m), a horseshoe apse in the east, a sacristy on the north side of the presbytery, a tower on the west side (4 x 7 m). The thickness of the foundation mason is about 100 cm.

We can conclude that a non-destructive geophysical survey was able to accurately locate the position of the defunct medieval sacral structure. The results obtained by the georadar method have not yet been verified, but can serve as a basis for verifying sacral building data and its chronological classification of the church by performing systematic archaeological research.

JASKYŇA AKSAMITKA V HALIGOVCIACH

Peter Harčar* – Matúš Hudák** – Mária Hudáková*** – Marián Uličný*

*Krajský pamiatkový úrad Prešov, Hlavná 115, 080 01 Prešov, peter.harcar@pamiatky.gov.sk, marian.ulicny@pamiatky.gov.sk

**Archeológia Spiš, s.r.o., Športová 169/33, 059 11 Hozzelec, budak@archeologiaspis.sk

***Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi, Letná 50, 052 01 Spišská Nová Ves, m.hudakova@muzeumspisa.com

Abstract: Aksamitka cave in Haligovce. In this study the authors inform about archeological research in Aksamitka cave. Their attention is paid to the history of archeological research in the location. However, their attention is focused mostly on evaluation of artifacts from the research of Bela Polla and Richard Kovalcik from 1963. Analysis of ceramics objects shows the cave was settled from 16th and 17th century until the beginning of 18th century.

Key words: Aksamitka, cave, Belo Polla, Richard M. Kovalčík, archeological research, new ages

Abstrakt: V predloženej štúdií autori podávajú informácie o archeologickom výskume v jaskyni Aksamitka. Venujú jednak histórii archeologického bádania na tejto lokalite, avšak ich pozornosť je sústredená najmä na vyhodnotenie nálezov z výskumu Bela Pollu a Richarda M. Kovalčíka v roku 1963. Analýza keramických predmetov dovoľuje zaradiť osídlenie jaskyne v rozmedzí od prelomu 16. a 17. storočia po začiatok 18. storočia.

Kľúčové slová: Aksamitka, jaskyňa, Belo Polla, Richard M. Kovalčík, archeologický výskum, novovek

▲ Obr. 1. Interiér jaskyne Aksamitka (foto D. Sabol).

Fig. 1. Interior of Aksamitka cave (photo by D. Sabol).

1. Lokalizácia a názov jaskyne

Jaskyňa Aksamitka sa nachádza v katastri obce Haligovce, okres Stará Ľubovňa. Je situovaná na východnom svahu Tupého vrchu v jednej z úžľabín južného svahu Haligovských skál, súčasťou horstva Pieniny, v nadmorskej výške 750 m n. m. Vytvorená je z popukaných sivých masívnych vápencov mezozoického komplexu. Pozostáva z troch hlavných a deviatich bočných chodieb a jednej prepadliny. Celková dĺžka jaskyne je 335 m (Janáček 1968, 379). Táto národná prírodná pamiatka je zároveň chránená aj statusom národnej kultúrnej pamiatky.

Jaskyňa je pomenovaná podľa bratrického veliteľa Petra Aksamity. Pôvodne sa nazývala Mliečna jaskyňa. Možno na základe románu Bratrství od Aloisa Jiráska, ktorý časť deja umiestnil do spomínanej jaskyne, sa začala nazývať podľa tohto vodcu bratříkov (Roth 1992, 2). Spájané je to k udalostiam, ktoré sa odohrali v polovici 15. storočia. Vojaci pod jeho velením odmietli zo Spiša odísť. Aksamit získal podporu viacerých feudálov, privlastnil si niektoré hrady a vybudoval viac opevnených táborov. Jeden z nich v roku 1458 vyrástol v Haligovciach pod Haligovskými skalami. Legendárny veliteľ vzoprel poslušnosť Janovi Jiskrovi a so svojimi vojakmi sa pustil do lúpenia a rabovania po Spiši

i susedných stolicách (Pavlik 2010, 19–20). Podľa povesti sa na sklonku života rozhodol kajat' zo svojich hriechov. Sadol si do jaskyne v Haligovských skalách a začal plakať. Každá slza z Aksamitovho oka sa premenila na kvapľ. Odvtedy má táto jaskyňa mat' kvapľovú výzdobu i meno Aksamitka (obr. 1).

2. Prehľad bádania

Jaskyňa Aksamitka sa spomína v 17. storočí v súvislosti s dračími kosťami (kosti medveďa jaskynného – *Ursus spelaeus*), ktoré našiel prešovský mestský lekár Johann Paterson Hain. Následne ich popísal, nakreslil a pozorovania publikoval v listoch v zbierkach lekárskech, fyzikálnych a prírodovedných zvláštností (*Miscellanea Curiosa Medico – Physica Academia Naturae Curiosorum, sive Ephemeridum Medico – Physicarum Germanicarum* in 1671, 1672). V prvom liste zo dňa 18. apríla 1671 popisuje kosti a lokalitu, v druhom liste zo dňa 29. januára 1672 píše o sedliakovi, ktorý našiel veľa kostí v jaskyni pri Dunajci, ktoré predával ako liek a celú kosť daroval Ladislavovi Rákocziemu (Krempaská 2014, 183–184). Kežmarský lekár Daniel Fischer zase zrekonštruoval kosť „šarkana“ z dračích kostí z Aksamitky a za tento „objav“ ho cisár Leopold I. povýšil do zemianskeho stavu (Lalkovič 1997, 112). Ďalší bádateľ – kežmarský rektor Georg Bohus vo svojom popise Spiša z roku 1722 uvádza, že v jaskyni našiel kosti pokryté sintrom nezistených zvierat (Bobus 1919, 10). Matej Bel vo svojom diele *Hungariae antiquae et novae prodromus* spomína podivné kosti z Aksamitky (1723, 151). V 19. storočí pokračuje v prieskume jaskyne prírodovedec S. Petényi a neskôr dvaja poľskí turisti (Badányi 1874, 293). S ďalším amatérskym výskumom pokračoval v roku 1874 M. Badányi. Získal zvieracie kosti v počte 300 kusov, medzi ktorými boli aj kosti jaskynného medveďa. Okrem toho určil 8 kusov zubov z rôznych zvierat. Zaujímavý je nález obojstranne retušovaného noža z pazúrika polkruhového tvaru, okrem toho spomína hrubé črepy sivej farby a uhľiky, ktoré dotal do neolitu. Mocnosť kultúrnej vrstvy bola v rozsahu troch dĺžkových stôp a pod ňou sa nachádzalo kamenisté podlažie (Badányi 1874, 293–294; Roth 1882, 354). Spomínané nálezy boli odovzdané do Maďarského národného múzea v Budapešti. V roku 1879 skúmal jaskyňu Samuel Roth, ktorý našiel úštepy, časť kosteného hrotu zo sobieho parohu a kosti jaskynného medveďa v počte 200 kusov, medzi nimi sa mali nachádzať aj opracované kosti (Roth 1881, 627). Správu od M. Badányiho pri analýze bukovohorskej kultúre prevzal F. Tompa (1929, 19), ktorý nálezy z jaskyne spájal s touto kultúrou. Predmety nepreveril podobne ako iní autori, a tak osídlenie bolo naďalej spájané s neolitom. Až v roku 1954 boli na základe revízií súpisu paleolitického materiálu historického oddelenia Maďarského národného múzea v Budapešti L. Vértesom vyvrátené domnienky S. Rotha, M. Badányiho a ďalších autorov, čím sa potvrdil paleolitický vek nálezov (Vértes 1954, 7–8). Podľa L. Bánesza patria k počiatkom strednej fázy aurignacienu (Bánesz 1980, 194). J. Bárta tiež dotal nálezy do aurignacienu, neskôr ich dáva do magdalenienskej kultúry, na základe objavených sídlisk pri ľavom brehu Dunajca pri poľskej obci Sromowce Niżne (Bárta 1981, 38). Ďalšie dva pracovné nástroje spomínané v staršej literatúre z predchádzajúcich výskumov sú stratené.

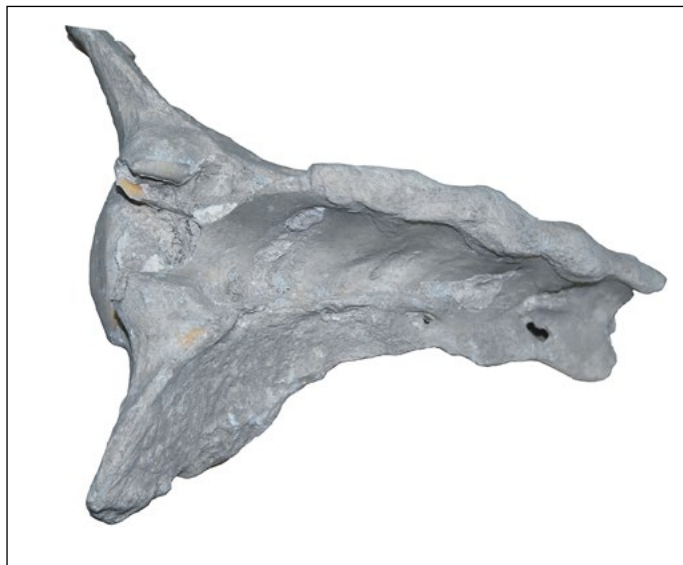
Zaujímavá je aj správa o nájdenej mamutej kosti (Münnich 1898, 194; Eisner 1933, 10; Skutil 1938, 152). V súčasnosti sa v Podtatranskom múzeu v Poprade nachádza jedna krížová kosť (os sacrum) pravdepodobne patriaca medveďovi jaskynnému (*Ursus ex gr. spelaeus*)¹ s pôvodnou popiskou Alexandra Münnicha s názvom lokality „Haligócz“ (obr. 2, obr. 3). Ide zatiaľ o jediný dochovaný nález z výskumu tohto bádateľa, ktorý tiež realizoval výskum v jaskyni Aksamitka,

▲ Obr. 2. Detail pôvodnej popisky A. Münnicha s názvom lokality „Haligócz“ (foto M. Hudák).

Fig. 2. Detail of A. Mün original label named after location „Haligócz“ (photo by M. Hudák).

1 M. Hudák ďakuje za odbornú pomoc pri určení zvieracej kosti doc. Martinovi Sabolovi z Katedry geológie a paleontológie Prírodovedeckej fakulty UK v Bratislave.

▲ Obr. 3. Križová kosť z medveďa jaskynného (autor M. Hudáková).

Fig. 3. Sacral crest of Cave Bear (*Ursus spelaeus*; by M. Hudáková).

miky (*Janáček 1964*, 4–5). V spomínanom roku realizovalo Podtatranské múzeum aj archeologický výskum pod vedením R. M. Kovalčíka zameraný na novovekú zaniknutú sklársku hutu v obci Veľká Lesná. Vyhodnotený bol len nedávno (*Hudák - Hudáková 2018*). Ďalšie prieskumy a ohliadky jaskyne v rokoch 1996, 1997, 2005 prebiehali bez deštrukčných metód (*Soják 2000*, 257). V roku 2005 bola pri prieskume a fotodokumentácii (O. Miháľová, F. Miháľ, S. Pavlačík, M. Soják) náhodne nájdená novoveká minca – 10 haliernik Františka Jozefa I. z roku 1893 (*Soják 2007*, 81). Relevantné poznatky o celkovej stratigrafii a využívaní jednotlivých častí priestorov môže tak priniesť až ďalší výskum.

3. Archeologické nálezy z rokov 1953 a 1963

Predmetom tejto štúdie je vyhodnotenie hnuiteľného archeologického materiálu uloženého v Podtatranskom múzeu v Poprade, ktorý pozostáva z dvoch celkov. Rozsahom menší súbor predmetov bol delimitovaný z Krajského múzea v Prešove (*obr. 6: 5, 7; obr. 7: 6*). Podľa popisky by malo ísť o zber realizovaný T. Weiszom v roku 1953. Takmer rekonštruovateľný hrniec naznačuje, že v skutočnosti šlo najskôr o pokusnú sondáž.

Väčšia časť predmetov pochádza z krátkodobého archeologického výskumu v roku 1963, ktoré uskutočnilo Podtatranské múzeum v Poprade a Múzeum TANAPu v Tatranskej Lomnici (F. Benkovský, R. M. Kovalčík). Práce riadil a usmerňoval B. Polla zo Slovenského národného múzea v Bratislave. Jeho výsledky neboli nikdy odborné spracované a publikované. V súčasnosti je všetka dokumentácia stratená. Popisky dokladajú realizáciu troch archeologických sond. Materiál zo všetkých výkopov z rokov 1953 a 1963 je typologicky rovnorodý. Deštrukčnými metódami došlo teda k zásahu do stratigrafických jednotiek z jedného časového úseku. Z uvedeného dôvodu tento súbor predmetov analyzujeme ako jeden celok.

Jedným z podnetov spracovania tohto súboru boli aj výrazné nepresnosti ohľadom datovania nálezov (*Janáček 1964*, 4–5; *Janáček 1965–1966*, 20; *Soják 2007*, 21, 81). Vzhľadom k počiatočnému stavu bádania stredovekej keramiky na počiatku 2. polovice 20. storočia boli vo väzbe na silnú tradíciu a legendy spojené predmety z tohto výskumu s bratríckym osídlením. M. Soják ich zaraďuje už do rámca 15. storočia po novovek.

Materiálom z Haligoviec sa zaoberal už skôr P. Harčar v súvislosti s komplexným spracovaním bratríckych pevností. Materiál mu sprístupnil v roku 2005 P. Roth, ktorý upozornil, že súvisí prevažne s novovekým osídlením. Už zbežnou ohliadkou predmetov bolo zrejme, že sa v ňom nenachádzajú stredoveké črepy (*Harčar 2016*). Majú totiž

nakoľko píše o nájdených kostiach v periodiku *Zipser Bote* č. 9 z roku 1877. Bela Hajts tiež spomína rôzne zvieracie kosti z jaskyne Aksamitka, Poráča a iných jaskýň uložených v Karpatском múzeu v Poprade (dnes Podtatranské múzeum v Poprade; *Hajts 1921*, 17). Speleoarcheologický výskum realizoval v roku 1951 aj Juraj Bárta, no bez očakávaných výsledkov (*Bárta 1961–1962*, 89). V roku 1953 vyzdvihol z jaskyne úlomky keramiky T. Weisz. V roku 1961–1963 vykonal ďalší speleologický výskum jaskýň v Haligovských skalách v rámci komplexného výskumu Zamaguria P. Janáčík z Múzea slovenského kraja v spolupráci so S. Šrolom a D. Žákom (*Janáček 1965–1966*, 17, 20). V júli 1963 uskutočnili nový archeologický výskum Podtatranské múzeum v Poprade a Múzeum TANAPu v Tatranskej Lomnici (F. Benkovský, R. M. Kovalčík). Počas tohto výskumu bolo získané veľké množstvo kera-

charakteristické znaky novovekej hrnčiarskej produkcie, tak ako ju poznáme predovšetkým z výskumov hradov (*Uličný 2008; Kotorová-Jenčová 2013*), či ďalších početných, ale prevažne ojedinele publikovaných celkov pochádzajúcich z výskumov mestských jadier (*Kučerová 2013; Uličný 2002, 211; Uličný – Harčar 2006*).

Najpočetnejšiu zložku zbierky tvoria pochopiteľne úlomky z hlinených nádob. Všetky nádoby boli formované so starostlivo vypracovanej hrnčiarskej hliny na rýchlo rotujúcom hrnčiarskom kruhu. V hrnčiarskej hmote kuchynského riadu je prítomné aj drobnozrnné ostrivo. Charakteristická je tenkostennosť a to vrátane spodnej časti dnu. Stopy po vytáčaní sú najvýraznejšie čitateľné zvlnením v spodnej časti vnútorného povrchu tiel. Nádoby boli z kruhu zrezávané hrnčiarskym nožom, zanechajúc zarovnanú plochu vonkajšieho povrchu dna, len miestami s čitateľnými stopami drobných rovnobežných rýh. Je to v protiklade s charakteristickou lastúrovitou stopou po zrezaní strunou prítomnou v neskorom stredoveku (*Uličný – Harčar 2013, 216*).

Neprekvapuje, že viac ako polovica úlomkov pochádza z nádob vytočených z tradičnej hrnčiarskej hliny a následne tvrdo vypálených za prístupu vzduchu. Veď dominantný oxidačný výpal patrí medzi základné charakteristiky hrnčiarstva na území Spiša, Šariša a severného Zemplína už od záveru stredoveku (*Uličný, v tlači*).

Pochopiteľne farba jednotlivých nádob je premenlivá, často aj v rámci jednej nádoby, a to neberúc do úvahy začadenie povrchu spôsobené používaním. Prevažujú červené odtiene, miestami prechádzajúc až do červenohnedých sfarbení. V súbore z Aksamitky sa zásadne od seba nevydeľovali skupiny riadu s odlišným typom výpalu. Vo farbe tak nachádzame postupný prechod do skupiny nálezov hnedosivých až sivohnedých odtieňov. Táto zložka tvorila druhú najpočetnejšiu skupinu dosahujúcu minimálne štvrtinový podiel. Vyrobená bola rovnako z tradičnej hrnčiarskej hliny, avšak poukazuje na väčší výpal, prípadne aj nedostatočný prístup vzduchu.

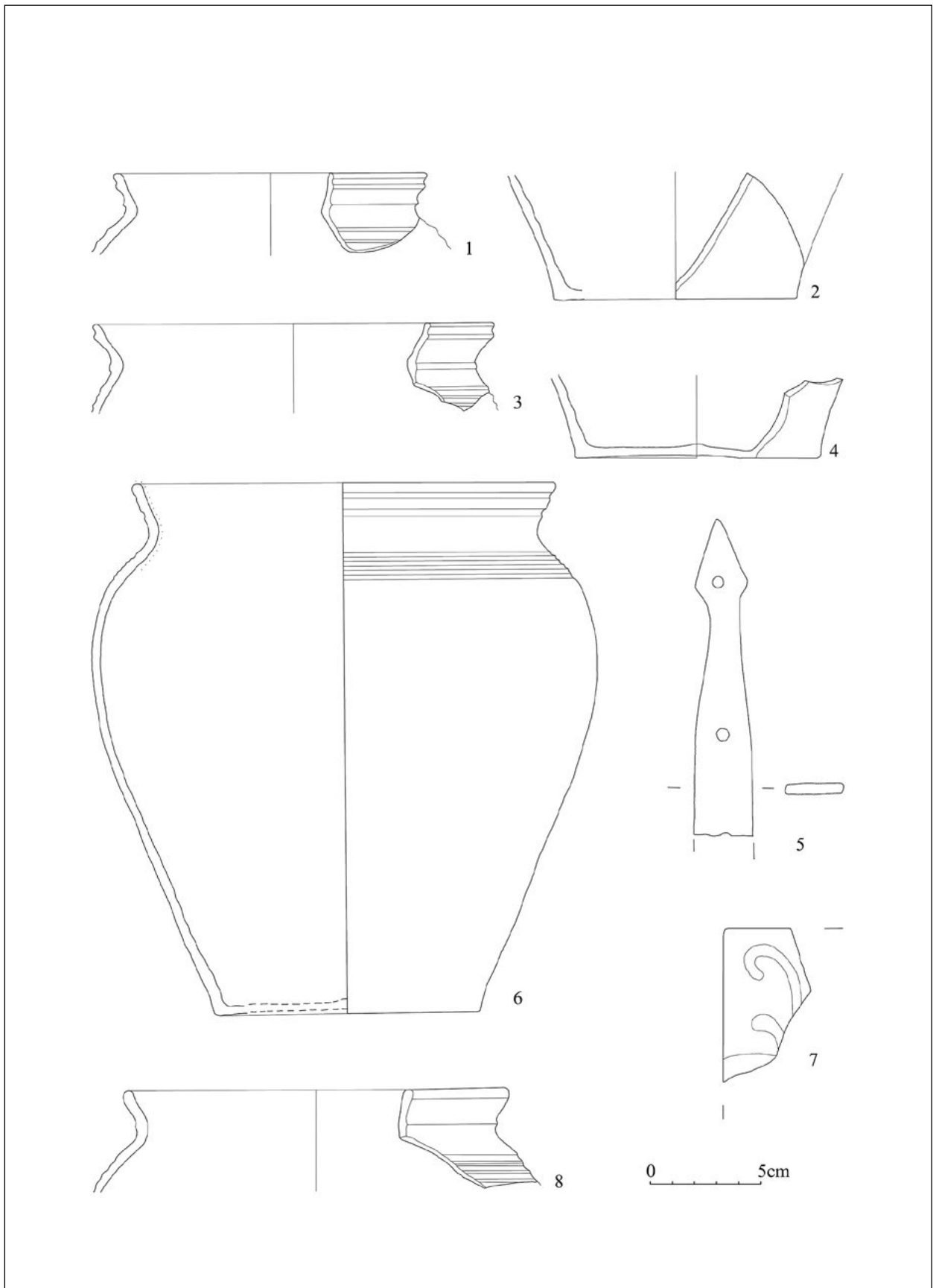
Charakteristickou zložkou východoslovenského hrnčiarstva v posledných storočiach stredoveku a v novoveku je keramika vyrábaná zo svetlých hlin. Doložená je cca 10% podielom predmetov z jaskyne, sfarbených po výpale do svetlookrova až okrovo-hneda. Počtom najmenšiu skupinu tvorili sivé úlomky z nádob vyrobených z tradičnej hliny, avšak tvrdo vypálených v redukčnej atmosfére. Nepresiahli 3% podiel.

Typickým prvkom novovekého hrnčiarstva je bežné užívanie glazúr. Súbor z Haligoviec svedčí o aplikácii polevy formou pomerne tenkej, často slabo zreteľnej vrstvy. Mierne prevažuje glazúra zelenej farby. V druhom prípade ide o glazúru hnedej resp. žltej farby. Detailnejšie to nebolo možné odlišiť vzhľadom na tenkosť vrstvy a farebnosť hlineného podkladu. Analýza okrajov dokladá využitie glazúr približne u polovice predmetov. Avšak úlomky dnu presvedčivo dokazujú, že len jedna štvrtina nádob mala glazúrou aplikovaný celý vnútorný povrch. Ďalšia štvrtina mala teda pokryté len ústia.

Nádoby mali prevažne plastickú výzdobu formou rýh, rebrovania, výnimočne aj kolkovania. U stolovej keramiky je doložené maľovanie hlinkami pod glazúrou. Ojedinele je doložená úprava vonkajšieho povrchu vyliatím bielej engoby.

V súbore z Haligoviec sa nachádza len cca stovka okrajov z ústí. Ide teda o malý počet z hľadiska štatistických analýz. Drvivá väčšina z nich patrila hrncovitým nádobám dosahujúcim až 95% podiel. Kresebne sa podarilo rekonštruovať len jeden hrniec s \varnothing ústia 19 cm, výškou 24 cm a \varnothing dna 12 cm (*obr. 4: 6*). Veľkostnú škálu však môžeme nepriamo pozorovať na základe parametrov fragmentárne dochovaných ústí a dnu. Ústia sa pohybujú v rozmedzí 12 až 19 cm, mierne prevládajú hrnce s priemerom väčším ako 15 cm. Dna poukazujú na výraznejšiu uniformitu so škálou od 9–12 cm, najčastejšie s \varnothing 11 cm.

Doložené úlomky aj čiastočne rekonštruovateľné kusy poukazujú najmä na výskyt tradičných hrncov skôr baňatejšieho tvaru s najväčším vydutím tela pravidelne väčším ako priemer ústia v duchu tradície neskorostredovekého hrnčiarstva. Najväčšie vydutie je v hornej tretine výšky, ide teda prevažne o nádoby skôr vajcovitého tvaru. Presvedčivo to dokladajú nielen zachované ústia ale aj čiastočne rekonštruovateľné spodné časti tiel (*obr. 4: 6; obr. 5: 8; obr. 6: 2, 7; obr. 7: 3*). Takmer priamy kónický priebeh spodných častí je variabilnejší len v ukončení nohy. Telo skôr vzácne

▲ Obr. 4. Haligovce – jaskyňa Aksamitka (kreslil M. Uličný).

Fig. 4. Haligovce – Aksamitka cave (drawings M. Uličný).

priamo prechádza po dno (*obr. 5: 4; obr. 6: 8*). Charakteristický je skôr na konci jemný prechod v profilácii v zvislom smere, čím noha získala charakter mierneho odsadenia (*obr. 4: 2, 4, 6; obr. 5: 5, 8, 9; obr. 6: 2, 7; obr. 7: 3*). Vzácné je doložené výraznejšie odsadenie (*obr. 5: 7*), resp. lom v profilácii vytvárajúci lištu (*obr. 7: 6*). Okrem vajcovitých sú miestami doložené aj súdkovité hrnce, avšak najväčšie vydutie stále mierne prevyšujúce priemer ústia (*obr. 6: 3*).

Zaiste pravidelnou súčasťou hrncov je pásikové ucho vychádzajúce z okraja a dosadajúce na najväčšie vydutie tela. V duchu neskorostredovekej tradície má prežliabnutý profil (*obr. 5: 1; obr. 7: 1*), u širších úch aj so stredovým rebrom (*obr. 5: 10*).

Zdá sa, že takmer pravidelnou súčasťou úpravy hrncov bola ich výzdoba. Pozostáva zväčša z úzkeho pásu funkčného zdrsnenia na pleciah formou rebrovania (*obr. 4: 6; obr. 5: 1, 3, 6, 10; obr. 7: 2, 7*). Zdrsnenie má v profile esovitý, či cikcakovitý tvar alebo formou pásu hrotito dotýkajúcich sa poloblúkov. Širší pás výzdoby je pochopiteľne doložený u súdkovitého hrnca (*obr. 6: 3*).

Neberúc do úvahy rôznorodé plastické formovanie ústí, iný typ výzdoby hrncov je doložený len vzácné. Drobným úlomkom z tela je zastúpené kolkovanie. Poukazuje na pás vtlačeného ornamentu cikcakovitej formy (*obr. 7: 5*).

Istú mieru variability je možné sledovať v tvare ukončenia okrajov. Avšak charakteristickým znakom sériovej uniformity je aplikácia prevažne von vyhrnutých ústí lievikovitej formy. Výrazný žliabok na vnútornej strane okraja ako typický prvok vrcholnostredovekého (*Uličný 2013*, Tab. I–IX, XII–XV) a neskorostredovekého hrnčiarstva (*Uličný, v tlačí*) sa vytráca. Od jemne zaoblenej resp. hrotitej časti hrdla v najužšom bode až po zväčša zaoblene ukončený okraj je priebeh vnútorného okraja priamy, zväčša však len s náznakom jemného žliabku.

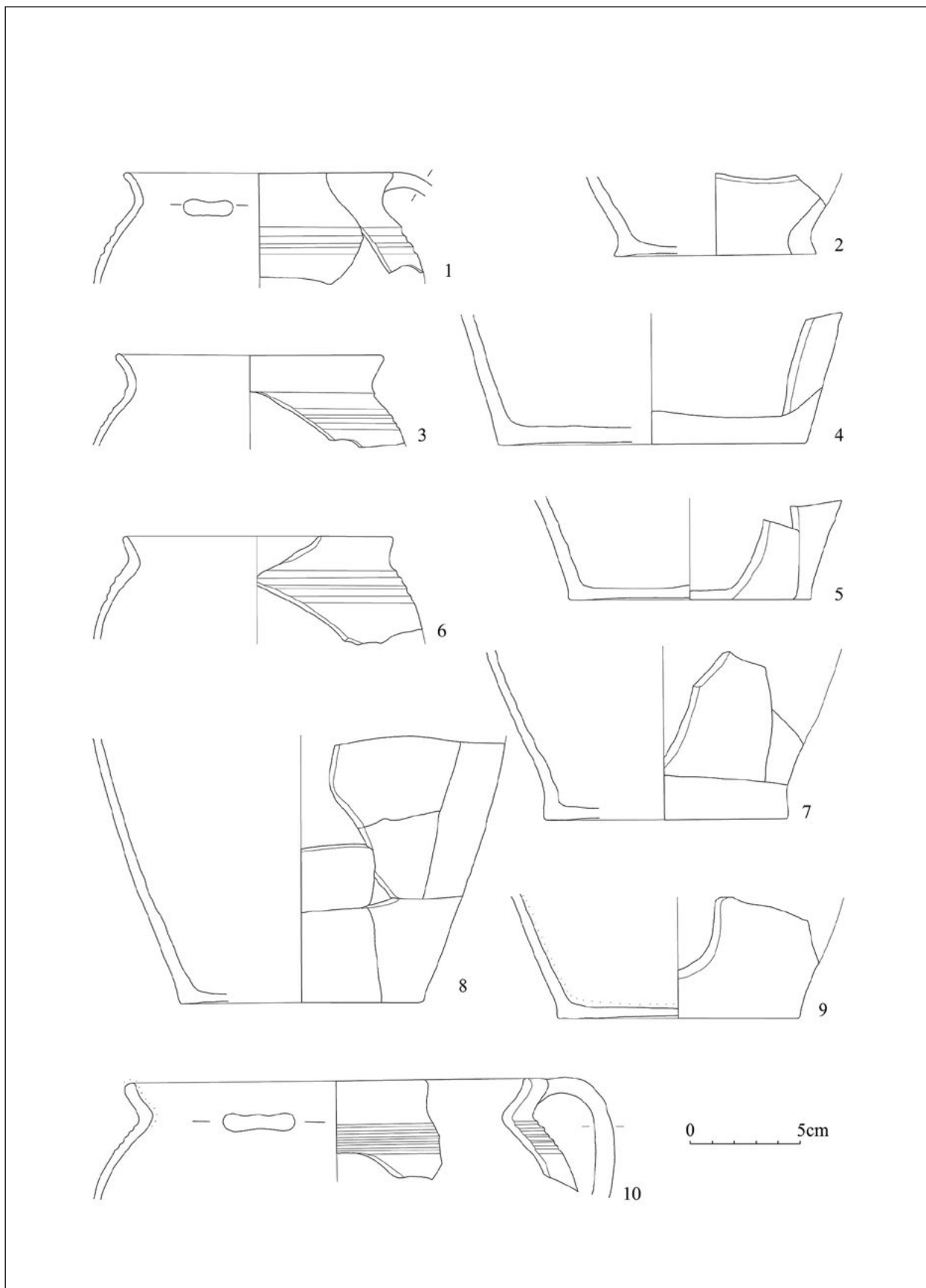
Vonkajší povrch týchto okrajov má niekedy funkčné zdrsnenie formou rýh alebo rebierka. Môžeme tak hovoriť o viacerých typoch ukončenia. Ide však len o pomocné členenie, nakoľko medzi nimi nie je žiadny výraznejší predel. Predsa však len môžeme povedať, že mierne nadpolovičnú skupinu tvorili hrnce s lievikovitým, jednoducho otvoreným ústím so zaobleným koncom. Vystupujú najmä vo forme jednoducho vyhrnutých ústí bez profilácie (*obr. 5: 1, 6*). Len na šiji môžeme miestami zachytiť hrotitú lištu (*obr. 4: 8; obr. 5: 3*). Ich derivátom sú ústia na vonkajšej strane opatrené ryhou alebo ryhami, avšak bez výraznejších zmien priebehu profilácie ústia (*obr. 4: 6; obr. 7: 2, 10*).

Takmer štvrtinový podiel majú lievikovite otvorené ústia so zaobleným koncom zdrsnené na vonkajšej strane zaoblenou lištou, vytvárajúc tak rímsovité, esovite profilovaný okraj (*obr. 6: 1; obr. 7: 1*). Doplnené môžu byť na šiji ďalšou zaoblenou alebo hrotitou lištou (*obr. 4: 1, 3*). Výnimočne nachádzame ich deriváty vo výraznejšie profilovanej forme, často už aj s mierne zhrubnutým ústím (*obr. 7: 4, 8*).

Tretou zložkou zastúpenou viac ako desatinou úlomkov sú rovnako tradičné lievikovite otvorené oblo ukončené ústia. Na rozdiel od prvej skupiny charakteristickým prvkom je ich mierne zhrubnutie vytvárajúc na vonkajšej strane zaoblenie. Toto zaoblenie je čitateľné jednak na celom okraji. Príkladom sú kresebne rekonštruované ústia zdrsnené aj ryhami (*obr. 6: 3; obr. 7: 9*). Niekedy je toto mierne zhrubnutie doložené len na ukončení okraja (*obr. 5: 1*).

Z pravidelnej formy lievikovitých oblo ukončených ústí vybočujú len úlomky jedného hrnca. Ústie je síce rovnako roztvorené, avšak ukončené mierne hrotitým koncom. Na vonkajšej strane registrujeme od šije mierne roztvorenie prerušené ostrým lomom, za ktorým nasleduje šikmé zarovnanie smerom dovnútra tak, že horná časť okraja má tvar kónického zúženia (*obr. 6: 6*).

Okrem hrncov boli v malej zbierke identifikované úlomky džbánov. Fragmenty z hornej časti dokladajú pomerne masívnejšie baňaté džbány s najväčšou vydutinou tela v hornej polovici výšky nádoby. Ústie je podobne ako u hrncov lievikovité s oblo ukončeným koncom. Okraj je však dlhší a zdrsnený pred koncom aj žliabkom (*obr. 6: 4*). Na okraji a pleciah je aplikovaná jednoduchá výzdoba tvorená maľovanými vodorovnými pásmi a volútami, maľovanými priamo na črep bielou hlinkou pod svetlo zelenkavou glazúrou. Takéto masívnejšie džbány majú postupne sa

▲Obr. 5. Haligovce – jaskyňa Aksamitka (kreslil M. Uličný).

Fig. 5. Haligovce – Aksamitka cave (drawings M. Uličný).

zužujúcu nohu, výraznejšie sa neodlišujúcu od hrncov. Úlomky spodných častí z nádob však dovoľujú predpokladať aj výskyt iných menších džbánkov s vydutím posunutým nadol a guľovitým tvarom tela, ako dokumentujú úlomky z dien so zaobleným priebehom tela a výraznejšie vydelenu nôžkou. Na tento odlišný typ džbánkov poukazuje aj menší \varnothing ústia medzi 6–9 cm (*obr. 5: 2; obr. 6: 5*).

Okrem hlineného riadu boli výskumom vyzdvihnuté aj ďalšie nálezy. Neberúc do úvahy vzorky uhlíkov sú zastúpené najmä početnými zvieracími kosťami, výnimočne však aj hlinenými kachlicami a železnými predmetmi.

Úlomky kachlíc sú vzácne. Jeden fragment dokladá typ riadkovej komorovej kachlice s rovnou čelnou stenou a plasticky vystupujúcou rastlinnou výzdobou (*obr. 4: 7*). Kachlica bola vypálená v oxidačnej atmosfére. Čelná stena bola pokrytá bielou engobou. Plasticky vystupujúci ornament má na povrchu aplikovanú hnedú a zelenú engobu. Stena je prekrytá transparentnou glazúrou. Doložený je aj ďalší drobný úlomok riadkovej komorovej kachlice s rastlinno-geometrickým ornamentom a čelnou doskou vyliatou bielou engobou a zelenou glazúrou. Na prítomnosť kachľovej pece poukazovali aj úlomky hlineného výmazu.

Ojedinelé železné predmety majú charakter stavebných kovaní. Tvorené sú jednoduchou tyčovinou obdĺžnikového prierezu, jednoduchým plátom a ďalším plátovým kovaním s ozdobne vykrojeným trojuholníkovým koncom, v strede s dierkami pre klnce (*obr. 4: 5*).

4. Vyhodnotenie

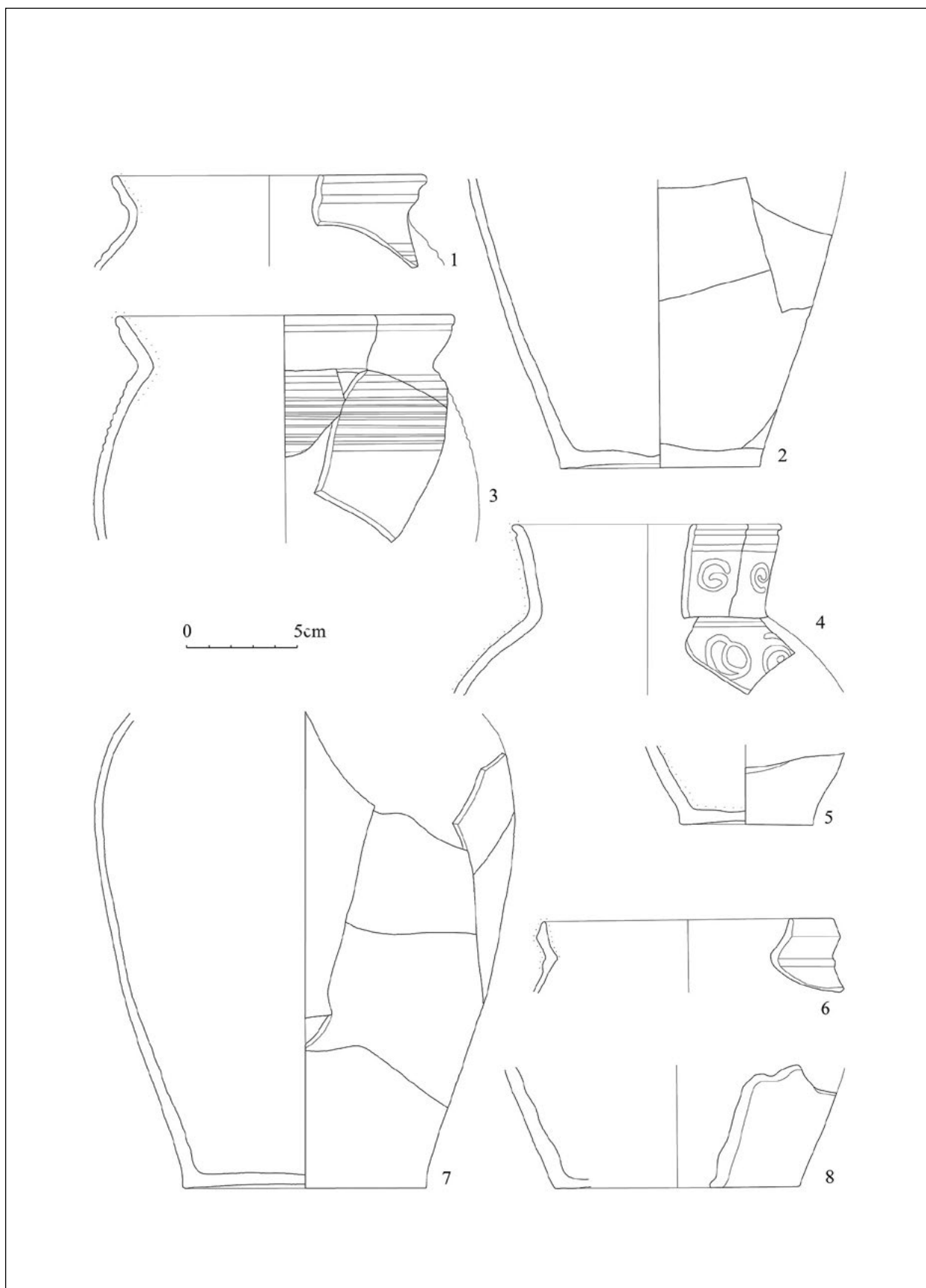
Nálezy z jaskyne Aksamitka nevybočujú z rámca novovekých súborov vyzdvihnutých archeologickými výskumami na území východného Slovenska. Aj keď v súčasnosti disponujeme už pomerne veľkými fondmi, výskum novovekej keramiky je stále len v plienkach. Môžeme pracovať s publikovanými celkami so susedných oblastí západného Slovenska (*Španibel 2014*), Moravy (*Sedláčková, H. / ed. / 1998*) či Čiech (*Blažková 2013*). Tieto nám pomôžu pochopiť základnú dynamiku vývoja a trendy. Avšak regionálne vyrábaná novoveká keramika si naďalej zachováva svoj lokálny habitus. Prvotným pokusom o analýzu včasno-novovekej keramiky vo východoslovenskom kontexte sa pokúsil M. Uličný v dizertačnej práci na podklade materiálu z hradu Šariš (*Uličný 2004; 2008*). K významným publikovaným celkom patrí aj kolekcia zo Stropkovského hradu (*Kotorová-Jenčová 2013*). Ako najbližšie k tomuto okruhu pamiatok môžeme zaradiť predovšetkým nálezové celky z príľahlého regiónu poľského Podkarpatska (*Czopek – Lubelczyk 1993*). Nové nálezy z východného Slovenska v súčasnosti dovoľujú postupne klasifikovať aj skupinu pamiatok z mladších úsekov novoveku, teda z 18.–19. storočia (*Uličný – Harčar 2006, 197–200*).

Celkovou analýzou pamiatok z Haligoviec sme prišli k záveru, že predmetný súbor má črty súborov zo skorších fáz novoveku. Svojim materiálom, chudobnou typovou a výzdobnou škálou výrazne poukazuje na vidiecke prostredie. Zvýrazňuje to aj pomerne značná zložka mätko vypáleného riadu do hnedo-sivých odtieňov. Naproti tomu chýbajú doklady zadymovaného vlešťovaním zdobeného riadu.

Zaiste môžeme tieto nálezy vidieť v kontexte doložených hrnčiarskych dielní blízkyh spišských mestečiek (Stará Ľubovňa). Možno práve táto jednoduchosť oproti výrobkom väčších mestských centier viedla k mylnému presvedčeniu, že tento archaicky pôsobiaci súbor môže súvisieť s pôsobením bratříkov v 15. storočí.

Pre chronologické zaradenie je dôležitá najmä absencia vodorovne zrezaných ústí, často aj s plasticky zdobenou prstovanou lištou. Tieto z neskorého stredoveku prežívajúce typy sa totiž vyskytujú len v počiatočnej fáze vývoja včasno-novovekej keramiky (*Uličný 2008, 515*). Z uvedeného dôvodu, zdá sa, nie je možné stanoviť spodnú časovú hranicu súboru pred obdobie okolo prelomu 16. a 17. storočia.

Chudobný charakter zbierky dokumentuje aj drvivý podiel hrncovitých foriem. Ako archaický prvok prežívajúci z neskorého stredoveku môžeme považovať pravidelné zdrsnovanie pliec. Keramika z hradov Stropkov a Šariš

▲ Obr. 6. Haligovce – jaskyňa Aksamitka (kreslil M. Uličný).

Fig. 6. Haligovce – Aksamitka cave (drawings M. Uličný).

dokladá paralelný výskyt zdobených ako aj už nezdobených exemplárov. Ranonovoveké súbory z hradu Šariš a mesta Prešov s väčšou zložkou svetlého riadu dokladajú aj výraznejšie zastúpenie súdkovitých foriem hrncov (Uličný 2008, 512).

Jednoducho vyhrnuté či profilované okraje lievikovitej formy sú najtypickejšou formou ústí hrncov vo včasnom novoveku. Analýza z hradu Šariš dokladá väčšiu variabilitu so zastúpením ďalších typov okrajov, ale len sprievodne alebo ojedinele. Významnú pozíciu v chronológii majú aj šikmo (do vnútra) zarovnané ústia. Vyskytujú sa už v ranom novoveku. Takéto ústia aj s typickou výlevkou tvoria dôležitú súčasť náplne hrnčiarstva z mladších úsekov novoveku (Uličný – Harčar 2006, Tab. I: 3). Výzdoba haligovských hrncov nevybočuje z bežného rámca. Absencia červeného maľovania súvisí zrejme s nízkym zastúpením svetlého riadu. Dôležitá (aj keď len ojedinele) je prítomnosť kolkovaného ornamentu. Takúto výzdobu zachytávame na stolovej keramike už v závere stredoveku. Avšak až v ranom novoveku sa stáva typickým sprievodným prvkom výzdoby hrncov (Uličný 2008, Tab. II: 1,3; Kotorov-Jenčová 2013, Tab. I: 7–8; Czopke – Lubelszyk 1993, Tab. XXVIII–XXXV). Nie je nám známe, aby takáto výzdoba sa uplatňovala v celkoch z mladšieho novoveku.

Len niekoľkými úlomkami je doložený stolový riad. Fragментy z džbánov sú súčasťou bežnej novovekej produkcie. Práve džbány, krčahy a drobné hrnčeky sú v ranom novoveku nositeľmi výtvarne náročnej výzdoby, maľovanej farebnými hlinkami, často na bielom alebo tmavom podklade engoby pod priehľadnou glazúrou. Džbán z Haligoviec poukazuje skôr na výtvarne nenáročnú formu aplikácie maľovaného geometrického ornamentu bez engobového podkladu.

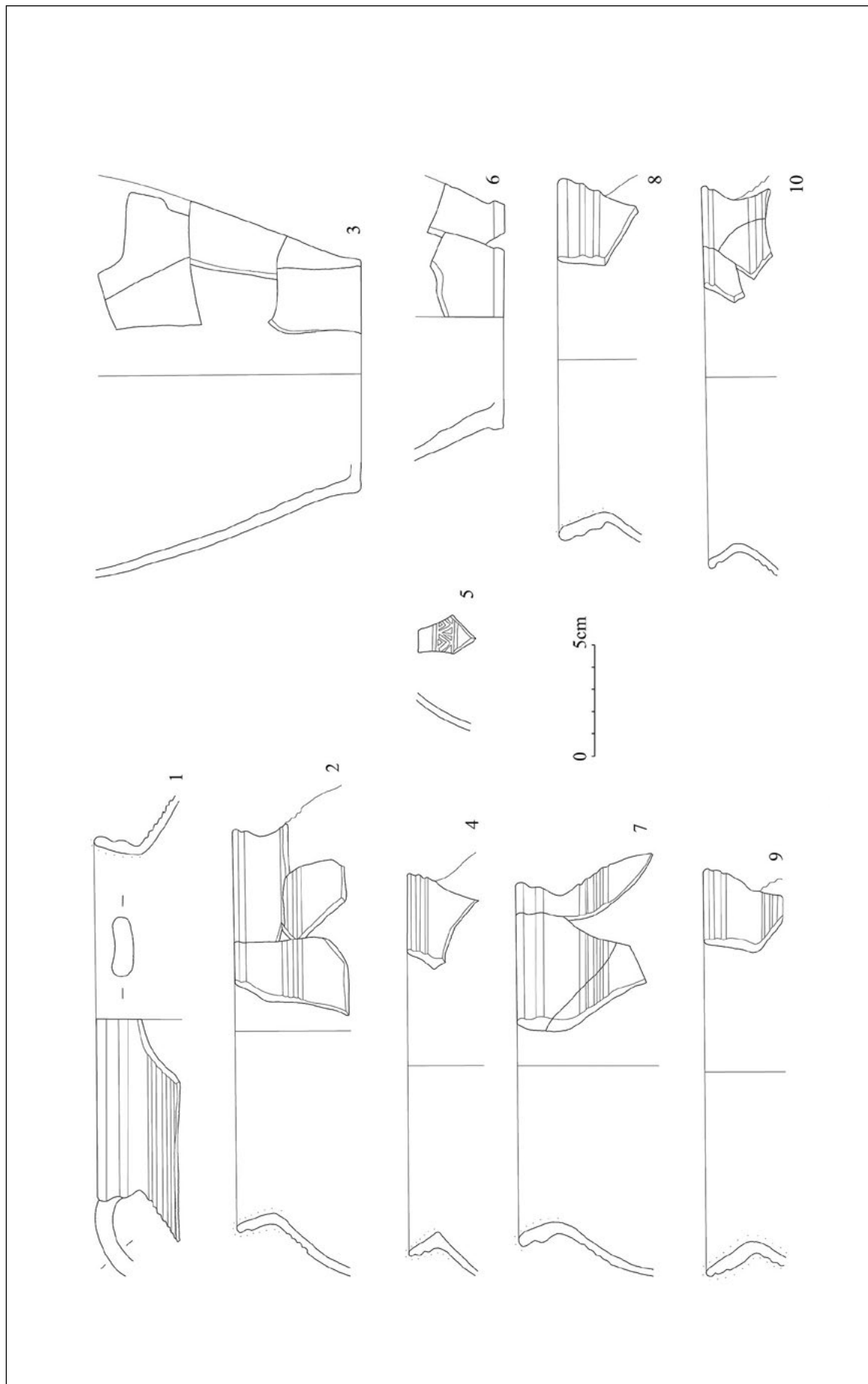
Hádam len málopočetnosť zbierky je príčinou absencie ďalších typov nádob. V ranom novoveku sú doložené pokrývky, misy, panvice, pričom novo sa presadzujúcou formou sú tanierne a tanierovité misy, niekedy aj s náročnejšou maľovanou úpravou.

Pri celkovom posúdení materiál z Haligoviec má väčšie paralely s publikovaným celkom zo Stropkova ako z hradu Šariš, kde výraznou zložkou predmetov sú nálezy z počiatku novoveku. Radíme ho tak do časového rámca od prelomu 16. a 17. storočia po začiatok 18. storočia.

Pri pokuse o interpretáciu nám môžu byť nápomocné aj ďalšie okolnosti. Veľká koncentrácia úlomkov hlineného riadu a zvieracích kostí nesvedčí len o príležitostnej návšteve. Stavebné kovania skôr naznačujú adaptáciu priestoru jaskyne pre prechodné bývanie vstavbou drevených konštrukcií a vykurovacieho zariadenia. Charakter nálezov najmä predpokladané teleso vykurovacej pece dokladá vyšší sociálny status. Môžeme tak predpokladať, že jaskyňa sa stala miestom prechodného refúgia počas nepokojného obdobia stavovských povstaní.

Bibliografia

- Bánesz, L. 1980: Počiatky mladšieho paleolitu na východnom Slovensku. *Historica Carpatica* 11/1980 (1981), 185–217.
- Bárta, J. 1961–1962: Desat' rokov speleoarcheologickej činnosti Archeologického ústavu SAV. *Slovenský kras* 4, 85–98.
- Bárta, J. 1981: Najstaršie osídlenie slovenských jaskýň. *Krásky Slovenska* 58, 38–39.
- Bel, M. 1723: *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Norinberg.
- Blažeková, G. 2013: Vývoj raně novoveké kuchyňské a stolní keramiky v Čechách na základě souborů z Pražského hradu. *Památky archeologické CIV*, 183–230.
- Bohus, G. 1919: *Historisch-geographische Beschreibung des in Oberungarn berühmtesten Zipsler Landes*. Kežmarok.

▲ Obr. 7. Haligovce – jaskyňa Aksamitka (kreslil M. Uličný).

Fig. 7. Haligovce – Aksamitka cave (drawings M. Uličný).

- Czopek, S. – Lubelczyk, A. 1993:* Ceramika rzeszowska XIV–XVIII wiek. Rzeszów.
- Eisner, J. 1933:* Slovensko v Praveku. Bratislava.
- Haits, B. 1921:* Beiträge zur Urgeschichte und Vorgeschichte der Zips. In: Turistik und Alpinismus und Wintersport, roč.7, 14–21.
- Harišar, P. 2016:* Bratrické pevnôstky na východnom Slovensku. Husiti a bratříci na Slovensku, 139–157.
- Hudák, M. – Hudáková, M. 2018:* Zaniknutá sklárska huta Richvald - archeologický výskum z roku 1963. / Richvald, the extinct glassworks - archaeological research in 1963, In: Staššiková-Štukovská, D. (zost.): Historické sklo III, Bratislava 2018, 229-236.
- Janáček, P. 1964:* Do útrob Haligovských skál. Čo ukázal komplexný výskum v Haligovských skalách v Pieninách. Vlastivedný bulletin 2. Príloha Podtatranských novín 4–5. Poprad, 2.
- Janáček, P. 1968a:* Správa o výskume krasu Haligovských skál (Pieniny). Slov. Kras 6, 1965–1966, 17–27.
- Janáček, P. 1968b:* Kras Haligovských skál (správa o výskume v rokoch 1961–1963). Spiš 2, 378–381.
- Kotorová-Jenčová, M. 2013:* Výskum Stropkovského hradu. Východoslovenský pravek X, 267–279.
- Krempaská, Z. 2014:* Dračie jaskyne na Spiši. Jaskyňa Aksamitka v Pieninách a Johan Paterson Hain (1615–1675). Spiš 7, 180–191.
- Kučerová, M. 2013:* Záchranne archeologické výskumy v Kežmarku s dôrazom na stredoveké a novoveké nálezy. Východoslovenský pravek X, 141–169.
- Lalkovič, M. 1997:* Daniel Fischer und die Anfänge der Speläologie in der Slowakei. Acta carsologica 26/2, 109–117.
- Münnich, S. 1877:* Die Haligóczer Kalkhöhle in Zipsen. Zipser Bote č. 9.
- Münnich, S. 1898:* A Szepesség öskora, A Szepesmegyei Történelmi Társulat milleniumi kiadványai I, Lőcse.
- Pavlík, E. 2010:* Stručné dejiny Zamaguria do roku 1918. Krakov.
- Roth, S. 1881:* Szepesmegye néhány barlang jának leírása. Matematikai és Természettudományi Közlemények, 16. köt. 1. sz. 613–648. old. és három tábla.
- Roth, S. 1882:* Die Höhlen der Hohen Tatra und Umgebung. Jahrb. Ungar. Karpatenver. 9. Késmárk, 333–356.
- Roth, P. 1992:* Archeológia idú po stopách Petra Axamita. Ľubovnianske noviny 18/3, 4.
- Sedláčková, H. /ed./ 1998:* Renesanční Olomouc v archeologických nálezech. Sklo, slávnostní keramika a kachle. Olomouc.
- Soják, M. 2000:* Neolitické osídlenie Spiša, Slovenská Archeológia 48, 185–314.
- Soják, M. 2007:* Osídlenie Spišských jaskýň od praveku po novovek, Nitra.
- Španihel, S. 2014:* Stredoveká a novoveká keramika severozápadného Slovenska. Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 55, 141–181.
- Tompa, F. 1929:* Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bukker und die Theiss – Kultur. Budapest.

- Uličný, M. 2002:* Archeologický prieskum v MPR Prešov. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2001, 210–212.
- Uličný, M. 2004:* Premeny východoslovenskej keramiky v 13.–17. storočí (na podklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš). Dizertačná práca.
- Uličný, M. 2008:* Včasno-novoveká keramika z hradu Šariš. *Archeologia okresu nowozytnego w Karpatach polskich*. Krosno, 511–525.
- Uličný, M. 2013:* Vrcholnostredoveká keramika z hradu Šariš. *Východoslovenský pravek X*, 107–140.
- Uličný, M, v tlači:* Neskorostredoveká keramika z hradu Šariš. *Východoslovenský pravek XI*.
- Uličný, M. – Harčar, P. 2006:* Archeologický výskum na Slovenskej ulici č. 6 v Prešove. *Monumentorum tutela* 17, 185–202.
- Uličný, M. – Harčar, P. 2013:* Stredoveká fáza osídlenia v areáli meštianskeho domu na Svätoplukovej ul. 1 v Prešove. *Východoslovenský pravek X*, 205–223.
- Vértes, L. 1954:* První paleolitické nástroje z oblasti Karpát. Olševien z Haligovců. *Anthropozoikum* 4, 7–17.

Summary

Since 17th century the attention of researchers was paid Aksamitka cave located in Haligovce. Bones of bears were found there. Further researchers from the 19th century brought evidence of human's settlement from Neolit period. Because of evaluating of the Age artifacts the ones were included in the Stone Age. The evaluating is described in the archeological research of R. Kovalčík and B. Polla from 1963. There is no relation to activities of Bratrici living in the region. The relation with the period from 16th and 17th to beginning of 18th century was revealed.

Clay fragments comes from jug's burning. The jug was spinning fast on a circle and burned out mostly in oxidizing atmosphere. However the light clay dishes were burned out as well. Half of them was restored by glaze on the top or on inner top surface. Mostly egg shaped pots there were. The decoration is on its shoulders. Only some table dish fragments were found. There are some nice painted fragments on the top of the jug. The ones are painted by white clay straight on the potsherd under the green glaze. Further fragments like tiles, ironwork are the evidence of the life in the cave during the restless time of uprisings.

NÁLEZ POKLADU STREDOVEKÝCH MINCÍ Z OKOLIA KLÁŠTORISKA FIND OF HOARD OF SILVER MEDIEVAL COINS FROM SURROUNDING OF KLÁŠTORISKO

Marián Soják* – † Ján Hunka**

*PhDr. Marián Soják, PhD., Archeologický ústav SAV, pracovisko Mlynská 6, 052 01 Spišská Nová Ves, sojak@ta3.sk

**PhDr. Ján Hunka, CSc., Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra, jan.hunka@savba.sk

Abstract: In 2018, while performing the surface area survey in the surroundings of site Kláštorisko, small hoard of medieval coins was found. It consisted of two coin types from the half of 15th century – quarter of denarii of Sigismund of Luxembourg, minted between 1430–1437 and denarius of Nicholas of Redwitz, minted between 1430–1434. Mentioned types of coins were not yet found in the vicinity of Kláštorisko and could be related to Hussites expansions.

Key words: East Slovakia, Spiš, Kláštorisko, find of coins, 15th century

Abstrakt: V r. 2018 sa pri prieskume v okolí Kláštoriska našiel malý poklad stredovekých mincí. Pozostával z dvoch typov mincí z polovice 15. stor., štvrt'denárov Žigmunda Luxemburského razených v rokoch 1430–1437 a denára Mikuláša Redwitza vyrobeného v rokoch 1430–1434. Uvedené typy mincí sa v areáli Kláštoriska zatiaľ nenašli. Poukazujú na obdobie výbojov husitov.

Kľúčové slová: východné Slovensko, Spiš, Kláštorisko, poklad mincí, 15. stor.

1. Úvod

V rokoch 1983–1990 uskutočňoval Michal Slivka komplexný výskum mohutného opevnenia a ruín kartuziánskeho kláštora z 13.–15. storočia v polohe Kláštorisko (tiež Skala útočišťa/*Lapis refugii* alebo Strážny vrch/*Mons Speculationis*). Lokalita leží v centre národného parku Slovenský raj, na vápencovom skalnom chrbte Čertovej sihoti. Kláštor bol v rokoch 1241–1242 útočiskom obyvateľov pred útočiacimi mongolsko-tatárskymi hordami. V zakladajúcej listine z 19. decembra 1299 a vystavenej spišským prepoštom Jakubom toto miesto darovali príslušníkom Rádu kartuziánov. Okrem rozmanitých pamiatok hmotnej kultúry pochádzajú z priestoru náleziska aj početné nálezy stredovekých a novovekých mincí zo 14.–16. storočia (Hunka 1994, 138 n.; 1997 – tu ďalšia lit.). Numizmatické artefakty datovali jednotlivé archeologické vrstvy a kontexty. Vďaka mladým nadšencom v akcii Strom života sú archeologickým výskumom odkryté architektúry kartuziánskeho kláštora stavebne prezentované širokej verejnosti od roku 1986 (Slivka 1988; 2013a; 2013b, 166 nn.; Slivka – Chalupecký 1995). V roku 2018 sa v lesíku pri prístupovej ceste v tesnej blízkosti kláštorného komplexu získal náhodný nález, predstavujúci malý poklad stredovekých mincí z polovice 15. storočia, ktoré sú predmetom predloženého príspevku.

2. Poklad mincí a jeho historický a numizmatický význam

V roku 2018 priniesli spoluautorovi príspevku M. Sojákovi na zdokumentovanie súbor 31 kusov stredovekých mincí, nájdených náhodne v lese vedľa lesnej cesty vedúcej ku kartuziánskemu kláštoru. Z uvedeného počtu 30 kusov exemplárov predstavovali štvrt'denáre (quartingy) kráľa Žigmunda Luxemburského (1387–1437), razené v rokoch 1430–1437. Zvyšná minca je denár komtúra Rádu nemeckých rytierov Mikuláša Redwitza, razený v rokoch

1430–1434. Podobné mince sa v rámci Spiša už objavili na viacerých polohách. Bližšia obhliadka tohto peňažného súboru však ukázala, že všetky tu sústredené peniaze je nutné považovať za falošné. Existencia ďalšej falšovateľskej dielne príliš neprekvapuje, nakoľko za posledných 15–20 rokov sa práve na Spiši podarilo objaviť aspoň 10 nelegálnych mincovní produkujúcich v rôznych obdobiach stovky falošných mincí. Napríklad quartingy sa falšovali v jaskyni Suchá diera pri Spišskej Teplici a v jaskyni Okno pri Betlanovciach (*Soják 2013*, 47, 49). Tu vyrábané falzá sa ale s falošnými razbami z okolia Kláštoriska nedajú porovnávať. Falzifikáty mincí zo Suchej diery sú totiž vyhotovené z medi a zobrazujú len časť námetov quartingov – iba dvojkriž a navyše značne primitívnym spôsobom. Na Spiši sa pri Letanovciach – v jaskyni pri Zlatej diere objavila v rokoch 2004–2005 aj dielňa na výrobu fálz denárov Mikuláša Redwitza. Keďže sa dovtedy nepredpokladalo, že by na Spiši obiehali takéto platidlá, v čase jej objavu bola výnimočnou. Hlavne preto, lebo Redwitzove denáre sa väčšinou nachádzali len na západnom Slovensku, v lokalitách Šahy, Letniče, Šurany-Kostolný Sek, Bratislava-Rača, pričom nechýbali zastúpené tiež v depote z okolia Dunajskej Stredy. V malej miere sa tieto mince vyskytli aj na strednom Slovensku, v lokalitách Banská Bystrica, Socovce (okr. Martin).

Mince sústredené v poklade z okolia Kláštoriska sú vyhotovené mimoriadne dokonalo. Poukazuje na to kvalitne zobrazený námet spolu s výsledkami spektrálnej analýzy vybraných 8 kusov mincí, realizovaných na pôde AÚ SAV Nitra spektrometrom Thermo Scientific XL3t-91027. Analýza ukázala na relatívne vysoké percento zastúpenia striebra (od 2,412 do 18,921%) v podstate v medených exemplároch (meď od 78,940 do 96,724%). Nie nezanedbateľný podiel olova (od 0,158 do 1,452%) a antimónu (od 0,309 do 2,025%), spolu so zámernou prímiesou striebra, dali jednotlivých razbám striebřistý povrch, čím budili dojem kvalitnej striebornej razby. Bez uvedenej spektrálnej analýzy by sme ich smelo považovali za výrobky niektorej dobrej kráľovskej mincovne. Keďže ďalšie kovy majú len stopový podiel (bizmut, nikel, zinok, zlato, železo), priložená *tab. 1* ich nezohľadňuje.

Inv. č.	Zastúpenie kovov v %			
	Cu	Ag	Pb	Sb
DP-1	78,940	18,918	1,301	0,456
DP-4	91,658	6,848	1,007	0,339
DP-10	96,724	2,412	0,158	0,309
DP-11	79,226	18,394	1,452	0,437
DP-13	90,877	6,103	0,661	2,025
DP-14	79,272	18,921	0,763	0,576
DP-18	88,075	9,909	0,790	1,072
DP-22	87,316	11,309	0,591	0,573
Priemerné zastúpenie v %	86,511	11,602	2,090	0,723

Tab. 1. Letanovce, Kláštorisko – les v blízkosti kartuziánskeho kláštora. Spektrálna analýza vybraných mincí z depotu (podľa: archív AÚ SAV).

Tab. 1. Letanovce, Kláštorisko – woods in the vicinity of Carthusian monastery. Spectral analyses of chosen coins from hoard (after: archive of AÚ SAV.)

Štvrt' denáre vznikli ako úpadkové platidlo v dôsledku husitských výbojov. Žigmund Luxemburský v snahe zastaviť husitské vojská na moravsko-slovenskom pohraničí bol prinútený značne zvýšiť objem výroby drobných mincí. Urobil tak nielen kvôli ich obehu medzi bežnými obyvateľmi, či pre ich používanie medzi menej bohatými obchodníkmi, ale hlavne preto, aby sa využili na platby vojakov bojujúcich s husitmi – či už išlo o ich žold, alebo sa za ne získali všetky tovary potrebné pre kráľovské armády. Ako vieme z historických dokumentov, aj napriek vynaloženým finančným dávkam husiti postupne v rokoch 1427 až 1434/1435 získali celé Slovensko a vybudovali si tu viacero vojenských základní. Ich pobyt na Spiši bol dlhodobý a značne zaťažujúci krajinu (*Špirko 1937; Polla – Šlínka 1980*). Ohrozovali kráľovské mestá, šľachtické hrady, cirkevné centrá. Od roku 1390 musel kráľ Žigmund preto viackrát devalvovať svoje mince stredných a nižších hodnôt. Najprv znižoval akosť denárov zo 68,6 % striebra na 58,2 % až napokon 54,0 %. Od roku 1387 sa vyrábali aj poldenáre zvané parvy (parvus), s akosťou iba 35,3 % striebra. Po roku 1427 sa vytvorili nové nominále nazvané strieborný ducat v cene 1/10 denára, s akosťou 18,1 % striebra. Od roku 1430 sa razili aspoň

v desiatich mincovniach quatingy v hodnote štvrt' denára. Z budínskej hrivny o váhe 245,53 g sa ich malo vyraziť 500 kusov, s akosťou 7 dielov medi a jeden diel striebra, teda 12,5 % (Hunka 2006, 54–55). V roku 1430 bol kurz quatingov voči dukátu 400 kusov quatingov na dukát, v roku 1435 však už 6000 quatingov na dukát (Lehotská 1956, 235). Tieto mince, hoci mali značne znížený obsah striebra, sa stali veľmi úspešnými platidkami. Na averze niesli základný motív kráľovskej koruny s ľaliovými lístkami a obručou vykladanou ozdobnými drahokamami. Niektorí rytci razidiel ešte pridávali motív trikvetra, malého trojlístku umiestneného pod obručou koruny. Na reverze umiestňovali jeden zo základných symbolov štátu – dvojkríž s rozštiepenými ramenami. V strede dvojkríža, medzi dvomi vodorovnými ramenami, sa umiestňovali početné značky mincovní. Podnes sa ich zistilo 77 typov (Pohl 1982, Tab. 51–59, č. 124–1 až 124–77). Niektoré sú výrazne zjednodušené, hlavne značka I-I v minulosti priradená k bratislavskej mincovni (Pohl 1982, Tab. 56, č. 124–33) je často nachádzaná aj na quatingoch nájdených na Spiši. Zobrazovali sa i rôzne krížiky, krúžky a iné geometrické útvary, ktoré nevieme priradiť k žiadnej mincovni. Možno vysloviť názor, že quatingy sa stali v dôsledku ich niekoľkoročnej výroby v početných mincovniach v rámci Slovenska trvalým obeživom, cirkulujúcim medzi ľuďmi skoro až do mincovnej reformy Mateja Korvína (1458–1490) v roku 1467. Aspoň takýto obraz poskytujú dnes známe slovenské nálezy. Popri štvrt' denároch obiehali aj parvy a strieborné ducaty. Najväčším nálezom quatingov na území Slovenska je poklad viac ako 3000 kusov týchto mincí zo Šurian-Kostolného Seku (Kujovský – Hunka 1990). Popri nich sa zistilo aj 122 kusov denárov Mikuláša Redwitza, moravský peníz a moldavský groš. Spomenuté denáre tvorili zaujímavú časť tohto nálezu. Spočiatku sa myslelo, že ide o chorvátske platidlá, pretože takto určila L. Kraskovská Redwitzove denáre v inom náleze z Letničia (Kraskovská 1936, 108). V Rumunsku sa našlo taktiež zopár nálezov so zastúpenými denármi Mikuláša Redwitza, takže ich viacerí miestni numizmatici považovali za razby výhradne rumunské (Velter 1980, 93–115). Skutočnosť je však iná. Uvedené mince vznikli na priamy rozkaz kráľa Žigmunda Luxemburského. Žigmund čeliaci na západe husitom a na juhovýchode Turkom postupujúcim do Uhorska požiadal komtúra Rádu nemeckých rytierov Mikuláša Redwitza, aby pomohol chrániť prístup do Uhorska z juhu. Konkrétne bol Redwitz s posádkou asi 200 vojakov odvezený do pevnosti Turnu Severin (tiež Turnu Severino), tu mal brániť štát pred nájazdmi Turkov. V pevnosti bol Redwitz asi štyri roky, potom sa vrátil do Uhorska. Na zabezpečenie tovarov a žoldu pre vyslaných vojakov sa im nechali ešte pred odchodom vyraziť kvalitné strieborné mince asi v hodnote denára. Na základe šuriankeho pokladu tieto mince dnes pomerne dobre poznáme. Na averze je znak Rádu nemeckých rytierov, na štíte položený jednoduchý kríž, na reverze je postava kráľa so žezlom a zemským jablkom v ruke. Podľa značiek ich vyrazili mincovne v Kremnici (K-R), Sighișoare (S-L), Budíne (-B). V súčasnosti vieme, že vojaci usídlení v Turnu Severine si určite po minútí základnej emisie mincí vyrobili svoje vlastné denáre. Ich značky ale nenesú znaky uhorských mincovní, ale trojlístky a písmená B, N, R. Čiastočne sa zmenila aj postava kráľa na postavu vojvodu s ľaliovým žezlom a krížom. Dnes známe mince dokladajú, že tieto dodatočné razby sa vyrábali z dvoch variantov kovovej zmesi, s vyšším podielom striebra a tiež s jeho veľmi malým obsahom. V núdzových podmienkach v spomenutej pevnosti asi nemali možnosť získať väčšie dodávky kvalitnej striebornej suroviny. V šurianskom náleze boli pomerne dobré imitácie pôvodných denárov Redwitza.

Ale z nálezísk Socovce, Bratislava-Rača, Banská Bystrica poznáme Redwitzove denáre s nápadne nízkym obsahom striebra. To je aj prípad vyššie uvedenej dielne z Letanoviec – jaskyne pri Zlatej diere, kde sa produkovali falošné Redwitzove denáre. Jej výrobky sa vyznačujú dosť veľkým zmyslom pre zobrazenie verných námetov – štítu s krížom a postavy kráľa či vojvodu, ale kvalita daných mincí je značne pochybná. Očividne ide o falzú vyrazené na medených kotúčikoch potiahnutých neznámym kovom (zatiaľ bez spektrálnej analýzy). Dnes má v dôsledku oxidácie a pobytu v zemi čiernu farbu, ale v minulosti musel mať aspoň čiastočne striebristú alebo šedú farbu, aby imitoval farbu kvalitných mincí.

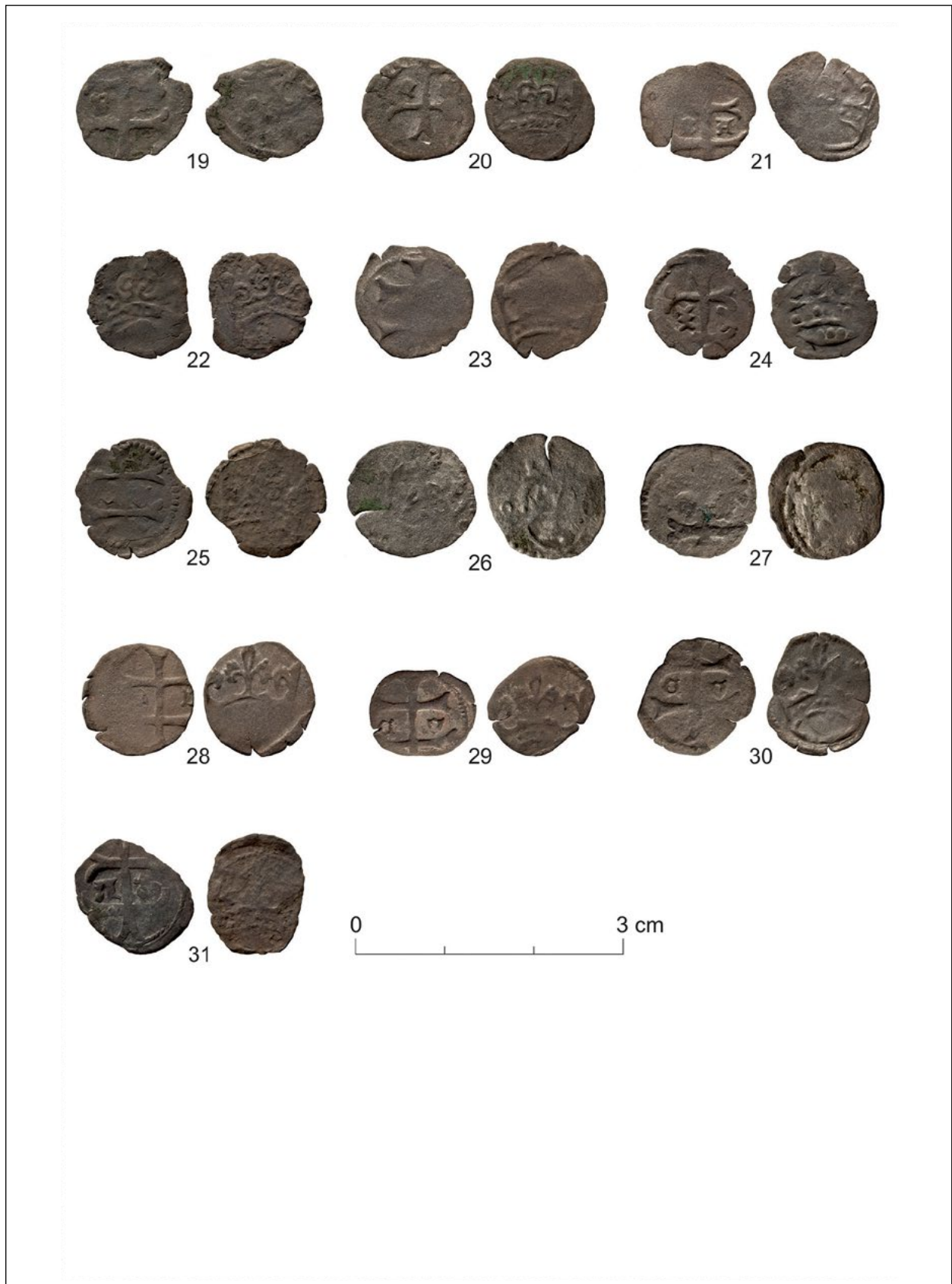
▲ Obr. 1. Letanovce – Kláštorisko. Predpokladaná rekonštrukcia podoby kartuziánskeho kláštora, zverejnená vo Východoslovenských novinách z roku 1961 (archív Jána Petrika).

Fig. 1. Letanovce – Kláštorisko. Estimated reconstruction of Carthusian monastery, published in journal Východoslovenské noviny in 1961 (archive of Ján Petrik).

▲ Obr. 2. Letanovce, Kláštorisko – les v blízkosti kartuziánskeho kláštora. Falošné mince z depotu. Quartingy Žigmunda Luxemburského z rokov 1430–1437. Foto: Zuzana Galová.

Fig. 2. Letanovce, Kláštorisko – woods in the vicinity of Carthusian monastery. Fake coins from hoard. Quartings of coins of Sigismund of Luxembourg between 1430–1437. Photo by Zuzana Galová

▲ Obr. 3. Letanovce, Kláštorisko – les v blízkosti kartuziánskeho kláštora. Falošné mince z depotu. Quartingy Žigmunda Luxemburského z rokov 1430–1437 (19–25, 27–31) a denár Mikuláša Redwitza (26) z rokov 1430–1434. Foto: Zuzana Galová.

Fig. 3. Letanovce, Kláštorisko – woods in the vicinity of Carthusian monastery. Fake coins from hoard. Quartings of Sigismund of Luxembourg between 1430-1437 (19-25, 27-31) and denarius of Nicholas of Redwitz (26) from between 1430-1434. Photo by Zuzana Galová.

V analyzovanom poklade z Letanoviec – Kláštoriska sa vyskytli platidlá, opísané v priloženej *tab. 2*.

Uhorsko, Žigmund Luxemburský (1387-1437), quarding 1430-1437		
1.	Značka h-w; <i>Pobl 1982</i> nemá	11,3-12,7 mm; 0,28 g
2.	Značka B-B; Budín, <i>Pobl 1982</i> , 124-14	11,7-13,5 mm; 0,44 g
3.	Značka N-D; <i>Pobl 1982</i> nemá	12,7-12,9 mm; 0,29 g
4.	Značka neznáma	13,7-13,9 mm; 0,40 g
5.	Značka C-W; <i>Pobl 1982</i> nemá	12,7-12,9 mm; 0,38 g
6.	Značka h-n; Sibiu, <i>Pobl 1982</i> , 124-28	11,4-13,3 mm; 0,30 g
7.	Značka h-n; Sibiu, <i>Pobl 1982</i> , 124-28	11,5-13,5 mm; 0,17 g
8.	Značka B-B; <i>Pobl 1982</i> , 124-14	11,1-12,9 mm; 0,23 g
9.	Značka h-n; Sibiu, <i>Pobl 1982</i> , 124-28	12,9-13,4 mm; 0,33 g
10.	Značka neznáma	11,5-13,0 mm; 0,37 g
11.	Značka S-P; Sighișoara, <i>Pobl 1982</i> , 124-55	11,4-12,3 mm; 0,34 g
12.	Značka R-W; <i>Pobl 1982</i> nemá	12,1-13,3 mm; 0,30 g
13.	Značka neznáma	11,4-11,8 mm; 0,25 g
14.	Značka C-8; <i>Pobl 1982</i> nemá	12,2-13,0 mm; 0,36 g
15.	Značka C-C; Košice, <i>Pobl 1982</i> , 124-20	12,3-13,2 mm; 0,29 g
16.	Značka C-A; Košice, <i>Pobl 1982</i> , 124-14	11,2-12,5 mm; 0,14 g
17.	Značka B-A; Budín, <i>Pobl 1982</i> , 124-13	11,8-13,1 mm; 0,39 g
18.	Značka r-n, Rožňava?, <i>Pobl 1982</i> , 124-51	11,7-13,0 mm; 0,23 g
19.	Značka B-?; Budín	11,2-13,3 mm; 0,33 g
20.	Značka neznáma	11,7-12,8 mm; 0,48 g
21.	Značka S-A; Sighișoara, <i>Pobl 1982</i> , 124-52	11,2-13,0 mm; 0,25 g
22.	Značka neznáma	11,4-12,1 mm; 0,23 g
23.	Značka neznáma	12,6-12,9 mm; 0,27 g
24.	Značka C-I; Košice, <i>Pobl 1982</i> , 124-22	11,5-12,4 mm; 0,30 g
25.	Značka B-C; Budín, <i>Pobl 1982</i> , 124-15	12,6-13,7 mm; 0,33 g
27.	Značka trojlístok-trojlistok; <i>Pobl 1982</i> nemá	13,0-13,0 mm; 0,44 g
28.	Značka I-I; Bratislava, <i>Pobl 1982</i> , 124-33	12,6-13,1 mm; 0,58 g
29.	Značka C-V; Košice, <i>Pobl 1982</i> , 124-26	9,7-12,0 mm; 0,31 g
30.	Značka C-V; Košice, <i>Pobl 1982</i> , 124-26	11,6-13,7 mm; 0,28 g
31.	Značka P-L; <i>Pobl 1982</i> nemá	11,8-13,6 mm; 0,48 g
Uhorsko, Mikuláš Redwitz (1430-1434), denár 1430-1434		
26.	Značka neznáma	13,2-13,8 mm; 0,30 g

▲ **Tab. 2.** Letanovce, Kláštorisko – les v blízkosti kartuziánskeho kláštora. Zastúpenie mincí v depote.

Tab. 2. Letanovce, Kláštorisko – woods in the vicinity of Carthusian monastery. Coin types in hoard.

V rámci analýzy vyššie uvedeného nálezu je nutné poznamenať, že falošné quardingy z Kláštoriska majú dobre imitované oba hlavné námety, ktoré sa na týchto minciach používali. Kov, ktorý je dnes čierny, mohol byť pred 500 rokmi sivý, alebo tmavosivý, takže na letný pohľad sa mohli zdať tieto platidlá úplne vyhovujúce. Aj veľkosť by zodpovedala originálom, lebo výroba štvrt'denárov bola rýchla, a tak sa nekládol veľký dôraz na presnú produkciu mincových kotúčikov, hlavne na ich okrúhly tvar a hrúbku. Pri razbe sa často mohli kotúčiky posunúť alebo trochu roztepať, takže ani originálne quardingy nemuseli mať pravidelný kruhový pôdorys. Horšie je to však s váhou letanovských štvrt'denárov. Podľa prepočtu z roku 1430, podľa ktorého z budínskej hrivny o hmotnosti 245,53 g sa malo vyraziť 500 kusov mincí, by mal jeden quarding vážiť 0,491 g. Ako ukazuje tab. 2, takúto priemernú hmot-

nost' dosahuje iba päť mincí, a to č. 2, 4, 20, 28, 31. V roku 1435 sa razilo z budínskej hrivny 6000 mincí, takže jedna by vážila iba 0,041 g. Také sa v poklade nenašli. Pri sčítaní všetkých hmotností 30-tich kusov quatingov z pokladu sa zistilo, že vážia spolu 9,069 g. Jeden kus má teda priemernú hmotnosť 0,3023 g. To by zodpovedalo faktu, že falšovatelia použili normu, keď sa z budínskej marky razilo 750 až 800 kusov štvrt'denárov. Mohla to byť norma z prelomu rokov 1430–1431.

Ďalším problémom quatingov z Kláštoriska sú ich mincové značky. V stredoveku sa vymysleli preto, aby sa podľa nich zistil pôvod kráľovskej mincovne a tiež čas za ktorého pôsobenia komorského grófa, či vardajna sa vyrazili (ten zodpovedal za technický stav razby mincí). Mince z Kláštoriska nesú značky dobrých mincovní, budínskej, košickej, v Sibiu a Sighişoare, ale aj mincovní produkujúcich platidlá priemernej kvality – bratislavskej, dokonca rožňavskej, ktorá pravdepodobne ani nikdy neexistovala. Viaceré značky sú veľmi malé, aby ich nebolo možné rozpoznať a zatriediť ich k nejakej mincovni. Niektoré sú len letmo načrtnuté, v tvare trojlístka, v prípade mince č. 15 dokonca v podobe, že okolo ramena dvojkríža sú tri písmená C. Minca č. 14 nesie fiktívnu značku C-8. Aj ďalšie mince nesú viacero iných fiktívnych značiek, napr. č. 3 N-D. Je nutné prehlásiť, že značky slúžili na oklamanie ľudí, aby si mysleli, že falzá sú výrobkami riadnych kráľovských mincovní. Na quatingoch z Kláštoriska sa zistili aj iné problémy ich výroby. Minca č. 22 má na oboch stranách kráľovskú korunu. Mincu č. 3 vyrazili na dvakrát, lebo nesie obraz dvoch čiastočne posunutých dvojkrížov. Celkovo možno štvrt'denár z Kláštoriska charakterizovať ako dobré imitácie originálnych quatingov. Okolo roku 1430 ich mohli pokladať za originálne mince. Dnes ale vieme, že je značne problematická minimálne ich akosť a váha.

K denáru Mikuláša Redwitza z Kláštoriska možno poznamenať, že aj tu sa falzátori snažili kvalitne zvládnuť svoje dielo. Vidno však, že minca je pravdepodobne vyrobená z mincovej zmesi toho istého zloženia ako v prípade quatingov. Možno predpokladať, že pri porovnaní zloženia mincovej zmesi, ktorú používali na Redwitzove denáre falzátori z jaskyne pri Zlatej diere, by sa zistili viaceré zhodné parametre. Ako predloha pre falošný denár z Kláštoriska poslúžili denáre s postavou vojvodu, teda razené Redwitzovými vojakmi asi okolo roku 1432 v Turnu Severine. Postava vojvodu a žezlo je vyrazené slabo a značky nevidno vôbec.

3. Záver

Analyzovaný menší poklad mincí z Kláštoriska priniesol nasledujúce poznatky:

1. V okolí pertraktovanej lokality sa používali tiež štvrt'denáre, zvané aj quatingy;
2. Nález denára Mikuláša Redwitza potvrdil názor, že aj tieto mince sa v okolí Kláštoriska používali ako domáce platidlo;
3. Zistili sa základné charakteristiky falošných quatingov a denára Mikuláša Redwitza, a rovnako fakt, že razba fálz sa uskutočňovala asi v rokoch 1430-1432;
4. Výskum mincí z peňazokazeckej dielne bude komparatívne porovnaný s podobnými dielnami vyrábajúcimi falzá mincí tých istých hodnôt. Doterajšie poznatky naznačujú, že na Spiši sa falšovatelia sústredili predovšetkým na výrobu napodobenín mincí nízkych hodnôt. Pri rozširovaní fálz takýchto mincí boli menej nápadní, ako keby používali platidlá vyšších hodnôt, ktoré sa viac kontrolovali štátnymi úradníkmi, napríklad zmenárnikmi na trhoch.

Poznámky: Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0170/15.

Bibliography

- Hunka, J. 1994:* Letanovce, okr. Spišská Nová Ves. In: Kolníková, E. – Hunka, J. (zost.): Nálezy mincí na Slovensku IV. Nitra, 138–139.
- Hunka, J. 1997:* Neobvyklý denár Ľudovíta Veľkého z Letanoviec – Kláštoriska. Numizmatika, 15. Bratislava, 23–26.
- Hunka, J. 2006:* Výboje husitov na Slovensku, ich podiel na zmene menového systému kráľa Žigmunda Luxemburského. Peníze v proměnách času 5, Ostrava, 53–58.
- Kraskovská, I. 1936:* Nález v Letničie (Slovensko). Numismatický časopis československý 11-12, 108.
- Kujovský, R. – Hunka, J. 1990:* Hromadný nález mincí z 15. storočia zo Šurian (k problematike quardingov a Redwitzových mincí). Slovenská numizmatika 11, 159–209.
- Lehotská, D. 1956:* Bratislavská mincovňa v stredoveku. Historické štúdie 2, 216–241.
- Pohl, A. 1982:* Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Graz – Budapest.
- Polla, B. – Slivka, M. 1980:* Husiti, Jiskrovci a bratříci na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania. Archaeologia historica 5, 69–103.
- Slivka, M. 1988:* Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji. Archaeologia historica 13, 423–439.
- Slivka, M. 2013a:* Kláštorisko – kartuziánsky kláštor. In: Život za kláštornými múrmi. Sprievodca k výstave venovanej 1150. Výročiu kresťanskej misie Konštantína a Metoda na našom území. Poprad, 15–21.
- Slivka, M. 2013b:* Pohľady do stredovekých dejín Slovenska. Martin.
- Slivka, M. – Chalupčeký, I. 1995:* Kláštorisko – Skala útočišťa – Letanovce. Vreckový sprievodca pamiatkami Spiša č. 2. Spišská Nová Ves.
- Soják, M. 2013:* Falšovanie mincí v stredoveku a novoveku v oblasti východného Slovenska (stručný prehľad stavu bádania za posledné desaťročie). In: Baníctvo a mincovníctvo v dejinách Slovenska. Kremnica, 37–53.
- Špirko, J. 1937:* Husiti, jiskrovci a bratříci v dejinách Spiša (1431–1462). Spišská Kapitula.
- Velter, A. M. 1980:* Citeva probleme de numismatica Romaneasca-monedele atribuite lui Nicolae Redwitz. Cercetari numismatice 3, 93–115.

Summary

V r. 2018 sa dostal na Archeologický ústav SAV Nitra – pracovisko Spišská Nová Ves na zdokumentovanie súbor 31 ks mincí. Objavili sa náhodne v Letanovciach – v polohe Kláštorisko, v lese neďaleko kartuziánskeho kláštora. Malý poklad pozostával z dvoch typov mincí z polovice 15. stor. Prvý reprezentujú štvrťdenáre (zvané aj quardingy) Žigmunda Luxemburského razené v rokoch 1430–1437, druhý typ jediný denár Mikuláša Redwitza z rokov 1430–1434. Uvedené typy mincí sa v areáli Kláštoriska zatiaľ nenašli. Poukazujú na obdobie výbojov husitov.

Celkovo možno štvrťdenáre z Kláštoriska charakterizovať ako dobré imitácie originálnych quardingov. Okolo r. 1430 ich mohli pokladať za originálne mince. Dnes ale vieme, že je značne problematická minimálne ich akosť

a váha. V prípade osihoteného denára Mikuláša Redwita možno poznamenať, že aj tu sa falzátori snažili kvalitne zvládnuť svoje dielo. Minca je pravdepodobne vyrobená z mincovej zmesi toho istého zloženia ako v prípade quaringov. Možno predpokladať, že pri porovnaní zloženia mincovej zmesi, ktorú používali na Redwitzove denáre falzátori z inej jaskyne v Slovenskom raji (Letanovce – jaskyňa pri Zlatej diere), by sa zistili viaceré zhodné parametre. Ako predloha pre falošný denár z Kláštoriska poslúžili denáre s postavou vojvodu, teda razené Redwitzovými vojakmi asi okolo r. 1432 v banáte Turnu Severin (o). Postava vojvodu a žezlo je vyrazené slabó a značky nevidno vôbec.

Analyzovaný menší depot mincí z Kláštoriska poukazuje na viaceré skutočnosti. Dokladá najmä fakt, že v okolí lokality sa používali tiež štvrt'denáre. Denár komorského grófa Sedmohradska Mikuláša Redwita potvrdil názor, že aj tieto mince sa v okolí Kláštoriska používali ako domáce platidlo. Rozbor exemplárov mincí, vrátane spektrálnej analýzy vybraných kusov, doložil základné charakteristiky falošných quaringov a denára Mikuláša Redwita, a rovnako poznatok, že razba fálz sa uskutočňovala azda medzi rokmi 1430 až 1432. Výskum mincí z peňazokazeckej dielne bude komparatívne porovnaný s podobnými dielňami vyrábajúcimi falzá mincí tých istých hodnôt. Doterajšie poznatky naznačujú, že na Spiši sa falšovali dominantne mince nízkych hodnôt. Pri rozširovaní fálz takýchto mincí boli peňazokazci menej nápadní, ako keby používali platidlá vyšších hodnôt. Tie sa viac kontrolovali štátnymi úradníkmi, napr. zmenárnikmi na trhoch.

STŘEDOVĚKÉ NÁKONČÍ POCHVY MEČE Z VOZNICE, OKR. PŘÍBRAM A NĚKOLIK KRITICKÝCH POZNÁMEK K NÁLEZŮM STŘEDOEVROPSKÉ SKUPINY

Rastislav Korený*

*Hornické muzeum Příbram, Březové Hory 293, 261 01 Příbram VII, koreny-r@muzeum-pribram.cz

Abstract: This article deals with find of sword scabbard chape type Koch 1A / variant Krabath 210 (Figure 1, 2; Koch 1986; Krabath 2001) from 11th–13th century. It is elevent known find of perforated chape from Czech Republic.

Keywords: Distr. Příbram, Voznice, middle age, sword scabbard chapes

Abstrakt: Příspěvek je věnován novému nálezu nákončí pochvy meče typu Koch 1A/var. Krabath 210 z 11.–13. století. Jedná se v pořadí o jedenáctý známý nález prolamovaného nákončí meče na území České republiky.

Klíčová slova: okres Příbram, Voznice, středověk, nákončí pochvy meče

▲ Obr. 1. Voznice, okr. Příbram.

Fig. 1. Voznice, distr. Příbram.

Úvod

V roce 2016 našel A. Vondrák s pomocí detektoru kovů u Voznice na ppč. 1970 v poloze Nad Charvátovým (koordináty 49°49'7.604"N, 14°11'29.818"E), prolamované nákončí pochvy meče z barevného kovu, které následně 9. září 2016 odevzdal do Středočeského muzea v Roztokách u Prahy.¹ Poté bylo kování předáno do Hornického muzea Příbram.

Popis nálezu

Prolamované nákončí konce dřevěné pochvy meče z barevného kovu tvaru U, na jedné straně obě příčky byly, podle starých lomů, už dříve vylomeny. Šířka 39 mm, výška 42 mm, tloušťka 10 mm, síla plechu 1,7 mm, hmotnost 19 g (obr. 1, 2).

Uložení: Hornické muzeum Příbram, přír. č. 22/2017.

1 Za předání nálezu a souvisejících informací srdečně děkuji Davidu Daněčkovi.

Typologie, datování

Prolamované nákončí z Voznice je patrně prvním nalezeným exemplářem svého typu v Čechách. Podle třídění R. Kocha náleží k jeho typu 1A (Koch 1986), podle S. Krabatha k variantě 210 (Krabath 2001, 62). Analogie najdeme v kováních v bavorském Schwanbergu u Rödelsee, Kreis Kitzingen a v Durynsku ve Westerengel, Kr. Sondershausen (Koch 1986, 193, abb. 1, 194, abb. 2; Neumaier 1991, abb. 1 – vpravo), společně s typem 1B je to nejrozšířenější typ v Bavorsku a v Čechách (Krabath 2001, 590, liste 3, var. 210).

Uvedená varianta náleží k nyní již početné skupině středoevropských prolamovaných nákončí, v stratifikovaných kontextech datovaných od 11. do 13. století, ve výtvarném umění a sepulkrální architektuře se ve zjednodušené podobě objevuje až do 15. století (Krabath 2001). V Čechách z pěti známých variant je zatím nejvíce zastoupena varianta 210 (3x) a 240 (3 x), následuje 250 (2 x); var. 220 a typ Posselt VIa, var. 1 pak po jednom exempláři (obr. 3; srov. Krabath 2001, 590).² S ohledem na rychle rostoucí fond je zatím předčasné uvažovat nad případnou (a možná i dočasnou) dominancí/vzácností/absencí některých variant.

▲ Obr. 2. Voznice, okr. Příbram (obr. 1 a 2 Antonín Švec).

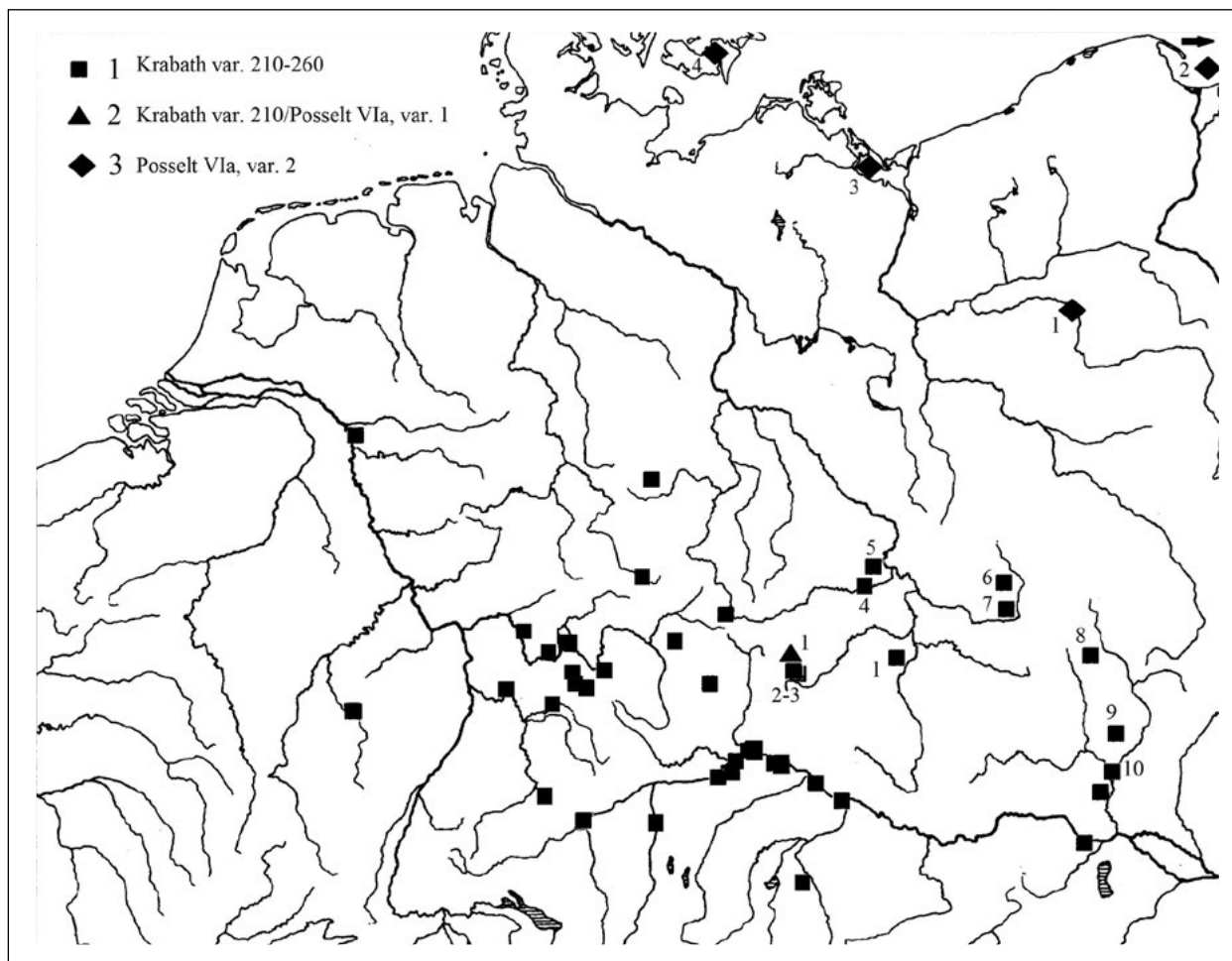
Fig. 2. Voznice, distr. Příbram (fig. 1 a 2 by Mr Antonín Švec, Mining Museum of Příbram).

Nálezový fond a jeho reprezentativnost

Jestliže exemplář z Dobroměřic se v rámci České republiky před časem jevil jako unikátní, nyní je možno konstatovat, že výskyt tohoto předmětu se nijak neliší od jeho četnosti v některých sousedních regionech Německa. K jedenácti (resp. jen desíti) dnes publikovaným exemplářům je nutno připočítat v literatuře zatím jen zmíněný neurčitý počet (Čechura 2017, 42). Další předměty, celé anebo spíše fragmentární, se mohou skrývat v muzejních sbírkách. Je nutno si povšimnout též četnosti hlášení nálezů z detektorových průzkumů (legálních či nelegálních) – první známý exemplář byl získán v roce 2010 (Roudnice), do roku 2017 to bylo dalších osm-devět kusů. Je krajně nepravděpodobné, aby před rokem 2010 nebylo při detektorovém průzkumu nalezeno jediné nákončí pochvy meče, zvláště když uvážíme, že intenzivní detektorování bylo v tu dobu „provozováno“ už nejméně 20 let (t. j. od poloviny 80. let 20. století; nepočítaje v to rozkopávání archeologických lokalit „klasickou“, ruční metodou). Příčin tohoto stavu je možno uvést několik – teprve v posledních cca 10 letech se rozvinula spolupráce mezi archeology a detektoráři, což umožnilo předávání informací – byť zdaleka ne o všech nálezech.³ Pokud shrnu výše uvedené, mohu odhadnout, že

2 Čechy: Voznice, okr. Příbram, Krabath varianta 210, Koch typ 1A, Stříbro, okr. Tachov, var. 240/ typ 4 (Čechura 2017, obr. 2:1), Stříbro, okr. Tachov, var. 220/typ 2 (Čechura 2017, obr. 2:2), Strahov, okr. Tachov, Krabath var. 210-Posselt typ VIa, var. 1 (Čechura 2017, obr. 3:3), Ostrov v Podkrkonoší, okr. Jičín, var. 240/ typ 4 (Čechura 2017, 42), Dobroměřice, okr. Louny, var. 210/typ 1B (Korený 2012, obr. 2), Lhota u Medvědic, okr. Litoměřice, var. 250/typ 5 (Profantová – Štolba 2012, 359, obr. 2:1), Roudnice, okr. Hradec Králové, var. 240/typ 4 (Profantová – Štolba 2012, 359, obr. 2:4), Pohledy, okr. Svitavy, var./typ ? (Vích 2018, 59-60, obr. 4:1). Morava: Ždánice, okr. Hodonín, var. 250/typ 5 (Profantová – Štolba 2012, 359, obr. 2:3), Lanžhot, okr. Břeclav, var. 210/typ 1B (Dresler – Macháček 2013, 690, obr. 17).

3 Většina detektorářů dle svého uvážení třídí „atraktivní“ nálezy od „nezajímavého šrotu“, který pak, někdy až v metrákových objemech, v lepším případě skladují, v horším nekontrolovaně likvidují. Tento nevytříděný materiál tedy může obsahovat i nerozpoznaná nákončí, zvláště pak tehdy,

▲ Obr. 3. Mapa s nálezy středoevropské skupiny kování a cizí varianty (podle *Korený 2012* s opravami a doplňky): 1 Kování Krabath var. 210-260: 1 Voznice, 2–3 Stříbro, 4 Dobroměřice, 5 Lhota u Medvědic, 6 Ostrov v Podkrkonoší, 7 Roudnice, 8 Pohledy, 9 Ždánice, 10 Lanžhot. 2 Kování Krabath var. 210-Posselt typ VIa, var. 1: 1 Strahov. 3 Kování Posselt typ VIa, var. 2: 1 Ostrów Radzimski, 2 Kovrovo/Dollkeim, 3 Stolpe, 4 Guldborg.

Fig. 3. Map finds of sword scabbard chape Central European and other variants (after 2012 with corrections and additions): 1 Chape Krabath var. 210-260: 1 Voznice, 2-3 Stříbro, 4 Dobroměřice, 5 Lhota u Medvědic, 6 Ostrov v Podkrkonoší, 7 Roudnice, 8 Pohledy, 9 Ždánice, 10 Lanžhot. 2 Chape Krabath var. 210-Posselt typ VIa, var. 1: 1 Strahov. 3 Chape Posselt typ VIa, var. 2: 1 Ostrów Radzimski, 2 Kovrovo/Dollkeim, 3 Stolpe, 4 Guldborg.

v letech 2010–2017 byly s pomocí detektorů kovů pravděpodobně nalezeny necelé dvě desítky nákonců, celkem za posledních asi 30 let jich mohlo být kolem padesáti (spíše o něco méně), i s vědomím nestejné intenzity nelegálního detektoringu v daném období. V současnosti tedy máme k dispozici maximálně tak třetinu odhadovaného počtu.⁴

Kontexty

Z katastru obce Voznice nebyl do r. 2016 archeologický nález evidován. Situace úzce souvisí s velmi nízkou intenzitou archeologických dohledů a případných výzkumů, provázaných s nízkou až téměř nulovou ohlašovací aktivitou zejména místních stavebníků za posledních 30 let (na druhou stranu z velkých staveb nebyl v minulosti s velkou

pokud jsou v torzovitém stavu. Měl jsem onen „nezajímavý šrot“ možnost několikrát prozkoumat a pravidelně jsem v něm nalézal artefakty nejen středověkého, ale i pravěkého stáří.

⁴ Je samozřejmě možné, že s odstupem času budou do příslušných muzeí předány i některé dříve nalezené exempláře, půjde ovšem nejspíše jen o pár jednotek (vesměs už bez známých nálezových okolností, jen se štěstím lokalizovatelných aspoň na katastr), které celkově truchlivý obraz už zásadně nezmění. V případě mečů ze sledovaného období, t. j. 11.–13. století, problém podobně formuloval P. Žákovský (*Žákovský – Hošek – Sedláčková 2013*, 219–220).

pravděpodobností sledován např. ani přiléhající úsek dálnice D4). Individuální detektorové průzkumy, které nepochybně na katastru obce probíhají, jejich intenzita a nálezy z nich, až na zde publikovanou výjimku, nejsou prakticky známé.⁵ Katastr obce se tak podle současných poznatků, ovšem naprosto mezerovitých, zdánlivě jeví jako téměř sterilní.

Kování bylo nalezeno na místě, které je v lesním masívu Hřebenů v části „Nad Charvátovým“, na severovýchodně orientovaném svahu v nadmořské výšce 450 m, vzdušnou čarou vzdálené 1,6 km od dálnice D4. Kontext nálezu tak není jasný (stopa konfliktu?/komunikace?).

Ostatní nálezy můžeme, alespoň na první pohled, rozřadit do tří skupin: komunikace, ZSO a neznámý kontext. Ve skutečnosti ovšem ne v každém případě lze jednoznačně rozhodnout, o jaký typ kontextu se jedná. Nejpočetněji je zaznamenán kontext komunikace (6 x: Pohledy, Strahov, snad také Voznice, Stříbro 2 x a Lhota u Medvědic). V případě obou kování ze Stříbra však může jít o kombinaci kontextu komunikací a hornického okrsku/sídlíště, rozkládající se na ploše současného Petrského lesa, totéž je možno konstatovat u kování ze Lhoty u Medvědic. Z udávaného kontextu ZSO mají pocházet kování z Roudnice a Lanžhota. U dalších nálezů kontext není znám (Dobroměřice, Ždánice) či nebyl zatím zveřejněn (Ostrov). Jak už bylo naznačeno, i v případě zjišťování kontextu a jeho kvalitativní vyhodnocení však mohou vznikat potíže, právě vlivem nijak nekontrolovaného detektoringu (srov. Dresler – Macháček 2013, 684–685). Např. v případě kontextu „bojiště“, kdy lokalita je opakovaně zbavována kovového materiálu různými hledači a většina materiálu tak nenávratně mizí, se nález kování pochvy meče na konci „života“ lokality tak nevyhnutně musí jevit jako "ojedinělý nález".

Poznámky k některým nálezům středoevropské skupiny

Od r. 1986, kdy R. Koch publikoval první přehled prolamovaných kování středoevropské skupiny, přibýlo několik dalších souhrnných zpracování. V jednom z dosud posledních, od P. Sankiewiczze (*Sankiewicz 2012*), byly do středoevropské skupiny zahrnuty také další exempláře, nalézající se vesměs stovky kilometrů od periferie jejího rozšíření.

První z nich je součástí španělské kolekce předmětů nejasného původu (údajně z provincie Córdoba, což však není jisté), uložené v soukromé sbírce (*García 2001*). Údajný „depot“ (nelze totiž vyloučit podvrh) obsahoval dirhemy z 9. století, meč se zjevně recentně upravenou a tedy neautentickou rukojetí a bronzové prolamované nákončí pochvy meče, které A. García nekriticky podle mincí datoval do 9. století; meč však patří do 10.–11. století (což uvádí i A. García). P. Sankiewicz, i přes tyto zjevné nesrovnalosti, zařadil tento „nález“ do skupiny středoevropských kování a uvažoval tak o jejich výskytu již v 9. století (*Sankiewicz 2012*, 248, ryc. 4; mapu převzal i Čechura 2017, 43, obr. 6). Z výše uvedených námitek je však nutné tento nález ze soupisu vyřadit.

Jiný exemplář, který P. Sankiewicz počítá ke středoevropské skupině, je kování z pohřebiště v Bijači-Stombrate u Trogiru v Chorvatsku. Má výraznější vertikální stavbu, je vícenásobně prolamované a s vrcholovou lilíí. Jak už kdysi uvedl a dokladoval Z. Vinski, kování patří do okruhu skandinávských nálezů (*Vinski 1983*, 31–32, tab. V: 3; srov. *Tomíć 2002*, 152, abb. 9 - nález s otazníkem spojuje s mečem typu α). Lze jej ztotožnit s variantou 142 podle třídění S. Krabatha, který též dokládá její skandinávský původ (*Krabath 2001*, 60–63) a tedy i tento předmět ze soupisu středoevropských kování vyřadit.

Vraťme se ještě k článku P. Sankiewiczze, který svůj příspěvek primárně věnoval prolamovanému kování z Ostrówa Radzimskiego. Analogii k němu našel v kování z pohřebiště v Kovrovu/Dollkeim (Кулаков – Криворцов 2008, ryc. 4, 5:3), který citovaní autoři označili jako „typ Dollkeim“; ovšem podle nové studie N. Posselta, pracující s podstatně širší pramennouází kování skandinávské/baltské provenience, se jedná o jeho typ VIa, var. 2 (*Posselt 2016*, abb. 13: 1–3), z čehož plyne, že polský nález nepatří ke středoevropským kováním, jak se domnívá P. Sankiewicz, ale ke skandinávským. Kromě exempláře z Kovrova/Dollkeim totiž náleží k uvedenému

⁵ Zmíněný nálezce, patrně v průběhu stejného průzkumu, našel v poloze U jeleního zásypu (k. ú. Voznice), t. j. ve vzdálenosti asi 1,5 km od kování, masivní železnou sekeru. Při zběžném ohledání se zdá, že je středověkého až novověkého stáří, ovšem podle některých znaků je pravděpodobně starší. Bude publikována na jiném místě (za konzultaci děkuji Petru Žákovskému z Archeologického ústavu v Brně).

typu VIa, var. 2 též série velmi podobných kování z Dánska (Haderslev, Ulbjerg, Guldborg) a již zmíněné kování z Ostrówa Radzimského (*obr. 3*). Předmět se nedochoval kompletní, je možné, že kromě některých pásků chybí též vrcholová palmeta/kříž a boční výstupky.⁶ Mezi exempláři Posseltova typu VIa, var. 2 je též kování z Ölandu se středovou palmetou (*Posselt 2016*, abb. 13:5). Ovšem celkovým pojetím a dodatečnou (?) horní spojkou mezi rameny je blízké stylu středoevropských kování. Podobný „hybrid“ vidíme v kování ze Strahova (Čechura 2017, obr. 2:3, 3:3), které je sice výrobkem středoevropským (Krabath varianta 210, Koch typ 1B), přítomnost palmety je však znakem severoevropským a možno jej zařadit do Posseltova typu VIa, var. 1 (*Posselt 2016*, abb. 12). Středoevropští výrobci se tedy inspirovali nejen obecně módními prvky (např. motiv palmety/lilie), ale pravděpodobně i importovanými výrobky (např. kování skandinávského původu z Thaleischweiler-Fröschen, Ldkr. Pirmasens; *Krabath 2001*, 61; *Theune-Großkopf 1992*, 104, abb. 20/10), což dokládá i jeden z olověných modelů, nalezených v Aschaffenburgu (*Krabath 2001*, 63, 590; www.spessartprojekt.de).

P. Sankiewicz ke středoevropským typům zařadil i kování z ukrajinského Zvenigorodu (*Livoch 2008*, ryc. 10: 2). Má však opět smíšený charakter - je poměrně úzké a i kompozice prolamování odpovídá spíše Krabathově variantě 142.

Zcela jinak k českým nálezům přistoupili P. Dresler s J. Macháčkem, když nový nález z Lanžhota (chybně též označený jako z Kostic, s. 690) spojili s „volnými“ analogiemi z baltského a skandinávského okruhu a dále pak k nálezům z Ruska, Běloruska (autoři omylem uvádějí Ukrajinu) a Bulharska. Zmínění autoři však nezůstali jen u toho, naopak pokračovali v navazující konstrukci o „přítomnosti severských bojovníků, kteří se do střední Evropy dostali jako ozbrojený doprovod kupeckých karavan“ (*Dresler – Macháček 2013*, 690). S touto vizí spojili české (a rakouské)⁷ nálezy, zvláště pak exemplář z Roudnice (s ohledem na podobný nálezový kontext), aniž by se nejdříve seriózně pokusili o typologické zařazení lanžhotského exempláře. Zde je nutné opět zdůraznit, že publikované české a moravské nálezy jsou podle současných poznatků středoevropského (až na jistou výjimku ze Strahova), nikoliv skandinávského původu a tedy o nějakém severském vlivu, kontaktech, či dokladu přítomnosti skandinávských bojovníků či kupců v českých zemích tedy v této souvislosti nemůže být ani řeči.

Závěr

Nález kování pochvy meče z Voznice je prvním nálezem svého druhu ve středních Čechách a současně prvním zástupcem Kochova typu 1A (varianta 210 podle S. Krabatha) na území České republiky. Jeho kontext je zatím nejasný (konflikt?/komunikace?). Jedná se o výrobek středoevropské provenience, velmi početný v Bavorsku a v současnosti i na území ČR (tři exempláře z jedenácti známých). Odhadem bylo za posledních 30 let nalezeno asi 45–50 kusů či jejich zlomků. V dalších letech lze, kvůli masivnímu detektoringu, sice očekávat další početné přírůstky, ovšem podle odhadu bude odbornému výzkumu k dispozici stále jen asi třetina objevených předmětů. Jejich výroba není v našich zemích zatím doložena, je však pravděpodobná. Podle nálezu ze Strahova, okr. Tachov, lze očekávat též kování, jejichž konstrukce bude ovlivněna severským/baltským okruhem (případně budou nalezeny přímo importy).

Bibliografie

Čechura, M. 2017: Středověká nákončí pochev mečů ze západních Čech. *Archeologie západních Čech* 13, 40–45.

Dresler, P. – Macháček, J. 2013: Vývoj osídlení a kulturní krajiny dolního Podolí v raném středověku. Archeologické rozhledy 55, 663–705.

⁶ Jistou analogií je též kování z Osterburken, které má sice v bázi jen dvě pole, ale má otvory k uchycení a téměř stejnou velikost jako polský nález (*Gras 2010*, abb. 7).

⁷ Drösing, pět kování ze dvou poloh, vyobrazeny dvě, a to varianty Krabath 250 (=Koch 5), datované do 11.–12. stol. (*Theune et al. 2009*, 101–102, abb. 24, 130).

- García, A. C. 2001:* Una espada de época Omeya del siglo IX D. C. *Gladius XXI*, 183–192.
- Gross, U. 2010:* Militärische Raritäten: zwei Schwertscheidenmundbleche des 5. Jahrhunderts und drei Ortbänder des Hoch- und beginnenden Spätmittelalters. *Fundberichte aus Baden-Württemberg 17*, 677–686.
- Koch, R. 1986:* Ein durchbrochenes Schwertortband vom Schwanberg bei Rödelsee. In: Freeden, M. H. von (red.), *Aus Frankens Frühzeit. Festgabe für Peter Endrich. Mainfränkische Studien 37*, 193–206.
- Korený, R. 2012:* Středověké nákončí pochvy meče z Dobroměřic, okr. Louny. *Archeologie ve středních Čechách 16–2*, 945–947.
- Krabath, S. 2001:* Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. *Internationale Archäologie 63*. Rahden.
- Кулаков, В. И. – Скворцов, К. Н. 2008: Новые находки прусского вооружения предорденского времени. In: *Воины Древней Пруссии. Kaliningrad*, 5–18.
- Livoch, R. 2008:* Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta militaria Mediaevalia IV*, 39–59.
- Neumaier, J. 1991:* Ein mittelalterliches Ortband aus dem Limeskastell Schlossau (Neckar-Odenwald-Kreis). *Archäologische Nachrichten aus Baden 46*, 30–31.
- Posselt, N. 2016:* Die spätwikingergezeitlichen Schwertortbänder aus Mecklenburg und Vorpommern. In: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (Hrsg.), *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 81/2*,
- Profantová, N. – Štolba, M. 2012:* Raně středověké nákončí k pochvě meče z Českého středohoří. *Archeologické rozhledy 64*, 357–361.
- Sankiewicz, P. 2012:* Późnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z Ostrowa Radzimskiego. *Acta militaria mediaevalia VIII*, 243–251.
- Theune-Großkopf, B. E. 1992:* Schwerter. In: P. Betzler, M. Schulze-Dörrlamm (red.), *Das Reich der Salier 1024–1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinlad-Pfalz. Sigmaringen*, 102–106.
- Theune, C. – Winkelbauer, I. – Fritzl, M. – Greußing, I. – Lantschik, G. – Weßling, R. 2009:* Das Land an der March im Mittelalter. *Archaeologia Austriaca 93*, 79–150.
- Tomičić, Ž. 2002:* Romanički mač iz rijeke Save kraj Jasenovca. *Pril. Inst. arheol. Zagrebu 19*, 149–164.
- Vinski, Z. 1983:* Razmatrjana o poslijekarolinškim mačevima 10. a 11. stoljeća u Jugoslaviji. *Starohrvatska prosvjeta 13*, 7–64.
- Vícb, D. 2018:* Relikty zaniklých cest mezi Křenovem a Hradcem nad Svitavou na Svitavsku ve světle archeologických nálezů. *Archeologie východních Čech 12*, 56–75.
- Žákovský, P. – Hošek, J. – Sedláčková L. 2013:* Meče 11.–13. století z území Moravy. *Archaeologia Historica 38*, 219–270.

Summary

Sword scabbard chape type Koch 1A / variant Krabath 210 (Fig. 1, 2; Koch 1986; Krabath 2001) was found near Voznice, Příbram district. This specimen was eleventh found in Czech Republic. Based on the number of known pieces found in 2010–2017, I estimate the possible number of finds over the past 30 years to about 45–50 chapes and their fragments. Only about one third of estimated finds is available for scientific research. The most common chape variants in Czech Republic are 210 (3x), 240 (3x), followed by variants 250 (2x), 220 (1x) and Krabath 210/Posselt VIa, var. 1 (1x Strahov, Čechura 2017). Prevailing locus is communication (about 6x), followed by the extinct medieval village (2x), in other cases the context is unknown or has not yet been published. Some findings that P. Sankiewicz class as Central European group (Sankiewicz 2012, r. 4) were critically analyzed. The alleged find from the province of Córdoba (García 2001) is very dubious (private collection, uncertain localization, chronologically inconsistent depot of coins, recently modified sword and chape) and has to be excluded from this list. The chape from Bijači-Stombrate in Trogir, Croatia (Vinski 1983; Tomičić 2002) is of Scandinavian origin, so it do not belong to the Central European group. Chape from Ostrówa Radzimskiego has an analogy in Scandinavia too, summarized in type VIa, var. 2 (Posselt 2016, ab 13: 1–3). Chape of Kovrova / Dollkeim (Fig. 3, Kulakov – Ševorsov 2008, Ryc 4, 5: 3) belongs to same type. On the contrary, finds from the Ukrainian Zvenigorod (Livoch 2008, line 10: 2), which is close to Krabath's variant 142 (Krabath 2001) and Strahov, Tachov (Čechura 2017, Fig. 2: 3, 3: 3) corresponding to Krabath's variant 210 and Posselt type VIa, var. 1 (Fig. 3) are of mixed origin. Finally, there is a contribution of P. Dresler and J. Macháček, who wrote about chape from Lanžhot without attempting to typify it. They connected this and other Czech and Moravian finds with the Scandinavian and Baltic finds from Russia, Belarus and Bulgaria. On this basis, they created a speculation about „presence of Nordic warriors who came to Central Europe as an armed escort of merchant caravans“ (Dresler – Macháček 2013, 690). As it is clear from the above-mentioned, published Czech and Moravian findings, according to current knowledge, are of the Central European and not of Scandinavian origin (except one from Strahov), so it is necessary to reject interpretation of P. Dresler and J. Macháček.

Translated by Klára Posekaná, Hornické muzeum Příbram

KERAMICKÁ KRASLICA S POLYCHRÓMNOU GLAZÚROU Z NITRY-KYNEKU

Zuzana Poláková*

*Mgr. Zuzana Poláková, PhD., Archeologický ústav SAV, Nitra, nrauzpol@savba.sk

Abstract: Ceramic Easter egg with polychrome glaze from Nitra-Kynek. Findings of ceramic Easter eggs decorated with polychrome glaze are relatively rare in Slovakia. The latest ceramic Easter egg from Nitra-Kynek represents the fifth specimen from Slovakia, and it is the fourth find in Nitra and its closest neighbourhood. Easter egg rattle was found in a smaller feature, which is part of a larger High Medieval settlement dated in the 11th–13th century. We can look at the discovery from different points of view, not only as the subject of specialized craft or subject of trade, but also in terms of the rich symbolism that is bound to the egg. In Christianity, the egg symbolizes the resurrection and became the symbol of the most important Christian feasts - the Easter. In the territory of Slovakia, glazed ceramic Easter eggs were most likely imported from Kievan Rus or mediately through Poland. They occur within a wider time frame of 11th–13th century.

Keywords: Nitra-Kynek, The High Middle Ages, Settlement, Ceramic glazed Easter egg, Idiophone, Symbolism

Abstrakt: Nálezy keramických kraslíc s polychrómnou glazúrou sú na Slovensku ojedinelé. Najnovšia keramická kraslica z Nitry-Kyneku predstavuje v poradí už piaty exemplár zo Slovenska, pričom ide o štvrtý nález z Nitry a jej najbližšieho okolia. Kraslica sa našla v menšom sídliskovom objekte, ktorý je súčasťou rozsiahlejšieho sídliska rámcovo datovaného do 11.–13. stor. Na uvedený nález sa môžeme pozrieť z viacerých rovín, a to nielen ako na predmet špecializovaného remesla alebo predmet obchodu, ale aj z hľadiska bohatej symboliky viažucej sa k vajcu. V kresťanskom ponímaní vajce symbolizuje vzkriesenie a stalo sa symbolom najdôležitejších kresťanských sviatkov – Veľkej noci. Na území Slovenska sa glazované keramické kraslice dostávali ako import s najväčšou pravdepodobnosťou z Kyjevskej Rusi alebo sprostredkovane cez Poľsko. Vyskytujú sa v širšom časovom rozmedzí 11.–13. stor.

Kľúčové slová: Nitra-Kynek, vrcholný stredovek, sídlisko, keramická glazovaná kraslica, idiofón, symbolika

Štúdiá venujúca sa najnovšiemu nálezu glazovanej kraslice z Nitry-Kyneku bola pripravená pri príležitosti okrúhleho jubilea vedca – človeka, ktorý má svoje pevné miesto nielen v archeológii stredoveku, ale predovšetkým v našich srdciach. Na tomto mieste nie je možné si nepripomenúť, aké inšpirujúce je každé stretnutie s touto výnimočnou osobou akou pán docent Michal Slivka je. Rozhovory s ním sú vždy plné filozoficko-duchovného fluida, odkazov na literatúru a pripomienkou životných osudov staršej generácie archeológov. Pre odbornú tvorbu jubilanta je charakteristické zachádzanie do sféry *sacrum*, alebo na hranicu *sacrum* a *profanum* (Slivka 2004). Preto príspevok o tomto osobitom predmete, ktorý patrí do sféry *sacrum* (napr. Pankiewicz – Siemianowska – Sadowski 2017, 16) a kumuluje v sebe symboliku, mystickosť, obradovosť, ako aj jedinečnosť a krásu, bol pre mňa prvou voľbou. Keramická kraslica nie je len obyčajným prejavom materiálnej kultúry vtedajšieho spoločenstva, ale umožňuje nahliadnúť aj do rámca jeho myšlienkového sveta a o to viac sa k nemu priblížiť.

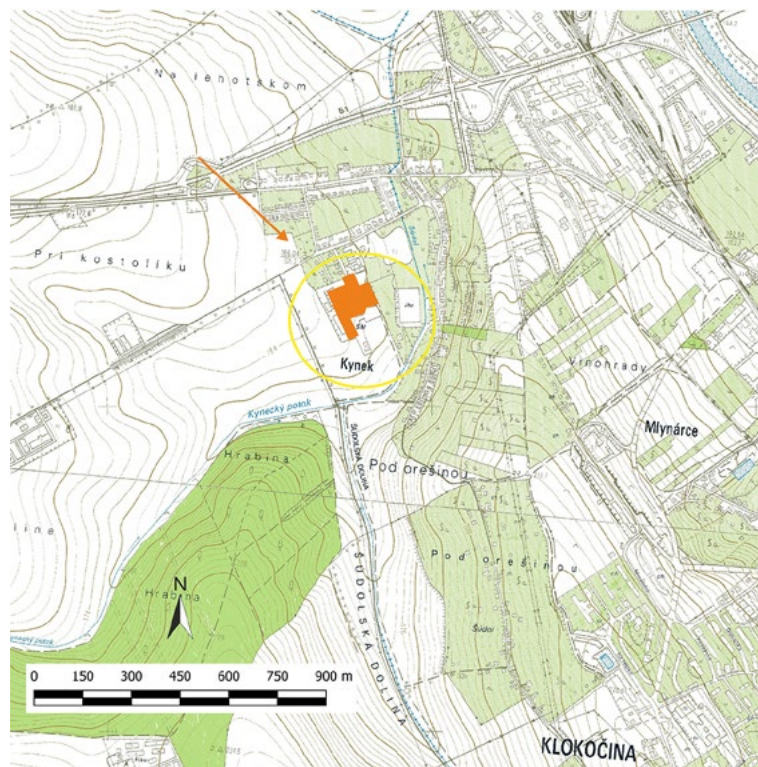
Keramická glazovaná kraslica, ktorá je predmetom štúdie, sa našla v objekte 15 na lokalite Nitra-Kynek. Pochádza z výskumu v priestore bývalého jazdeckého areálu na ulici Pri kaštieli v centrálnej časti katastra Kynek, ktorý leží západne od centra mesta (obr. 1). Terén v mieste výskumu má rovinatý charakter a je situovaný na terase rieky Nitry, západne od miestneho potoka Šúdol.

V roku 2017 sa začal záchranný archeologický výskum, ktorý vyvolala budúca výstavba obytných domov. Vzhľadom na prvotný nález sídliskového objektu z obdobia stredoveku, sa investor rozhodol, že kvôli minimalizácii rizika narušenia časového harmonogramu stavby, bude najlepšie začať so zisťovacím výskumom. Z toho dôvodu sme realizovali na jednotlivých obytných domoch zisťovacie pásové sondy, ktoré sa v mieste nálezu rozšírili. V roku 2017 boli sídliskové objekty preskúvané vo východnej a západnej časti plochy. Z nálezovej situácie bolo možné sa domnievať, že sa zachytila južná hranica sídliska. Pokračovaním výskumu v roku 2018 sme však zistili v stredovej časti objekty aj južne od tejto línie. Ďalšie sídliskové nálezy je možné vzhľadom na pokračovanie výskumu ešte očakávať.

Počas predstihového záchranného archeologického výskumu sa podarilo preskúmať časť sídliska z obdobia vrcholného stredoveku, rámcovo 11.–13. stor. (obr. 2). Objekty vystupovali samostatne ale identifikované boli aj tri rozsiahlejšie zoskupenia. V rámci „zoskupenia objektov 1“ v severovýchodnej časti plochy sa rozlíšili okrem iného dve pece s predpecnými jamami určenými na pečenie chleba (chlebové pece). Ďalšie rozsiahle koncentrácie viacerých objektov („zoskupenie objektov 2“ s rozmermi cca 6 x 4 m a „zoskupenie objektov 3“ s rozmermi 10,5 x 9 m) sa skúmali v roku 2018 v severnej časti plochy. Objekty mohli byť rozlíšené až počas znižovania. Zaujímavé bolo hlavne „zoskupenie objektov 3“, ktoré sa z dôvo-

► **Obr. 2.** Nitra-Kyneč, ulica Pri kaštieli. Situačný plán doposiaľ skúmanej lokality. Legenda: a – hranice stavby, b – zisťovacie sondy, c – sídliskové objekty, d – recentné objekty.

Fig. 2. Nitra-Kyneč, street Pri kaštieli. Situation plan of yet examined site. Legend: a – borders of building, b – trial trenches, c – settlement features, d – recent features.

▲ **Obr. 1.** Nitra-Kyneč, ulica Pri kaštieli. Lokalizácia výskumu na základnej mape M 1: 10000. Zdroj: geoportalsazp.sk (mapový podklad).

Fig. 1. Nitra-Kyneč, street Pri kaštieli. Localisation of excavation at the basic map, scale 1: 10000. Source: geoportalsazp.sk (map underlay).

du overenia vzájomných vzťahov rozdelilo pomocou kontrolných blokov na 14 sektorov. Počas znižovania sa identifikovali jednotlivé výkopy, pričom podľa profilov bolo možné rozlíšiť aj vzájomné vzťahy výkopov. Rozpoznané objekty mali pomerne jednoliate zásypy obsahujúce tmavohnedú hlinitú vrstvu s rôznou prímiesou žltej spráše. Materiál pochádzajúci z týchto zoskupení mal okrem prvej uvedenej situácie nevýrazný charakter.

Ďalšie pece boli preskúvané v stredovej časti plochy, v priestore SO 03 a SO 06. Južnejšie skúmaná pec v priestore SO 06 mala schodovite upravenú predpecnú jamu. Rozlíšiť bolo možné aj niekoľko zásobných jám, ktoré vystupovali buď samostatne alebo boli identifikované v rámci zmienovaných zoskupení. Funkciu ostatných objektov nevieme jednoznačne určiť. Môžeme predpokladať hospodársku, prípadne odpadovú funkciu. V prípade veľkého počtu jám identifikovaných v rámci zmienovaných koncentrácií a vzhľadom na ich nevýrazný zásyp a výskyt archeologického materiálu môžeme tiež predpokladať, že pri časti týchto jám išlo o ťažobné jamy určené k ťažbe hlíny. Na doposiaľ preskúvanom sídlisku sa nepodarilo zachytiť objekty obytnej funkcie.

V priestore dotknutých stavebných objektov SO 01, SO 02, SO 03, SO 05, SO 06 a SO 07 bola zistená kultúrna vrstva v podobe tmavohnedej hlinitej vrstvy s ojedinelým výskytom archeologického materiálu z vrcholného stredoveku. Rozhranie kultúrnej vrstvy a žltého sprášového podložja sa nachádzalo v hĺbke cca 0,80–1 m. Mocnosť kultúrnej vrstvy predstavovala cca 0,40 m. Takmer všetky objekty boli rozlíšiteľné už v rámci kultúrnej vrstvy.

Uvedené objekty sú súčasťou jedného rozsiahlejšieho sídliska z vrcholného stredoveku (11.–13. stor.), ktoré v predĺženej línii pretína celý severný priestor stavby a v strede čiastočne zasahuje aj na juh.

Skúmané objekty, predovšetkým však v prvej sezóne výskumu v roku 2017, boli bohaté na početné fragmenty keramiky. Obsahovali tiež aj zvieracie kosti a kusy mazanice. Z drobných predmetov možno spomenúť fragmenty železných nožíkov, časti konského postroja (železná zubadlá), železný kľúč, železný hrot šípu, železné pracky a hlinené prasleny. Zaujímavosťou sú aj nálezy vaječných škrupín v dvoch hrncoch v rámci „zoskupenia objektov 1“ (obr. 3). Z celého nálezového súboru však vyniká keramická polychrómnou glazovaná kraslica z objektu 15. Ide o doposiaľ piaty nález zo Slovenska, pričom ďalšie tri pochádzajú z katastra Nítry a jej mestských častí.

◀Obr. 3. Nitra-Kyneč, ulica Pri kaštieli. Nálezy škrupín vajíčok v keramických nádobách. 1 – „zoskupenie objektov 1“ so zvýraznenými nálezmi hrncov; 2 – hrniec hore dnom (1) s nálezom škrupín vajíčok vo vnútri; 3 – časť nádoby (2) so škrupinami vajíčok na dne.

Fig. 3. Nitra-Kyneč, street Pri kaštieli. Findings of egg shells in ceramic vessels. 1 – “grouping of features 1” with emphasized findings of pots; 2 – pot turned upside down (1) with the findings of egg shells inside; 3 – part of vessel (2) with egg shells at the bottom.

Keramická glazovaná kraslica z Nitry-Kyneku

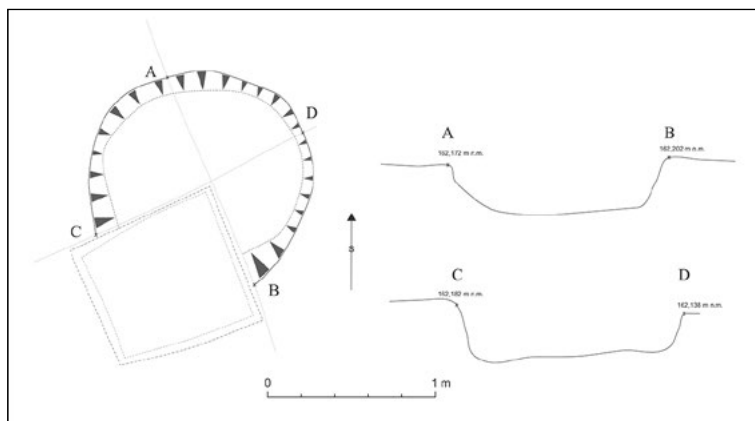
Objekt 15 sa nachádzal v západnej časti doposiaľ preskúmanej plochy sídliska (obr. 2). Išlo o pomerne nevýrazný menší kruhový objekt (dĺ. 1,38 x š. 1,35 m x hl. 0,32 m) s mierne šikmými stenami a rovným dnom, ktorý bol zahĺbený v hnedej kultúrnej vrstve (obr. 4, 5). Výplň objektu tvorila tmavošedá zemina jednoliateho charakteru s obsahom mazanice, zvieracích kostí a malého počtu črepov (15 ks). Objekt sa najprv narezal v juhozápadnej štvrtine zisťovacím rezom, aby mohli byť v profile spoľahlivo identifikované jeho steny. Počas následného plastického vyberania severozápadnej štvrtiny sa cca v hĺbke 0,15 m zistila celá glazovaná kraslica (obr. 6). Keramiku z objektu je možné na základe tvaru okrajov, samotnej výzdoby ako aj materiálu datovať len rámcovo do 12.–13. stor. (obr. 7).

Glazovaná kraslica (obr. 8, 9; v. 44 mm, priemer 30,9 mm; váha 39,62 g) je zachovaná v celosti, nesie len stopy odretia vo vrcholovej časti nálezu ako aj stopy poškodenia (recentné počas výskumu) na tele. Tvarom a veľkosťou pripomína slepačie vajíčko, pričom na spodnej širšej časti sa nachádza otvor (obr. 9: 6a, 6b; priemer 5,2 mm). Je vyhotovená z jemnej hliny, ktorá je na odhalených miestach sfarbená do svetlo tehlovo-červena. Na vrchole sa zdá, že sa pod ňou vyskytuje sivastejšia vrstva. Kraslicu však nikde nemáme zachovanú v lome, tak aby bolo možné konštatovať jednoznačné sfarbenie hliny. Povrch kraslice je pokrytý a zdobený dvojfarebnou glazúrou. Do podkladovej krycej hnedej až prevládajúcej tmavohnedej, miestami až mierne do čiernej sfarbenej glazúry je vtavený lineárny ornament z plastickejšej žltej glazúry (s miernym svetlozelenkavým nádychom) umiestnený do piatich horizontálnych riadkov, pričom pri vrchnom a spodnom je možné pozorovať ich začiatok a ukončenie, ktoré je približne v jednej vertikálnej línii. Treba zdôrazniť, že spodný riadok lineárneho ornamentu, ktorý bol na

▲ Obr. 4. Nitra-Kyneček, ulica Pri kaštieli. Objekt 15 po vybratí (fotografická dokumentácia).

Fig. 4. Nitra-Kyneček, street Pri kaštieli. Feature 15 after fill removal (photographic documentation).

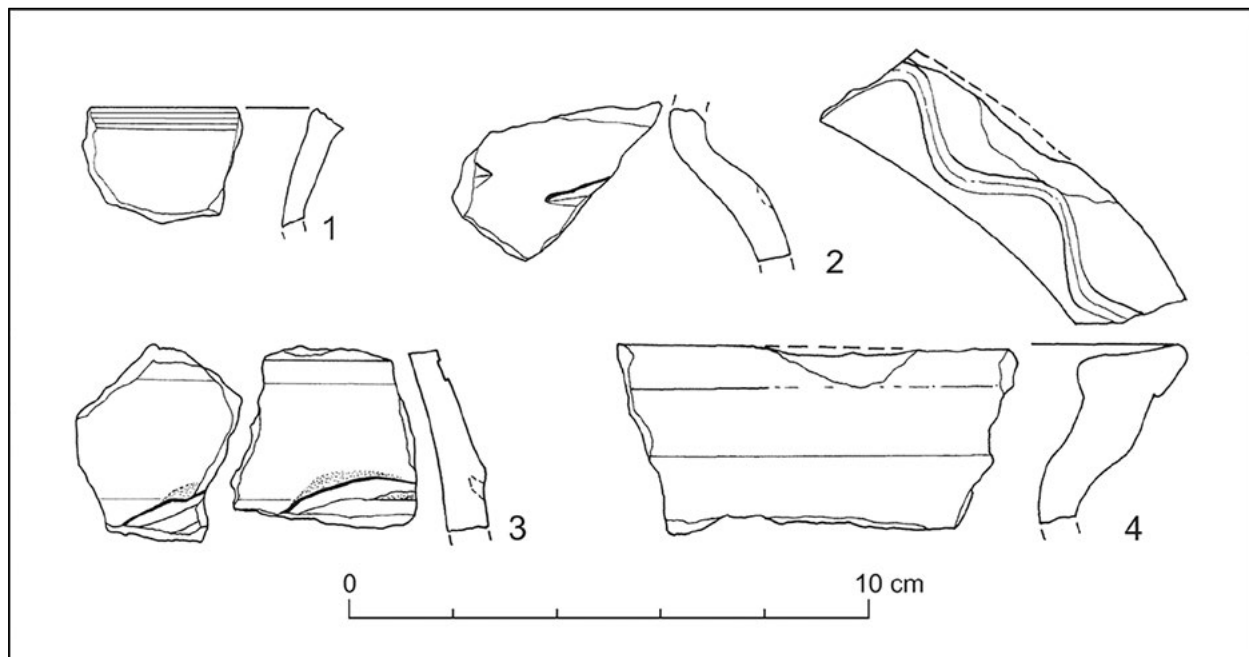
▲ Obr. 5. Nitra-Kyneček, ulica Pri kaštieli. Objekt 15 po vybratí a rezy jamou (polohopisná dokumentácia).

Fig. 5. Nitra-Kyneček, street Pri kaštieli. Feature 15 after removing the fill and cuts of pit (planimetric documentation).

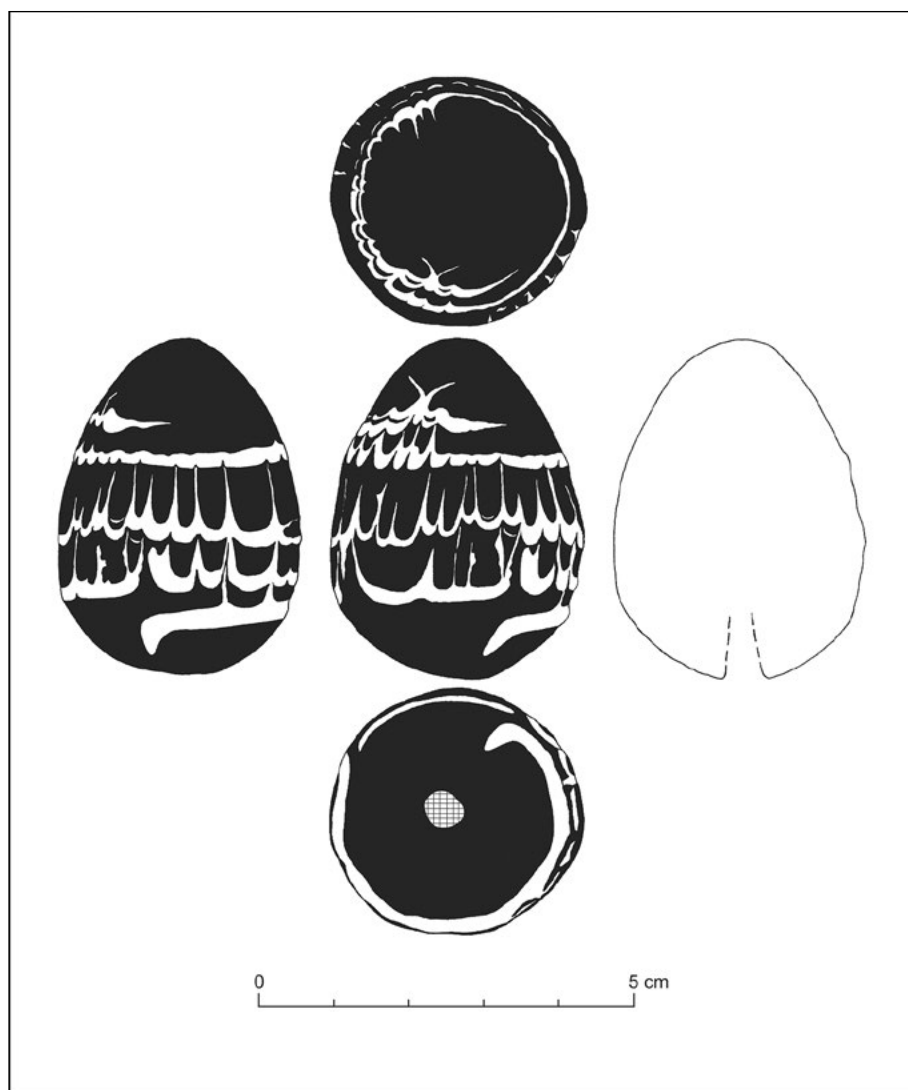
▲ Obr. 6. Nitra-Kyneček, ulica Pri kaštieli. Objekt 15 počas vyberania – detail nálezu keramickej glazovanej kraslice.

Fig. 6. Nitra-Kyneček, street Pri kaštieli. Feature 15 during fill removal – detail of finding of ceramic glazed Easter egg.

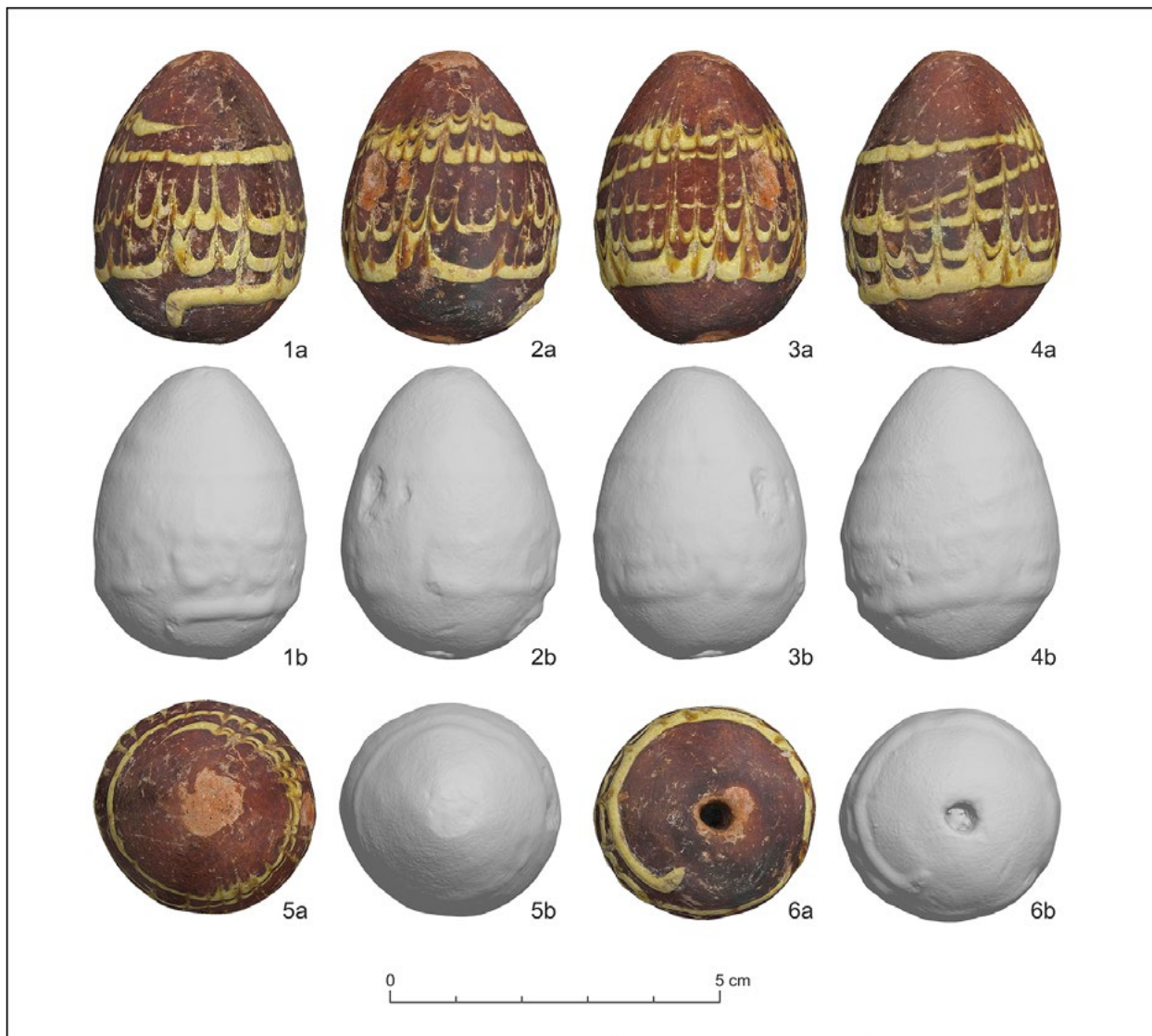
▲ **Obr. 7.** Nitra-Kyneč, ulica Pri kaštieli. Výber keramických nálezov z objektu 15. Kresba: E. Bakytová.

Fig. 7. Nitra-Kyneč, street Pri kaštieli. Selection of ceramic findings from feature 15. Drawing by E. Bakytová.

◀ **Obr. 8.** Nitra-Kyneč, ulica Pri kaštieli. Keramická glazovaná kraslica z objektu 15. Kresba: E. Bakytová.

Fig. 8. Nitra-Kyneč, street Pri kaštieli. Ceramic glazed Easter egg from the feature 15. Drawing by E. Bakytová.

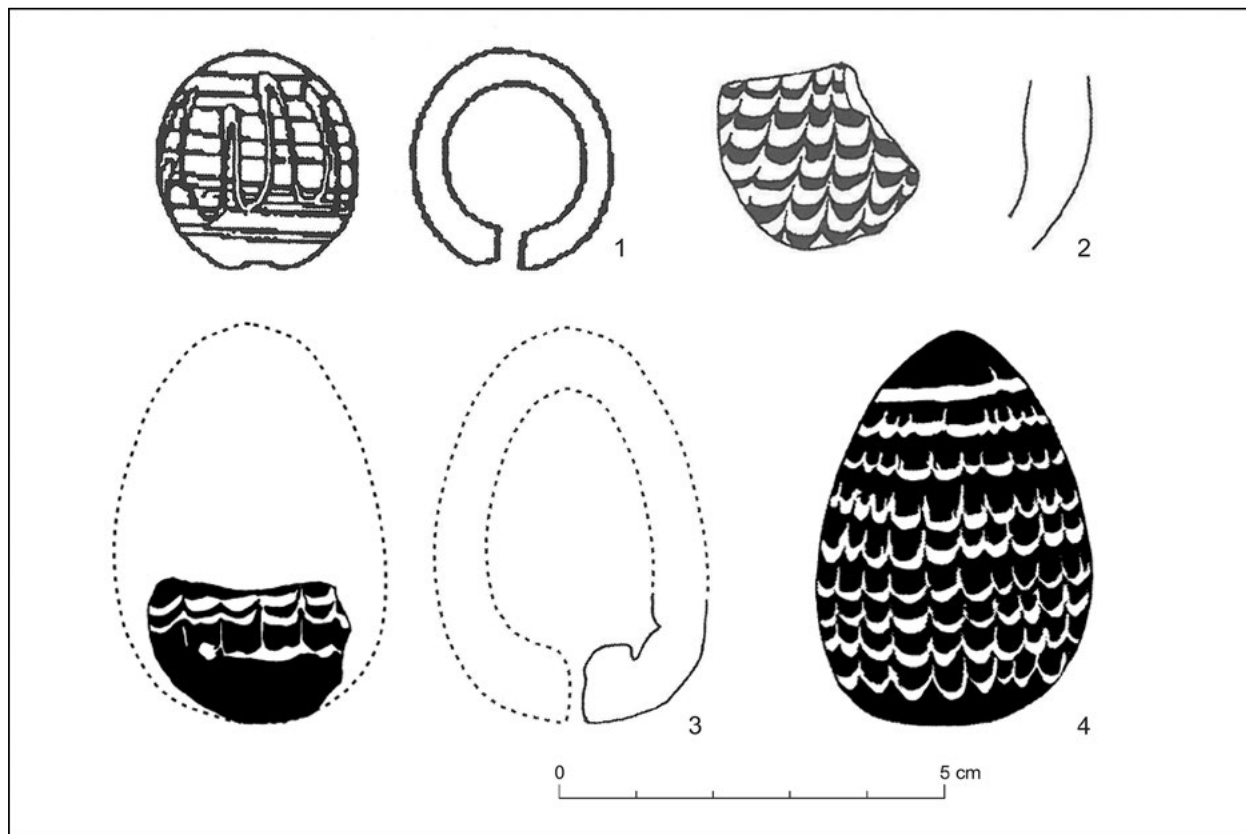

▲ **Obr. 9.** Nitra-Kyneč, ulica Pri kaštieli. Keramická glazovaná kraslica z objektu 15 (3D fotogrametria). 1a–6a – s textúrou; 1b–6b – bez textúry. Autor: A. Arpáš.

Fig. 9. Nitra-Kyneč, street Pri kaštieli. The glazed ceramic Easter egg from the feature 15 (3D photogrammetry). 1a–6a – with texture; 1b–6a – without texture. Author A. Arpáš.

predmet nanesený ako posledný, je už výrazne plastický a hrubší v porovnaní s predchádzajúcimi riadkami. Túto skutočnosť dobre dokumentuje 3D fotogrametria nálezu bez povrchovej textúry (*obr. 9: 1b, 2b, 3b, 4b, 6b*). Líniový ornament bol strhávaný vo vertikálnom smere, čím bol vytvorený charakteristický výzdobný motív, v poľskej literatúre označovaný ako „zátkový“, semilunárny alebo ako motív „rybích šupín“ (*Hilczeronna 1950, 14; Kawczmarek 1998, 555; Ślusarski 2004, 80*). Kraslica je dutá. V jej vnútri je umiestnených pravdepodobne niekoľko hlinených guľčiek, čo možno usudzovať na základe slabo počuteľného a dutého zvuku, ktorý pri pohybe vytvárajú. Kraslica je preto zároveň hrkálkou.

Najbližšiu analógiu ku kraslici z Nitry-Kyneku nachádzame v hrobovom náleze z Nitry-Dražoviec, poloha Kostol sv. Michala (*obr. 10: 4; 11: 2; opísaný nižšie*). Na rozdiel od tu analyzovaného predmetu je hrobový nález veľmi starostlivo vyhotovený, pričom má na povrchu umiestnené pravidelné riadky s rovnomerne aplikovanou výzdobou. Kraslica z Nitry-Kyneku má niekoľko defektov. Okrem toho, že hrúbka jednotlivých riadkov je nepravidelná, štvrtý riadok od spodku oddeľujúci sa od predchádzajúceho spodného, prudko stúpa smerom nahor (*obr. 9: 3a, 4a*) a nezodpovedá pravidelnosti výzdoby iných podobných kraslíc. Rozdielnosť v symetrii a starostlivosti vypracovania môže byť spôsobená skutočnosťou, že výroba rovnakého druhu výrobkov sa uskutočňovala v rôznych dielňach, alebo že boli výrobky vyrábané rôznymi kvalifikovanými osobami (majster remeselník a učni; *Makarova 1967, 43*).

▲ **Obr. 10.** Keramické glazované kraslice zo Slovenska. 1 – Bratislava, poloha Hlavné námestie; 2 – Nitra, poloha Mlyny; 3 – Nitra-Zobor, poloha Šindolka; 4 – Nitra-Dražovce, poloha Kostol sv. Michala. Upravené podľa Fusek 2012, 122, obr. 3; 2013, 589, obr. 4; König, T. a kol. 2014, 144, tab. XXXIV: 2; Lesák 1997, 60, tab. III: 11.

Fig. 10. The glazed ceramic Easter eggs from Slovakia. 1 – Bratislava, location Hlavné námestie; 2 – Nitra, location Mlyny; 3 – Nitra-Zobor, location Šindolka; 4 – Nitra-Dražovce, location Kostol sv. Michala. Adjusted according to Fusek 2012, 122, obr. 3; 2013, 589, obr. 4; König, T. a kol. 2014, 144, tab. XXXIV: 2; Lesák 1997, 60, tab. III: 11.

Pre priame porovnanie nálezov je v literatúre doposiaľ málo farebných zobrazení (obr. 12), niekde absentuje tiež podrobnejší opis. Dôvodom je aj pomerne dlhé publikovanie nálezov v odbornej spisbe (od 1. štvrtiny 20. stor.). Farebným prevedením je pertraktovanému nálezu podobná kraslica z mesta Kraków (obr. 12: 8). Povrch keramickej hrkálky bol pokrytý tmavohnedou glazúrou a zdobený žltou citrónovou glazúrou v podobe „zátvorkového ornamentu“. Na základe sprievodného materiálu je artefakt datovaný do neskorého 12. a prvej polovice 13. stor. (Busko – Niezgodna – Szmoniewski 2005, 587–588, obr. 6). Obdobné farebné prevedenie si zachováva aj nález z pohrebiska na lokalite Czarna Wielka, pravdepodobne z detského hrobu 163 (obr. 12: 4; Bińkowska – Dzik – Piasecka 2013, 110, tab. CXLI, Ar 73: 2; Dzik, 2014, 207, obr. 78, tab. CXLI: 2) či kraslica z hrobu 101 na lokalite Wolin (obr. 12: 3; Ślusarski 2004, 107; Wiczorek-Hinż 2000, 116). Uvedené nálezy sú však zdobené odlišným ornamentom. Z hľadiska výzdobného motívu je nálezu z Nitry-Kyneku blízky nález z Lutomierska, ktorého podkladová glazúra je ale modro-zelenkavá (obr. 14: 12; Ślusarski 2004, 81, 101, tab. 1: 12). Podobný ornament nesie aj fragment spodnej časti kraslice z lokality Wrocław, poloha Ostrów Tumski (Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači, obr. 2c).

Nálezy keramických kraslíc zo Slovenska

V slovenskej odbornej spisbe bolo rozšírené označenie keramických kraslíc ako „pisanky“ (napr. Lesák 1997, 61; Ruttkay 2005a, 104). Názov bol pravdepodobne prevzatý z poľskej archeologickej literatúry, „pisanka“ v preklade totižto znamená veľkonočné vajčisko. Termín „pisanky“ sa pre kraslice však používal a stále používa aj na Slovensku a to hlavne v jeho východnej časti (Horváthová 1986, 187). Je zrejme, že názov bol odvodený od historického významu slova *pisanyj* – ozdobený

(Majtán 1994, 527). Etnograf P. B. Sochán (1887, 143) pri opise spôsobu výzdoby veľkonočných vajčiek uvádza, že najstarším je maľovanie – „*písanie*“. Podobne vysvetľuje aj I. Sándor (1957, 176), že veľkonočné vajčká sa nazývajú aj zdobené alebo „*popísané*“. V Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska (Botík – Slavkovskej 1995a, 273) sa ako ekvivalenty termínu kraslica uvádzajú *písanka*, *veľkonočné vajčiečko*, *maľované vajčiečko*, *červené vajčiečko*, *krížľané vajčiečko*. V štúdiu sa používa pojem „*kraslica*“, ako sa to objavuje v najnovších spracovaniach nálezov zo Slovenska (Fusek 2013; König a kol. 2014, 67–68).¹

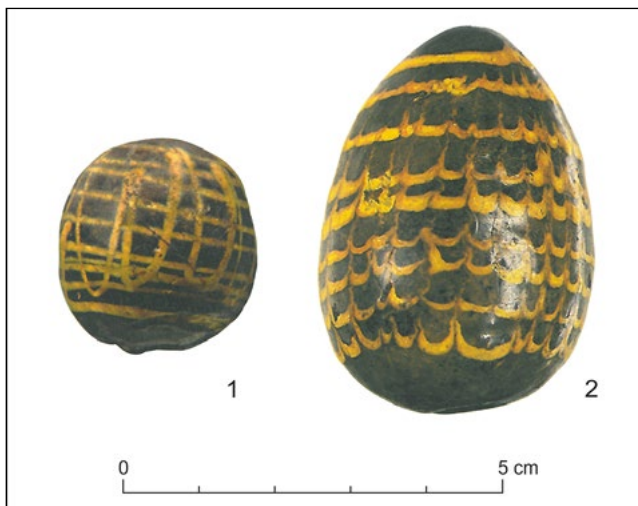
Nálezy keramických kraslíc boli do slovenskej archeologickej literatúry uvedené krátkou štúdiou J. Eisnera (1958), ktorý zhrnul dovtedy existujúce poznatky o týchto krásnych a výnimočných nálezoch zo širšieho priestoru Európy. S uvedeným súborom sa zaoberal aj neskôr (Eisner 1966, 293–294).

Prvý krát sa nález keramickej kraslice zo Slovenska, konkrétne z Nitry-Dražoviec, objavil v publikácii *Dávnoveké dejiny Slovenska* (Furmánek – Ruttkay – Šiška 1991, 125, 131, obr. 136). O niečo neskôr sa kraslice – hrkálky dostali do štúdie D. Staššikovej-Štukovskej (1994, 70), ktorá sa venovala nekovovým nálezom idiofónov z obdobia praveku a včasného stredoveku. Vzhľadom na dovtedy ešte neznáme nálezy zo Slovenska, zmieňuje len kraslice z Poľska a Ukrajiny. K uvedeným zmienkam a zhrnutiam postupne pribúdali už opisy jednotlivých nálezov zo Slovenska aj s kratším vyhodnotením, až po publikovanie samostatnej štúdie zhrňujúcej doterajšie nálezy z nášho geografického priestoru (Fusek 2013).

Na Slovensku v súčasnosti evidujeme okrem opisovaného nálezu ešte ďalšie štyri exempláre (obr. 10). Zaujímavosťou je, že sa koncentrujú len v dvoch oblastiach: v Bratislave a v Nitre a jej najbližšom okolí. Konkrétne ide o lokality: Bratislava (poloha Hlavné námestie, obr. 10: 1, 11: 1), Nitra (poloha Mlyny, obr. 10: 2), Nitra-Zobor (poloha Šindolka, obr. 10: 3) a Nitra-Dražovce (poloha Kostol sv. Michala, obr. 10: 4, 11: 2).

Z kostolného cintorína pochádza nález z Nitry-Dražoviec (obr. 10: 4, 11: 2). Keramická kraslica bola zdobená podkladovou hnedou glazúrou, na ktorú bol nanosený ornament žltou glazúrou. Kraslica bola súčasťou hrovej výbavy dieťaťa, situované v oblasti hrudi (Ruttkay 2005a, 104). Detský hrob 178² (Ruttkay 2005b, 56, obr. 14: 6) je datovaný do 11. stor. (Ruttkay 2005a, 104), resp. do jeho druhej polovice (Ruttkay – Ruttkay – Šalkovskej 2002, obr. F33).

Z odlišného prostredia pochádza nález z Bratislavy (obr. 10: 1). Keramická kraslica zdobená glazúrou (Lesák 1997, 60, tab. III, obr. 11) sa našla v roku 1991 v objekte 33, situovanom v severozápadnej časti Hlavného námestia. Išlo o zemnicu obdĺžnikovitého pôdorysu, zahĺbenú do sídliskového horizontu neskorej doby laténskej a do sterilného piesčitého podlažia. Objekt je datovaný do 11. stor. (Lesák 1997, 56). Keramická kraslica je zdobená podkladovou „*čiernou*, resp. tmavohnedou glazúrou“, na ktorú je nanosený ornament v podobe horizontálnych nepravidelných línií a zvislý motív vysokej vlnovky zo žltej glazúry (Lesák 1997, 56; 2012, 401–402, obr. 713). Zo spodnej strany kraslice je otvor. Vo vnútri je umiestnených niekoľko kamienkov (Lesák 2012, 402). V zásype objektu sa ako ďalšie predmety importu objavujú aj glazovaná miska a veľké množstvo črepov s obsahom tuhy (Lesák 1997, 58, 61, 63).

▲ Obr. 11. Keramické glazované kraslice (fotografická dokumentácia). 1 – Bratislava, poloha Hlavné námestie; 2 – Nitra-Dražovce, poloha Kostol sv. Michala. Upravené podľa Furmánek–Ruttkay–Šiška 1991, 125, obr. 136; Lesák 2012, 402, obr. 713.

Fig. 11. The glazed ceramic Easter eggs (photographic documentation). 1 – Bratislava, location Hlavné námestie; Nitra-Dražovce, location Kostol sv. Michala. Adjusted according to Furmánek–Ruttkay–Šiška 1991, 125, obr. 136; Lesák 2012, 402, obr. 713.

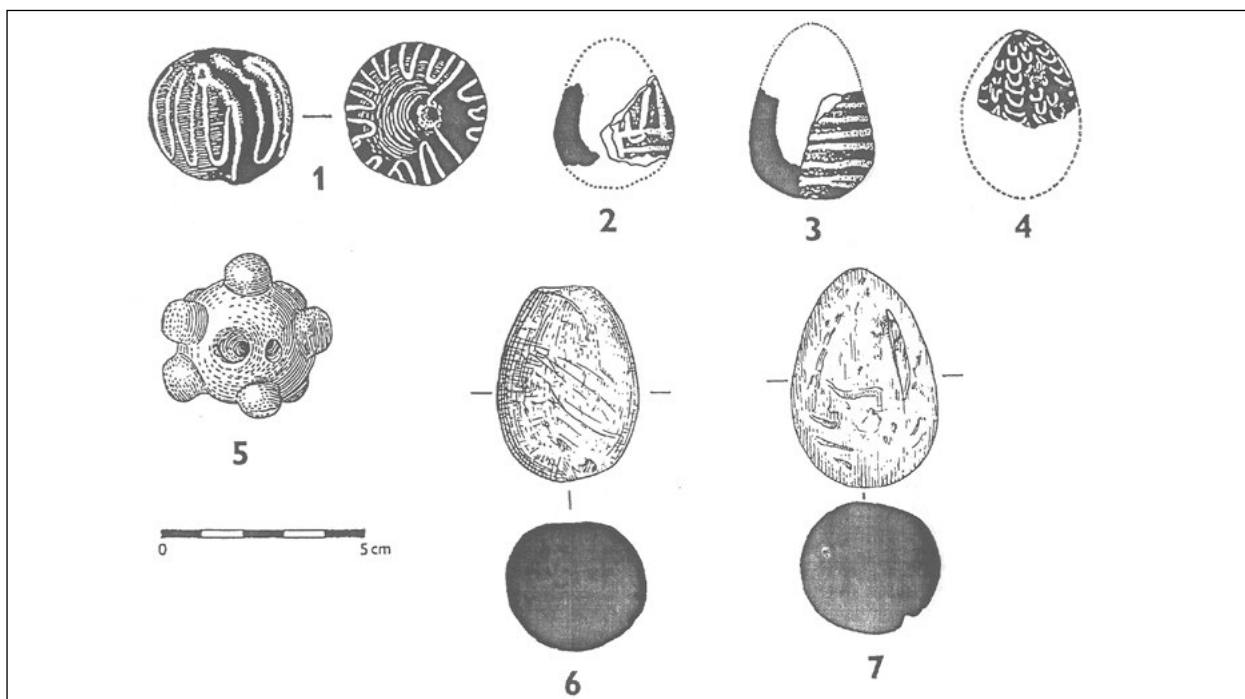
1 Používaním uvedeného termínu nadväzujem na tradičné označenie tohto druhu nálezov v odbornej literatúre (v poľskej a ruskej *písanka*). Pričom kraslica / písanka ako názov pre tento druh archeologických nálezov označuje zdobené vajčiečko ako také a neznamená primárne spojenie s tradičnými Veľkonočnými sviatkami. Zároveň používaním tohto termínu autori vo všeobecnosti nechcú zatieniť dôležitú funkciu nálezu – produkovanie zvuku (samoznejúci hudobný nástroj, tzv. idiofón).

2 Zrejme nesprávne číslo hrobu sa objavilo v štúdiu A. Ruttkaya (2002, F33), kde je uvedený ako predmet z hrobu 84.

▲ Obr. 12. Příklady nálezů keramických kraslic: 1, 2 – Novgorod (Ukrajina); 3 – Wolin (Poľsko), 4 – Czarna Wielka (Poľsko), 5, 6 – Varna (Bulharsko), 7 – Muzeum Śląska Opolskiego (Poľsko), 8 – Kraków (Poľsko). Upravené podľa 1, 2 – *Makarova 1967*, tab. XIV: 11, 17; 3 – *Wieczorek-Hinż 2000*, 116; 4 – *Dzík 2014*, 207, obr. 78; 5, 6 – *Yotov 2016*, 25, obr. 4; 7 – *Siemanowska-Gruszczyńska-Ziółkowska, A. 2017*; 8 – *Buško-Nieżgoda-Szmoniewski 2005*, obr. 6. Bez mierky.

Fig. 12. Examples of ceramic Easter egg finds: 1, 2 – Novgorod (Ukraine); 3 – Wolin (Poland), 4 – Czarna Wielka (Poland), 5, 6 – Varna (Bulgaria), 7 – Muzeum Śląska Opolskiego (Poland), 8 – Kraków (Poland). Adjusted according to 1, 2 – *Makarova 1967*, tab. XIV: 11, 17; 3 – *Wieczorek-Hinż 2000*, 116; 4 – *Dzík 2014*, 207, obr. 78; 5, 6 – *Yotov 2016*, 25, obr. 4; 7 – *Siemanowska-Gruszczyńska-Ziółkowska, A. 2017*; 8 – *Buško-Nieżgoda-Szmoniewski 2005*, obr. 6. Without scale.

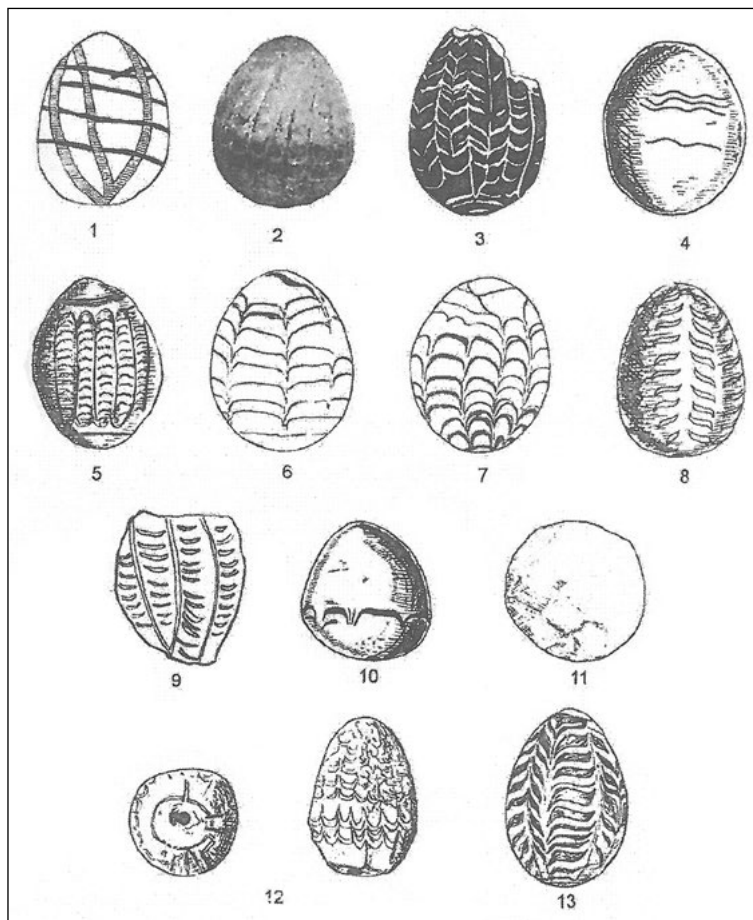
▲ Obr. 13. Nálezy keramických hrkálků a kamenných vajec z Olomouca. 1–4 – keramické kraslice; 5 – hrkálka s výčnelkami; 6–7 – kamenné vajíčka bez výzdoby. Upravené podľa *Bláha 2002*, 220, obr. 2.

Fig. 13. Findings of ceramic rattles and stone eggs from Olomouc. 1–4 – ceramic Easter eggs, 5 – knobbed rattle; 6–7 – stone eggs without decoration. Adjusted according to *Bláha 2002*, 220, obr. 2.

Zo sídliskového prostredia pochádza aj nález zlomku spodnej širšej časti glazovanej kraslice (obr. 10: 3) so stopou po otvore na základni z objektu 161v polohe Šindolka v Nitre, časti Zobor (hon Pod dražovskou cestou). Počas viacročného rozsiahleho výskumu väčšieho polykulturného sídliska bolo možné prostredníctvom keramiky vyčleniť 95 sídliskových objektov z vrcholnostredovekého obdobia – pokročilé 11. a 12. stor. (Fusek 2013, 585). Objekt 161, situovaný na západnom okraji sídliska, v severnej časti preskúmanej plochy, predstavoval oválnu jamu so šikmými stenami a nerovným dnom. Fragment kraslice z jeho výplne bol pokrytý čiernou kovovolesklou glazúrou, do ktorej bol vtavený lineárny ornament z plastickejšej žltej glazúry (Fusek 2012, 119, obr. 3: 1; 2013, 585, 587, obr. 4: 1).

Posledný doteraz známy nález glazovanej kraslice (obr. 10: 2) bol vyzdvihnutý z objektu 56/07 v polohe Mlyny v Nitre v roku 2007. Objekt vyplnený sivou hlinou, zahĺbený do sprášového podlažia, predstavoval pôvodne dva samostatné prekrývajúce sa objekty, ktorých stratigrafický vzťah nebolo možné rozlíšiť. Fragment kraslice pokrýva podkladová čierna kovovolesklá glazúra, na ktorej sú nanesené pásy žltej glazúry, vertikálne strhávané, vytvárajúc charakteristický autorom označený ako „horizontálny girlandový ornament“. Farba črepu je tehlovočervená s hrúbkou steny 5–8 mm (König a kol. 2014, 39–40, 67–68, 144, tab. XXXIV: 2).

Porovnaním všetkých doteraz známych nálezov zo Slovenska ich možno rozdeliť do dvoch typologicky odlišných skupín. Vajcovité kusy z Nitry a jej najbližšieho okolia sú zdobené totožným motívom horizontálnych línií, ktoré sú strhávané vo vertikálnom smere zdola nahor, pričom sa vytvára charakteristický semilunárny motív alebo motív tzv. rybích šupín. Rozdielnosť v tejto skupine nálezov sa prejavuje len vo farebnom prevedení, keďže v prípade fragmentov z Nitry-Zobora (poloha Šindolka) a Nitry (poloha Mlyny) realizátori výskumu opisujú podkladovú glazúru ako čiernu kovovolesklú. V celosti zachované kraslice z Nitry-Dražoviec a Nitry-Kyneku majú podkladovú glazúru hnedú. V oboch prípadoch čiernej podkladovej glazúry ide len o fragmenty kraslíc. Tieto fragmenty sú však dostatočne veľké na to, aby sa mohlo vylúčiť, že by išlo len o sfarbenie časti povrchu. Uvedenú skutočnosť možno pozorovať na spodnej časti kraslice z Nitry-Kyneku, kde sfarbenie podkladovej glazúry v týchto miestach naberá miestami až skoro čierne sfarbenie. Na druhej strane je reprezentantom odlišnej skupiny guľovitý kus z Bratislavy, ktorého tvar a výzdobný motív sa odlišuje od predchádzajúcich. Ornament nie je strhávaný, ale charakterizujú ho cez seba umiestnené podkladové horizontálne línie a vrchná vysoká vlnovka.

▲ Obr. 14. Nálezy keramických glazovaných kraslíc z Poľska (1–12) a Ukrajiny (13). 1 Brześć Kujawski; 2–3 – Gniezno; 4 – Kaldus; 5 – Karnice; 6 – Kruszwica; 7 – Poznań; 8 – neznáma lokalita; 9 – Wyrzysk; 10, 12 – Lutomiernsk, 11 – Przemęt, 13 – Kyjev. Repro: Ślusarski 2004, 81, tab. 1.

Fig. 14. Findings of glazed ceramic Easter eggs from Poland (1–12) and Ukraine (13). 1 Brześć Kujawski; 2–3 – Gniezno; 4 – Kaldus; 5 – Karnice; 6 – Kruszwica; 7 – Poznań; 8 – unknown locality; 9 – Wyrzysk; 10, 12 – Lutomiernsk, 11 – Przemęt, 13 – Kiev. Reproduction: Ślusarski 2004, 81, tab. 1.

Výzdobný motív kraslíc z Nitry a jej najbližšieho okolia ako aj podobnosť farebného vyhotovenia napovedá, že uvedené nálezy mohli pochádzať z jedného prípadne dvoch (podľa odlišných podkladových farieb glazúry) výrobných miest. Vyslovená hypotéza môže byť však potvrdená len podrobnejšími prírodovednými analýzami nálezov, ktoré by odôvodnili aj farebnú odlišnosť podkladovej glazúry. Na opatrnosť pri formulovaní záverov bez detailných analýz poukazuje situácia zo Sliezska, kde aj v prípade nálezov z jednej lokality, môže ísť o výrobky rôznych keramických dielní. Analýza ukázala, že rôznorodosť keramických hmôt poukazuje v Sliezske na rôzne centrá produkcie, eventuálne jednu dielňu s využitím rôznych zdrojov ložísk (*Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlačí*).

Nálezy keramických kraslíc zo strednej Európy

Rovnako ako na Slovensku, tak aj v Čechách a na Morave sa radia keramické kraslice k zriedkavým nálezom. Doposiaľ je ich výskyt evidovaný len na troch moravských lokalitách. Z Olomouca pochádzajú štyri kusy (*obr. 13: 1–4*). Počas výskumu kostola sv. Mórica sa našla celá kraslica (*obr. 13: 1*; na čiernohnedom podklade vertikálna nepravidelná žltozelená vlnovka) a zlomok (*obr. 13: 3*; výzdoba citrónovo žlté špirálovité línie na tmavozelenom podklade) v sídliskovej vrstve datovanej predbežne do 12. stor. Ďalší zlomok bez bližšieho časového zaradenia pochádza zo Sokolskej ulice (*obr. 13: 2*; citrónovo žlté špirálovité línie, vertikálne pretínané nepravidelnou vysokou vlnovkou na hnedočiernom podklade; *Bláha 1980*, 308, tab. III: 10, 11, 12). Najnovšie bol zlomok nájdený v priestore dnešnej Tereziánskej zbrojnice na Biskupskom námestí (*obr. 13: 4*; *Bláha 1998*, 145; *2002*, 222, *obr. 2: 4*). Z katastra obce Lužice v polohe Vyvadilky pri Hodoníne pochádza celý exemplár pokrytý tenkou vrstvou „farebného emailu“ (*Tejral 1964*, 61, 62). Ďalší pravdepodobný zlomok keramickej kraslice pochádza zo Zábľacian. V zásype sídliskového objektu z 11.–12. stor. sa našiel zlomok malej dutej hlinenej guľičky s tmavou podkladovou glazúrou zdobenou žltozelenými prúžkami glazúry. Podľa realizátora výskumu išlo pravdepodobne o hornú časť keramického vajca (*Snášil 1970*, 340; *1972*, 97; *1975*, 313 – druhý zmieňovaný nález označený ako „pisanka“ podľa opisu predstavuje hrkálku s výčnelkami – ako sa napr. našla v Olomouci, *obr. 13: 5*), dnes je však nález stratený (*Vachůt – Hladík 2010*, 204), a nemožno ho overiť.

Z Moravy sú známe tiež nálezy nezdobených keramických hrkálkov v tvare vajca z jemne plavenej hliny, ktoré boli objavené na lokalitách v Hluku (hrob), Starém Měste (pravdepodobne hrob), Mikulčiciach (dva kusy – kultúrna vrstva a bez bližších nálezových okolností) a Topolanech (hrob). Nálezy nenesú žiadne stopy po farebnej ani inej výzdobe, a neboli pokryté glazúrou. Na rozdiel od tu pojednávaných nálezov, sú nezdobené moravské nálezy datované do stredohradiskového obdobia, t. j. do 9.–1. pol. 10 stor. (*Vachůt – Hladík 2010*, 205–206).

Najväčšie rozšírenie glazovaných keramických kraslíc v priestore strednej a východnej Európy je v južnej časti bývalej Kyjevskej Rusi (dnes Ukrajina, Rusko a Bielorusko), čo korešponduje s rozmiestnením špecializovaných dielní hrnčiarsko-sklárskych, produkujúcich kraslice z dvoch alebo z troch farebných glazúr. Druhou koncentráciou ich výskytu je oblasť západne od rieky Visly, hlavne Veľkopoľsko a Sliezske (*Siemianowska 2008*, 71). Sporadicky sa vyskytujú v Litve, Lotyšsku, na Kaukaze, v Škandinávií a Rumunsku (*Hilczérówna 1950*, 15; *1970*, 115) či Bulharsku (napr. nálezy z Varny, Yotov *2016*, 19–20, 25, *obr. 4*).

Keramické glazované kraslice z Poľska sa našli tak v hrobových kontextoch ako aj v sídliskových jednotkách. Datujú sa v rozmedzí od 11. do 13. stor., ich výskyt však spadá hlavne do 11.–12. stor. (*Wrzesińska – Wrzesiński 2000*, 108), resp. do 12.–13. stor. (*Kaczmarek 1998*, 559). Bádanie o keramických glazovaných krasliciach tu má bohatú tradíciu, pričom za posledné roky boli publikované súhrnnejšie spracovania (pozri *Kaczmarek 1998*; *Ślusarski 2004*; *Wawrzyniuk 2004*; *Siemianowska 2008*, všetky s literatúrou). V poľskej odbornej spisbe sa tematika *pisaniek* spracováva spolu s nálezmi ďalších druhov hrkálkov (súborne označované ako *grzechotki*). O isté typologické členenie nálezov sa v poslednej dobe pokúsil K. W. Ślusarski (*2004*), ktorý pri spracovaní sledoval tvar, farbu a druh hliny, podkladovú glazúru, jej farbu a druh ornamentu, rozmery nálezu (výška, šírka a hrúbka bočných stien). Hrkálky z územia Poľska rozdelil do troch základných typov, pričom *pisanky* predstavujú typ I. Autor ich určil ako nálezy, ktoré sú tvarom a veľkosťou podobné slepačiemu vajčičku. Povrch hrkálky ako aj ornament je tvorený glazúrou zväčša v dvoch-troch farbách. Vyčlenil štyri motívy výzdoby: a, esovitě žliabky (ide o mylné označenie – porovnaj *Buško – Niezgodna – Sz*

moniewski 2005, 587; autor takto označuje výzdobný motív, pre ktorý je v odbornej spisbe zaužívaný termín „zátvorkový“; b, tzv. „rybie šupiny“; c, geometrické línie - vertikálne, horizontálne a špirály; d, veľmi zjednodušená deko-rácia vo forme jednotlivých prvkov. Osobitne je zaradená skupina nálezov guľovitého tvaru s povrchovou glazúrou bez ďalšej výzdoby (typ Ie – *Ślusarski* 2004, 80, 83).

Výskytu kraslíc v hrobch v Poľsku sa venovala vo svojej štúdiu *J. Wawrzeniuk* (2004, 148–149, tab. 1), ktorá zozbierala 17 nálezov z 13 lokalít. V poľskej odbornej literatúre sa téma keramických kraslíc objavuje častokrát pri spracovaní sklenených predmetov, ako napr. v najnovšej monografii o včasnostredovekých sklenených šperkoch z hlavných centier Sliezska (Wrocław, Opole, Niemcza; *Pankiewicz – Siemianowska – Sadowski* 2017, 16) alebo inde (*Pankiewicz – Siemianowska – Sadowski* 2014).

Najväčšia koncentrácia nálezov keramických kraslíc v Poľsku sa nachádza v oblasti Veľkopoľska (Poznań, Gniezno, Santok, Czacz, Dziekanowice), Kujawy (Kruszwica, Brześć Kujawski), zemi Chelmińskiej (Kaldus, Gruzno) a Dolnom Sliezsku (Opole, poloha Ostrówek; Opole-Nowa Wieś Królewska, Wrocław, poloha Ostrów Tumski, Wrocław, poloha Nowy Targ; *Siemianowska* 2008, 70–71; *Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski*, v tlači).

Medzi náleziská s najväčším počtom nálezov keramických kraslíc v Poľsku patrí lokalita Kruszwice, Opole (poloha Ostrówek) a Gniezno. Z lokality Kruszwice pochádza až 11 glazovaných keramických kraslíc, a okrem toho sa tu našli aj 4 hrkálky s výčnelkami (v poľskej literatúre označované ako *grzechotki brodawkowe*, *guzkowate* alebo *guzowe*) a jedna hviezda (*Hilczeronna* 1950, 10, obr. 6; *Kaczmarek* 1998, 550–552, obr. 1: 1–15; *Ślusarski* 2004, 98–100, tab. 1: 6). Početné nálezy pochádzajú aj z lokality Opole (poloha Ostrówek), kde sa našlo päť celých, päť fragmentov kraslíc a jedno keramické vajíčko bez výzdoby (*Gediga* 2004, 108, obr. 16; *Hilczeronna* 1950, 11, obr. 9b-c; *Ślusarski* 2004, 82, 103–105, obr. 1). Z Gniezna pochádza sedem keramických kraslíc (bližšie *Hilczeronna* 1950, 9-10; *Ślusarski* 2004, 96–97). Už výrazne menší počet kraslíc poznáme z ďalších lokalít. Tri sa našli na kostrovom pohrebisku v Lutomiarsku (*Hilczeronna* 1950, 11, obr. 8; *Ślusarski* 2004, 101). Z ostatných lokalít sú evidované nálezy jedného, nanajviš dvoch kusov.

Materiál a výzdoba glazovaných kraslíc

Glazované kraslice veľkosťou zodpovedajú kuracím alebo kačacím vajciam. Pri úplne zachovaných exemplároch zo Sliezska boli zaznamenané nasledujúce rozmery – maximálny priemer od 23 do 26 mm a výška 38 do 56 mm (*Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski*, v tlači). Analyzované nálezy z Kyjevskej Rusi dosahujú výšku 40 mm, šírku 30 mm a priemer otvoru 4 mm (*Makarova* 1967, 43).

Väčšina kraslíc bola vyrobená z hlíny. Okrem keramických kraslíc sa príležitostne objavujú imitácie vajec vyhotovené z kameňa (*Eisner* 1966, 449-450). Vyrobené z miestneho vápence sa vyskytli v Poľsku na lokalite Opole, poloha Ostrówek (*Gediga* 2004, 106-107). Okrem toho, že z tejto lokality poznáme aj modely vajíčok bez ďalšieho zdobenja, nechýbajú ani dve kamenné kraslice s výzdobou (z nich jedna nie úplne istá, pozri *Hilczeronna* 1950, 11, obr. 9a, 10). V 50. rokoch 20. stor. sa tu našla kamenná kraslica so štylizovaným rastlinným ornamentom vyrobená v technike batikovania (*Bukowska* 1958, 47, obr. 4). Z Moravy a Čiech poznáme nálezy niekoľkých kamenných vajíčok, ktoré sú však vo väčšine nezdobené – napr. exempláre z miestneho tzv. spongilitu z Olomouca, dobre datované do druhej polovice 12. až počiatku 13. stor. (*Bláha* 2002, 222). Ojedinele sa však vyskytujú aj pôvodne maľované vajíčka – napr. vajíčko z mastenca, na ktorého povrchu sú pravdepodobné stopy po žltej a červenej farbe (*Kaván* 1957, 650). Výnimočne sa môžeme stretnúť s imitáciou vajca v kosti. Kostoné vajce vo veľkosti kuracieho vajca je známe z hradiska v Jekimaucy v Moldavsku. Našlo sa vo vrstve z 9.–11. stor. (*Eisner* 1966, 450).

Na modelovanie hlinených vajíčok sú rôzne pohľady, ktoré pripúšťajú niekoľko spôsobov. Použitá mohla byť buď technika modelovania z valčekov hlíny (*Makarova* 1967, 42), prípadne z dvoch polgúľ, čo bolo o niečo jednoduchšie, ako aj vytvarovanie z jedného kusu (*Lukaszyk* 2014), alebo metóda formovania na voskovom jadre (*Kaczmarek* 1998, 553). Metódy boli aj experimentálne overené (*J. Kaczmarek, A. Lukaszyk*), pričom ako najjednoduchšia

a najrýchlejšia sa ukázala metóda vytvarovania z jedného kusu, kde sa podarilo dosiahnuť aj mimoriadne pravidelný tvar (Lukaszyk 2014). Podľa najnovšej štúdie venujúcej sa tejto problematike (Siemianowska–Pankiewicz – Sadowski, v tlači) autori preferujú rôzne techniky ručného formovania produktov pred technikou strateného vosku, čo odôvodňujú stopami po spájaní, odtlačkami prstov alebo nie vždy jednotnou hrúbkou steny nálezov.

Vonkajší povrch kraslíc bol zvyčajne pokrytý úplne nepriehľadnou tmavohnedou, čiernou alebo tmavozelenou glazúrou, príležitostne sa objavuje svetlo bielosivá alebo svetlomodrá. Na podkladovú glazúru boli aplikované nepriehľadné sklenené nite v rôznych odtieňoch žltej a bielej farby vytvárajúce výzdobný ornament (súhrne Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači). Vo veľkej časti nálezov je ornament v základnej podobe tvorený horizontálne umiestnenými riadkami. V dôsledku pohybu ostrým predmetom smerom hore a dole v pravidelných intervaloch sa náter zakrivuje v miestach ich prerušenia, a vytvárajú sa tu charakteristické „zátvorčky“ – konkrétne v tomto prípade „zložené zátvorčky“. Ak boli vertikálne drážky vytvorené v jednom smere vznikol ornament zložený zo sekcií semilunárnych alebo inak označený ako motív tzv. rybích šupín (Hilczzerówna 1950, 14; Kaczmarek 1998, 555; Ślusarski 2004, 80). Vo všeobecnosti sa však aj výzdobný motív vytvorený týmto druhým spôsobom môže označiť ako „zátvorkový“ (porovnaj Wawrzyniuk 2004, 148–149, tab. 1). V najnovšej spisbe sa stretáme aj s termínom ornament „pierkový“ alebo i „girlandový“ (pozri Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači, opisy v tab. 1; posledný zmieneny aj u König a kol. 2014, 68). V porovnaní s nálezmi zo Slovenska je pre kraslice z Poľska charakteristická rozmanitejšia ornamentálna náplň. Vyskytujú sa tu motívy zložených zátvoriek (obr. 12: 1-2, 4-8; 14: 3; napr. Czarna Wielka – Dzik 2014, 207, obr. 78, tab. CXLI: 2; Gniezno – Hilczzerówna 1950, 9, obr. 3; Ślusarski 2004, 81, tab. 1: 3; Kraków – Busko – Niezgoda – Szmoniewski 2005, 587–588, obr. 6; Opole, poloha Ostrówek – Gediga 2004, 108, obr. 16b) označované aj ako motív „stromu života“ (porovnaj Hilczzerówna 1970, 115; Wawrzyniuk 2004, 146), ktorý je predovšetkým charakteristický pre výrobky z Kyjeva resp. Kyjevskej Rusi (obr. 14: 13; Makarova 1967, 43, 45). Motív „rybích šupín“ alebo semilunárny motív sa vyskytuje s ramenami otočenými smerom nahor (napr. obr. 8-9, 10: 2-4; 11: 2; 14: 12; Kruszwica – Hilczzerówna 1950, 11, obr. 7; Wrocław, poloha Ostrów Tumski – Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači, obr. 2c), alebo smerom nadol (obr. 14: 7; napr. Grotniki – Wyrwińska 1995, 146, 148, obr. 6: 15; Poznań – Hilczzerówna 1950, 12, obr. 11; Ślusarski 2004, 81, tab. 1: 7), ale aj v akejsi hranatejšej verzii (skôr pripomína hranatú zátvorku) s ramenami otočenými smerom nadol (obr. 14: 6; napr. Kruszwica – Hilczzerówna 1950, 10, obr. 6; Ślusarski 2004, 81, tab. 1: 6), zriedkavo len vo forme jedného pásu na celom povrchu kraslice (obr. 14: 10; napr. Lutomiensk – Hilczzerówna 1950, 11, obr. 8; Ślusarski 2004, 81, tab. 1: 10). Objavujú sa aj ďalšie prvky - geometrické motívy: vertikálne a horizontálne línie, a vlnovky (obr. 10: 1; 11: 1, 13: 1-2; 14: 1; napr. Brześć Kujawski – Hilczzerówna 1950, 9; Opole, poloha Ostrówek a Wrocław, poloha Ostrów Tumski - Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači, obr. 1d, 2b) alebo sa môžu vyskytnúť aj osamotené línie vlnoviek (obr. 14: 4; napr. Kaldus – Hilczzerówna 1950, 10, obr. 4; Ślusarski 2004, tab. 1: 4).

Podľa pozorovaní bádateľky J. Kaczmarek (1998, 555) sa na polokvapalné pozadie navinula špirálovito v horizontálnych líniách sklenená niť, ktorá bola následne prerušená rydlom. Ak bol remeselník dostatočne skúsený a rýchly, vlákna úplne splynuli a vajíčko bolo hladké, a ak sa trochu oneskoril, stopy rydla zostali viditeľné. Výzdoba sa na už poliatu kraslicu s polevou aplikovala pomocou rúrkovitého nástroja, ktorého nachýlením sa regulovala hrúbka samotného toku (Makarova 1967, 42).

Vo vnútri kraslíc sa nachádza kamienok alebo hlinená guľka, v počte od jedného po niekoľko kusov (Siemianowska 2008, 74; Wrzesińska – Wrzesiński 2000, 107). Pri hľadaní odpovede na spôsob ich umiestnenia vo vnútri, tak aby sa neprilepili o stenu kraslice, sa zdá pravdepodobné, že boli pred vložením obalené napríklad v popole alebo v nejakej organickej hmote, ktorá nezanechala stopy (Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači).

Pôvod a datovanie glazovaných kraslíc

V poľskej odbornej literatúre sa objavujú dve základné koncepcie o pôvode kraslíc. Jedna hovorí o importe výrobkov z Kyjevskej Rusi, druhá počíta s miestnou výrobou. Koncepcia pôvodu stredovekých kraslíc v Kyjevskej Rusi bola v Poľsku predstavená niekoľkými autormi, napr. J. Kostrzewski (1921), Z. Hilczzerówna (1950) a najnovšie

J. Kaczmarek (1998; súhrne *Siemianowska 2008*, 71). K. Ślusarski (2004, 80, 82) na základe početného rozmiestnenia nálezov pripúšťa možnosť, že časť kraslíc mohla byť vyrábaná domácimi remeselníkmi, zvlášť v prípade jednoduchých ornamentov a výrobkov z hnedej i šedohnedej hlíny, avšak exempláre z charakteristickej bielej hlíny a so zložitejším výzdobným ornamentom podľa neho nasvedčujú o importe z Kyjevskej Rusy, pretože z tadiaľ sú známe aj analógie (Kyjev, Stará Rianzaň, Belgorod, Černigov; *Hilczarówna 1950*, 13, 15; 1970, 115–116). Podobne uvažujú aj ďalší bádatelia, ktorí sa tiež prikláňajú k východnému pôvodu špecifických výrobkov a ich produkciu vidia v Kyjevskej Rusi, ale tiež vyslovene nevyklúčujú, že časť výrobkov mohla mať aj miestny pôvod napodobňujúci východné predlohy (porovnaj *Siemianowska 2008*, 71–72; *Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači*).

V minulosti sa predpokladalo, že sa glazované kraslice vyrábali priamo v Poľsku, konkrétne v dielni na lokalite Kruszowice. Bádatelka J. Kaczmarek (1998, 554–557, 559) v podrobnej nielen makroskopickú ale aj chemickú analýzu kraslíc z lokality konštatuje, že kraslice sa do oblasti Kujawy dostali prostredníctvom obchodu s Kyjevskou Rusou a nie sú domácim výrobkom. Rozmanitá technika produkcie črepu a rôznosť hlíny, ako aj typy ornamentov naznačujú, že existovalo niekoľko centier. Ich výrobou sa mohli zaoberať hrnčiar-remeselníci alebo špecializovaní výrobcovia, ktorých dielne sa našli na území Ruska. Nemožno tiež vylúčiť remeselníkov produkujúcich sklenené koráliky s ornamentom analogickým ku keramickým krasliciam (Kaczmarek 1998, 557). Aj autori najnovšej štúdie (*Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači*) pri otázke pôvodu uvedených výrobkov konštatujú, že nie je možné s istotou odpovedať, či išlo o výrobky hrnčiar-ských dielní alebo či bola výroba zviazaná so sklárskou produkciou. Výroba glazovaných kraslíc vyžadovala špecializované vedomosti a poznatky o technológii vysokých teplôt, tak v oblasti keramiky, ako aj pri výrobe skla.

Počiatky domácej sklenej produkcie na Kyjevskej Rusi sa datujú do 2. polovice 10. stor., rozkvet zaznamenala v 11.–12. stor. V tom čase fungovali sklárske dielne v lokalitách Kyjev, Rajky, Horodok, Stará Rianzaň, Kostroma, Novgorod i Stará Ladoga (*Pankiewicz – Siemianowska – Sadowski 2014*, 199, 201). Nálezy kraslíc z Kyjevskej Rusi sú bádatelkou T. I. Makarova (1967, 43) rozdelené do dvoch skupín, ktoré sa líšia predovšetkým v kvalite glazúry pozadia. Prvá skupina zahŕňa kraslice pokryté hnedo-čiernym pozadím, ktoré sa vyznačujú kovovým leskom na najlepších exemplároch. Vyskytujú sa však aj nálezy, ktoré nie sú vypracované s rovnakou starostlivosťou. Ornament nemá rovnakú symetriu a jasnosť, glazúra pozadia má len slabý kovový lesk. Druhá skupina predstavuje kraslice bez kovového lesku na povrchu s hnedou, zelenou a zriedkavo žltou glazúrou pozadia s výzdobou v podobe žltej, zelenkavej a zriedkavo hnedej glazúry. Rozdiel medzi kraslicami odráža významný rozdiel v procese ich výroby. Prvá skupina kraslíc (nálezy z lokalít – podľa početnosti – Novgorod, Rianzaň, Navahrudak, Vshchizh, Belaya Vezha a Vyšhorod) sa vyznačuje olovnato-kremičitým sklom, kým druhá skupina (nálezy z lokalít – podľa početnosti – Kyjev, Lyubech, Gochevo, Brovarky, Mstislavl, Novgorod, Belaya Vezha a Vyšhorod) patrí k olovnato-vápenatým sklám (*Makarova 1967*, 43). Uvedené rozdiely naznačujú, že dielne na výrobu keramických kraslíc na území Kyjevskej Rusi boli v dvoch remeselníckych centrách, z ktorých jedno je spoľahlivo lokalizované v severných regiónoch Ruska (Novgorod) a druhé na juhu (Kyjev). Vzdialenosť uvedených centier naznačuje, že mali obe svoje vlastné trhy a odbytišťa (*Makarova 1967*, 43–46). Výroba kraslíc v Novgorode sa rozvinula v polovici 11. stor. a zanikla v prvej polovici 12. stor. Nálezy z oblasti Kyjeva sú najčastejšie datované do 12.–13. stor. alebo 11.–13. stor. (*Makarova 1967*, 44–45). Zastavenie výroby keramických kraslíc pravdepodobne súviselo s ich špecifickosťou ako objektom symbolického významu. Je možné, že výroba remeselných výrobkov súvisiacich s pohanským presvedčením bola brzdená konsolidáciou kresťanstva (*Makarova 1967*, 45).

Glazované kraslice zo Slovenska sa považujú za importy a doklady obchodných stykov s prostredím situovaným severne a východne od Karpatského oblúku. Na územie Slovenska sa glazované kraslice mohli dostať po diaľkovej ceste vedúcej z Kyjevskej Rusi cez Verecký priesmyk do Uhorska a ďalej na západ, alebo sprostredkované cez Poľsko (*Fusek 2012*, 119–120; 2013, 589). Výlučná lokalizácia nálezov v dvoch hlavných centrách, ležiacich na trase dôležitých obchodných ciest nie je zarážajúca, pretože podobná situácia s výskytom nálezov z lokalít ležiacich na trase alebo v blízkosti obchodných ciest pochádza aj z Poľska (*König a kol. 2014*, 68; *Siemianowska 2008*, 72; *Siemianowska – Pankiewicz – Sadowski, v tlači*; *Ślusarski 2004*, 89–90). A. Ruttkey (2003, 231) kladie do rovnakej skupiny nálezov dokladajúcich kontakt so slovanským severom a východom okrem iného aj krížiky, ktoré poznáme z kostolného cintorína v Trebišove. O importoch z Ruska a o prítomnosti ruských kupcov s cenným nákladom v Karpatskej kotline svedčia colné tarify z konca 12. stor. (*Ruttkey 1979*, 44).

Keramické kraslice zo Slovenska pochádzajú z 11.–12. stor. Nález z kostolného cintorína v Nitre-Dražovciach prislúcha na základe stratigrafie do 11. stor. (Ruttkey 2005a, 104; Ruttkey-Ruttkey-Šalkovský 2002, obr. F33). Kraslice zo sídliskového prostredia sú datované keramickým materiálom prítomným v objektoch, v prípade Bratislavy pomerne presne do 11. stor. (Lesák 1997, 61). G. Fusek (2013, 585, 589) nález bližšie nevyčleňuje, a necháva ho v rozpätí datovania vrcholnostredovekého sídliska na lokalite, do 11.–12. stor. T. König (2014, 68) sa opiera o podobnosť keramiky v nálezovom celku s kraslicou zo Šindolky.

Kraslicu z Nitry-Kyneku nateraz nie je možné bližšie časovo zaradiť. Datovaná je v medziach existencie sídliska v 11.–13. stor., a výskytom tohto typu nálezov v Poľsku aj v 13. stor. K bližšiemu vyčleneniu nám nepomáha ani sprievodný keramický materiál v objekte, ktorý je možné tiež len rámcovo začleniť do 12.–13. stor. Možno pod vplyvom datovania ostatných nálezov zo Slovenska by bolo možné vidieť ich hornú hranicu výskytu skôr v 12. stor., ale to bude možné overiť až po vyhodnotení nálezového celku zo sídliska v Nitry-Kyneku. Nitra bola v tomto období dôležitým administratívno-obchodným centrom, sídlom údelného kniežatstva a biskupstva, ležiaca na diaľkovej dopravnej trase Česká cesta (Fusek 2012, 120; 2013, 589), čo ju jednoznačne predurčovalo k možnostiam dostať sa k tak výnimočným predmetom.

Symbolika a význam kraslíc

Pri hodnotení funkcie a významu keramických glazovaných kraslíc je potrebné vrátiť sa na začiatok – k prvotnej myšlienke, ktorá viedla k ich zhotoveniu. Veľkosťou a tvarom tvarom pripomínajú slepačie vajička, a zdobeným povrchom zasa veľkonočné kraslice, čo vyplýva už z ich názvu. Vo všeobecnosti sa prijíma, že keramické kraslice plnili funkciu analogickú naturálnym vajciam (napr. Eisner 1966, 449; Ślusarski 2004, 93; Smetánka 2003, 19), ktoré boli oddávna spájané s početnými obradmi a rituálmi. Keramické glazované kraslice sa stali ich trvalejšou náhradou. Vajce ukrývajúce prísľub, mystérium a zázrak nového života i nádeje, predstavuje tak závažný významový prvok, že mu ľudia v minulosti pripisovali mnohorakú náplň. Vajce ako symbol bolo prijaté v rôznych kultúrach sveta. Spoločnou myšlienkou, ktorá tieto symboliky spája je predstava, že vajce je *počiatok bytia, začiatok vývoja* (Forstner 1986, 432). Všeobecne je vajce považované za symbol prvotného zárodku, z ktorého neskôr vznikol svet. Zárodok vesmíru a všetkého stvorenia, to značí súhrn všetkých síl na začiatku. Ako symbol celku uzavretého v škrupinke predstavuje stvorenie naplánované už od samého počiatku (Biedermann 2008, 375; Rulišek 2006, heslo vejce). V mýtoch sa stretávame so vznikom sveta z vajca, napr. orfický mýtus, mýty polynézke, japonské, peruánske, indické, fenické, čínske, fínske a slovanské (Biedermann 2008, 375–376; Siemianowska 2008, 76; Václavík 2010, 355). V jazyku egyptských hieroglyfov znak vajička predstavuje potenciál, zárodok pokolenia, tajomstvo života (Cirlot 1971, 94).

Vajcu bola zároveň pripisovaná aj schopnosť poskytnúť zdravie a krásu, takže vajce sa stalo symbolom akejkoľvek spásy a prosperity. Vyplývalo to z myšlienky Čo obsahuje život, musí byť schopné dať život (Forstner 1986, 432). Život driemajúci vo vajci navodzoval predstavu vitálnej energie. Vajce preto hralo podstatnú rolu v liečivých kúzlach a kultoch plodnosti (Biedermann 2008, 376).

Symbolický význam mal nepochybne tvar vajca. S ním sa spájal apotropaizmus nadväzujúci na symboliku magickeho kola ako aj zamknutia, odizolovania sveta dobra od sveta zla. Vajce ako dokonalosť uzavretá v guľatosti koncentrovalo v sebe pozitívnu energiu, ktorá mala očisťovať i chrániť pred zlými vplyvmi z podsvetia a koncentrovať ich vo svojom vnútri (Wawrzyniuk 2004, 144).

Vo všeobecnosti sa kraslice viažu s tradíciou predkresťanských praktík a rituálov (Gediga 2004, 107). Vajce i kraslica podobne ako mesiac boli symbolom dokonalého celku a preto sa zomkli s jarou, časom opätovného obnovenia. Spájali sa s jarnými rituálmi, ako symbol života, vzkriesenia prírody, symbolika prebúdajúceho života, symbol znovuzrodenia i smrti ako znovuzrodenie a reintegrácia cyklicky znovuzrodeného sveta a následne boli prijaté do kresťanských obradov (napr. Bednárík 1943, 90; Gediga 2004, 108; Siemianowska 2008, 76; Wawrzyniuk 2004, 144).

Kresťanstvo v duchu *interpretatio christiana* prijalo vajce ako symbol vzkriesenia, znovuzrodenia, nádeje (Cooper 2013, 60). Vajce obsahujúce tri odlišné časti – škrupinku, bielok, žltok – je symbolom Božej Trojice (Rulišek 2006, heslo vejce). Tvrdý obal vajca – škrupina – sa porovnával so Starým zákonom a bielok s Novým zákonom (Pranda – Prandová 1994, 10). Kresťanstvo prirovnáva Kristovo zmŕtvychvstanie, teda z hrobu vstávajúceho Krista ku liahnucemu sa kurat'u z vajca, biela farba škrupinky symbolizuje čistotu a dokonalosť (Biedermann 2008, 376; Rulišek 2006, heslo vejce). Vajce je tiež symbolom Kristovho narodenia z Panny Márie, a to konkrétne v podobe pštrosieho vajca (obr. 15). Vychádza to z domnienky, že pštros vyhlíbi pre vajce jamku, prikryje pieskom a mláďa sa vyľahne samo (Rulišek 2006, heslo vejce; bližšie pozri Kobielus 2012, 88–89).

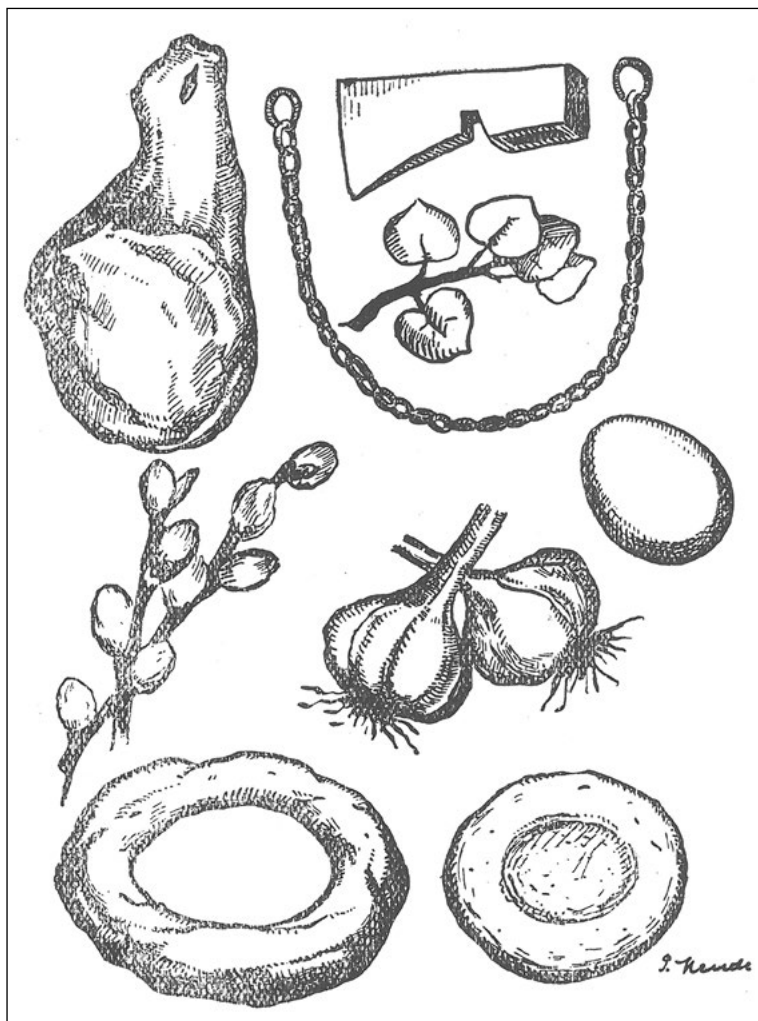

▲ Obr. 15. Pštros, svorník klenby, Chelmno, 1280–1320. Repro: Kobielus 2012, obr. 18.
Fig. 15. Ostrich, keystone of vault, Chelmno, 1280–1320. Reproduction: Kobielus 2012, obr. 18.

Keďže život vzniká z vajca, pripisovala sa mu veľká moc. Spájalo sa s magickou silou, ktorú chcel človek ďalej prenášať dotykom, zjedením a pod. i na iné bytosti alebo predmety. Základným motívom použitia vajec v ľudových obradoch bolo zabezpečiť rast vegetácie, príchod leta, trvalé zdravie a šťastie predmetom, ktorý sa javil ľudu ako prameň života (Václavík 2010, 356).

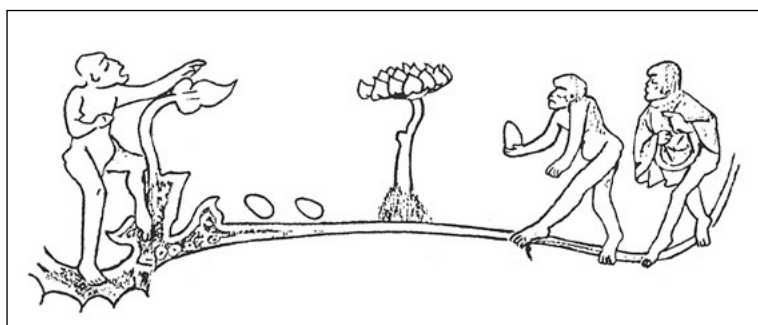
Vajce zohrávalo významnú úlohu v rodinných obradoch, najmä v obradoch zviazaných s narodením a smrťou. Napríklad pri narodení dieťaťa sa vajce viazalo so zvykmi, ktoré mali zachovať jeho život, zabezpečiť zdravie, hladkú tvár a dobrý hlas (Botík – Slavkovský 1995b, 284). Ešte v prvých desaťročiach 20. stor. kladli na viacerých miestach Slovenska na hroby vajčička vo veľkonočnom období (doklady – Hont, Novohrad, Gemer; Botík – Slavkovský 1995a, 273). Uvedený jav súvisí s pradávnyimi spomienkovými slávnosťami na počesť mŕtvych, ktoré sa pôvodne viazali k jarnému obdobiu (Pranda – Prandová 1994, 92). Zaujímavosťou je, že ešte v 70. rokoch 20. stor. sa vajčička dávali na východnom Slovensku dieťaťu do truhly, ak zomrelo vo veľkonočnom období (Pranda – Prandová 1994, 93). Ako symbol plodnosti (pozri tiež Botík – Slavkovský 1995b, 284; Wawrzęniuk 2004, 144) bolo zároveň aj súčasťou svadobných jedál ako aj iných úkonov spojených so svadbou (Pranda – Prandová 1994, 92).

Vajcia sa radili k apotropajne ochranným predmetom, s ktorými spojené zvyky a povery sa používali na ochranu domu, úrody, ľudí ako aj zvierat a na zabezpečenie prosperity (obr. 16; Bednárík 1943, 101; Botík – Slavkovský 1995b, 284; Pranda – Prandová 1994, 89; Wawrzęniuk 2004, 143). V Turci zamurovávali vajce do základov nového domu, aby jeho obyvateľom prinášalo šťastie, zdravie, lásku a dlhý život (Pranda – Prandová 1994, 93). Z obdobia stredoveku poznáme stavebné obetiny v podobe hrnca obsahujúceho vajce (napr. Esztergom-Alsósziget, Székesfehérvár a hrad Šariš; Petényi 2004, 77; Slivka 2004, 17, obr. 3). Zo zvyku vkladania vajec pod základy domov niektorí bádatelia odvodzujú stredoveký zvyk zamiešať surové vajce do malty (Botík – Slavkovský 1995b, 284). Vajce chránilo pred nepriaznivými prírodnými javmi (napr. ochrana domu pred bleskom). V použití pri magických úkonoch v súvislosti s dobytkom mu malo zabezpečiť zdravie, plodnosť a chrániť ho pred zlými silami. Rôzne magické úkony sa vykonávali napr. pri prvom vyháňaní dobytku na pašu, pri prvej orbe (Pranda – Prandová 1994, 91, 93).

▲ Obr. 16. Apotropajne ochranné zvykové predmety úrody, dobytky a jednotlivca. Repro: *Bednárík 1943*, 101, obr. 25.

Fig. 16. Apotropaic protective habitual objects of harvest, cattle and individual. Reproduction: *Bednárík 1943*, 101, obr. 25.

▲ Obr. 17. Hra s vajcami. Flámsky kódex zo 14. stor. Repro: *Petényi 1994*, 85, Fig. XIV. 1.

Fig. 17. Game with eggs. Flemish codex from 14th century. Reproduction: *Petényi 1994*, 85, Fig. XIV. 1.

ktoré má vajce už samo o sebe. Preto sa maľovalo farbami života, predovšetkým na zeleno, červeno a žltu (*Václavík 2010*, 356–357). Tradícia maľovania vajec siaha až do polovice 3. tisícročia pred Kr. Z Asharah v Asýrii pochádzajú škrupinky pštrosích vajec s vyrytými vzormi na povrchu. Zvyk vkladania maľovaných vajec do hrobov poznáme napríklad z antického Grécka a Ríma (*Hilczzerówna 1950*, 16; *Wanwrzeniuk 2004*, 144; pre ďalšie príklady pozri aj *Luczak*

Tesná spojitosť symboliky života vo vajci podmienila aj vznik mnohých magických praktík pri liečení rozličných neduhov a chorôb. Vajcami sa liečil aj dobytok a hydina (*Pranda – Prandová 1994*, 94–95). V niektorých prípadoch sa používali aj v antikoncepcii. Využívali sa aj v ľubostnej mágii (*Botík – Slavkovský 1995b*, 284).

Vajce bolo častým darom a obetinou na uzmiernenie zlých síl alebo na získanie priazne mŕtvych. Na druhej strane sa v negatívnej čiernej mágii mohli použiť na uškodenie a čarovanie (*Bednárík 1943*, 101; *Botík – Slavkovský 1995b*, 284).

Vajce malo svoje miesto aj pri rozlúčke so zimou, symbolicky s Morenou a prinášaním leta, letečka, ktoré symbolizovala zelená ratolesť alebo stromček, prípadne konárik z vrby, slivky... zdobená farebnými stuhami a vajčkami (*Pranda – Prandová 1994*, 88). Vajčka boli súčasťou veľkonočnej šibačky a oblievačky. Mali stabilné miesto v obradných veľkonočných jedlách, ktorých zvyšky sa používali aj na ochranné a liečebné účinky (*Pranda – Prandová 1994*, 93–95).

Vajcia sa však napriek ich bohatému významovému spektru používali pri bežných činnostiach, a mali svoje dôležité využitie v kozmetike alebo v hre. Vajcové hry (*obr. 17*) boli predovšetkým spájané s jarou a veľkonočným obdobím (*Petényi 2004*, 78). Napríklad vajce bolo guľané po lúke a týmto spôsobom sa privolávala jar (*Pranda – Prandová 1994*, 96–97).

Moc bieleho vajca mohla byť zosilnená alebo naopak aj oslabená rôznym spôsobom. Podrobené niektorým z úkonov bolo následne považované za vajce s nadprirodzenou mocou (okrem iného napr. svätením, *Pranda – Prandová 1994*, 93). Maľovanie a kreslenie vajec je v zhode so všeobecným úsilím zvýšiť vlastnosti,

1978, 258). Z hrobov v prostredí lužickej kultúry poznáme zasa keramické hrkálky v tvare vajca, ktoré v niektorých prípadoch mali vyhladený povrch s vypracovaným rytým ornamentom (*Luczak 1978*, 255–256). Z doby rímskej pochádza unikátna dutá dobre vypálená vajcovitá hrkálka (v. 65 mm, priemer 43 mm) s okrúhlym otvorom na jednom konci, zdobená kolkom a ozubeným kolieskom z Dvorov nad Žitavou (2.–3. stor. po Kr.; *Točík 1982*, 286, 440, obr. 154). Podľa historických prameňov vieme, že v Čechách sa so slovom kraslica stretávame už v 14. stor. Z Poľska pochádzajú prvé záznamy o maľovaní vajec z 13. stor. (pri opise zázraku pri hrobe sv. Hedvigny – *Václavík 2010*, 356; *Wawrzyniak 2004*, 144).

Symbolický význam mal nepochybne tvar vajca, farba a ornament, ako aj hlinená guľka či kamienky v ich vnútri, ktoré zvukom vyvolávali ilúziu života (porovnaj *Hilczzerówna 1950*, 16; *Kaczmarek 1998*, 558). Kraslice sú preto zároveň aj hrkálky. Hrkálky sa vo všeobecnosti zaraďujú medzi tzv. idiofóny, teda nástroje, ktoré môžu vydávať jednoduchý zvuk viac-menej samovoľne (*Smetánka 2003*, 11; *Staščíková-Štukovská 1994*, 70). Zvuk idiofónov mal samovoľne permanentne odstrašovať zlé sily pôsobiace nepriaznivo na zdravie a ohrozujúce život, inak povedané ich zvuk mal byť zvukom ochranným (*Smetánka 2003*, 14, 16). Pre interpretáciu kraslíc je určite dôležitý charakter zvuku, ktorí sú schopné produkovať. Ide o zvuk, ktorý je na okraji rozsahu počuteľnosti ľudského ucha a dokonca sú u nich časté ultrazvukové frekvencie (*Siemanowska – Gruszczyńska-Ziółkowska 2017*). Uvedené môže tiež podporiť symbolický význam zvuku kraslíc.

Vo všeobecnosti sa prijíma, že glazované kraslice mali obradovo-kultovo-magickú funkciu a boli spojené s kultom mŕtvych. Pri interpretácii ich významu sa zohľadňuje nálezové prostredie, v ktorom sa keramické kraslice našli (porovnaj *Wrzesińska – Wrzesiński 2000*, 110). Rozlišuje sa ich význam v hrobe na pohrebisku a na druhej strane na sídlisku alebo hradisku. Už dnes sa čoraz častejšie, ak nie všeobecne upúšťa od interpretácie glazovaných kraslíc vkladných do hrobov ako hračiek alebo zábaviek, ako by sa to mohlo na prvý dojem zdať. Interpretáciu kraslíc ako detských zábaviek vylučuje ich prítomnosť okrem detských aj v hroboch dospelých. Do hrobov sa dostali za odlišným účelom. (*Miśkiewicz 2010*, 225, 227, obr. 118; *Ślusarski 2004*, 92; *Wrzesińska – Wrzesiński 2000*, 110). Ergonomické ako aj ďalšie vlastnosti keramických hrkálok (sú chladné, ťažké, krehké a pod.), len slabo počuteľný zvuk a možnosť poškodenia sú aj vzhľadom na vzácnosť predmetu získaného dovozom nekompatibilné s ich reálnou funkciou ako detských hrkálok, t. j. že by v rukách nemluvniat a malých detí slúžili na utíšenie plaču (*Kaczmarek 1998*, 558; *Siemanowska 2008*, 74–75; *Ślusarski 2004*, 92). Väčšina bádateľov preto vidí význam použitia kraslíc v magických obradoch a rituáloch. Vajce alebo jeho hlinená imitácia, so spiacou silou a mágiou ukrytou vo vnútri, chráni pokoj mŕtveho, a zároveň odstrašuje zlé sily, rovnako ako zabraňuje návratu zosnulého do sveta živých (*Miśkiewicz 2010*, 225; *Siemanowska 2008*, 77). Vajce v hrobe tiež symbolizuje vieru v vzkriesenie života, víťazstvo večného života nad smrťou (*Siemanowska 2008*, 77; *Wrzesińska – Wrzesiński 2000*, 110). V spletnosti možných interpretácií vidí Z. Smetánka (2003, 23) ako najviac prijateľnú možnosť interpretácie funkcie vajca v hrobe ako „posílení, předání nebo zachování životní síly“. Zo Slovenska pochádza keramická kraslica z hrobu len z jednej lokality (Nitra-Dražovce), kde sa interpretuje na základe umiestnenia vo vzťahu k pozostatkom (na hrudi) ako prívesok – hrkálka (*Ruttikay 2005a*, 104). Vajce v hrobách sa objavuje na včasnostredovekých pohrebiskách. Pri analýze pohrebných zvykov na pohrebiskách z 9. a 10. stor. sa podarilo M. Hanuliakovi (2004, 194) zozbierať nálezy vajec z hydiny z 24 hrobov na 13 nekropolách, vo väčšine prípadov pochádzali z jedného, nanajvýš dvoch hrobov s prílohou vajca. Išlo o výnimočnú súčasť pohrebných zvykov. Vo veľkej časti prípadov boli ukladané do hrobov detských jedincov (44,7 %), o niečo menej dospelým mužom (33,3 %) a dospelým ženám (22%; porovnaj napr. s analýzou nálezov vajec na pohrebisku z 10. a 11. stor. v Alba Iulii; *Dragotă 2016*, 7–15). Zvyk vkladania samotných vajec do hrobov sa od vrcholného stredoveku v archeologickom materiáli už takmer neobjavuje. Výnimočne sa s ním môžeme stretnúť v mladšom období, čoho dokladom je hrob cisterciánskeho opáta Jozefa Loki, ktorý zomrel v roku 1762 v Poľsku a do hrobu mu bolo okrem dreveného ruženca vložené aj vajce (*Wrzesińska – Wrzesiński 2000*, 110, poznámka 2).

Druhou skupinou nálezov, ktorých rozdielne nálezové prostredie, môže vykazovať iné funkcie vyplývajúce z odlišných zvykov, sú vajcia a ich keramické imitácie zo sídlisk. Pri interpretácii nálezov z tohto prostredia (sídliská a hradiská) sa ponúka viacero možností. Uvažuje sa o ich použití pri liečení a v spojení s liečebnými zákrokmi. Zapudzovali sa nimi zlé bytosti a sú dokladom prežívania pohanských povier v ľudovej mágií (*Bláha 1980*, 308; *Snášil*

1975, 313). Spájané sú so základovými obetami, ale aj so zvykmi uzavretia manželstva alebo aj s ceremóniou krstu. Nevesta rozbila vajce, ktoré bolo symbolom plodnosti, a ktorému sa zároveň pripisovala magická moc. Zmienky hovoria o praktizovaní rituálneho lámania a konzumácii vajec po návrate z krstu. Ešte v 15. stor. bol zvyk darovať vajíčko počas Veľkej noci spojený s pohanskými obradmi a bol zakázaný na jednej z diecéznych synod v Poznani (bližšie *Wrzesińska – Wrzesiński 2000*, 110).

Záver

Keramická kraslica z Nitry-Kyneku patrí na Slovensku k osobitým nálezom. Svojím vyhotovením sa zaraďuje do charakteristického rámca vrcholnostredovekých glazovaných kraslíc tak u nás, ako aj v okolitých krajinách. Odlišuje sa len v maličkostiach. V detailoch nesie stopy menších defektov, ktoré boli azda spôsobené nevytrénovanou rukou zhotoviteľa. Datovanie kraslice z Nitry-Kyneku nateraz zostáva v rovine chronologického vymedzenia preskúmaného sídliska (11.–13. stor.), i keď keramické zlomky v zásype objektu 15 by mohli tento rámec zúžiť na 12.–13. stor. Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že okrem dôležitosti nálezu ako dokladu obchodu a kontaktov, je jeho objav významný aj z hľadiska príležitosti nahliadnúť do duchovného sveta ľudí vrcholného stredoveku. Vajce, ktoré keramická kraslica predstavuje, v sebe nesie bohatú symboliku. Zohrávalo významnú rolu v obradovosti nielen v stredoveku, ale naprieč celou históriou.

Príbližením nálezov keramických kraslíc sa otvorilo viacero okruhov otázok. Prvý okruh sa týka technológii výroby, a to hlavne spôsobu modelovania samotného vajca a nanášania povrchovej glazúry. Malý počet nálezov zo Slovenska ako aj celistvosť kraslice z Nitry-Kyneku a absencia experimentálnych pokusov neumožňujú sa nateraz bližšie venovať technologickým postupom výroby a vedú skôr k orientovaniu sa na výsledky zahraničných odborných štúdií. Ďalší okruh súvisí s doterajšou absenciou chemických analýz, ktorá nedáva priestor na porovnanie výsledkov už s postupne realizovanými analýzami v susednom Poľsku. Z toho vyplýva, že ďalším krokom analýzy zdobených keramických kraslíc zo Slovenska by mali byť špecializované prírodovedné rozbor, ktoré by pomohli vnieť viac svetla do otázky ich pôvodu. Všeobecná konštatácia o predmetoch ako o importoch z Kyjevskej Rusi by mohla byť ďalej špecifikovaná. Určite jednou zo zásadných bude odpoveď na otázku, či nálezy zo Slovenska, resp. skôr z oblasti Nitry a najbližšieho okolia, vykazujú podobnosť v keramickej hmote a v chemickom obsahu povrchovej a výzdobnej glazúry. Posledný okruh otázok súvisí s funkciou a významom kraslíc, či už vo všeobecnej rovine, alebo priamo v sídliskovom prostredí. Priaznivá nálezová situácia z Nitry-Kyneku, kde sa okrem opísanej kraslice zistili aj dva hrnce obsahujúce škrupiny vajec naznačujú, že vajce ako také zohrávalo významnú zložku miestnych obradov a rituálov, a reflektujú prežívanie predkresťanskej významovosti v už kresťanskom svete, resp. ich uplatňovanie v ľudovej obradovosti, aj keď možno s posunutým významom.

Poznámky: Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 02/0175/16 a 2/0143/18. Príspevok bol prijatý redakciou 12. 9. 2018.

PodĎakovanie

Autorka ďakuje kolegyni A. Pankiewicz z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego (Wrocław, Poľsko) za poskytnutie príspevku, ktorý je momentálne v tlači a kolegyni I. Vlkolinskej z Archeologického ústavu SAV v Nitre za pomoc pri zhromažďovaní literatúry a datovaní keramických nálezov. Veľké poďakovanie patrí tiež kolegovi B. Balžanovi z Archeologického ústavu SAV v Nitre, ktorý sa podieľal na výskume v roku 2017, a je samotným objaviteľom glazovanej kraslice v objekte 15.

Bibliografia

- Bednárík, R. 1943:* Duchovná kultúra slovenského ľudu. In: Novák, E. (zost.): Slovenská vlastiveda II. Bratislava, 7–121.
- Biedermann, H. 2008:* Lexikon symbolů. München (pôvodné vydanie v roku 1989).
- Bieńkowska, A. – Dzik, M. – Piasecka, K. 2013:* Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej 1. Białystok.
- Bláha, J. 1980:* Otázka kontinuity slovanského osídlení Olomouckého kopce a několik poznámek k hmotné kultuře olomouckých Slovanů. Vlastivědný věstník moravský 32, 301–311.
- Bláha, J. 1998:* Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce. Archaeologia historica 23, 133–159.
- Bláha, J. 2002:* Několik archeologických příspěvků k poznání pohanské i křesťanské religiozity v raně středověké Olomouci. In: Buško, C. – Klápště, J. – Leciejewicz, L. – Moździoch, S. (red.): Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej, Wrocław-Praha, 215–226.
- Botík, J. – Slavkovský, P. 1995a:* Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. Bratislava.
- Botík, J. – Slavkovský, P. 1995b:* Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Bratislava.
- Bukowska, J. 1958:* Pisanki polskie z X-XIII wieku. Polska Sztuka Ludowa 12, 45–49.
- Buško, C. – Niezgoda, J. – Szmoniewski, B. S. 2005:* Changes in the development of Krakow's „Gródek“ in the light of excavations at 7 Świętego Krzyża. Sprawozdania Archeologiczne 57, 585–595.
- Cirlot, J. E. 1971:* A dictionary of symbols. London (2. vyd.).
- Cooper, J. C. 2013:* An illustrated encyclopaedia of traditional symbols. London.
- Dragotă, A. 2016:* Egg offering in the cemetery from Izvorul Împăratului, Alba Iulia (10th–11th centuries). In: Țiplic, I. M. – Crîngaci Țiplic, M. (eds.): Archaeology, Architecture and Informatics. ArhIn I. Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications. Sibiu, 7–15.
- Dzik, M. 2014:* Pozostałe zabytki ruchome. In: Karwowska, H. (red.): Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej 2. Białystok, 205–213.
- Eisner, J. 1958:* Die bunten slawischen Toneier. In: Epitymbion Roman Haken. Pragae, 76–80.
- Eisner, J. 1966:* Rukověť slovanské archeologie. Praha.
- Forstner, D. 1986:* Die Welt der christlichen symbole. Innsbruck-Wien (5. vyd.).
- Furmáněk, V. – Ruttkay, A. – Šiška, S. 1991:* Dejiny dávneho Slovenska. Bratislava.
- Fusek, G. 2012:* Keramické importy na vrcholnostredovekom sídlisku v Nitre-Šindolke. Acta Historica Neosoliensia 15, 116–123.
- Fusek, G. 2013:* Keramické glazované kraslice zo Slovenska. In: Kolenda, J. – Mierzwiński, A. – Moździoch, S. – Żygadlo, L. (red.): Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga Jubileuszowa dedykowana Pro-

- fesorowi Bogusławowi Geldidze w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolewów i uczniów. Wrocław, 585–590.
- Gediga, B. 2004:* Relikty kultury symbolicznej mieszkańców wczesnośredniowiecznego grodu na Ostrówku w Opolu. In: Fusek, G. (red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, 101–110.
- Hanuliak, M. 2004:* Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- Hilczzerówna, Z. 1950:* Przyczynki do handlu Polski z Rusią Kijowską. *Przegląd Archeologiczny*, t. 9, 8–23.
- Hilczzerówna, Z. 1970:* Pisanki. In: Labuda, G. – Stieber, Z. (red.): Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 4. Wrocław–Warszawa–Kraków, 115–116.
- Horváthová, E. 1986:* Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava.
- Kaczmarek, J. 1998:* Wczesnośredniowieczne przedmioty szklane związane z magią z Kruszwicy. In: Kóčka-Krenz, H. – Łosiński, W. (eds.): Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum. Poznań, 549–560.
- Kaván, J. 1957:* Kamenné přesleny v českých zemích. *Archeologické rozhledy* 9, 629–632, 649–652.
- Kobielus, S. 2012:* Defensorium czyli średniowieczny traktat o „Obronie nienaruszonego i trwałego dziewictwa najczystszej Rodzicielki Maryi“. Poznań.
- König, T. a kol. 2014:* Nitra-Mlyny. Stredoveké osídlenie lokality. Bratislava.
- Lesák, B. 1997:* Sídľiskové objekty z konca 9. až z 11. storočia na Hlavnom námestí v Bratislave. Zborník Slovenského národného múzea 91. *Archeológia* 7, Zborník Slovenského národného múzea 91, 51–66.
- Lesák, B. 2012:* Osídlenie bratislavského podhradia od 11. do prvej polovice 13. storočia. In: Šedivý, J. – Štefanovičová, T. (eds.): Dejiny Bratislavy I. Brezalauspurc – na križovatke kultúr. Bratislava, 397–413.
- Łuczak, E. 1978:* Prapisanki. *Z otchłani wieków* 44, 255–259.
- Łukaszuk A. 2014:* Słowiańskie gliniane pisanki i grzechotki. Zabawki czy przedmioty związane z magią? Dostępne: <https://history-kon.pl/artykuly/slowianskie-gliniane-pisanki-i-grzechotki-zabawki-czy-przedmioty-zwiazane-z-magia> (navštívené 11. 07. 2018).
- Majtán, M. 1994:* Historický slovník slovenského jazyka III. O-P (pochytka). Bratislava.
- Makarova, T. I. 1967:* Polivnaja posuda. Iz istoriji keramičeskogo importa i proizvodstva Drevnej Rusi. *Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov*. Vypusk E1-38. Moskva.
- Miśkiewicz, M. 2010:* Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu. Warszawa.
- Pankiewicz, A. – Siemianowska, S. – Sadowski, K. 2014:* Wczesnośredniowieczne naczynia szklane pochodzenia wschodniego z Wrocławia-Ostrowa tumskiego i Opoli-Ostrówka. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 56, 191–206.
- Pankiewicz, A. – Siemianowska, S. – Sadowski, K. 2017:* Wczesnośredniowieczna biżuteria szklana z głównych ośrodków grodowych Śląska (Wrocław, Opole, Niemcza). Wrocław.
- Petényi, S. 1994:* Games and Toys in medieval early modern Hungary. Krems.

- Pranda, A. – Prandová, E. 1994:* Slovenské kraslice. Martin.
- Rulišek, H. 2006:* Slovník křesťanské ikonografie. Postavy, atributy, symboly. Praha.
- Ruttkay, A. 1979:* Stredoveké umelecké remeslo. Bratislava.
- Ruttkay, A. – Ruttkay, M. – Šalkovský, P. (eds.) 2002:* Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra, 179–188.
- Ruttkay, A. T. 2003:* Poznámky k etnickým a kultúrnym vzťahom na území Slovenska pred 13. storočím. *Archaeologia historica* 28, 223–234.
- Ruttkay, A. T. 2005a:* Archeologický výskum kostola sv. Michala v Dražovciach a na jeho okolí. In: Ruttkay, M. (ed.): Dávne dejiny Nítry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov. Nitra, 99–108.
- Ruttkay, A. T. 2005b:* A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról. In: Ritoók, A. – Simonyi, E. (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Budapest, 31–57.
- Sándor, I. 1957:* Östereier in Ungarn. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 53, 175–179.
- Siemanowska, E. 2008:* Wczesnośredniowieczne grzechotki i pisanki w strefie przebiegu szlaku lądowego z Rusi na Pomorze. In: Kucypery, P. - Wadyła, S. (red.): *Kultura materialna średniowiecza w Polsce*. Toruń, 67–84.
- Siemanowska, E. – Gruszczyńska-Ziółkowska, A. 2017:* Dwugłos w sprawie grzechotek. Dostępne: <http://meakultura.pl/edukatornia/dwuglos-w-sprawie-grzechotek-1833> (navštívené 11. 07. 2018).
- Siemianowska, S. – Pankiewicz, A. – Sadowski, K. (v tlači):* W kwestii techniki wykonania i szklwienia wczesnośredniowiecznych pisanek-grzechotek ze Śląska. *Silesia Antiqua*, v tlači.
- Slivka, M. 2004:* Hranice v mentálnom chápaní stredovekého človeka. *Archaeologia Historica* 29, 9–36.
- Ślusarski, K. W. 2004:* Wczesnośredniowieczne pisanki i grzechotki gliniane z ziem polskich. Próba typologii. In: Kobyliński, Z. (red.): *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*. Warszawa, 79–110.
- Smetánka, Z. 2003:* Archeologické etudy. Osmnásť kapitol o poznávaní stredoveku. Praha.
- Snášil, R. 1970:* Průzkum zaniklých středověkých sídlišť na jihovýchodní Moravě v 1. 1964–1968. *Archeologické rozhledy* XXII, 339–344.
- Snášil, R. 1972:* Vorläufige Ergebnisse der 6. Grabungssaison in Zábřacany (Bez. Uherské Hradiště, Kataster Polešovice). *Přehled výzkumu*, 97–98.
- Snášil, R. 1975:* Archeologie a vesnická sídliště 10.–13. století na Moravě. *Archeologické rozhledy* 27, 305–317.
- Sochán, P. B. 1887:* Veľkonočné maľované vajička. *Slovenské pohľady* 6, 142–143.
- Staščíková-Štukovská, D. 1994:* Nichtmetallene Idiophone in der Urzeit und im Frühmittelalter in Mitteleuropa. *Sons originaux – Préhistoire de la musique. Actes du Colloque de Musicologie, Liège, 11-13 Décembre 1992, Études et Recherches Archéologiques des l'Université de Liège* 61, Liège, 67–76.
- Tejral, J. 1964:* Sídliště ze střední a mladší doby hradištní na katastru obce Lužice u Hodonína. *Přehled výzkumů* 1963, 61–62.

- Točík, A. 1982:* Prieskum archeologických lokalít na juhozápadnom Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku, 282–293.
- Václavík, A. 2010:* Výroční obyčej a lidové umění. Luhačovice.
- Vachút, P. – Hladík, M. 2010:* Nálezy raně středověkých keramických chraštítek ve tvaru vejce z Moravy. In: Ungermaň, Š. – Přichystalová, R. (eds.): Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám. Praha, 203–210.
- Wawrzęniuk, J. 2004:* Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnośredniowiecznym. In: Dzieduszycki, W. – Wrzesiński, J. (eds.): Dusza maluczka, a strata ogromna. Funeralia Lednickie, Spotkanie 6, Poznań, 143–154.
- Wieczorek, A.– Hinż, H.-M. (Hrsg.) 2000:* Europas Mitte um 1000. Katalog. Stuttgart.
- Wrzesińska, A. – Wrzesiński, J. 2000:* Wczesnośredniowieczna gliniana pisanka – grzechotka z cmentarzyska w Dziekanowicach. Archaeologia Historica Polona 8, 107–114.
- Wyrwińska, E. 1995:* Wczesnośredniowieczna osada odkryta na wielokulturowym stanowisku nr 6 w Grotnikach, gm. Włoszakowice, woj. leszczyńskie. Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 3, Poznań, 139–152.
- Yotov, V. 2016:* The Landscape Change at Lower Danube in the Middle Ages. The Varna Example (late 9th–beginning of 12th centuries). In: Ťiplic, I. M. – Cringaci Ťiplic, M. (eds.): Archaeology, Architecture and Informatics. ArhIn I. Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications. Sibiu, 17–25.

Summary

Findings of ceramic Easter eggs with polychrome glaze are rare in the Slovakia. Ceramic Easter egg, which is subject of this study, was found at the site Nitra-Kyneč, in the former equestrian complex at the street Pri kaštieli. During development-led excavation was investigated part of settlement from the High Middle Ages (11th to 13th century). Whole egg (height 44 mm, diameter 30.9 mm, weight 39.62 g) with the opening on the lower wider part (diameter 5.2 mm) was found in feature 15. Innumerable ceramic material, daub and animal bones were also obtained from its fill. Linear ornament from more plastic (light green-) yellow glaze placed to the five horizontal lines is melted to the dark brown glaze base cover. Linear ornament was dismantled in the vertical direction by which characteristic decorative motive was created. Ceramic Easter egg is hollow and inside were placed several stones or clay spheres which create sounds when moving. It is the rattle at the same time which is classified among idiophones.

Except for this described finding we know other four exemplars from Slovakia. In one case it is grave finding from the church cemetery (Nitra-Dražovce, location Kostol sv. Michala), others were found in settlement features (Nitra, location Mlyny, Nitra-Zobor, location Šindolka and Bratislava, location Hlavné námestie). The greatest distribution of ceramic Easter eggs at the territory of central and eastern Europe is in the southern part of former Kievan Rus (today Ukraine and Russia) and in Poland.

Most of observed Easter eggs were made of clay. Imitations of eggs made of stone or exceptionally from other material for example bone occur occasionally. They are as big as chicken or duck eggs. Their outer surface is usually covered by non-transparent dark brown, black or dark green glaze. Decorative elements are made by glass threads of different colour (mostly yellow). Decoration is spread in the form of horizontal lines. As a result of their vertical cut by sharp object in different direction characteristic motive, in literature signed as bracket, was created. As a result of movement of this sharp object in one direction motive in the shape of fish scales or semilinear motive was formed. Either one or more stone or clay spheres are inside the ceramic Easter eggs.

In general it is assumed that glazed ceramic Easter eggs have had the same function as eggs, whereby they became their long lasting substitution. Egg was since long ago connected with numerous ceremonies and rituals. They were predominantly associated with spring rituals, as a symbol of life, resurrection of nature, symbol of rebirth and death as a cyclical repeating circulation of nature and consequently they were adopted into Christian ceremonies. Christianity in spirit of *interpretatio christiana* accepted egg as a symbol of resurrection, rebirth and hope. Ceramic Easter egg from Nitra-Kynek together with other findings of egg shells in pots proves still alive practising of pre-Christian ceremonies and rituals at the locality.

The glazed ceramic Easter eggs from Slovakia are considered to be imports and proofs of trade contacts with milieu situated north and east from the Carpathians. They could have come here on long distance road from Kievan Rus or vicariously through Poland. Exclusive localisation of findings in the two main centres, situated on the path of important trade roads, corresponds with situation in Poland. Ceramic Easter eggs from Slovakia are dated approximately to 11th to 12th century. Ceramic Easter egg from Nitra-Kynek it is possible to date only according to existence of settlement, i.e. to 11th to 13th century. The feature 15 couldn't have been dated more precisely not even by ceramic material (approximately 12th to 13th century).

DER MITTELALTERLICHE FINGERRING DES IOHANNES MAGISTER AUS PÁRKÁNY/ŠTÚROVO

Péter Prohászka*

**Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra, prohaszka@freemail.hu*

Abstract: The medieval ring of Iohannes Magister from Párkány/Štúrovo. The article deals with a medieval inscribed silver ring which was found in 1894 in Párkány (today: Štúrovo). The ring was sent by the local silversmith *József Pauncz* in the Hungarian National Museum, but the keeper of the Collection of Antiquities, *József Hampel*, did not want to pay 6 ft for the ring. On the copy of his answer letter is a drawing and a short description of the ring. In the ring head were engraved a bird decoration and the letters „+S MRI IOHIS”. According to the bird decoration and the inscription the ring belongs to the pieces of the 13th century. The autor gives an evaluation on it in the study.

Keywords: Ring, Medieval finds, South Slovakia, Hungarian National Museum, archival records

Einführung

Unter den mittelalterlichen Inschriften bekamen überwiegend die Steindenkmäler (Grabsteine, Bauinschriften usw.) eine herausragende Rolle. Die kleinen Gegenstände mit Inschriften, wie Gebrauchsgegenstände, Schmuckstücke, usw. erhielten im Laufe des 20. Jahrhunderts aber immer mehr Beachtung von der Forschung, als ihre Sammlung, Ordnung und Veröffentlichung begannen. Die Veröffentlichung des mittelalterlichen Inschriftenmaterials in der Slowakei wurde durch M. Slivka im Rahmen eines Forschungsprojekts vorangetrieben, wobei alle in der Literatur behandelten und in den Museumssammlungen befindlichen Stücke erfasst wurden (*Slivka 2017*). Archäologische Gegenstände bzw. Angaben über in der Slowakei gemachte Funde können sich aber auch in ausländischen Sammlungen befinden und, wie das hier dargelegte Beispiel zeigt, die Mittelalterforschung bereichern.

Ein mittelalterlicher Siegelring aus Stúrovo

In die Münz- und Antikensammlung des Ungarischen Nationalmuseums gelangten in hoher Zahl Funde aus dem ehemaligen Gebiet des Königreichs Ungarn. Durch Schenkungen und Käufe wurde die Sammlung um Funde von der Steinzeit bis zur späten Neuzeit bereichert. Es gab aber auch solche Objekte, die wegen des Kaufs ins Museum gesendet wurden, welche das Museum jedoch am Ende aus verschiedenen Gründen nicht erwarb. Zum Glück zeichneten die Mitarbeiter der Sammlung diese Stücke ab oder ließen sie sogar photographieren. Gleiches passierte im Fall des Ringes von Stúrovo, der vom Párkányer Silberschmied *József Pauncz* am 28. Mai 1894 der Münz- und Antikensammlung des Ungarischen Nationalmuseums zum Kauf angeboten wurde. *József Hampel* antwortete am 28. Mai 1894 auf sein Angebot wie folgt (Archiv des Ungarischen Nationalmuseums, Akten des Münz- und Antikenkabinetts 205/1894): „E soraink kíséretében visszaküldjök a János mesterféle ezüstgyűrűt, melynek talán helyi szempontból lehet több értéke mint amennyit mi neki tulajdonítunk, de mi nem adhatunk az ajánlottnál magasabb árt, mert korlátolt eszközeink azt nem engedik. Az ajánlott 6. frtnyi árt ezután is fönntartjuk és bármikor kívánna, megadnánk.” (In Begleitung unserer Zeilen senden wir den Silberring des János Meister zurück, der aus der lokalen Sicht mehr Wert haben dürfte, als wir ihm beimessen, aber wir können nicht mehr als den angebotenen Preis geben, weil unsere begrenzten Mittel es nicht ermöglichen. Das Angebot von 6 Frt. erhalten wir aufrecht, und wenn Sie das irgendwann wünschen, werden wir das bezahlen.). Weil Pauncz mit dem Betrag nicht zufrieden war, erfolgte der Ankauf nicht.

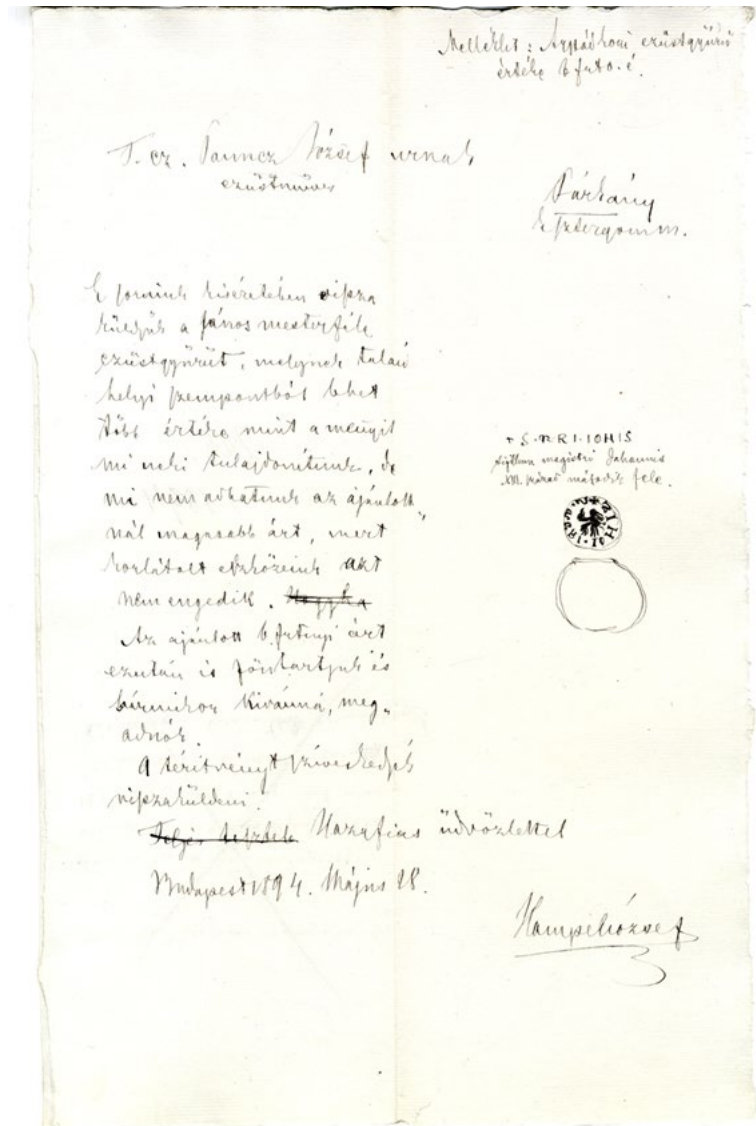
Zum Glück beschrieb Hampel neben der Zeichnung des Ringes auch die Inschrift auf der Platte im Konzept des Antwortbriefes: „+S MRI IOHIS sigillum magistri Johannis XIII. század második fele” (+S MRI IOHIS sigillum magistri Johannis Zweite Hälfte des XIII. Jahrhunderts). (Abb. 1).

Der Fingerring

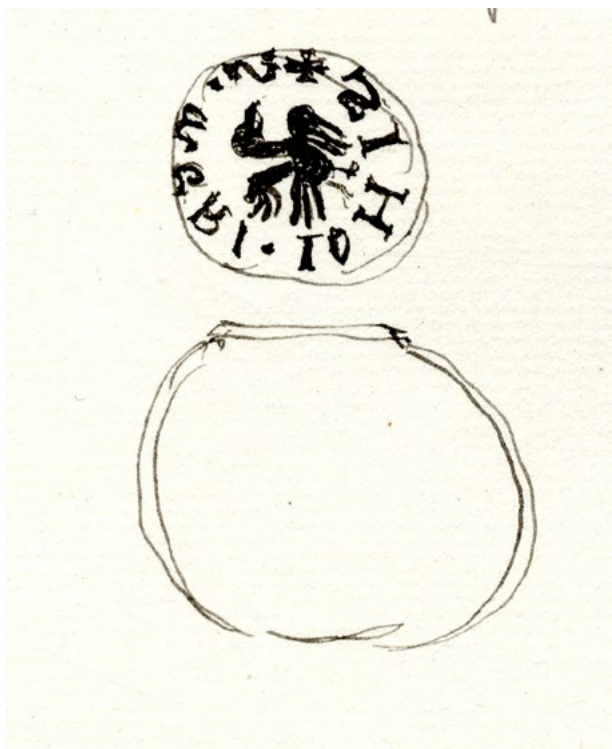
Aufgrund der Hampelschen Zeichnung können wir den Fingerring wie folgt beschreiben (Abb. 2): An dem ovalen Fingerring ist eine runde Silberplatte angelötet. Dm. des Ringes: 2,5 x 1,7 cm. In der Mitte der Platte ist ein Vogel nach rechts mit ausgestreckten Flügeln zu sehen. Um den Vogel läuft folgende Inschrift links herum: +S MRI IOHIS. Dm. der Platte: 1,5 x 1,3 cm.

Der Fingerring von Štúrovo und seine Parallelen

Wie Hampel schon erwähnte, stammt der Fingerring aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In dieser Epoche wächst die Zahl der Fingerringe mit verschiedenen Inschriften und Abbildungen im archäologischen Fundmaterial sprunghaft an, was hauptsächlich mit der Verbreitung der privaten Schriftlichkeit erklärbar ist (Kumorovitz 1936, 45, 50–54). Siegelringe mit Inschriften wurden seit der Antike im Mediterraneo kontinuierlich genutzt. Sie erscheinen ab dem 11. Jahrhundert wieder im Karpatenbecken, jedoch wurden sie am Anfang von den kirchlichen und weltlichen Würdenträgern verwendet (Kumorovitz 1936, 54; Hlatky 1938, 19–23). Am Anfang des 13. Jahrhunderts ist eine Veränderung zu beobachten, und damit erscheinen die Siegelringe mit Inschriften in höherer Zahl im Fundmaterial (Parádi 1975; Lovag 1980). Für sie sind die in der Mitte der Platte befindliche, aus einem engen Motivkreis schöpfende gekerbte Verzierung sowie eine umlaufende Inschrift charakteristisch (Hlatky 1938, 39–50). Zu diesen Motiven gehören die Doppelkreuze, Lilien, Vögel und Agnus Dei-Darstellungen (Hlatky 1938, 39–50; Lovag 1980, 221–235). Solche Fingerringe kommen nicht nur als Streufunde, sondern wie die Stücke aus dem Gräberfeld von Krásno zeigen, auch als Grabbeigaben zum Vorschein. So befanden sich in den Gräbern 61 (Krupica 1978, 301, Tab. XVIII, 25), 820 (Krupica 1978, 320, Tab. XXXVII, 4) sowie 875 (Krupica 1978, 301, Tab. XXXVII, 23) Ringe mit Doppelkreuzverzierung, Lilien verzierten die Fingerringe in den Gräbern 1216 (Krupica 1978, 323, Tab. XL, 18) und 625. Die letzte Bestattung wird durch eine böhmische Münze von Ottokar und Albert in das zweite Drittel des 13. Jahrhunderts datiert (Krupica 1978, 316, Tab. XXXIII, 11). Ihre publizierten Abbildungen ermöglichen jedoch keine Auflösung und Lesung der In-

▲ Abb. 1. Konzept des Antwortbriefes von Joseph Hampel (Ungarisches Nationalmuseum Akten des Münz- und Antikenkabinettes 205/1894).

▲ **Abb. 2.** Zeichnung des Ringes (Ungarisches Nationalmuseum Akten des Münz- und Antikenkabinettes 205/1894).

mit von Krappen gehaltener Steineinlage verziert ebenfalls ein Agnus Dei, aber ohne Kreuz. Seine Inschrift ist AGN. DEI (Lovag 1980, 226, 227, Abb. 3, 6.). Ebenfalls eine Agnus Dei-Darstellung aber mit den Buchstaben S.A.M.S.O.I.S, verziert einen Fingerring in der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums (Lovag 1980, 228, 227, Abb. 3, 7.). Die Fingerringe im 13. Jahrhundert wurden am häufigsten mit dem Doppelkreuz verziert, und wie die Stücke aus Krásno zeigen, besitzen die meisten auch eine Inschrift (Lovag 1980, 228.). Ein Fingerring mit Doppelkreuz, jedoch mit unlesbarer Inschrift, befand sich im Schatzfund von Esztergom-Kőlláb (Lovag 1980, 228, 227, Abb. 3, 8.). Auf einem Goldring der ehemaligen Jankovich-Sammlung steht die Rundschrift +ANVLVS.PAVLI um ein Doppelkreuz (Lovag 1980, 228, 227, Abb. 3, 10.). Diese trägt wie der gleich verzierte Silberring von unbekanntem Fundort und mit der Rundschrift S.VALENTINI.M., d. h. S(igillum) VALENTINI M(agistri), (Lovag 1980, 228, 227, Abb. 3, 11.) den Namen seines Trägers. In diese Reihe gehört auch der Silberring aus Párkány/Štúrovo, der einem Magister namens Iohannes im 13. Jahrhundert gehörte. Er als Magister hatte an einer Universität studiert und war wahrscheinlich ein Kleriker (Kumorovitz 1936, 53). Jedoch wurden auch zahlreiche weltliche Personen als Magister bezeichnet. Die Magistri besaßen wichtige Positionen sowohl in kirchlichen, als auch in den weltlichen Institutionen im Königreich Ungarn (Kumorovitz 1936, 53–54). Iohannes gehörte zu diesen Personen, aber über ihn stehen uns, abgesehen vom Fingerring, keine weiteren Angaben zur Verfügung.

Anmerkung

Die Fertigstellung dieses Beitrags ermöglichte das SASPRO Programm der Slowakischen Akademie der Wissenschaften und der Europäischen Union (0104/01/03). Ich möchte Prof. Dr. Hubert Emmerig (Wien) für die muttersprachliche Korrektur des vorliegenden Textes bedanken.

schriften (Krupica 1978; Gogová 2013). Mit den árpádenzeitlichen Siegelringen und ihrer Rolle beschäftigte sich Zs. Lovag ausführlich in ihrem Beitrag (Lovag 1980). Ein eigenartiges Phänomen ist, dass zahlreiche Fingerringe mit unverständlichen Pseudo-Inschriften vorkommen (Zajic 2014; Lovag 1980, 228–230). Dahinter steht höchstwahrscheinlich, dass die Fingerringe in Mode gekommen sind und immer mehr Menschen solche Ringe für sich verfertigen ließen. Weil die Gold- bzw. Silberschmiede meistens nicht schreiben bzw. lesen konnten, wurden die verschiedenen Buchstaben entweder systemlos oder nacheinander wiederholt eingraviert. Die Siegelringe mit lesbaren und verständlichen Inschriften ergeben eine kleinere Gruppe.

Von den árpádenzeitlichen Fingerringen mit verständlichen Inschriften veröffentlichte Zs. Lovag einige, jedoch meistens ohne Fundortangaben, in ihrem Beitrag (Lovag 1980, 226). Ein Beispiel ist der Fingerring mit Agnus Dei-Darstellung mit einem Kreuz an seinem Fuss und mit der Inschrift S. STEPHANI. MGRI, d. h. S(igillum) STEPHANI. M(a)G(ist)RI (Lovag 1980, 226, 227, Abb. 3, 5.). Einen anderen kleinen

Bibliographie

Hlatky, M. 1938: A magyar gyűrtű. Budapest.

Gogová, S. 2013: Kostolný cintorín v Krásne. Tribečské spoločenstvo vo vrcholnom stredoveku. Nitra.

Krupica, O. 1978: Stredoveké Krásno – Das mittelalterliche Krásno. Západné Slovensko 5, 169–336.

Kumorovitz, B. 1936: Az autentikus pecsét. Turul 50, 45–67.

Lovag, Zs. 1980: Árpád-kori pecsétgyűrűk I. – Arpadenzeitliche Siegelringe I. Folia Archaeologica 31, 221–238.

Parádi, N. 1975: Pénzekkel keltezett 13. századi kincsleletek – Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasz. Folia Archaeologica 26, 119–161.

Slivka, M. 2017: Inskripcie v stredovekom archeologickom materiáli z územia Slovenska I. – Inschriften im mittelalterlichen Material aus dem Gebiet der Slowakei I. Archaeologia historica 42, 2. Brno, 819–847.

Zajíc, A. 2014: Epigrafische und heraldisch-sphragistische Bemerkungen zum Wiener Neustädter Schatzfund. In: N. Hofer (hrsg.), Der Schatzfund von Wiener Neustadt. Wien, 238–263.

Summary

V kategórii stredovekých pamiatok s nápismi zvýšenú pozornosť venovali predovšetkým kamenným artefaktom (náhrobky, stavebné pamiatky). Drobným predmetom s nápismi ako napríklad šperky, súčasti odevu, predmety každodennej potreby sa venujú vo zvýšenej miere až od druhej polovice 20. storočia. Vtedy dochádza k ich súpisu, klasifikácii a publikovaniu. K uverejneniu stredovekých pamiatok s nápismi z územia Slovenska sa zaslúžil v rámci svojho vedeckého projektu jubilant M. Slivka (2017), ktorý zozbieral predovšetkým predmety v múzejných zbierkach, resp. uvádzané v odbornej literatúre.

Pamiatky z územia Slovenska, resp. písomnosti týkajúce sa týmto predmetom sa však nachádzajú aj v zahraničných muzeálnych zbierkach, ktorý dokumentuje aj nižšie uvedený príklad.

Do fondu Numizmatického a archeologického oddelenia Maďarského národného múzea sa dostali v hojnom počte aj predmety z územia niekdajšieho uhorského kráľovstva. Kúpou a darom sa zveľadila zbierka početnými artefaktmi počnúc obdobím praveku a končiac neskorým novovekom. Existujú však aj také predmety, ktoré síce boli múzeu ponúknuté kúpe, ale obchod z rôznych príčin sa nerealizoval. Našťastie pracovníci múzea tieto nálezy často kresbou, resp. fotograficky dokumentovali. Stalo sa to tak aj s prsteňom zo Štúrova, ktorý ponúkol na kúpu v máji 1894 Numizmatickému a archeologickému oddeleniu Maďarského národného múzea štúrovský klenotník (striebratepec) József Pauncz. Na ponuku odpovedal v liste zo dňa 28. mája 1894 József Hampel, ale s navrhovanou sumou Pauncz nebol spokojný, takže obchod sa nerealizoval. Našťastie na koncept listu J. Hampel zaznamenal nielen text na štíte prsteňa, +S.MRI. IOHIS sigillum magistri Johannis druhá polovica XIII, storočia“, ale vyhotovil aj jeho nákres (*obr. 1*).

Ako na koncepte listu J. Hampel uviedol, prsteň pochádza z druhej polovice 13. storočia (*obr. 2*). V sledovanom období dochádza k výraznému nárastu nápisov na prsteňoch, čo sa vysvetľuje s rozšírením písomníctva v súkromnej sfére (*Kumorovitz 1936*, 45, 50–54). Pre prstene sledovanej kategórie je charakteristická rytá výzdoba s obmedzeným výzdobným motívom a do kruhu usporiadaný nápis. Charakteristickým výzdobným motívom je tu dvojkríž, vták, ľalia, resp. Agnus Dei/baránok boží. S pečatnými prsteňmi Arpádovskej doby a ich funkciou sa venovala v štúdiu Zs. Lovag (1980). Svojrásnosťou na týchto prsteňoch je aj existencia nečitateľných, nezrozumiteľných nápisov, resp.

neexistujúcich písmen, ktoré bádanie považuje za pseudonápisy (Zajíc 2014). V pozadí tejto tendencie treba hľadať predovšetkým expanziu nového módného prejavu, ktorý sa náhle rozšíril v širokom okruhu populácie.

Na niektorých prsteňoch z doby Arpádovskej sa objavuje podobný nápis ako na náleze zo Štúrova. Napríklad na prstene z neznámej lokality je nápis S.STEPHANI MGRI, čiže S(igillum) STEPHANI. M(a)G(ist)RI a v strede štítu späť pozerajúci sa baránok boží s krížom pri nohách (Lovag 1980, 226, 227, obr. 3: 5). Dvojkriž s nečitateľným kruhopisom je na prstene z depotu nájdenom na lokalite Esztergom, poloha Kólláb (Lovag 1980, 227, 228, obr. 3: 8). Na jednom zlatom prstene je kruhopis +ANVLVS.PAVLI (Lovag 1980, 227, 228, obr. 3: 10), kým na druhom striebornom exemplári S. VALENTINI.M – čiže S(igillum) VALENTINI M(agistri) (Lovag 1980, 227, 228, obr. 3: 11). Do uvedenej kategórie nálezov patrí aj nález zo Štúrova, ktorý patril magistrovi Iohannes z 13. storočia. Iohannes ako magister osoba s univerzitným vzdelaním zrejme mala nejakú cirkevnú hodnosť (Kumorovitz 1936, 53). Možno však konštatovať, že osoba s titulom magister nebol zriedkavý ani v civilnej sfére. Magistri zaujímali dôležité pozície tak vo svetských tak aj v cirkevných ustanovizniach. (Kumorovitz 1936, 53–54). Iohannes patril medzi nich, ale v súdobých písomnostiach okrem prsteňa sa jeho meno nezachovalo.

POKRAČOVANIE VÝSKUMU MMB V BOHATOM VICUSE PRI VIA
CARNUNTINA A VÝNIMOČNÉ NÁLEZY TEHÁL
V COHORTY LUCENSIUM

Jaroslava Schmidtová* – Ľudovít Mathédesz**

*PhDr. Jaroslava Schmidtová, Múzeum mesta Bratislavy, Radničná 1, 815 18 Bratislava, jaroslava.schmidtova@bratislava.sk, gerulata@centrum.sk

**Mgr. Ľudovít Mathédesz, Múzeum mesta Bratislavy, Radničná 1, 815 18 Bratislava a Žitnoostrovské múzeum v Dunajskej Strede, Múzejná 2, 929 01 Dunajská Streda, lmathedesz@gmail.com

Abstrakt: The position is located in the central part of Rusovce. On a neighboring plot 186 located NKP - building with underfloor heating, which is the continuation of the present position. Outstanding is the wall of tegulas and lateres, the connected mortar and plaster on both sides. In this late-ancient brick wall come with the stamps cohort V Lucensium.

Keywords: Bratislava-Rusovce, Gerulata, vicus, building with underfloor heating, finding bricks with the stamps

Abstrakt: Poloha sa nachádza v centrálnej časti Rusoviec. Na susednej parcele 186 sa nachádza NKP Dom s hypocaustom, ktorej pokračovanie sa nachádza na predmetnej polohe. Výnimočný je aj múr z tegúl a laterí, spojených maltou a s omietkou po oboch stranách. Z tohto neskoro-antického múru pochádzajú tehly s kolkom V kohorty Lucensium.

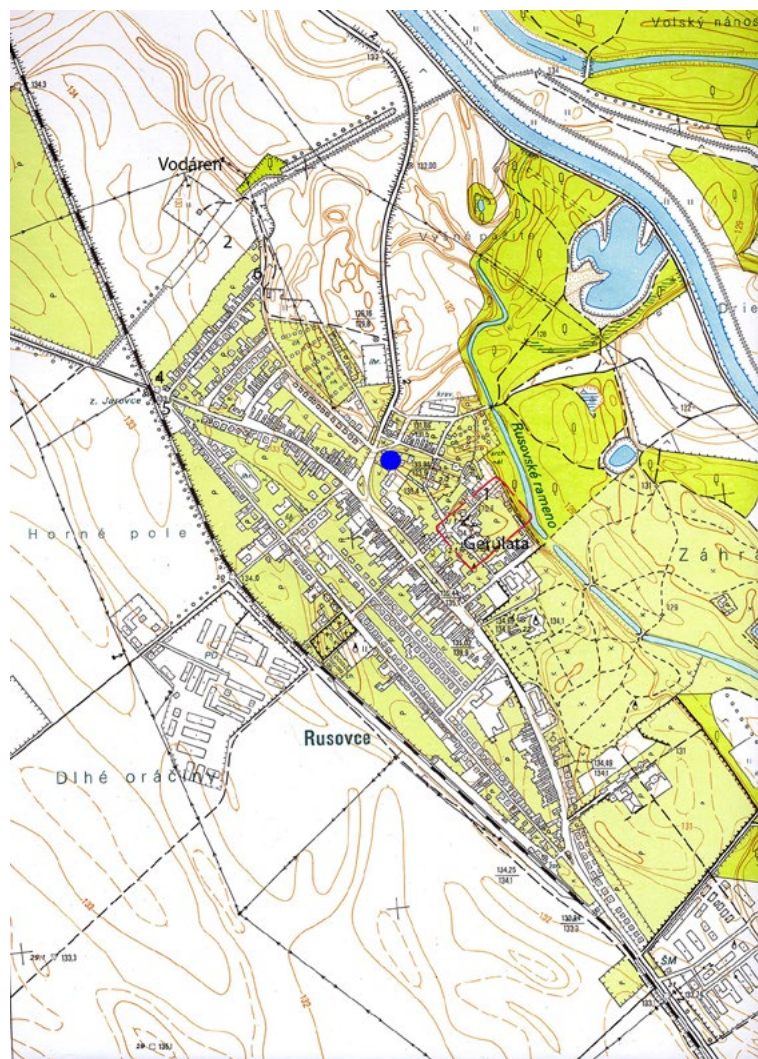
Kľúčové slová: Bratislava-Rusovce, Gerulata, vicus, stavba s podlahovým vykurovaním, nálezy tehál s kolkami

História výskumu

Poloha novej stavby polyfunkčného domu sa nachádza v pamiatkovej zóne Bratislava-Rusovce, v ich centrálnej časti neďaleko vstupu hlavnej cesty z Bratislavy do Rusoviec. Na susednej parcele 186 sa nachádza NKP – stavba s podlahovým vykurovaním. V blízkosti je futbalový štadión a juhovýchodne od polohy sa nachádza rímsko - katolícky kostol Sv. Magdalény a Múzeum Antická Gerulata. (MMB).

Z pohľadu historického polohopisu sa skúmaná poloha nachádza vo vicuse, ktorý sa rozprestieral pred severo-západnou bránou kastela Gerulata v priestore dnešnej Irkutskej a Maďarskej ulice (obr. 1). Podľa výsledkov archeologického výskumu bola osada najhonosnejšou časťou zástavby extravilánu kastela s murovanými stavbami jeho najbohatších civilných obyvateľov. Prvé doklady o kamenných múroch s vápennou dlážkou a množstvom kolkovaných tehál XIV légie priniesol výskum pri bývalej „dievčenskej kláštornej škole“ (Pichlerová 1985, 199; Bazovský 1996, 29; Bazovský - Pichlerová 2015, 211-232). Výskum zachytil objekty z mladšej doby železnej a mimoriadne intenzívnu stavebnú činnosť z doby rímskej. Odkryté boli kamenné základy vicusu 3. storočia. Tiež bola preskúmaná sídlisková jama z 15. storočia. Na stavbách rodinných domov na východnej strane Irkutskej ulice boli zachytené len novoveké objekty, resp. len mohutné piesčito-ílové podložné vrstvy (Schmidtová – Kozubová 2009, 172–3). Na stavbe Odkanalizovania Rusoviec v roku 2007 (Schmidtová – Kozubová 2007, 21–34) sme zaistili nález lebky z planírkových stavebných novovekých vrstiev pred bytovkou (parc. č. 197).

V kanalizačnej ryhe sme v časti od bývalej školy (parc. č. 125) smerom k Maďarskej ulici zachytili ďalšie kamenné základy stavieb vicusu. Pri križovatke Maďarská – Irkutská sme preskúmali stavby s kamennými základmi, dokonca v superpozícii (*Schmidtová – Rádegová 2002*, 180–182; *Schmidtová – Jezná 2003*, 19–25). Veľké kusy vápenno-maltových maľovaných interiérových omietok, prvýkrát s florálnymi motívami, svedčia o výstavnosti domov a malý depot pozostávajúci z dvoch bronzových ihlíc s prehnutým ukončením (*Beckmann 1966*, 38, Taf. 4, skupina IX, forma 132), z bronzovej výrazne členenej spony a gemy z karneolu s vyrytou postavou Minervy svedčí aj o dramatických situáciách v živote obyvateľov Gerulaty (*Schmidtová – Jezná 2004*, 5–13). V obvodovej ryhe nového domu na Irkutskej ulici (parc. č. 189/1) sme prvýkrát odkryli aj časť rímskeho domu s nadzemnou časťou kamenného múru s omietkou (*Schmidtová 2012*, 12). V hornej časti Irkutskej ulice (parc. č. 186) prebehol záchranný archeologický výskum MMB (*Schmidtová – Jezná 2003*, 127–129) pred stavbou rodinného domu, kde boli odkryté základy stavby s podlahovým vykurovaním z prelomu 3. a začiatku 4. storočia. Technicky vyspelá kamenná stavba s podlahovým vykurovaním predstavuje rozsiahlejší komplex, z ktorého boli zatiaľ odkryté tri miestnosti s piliermi hypokausta a miestnosti s maltovo-štrkovou dlážkou s tehlovou drťou bez podlahového vykurovania. V južnej časti sme odkryli kúrenisko (*prae-furnium*). V kanáli kúreniska bola umiestnená tehla s kolkom *OF PLSF*, ktorá bola žiaľ odcudzená. Druhé kúrenisko bolo v SZ rohu stavby. O kvalite stavby svedčia rôzne technické detaily a prvky. Priestor hypokausta bol spevnený štrkovo-maltovou vrstvou, na ktorej stáli tehly tvoriace pilier. Na pilieroch boli uložené tehly s výstupkami v rohoch a až na nich bola umiestnená podlaha. Duté tehly *tubuli* s otvormi po bokoch sú dokladom vykurovaných stien. Fragment technickej ryhovanej keramiky svedčí aj o klenbách v kúrenisku¹. Predpokladáme, že k stavbe patrila kanalizácia z tegúl. Na jednej z nich sa zachoval spomenutý kolok Gaia Valeria Constansa Karnuntského. Excelentným nálezom z tejto polohy je míľnik Carnuntum – Gerulata (*Schmidtová – Jezná 2003*, 23). Míľnik sa našiel v sekundárnej polohe v kúrenisku stavby s podlahovým vykurovaním. Vznik nápisu môžeme datovať do obdobia medzi januárom r. 252 a augustom r. 253, na základe zachovaného čísla Volusianovej tribunicie potestas (II alebo III alebo IV) (*Kovács – Schmidtová 2011*, 311–317; *Schmidtová 2011*, 9–18). V roku 2015 (*Schmidtová – Mathédesz – Jezná 2017*, 87–96) pokračoval výskum na polohe a bol objavený ďalší fragment, ktorý spresnil datovanie (*Kovács – Schmidtová – Mathédesz 2017*, 97–101). Výskum stavby s podlahovým vykurovaním ostal neukončený. V pôdoryse plánovaného rodinného domu sa nachádzala iba časť stavby s podlahovým vykurovaním. Tretia miestnosť s hypokaustom pokračovala na severozápad (parc. č. 186/2 – t. j. parcela, ktorá je súčasťou nového polyfunkčného domu) a smerom severovýchodným (parc. č. 185/1 – dvor domu Klimekovicov). Už v takomto stave výskumu bol nález tak výnimočný, že bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku².

▲ Obr. 1. Mapa 1 ku 10000. Skúmaná poloha.

1 Za upozornenie ďakujem Mgr. Petrovi Nagyovi.

2 Riešiteľom administratívy ohľadom vyhlásenia nález za pamiatku bol PhDr. Peter Baxa. Majiteľke bola umožnená výmena za iný pozemok, za čo

Pri výskumoch v tejto časti Rusoviec sme zachytili aj kostrové hroby, ktoré už označujeme ako gerulatské pohrebisko VI. Niekoľko hrobov preskúmal Ágost Sótér v 19. storočí a dokonca z jedného z nich získal tegulu s postavou Krista nesúceho kríž, datovaný do 3. storočia (Sótér 1898, 247; Thomas 1980, 200–201; Kolník 1984, 83). Do obdobia po zániku stavby s podlahovým vykurovaním datujeme dva kostrové hroby nájdené na tejto polohe. Hrob zistený pred

▲ Obr. 1. Mapa 1 ku 10000. Skúmaná poloha.

rodinným domom na Irkutskej ulici, parc. 191/1 je datovaný na prelom 1.–2. stor. Predpokladáme, že tento hrob by mohol ohraničovať rozlohu civilnej osady patriacej najstaršej etape civilnej Gerulaty vzhľadom na zemnicu, ktorú sme odkryli v polohe na križovatke Maďarská – Irkutská (Schmidtová – Ridegová 2002, 180–182; Schmidtová – Kozubová 2007, 30).

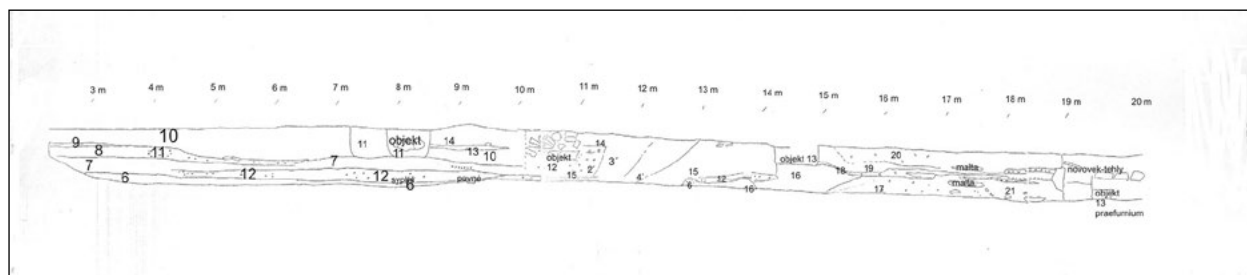
Popis skúmanej polohy a metódy výskumu

Objekt polyfunkčného domu sa nachádza na mieste staršej stavby a mierne prekračuje jeho pôvodnú rozlohu. Na mape prvého vojenského mapovania sa nachádza poloha neďaleko križovatky obchodných ciest. Zaujímavosťou je, že cesta v tej dobe bola umiestnená z južnej strany (dnes parcela 186), nie zo severnej ako je to v súčasnosti.

Predmetom výskumu v roku 2010 boli základové ryhy a priečky v pôdoryse novostavby. Stavebník vzhľadom na intenzívne osídlenie z doby rímskej na vedľajšej parcele č. 186 prispôbil polohu domu tejto situácii a umiestnil ho čo najďalej od NKP -

domu s hypocaustom. Zbúral starý pôvodný dom a znížil terén cca o 30 až 170 cm. Znižovaním terénu bolo odstránené smetisko, ktoré tu vzniklo obyvateľmi staršieho domu a skutočnosťou, že parcela bola istý čas opustená a využívaná ako smetisko. Terén bol tiež zničený strojovo – traktorovou stanicou. Dozvedeli sme sa, že tu mali byť dokonca umiestnené cisterny na palivo, tieto sme však na nami skúmanej ploche nenašli. Po kontrole detektorom a následnom zaškrabaní profilov rýh sme popísali jednotlivé vrstvy a objekty a urobili fotografickú a kresebnú dokumentáciu terénu.

Iná situácia vznikla v roku 2012, keď sme pri kontrole NKP stavby s podlahovým vykurovaním spolu so zástupcom KPÚ PhDr. V. Fergusom a prednostkou Miestneho úradu Rusovce PhDr. O. Gáfríkovou zistili, že novostavba oplotenia na južnej strane parcely preťala historické vrstvy a objekty z doby rímskej a to dokonca objektu NKP

▲ Obr. 3. Kresebná dokumentácia severného profilu ryhy pre plot. Autor: J. Schmidtová – I. Mathédesz.

stavby s hypokaustom. (obr. 2). Dohodnutý bol postup prác, v prvom rade bolo dôležité zistiť na zachovanom profile v jame vyhlbenej pre základy oplotenia stratigrafu, datovanie a špecifikovať objektívnu skladbu. Po zaškrabaní, vyhotovení kresbovej dokumentácie a vyhodnotení situácie bolo jasné, že sú tu 4 múry, z toho 3 datované do doby rímskej. (obr. 3). Štátny dohľad (13. 6. 2012) doporučil rešpektovať odkryté nálezy a doskúmať zistenú rímsku stavbu. Tiež vyslovil potrebu geodetického zamerania celého odkrytého pôdorysu stavby.

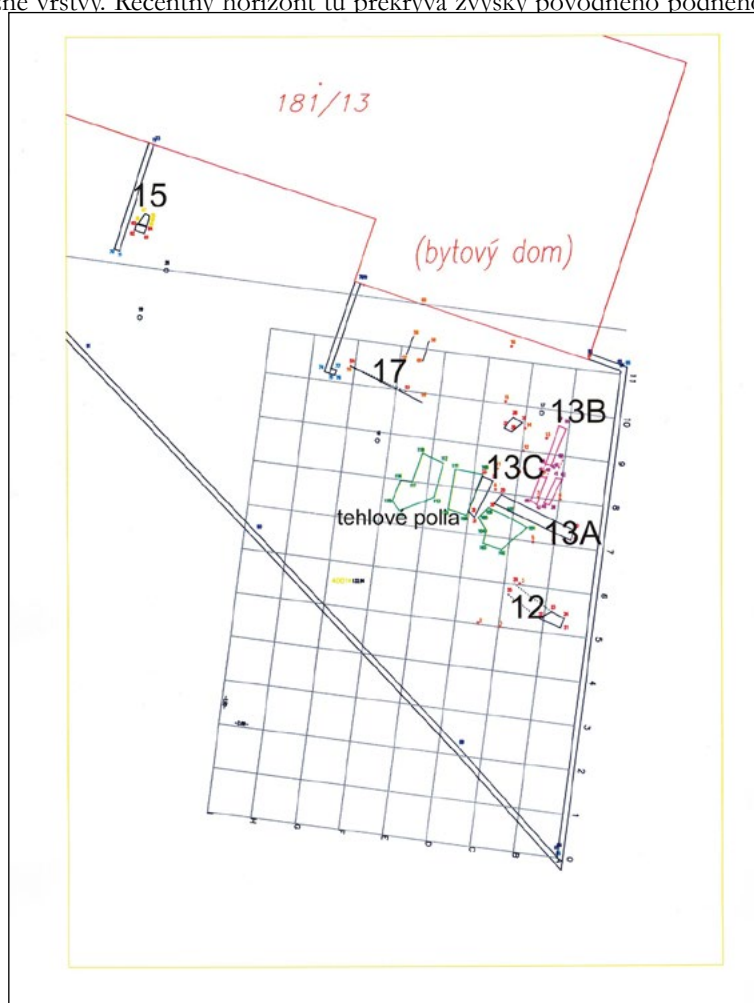
Stratigrafia

Celá parcela, na ktorej sa nachádza polyfunkčný dom s dvormi bola znížená o 30 až 170 cm od okolitého terénu. Výskum potvrdil intenzitu osídlenia doby rímskej, neskorého stredoveku a novoveku, ktoré hlavne na južnej strane parcely zničilo pôvodnú stratigrafiu a zasiahlo aj do pôvodného pôdneho horizontu. V severnej časti parcely sú objekty zahĺbené do piesčitého podlažia. Na južnej strane parcely sme zachytili intenzívne osídlenie z doby rímskej a výskum v tejto časti nezachytil podložné vrstvy. Recentný horizont tu prekrýva zvyšky pôvodného pôdneho horizontu so stopami osídlenia z obdobia novoveku, neskorého stredoveku a doby rímskej. Ťažká stavebná technika stavby vytvorila pevnú a tvrdú zem v priestore zatravnovaných dvorov, ktoré nesmierne sťažovali výskum limitovaný časom. Ide o hnedú hlinitú zeminu, ktorá okrem keramiky a tehál z doby rímskej obsahovala neskoro stredoveké a novoveké fragmenty keramiky. Pod touto vrstvou sa nachádzala stavba s podlahovým vykurovaním, ktorú prekrývala vrstva 10. Táto vrstva prekrývala aj „tehlové polia“, ktoré považujeme za padnutú časť strechy.

Objektová skladba

Pri výskumných prácach v roku 2010 sme identifikovali 16 objektov. Ide o objekty zachytené v obvodových ryhách a priečkach polyfunkčného domu. Všetky patria k sídliskovým objektom a to z doby rímskej (objekt 2,3,4,7,8,8b,10,12,12A,14,15,16) a z obdobia novoveku (objekty 1,5,6,9,11). Objekty 8, 8b, 10 tvoria celok. Nachádzajú sa tu rímske vrstvy bohaté na materiál. Vrstvy vykazujú istú úpravu terénu, dokonca spevnenú tegulami, súvislou štrkovou vrstvou či vrstvou menších lomových kameňov ukladných vedľa seba. Túto úpravu terénu dávame do súvislosti so stavbou s podlahovým vykurovaním, preskúmanou vo dvore polyfunkčného domu.

V roku 2012 sme identifikovali 11 objektov, z toho len 3 patria do obdobia neskorého stredoveku a do novoveku. (21, 11, 19). Ďalej sme na ploche definovali stavbu s podlahovým vykurovaním a kanál kúreniska (č. 12, 13), základy múru z tehál (č. 15), žľab (č. 16), základová ryha múru (č. 17), studňa (č. 20).

▲ Obr. 4. Geodetické zameranie objektov.

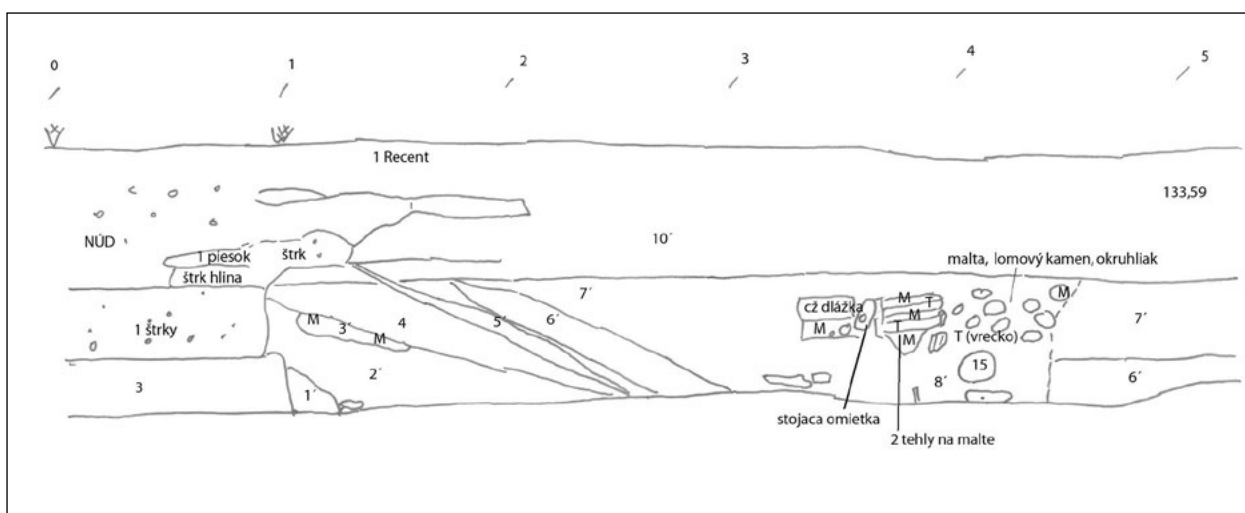

▲ Obr. 5. Interiérový plot 2 pripravený na betonáž. Ryha vystužená roxormi. Foto: J.Schmidtová.

▲ Obr. 6. Detail múru z tehál. Foto: J.Schmidtová.

▼ Obr. 7. Detail múru z tehál. Kresbová dokumentácia terénu. Autor: J. Schmidtová – E. Mathédesz.

Stavba s podlahovým vykurovaním bola identifikovaná v ryhe pre plot a následne bola len čiastočne plošne odkrytá. Tvoria ju 3 múry, označené ako 12, 13A, 13C a kanál kúreniska, označený ako 13B. (obr. 4). Za spodnú dlážku hypokausta považujeme vrstvu 12. Výške tejto štrkovo-maltovej vrstvy (133,30–133,34 m n. m.) zodpovedá aj výške spodnej dlážky hypokausta v stavbe s podlahovým vykurovaním na vedľajšej parcele 186. (133,30 m n. m.). (obr. 3). Múry 12, 13A majú smer sever–juh, základová ryha múru 13C má smer východ–západ a nedotýka sa múru 13A. Ukončenie smerom na východ nepoznáme, sektor je narušený novovekou kanalizáciou a kanalizačnou šachtou. V sektoroch 19, 30, 41, 42 52, 53 sa rozprestierali „tehlové polia“. Ide o pracovný názov sutí rímskej strešnej krytiny. Takmer rovné je ukončenie tehlového poľa 2. Fragmenty tehál sa nachádzajú v piesčito-hlinité vrstve č. 10. Táto vrstva pokrýva tieto tehlové suty a je zánikovým horizontom stavby s hypokaustom. Obsahuje málo nálezov. Ukončenie stavby s podlahovým vykurovaním nie je preskúmané.

Múr z tegúl a laterí. Ďalším veľmi zaujímavým objektom na skúmanej polohe bol objekt 15, ktorý sme preskúmali pri hĺbení interiérového plotu č. 2. (obr. 4). Počas našej neprítomnosti bola ryha pre plot predĺžená z 3,5 m na 5 m a k nášmu prekvapeniu ležali na halde 3 tehly s kolkom V kohorty Lucensium. Po ďalšom pátraní sme našli ešte dve tehly s týmto kolkom. Základová ryha pre plot už bola pripravená na betonáž a vystužená roxormi (obr. 5). Pomedzi roxori sme zaškrabali južný profil, kde sa objavila zaujímavá situácia, ktorú sme zdokumentovali.

(obr. 6, obr. 7). V ohraničenom zásahu sa nachádzala spodná štrkovo-piesčitá vrstva základovej ryhy múru a šikmo nad ňou smerom na východ kusy tegúl pospájané maltou, ďalej väčšie fragmenty červenej štrkovo-piesčito-maltovej dlážky ako aj fragmenty sivobielej malty. Dve tehly na dĺž 360–380 cm sú dokonca spojené maltou a na oboch vonkajších hranách sa tiež nachádza maltová omietka. Tieto tehly sa v tejto chvíli nedali vybrať, boli pevne zakliesnené v profile. Podarilo sa nám ich vybrať zo sondy, umiestnenej z južnej strany plotu IP2. Kus múru z tegúl (ten istý preskúmaný z južnej strany plotu) a vedľa neho architektonický článok ležia na červenej štrkovo-piesčito-maltovej dlážke, akoby padnuté z pôvodnej polohy. (obr. 8). Svedčia o tom aj štrkové základy, ktoré sú posunuté smerom na západ (dĺž 380–438 cm). V smere severovýchod–juhozápad sa ťahal druhý múr zložený z tegúl. (obr. 9). Zo sutí tohto múru pochádza tegula č. 6 s kolkom V kohorty Lucensium. (obr. 10/6). Podobná situácia absentovala na severnom profile v ryhe pre plot a pre nedostatok priestoru a času sa nám nepodarilo zistiť ďalšie pokračovanie a smerovanie. Avšak predpokladáme, že štrkové základy v ryhe pre plot v smere severozápad–juhovýchod môžu mať pokračovanie v objekte č. 17. (obr. 4).

V priestore severne od Dunaja sme sa na Slovensku s takýmto typom múru nestretli. V Arrabone preskúmali podobné múry zložené z tegúl a tehál, ktoré sú datované do obdobia neskorej antiky.³ Tento spôsob muriva sa používal tiež ako výplň pri opravách a korektúrach murív. Opus mixtum – miešané murivo, zložené z rôznych druhov tehál využívali aj pri stavbách vojenských táborov, napr. vežárovitých vežiach a uzáveroch brány.

Opis tehál s kolkami

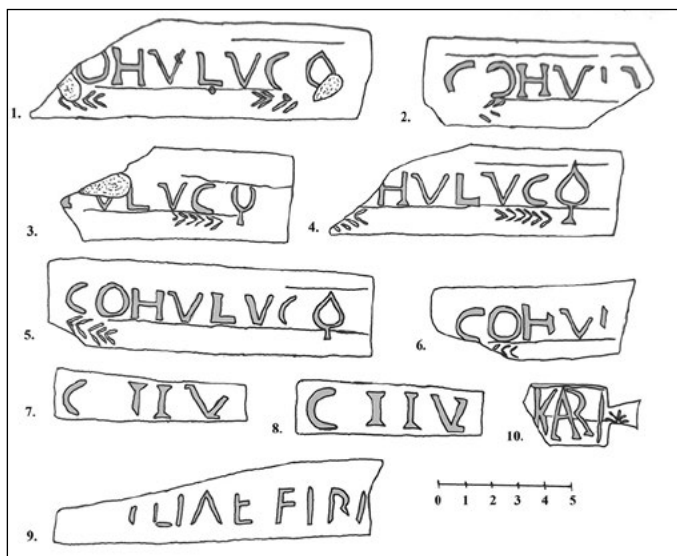
1. Fragment tehly s kolkom, later. Kolok: CJOH V LVC. Pod a nad nápisom sú naznačené riadky. Pod písmenami CJO a VC je vetvičkový ornament. Na konci riadku je brečtanový list. Rozmery: dĺž. 17,4–19,9 cm, š. 9,5–11,2 cm hr. 7,2–7,5 cm
Nálezové okolnosti: zber

▲ Obr. 8. Sonda pri interiérovom plote 2 z južnej strany. Foto: J.Schmidtová.

▲ Obr. 9. Sonda pri interiérovom plote 2, múr z tegúl v smere SV–JZ. Foto: J.Schmidtová.

▲ Obr. 10. Tehly s kolkami. Č. 1–6: cohors V Lucensium; č. 7–8: C.I IVL; č. 9: Atiliae.Firmae; č.10:C.VAL.CONST.KAR.

³ Za konzultáciu srdečne ďakujem Szilvii Bíró a Péterovi Kovácsovi.

2. Fragment tehly s kolkom, later. Kolok: COH V LV[C. Pod a nad nápisom sú naznačené riadky. Písmená CO a LV sa zachovali iba fragmentárne. Nápis čiastočne prekryval vápenný pot'ah – krusta. Pod písmenami O je náznak vetvičkového ornamentu.
Rozmery: hr. 5,3–5,8 cm
Nálezové okolnosti: zber
3. Fragment tehly s kolkom, later. Kolok: [COH] V LVC. Pod nápisom je naznačený riadok. Pod písmenami VC je vetvičkový ornament. Koniec riadku uzaviera fragment brečtanového listu. Písmená H a V sa zachovali iba fragmentárne. Na písmenách V L sa nachádzal vápenný pot'ah – krusta. Vo vrchnej časti kolku je priehlbina – t'ah prstom? Podobný môžeme nájsť aj pod kolkom.
Rozmery: dl. 10–11,7 cm, š. 13,5 cm, hr. 5–6 cm
Nálezové okolnosti: zber
4. Fragment tehly s kolkom, later. Kolok: CO]H V LVC. Pod a nad nápisom sú naznačené riadky. Na konci riadku je brečtanový list. Pod písmenami [CO] a VC sa dá rozpoznať vetvičkový ornament.
Rozmery: dl. 16,8–26,9 cm, š. 11,7–11,8 cm, hr. 5,3–5,6 cm
Nálezové okolnosti: zber
5. Fragment tehly s kolkom, later. Kolok: COH V LVC. Pod nápisom je naznačený riadok. Na konci riadku je brečtanový list. Písmeno C sa zachovalo iba fragmentárne. Pod písmenami CO sa dá rozpoznať vetvičkový ornament. Povrch kolku pokrývala vápenná krusta. Krusta sa nachádza aj pod písmenami VC. Podľa ostatných kolkov usudzujeme, že sa tu nachádza vetvičkový ornament.
Rozmery: dl. 16,5 cm; š. 13 cm; hr. 5,1 cm
Nálezové okolnosti: zber
6. Fragment tehly s kolkom, later. Kolok: COH V L[VC. Pod nápisom je naznačený riadok. Pod písmenami CO sa čiastočne zachoval vetvičkový ornament. Písmená V a L sa zachovali iba fragmentárne.
Rozmery: dl. 11,5–11,6 cm, š. 6,7 cm, hr. 5,3–5,8 cm
Nálezové okolnosti: v sonde pri interiérovom plote č. 2 z južnej strany, v sutiach pri vyberaní objektu 15
7. Fragment tehly s kolkom, tegula. Kolok: C I IVL – VL ligatúra. Povrch tehly (čiastočne aj kolok) prekryvala vápenná krusta.
Rozmery: hr. 2,5–3,2 cm
Nálezové okolnosti: zber v blízkosti kúreniska stavby s podlahovým vykurovaním
8. Fragment tehly s kolkom, tegula (rozlomená na tri časti). Kolok: C I IVL–VL ligatúra
Rozmery: dl. 50,2 cm (celá), š. 12,8–20,6 cm, hr. 1,8–3,2 cm
Nálezové okolnosti: Pri rozoberaní tehlového poľa číslo 1
9. Fragment tehly s kolkom, tegula? Kolok: [AT]ILIAE FIR[MAE]. Kolok je menej kvalitný, písmená sú pomerne plytké, vrchné ohraničenie kolku chýba. Povrch čiastočne prekryvala vápenná krusta. Písmená IL a E a MAE sa zachovali iba čiastočne.
Rozmery: hr. 2–2,2 cm
Nálezové okolnosti: Pri rozoberaní tehlového poľa číslo 2
10. Fragment tehly s kolkom, tegula. Kolok: [C VAL CONST] KAR – AR ligatúra. Kartuš kolku je orámovaná lištou a v tvare tabula ansata, vpravo s trapézovitou ansou, zdobenou hviezdíčkou. Tegula je rozlomená na dve časti.
Rozmery: dl. 27,5 cm (celá) š. 14,3–15,2 cm hr. 1,9–2,5 cm
Nálezové okolnosti: Pri rozoberaní tehlového poľa číslo 3

Rozbor materiálu. Cohors V Lucensium

Jednotka Cohors V Lucensium sídlila od vlády cisára Neróna až do 3. storočia v Pannónii (*Wagner 1938*, 113). Najstaršie sídlo jednotky nepoznáme. V. Varsík sa domnieva, že táto pomocná jednotka založila Gerulatu (*Varsík 1996*, 26). V 2. a 3. storočí Cohors V Lucensium tvorila posádku kastelu v Crumerume (*Wagner 1938*, 113–114; *Kraskovská 1989*, 576; *Kelemen 2003*, 84). Kastel Crumerum sa rozprestieral pod súčasnou obcou Nyergesújfalu. Na opačnej strane Dunaja je obec Mužla. V Itinerarii Antonini sa spomína kastel Crumerum, ktorý bol vzdialený od Brigetia 18 a od Aquinca 42 míľ (*Kelemen 2003*, 83). Na lokalite nikdy nebol vykonaný archeologický výskum, pretože počas povstania Františka II. Rákócziho tu bola postavená pevnosť, ktorá rímsky kastel zničila. Prvé písomné zmienky o antických pamiatkach z tejto polohy pochádzajú z 18. storočia (*Horváth – Kelemen – Torma 1979*, 266). V katastri obce sa nachádza viacerorímskych lokalít. Kastel sa rozprestieral na polohe Sánchegy I (*Horváth – Kelemen – Torma 1979*, 266–267). Z memoárov Františka II. Rákócziho sa dozvedáme, že počas zemných prác sa tu objavili „staré predmety, nápisy, ktoré svedčia o tom, že tu v čase vlády Marca Aurelia sídlila rímska légia“. Preskúmaná bola aj studňa, odkiaľ pochádza kameň s nápisom CIVITAS PANNONIA (*Horváth – Kelemen – Torma 1979*, 266).

V kanonických vizitáciách (canonica visitatio) z roku 1783 sa spomína, že počas výstavby pevnosti tu objavili urny a kamenné pamiatky (*Horváth – Kelemen – Torma 1979*, 266). Fragment votívneho oltára dal postaviť Terentius Iustus (CIL III 3663; RIU 754), ďalší votívny oltár venovaný Neptunovi a Nymfám Aulianus – prefekt Cohors V Lucensium na zdravie a za blaho cisára Caracallu (CIL III 3662; RIU 751, *Fitz 1990*, 177, Nr. 97; *Lőrincz 2001*, 243, Nr. 284; *Kraskovská 1989*, 576). Taktiež sa spomína báza sochy Septimia Severa, ktorú dali postaviť vojaci Cohors V Lucensium Antoniana na počesť cisára a na pamiatku víťazstvu nad barbarmi na ľavom brehu Dunaja (CIL III 3664 = 10602; RIU 749; *Fitz 1983*, 32, Nr. 17; *Lőrincz 2001*, 242, Nr. 282). Tento fragment bol zamurovaný do steny fary, kde sa nachádza aj dnes (*Horváth – Kelemen – Torma 1979*, 266).

Votívny oltár, ktorý našli v blízkosti Guberrevci (Moesia Superior) nám dokazuje prevelenie jednotky (medzi rokmi 166–169). Oltár postavil prefekt jednotky C. Gellius Exoratus (CIL 14542; *Fitz 1962*, 48; *Kraskovská 1989*, 576–577).

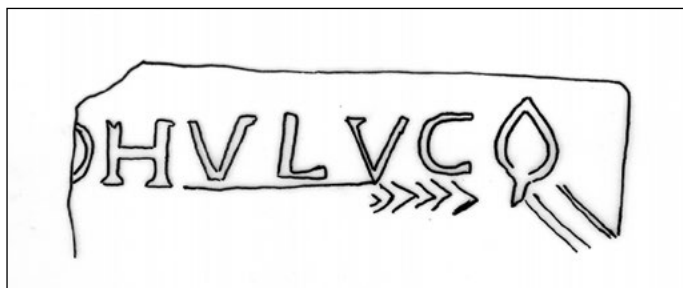
Okrem spomenutých kamenných pamiatok sú známe ďalšie dva nápisy, ktoré sa viažu k jednotke Cohors V Lucensium. Votívny oltár venovaný Fortune Auguste pochádza z lokality Nyergesújfalu (RIU 750; *Lőrincz 2001*, 242, Nr. 283). Druhý „čestný nápis“ bol objavený v Caesarei v provincii Syria Palaestina (*Lőrincz 2001*, 243, Nr. 285).

Okrem kamenných pamiatok sa pomenovanie jednotky Cohors V Lucensium objavilo aj na vojenských diplomoch. Dopsiaľ poznáme 21 exemplárov. Z toho 14 pochádza z Pannónie a to z 9 lokalít. Z Moesie Superior a z Raetie poznáme 2 diplomy a 5 diplomov je z neznámej lokality.

Najstarší diplom pochádza z Pannónie z neznámej lokality a viaže sa k dátumu 2. júl 61 po Kr. (CIL XVI 4; *Lőrincz 2001*, 153, Nr. 2) Taktiež z neznámej lokality pochádza diplom datovaný 3. mája 112 po Kr. (*Lőrincz 2001*, 306, Nr. 510).

Ďalšie dva diplomy pochádzajú z neznámej lokality a viažu sa k roku 159 (RMD V 422; AE 1999, 1351a; RMD V 423; AE 1999, 1351b). Jeden fragment diplomu sa viaže k roku 161 (RMD V 431; AE 2002, 1726).

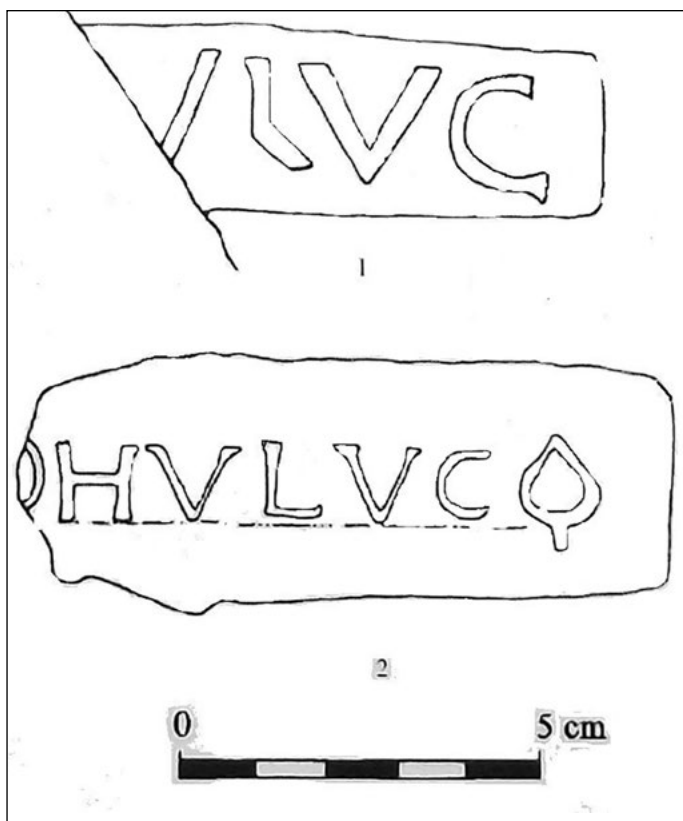
Najviac vojenských diplomov pochádza z Panónie. Najzápadnejšou lokalitou je Carnuntum, odkiaľ poznáme dva diplomy. Prvý diplom je datovaný 3. septembra 84 (CIL XVI 30; *Lőrincz 2001*, 154, Nr. 5), kým druhý fragment je datovaný medzi roky 155–156 (RMD V 416; AE 2001, 1648). Relatívne blízko seba sa objavili štyri vojenské diplomy na troch lokalitách. Dva diplomy pochádzajú z Győru. Prvý diplom je datovaný 2. júla 133 (CIL XVI 76, *Lőrincz 2001*, 169, Nr. 41), kým druhý fragment sa viaže k roku 161 (RMD V 430; AE 2001, 1640). Juhozápadne od Győru sa nachádza lokalita Écs, kde bol objavený diplom, datovaný do r. 116 po Kr. (CIL XVI 64, *Lőrincz 2001*, 169, Nr. 39). Juhozápadne od Écsu z lokality Ászár pochádza vojenský diplom vydaný 9. októbra 148 po Kr. (CIL XVI 96, *Lőrincz 2001*, 170, Nr. 45) Z Hornej Panónie z neznámej lokality pochádza fragmentárne zachovaný diplom, ktorý môžeme spojiť s rokom 134. Reštaurátori pospájali z 19 fragmentov takmer celý diplom, ktorý je dnes uložený v Mainz

▲ Obr. 11. Tehla s kolkom V kohorty Lucensium, Gerulatská ul., parc. 138. Autor: E. Mathédesz.

▲ Obr. 12. Tehla s kolkom V kohorty Lucensium, Gerulatská ul., parc. 138. Foto: E. Mathédesz.

▲ Obr. 13. 1. Nyergesújfalu. 2. Rusovce (Lőrincz 2010, 81). Tehla z Rusoviec je nakreslená bez vetvičkového ornamentu.

Römisch-Germanisches Zentralmuseum (RMD IV 250). Zo Szőnyu poznáme tri vojenské diplomy, ktoré sa viažu k dátumom: 2. júl 133 (CIL XVI 77, Lőrincz 2001, 169, Nr. 42), 5. júl 149 (CIL XVI 97, Lőrincz 2001, 171, Nr. 46) a september–9. december 163 po Kr. (Lőrincz 2001, 172, Nr. 50). Juhozápadne od Szőnyu sa nachádzajú dve obce – Tarján a Csabdi. Z lokality Tarján je diplom viažuci sa k dátumu 10. december 160–7. marec 161 (Lőrincz 2001, 172, Nr. 49), kým nález z Csapdi je z 19. júla 146 po Kr. (Lőrincz 2001, 170, Nr. 44). Z vnútrozemia provincie Pannónia poznáme ďalšie dve lokality Öskü a Beleg. Diplom z lokality Öskü je z 3. novembra 154 (CIL XVI 104; Lőrincz 2001, 171, Nr. 48). Najjužnejšou lokalitou v Pannónii s vojenským diplomom jednotky Cohors V Lucensium je Belega a to z 5. septembra 85 po Kr. (CIL XVI 31; Lőrincz 2001, 155, Nr. 6).

Z ďalších provincií poznáme len dva vojenské diplomy a to z Moesii Superior a z Raetie. Z Moesie Superior z lokality Viminacium pochádza fragment diplomu, ktorý je datovaný medzi roky 100–102 po Kr. (Lőrincz 2001, 156, Nr. 11). Z Raetie z lokality Regensburg pochádza diplom, ktorý sa viaže k dátumu 16. decembra 113 (Lőrincz 2001, 168, Nr. 38).

Do roku 2012 boli známe iba dve tehly, na ktorých sa objavil kolok Cohors V Lucensium a to z Rusoviec a Nyergesújfalu. V roku 1965 vykopal Eduard Šnajder fragment tehly s kolkom CJOH V LVC spolu s rímsko-provinciálnou keramikou a nálezy odovzdal Jánovi Dekanovi. Pán Šnajder býval v tesnom susedstve Múzea Antická Gerulata na Gerulatskej ulici, parc. 138 (Kraskovská 1989, 576; Varsik 1996, 15). Fragment tehly publikovala Ľudmila Kraskovská (Kraskovská 1989, 594) (obr. 11, 12).⁴ Podľa nákresu vidíme, že z kolku sa zachovali iba písmená OH V LVC, pričom písmeno O sa zachoval iba fragmentárne. Na konci riadku bol vyobrazený brečtanový list. Pod a nad písmenami boli naznačené riadky. Pod písmenami VC sa zachoval vetvičkový ornament. Keď porovnáme fragment tehly z roku 1965 s novo objavenými nálezmi vidíme, že na všetkých fragmentoch sa zachoval pod písmena-

⁴ Za sprístupnenie materiálu ďakujeme PhDr. Jurajovi Bartíkovi, PhD. Za pomoc pri vyhľadanií srdečne ďakujeme PhDr. Kláre Fűryovej.

mi CO a VC vetvičkový ornament. Pravdepodobne všetky kolky boli ukončené brečtanovým listom. Na všetkých môžeme pozorovať, že pod a nad (čiastočne) písmenami boli naznačené riadky (výnimku tvorí nález kat. č. 6). Podľa týchto charakteristických znakov, ktoré sú veľmi podobné možno predpokladať, že ide o jeden typ kolku s menšími odlišnosťami.

V roku 2003 na lokalite Nyergesújfalu prebiehali výkopy v severozápadnej časti vojenského tábora, kde bol objavený fragment imbrexu. Na imbrexe sa zachovala časť kolku v tvare [COH] V LVC, ktorý možno spojiť s pomocnou jednotkou. Nález je dnes uložený v Balassa Bálint Múzeu v Ostrihome pod inventárnym číslom Inv.-Nr. 2004. 21. 1. (Lőrincz 2010, 79; Schmidtová – Matbédész 2016, 127) (obr. 13).

Z Nyergesújfalu, kde bola garnizovaná jednotka Cohors V Lucensium, okrem hore popísaného fragmentu, neboli objavené tehly s kolkom tejto jednotky. Jediný fragment kolku s písmenami COH sa našiel na zlomku strešnej krytiny typu imbrex v roku 1978 počas výstavby Költéségetési Üzem (Kelemen 1997, 399). Táto stavba sa nachádza na juhozápadnej časti polohy Sánchegy, kde sa rozprestieral kastel Crumerum. Zo zberu pochádza rímska keramika z 2–3. storočia, bronzová kolienkovitá spona, minca Galliena, amulet z kosti, fragmenty omietok a spomenutý fragment imbrexu so zvyškom kolku COH, o ktorom predpokladáme, že by mohol byť kolkom V kohorty Lucensium. (obr. 14).

Z katastra obce Nyergesújfalu poznáme viacero polôh z doby rímskej. V roku 1956 Soproni Sándor na polohe Papírgyári Földek objavil strážnu vežu, ktorá bola zničená v roku 1958 počas úprav brehu Dunaja. (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 264; Visy 2003, 44). V roku 1956 učiteľ Rákosi László z polohy pozbieral rímsku keramiku, terru sigillatu a tehlu s kolkom LEG I ADI, ktoré sa dostali do zbierok Dorogi Táj múzeum (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 264). V roku 1959 Soproni Sándor znovu navštívil lokalitu, kde našiel tehlu s kolkom LEG I ADI, ktorá je taktiež uložená v zbierkach Dorogi Táj múzeum (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 264; Visy 2003, 44). Zo západného svahu polohy Sánchegy I pochádzajú fragmenty ďalších kolkovaných tehál. Na kolkoch sa dali rozpoznať iba písmená CH a ST (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 266). Schönwisner István podľa opisu Ptolemaia identifikoval Nyergesújfalu ako CURTA. Fényes Elek spomína že tu našli aj tehlu s nápisom CURTA. Pravdepodobne ide o fragment tehly s kolkom CORTA (VICENTIA) (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 267). Podľa Corpus Inscriptionum Latinarum z náleziska pochádza aj tehla s kolkom Quadriburg (CIL III 3772d; Horváth – Kelemen – Torma 1979, 267). Tehlu s týmto kolkom však nespomína ani Szilágyi János, ktorý zostavil corpus panónskych tehál (Szilágyi 1933, 104), ani Kelemen Márta, ktorá pozbierala tehly a uverejnila ich v článku Késő római tégláégető kemence Esztergomból. Z územia kastela pozbieral rímske kolkované tehly miestny obyvateľ Tóth Gábor a odovzdal ich do Ostrihomského múzea. Zatiaľ neboli publikované (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 267). Fröhlich Róbert na konci 19. storočia publikoval nález tehly s kolkom CVC a CUF zo Sirmia. Nápis mylne spojil s piatou kohortou Callaecorum Lucensium (Fröhlich 1892, 116; Szilágyi 1933, 91, Nr. 46a). V skutočnosti išlo o tehly C(ohortis) V G(allorum) (Lőrincz 2001, 246, Nr. 297). Podľa archeologickej topografie Maďarska sa na polohách Gunyhóalji-dűlő (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 268), Rábl-Völgy III (pravdepodobne villa rustica) (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 272) a Sánc-Dűlő (pravdepodobne strážna veža) (Horváth – Kelemen – Torma 1979, 274) na povrchu nachádza rímska strešná krytina.

Kolky súkromných tehelní

Okrem kolkovaných tehál vojenskej jednotky Cohors V Lucensium boli počas výskumu na stavbe polyfunkčného domu nájdené 4 fragmenty tehál z troch súkromných tehelní.

Súkromná tehelná s kolkom C I IVL je zastúpená dvomi nálezmi. Doteraz máme z Gerulaty jediná tehlu s kolkom tejto jednotky a to z výskumov z polohy Bergl priamo z kastela Gerulata odkiaľ pochádza tegula s celým kolkom C.I.IVL (Kráskovská 1991, 64, kat. č. 148, obr. 9:4, obr. 11:5). Medzi 2. a 3. písmenom je interpunkcia okrúhleho tvaru. Podobný typ kolku publikoval Szilágyi s tým rozdielom, že interpunkcia oddeľujúca písmená je v tvare trojuholníka (Szilágyi 1933, 107, 33b, Tab. XXX:33b). Novobjavené dva kolky nemajú interpunkciu a pri posledných dvoch písmenách VL je použitá ligatúra. Ďalšie tehly s kolkom tejto tehelne pochádzajú zo Stupavy z výskumov V.

Ondroucha. Ondrouch z výskumov v roku 1940 zaradil do tejto skupiny tri fragmenty. Všetky tri kolky sa zachovali iba fragmentárne a dnes už neexistujú, boli zničené počas bombardovania Bratislavy. Podľa kresieb V. Ondroucha sa na dvoch fragmentoch zachovali iba písmená C I [--] (*Ondrouch 1941*, 34, kat. č. 128–129, obr. IX:4–5), ktoré môžu v negatívne byť značkou CIF - GIF. Tretí fragment kolkovanej tehly sa jednoznačne podobá našim nálezom, i keď sa zachoval iba čiastočne: [C] I IVL (VL – ligatúra) (*Ondrouch 1941*, 34, kat. č. 130, tab. IX:6). Z výskumov, ktoré prebehli v Stupave v rokoch 1974–1979 pochádza ešte jedna tehla s kolkom C I IVL (*Kraskovská 1982*, 63, obr. 2:4, 3:15; *Hečková 1986*, 390).

Pri rozoberaní tehlového poľa 2 sme objavili fragment tehly s neúplným kolkom: [AT]ILIAE FIR[MAE]. Doposiaľ sme z výskumov v Rusovciach poznali sedem tehál s týmto kolkom. Dva fragmenty tejto súkromnej tehle pochádzajú z priestoru kastela. Z polohy Bergl z roku 1965 pochádza kolok [ATILIAE] FIRMAE (*Kraskovská 1991*, 64, kat. č. 147, obr. 9:3; *Havas 2009*, 219, kat. 57) a z Gerulatskej ulice pri výskume na stavbe plynofikácie pri múre G9 sme našli rozlomenú tehlu s druhým kolkom ATILIAE [F]IRMA (*Varsik – Kuzymová – Schmidtová 1996*, 219, Nr. 47, Taf. 5:47; *Havas 2009*, 219, kat. 58), ktorý bol umiestnený v tabule ansata. Počas výskumu stavby č. 4 na Tehelnom hone boli objavených päť tegúl s kolkom ATILIAE FIRMA (*Kendrala 2015*, 39).

Počas rozoberania tehlového poľa 3 sme objavili fragment tehly s kolkom [C VAL CONST] KAR, ktorý pochádza zo súkromnej carnuntskej tehle majstra Gaia Valeria Constansa. Priamo z Rusoviec poznáme 9 tehál so súkromným kolkom C VAL CONST KAR. Sedem tehál pochádza z rímskeho pohrebiska II, jedna zo stavby s podlahovým vykurovaním. Na rímskom pohrebisku II v Gerulate bola preskúmaná tehlová hrobka LIII z 18 tegúl. Šesť z nich nieslo kolok Valeria Constansa, z toho 4 boli celé kolky (*Pichlerová 1981*, 64, tab. XXIV:1; *Pichlerová 1981*, 64, tab. XXIV:4; *Pichlerová 1981*, 64, tab. XXV:2; *Pichlerová 1981*, 64, tab. XXVI:2), kým ďalšie dva sa zachovali fragmentárne a písmená sú zle zachované. Z prvého kolku sa zachoval fragment nápisu C [VAL] CONST KA[R] (*Pichlerová 1981*, 64, tab. XXV:1), z druhého sa zachoval fragment nápisu: [C VAL] CONST KA[R] (*Pichlerová 1981*, 65, tab. XXVI:1). Ďalší fragment tehly s kolkom pochádza zo zberu. Bol objavený pri kostrovom hrobe LXXXII v hĺbke 40 cm pod povrchom. Kolok sa zachoval fragmentárne C VAL CONST [KAR] (*Pichlerová 1981*, 196, tab. CLXXX:1), nápis je zle čitateľný. Takmer celá tehla s kolkom C VAL CONST KAR sa našla sekundárne použitá v rímskej kanalizácii pri výskume stavby s hypokaustom (*Schmidtová – Jezná 2003*, 22–23). V Rusovciach počas výskumu na ulici Pohraničníkov objavili fragment kolku C VAL COJNST KAR (*Pichlerová 1980*, 172–173). Nález doposiaľ nebol publikovaný.⁵

Pri výskume villy rustici v zázemí kastela Gerulata v dnešnom katastri Čunova sme pri stavbe diaľnice D2 našli 8 fragmentov tehál s kolkom súkromnej carnuntskej tehle majstra Caia Valeria Constansa (*Schmidtová – Jezná 1999*, 5–12).

Záver

Výskum na stavbe polyfunkčného domu potvrdil pokračovanie stavby s podlahovým vykurovaním, avšak nebol tak dôkladný, aby preskúmal presnú polohu a rozlohu stavby. Doložené je tretie kúrenisko, resp. kanál kúreniska. Z deštrukcie rímskej strešnej krytiny pochádzajú kolky civilných tehelní - C I IVL, ATILIAE FIRMAE a C VAL CONST KAR.

Prvýkrát sme v Rusovciach preskúmali múr postavený z tehál – rímskej strešnej krytiny a laterí. Z malého priestoru 1,5 x 0,60 m pochádza 5 tehál s kolkom Cohors V Lucensium a priamo zo zasypaného múru z tehál pochádza šiesta tehla s kolkom tejto jednotky. Z doposiaľ známych ôsmich tehál sedem pochádza z Rusoviec. Najstarší nález publikovaný Ľudmilou Kraskovskou priamo z kastela Gerulata, ostatných 6 z vicusu v neskorom – antickom múre. Stavba s podlahovým vykurovaním je datovaná nálezom míľnika na prelom 3. –4. storočia a možno predpokladať, že z tohto obdobia pochádza aj múr z tehál.

5 Za poskytnutie informácie by sme chceli aj touto cestou poďakovať za pomoc K. Fűryovej a I. Bazovský.

Z uvedených údajov o zmienkach Cohors V Lucensium na diplomoch a kamenných pamiatkach vyplýva, že pobyt a pohyb tejto jednotky poznáme prevažne z písomných prameňov a nie hmotných pamiatok (*Kraskovská 1989, 577*). Nepoznáme jej pôsobisko v 1. storočí po Kr. Pobyt jednotky je doložený v 2.–3. storočí v Crumerume, vieme o odvolaní jednotky medzi rokmi 166–169 do Moesie Superior (CIL III 14542; *Fitz 1962, 48; Kraskovská 1989, 576–577*). Tiež vieme, že sa zúčastnila bojov v barbariku na ľavom brehu Dunaja (*Kraskovská 1989, 578*). Ľudmila Kraskovská sa domnieva, že východiskovým bodom pre tieto boje v barbariku bola Iža. V tejto súvislosti nemožno vylúčiť ani Gerulatu. Na druhej strane nálezy siedmich tehál v Bratislave-Rusovciach naznačujú, že jednotka bola stacionovaná v antickej Gerulate a mohla byť i jednotkou, ktorá kastel Gerulatu založila (*Varsik 1996, 26*).

Skratky prameňov

AE – L'Année Épigraphique

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

RIU – Die römischen Inschriften Ungarns

RMD – Roman Military Diplomas

Bibliografia

- Bazovský, I. 1996*: Zisťovacie výskumy v Bratislave-Rusovciach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1994, 28–29.
- Bazovský, I. 1997*: Zisťovacie výskumy v Bratislave-Rusovciach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1995, 28–29.
- Bazovský, I. - Pichlerová, M. 2015*: Rímska kamenná architektúra pri Irkutskej ulici v Bratislave-Rusovciach. Zborník Slovenského národného múzea 109, Archeológia 25, 211–232.
- Fitz, J. 1962*: A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180–235). Acta Archaeologica Hungaricae XIV, 25–112.
- Fitz, J. 1983*: Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century. Budapest – Bonn.
- Fitz, J. 1990*: Prosopographia Pannonica II. Alba Regia 24, 169–196.
- Fröhlich, R. 1892*: Acumincum vidéke és a régi pannoniai limes. Archaeologia Értesítő 12, 34–44, 115–128.
- Havas, Z. 2009*: Atilia Firma téglaműhelyének termékei Pannoniában. Ex Officina... Studia in Honorem Dénes Gabler. Győr.
- Hečková, J. 1986*: Römischen Baukomplex in Stupava. Archeologické Rozhledy 38, 378–394.
- Horváth, I. – Kelemen, M. – Torma, I. 1979*: Komárom megye régészeti topográfiaja Esztergomi és Dorogi járás. Budapest.
- Kelemen, M. 1997*: Későrómai sírok a nyergesújfalui tábor temetőjéből. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5, 399–424.
- Kelemen, M. 2003*: Crumerum. In: Zsolt Visy (ed.). The Roman Army of Pannonia, An Archeological Guide of the Ripa Pannonica. Budapest.

- Kelemen, M. 2011:* Késő római tégláégető Esztergomból. *Archaeologiai Értesítő* 136, 135–163.
- Kendrala, D. 2015:* Antická Gerulata Odhaľuje nové svedectvá Najvýznamnejšie objavy SAHI v Rusovciach. *Historická revue* 6/2015, 35–41.
- Kolník, T. 1984:* Včasnokresťanské motívy v archeologických nálezoch na Slovensku. Zborník prác Eudmile Kraskovskej. Bratislava, 82–91.
- Kovács, P. - Schmidtová, J. 2011:* Rímsky míľnik z Gerulaty. *Slovenská archeológia*, roč. 59, 311-318.
- Kovács, P. – Schmidtová, J. – Mathédesz, E. 2017:* Milestone of Trebonianus Gallus and his son found in Gerulata. In: Devín Veroniky Plachej, 97–101.
- Kraskovská, E. 1982:* Revízny výskum rímskej stanice v Stupave v rokoch 1978 a 1979. In: Zborník Slovenského Národného Múzea LXXVI, *História* 22, 51–73.
- Kraskovská, E. 1989:* Nálezy tehly s kolkom Cohors V Lucensium v Bratislave Rusovciach. *Archeologické Rozhľedy* 41, 576–579.
- Kraskovská, E. 1991:* Kolkované rímske tehly z polohy Bergl v Bratislave-Rusovciach. In: Zborník Národného Múzea 85, *Archeológia* 1, 49–68.
- Lőrincz, B. 2001:* Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Wien.
- Lőrincz, B. 2010:* Ein Ziegelstempel der Cohors V Callaecorum lucensium aus Crumerum. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecensis* XLVI, 79–81.
- Musilová, Margaréta – Turčan, Vladimír, 2010:* Zur Interpretation der Tegula mit eingeritzter menschlicher Gestalt aus Bratislava – Rusovce. *ANODOS* 8/2008, Trnava 2010, 279-284.
- Ondrouch, V. 1941:* Rímska stanica v Stupave a rímske stavebné stopy v Pajštúne. Bratislava.
- Pichlerová, M. 1980:* Ďalšie poznatky o rozlohe Gerulaty. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1979*, 172–174.
- Pichlerová, M. 1981:* Gerulata Rusovce Rímske pohrebisko II. Bratislava.
- Pichlerová, M. 1985:* Výskum v Bratislave-Rusovciach. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1984*, 198–204.
- Schmidtová, J. – Rídegová, L. 2002:* Záchranné výskumy Mestského múzea v Bratislave – Rusovciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2001*, 180–182.
- Schmidtová, J. - Ježná, J. 1999:* Villa rustica v Bratislave-Čunove. Výrobky Carnuntského tehliara. Zborník Mestského Múzea Bratislava 11, 5-12.
- Schmidtová, J. – Ježná, J. 2003:* Stavba s podpodlahovým vykurovaním v bohatom vicuse pri Via Carnuntina. Zborník Mestského Múzea, Bratislava 15, 19–26.
- Schmidtová, J. – Ježná, J. 2004:* Gema s Minervou z Gerulaty – Rusoviec. Zborník Bratislava 16, 5–13.
- Schmidtová, J. - Kozubová, A. 2007:* Archeologický výskum v mestskej časti Bratislava - Rusovce. Zborník Múzea mesta Bratislavy, Bratislava 19, 21-34.

- Schmidtová, J. – Kozubová, A. 2009:* Výskum na stavbe Odkanalizovania Rusoviec. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2007, 172–173.
- Schmidtová, J. 2012:* Epigrafické pamiatky z Gerulaty. Pamiatky a múzeá 1/2012, 10–13.
- Schmidtová, J. – Mathédesz, L. 2016:* Nové nálezy jednotky piatej kohorty Lucensium. In: Zborník Slovenského Národného Múzea Supplementum 11, 125–130.
- Schmidtová, J. – Mathédesz, L. – Jezná, J. 2017:* Pokračovanie výskumu na NKP Dom s hypocaustom, 2. etapa, 2015. In: Devín Veroniky Plachej, 87–96.
- Sötér, Á. 1898:* A Mosonymegyei történelmi és régészeti egylet emlékkönyve 1882 - 1898. Magyar-Óvár, s. 240-248.
- Szilágyi, J. 1933:* Inscriptiones Tegularum Pannonicarum. Budapest.
- Thomas E. 1980:* Religion. In: A. Lengyel, G. T. B. Radan (ed.): The archaeology of Roman Pannonia. Budapest, 177–206.
- Varsik, V. 1996:* Archäologische topographie des Antiken Gerulata. In: Gerulata I, 7–43.
- Varsik, V. – Kuzmová, K. – Schmidtová, J. 1996:* Archäologische untersuchungen bei der Bautätigkeit in Rusovce. In: Gerulata I, 205–243.
- Visy, Zs. 2003:* The Ripa Pannonica in Hungary. Budapest.
- Wagner, W. 1938:* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin.

Summary

The excavated site is located in the central part of Rusovce (part of today Bratislava). On the neighbouring plot 186 there is a recognized Cultural Heritage Monument - a house with a hypocaust, the continuation of which is located on the discussed site. In another feature on the excavated plot, we examined an exceptional wall of tegules and lathers, connected with mortar and plaster on both sides. Bricks with the stamp of the Lucensium fifth cohort (V) come from this late antiquity wall.

The article presents a detailed history of research in this civilian part of ancient Gerulata (*Pichlerová* 1985, 199; *Bazovský* 1996, 29; *Bazovský* 1997, 28-29; *Schmidtová – Ridegová* 2002; *Schmidtová – Jezná* 2003, 19-25). We are researching in detail the construction of a multifunctional house and part of the courtyard, where we discovered the continuation of the house with a hypocaust, as well as the third fireplace of this particular structure. A few meters behind this building while digging the foundations of the interior fence, we captured another building. It was signalled by the discovery of 5 bricks with a stamp of the Lucensium fifth cohort found near the trench dug out for fence. The sixth brick was found directly in the rubble of the mentioned feature.

The material with the inscription of the Lucensium fifth cohort is elaborated more in detail. These are stone artefacts, military diplomas and bricks. Diplomas and stone artefacts are from sites in Austria and Hungary, one brick is from the locality of Nyergesújfalu, where the Lucensium fifth cohort unit was garrisoned. Seven bricks are from Bratislava-Rusovce, ancient Gerulata. The article also analyse other stamps that represent private bricks.

From the above data about the references of Lucensium fifth cohort on diplomas and stone artefact, it follows that we know the positions and movement of this unit mainly from written sources and not material monuments

(*Kraskovská* 1989). We do not know its station in the 1st century AD. The station of this unit is documented in the 2nd - 3rd century in Crumerum. Between 166 - 169, the unit was transferred to Moesia Superior (*CIL III* 14542; *Frith* 1962, 48; *Kraskovská* 1989, 576-577). We also know that it took part in the fighting in barbaricum on the left bank of the Danube. Ludmila Kraskovská believes that the starting point for these military actions in barbaricum was Iža. Gerulata however cannot be ruled out either. On the other hand, the findings of seven bricks in Bratislava - Rusovce indicate that the unit was stationed in ancient Gerulata and could also be the unit that founded the castle of Gerulata (*Varsík* 1996, 26).

JEDNORUČNÍ TESÁK ZE SBÍREK ZÁPADOČESKÉHO MUZEA V PLZNI A PRAVDĚPODOBNÁ TECHNOLOGIE JEHO VÝROBY¹

Petr Žákovský* – Patrick Bárta* – Jiří Orna**

*Mgr. Petr Žákovský, Ph.D., Mgr. Patrick Bárta, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.; Čechyňská 363/19, 602 00 Brno, zakovsky.p@volny.cz, barta@arub.cz

**Mgr. Jiří Orna, Západočeské muzeum v Plzni, příspěvková organizace; Kopeckého sady 2, 301 00 Plzeň, jorna@zcm.cz

Abstrakt: Ve sbírkách Západočeského muzea v Plzni je uložena celá řada předmětů úzce spojených se středověkým a raně novověkým vojenstvím. Vynikají mezi nimi jak vzácné pozůstatky původní plzeňské městské zbrojnice, tak archeologické nálezy militarií, které na konci 19. století shromáždil významný místní badatel F. X. Franc především při výzkumu hradu Lopata u Milínova na Plzeňsku. S tímto bezpochyby významným souborem památek hmotné kultury jsou však občas spojovány i artefakty, jejichž lokalizace je přinejmenším sporná. O lokalizaci do areálu hradu lze důvodně pochybovat jak u unikátního nálezu přílby typu basinet, tak i vzácně dobře dochovaného jednoručního tesáku, kterému je předkládána studie věnována. Tuto zbraň můžeme popsat jako jednoruční tesák se širokou čepelí z průběhu poměrně dlouhého časového úseku od konce 14. do počátku 16. století. Díky svému stavu dochování přinesla zbraň celou řadu nových poznatků o výrobních technologiích, které mohly být při výrobě obdobných zbraní využity a o technologických vadách, kterých se výrobci při jejich konstruování nezřídka dopouštěli.

Abstract: In the collections of Museum of West Bohemia in Pilsen, number of artefacts closely related to Medieval and Early Modern warfare are deposited. Among them are many exceptional relics from the former Pilsen armoury as well as archaeological finds, collected at the end of the 19th century by local researcher F. X. Franc. He found them during the excavations of Lopata castle near Milínov (Pilsen region). However, there are some artefacts in this, without the doubt and important collection, which are in terms of their localization rather disputable. There is a reasonable doubt, that the unique of helmet of basinet type was found in the castle area. Same goes for the well preserved dussack, which is the subject of this paper. This weapon could be described as single-handed short dussack with broad blade, dated to a rather long chronological window between the end of 14th and the beginning of 16th century. Thanks to its pristine condition, this weapon provided us with new information regarding the manufacturing techniques, used for the manufacture of medieval weapon, including the common manufacturing defects.

Klíčová slova: tesák, hrad Lopata, výrobní technologie, středověk

Key words: dussack, Lopata castle, manufacturing techniques, High Middle Ages

Úvod

Hrad Lopata na Plzeňsku zaujímá v oblasti středověké archeologie na území České republiky v určitém pohledu výlučné postavení. To je zapříčiněno především existencí poměrně unikátního souboru hmotných památek spojených se středověkým vojenstvím, který lze ve většině případů s velkou pravděpodobností dát do přímé souvislosti s dobýváním hradu husitským vojskem na přelomu let 1432–1433. Daná kolekce zahrnuje jak řadu zcela běžných typů militarií, se kterými se setkáváme při výzkumech takřka všech středověkých opevněných lokalit, tak také několik zcela unikátních předmětů, které i v celoevropském kontextu patří k výjimečným nálezům. Právě u hodnocení této

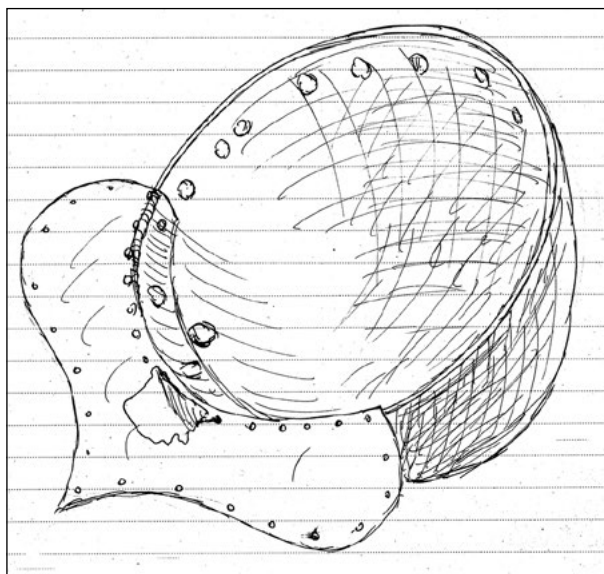
¹ Studie vznikla s institucionální podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68081758 - Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i..

skupiny artefaktů, které vesměs pocházejí ze starých výzkumů F. X. France, je však na místě jistá obezřetnost. Přesná místa jejich nálezů, totiž nejsou dnes bohužel zcela jistá. Lépe řečeno, nelze dnes s určitostí říci, že byly všechny nalezeny při výzkumech prováděných v 80. letech 19. století tímto badatelem v areálu hradu Lopaty. Tento problém se týká i zbraně, které je věnován tento krátký příspěvek.

Problematika lokalizace

V souboru, který je již dlouhodobě spojován s nálezy z hradu Lopata, se nachází i takřka kompletně dochovaný jednoruční tesák se širokou čepelí². Tato lokalizace byla ostatně uvedena i v případě první publikační zmínky o této zbraní v souvislosti s monumentální výstavou, která v ucelené formě prezentovala památky západočeské gotiky (Fryda – Steblíková 1995, 532, č. kat. 135, obr. 675), stejně jako v první větší práci, věnované dané hradní lokalitě (Novobilský 1995, 24). Není tedy divu, že tesák byl prezentován jako nález pocházející z výzkumu hradu Lopata i v dalších dvou pracích (Novobilský 2008, 88, obr. 97: 1; 2010, 87, 88, obr. 14: 2).

V těchto studiích se však předmětná zbraň objevuje pod inventárním číslem HA 1147, respektive HA 1145. Autor zmíněných publikací vycházel pravděpodobně z předpokladu, že tesák je součástí nálezového souboru získaného F. X. Francem v 80. letech 19. století při výzkumu hradu Lopata, který prováděl pro svého zaměstnavatele, hraběte Arnošta Karla Waldsteina. Tento šlechtic vytvořil na zámku Kozel na tehdejší dobu unikátní archeologické sbírky a expozice. V roce 1920 většinu této kolekce převzalo tehdejší Městské historické muzeum v Plzni. Středověké nálezy byly zapsány do sbírky historické archeologie pod čísly 1–1273 a v současné době jsou uloženy na Oddělení starších dějin Západočeského muzea v Plzni. Pod inventárními čísly 1145 a 1147 jsou sice zapsány tesáky, ale v porovnání s předmětem této studie se odlišují rozměry i popisem. Navíc to není jediný artefakt, u kterého autor zmíněných publikací, opět zřejmě ve snaze zařadit jej do kolekce nálezů F. X. France, uvedl chybné inventární číslo. Stejného omylu se dopustil rovněž u torza přilby typu basinet, která je autorem prezentována pod číslem HA 1215 (Novobilský 2008, 87; 2010, 91), přestože pod tímto číslem je v inventární knize zanesena úplně jiná, raně novověká přilba, tzv. pappenheimka (obr. 1).

▲ Obr. 1. Kresba přilby inv. č. HA 1215, tzv. pappenheimky, z inventární knihy Západočeského muzea v Plzni.

Fig. 1. Drawing of the helmet, inventory nr. HA 1215, so called „pappenheim“, from the inventory book of Museum of West Bohemia in Pilsen.

V inventární knize, kde je zapsána sbírka hraběte Waldsteina, je popis jednotlivých artefaktů velmi často doplněn o kresbnou dokumentaci, u většiny předmětů však chybí uvedení místa nálezů. Možná i proto se předpokládá, že zejména zde zapsaná militaria pocházejí z výzkumu hradu Lopata. U devíti předmětů je jako místo nálezů uveden dvůr u Nezvěstic, u dalšího Žákava. Na základě korespondence F. X. France se podařilo lokalitu určit u dalších dvou předmětů, které byly získány při výzkumu tvrzíště ve Štáhlavech (Thomasová – Trnka 2010, 48, obr. 3, 50, obr. 6, 7). Je tedy evidentní, že nelze u všech Francových nálezů a priori předpokládat jejich získání při výzkumu hradu Lopata. Ostatně již v katalogu výstavy, kterou roku 1924 v Plzni uspořádalo Městské historické muzeum jako součást oslav Jana Žižky z Trocnova, je uvedeno,

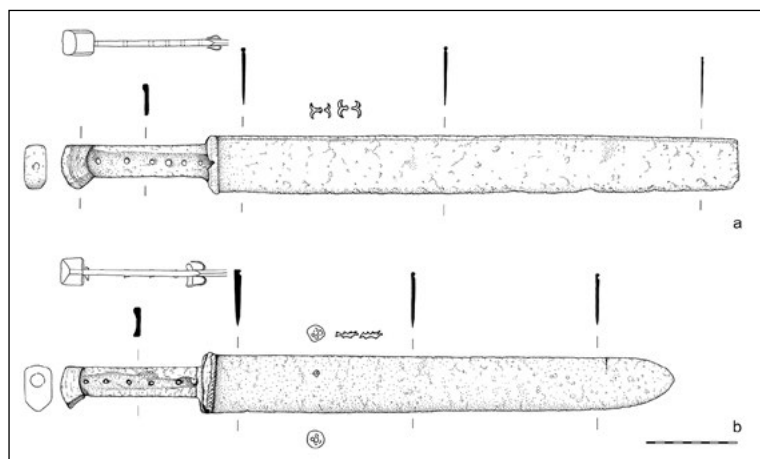
2 Západočeské muzeum v Plzni, inv. č. Z 360.

že exponáty ze sbírky hraběte Waldsteina pocházejí hlavně z hradu Lopata a jiných lokalit v okolí Plzně (*Macháček 1924, 17*). To je ostatně potvrzeno i v pozdějším stručném zhodnocení činnosti muzea za roky 1911–1925 (*Macháček 1926, 34*).

Pokud se vrátíme k popisovanému tesáku, byl zapsán v roce 1969 do přírůstkové knihy tehdejšího Oddělení starších dějin Západočeského muzea v Plzni pod číslem 991/69 jako starý stav muzea, bez uvedení místa nálezu. Analogická situace je u již zmíněné přílby typu basinet, kam byla lokalita hrad Lopata doplněna až s odstupem několika let. Zdá se tedy, že do nálezů z hradu Lopata byly přiřazeny i další předměty ze starého stavu muzea, u kterých chyběly nálezové okolnosti, přestože nebyly zapsány v inventáři sbírky Arnošta Waldsteina. V současné době tudíž není možné s konečnou platností určit, kde byla zkoumaná zbraň nalezena.

Chronologicko-typologická analýza zbraně

Jedná se o neobvykle dobře dochovaný tesák se širokou jednobřitou čepelí, jehož celková délka činí 645 mm, přičemž jeho hmotnost dosahuje 865 g. Těžiště zbraně bylo naměřeno na čepeli ve vzdálenosti 100 mm od jejího přechodu v řap. Tesák je vybaven 500 mm dlouhou čepelí s nevýrazným, zaobleným hrotem. Její maximální šířka dosahuje 64 mm a směrem k hrotu se jen nepatrně parabolicky zužuje. Oproti tomu se její tloušťka směrem k hrotu výrazně zužuje ze 7 na 2 mm. Čepel je na rubové ploše u svého hřbetu opatřena poměrně hlubokým a výrazně ohraničeným úzkým žlábkem, který je ukončen až u samotného hrotu čepel. Na rubové ploše hrubí čepel jsou dochovány tři drobné výrobní značky, z nichž jedna je vyplněna mosazí. Na čepel navazuje oboustranně odsazený řap o délce 145 mm, jež je na lícni ploše vybaven nevýrazně ohraničeným prožlabením. Šířka řapu se směrem k hlavici plynule a jen zcela nepatrně rozšiřuje z 34–36 mm, přičemž jeho tloušťka kolísá mezi 6 a 7 mm. Do středu lícniho prožlabení řapu byla za tepla vyražena řada kruhových otvorů, určených k aplikaci záštitného trnu a pěti trubičkovitých nýtů, určených k přichycení dnes nedochované rukojeti z organické hmoty. Nýty o průměru 5 mm byly vyrobeny stočením železného plechu a dodnes se nám z nich dochovala různě dlouhá torza, která nám neumožňují určit původní tloušťku rukojeti. Ve svrchní partii byl řap vytažen do krátkého, oboustranně odsazeného trnu, na který byla nanýtována bloková hlavice s výrazně skosenými hranami o délce 22 mm, maximální šířce 49 mm a konstantní tloušťce 29 mm. Ve spodní části řapu byl původně nanýtován záštitný trn, ze kterého se dochovalo pouze torzo jeho krčku. Poloha torza krčku napovídá, že záštitný trn byl do zbraně aplikován až po kompletaci zbraně, přičemž jeho nýtování proběhlo až na ploše dřevěného či kostěného obložení rukojeti, jak o tom nepřímo svědčí rovněž nepatrné roztepaní jeho závěrné hlavy. Na přechodu čepel v řap jsou pomocí dvojice nýtů s plochými hlavičkami nanýtovány velmi dobře dochované obkládací plechy, které

▲ **Obr. 2.** Kresba tesáků se širokými čepelimi: a – nelokalizováno (Muzeum města Brna, inv. č. 104.107); b – nelokalizováno (Západočeské muzeum v Plzni, inv. č. Z 360); kresba P. Žákovský.

Fig. 2. The drawing of dussack with broad blade: a – without the localization (Brno City Museum, inventory nr. 104.107); b – without the localization (Museum of West Bohemia in Pilsen, inventory nr. Z 360); drawing by P. Žákovský.

jsou konstruovány ze dvou vzájemně snýtovaných železných a mosazných plíšků. Na vnější ploše jsou obkládací plechy zdobeny rýhovaným mřížovým rastrem. Celkově je zbraň velmi dobře dochována, což podtrhuje fakt, že na řadě míst čepel i hlavice je dodnes dochován její původní povrch (*obr. 2: b, 3-4*).

Zbraň je vybavena poměrně masivní, výrazně profilovanou hlavici s konvexní svrchní a konkávní spodní plochou. Výrazně konvexní jsou i obě boční strany hlavice. Hlavice byla na zbraň nanýtována pomocí krátkého trnu, vytaženého z jejího řapu. Podle asymetricky umístěné závěrné hlavy řapu patrně na svrchní ploše hlavice, byl tento trn výrazně zahnut směrem ke

hřbetní hraně rukojeti. Tento drobný konstrukční detail měl snad zabezpečit kvalitnější uchycení hlavice ke zbrani. Hlavice byla vyrobena z jednoho kusu materiálu, díky čemuž ji lze přiřadit k jedné z variant hlavice typu *D*, které se především na jednoručních tesácích objevují v průběhu 15. století (Žákovský 2014, 294–297). Tvarově je jí blízká např. hlavice z blíže nelokalizovaného jednoručního tesáku ze sbírek Národního muzea v Praze (Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 117, obr. 5: e; Žákovský 2014, 295, obr. 247: c), či unikátní dutá hlavice jednoručního tesáku ze sbírek Slovákého muzea v Uherském Hradišti (Žákovský 2014, 294, obr. 246, 247: b, kat. č. 170). Obdobného tvaru jsou i další známé hlavice jednoručních tesáků, které však mají poněkud rozdílnou konstrukci. Byly totiž do konečného tvaru smontovány ze samostatných plochých pásek. Tyto vrstvené blokové hlavice, které lze klasifikovat jako hlavice typu *C*, se objevují ve stejném časovém horizontu, jako výše zmíněný typ *D* (Žákovský 2014, 292–294). Pokud pomineme tuto variantu konstrukce, jež byla patrně při výrobě tvarově podobných hlavice z dnes neznámých důvodů preferována, jsou hlavice ze studovaného tesáku velmi podobné např. hlavice tesáků z Havraně (Brych 1998, LV, obr. 4: 6) či Místric (Vaškonych – Žákovský 2012, 154–156, obr. 53; Žákovský 2012, 704, 722–723, obr. 18: b, 20: a; 2014, 293, obr. 245: g, kat. č. 95).

Hlavice byla nanýtována na řap, který je od čepele oboustranně odsazen a je vybaven mělkým, nevýrazně ohraničeným lícním prožlabením. Šířka řapu je po celé jeho délce takřka konstantní, přičemž pouze v jeho svrchní části je oboustranně zúžen do trnu, určenému k uchycení hlavice. Tuto část zbraně tak můžeme klasifikovat jako řap typu *Ib1* (Žákovský 2014, 263–267, obr. 219–221), který se především na jednoručních tesácích objevuje poměrně hojně.

U přechodu čepele v řap jsou po obou stranách čepele dochovány takřka v úplnosti obkládací plechy ve tvaru písmene „U“, které jsou do čepele nanýtovány pomocí dvojice nýtů s plochými hlavičkami. Jsou konstruovány ze dvou samostatných částí, a to z podkladového železného a pohledového mosazného³ plechu zdobeného rýhováním (obr. 5). Vzhledem k tomu, že hlavičky úchytných nýtů jsou aktuálně zcela ukryty pod ohnutou částí plechů, musely být tyto zahnuty až po sa-

▲ Obr. 3. Celkový pohled a radiografický snímek nelokalizovaného tesáku (Západočeské muzeum v Plzni, inv. č. Z 360).

Fig. 3. Close look and radiographic shot of dussack without the localization (Museum of West Bohemia in Pilsen, inventory nr. Z 360).

▲ Obr. 4. Detail garnitury rukojeti nelokalizovaného tesáku (Západočeské muzeum v Plzni, inv. č. Z 360).

Fig. 4. Detail of handle of dussack without the localization (Museum of West Bohemia in Pilsen, inventory nr. Z 360).

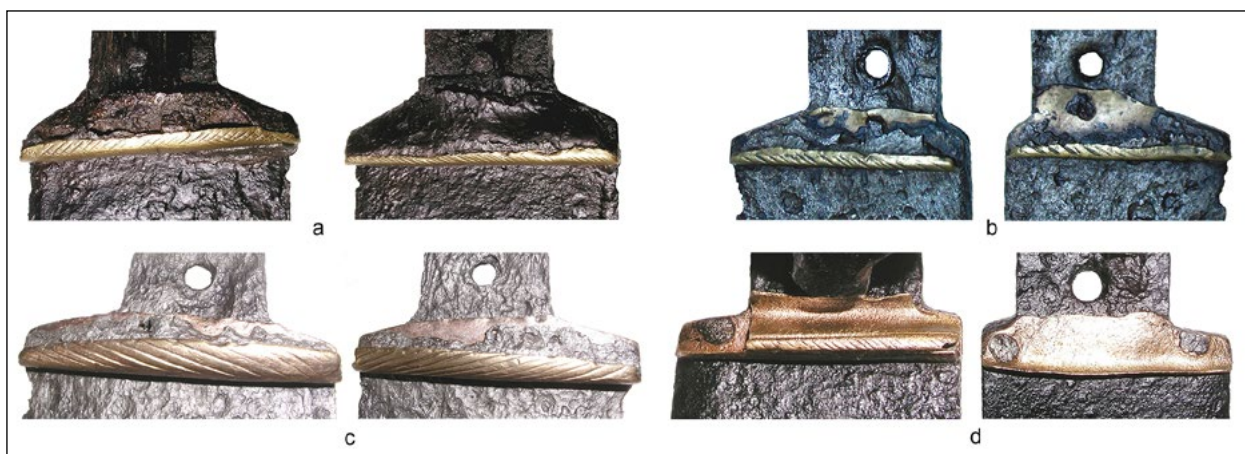
3 Podle měření, provedeného pomocí rentgenového analyzátoru NITON XL3t 950 GOLDD+ se jedná o mosaz s příměsí cínu (obr. 7). Alternativně lze tento kov nazvat i jako vícečástkovou slitinou mědi, zinku a cínu (viz. tab. 1). Za provedení měření i jeho interpretaci srdečně děkujeme Mgr. M. Hložkovi, Ph.D. z Technického muzea v Brně.

▲ **Obr. 5.** Detail obkládacích plechů nelokalizovaného tesáku (Západočeské muzeum v Plzni, inv. č. Z 360).

Fig. 5. Detail of metal sheets used for lining from the hunting sword without the localization (Museum of West Bohemia in Pilsen, inventory nr. Z 360).

Obkládací plechy se sice objevují poměrně často jak na krátkých nožovitých, tak jednoručních a v ojedinělých případech dokonce i na dlouhých tesácích, jsou však většinou konstruovány pouze z jednoho, povětšinou železného plechu. Kombinace železného a mosazného plechu měla nepochybně určitý smysl. Snad měl železný plech vyztvouvat a zpevňovat plech mosazný, který byl náchylnější k deformacím. Tento předpoklad by mohl potvrzovat fakt, že s obkládacími plechy konstruovanými pouze ze samostatných plechů vyrobených ze žlutého kovu se na tesácích setkáváme jen ve zcela ojedinělých případech. Z území České republiky známe takovou konstrukci pouze z nelokalizovaného jednoručního tesáku ze sbírek lanškrounského muzea (Žákovský 2014, obr. 231: f) či torza dlouhého tesáku z Petrкова (obr. 6: d; Durdík 1983, 7, tab. VIII, obr. 2; Žákovský 2014, obr. 275: c).

▲ **Obr. 6.** Detaily obkládacích plechů: a – Pelechov (podle Žákovský 2014, obr. 231: a); b – Plzeň (podle Žákovský 2014, obr. 231: d); c – nelokalizováno (podle Žákovský 2014, obr. 231: b); d – Petrkov (podle Žákovský 2014, obr. 275: c).

Fig. 6. Detail of metal sheets used for lining: a – Pelechov (after Žákovský 2014, obr. 231: a); b – Plzeň (after Žákovský 2014, obr. 231: d); c – without the localization (after Žákovský 2014, obr. 231: b); d – Petrkov (after Žákovský 2014, obr. 275: c).

Měření	Cu	Zn	Sn	Pb	Ni	Fe	Bi	Mn
1	70,103	13,228	2,095	0,174	0,068	14,317	0,016	0
2	62,413	11,436	1,457	0,102	0,085	24,433	0,019	0,057

▲ **Tab. 1.** Chemické složení aplikací z barevného kovu na tesáku ze sbírek Západočeského muzea v Plzni (viz obr. 7).

Tab. 1. Chemical composition of applications made of precious metals on the dussack from the collection of Museum of West Bohemia in Pilsen (see Fig. 7)

motném nanýtování na čepel. Tato poměrně složitá konstrukce předmětného funkčního i výzdobného elementu zbraně, o jehož primárním účelu panují stále pochyby (např. Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 126–128; Žákovský 2014, 274–275), není na doposud podchycených tesácích příliš častá. Zcela analogické montáže, včetně jejich výzdoby, nalezneme např. na jednoručních tesácích z Pelechova (obr. 6: a; Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 111–112, 126–128, obr. 1: h, 4: b; Žákovský 2014, obr. 231: a), Plzně (obr. 6: b; Žákovský 2014, obr. 231: d, 232: e) či torzu jednoručního tesáku ze sbírek Národního muzea v Praze (obr. 6: c; Dolínek – Durdík 1995, 87, obr. 100; Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 117, obr. 1: n, 4: a; Žákovský 2014, 274–275, obr. 231: b, 232: f).

U přechodu čepel v řap byl do zbraně aplikován rovněž záštitný trn, z něhož se však dodnes dochovalo jen torzo masivního krčku, takže se brání bližší klasifikaci.

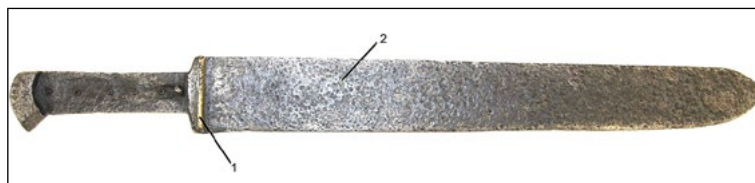
Vlastní čepel tesáku se, jak již bylo výše řečeno, vzácně dochovala v poměrně velmi dobrém stavu, včetně místy zachovaného původního povrchu. Svým tvarem

se řadí k širokým čepelím typu B_3 , respektive variantě B_{3a} , které představují ty nejmasivnější a nejširší čepel mezi jednoručními tesáky vůbec (Žákovský 2014, 230–232). Pro daný typ čepelí je charakteristická jejich maximální šířka, která může ve svrchní partii zbraně dosahovat až 72 mm, přičemž neklesá pod 60 mm. Šířka čepelí se směrem k jejich hrotům jen nevýrazně zužovala, což svědčí o tom, že většinou byly tyto zbraně původně vybaveny nevýraznými, spíše zaoblenými hroty, kterým je ostatně zakončena i čepel studovaného tesáku. Obdobné, byť o něco delší čepel se uplatnily např. při konstrukci luxusního tesáku ze sbírek Státního hradu Zvíkova (Žákovský 2008, 461–469, obr. 1, 12: 1; 2014, 231, obr. 26: a), Pelechova (Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 111–112, 126–128, obr. 1: h, 4: b; Žákovský 2014, obr. 231: a) či Dačic (Žákovský 2014, obr. 179: c). Tvarově se studovanému tesáku blíží i většina čepelí, které lze přiřadit k základnímu typu B_3 , které jsou však oproti variantě B_{3a} poněkud užší, neboť jejich maximální šířka se pohybuje v rozmezí od 50 do 60 mm. Tyto čepel patří již k poměrně rozšířeným typům, kterých máme z území České republiky podchycenu celou řadu (např. Žákovský 2008; 2014, 230–231; Žákovský – Hošek – Bárta 2013) a známe je i z okolních zemí (např. Marek 2008, 49).

Pro široké čepel typu B_3 a jejich varianty jsou charakteristické určité výrobní vady, se kterými se na dalších typech tesákových čepelí setkáváme jen zřídka. Z hlediska výrobních technologií totiž patří sice čepel tesáku do podobné skupiny artefaktů, jako jsou nožové čepel, což je dáno jejich morfologickou příbuzností, na druhé straně ovšem jejich větší rozměry, především délka, přinášely při výrobě některé specifické problémy, se kterými se u nožů běžně neseťkáváme, a které budou diskutovány níže.

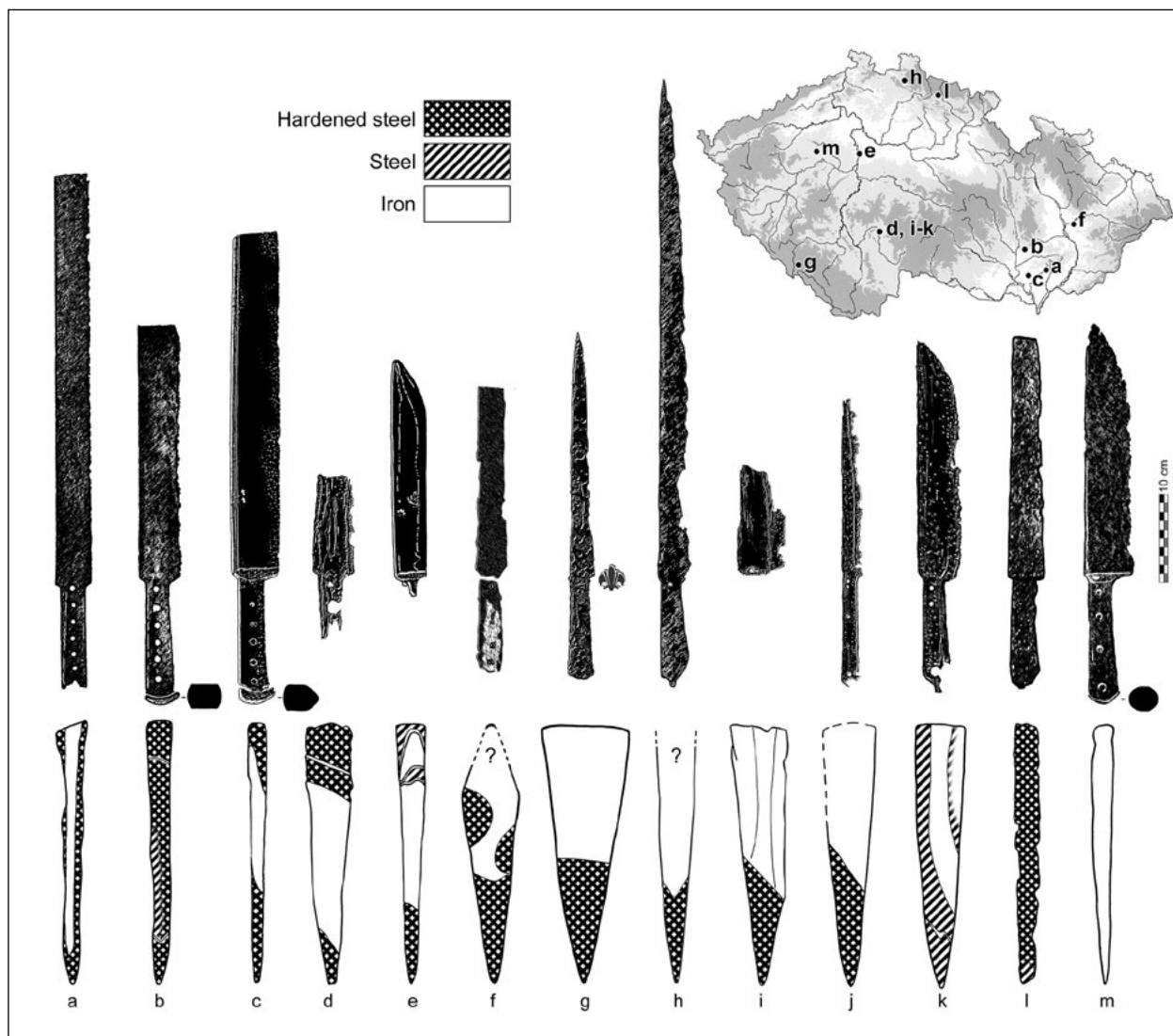
Přestože metalografických průzkumů tesáků nebylo dosud provedeno mnoho, přece jen vrhají základní světlo do problematiky jejich konstrukcí. Podle současného stavu bádání (obr. 8; Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 123, obr. 15) nejčastější konstrukcí analogickou ke konstrukci nožů, byla některá z forem navaření ocelového ostří na železné tělo čepel, které nacházíme např. na tesácích z Horské Kvildy, Sezimova Ústí a Liberce (obr. 8: g, h, i, j), případně ještě s přidaným ocelovým hřbetem, jak to máme doloženo na čepelích tesáků z Boleradic, Sezimovo Ústí, či Prahy (obr. 8: c, d, e). Známe jsou též čepel celoocelové, kterými byly vybaveny např. tesáky z Horákova a Dolních Štěpanic (obr. 8: b, l), nebo celoželezné jako čepel tesáku z Krásné Doliny u Rakovníka (obr. 8: m). Zvláštní postavení zaujímá konstrukce s měkkým jádrem a ocelovým pláštěm, zjištěná prozatím pouze u jednoručního tesáku z Věteřova (obr. 8: a) a nelokalizovaného jednoručního tesáku ze sbírek jihlavského muzea (Bárta 2012). Další možností konstrukce čepel je navaření ocelové bočnice tvořící jednu stranu čepel včetně ostří. Tak byla konstruována čepel jednoho tesáku ze Sezimova Ústí (obr. 8: k). Je doložena rovněž složitější konstrukce čepel s ocelovým ostřím a částečnými ocelovými bočnicemi, jejíž koncepce však dnes není zcela jasná (obr. 8: f).

Výrobní defekty nacházené na těchto zbraních lze shrnout do dvou skupin: defekty kovářského zpracování a defekty kalení, které byly konkrétně u tesáků již dříve poměrně podrobně popsány a publikovány (Žákovský – Hošek – Bárta 2013, 120–126). Kalení čepelí delších zbraní je obecně velmi náročná a riskantní operace, hrozící deformacemi či prasknutím již takřka hotového výrobku, které pak mohou vést až k jeho úplnému znehodnocení. Na vině je více faktorů. Hlavními problémy jsou objemové změny zakalených částí, respektive zvětšení objemu výsledného martenzitu proti výchozímu perlitu, a zvýšení křehkosti zakalených částí. Konkrétně u tesáků je velkým problémem jejich osová nesymetričnost, která nerovnoměrným zastoupením masы materiálu na hřbetě a ostří vede k velké náchylnosti k deformacím. Je-li rozehřátá čepel tesáku prudce ponořena do intenzivně ochlazujícího média, např. vody, dojde k prudkému ochlazení a tím i délkovému zkrácení tenkého ostří, zatímco masivnější hřbet chladne pomaleji a je ještě

▲ Obr. 7. Vyznačené plochy XRF analýz na studovaném tesáku.

Fig. 7. Marked areas for XRF analysis on the analysed dussack.

▲ **Obr. 8.** Přehled dosud metalograficky zkoumaných tesáků z území České republiky: a – Věteřov; b – Horákov; c – Boleradice; d – Sezimovo Ústí (698); e – Praha (650); f – Přerov; g – Horská Kvilda; h – Liberec; i – Sezimovo Ústí (697); j – Sezimovo Ústí (696); k – Sezimovo Ústí (693); l – Dolní Štěpanice; m – Krásná dolina (podle *Žákovský – Hošek – Bárta 2013*, obr. 15).

Fig. 8. The overview of metallographically analysed dussacks from the area of Czech Republic : a – Věteřov; b – Horákov; c – Boleradice; d – Sezimovo Ústí (698); e – Praha (650); f – Přerov; g – Horská Kvilda; h – Liberec; i – Sezimovo Ústí (697); j – Sezimovo Ústí (696); k – Sezimovo Ústí (693); l – Dolní Štěpanice; m – Krásná dolina (after *Žákovský – Hošek – Bárta 2013*, obr. 15).

v plastickém zahřátém stavu tímto zkrácením ostřím deformován. Potom dochází k chladnutí a tím i zkracování hřbetu, které postupně vede k další deformaci čepel, tentokrát směrem k většinou částečnému návratu do původního tvaru. Přitom je ovšem již zakalené a křehké ostří pnuto směrem k chladnoucímu hřbetu, což může vést ke vzniku kalicích trhlin, se kterými se opravdu u velké řady tesáků setkáváme (*Žákovský – Hošek – Bárta 2013*, 126, obr. 16–17). Tyto trhliny jsou situovány vždy na ostří, přičemž jsou poměrně tenké, mívají tvar křivky a jsou stejně dlouhé na obou stranách čepel. Že mimořádně snižují v daném místě pevnost zbraně, není třeba příliš zdůrazňovat. Správným kalicím postupem pro čepel tesáků by byl selektivní ohřev pouze ostří a následně ochlazení, přičemž hřbet by při ohřevu vůbec neprošel austenitizační krystalickou konverzí, čímž by se ani nepodílel na nebezpečných deformačních procesech (*Žákovský – Hošek – Bárta 2013*, 127).

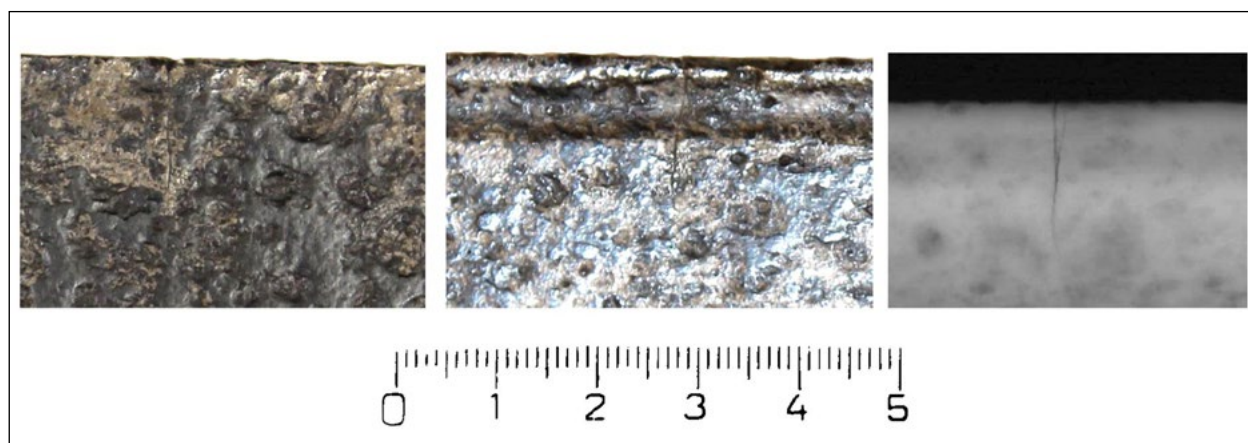
Mezi defekty kovářského zpracování patří především příčné praskliny vzniklé přehřátím. Případné podélné praskliny, které jsou často obsaženy v samotném svárkovém materiálu jako takovém, mezi tyto výrobní vady nepočítáme, neboť mechanické vlastnosti čepel zásadně nezhoršují a souvisejí spíše s hutnickým zpracováním výchozího materiálu,

než s finální výrobou čepel. Ke vzniku příčných prasklin dochází přehřátím při kovářském svařování, nejčastěji v rámci základní konstrukce čepel. Při této konstrukci je nutné spolu při hlavním svařování ohřívát k sobě přiložené pruty tvořící budoucí čepel, přičemž krajní pruty, v případě tříprutové konstrukce s ocelovým ostřím a hřbetem obklopujícími železné jádro (obr. 8: c–e), jsou na svařovací teplotu ohřáty dříve, než středový železný prut. Dalším nutným dohřátím i středového prutu jsou ty okrajové ohřáty ještě více, což může vést až k přehřátí a místnímu rozpadu krystalické struktury kovu. Pokud je budoucí čepel složena jen ze dvou částí, tedy ostří a hřbetu, toto riziko prakticky nehrozí, protože je možné polotovary čepel otáčet ke zdroji tepla ve výhni vždy tak, aby méně ohřátý prut byl ohříván intenzivněji, než druhý. Jelikož ke vzniku prasklin z přehřátí je mnohem náchylnější ocel než železo, protože sklon roste s růstem obsahu uhlíku a tím i snižováním teploty tání a teplot svařovacích, je konstrukce se železným středem a ocelovým hřbetem a ostřím ze všech dosud známých konstrukčních variant tesákových čepelí ke vzniku této vady nejvíce náchylná.

Pro praskliny z přehřátí je typická větší šířka, víceméně lineární průběh a nestejná délka na obou stranách čepel, neboť k přehřátí nejčastěji dochází jen z té strany prutu, která je nejbližší k zdroji tepla.

Prasklina viditelná na tesáku, který je předmětem této studie (obr. 9), je z líce dlouhá 12 mm, z rubu pak 13 mm. Má lineární průběh a malou šířku v řádu desetin milimetru. Vzhledem k tomu, že je situována na hřbetu, jde nepochybně právě o prasklinu z přehřátí, neboť kalící prasklina by na hřbetu vzniknout nemohla. Vzhledem k samotné existenci této praskliny lze na základě výše uvedeného vyslovit hypotézu, že čepel je pravděpodobně tvořená ze tří částí, a to železným středem, ocelovým ostřím, a hřbetem. Tuto hypotézu by ovšem mohl potvrdit nebo vyvrátit jen komplexní metalografický výzkum, protože radiografický průzkum konstrukci čepel neodhalil (obr. 3).

Čepel je na hrubí své rubové plochy opatřena trojicí výrobních značek. Dvě z nich jsou zhotoveny pro tesáky typic-

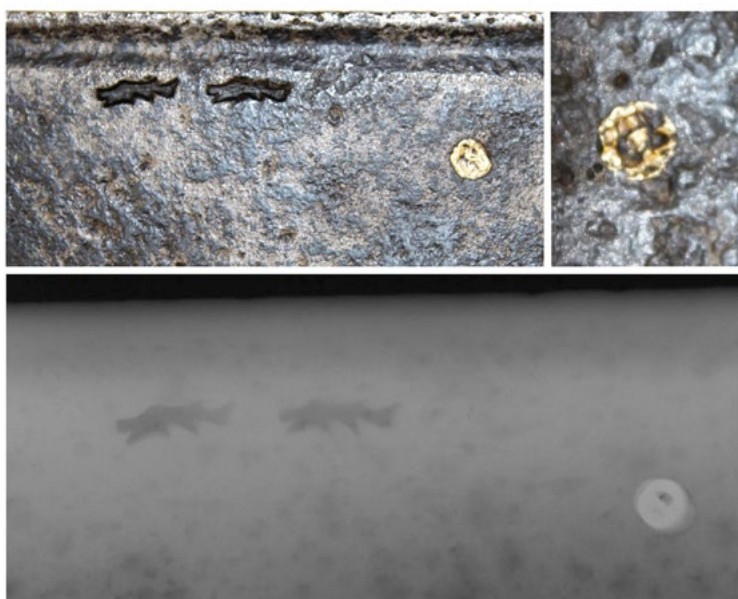

▲ Obr. 9. Trhlinka na hřbetu čepel studovaného tesáku: a – lící plocha čepel; b – rubová plocha čepel; c – detail radiografického snímku čepel.

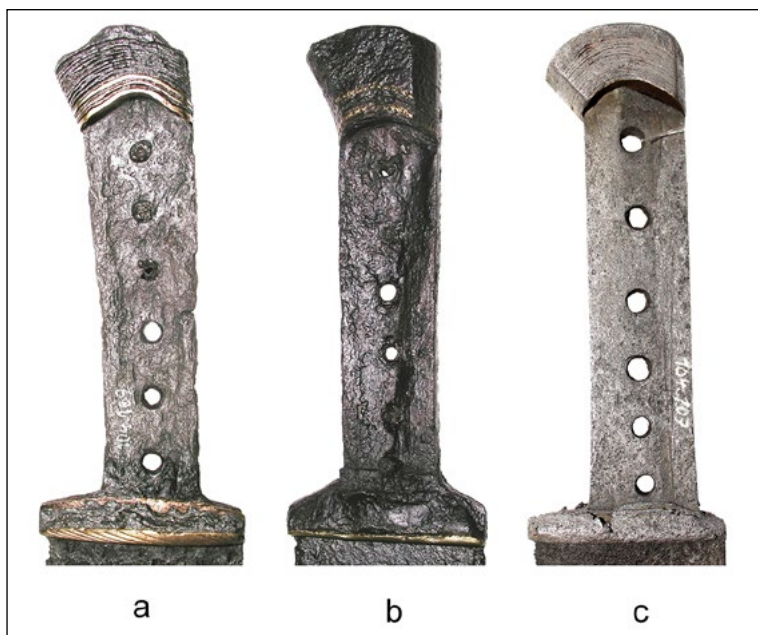
Fig. 9. Defect on the back of analysed dussack blade: a – frontal area of blade; b – back area of blade; c – detail of radiographic shot of blade

kou technikou, byly totiž do čepel vyraženy za tepla pomocí razidla (obr. 10). Jejich tvar můžeme nejspíše identifikovat jako stylizované podoby zvířat, patrně ryb či vlevo běžících vlků. Podobný tvar značek nám není prozatím ani z tesáků, ani z jiných druhů kovářských výrobků znám. Pro obě značky bylo využito identického razidla. Umístění značek takřka k samotnému hřbetu čepel i jejich zdvojení je obecně charakteristické pro jednoruční tesáky z průběhu 15. století (např. Žákovský 2014, 188–194). Rozměry všech prozatím podchycených ražených značek na středověkých tesácích, ten zde studovaný nevyjímaje, jsou poměrně nepatrné. Tento fakt je ve výrazném nesouladu s velikostí drtivé většiny značek na soudobých mečích. Pokud k tomu přičteme skutečnost, že na mečířských výrobcích se setkáváme především se značkami zhotovovanými zcela rozdílnou technikou, můžeme vyslovit velmi pravděpodobnou hypotézu, že tyto tesáky značené raženými značkami byly spíše výrobky nožířských než mečířských mistrů. Tuto hypotézu podporuje právě i velikost jednotlivých ražených značek na tesácích, které se díky svým rozměrům mohly stejně dobře uplatnit při značení i méně rozměrnějších nožířských výrobků, jako byly nože či nůžky (např. Žákovský 2014, 188–189).

Interpretaci studovaného tesáku jakožto produktu nožířské dílny podporuje i třetí drobná značka, se kterou se

▲ Obr. 10. Detail značek na čepeli studovaného tesáku.
Fig. 10. Detail of marks on the blade of analysed dussack.

▲ Obr. 11. Detaily garnitur rukojetí tesáků se širokými čepeli: a – nelokalizováno (podle *Žákorský – Hošek – Bárta 2013*, obr. 4: a) b – Pelechov (podle *Žákorský – Hošek – Bárta 2013*, obr. 4: b); c – nelokalizováno (podle *Žákorský 2014*, kat. č. 116).
Fig. 11. Details of broad bladed dussacks handles: a – without the localization (after *Žákorský – Hošek – Bárta 2013*, obr. 4: a); b – Pelechov (after *Žákorský – Hošek – Bárta 2013*, obr. 4: b); c – without the localization (after *Žákorský 2014*, kat. č. 116).

důvodně pochybovat jak u unikátního nálezu přilby typu basinet, tak i vzácně dobře dochovaného jednoručního tesáku, kterému je předkládána studie věnována.

Studovaná zbraň je vybavena masivní blokovou hlavicí, lícně prožlabeným řapem a takřka kompletně dochovanými obkládacími plechy, konstruovanými vzájemně snýtovanými železnými a mosaznými plechy. Ze záštitného trnu se dochovalo pouze torzo úchytného krčku. Nebývale dobře se dodnes dochovala čepel zbraně s nevýrazným a zaob-

setkáme na obou plochách jeho čepel (*obr. 10*). Jedná se o nevelké útvary zhruba kruhového tvaru. Radiografický průzkum zbraně však prokázal, že se ve skutečnosti nejedná o dvě, nýbrž o jedinou značku velice neobvyklé výrobní technologie. Podle všeho byl výrobcem do čepel vyražen či vyvrtán kruhový otvor, ve kterém byl rozkovan mosazný nýtek. Do tohoto kovu byl následně po obou stranách čepel otištěn kolek ve tvaru čtvrceného kruhu. Obdobně vyhotovenou značku nemáme z dalších prozatím zdokumentovaných a publikovaných tesáků podchycenu. Rovněž na ostatních kovářských výrobcích je prozatím postrádáme. Jedinou, autorům doposud známou výjimku tak představuje torzo luxusního nože z pozdního 13. století, který byl nalezen v Londýně (*Congill – de Neergaard – Griffiths 1987*, 15, 82, kat. č. 36, obr. 56: 36).

Závěr

Ve sbírkách Západočeského muzea v Plzni je uložena, mimo jiné, také celá řada předmětů úzce spojených se středověkým a raně novověkým vojenstvím. Vynikají mezi nimi jak vzácné pozůstatky původní plzeňské městské zbrojnice, tak archeologické nálezy militarií, které na konci 19. století shromáždil významný místní badatel F. X. Franc. Mezi těmito nálezy zaujímá hlavní místo významná kolekce kovových artefaktů, které měl tento badatel získat při výzkumu hradu Lopaty u Milínova na Plzeňsku. S tímto bezpochyby významným souborem památek hmotné kultury jsou však občas spojovány i artefakty, jejichž lokalizace je přinejmenším sporná. To se bohužel týká i těch nejzajímavějších předmětů, které jsou s výzkumem hradu Lopaty spojovány. O lokalizaci do areálu hradu lze

leným hrotem, na které můžeme místy dokonce pozorovat i její původní povrch. Čepel je na rubové ploše vybavena poměrně širokým, hlubokým a výrazně ohraničeným žlábkem. Na rubové ploše čepel jsou v oblasti hrubí vyraženy i tři kovářské značky, z nichž jedna je vytvořena neobvyklou technikou. Výrobce zbraně vytvořil skrz čepel tesáku kruhový otvor, který následně vyplnil mosazí. Takto konstruovaná značka je prozatím zcela unikátní a jediná analogie je autorům známa pouze z luxusního nože, nalezeného v Londýně (*Congill – de Neergaard – Griffiths 1987*, 15, 82, kat. č. 36, obr. 56: 36). Tvar, velikost i způsob zhotovení těchto značek by moly naznačovat, že předmětná zbraň byla spíše produktem nožířské než mečířské dílny. Kvůli stavu dochování čepel mohla být v teoretické rovině konstatována i její pravděpodobné konstrukční schéma. S vysokou pravděpodobností se jednalo o konstrukci složenou ze tří částí, a to železného středu čepel s navařeným ocelovým ostrím a hřbetem. Informuje nás o tom především drobná vlnitá trhlinka na jejím hřbetu v oblasti tenčí, která velmi pravděpodobně vznikla přehřátím při kovářském svařování.

Zbraň ze sbírek Západočeského muzea v Plzni můžeme tedy klasifikovat jako tesák typu B_{3a} , $Ib1$, D , –, – (podle *Žákovský 2014*), tedy jednoruční tesák se širokou čepelí, jež se zřejmě objevuje v poměrně dlouhém časovém úseku od konce 14. do počátku 16. století. Tyto tesáky se objevují ve středoevropském prostoru poměrně hojně, přičemž asi nejbližší analogie ke studované zbraně představují nelokalizované tesáky ze sbírek Muzea města Brna (*obr. 2: a, 11: c; Žákovský 2014*, kat. č. 116), Národního muzea v Praze (*obr. 11: a; Dolínek – Durdík 1995*, 87, obr. 100; *Žákovský – Hošek – Bárta 2013*, 117, obr. 1: n, 4: a; *Žákovský 2014*, 274–275, obr. 231: b, 232: f), Pelechova (*obr. 11: b; Žákovský – Hošek – Bárta 2013*, 111–112, 126–128, obr. 1: h, 4: b; *Žákovský 2014*, obr. 231: a), či sbírek Bayerische Nationalmuseum v Mnichově (*Marek 2008*, 49, obr. 45: b) a Bayerische Armeemuseum v Ingolstadtu (*Kern 1997*, 59, kat. č. III.20).

Lze tedy konstatovat, že studovaná zbraň sice představuje poměrně běžný typ chladné pobočné zbraně, kterými mohli být vybaveni ozbrojenci napříč celým tehdejší společenským spektrem. Díky svému stavu dochování však při podrobném nedestruktivním průzkumu přinesla celou řadu nových poznatků o výrobních technologiích, které mohly být při výrobě obdobných zbraní využity a o technologických vadách, kterých se výrobci při jejich konstruování nezdědka dopouštěli.

Bibliografie

- Bárta, P. 2012*: Rekonzervace železného tesáku z Jihlavy. Nepubl. bakalářská práce na ÚCh PřF MU Brno, Brno.
- Brych, V. 1998*: Hmotná kultura středověké tvrze v Čechách. In: Encyklopedie českých tvrzí I. A–J. Praha, XLVII–LXXXIII.
- Congill, J. – De Neergaard, M. – Griffiths, N. 2003*: Knives and Scabbards. London.
- Dolínek, V. – Durdík, J. 1995*: Historische Waffen. Hanau.
- Durdík, T. 1983*: Středověké zbraně. Sbírky Okresního muzea v Chrudimi. Chrudim.
- Fryda, F. – Stehlíková, D. 1995*: Umělecká řemesla. In: Fajt, J. (ed.): Gotika v západních Čechách 1230–1530. Praha, 487–570.
- Kern von, G. 1997*: Ritter und Bewaffnung. In: Hofmann, R. – Herzog, J.-W. – Steeger, W. – Kirch, K. – Herzog, R. – Lange, M. (edd.): Ritter, Burgen, Dörfer. Katalog zur Ausstellung „Mittelalterliches Leben in Stadt und Land“. Sonderausstellung zum 650. Todestag Konrads II. von Schlüsselberg. Tüchersfeld, 48–73.
- Macháček, F. 1924*: Plzeň v XV. století. Doprovodem k výstavě, kterou v rámci oslav Jana Žižky z Trocnova pořádalo Městské historické muzeum. Plzeň.
- Macháček, F. 1926*: Městské historické muzeum a městský archiv roku 1911–1925. Sborník Městského historického muzea

v Plzni IX, 1–57.

Marek, L. 2008: Broń biała na Śląsku. XIV–XVI wiek. Wrocław.

Novobilský, M. 1995: Hrad Lopata u Štáhlav. Plzeň.

Novobilský, M. 2008: Obléhání hradu Lopaty. Plzeň.

Novobilský, M. 2010: František Xaver Franc a jeho přínos pro poznání středověkého hradu Lopaty. *Archeologie západních Čech 1*. Věnováno stému výročí úmrtí Františka Xavera France, 77–98.

Thomasová, H. – Trnka, R. 2010: Méně známá fakta o životě, výzkumech a nálezech F. X. France. *Archeologie západních Čech 1*. Věnováno stému výročí úmrtí Františka Xavera France, 42–58.

Vaškových, M. – Žákovský, P. 2012: Mířčice (okr. Uherské Hradiště). Přehled výzkumů 53-2, 154–156.

Žákovský, P. 2008: Tesáky ze sbírek Státního hradu Zvíkova. *Castelloologica bohemia 11*, 461–472.

Žákovský, P. 2012: Tesáky s člunkovitými záštitami a jejich postavení ve vývoji chladných zbraní. *Archaeologia historica 37/2*, 691–732.

Žákovský, P. 2014: Tesáky a problematika jednosečných zbraní středověku a raného novověku. Nepubl. disertační práce na ÚAM FF MU Brno. Brno.

Žákovský, P. – Hošek, J. – Bárta, P. 2013: Dussack with broad blades and a probable method of their manufacturing. In: Marek, L. (ed.): *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and early modern Europe*. Wrocław, 105–136.

Summary

The collections of the West Bohemian Museum in Pilsen contain, among other things, a number of objects closely related to the medieval and early modern military. Among them are the rare remains of the original Pilsen city armory, as well as the archaeological military finds, which were collected at the end of the 19th century by a prominent local researcher F. X. Franz. Among these finds, a significant collection of metal artifacts, which this researcher should have obtained during the research of Lopaty Castle near Milínov in the Pilsen region, occupies a major place. However, this undoubtedly important set of material culture is sometimes associated with artifacts, the location of which is at least questionable. Unfortunately, this also applies to the most interesting objects that are associated with the research of Lopaty Castle. The localisation inside the castle grounds can be reasonably questioned both in the unique finding of the basinet helmet and in the rarely well-preserved one-handed fang, to which the present study is devoted.

The studied weapon is equipped with a massive block head, face-troughed beet and almost completely preserved cladding sheets, constructed by mutually riveted iron and brass sheets. Only the torso of the holding neck has survived from the guard's thorn. The blade of the weapon with an indistinct and rounded tip, on which we can even observe its original surface, has been preserved unusually well to this day. The blade is equipped with a relatively wide, deep and markedly demarcated groove on the reverse surface. There are also three blacksmith's marks embossed on the reverse surface of the blade, one of which is created by an unusual technique. The weapon manufacturer made a circular hole through the fang blade, which he then filled with brass. The brand constructed in this way is so far completely unique and the only analogy is known to the authors only from a luxury knife found in London (Cowgill – de Neergaard – Griffiths 1987, 15, 82, kat. č. 36, obr. 56:36). The shape, size and method of making these marks should indicate that the weapon in question was a product of a cutlery rather than a swordsman's workshop. Due to the state of preservation of the blade, its probable construction scheme could also be stated on a theoretical

level. In all probability, it was a structure consisting of three parts, namely the iron centre of the blade with a welded steel blade and back. The small hairline crack on the back in the thinner area, which was most likely caused by overheating during blacksmith welding, informs us about this.

The weapon from the collections of the West Bohemian Museum in Pilsen can therefore be classified as a fang type B3a (according to Žákovský 2014), ie a one-handed fang with a wide blade, which was apparently in use for a relatively long period of time from late 14th to early 16th century. These fangs appear relatively abundantly in Central Europe, while the closest analogies to the studied weapon are non-localized fangs from the collections of the Brno City Museum (Fig. 2: a, 11: c; Žákovský 2014, cat. No. 116), the National Museum in Prague (Fig. 11: a; Dolínek-Durdík 1995, 87, Fig. 100; Žákovský-Hošek-Bárta 2013, 117, Fig. 1: n, 4: a; Žákovský 2014, 274-275, Fig. 231: b, 232: f), Pelechova (Fig. 11: b; Žákovský-Hošek-Bárta 2013, 111-112, 126-128, Fig. 1: h, 4: b; Žákovský 2014, Fig. 231: a), or collections of Bayerische Nationalmuseum in Munich (Marek 2008, 49, fig. 45: b) and Bayerische Armeemuseum (Kern 1997, 59, cat. No. III.20).

Thus, it can be stated that the studied weapon represents a relatively common type of cold auxiliary weapon, with which gunmen could be equipped across the entire social spectrum at the time. Thanks to its state of preservation, however, during a detailed non-destructive survey, it brought a number of new findings about production techniques that could be used in the production of similar weapons and about technological defects that manufacturers often committed in their design.

PREHLAD STREDOVEKÝCH DEJÍN FARSKEJ OBCE VEĽKÝ CETÍN – POKUS O ZHRNUTIE VRCHOLNOSTREDOVEKÉHO VÝVOJA JEDNEJ OBCE NA DOLNOM PONITRÍ

András Csuthy*

**Podunajské múzeum v Komárne, Palatínova 13, 94505 Komárno, andrasen@gmail.com*

Abstract: Overview of medieval history of parish village Veľký Cetín. The article is trying to give summary of late medieval history of one parish village in the Nitra valley. This village was under administration of Archidioecesis Strigoniensis. The archdiocese owned many local properties, but these has not yet been studied properly as whole. Relatively little attention was paid to the medieval development of each settlement of church nobility, such as Cetín, from which the noble community could be separated, such as today village Malý Cetín. Veľký Cetín was servile settlement and similarly as the surrounding bigger settlements at the beginning of the Modern Era, tried to acquire the privileges of the town. For some time Veľký Cetín also appears in sources like oppidum, but probably because of different property conditions and unexpected Turkish invasions they could not reach this level of development, or we have no informations about it. The village had favorable conditions in the Middle Ages not only because it was lying on a crossroads between fortified centers, which eventually also caused its decline, but that it was a parish community too. We can't clarify the exact date of beginnings of the church, as archaeological excavations has never been realised in the area of the building, but with the results of georadar imaging we provide the first indications for further research of the original medieval church.

Keywords: Cetín, Veľký Cetín, Nitra valley, Late Middle Age

Abstrakt: Príspevok sa snaží podať prehľad vrcholnostredovekých dejín jednej farskej obce na Ponitri, ktorá však patrila pod zvrchovanosť ostrihomského arcibiskupstva. Majetky ostrihomského arcibiskupstva síce nie sú na okolí zriedkavé, avšak ich všeobecná stredoveká história dodnes nebola jednotne spracovaná. Tiež sa venovalo relatívne málo pozornosti stredovekému vývoju jednotlivých cirkevno šľachtických sídiel, takým zárodkom akým bol aj Cetín, z čoho sa mohla vyčleniť šľachtická komunita, dnešný kataster Malého Cetína. Veľký Cetín ako poddanská usadlosť, podobne ako okolité väčšie sídla na začiatku novoveku, smerovala k získaniu výsad mestečka, istý čas sa objavuje aj v prameňoch ako oppidum, ale pravdepodobne práve kvôli odlišným majetkoprávnym podmienkam a nečakaným tureckým nájazdom tento stupeň vývoja nemohla dosiahnuť, aspoň nemáme o tom jednoznačné pramene. Obec mala priaznivé predpoklady v stredoveku nielen kvôli tomu, že okrem toho, že ležala na križovatke medzi opevnenými centrami, čo spôsobilo nakoniec aj jej úpadok, ale aj to, že bola farskou obcou. Presné datovanie začiatkov kostola síce neobjasníme, keďže archeologický výskum sa kostola nikdy netýkal, ale pomocou výsledkov georadarového snímkovania podáme prvé indície pre ďalšie výskumy pôvodného stredovekého kostola.

Kľúčové slová: Veľký Cetín, Malý Cetín, Ponitrie, Cetínka, vrcholný stredovek

Veľký Cetín je obec na ľavobreží rieky Nitra¹, vzdialená je približne 15 km južne od nitrianskeho hradu. Rieka a blízkosť župného a biskupského sídla determinovali jej historický vývoj ako v minulosti, tak aj dnes, ale aj v budúcnosti. Prírodné pomery (rieka, močaristé časti, vinohrady) vplývali na zamestnanie miestnych obyvateľov (rybolov, vinárstvo), ako aj na ich

1 Leží pri Cetínke, pôvodne vedľajšom toku Nitry (Šmilauer 1932, 106, 342). Po reguláciách rieky je dnes Cetínka hlavným tokom. Filiálke Malý Cetín sa nevenujeme zvlášť, pretože zatiaľ nemáme jednoznačné doklady, iba indície k právnemu rozdeleniu obcí pred polovicou 16. storočia (napr. z roku 1435 a 1477; Csuthy 2018b). K novým donáciám arcibiskupských predialistov v Cetíne mohlo dôjsť práve ako následok nepokojných časov a tureckých nájazdov po moháčskej porážke (napr. v septembri 1530). Podobne sa nevenujeme Hornému a Dolnému Vinodolu, keďže sa cirkevno-právne osamostatnili v roku 1787 (Buday – Csuthy – Febér 2014, 22, 42), ani zvlášť obci Paňa, kvôli nedostatku miesta (Csuthy v tlači 1).

sociálne pomery (veľkosť hospodárskej pôdy, záplavy). Ďalším dôležitým faktorom v dejinách obce bol subjekt hlavného vlastníka, ktorým bolo aspoň od prvých zachovaných písomných zmienok (od 1239), až do historických medzníkov (1848, 1920, 1945), ostrihomské arcibiskupstvo. To vplývalo na jeho hlavné obchodné a osobné kontakty, smer odvádzania daní, prestavby kostola, umiestnenia farárov, resp. neskôr učiteľov, ako aj na väčšie hospodárske a sociálne investície, pretože okrem blízkosti obcí vrábelskej stolice arcibiskupských prediálistov, arcibiskupstvo malo v katastrí obce aj samostatný majer, osobitnú hospodársku jednotku.² Miestne administratívno-organizačné pomery mali často aj negatívny dopad, či už kvôli “neposlušnosti” arcibiskupa voči kráľovi, alebo sčasti nepriateľskému nebezpečeniu (hlavným negatívom však bola v tomto prípade blízkosť opevnených centier: Nitry, Vrábep³ a Komjatíc⁴, komunikácie k nim, a brody cez rieky⁵).

Prvá známa zachovaná písomná zmienka obce⁶ a jej filiálky Pane, pochádza z roku 1239⁷, keď Béla IV. oslobodil obce arcibiskupstva od štátnych daní.⁸ V listine vydané 29. septembra sa obce Cetín (*Cethen*) a Paňa (*Poonh*) spomínajú ako sídla rybárov, výrobcov sietí a sokoliarov (*reitiferis scilicet et falconariis perpetuo*). Kvôli prírodným danostiam a neskoršiemu vývoju predpokladáme, že prvé sa mohlo vzťahovať skôr na Cetín a posledné na Paňu.⁹ Po tragických udalostiach prvého tatárskeho vpádu¹⁰ sa viackrát podobná zmienka neobjavuje. Bol to historický predeľ, ktorý v základoch zmenil život vtedajšej uhorskej spoločnosti, ako aj majetkové pomery. Mongoli útočili na Uhorsko aj cez Poľsko a Moravu zo severozápadnej strany. Ich veliteľom bol Ordu, a neúspešne obliehali aj blízku Nitru.¹¹ Podľa dobových prameňov okolie odporujúcich miest kruto vyvražďili (*Fodor 2014*, 316).¹² Neskôr svoje sily spojili s Batuovým hlavným vojskom pri Ostrihome (*Marsina – Marek 2008*, 16–17, 52–53). Po ročnej pohrome sa nomádske vojsko na jar 1242 stiahlo naspäť, nastal čas obnovy. Kvôli veľkému spustošeniu, ale aj za vojenským účelom (banderiálny systém), sa vykonala veľká reorganizácia majetkov, vrátane cirkevných (*Kereš 2015*, 45; porovnaj *Buday – Csuthy – Fehér 2014*, poz. 70). Napriek

-
- 2 Hospodárska história tzv. Primáškého majera (Almásmajor) nie je ani len sčasti spracovaná. Najskoršia známa zmienka je z tureckého defteru ostrihomskeho sandžaku z roku 1570 ako Almás (*Fekete 1943*, 185).
 - 3 Vo Vrábľoch postavili protitureckú pevnosť v rokoch 1624–25 (Porovnaj Fojtík 1972, 805; Trubíni v tlači). Podľa doterajších poznatkov, napriek jej situovaniu, nehrala príliš dôležitú úlohu v protitureckom pevnostnom systéme, ale bola viackrát vypálená. Jazdci posádky sa však pravidelne zúčastňovali protitureckých bojov v širokom okolí. Pevnosť pravdepodobne zanikla koncom 17. storočia (*Samuel 2015*, 71–72, 78).
 - 4 V Komjaticiach stáli opevnené kaštiele Forgáčovcov, z ktorých jeden bol v druhej polovici 16. storočia prestavaný na pevnosť a slúžil až do začiatku 18. storočia, resp. nový kaštieľ Grassalkovichovcov do konca druhej svetovej vojny, resp. do roku 1954, keď bol zbúraný (*Cifra – Vrabová 2008*, 80, 472, 474).
 - 5 Predpokladáme, že Paňa aj Cetín (spolu s Dyčkou a okolitými osadami) hrali v stredoveku dôležitú úlohu aj pri ochrane prechodov cez rieky Žitava a Nitra, resp. chránili a spájali trhové miesto Vrábľa (najskoršia známa zmienka z roku 1294, ako oppidum sa objavuje v prameňoch až v roku 1507 v súvislosti s nejakým spustošením (Porovnaj DLDf 278346)) a významné majetkové centrum Veľký Cetín. Peter Kereš spája vznik tohto majetkového zázemia ešte so založením ostrihomskeho arcibiskupstva Štefanom I. (*Kereš 2015*, 37, 40, 43). Na vyspelosť komunikačnej siete okolo Vrábľa porovnaj *Wéisz 2013*, 213 poz. 1805–1807, 431.
 - 6 V tomto príspevku sa nevenujeme historickým udalostiam týkajúcim sa Nitrianska pred týmto dátumom (napr. veľkomoravské obdobie, zaujatie vlastní starých Maďarov, ťaženie kniežat'a Břetislava v roku 1030, oslepenie Vazula v roku 1031, obliehanie Nitrianskeho hradu cisárom Henrichom IV. v roku 1074, porazenie križiakov v roku 1096 pri Nitre, zrušenie údelného územia, obliehanie Nitrianskeho hradu kniežatami Svätoplukom a Ottom v rokoch 1108–1109 a ďalšie vnútroplietkové krízy; porovnaj aj *Féjérpataky 1892*, 40), napriek tomu, že obec mohla existovať aj skoršie a je pravdepodobne pokračovateľom včasnostredovekého sídelného vývoja, ktoré je podchytené archeologickými výskumami (porovnaj *Buday et al. 2016*, 85–87).
 - 7 Nezhľadnujeme identifikáciu obce s v prepise zachovaným tvarom insula Syrinč/ fluvium Cyrinc v druhej Zoborskej listine (1113; *Marsina 1971*, 64–67 No. 69 (67/7)), pretože nie sme si istí, či je takáto identifikácia možná (ako osídlenie), resp. dostatočne podložená z jazykovedného hľadiska (Šmilauer 1932, 342; *Kniežsa 1949*, 27–28 No. 132, 136; *Stanislav 1944*, 36 podľa mapy E. Fügediho, kto však v texte citovaného diela pozná prvé zachované písomné spomenutie iba z r. 1248; príznačné je pre túto problematiku, ako si jednotliví autori v jednom zborníku konferencie z roku 2011 protirečia v identifikácii, pričom ani jeden z nich nie je historický jazykovedec. Ostrov sa niektorými bádateľmi v minulosti umiestňoval aj do katastra napr. Čechyniec. Porovnaj *Fehér – Szűcs 2013*, 22). Napriek tomu táto zmienka viedla k ďalekosiahlym záverom ohľadne majetkoprávnej histórie obce v dejinách bádania (porovnaj *Buday – Csuthy – Fehér 2014*, poz. 70). Majetok insula Trusmer sa identifikuje s ramenom pri Komjaticiach. Zmienky o obci, neskôr prediium Thorozmel, siahajú hlboko až do neskorého stredoveku.
 - 8 DLDf 248088, p. 11; 248089, p. 9; 25025 (prepis z roku 1465); 285450, p. 5; Iba v prepise zachovaný prameň publikovaný na viacerých miestach, napr. *Marsina 1987*, 40. Pri problematike primácie ostrihomskeho arcibiskupa Tamás Lados podľa Sándora Szentírmaiho, resp. Imre Szentpéteryho tiež vyslovil neistotu v hodnovernosti prameňa (*Lados 2018*, 113, 117, 119; autorovi úprimne ďakujem za vyrozumienie), treba však zdôrazniť aj to, že prameň publikovaný Jánosom Törökom (pozní 1859 II, 28–29 No. XXIII) je neúplnou verziou.
 - 9 Samozrejme postava orla v dnešnom erbe Pane je modernou interpretáciou a nie je výsledkom historického vývoja. V najstaršej známej pečati bol holub, ktorý bol odvodený pravdepodobne od patrocínia kostola Všetkých svätých. Porovnaj *Csuthy 2010*.
 - 10 Invázia, porazenie kráľovských vojsk a obsadenie Uhorska medzi marcom 1241 až marcom 1242 spôsobilo obrovské straty na ľudských životoch. Asi polovica celého obyvateľstva zahynula kvôli vojenským udalostiam alebo iným následkom (epidémie, hladomor). Genocída kde vyvražďili vyše 90% vtedajšieho obyvateľstva vrcholila v tých častiach, kadiaľ prechádzali hlavné mongolské vojská (*Fodor 2014*, 313, 315). Veľa užitočných ľudí (remeselníci, vzdelanci) bolo odvedených na východ.
 - 11 Archeologických dokladov je zatiaľ pomerne málo (poklady mincí, väčšinou nepublikované), alebo nie sú dostatočne datovateľné a priame (militáriá, napr. hroty šípov; porovnaj *Holčšák 2017*).
 - 12 V okolí Nitry porovnaj osud Dvorčan, Žigárdu, Aleksíniec, Dvorníkov, Hájskeho, okolie Veľkého Zálužia (*Kereš 2012*, 22) a pod. (*Lukačka 1994a*, 167, 173; *Maslíková 2010*, 27–28; Porovnaj *Uličný 2004*, 13–14; *Marsina – Marek 2008*, 113–114).

tomu, že nie je možné vylúčiť korene cirkevných šľachticov vo svätoštefanskom práve (porovnaj *Ozgorai 1887*, 26–33; *Székeley 1935*, 29–30; *Ethbey 1941 I*, 97; *Keresteš 2015*, 37, 40)¹³, je pravdepodobné, že nastal nový rozvoj tejto vrstvy (zo služobníkov a vojenského sprievodu arcibiskupa; *Ozgorai 1887*, 125; *Keresteš 2015*, 45).¹⁴ Prvá zachovaná písomná zmienka arcibiskupských šľachticov (*nobiles iobagiones ecclesie Strigon. exercitantes*) pochádza z listiny Béla IV. vydané v roku 1255 (*Knauz 1863*, 39 No. 53; *1874*, 422–424 No. 553; *Ethbey 1941 I*, 97; *Marsina 1987*, 477)¹⁵, avšak napriek istým výhradám voči hodnovernosti, v listine sa zaznamenáva už rozklad systému arcibiskupskej vojenskej služby, na príklade šľachticov v Érsekvadkerte (teda vtedy už bola staršou právnou formou; *Ozgorai 1887*, 17–25, 28, 37–38, 47, 125; *Oslanský 2003*, 98–99; *2012*, 319–320).¹⁶ Novému rozvoju nasvedčuje aj to, že prvé zmienky šľachticov na týchto cirkevných majetkoch sa objavujú od konca 13. a začiatku 14. storočia¹⁷ – Žitavce 1272 (*Oslanský 2003*, 102–103); Telince 1297 (*Lukačka 2014*, 29); Keť 1308 (DLDF 86905; *Kristó 1992*, 221 No. 508)¹⁸; Paňa 1310 (*Kristó 1992*, 369–370 No. 846–847)¹⁹; Vráble ako sídlo stolice 1337 (*Dedek 1924*, 300 No. 426; *Blazovích – Géczi 2005*, 152 No. 277; *Keresteš 2015*, 46)²⁰; rod de Dichke 1358²¹, rod Névery (de Newery) 1372²².

Napriek močaristému a vtedy ešte pravdepodobne aj relatívne zalesnenému okoliu, nemáme dlho priame prameňne o Cetíne, preto nevieme odhadnúť rozsah vyľudnenia spôsobeného tatárskym vpádom. Podľa dopadu na okolie však môžeme predpokladať podobný krutý osud pre miestne obyvateľstvo. V rokoch 1240 (*fluvio Cetun*) a 1248 (*fluvio Cheten*) sa v prameňoch spomína rieka Cetínka (*Šmilauer 1932*, 104; *Katona 1987*, 427).²³ V rokoch 1272 (*terre Ceten*) a 1283 (*terrarium Cethen et Taran*) sa objavuje v metáciach susednej obce Branč (*Szöllösy 1911*, 31, 129; *Šmilauer 1932*, 106).²⁴ V rokoch 1274 (*fluvium Ceten*) a 1285 (*Ceten; fluvium Ceten*) sa znova spomína Cetínka v metácii Trhovej vsi (Vásárfalu, medzi Komjaticami a Mojzesovom) a Vinodol (*Kniesza 1939*, 179; *Szöllösy 1911*, 18, 31, 130–132)²⁵, resp. na falze nákupu majetku s metáciou Dolného Branča datovanom do roku 1287 (*fluvium Cheten; terra villa Cheten*)²⁶, ktoré sa udialo vlastne v roku 1300 (*Karácsonyi 1902*, 32–33). V roku 1290 (*Taran usque ad Cheten*) (*Nagy – Deák – Nagy 1879*, 120–121 No. 114)²⁷ a 1300 (*fluvium Cheten; terra ville Cheten*) sa tiež objavuje.²⁸

Cetín ako miesto vydania listiny Štefana V. v roku 1271 (*Cittu*), ako to predpokladalo predošlé bádanie (*Szentpétery 1943*, 115 No. 2113; *Györfy 1998*, 362–363)²⁹, je nepravdepodobné, napriek tomu, že sú známe listiny vydané počas

13 V Uhorsku namiesto udomácnenia feudálneho zriadenia používame skôr termín donačného, alebo familiárneho systému (pozri *Marsina 1994*, poz. 1; a ďalší), ako dôležitý faktor pre vývoj vrstvy šľachty.

14 František Oslanský (2012, 314) predpokladá vznik arcibiskupskej šľachty až od konca 13. storočia.

15 DLDF 65698; 248179; Od 14. storočia sa z ich pomenovania stráca výraz *iobagio*, ktorý sa ustálil na vrstvu poddaných. Cirkevní šľachtici sa zoskupovali podľa príkladu žúp do samostatných spoločností s vlastnou samosprávou, tzv. stolíc. Tento proces vyvrcholil pravdepodobne už v 15. storočí, alebo ešte skôr (Porovnaj *Keresteš 2015*, 46 od prvej štvrtiny 14. storočia; *Csiba 2015*, 147 vznik pred nástupom Anjouovcov, doformovanie v druhej polovici 14. storočia).

16 Podobne tomu nasvedčuje aj listina vydaná o rok neskôr (*Oslanský 2003*, 99; Porovnaj prepisy listín zo 16. decembra 1256). V roku 1262, na naliehanie arcibiskupa, dal kráľ prepísať staré výsady do jednej privilegijálnej listiny. V nej sa spomína už samostatné súdnictvo pre všetkých (aj šľachticov), ktorí patria pod právomoc ostríhomského arcibiskupstva (*Oslanský 2003*, 99–100, 103; Porovnaj prepisy listín z 28. októbra 1262, väčšinou chybné datované). Skoršiu zmienku porovnaj *Oslanský 2012*, 318.

17 Samozrejme tieto zmienky sú interpretované vo väčšine prípadov tak, že časť sídla bola v držbe šľachticov, kým ďalšia časť patrila cirkvi, ktorá získala majetok najskôr právom testamentárneho odkazu. Porovnaj *Lukačka 2014*, 29. Cirkevných šľachticov spomínajú aj v službách ďalších cirkví (*Ozgorai 1887*, 20–27, 33 nn), napr. aj nitrianskej kapituly (DLDF 273 455; *Blazovích – Géczi 2000*, 321–323 No. 539), resp. slabý predpoklad je aj pre zoborský benediktínsky kláštor (porovnaj *Buday – Csutly – Fehér 2014*, poz. 70).

18 Samozrejme tu nie je jednoznačné, či celá obec bola majetkom arcibiskupstva, ale ako prvá zachovaná zmienka z roku 1295, tak aj rod Szöllösy môže indikovať, že tu bývali cirkevní šľachtici.

19 DLDF 248604

20 DLDF 69216

21 DLDF 41344

22 DLDF 58589

23 DLDF 104879, výsadná listina Bélu IV. pre Nitru, ktorá zabezpečovala slobodu ako mestu Székesfehérvár.

24 DLDF 50570; HO 1880/VII, 136 No. 103

25 DLDF 60134; 60135 (1274); 68086 (1285)

26 DLDF 273621 (ad Ecclesia parochialem in dicta Chethen)

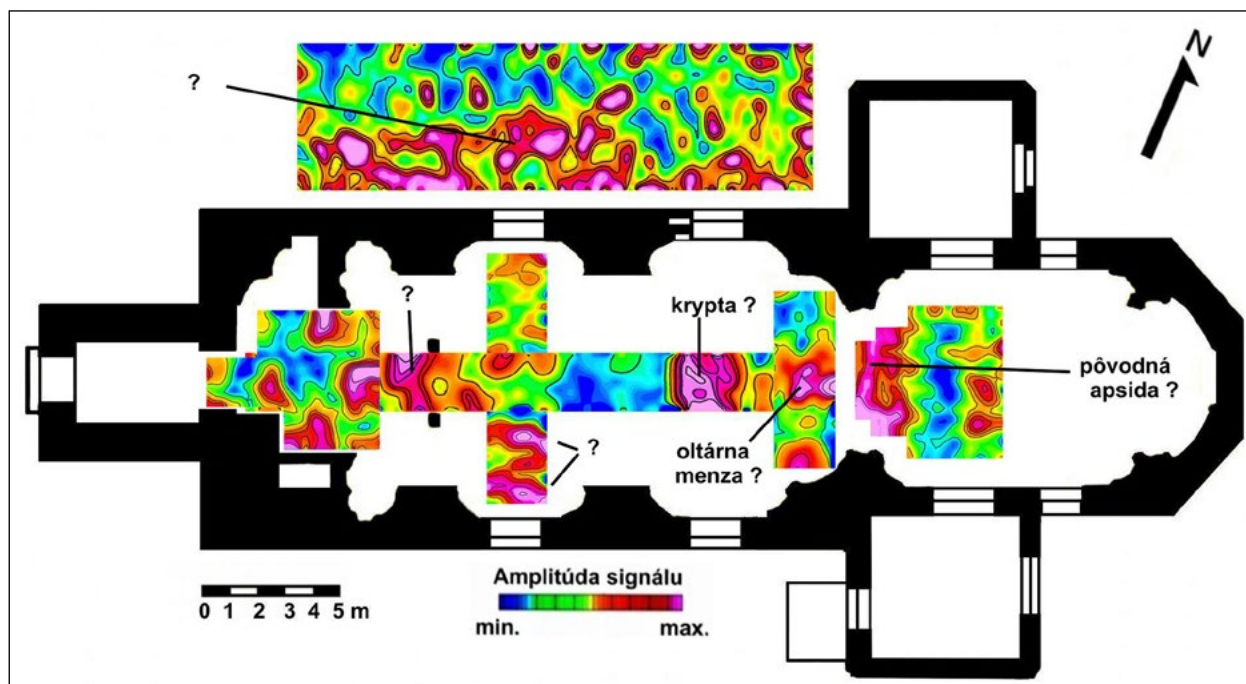
27 HO 1880/VII, 209 No. 166

28 DLDF 279016; Porovnaj DLDF 273544

29 *Féjér 1829 V/1*, 101–102 pôvodne datované do 1270; Ak by naozaj išlo o túto dedinu v blízkosti Nitry, tak to určite súviselo s ťaženiami Přemysla Otakara II.

poľovania kráľa, avšak Cetín vtedy nebol kráľovským majetkom. V roku 1285 si majetok Horváthföld (*Horuatun*) podelili synovia Indricha, zakladateľa cabajskej vetvy Ludanickovcov (*Lukačka 1994b*, 107).³⁰ Táto osada (?) sa stala súčasťou Cetína, ale objavuje sa v prameňoch ešte aj v roku 1568 (*Presinszky 2002*, 134).³¹

V rokoch 1271 (*Szentpétery 1943* II/1, 117–118 No. 2122; *1961* II/2–3, 24 No. 2317)³² a 1273 Přemysl Otakar II. obsadil a vyplienil aj Nitru a jej okolie, čo určite negatívne ovplyvnilo aj vývoj celého okolia (*Pauler 1899*, 309; *Robák 2017*, 10 poz. 6, 15, 25).³³ Vnútropolitická mocenská neistota vrcholila práve v tomto období, po smrti kráľa Štefana V. (1272) až po vyhlásenie kráľa Ladislava IV. za plnoletého (1277), ale aj neskôr. Nepokojné bolo vlastne aj celé obdobie vlády Ondreja III., až po začiatky vlády Anjouovcov. Od čias Václava (Ladislava V.) bol ostrihomský stolec v krátkej dobe až 5 krát obliehaný a jeho majetky spustošené (porovnaj *Tóth 2017*, 10–14.). Už arcibiskup Gregor bol zo svojho stolca vyhnaný, a nedopadol lepšie ani jeho následník Michal, pretože podporovali nástup Karola Roberta. Až arcibiskup Tomáš sa mohol ujať vedenia majetkov arcibiskupstva, keďže dovtedy to bolo zverené pravdepodobne ďalším cirkevným, či svetským administrátorom.³⁴ Neisté časy hlavne pre arcibiskupské a cirkevné majetky okolo Nitry však neskončili, keďže po opakovanom ohrození kráľovskej moci Matúšom Čákom, ho v roku 1311 exkomunikovali. Následne na to vyhnal ostrihomského arcibiskupa (1312) aj nitrianskeho biskupa (1317) zo svojich sídelných miest (*Botka 1873*, 42–44; *Dnalszky 1875*, 12; *Fejérpataky 1892*, 40; *Lukačka 1998*, 165). Okolité forgáčovské majetky tiež obsadili. Síce vojsko Omodejovcov a Matúša Čáka v roku 1312 porazili v bitke pri Rozhanovciach, jeho moc však nezlomili až do jeho smrti.

O existencii cetínskeho kostola (*obr. 1*) máme prvé indicie z roku 1285 a to sprostredkované cez osobu miestneho farára menom Buch, ako vyberača desiatku v nitrianskom obvode arcibiskupstva (*Knausz 1882*, 202 No. 182).³⁵ Podobne od cetínskeho kňaza Imricha, ktorý bol v roku 1308 kaplánom arcibiskupa Tomáša, neskôr ostrihomský kanonik (*Sedláček 1980*, I 246–247 No. 537; *Györfy 1998*, 363; *Budaj et al. 2016*, 9, 38, poz. 6–7). V roku 1328 Imrich už nebol medzi živými (*Kristó 1992*, 137 No. 306; *Almási 2001*, 267 No. 503). Cetínska cirkev je uvedená aj v zozname pápežských desiatkov

▲ **Obr. 1.** Výsledok georadarového merania v kostole Navštívenie Panny Márie vo Veľkom Cetíne (autor: *Ján Tirpák 2018*, 417–425).

Fig. 1. Result of Georadar Measurements in the Church Visitation of Virgin Mary in Veľký Cetín (author *Ján Tirpák 2018*, 417–425).

30 DLDf 50138

31 Spomína sa, že územie prešlo z držby rodiny Hencz rodine Horváth. Mlyn Bartolomeja Horváta sa spomína aj v tureckom daňovom súpise z roku 1570.

32 DLDf 95599

33 Porovnaj *Budaj 2008*; *Palko 2017*, 17–19.

34 Porovnaj HO 1876/VI, 454 No. 336; *Homonnai 2003*, 68.

35 “Buch sacerdotem de villa nostra Cheten”; *Györfy 1998*, 362–363.

(Seten/ Secen) v rokoch 1332–1337. Príjem farára Jána, ktorý bol hlavným nitrianskym dekanom, odhadli na 4 marky a podľa toho platil 20,5 dvojgrošov pápežského desiatku (*Sedláke 2008*, 96 No. 559).³⁶ V roku 1339 bol rektorom ce-tínskej (*Cheten*) cirkvi Dominik, ktorý bol zároveň aj prešbiterom konventu zoborského monastéria (*Piti 1999*, 84–85 No. 154).³⁷ Pravdepodobne tu zanechal závet Ladislav, syn Petra, v roku 1370 (*Follajtár 1934*, 167).³⁸ Najstarší zoznam farností nitrianskeho hlavného dekanátu vraj pochádza z roku 1397, ktorý sa zachoval v prepise u arcibiskupa Petra Pazmánya. Podľa novších výskumov však môže ísť o prameň doplnený v oveľa neskoršom období (*Péterffy 1742*, 269; *Púček 2015*, 139–140).

V roku 1401 sa magnáti postavili proti kráľovi Žigmundovi. Vtedy Nitru obsadili vraj príbuzní nitrianskeho bis-kupa. Ctibor však všetky hornouhorské majetky vrátil pod korunu, a dobil aj Nitriansky hrad (*Dualszky 1875*, 13). V roku 1403 Ladislava Neapolského korunovali za kráľa v Zadare. Na spiknutí sa zúčastnil aj ostrihomský arcibiskup Ján, za čo kráľ Žigmund obsadil veľa cirkevných majetkov, vrátane ostrihomského hradu, Vrábeľ aj Veľkého Cetína (*Cheten*) (*Mályusz 1956*, II/1, 314 No. 2698–2699).³⁹ Neskôr sa arcibiskup dostal znova do priazne kráľa Žigmunda. V roku 1424 sa spomína obec v súpise colných miest ako jedna možná cesta do Nitry (*Neumann – C. Tóth 2008*, 538 No. 1348).⁴⁰ V roku 1425 sa spomína znova iba rieka.⁴¹

Aj v roku 1431 spustošili krajinu husiti. Po rozdelení sa sirotkov a táboritov, sirotkovia obsadili dolné mesto Nitry a získali vyzbierané desiatky ostrihomského arcibiskupstva. Napriek spôsobeným veľkým škodám aj v okolí Nitry, boli nútení ustúpiť za cenu veľkých strát (*Tóth-Szabó 1917*, 108–109; *Keresztés a kol. 2015*, 82–83; *Ljyý 2016*, 98–99). Po smrti Ctibora ml. jeho bratranec Nikolajko mal nárok na jeho majetky, preto v roku 1434 sa spojil s husitmi a vybral sa na výpravu do severozápadných končín Uhorska. Cez spustošený Žitný ostrov sa dostal až k Šuranom a hrad neúspeš-ne obliehal (*Tóth-Szabó 1917*, 125–126; *Ljyý 2016*, 127). O rok neskôr v roku 1435 na príkaz kráľa, Mikuláš Nevver (Névery) kráľovský človek a nitriansky kanonik magister Cosma spravili metáciu obce Branč, pričom sa spomínajú aj 3 šľachtické “kúrie” (sídliskové jednotky) v Cetíne. Tie mohli byť základom pre pravdepodobne neskôr sa oddeľujúcu malocetínsku cirkevno šľachtickú obec (Malý Cetín) (*Fejér 1843*, 687–688).⁴² V roku 1439, po predčasnej smrti kráľa Albrechta Habsburského, vypukli boje o uhorskú korunu, počas ktorých sa znova angažovali husiti v Nitrianskej župe. To využil aj Pongrác zo Svätého Mikuláša a Michal de Országh na plienenie okolia (*Tóth-Szabó 1917*, 209; *Ljyý 2016*, 130).⁴³ V roku 1442 sa poľské vojsko kráľa presúvalo z okolia Bratislavy do okolia Nitry, ktoré bolo vtedy v rukách husi-tov (*Papajik 2013*, 133 poz. 35). V roku 1448 sa ostrihomský arcibiskup Dionýz sťažoval kráľovi, že husiti pod vedením Pongráca spôsobili vážne škody na jeho majetkoch, okrem iných vo Vrábľoch, Dyčke, Cetíne a v Pani. Vyrabovali jeho cirkvi a prosil, aby kráľ Ladislav Pohrobok zakročil (*Knausz 1868*, 808 No. 13; *Chaloupecký 1937*, 29 No. 26). V roku 1461 Elefántyovci napadli forgáčovské majetky. Blízky Černík aj Mojzesovo utrpeli vážne škody (*Follajtár 1934*, 174). Bratříci sa usadili aj v blízkosti Nitry, ale napokon ich v roku 1467 porazili a úplne vytlačili z Uhorska.⁴⁴

Nitru vzal naspäť kráľ Matej Korvín, ale už v roku 1471 obsadil mesto na rok poľský kráľ Kazimír IV. V roku 1477 pri zavedení nitrianskej kapituly do majetku Branča, Veľkej Vsi, Novej Vsi a Arkuš (*Pintérová 2006*, 22, 63–64.) bol prítomný Jakub de Chethen ako cirkevný šľachtic (*Nobilibus Archiepiscopilibus*), ako aj richtár Ulrich de Chethen ako služobník arcibiskupa (*Iobagionibus Archiepiscopilibus; Vagner 1896*, 435). To znova nasvedčuje na dve časti (alebo samostatné obce) Cetína s odlišným právnym postavením v rámci arcibiskupskej domény.

36 Pápežské desiatky boli desiatkami cirkevných príjmov (desiatkov), venované na krížiacke výpravy na oslobodenie Svätej zeme.

37 DLDF 273486

38 Chybne Chekey pri Cetínskom potoku.

39 DLDF 248333; 248338

40 DLDF 59010

41 DLDF 59586; 68110

42 DLDF 50570, p. 4. Treba však zdôrazniť, že v prípade Cetína všetky časti patrili arcibiskupstvu. Právne postavenie v novoveku Malého a časti Veľkého (Šľachtického) Cetína bola kuriálna cirkevno šľachtická obec, resp. pozemok, kým Veľkého Cetína poddanská obec. Okrem toho existoval aj tzv. majer Almás, tiež majetok arcibiskupstva.

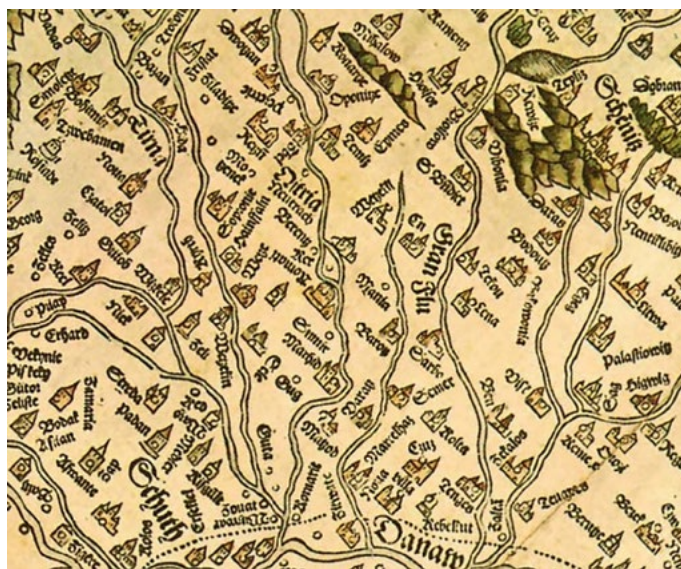
43 DLDF 59288; Porovnaj *Cifra – Vrabcová 2008*, 66 poz. 79 (1444).

44 V prípade Nitry už v roku 1464 (*Dualszky 1875*, 14).

Druhá polovica vlády Mateja Korvína znamenala úpadok všeobecne pre cirkevné vzdelanie (peregrinácie), ako aj pre ostrihomské arcibiskupstvo, kvôli osobným pomerom arcibiskupov voči kráľovi a následné získanie hospodárstva arcibiskupstva pre kráľovský dvor. V roku 1488 desiatok Cetína prenajímali za 120 florénov, kým desiatok obce predstavoval v nasledujúcom roku 250 florénov. V tom roku však desiatok Cetína a Kýra odpustili kvôli prírodným udalostiam, za čo prenájom vypovedali. Na základe toho Matúš Kis de Cece vymáhal 100 florénov od arcibiskupstva (Fügedi 1960, 523, 546–547).⁴⁵ Obec bola už vtedy sídlom jedného oficiolátu (hospodárskej jednotky arcibiskupstva). V roku 1489 sa spomínajú dvaja oficiáli⁴⁶, okrem nich aj miestnych cirkevných spomínajú pramene.⁴⁷ Platenie deviatku zemepánovi síce bolo zvykom od polovice 14. storočia, avšak najskorší prameň podávajúci celkový zoznam pochádza až z roku 1527 a podľa toho nebolo na konci stredoveku všade povinné na majetkoch arcibiskupstva. V prípade Cetína platili deviatok iba vo forme vína (Fügedi 1960, 89 poz. 27, 95 poz. 50, 99 poz. 59, 546–547).⁴⁸ Obec sa vyskytuje aj v ďalších účtovných súpisoch napr. z roku 1492.⁴⁹ V roku 1494 znova spomínajú farára obce.⁵⁰ Z roku 1496 sa dochoval prameň o desiatku vína.⁵¹ Pravdepodobne v roku 1498 spomínajú v Cetíne 32 domov, čo v porovnaní s ostatnými majetkami arcibiskupstva z daného roku nepredstavovalo relatívne väčšiu usadlosť.⁵² V roku 1517 vo veci krádeže koní Forgách kontra Palásthy spravili aj výsluch poddaných arcibiskupa (Tringli 2008, 391–392 No. 799).

Je pravdepodobné, že aj v bitke pri Mohácsi slúžili krvou arcibiskupskí šľachtici vrábeľskej stolice v samostatných bandériách. O ich obetiach nie sú však známe žiadne informácie, napriek tomu, že v bitke padol aj samotný arcibiskup Ladislav Szalkay (Ladislaus de Zalca), čo môže znamenať vysoký počet padlých aj v radoch cirkevných bandérií.

Po moháčskej bitke sa pravdepodobne prvýkrát vyobrazuje Cetín na Lazarovej mape (1528; obr. 2)⁵³, avšak pravdepodobne, kvôli použitej technike pri tlači, sa jeho nápis nedostal na zachovaný exemplár. To je už však začiatok ďalšieho obdobia, keď sa dokumentuje vývoj smerujúci k získaniu práv mestečka a hlavne protitureckých bojov, ktoré napokon navždy zhatili šancu trvalo získať tieto výsady (porovnaj Csuthy 2018).⁵⁴

▲ Obr. 2. Lazarus secretarius: Tabula Hungariae (detail).

Fig. 2. Lazarus secretarius: Tabula Hungariae (detail).

45 Porovnaj MTA, Registro delle entrate 1488, Ms.4996.4 (v rámci projektu Vestigia).

46 Benedetti Herdelli et Zohanne Pinges [officialle in Cettem]; Benedictus Herdeli et Johanes Pinzes offizialli in Cetem (MTA, Camera Ducale. Casa: Amministrazione. Ippolito I d'Este, Libro B de usita 1489, Ms.4996.9; MTA másolatgyűjtemény, Libro di uscita, Ms.4997.4; ASMo, Amministrazione dei principi 689, Ferrarai számadáskönyvek – Libro di uscita). Porovnaj Kuffart 2013, 103, 120–121, 127–128.

47 DLDF 59766

48 Autor spomína aj Malý Cetín. Z prameňa Liber Sancti Adalberti však poznáme iba ročník 1571–1572 (pag. 163), kde sú všetky tri obce spomenuté: Chethen Nobilium, Kis Chethen (2) a Nagy Chethen (11 1/4).

49 Archivio di Stato di Modena, Amministrazione dei principi 696, Ferrarai számadáskönyvek, Registro di entrate 1492–1494; Amministrazione dei principi 701, Ferrarai számadáskönyvek, Registro di entrata e uscita; MTA, Ms.4998.4; Ms.4998.5 (pozri vestigia.hu).

50 DLDF 59841

51 DLDF 59857 spolu s Kýrom 23 sudov za 50 a 58 florénov.

52 Porovnaj Demkó 1914, 578 uvádza novozámocké hradné panstvo (teda neskorší stav), v rámci toho Malý aj Veľký Cetín spolu: 8,5 port s 32 domami; Pôvodný prameň nie je známy.

53 Na mape sú zachované písomne aj menej významné a ľudnaté lokality, cez ktoré však viedli dôležité hlavné komunikácie. Cetín bol v tom období významnou farou okolia (porovnaj vyobrazenie), ako aj väčšie sídlo na spomínanej komunikácii do Nitry a Vrábeľ, a možno aj miesto brodu cez Cetínku. Okrem toho vrátane deformovania mapy, nie je na ľavej strane Cetínky v okolí podobné sídlo.

54 V neposlednom rade ďakujem všetkým, ktorí mi pomohli pri napísaní tohto zhrnutia, menovite aj kolegovi Marekovi Geremu.

Skratky prameňov

DLDF – Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképgyűjtemény
HO – Hazai okmánytár (Codex diplomaticus patrius) 1865–1891

Bibliografia

- Almási, T. 2001:* Anjou-kori oklevéltár XII. 1328. Budapest–Szeged.
- Blazovitch, L. – Géczi, L. 2000:* Anjou-kori oklevéltár X. 1326. Budapest–Szeged.
- Blazovitch, L. – Géczi, L. 2005:* Anjou-kori oklevéltár XXI. 1337. Budapest–Szeged.
- Botka, T. 1873:* Trentsini Chák Máté és kortársai. Székfoglaló értekezés. Budapest.
- Budaj, M. 2008:* Vpády Přemysla Otakara II. na Slovensko vo svetle nálezov mincí. *Folia Numismatica* 21, 83–89.
- Buday, P. – Csuthy, A. – Febér, S. 2014:* A nagycétényi hegykönyv 1807–1922. Budapest.
- Buday, P. – Csuthy, A. – Gere, M. – Sabov, A. – Schreiber, P. 2016:* Archeologické nálezy a pamiatky Pane a Veľkého Cetína. Komárno.
- Cifra, Š. – Vrabcová, V. 2008 (zost.):* Komjatice 1256–2006 – vedecko-popularizačná monografia. Bratislava.
- Csiba, B. 2015:* Pramene ku genealógii predialistov Ostrihomskeho arcibiskupstva z Dobrohošti. Štúdie z histórie – *Historia Nova* 9, 147–169.
- Csuthy, A. 2010:* Vázlat Nemespann pecsét-történetéről I. Családban marad II/1, 5–11.
- Csuthy, A. 2013:* A nemespanni magyar iskolakronika 1926–1939. Révkomárom.
- Csuthy, A. 2018a:* Nagycétény mint mezőváros? *Cétényke* VIII/1, 24–25.
- Csuthy, A. 2018b:* Adatok Kiscétény önállósulásához. *Szél-járás* 2018/2, 45–47.
- Csuthy, A. v tlači 2:* Pamiatky, ich rodové väzby a možnosti prezentácie histórie obce Paňa. In: *Pamiatky a genealógia*.
- Dedek, C. L. 1924:* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Strigonii.
- Demkó, K. 1914:* Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* XV, 573–638.
- Dualszky, J. 1875:* Nyitra vár- és város történelmi vázlata. Nyitra.
- Ethey, Gy. 1941:* A verebélyi érseki nemesi szék I. *Magyar Családtörténeti Szemle*.
- Febér, S. – Száraz, V. 2013:* Monografia obce Čechynce – Csehi község monográfiája. Čechynce.
- Fekete, L. 1943:* Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest.

- Fejér, G. 1829:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II. Budae.
- Fejér, G. 1843:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/7. Budae.
- Fejérpataky, L. 1892:* Kálmán király oklevelei. Értekezések a Történeti Tudományok köréből XV/ 5.
- Fodor, I. 2014:* A tatár pusztítás mértéke. In: Rosta, Szabolcs – V. Székely, György 2014: “Carmen miserabile” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Kecskemét, 313–317.
- Fojtík, J. 1972:* Illésházy Trenčín – korešpondencia 1570–1689 I. katalóg. Nitra.
- Follajtár, E. 1934:* A zabori bencés apátság története. Nemzeti Kultúra II, 23–36, 85–100, 162–176.
- Fügedi, E. 1960:* Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94, 82–124, 505–555.
- Györfly, G. 1998:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest.
- Holeščák, M. 2017:* Late Nomad Arrowheads from Area of Today's Slovakia. In: Fusek, Gabriel (Hrsg.): Archäologische Studien zum frühen Mittelalter. Nitra, 45–51.
- Homonnai, S. 2003:* III. András hatalmának stabilitása és politikai szándékai Bonzano Péter jelentéseinek tükrében. Acta Historica 117, 63–74.
- Hunka, J. – Mácsay, O.: Paňa – 760 rokov – 1239–1999.* Nitra.
- Chaloupecký, V. 1937:* Středověké listy ze Slovenska. Praha.
- Karácsonyi, J. 1902:* A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest.
- Katona, T. 1987:* A tatárjárás emlékezete. Budapest.
- Keresztes, P. 2012:* Veľké Zálužie obec s históriou. Nitra.
- Keresztes, P. 2015:* K problematike vývoja Vrábľ v stredoveku. In: Valach, Ján (zost.): Vrábľe – Príspevky k histórii mesta. Bratislava, 35–49.
- Keresztes, P. a kol. 2015:* Janíkovce – Dejiny Janíkoviec od najstarších čias až po súčasnosť. Nitra.
- Knauz, N. 1863:* Az esztergomi érsekség okmányai. Magyar Sion I/ 12, 917–930.
- Knauz, N. 1866:* Az Esztergomi Főegyháznak okmánytára II. Esztergom.
- Knauz, N. 1868:* A magyar egyház régi szokásai VII. Magyar Sion VI, 801–812.
- Knauz, N. 1874:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii.
- Knauz, N. 1882:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Strigonii.
- Knieszsa, I. 1939:* Az esztergomi káptalan 1156-i dézsmajegyzékének helységei. Századok 1939, 167–187.

- Kniezsa, I. 1949:* A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. In: Bárczi G. (ed.): Magyar Népryelv VI. Debrecen, 3–50.
- Kristó, G. 1992:* Anjou-kori oklevéltár II. 1306–1310. Budapest – Szeged.
- Kuffart, H. 2013:* I libri contabili di Ippolito I d'Este, cardinale di Esztergom. Materiali per l'edizione critica. In: Esercizi di filologia. Budapest, 87–154.
- Lados, T. 2018:* Megjegyzések az esztergomi érsekek prímási joghatóságának korai történetéhez. In: Farkas, Csaba – Ribi, András – Veres, Kristóf György (szerk.): Micae Mediaevalis VII. Budapest, 103–120.
- Lukačka, J. 1994a:* Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitats Nitra 9.–13. Jahrhundert. Studia Historica Slovaca – Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei 18, 129–178.
- Lukačka, J. 1994b:* Najstaršie nitrianske šľachtické rody. In: Štulrajterová, K. (ed.): Najstaršie rody na Slovensku. Martin, 102–110.
- Lukačka, J. 1998:* Nitra vo vrcholnom stredoveku (1248–1386). In: Fusek, G. – Zemene, M. R. (zost.) 1998: Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť. Nitra, 159–175.
- Lukačka, J. 2014:* V období stredoveku. In: Keresteš, Peter – Drahošová, Šarlota (zost.): Telince – Dejiny obce. Telince, 27–33.
- Lysý, M. 2016:* Husitská revolúcia a Uhorsko. Bratislava.
- Marsina, R. 1971:* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislaviae.
- Marsina, R. 1987:* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Bratislaviae.
- Marsina, R. 1994:* Štruktúra šľachty na Slovensku v 9.–13. storočí. In: Štulrajterová, Katarína (zost.): Najstaršie rody na Slovensku. 35–43.
- Marsina, R. – Marek, M. 2008:* Tatársky vpád. Budmerice.
- Maslíková, L. 2010:* Vývoj osídlenia dolného Ponitria do polovice 14. storočia. Historia Nova I/ 2, 8–31.
- Mályusz, E. 1956:* Zsigmondkori oklevéltár II. 1400–1410. Budapest.
- Nagy, I. – Deák, F. – Nagy, G. 1879:* Hazai oklevéltár 1234–1536. Budapest.
- Neumann, T. – Tóth, C. N. 2008:* Zsigmondkori oklevéltár XI. 1424. Budapest.
- Oslanský, F. 2003:* Z počiatkov a rozšírenia cirkevnej šľachty na území Ostrihomskej arcidiecézy. Studia Historica Tyrnaviensis 3, 97–104.
- Oslanský, F. 2012:* Šľachta ostrihomskeho arcibiskupa na prelome 13. – 14. storočia. In: Uličný, Ferdinand – Magdoško, Drahoslav (eds.): Bitka pri Rozhanovciach v kontexte slovenských a uhorských dejín. Košice, 311–330.
- Ozgorai, J. 1887:* Az egyházi vagy praediális nemesek és birtokuk. Esztergom.
- Palko, J. 2017:* Uhorsko-české vzťahy v rokoch 1270–1272. Historia Nova 14, 7–33.

- Papajík, D. 2013:* Jan Čapek ze Sán cseh nemes és szerepe a magyar koronáért folytatott harcban (1440–1443). *Aetas – Történettudományi folyóirat* 28/ 1, 128–136.
- Pauler, G. 1899:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest.
- Péterffy, C. 1742:* Sacra concilia ecclesiae romano-catholice in Regno Hungariae. Posonii.
- Pintérová, B. 2006 (red.):* Branč – Berencs 1156–2006. Branč.
- Piti, F. 1999:* Anjou-kori oklevéltár XXIII. 1339. Budapest–Szeged.
- Presinszky, L. 2002:* Mit hagytak ránk a századok? – Fejezetek Nagycétény történelméből. Somorja.
- Púček, M. 2015:* The Supposed Register of the Archdiocese of Esztergom's Parishes from 1397 – The Parishes of the Archidiaconates of Nitra and Tekov. *Studia Historica Tyrnaviensia* XVII, 125–147.
- Reiszig, E. 1903:* Bars vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai – Bars vármegye.
- Robák, P. 2017:* Česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1273 (IV). *Vojenská história* 2017/ 2, 8–36.
- Samuel, M. 2015:* Zaniknutá protiturecká pevnosť vo Vrábľoch. In: Valach, Ján (zost.): Vrábľa – Príspevky k histórii mesta. Bratislava, 67–78.
- Sedlák, V. 1980:* Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Slovaciae I. Bratislavae.
- Sedlák, V. 2008:* Monumenta Vaticana Slovaciae I. 1332 – 1337. Trnavae-Romae.
- Stanislav, J. 1944:* K južnej a východnej hranici slovenského osídlenia v stredoveku. Bratislava.
- Šmilauer, V. 1932:* Vodopis starého Slovenska. Praha/ Bratislava.
- Szentpétery, I. 1943:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/1. 1255–1272. Budapest.
- Szentpétery, I. 1961:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2–3. 1272–1290. Budapest.
- Székegy, O. 1935:* Az egyházi nemesség. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve V, 28–52.
- Szőllősy, K. 1911:* A felsőszöllősi Szöllősy-család krónikája. Budapest.
- Tirpák, J. 2018:* Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeogeofyzikálneho výskumu na Slovensku III. *FPV UKF Prírodovedec* č. 669, Nitra, 417–425.
- Tóth, K. 2017:* Erzsébet királyné és Esztergom. *Esztergom Évlapjai* 2017, 8–20.
- Tóth-Szabó, P. 1917:* A cseh-huszita mozgalom és uralom története Magyarországon. Budapest.
- Tringli, I. 2008:* A Perényi család levéltára 1222–1526. Budapest.
- Trubini, L. v tlači:* História cisárskej pevnosti Vrábľa.

Uličný, F. 2004: Vpády Mongolov na Slovensko v roku 1241. *Vojenská história* 8/3, 3–19.

Vagner, J. 1896: Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez. Nyitra.

Weisz, B. 2013: A királyketteje és az ispán harmada. Budapest.

Summary

Veľký Cetín is a village on the left bank of the Nitra River, about 15 km south of the castle of Nitra. The river, the proximity of the county and episcopal center, as well as other fortified settlements, determined its historical development in the past. The main owner was the Archbishop of Esztergom. The first known written record is dated to 1239. However the extent of the depopulation after the invasion of Mongols is not known, but Cetín could have a similarly cruel fate as other settlements around the sieged castle of Nitra. The article deals with all known medieval sources mentioning the village, as well as a summary of the history of the area, respectively to the beginnings of the donation system of church nobility in Archidioecesis Strigoniensis, because they also received donations in Cetín. The first written indications on the existence of the church are mediated by mentioning churchmen from 1285 and 1308 (*Fig. 1*). Cetín, as property of Archidioecese, often had a negative fate because of the wealth or attitude of the Archbishops. Bad impacts influenced Cetín for example under rule of the latest kings of Árpáadian dynasty, during expeditions of Matthew Čák, after the plot against king Sigismund, during the Hussite wars or during the reign of Matthias Corvinus. The period of the anti-Turkish wars stopped again the favorable economic development, but it did so in the next historical era (*Fig. 2*).

MORAVSKÉ BISKUPSTVÍ Z 10. STOLETÍ VE STAROSLOVANSKÉ AGLOMERACI U MIKULČIC V KONTEXTU NEJSTARŠÍ CIRKEVNÍ ORGANIZACE NA MORAVĚ

Lubomír Jan Konečný

1. Podivín, Slivnice a Zekirkostel

Lokalizace a interpretace významných jihomoravských lokalit – Sekirkostela a Slivnice – doložených v souvislosti s hradem Podivínem v písemných pramenech 11. a 12. století jako sporné statky mezi pražským a olomouckým biskupstvím, zůstává dosud pro moravské historiky a archeology neproniknutelnou záhadou. Ač k jejímu objasnění zásadně přispěl Václav Richter erudovaným rozbořením písemných i hmotných pramenů, jeho přínos nebyl doceněn a dokonce předními historiky je tato problematika nadále zatemňována neúnosnými spekulacemi.¹ Již v roce 1958 se Richter takovému nepochopení divil. V kontextu některých dalších, novějších poznatků je proto potřeba tuto problematiku znovu aktualizovat. Tento příspěvek je koncipován jako „předsudek“ (hermeneutický model, předběžná interpretace) dané problematiky, v duchu Richtera metodického pojetí (*Richter 1965*, 123–4).

Když Kosmas ve své kronice (II, kap. 23) zmiňoval k roku 1067 úmrtí pražského biskupa Šebíře, připomněl, že až do založení olomouckého biskupství (1063) spravoval Čechy i Moravu jako jediné a nerozdílné biskupství. Náhradou za osamostatnění moravské diecéze (1063) byl pražskému biskupství nadále ponechán na Moravě dvorec u Sekir Kostela s příslušenstvím, ves Slivnice s trhem a hrad Podivín. Nikoliv náhodou připojuje Kosmas právě k těmto údajům, že před časy Šebířovými byl na Moravě jakýsi biskup Vracen.

O Podivíně s jistotou víme, že byl hradem (původně asi dřevohlinitým hradiskem) založeným Přemyslovcem po jejich okupaci Moravy (1029) na ostrově řeky Dyje, jejímž tokem byl asi poškozován, takže musel být často obnoven.² Hrad byl pojmenován podle svého zakladatele – pokřtěného žida Podivy jak uvedl Kosmas, což také odpovídá poosobní nomenklatuře přemyslovských hradů. Jižní hranice přemyslovské Moravy byla tehdy chráněna podýjskou linií nových hradů, resp. hradišť přemyslovského typu, která měla opevněné předhradí s velkofarním kostelem. Byla budována již od 2. čtvrtiny 11. věku v rámci reorganizace hradské správy na Moravě, započaté již knížetem Břetislavem (+1055) a dokončené koncem 11. věku. Přemyslovská střediska světské i církevní správy lokálně nahradila starší velkomoravská centra a převzala jejich funkci. Byla také příznačně situována v jejich blízkosti. Tak tomu bylo i v případě Sekirkostela a Slivnice, neboť obě tyto lokality jsou uváděny jako příslušenství hradu Podivína, do jehož hradského obvodu byly nepochybně pojaty. Nebylo však známo kde se nacházely, takže byly hledány u Podivína. Teprve V. Richter je důvodně lokalizoval do areálu rozsáhlé velkomoravské aglomerace u Mikulčic, vzdálené od Podivína 15 km.

Slivnice se připomíná ve 2. polovině 11. a 1. polovině 12. století jako trhová ves, z níž plynuly významné příjmy pražskému biskupství. Podle topických názvů v oblasti staroslovanské aglomerace u Mikulčic se nazývala Slavnic, podle původního názvu vodního toku řeky Moravy „Slavník“ (*Richter 1958*). Jak jsem již poukázal, šlo o vlastní název tohoto velkomoravského ústředí, zmiňovaný v pasovských pramenech v latinizované formě „Seclavia“ (*Konečný 1975–76*). Z rozsáhlé etymologické literatury lze dovodit, že název Slavnic, odvozený z indoevropského kořene

1 *Richter 1958; 1969*. M. Wihoda dokonce míní, že samotným aktérům sporu nemuselo být jasné o jakou tradici běží, snad jen matně tušili či předpokládali, že Podivín nějak souvisel s církevními poměry v 10. století (*Wihoda 2008*, 135; *2010*, 138; *Macháček-Wihoda 2013*, 885).

2 K lokalizaci *Hortvík 1986*, *Hortvík-Unger 1990*, *Hortvík 2009*. Podle Kosmy nechal hrad opravit český kníže Břetislav II. roku 1099 při své návštěvě Slivnice a odevzdal jej pražskému biskupovi, jak tomu bývalo dříve. Znovu hrad obnovil roku 1121 Vladislav II.

K'LEU, znamenal původně vodní tok, popř. s ním bezprostředně související fenomény (např. ostrov nebo přechod mezi vodními rameny -lava, lavica, splav apod.). Souvisel s ním i praslovanský kořen SLAV (odtud slaviti-uctívati, sláva, slavnost). Sclavinia byl obecný název teritoria osídleného Slovany – v topickém významu obyvatelé poříčí, adjektivně „slavní“, „proslulí“. (v latinských pramenech obvyklá proměna „sl“ ve „scl“-Sclavi). Obecný název vodního topika byl přenašán nejen na sousední útvary (např. hory), ale v adjektivní podobě z něj byly vytvářeny i vlastní názvy sídlišť a osobní jména (Slavník-Zlaunic, Sclagamar, Slava, Slavek). Slavník (maskulinum) mohl být vlastním názvem vodního toku či ramena, ve formě ženského adjektiva Slavnica pak znamenal „slavná, slovutná, proslulá, uctívaná“. Podobně ruský název Donu „Slovutič“ znamenal „slovutný“. Také název Nilu (zosobňovaného jako mužský duch vody jemuž byla obětována žena pro zajištění plodnosti) byl chápán jako „slovutný, velebný, nádherný, jasný, posvěcený“.³ Podle pasovského pramene „Notae“ se Seclavia (Slavnica) měla stát úsilím biskupa Vichinga a moravského panovníka Svatopluka metropolí nejstarší moravské církevní organizace (k tomu dále). Její název zjevně přešel na tamější středověkou trhovou ves Slivnici, kterou Richter hypoteticky lokalizoval do severního či severovýchodního sousedství velkomoravské akropole podle stop historického parcelování půdy. Z ní pobíralo pražské biskupství výnosy (1067 „villam Sliunicam cum foro“) a ještě český kníže Soběslav II. daroval z této vsi vysehradské kapitule roční úrok 4 tisíce denárů („in villa Slivniz IIII milia denariorum singulis annis“). Český kníže Břetislav II. tam slavil roku 1099 letnice („in villa Sliunica/Slaunica pentecosten celebravit“). Takový procesní obřad jasně poukazuje na přezívající význam tohoto velkomoravského centra, kde tehdy ještě existovalo několik kostelů. Důležitou úlohu při takovém adventním rituálu měla zejména velká knížecí rotunda s válcovou západní věží, na jejíž empoře trůnil panovník. Byla situovaná na SV podhradí, propojeném procesionální cestou s akropolí. Tato jedinečná svatyně inspirovala ještě stavební podobu románských knížecích rotund v Jemnici a na Řípu z 1. poloviny 12. věku a v některých aspektech i svatovítskou rotundu na pražském hradě z 10. století (Konečný 1978, Pošmourný 1971).

Lokalita **Sekirkostel** (variantně Zekirkostel, Sekircostel, Sekircastel, Sekir, Zekir) primárně označovala nepochybně chrám, kostel mimořádného významu, a sice svatyni s právem razit mince, což bývalo jak známo privilegiem biskupských kostelů. U nás razil již sv. Vojtěch svou minci v knížecí mincovně na pražském hradě a jeden typ mincí z 1. poloviny 11. věku je nově považován za ražby pražského biskupa Šebíře z mincovny v Podivíně, resp. v Zekirkoste. Podle Richtera vyšetření bylo slovo „sekir“ odvozeno z od židovsko-arabského „sekkah“ (= mincovní razidlo), které znělo v poslovanštěné podobě nejspíše jako „sekír“. Podle toho stával v Zekirkoste biskupský kostel s mincovním právem a mincovnou. Tento dlouho zpochybňovaný výklad je dnes již plně potvrzen numismaticky – přinejmenším feniky (polobraakteaty) v pokladu z Běhařova u Klatov, ukrytého kolem roku 1130, objeveného roku 1967 (Radoměřský 1992). Jsou v něm zastoupeny ražby tehdejšího pražského biskupa Menharta (1122–1134), který zemřel ve své vsi Zekiru, kde razil mince se svým jménem, s popsím biskupa a s čitelnými písmeny Z a R na krajích v opisu = Z(eki)R. Druhý typ jeho mincí představuje biskupa držícího model kostela (donátor, dobrodinec či renovátor chrámu) se značkou Z(ekir) u hlavy, což má v tomto spojení symbolizovat plný název ZEKIR-KOSTEL.

Předchůdce podivínské biskupské mincovny („antique institutionis“), tak jako samotného hradu Podivína lze ovšem hledat v oblasti velkomoravské aglomerace u Mikulčic. Tam Richter lokalizoval Sekirkostel na vyvýšené topikum „Kostelisko“ v jižním sousedství akropole, kde se pohřbívalo od 9. století až do vrcholného středověku. Archeologicky zde byly zjištěny základy válcové tetrakonchální sakrální stavby, kterou lze klasifikovat jako baptisterium – křestní kapli, obvykle liturgickými obřady spojené s nedalekým, zde však dosud neobjeveným biskupským chrámem (k tomu dále).

3 Jak ožejmil *H.Usener (Götternamen, Bonn 1929, 216n, 364n, 374n)*, již v antickém starověku byly přívlastky bohů staršího původu než jejich pozdější vlastní jména – vyjadřovaly uctívané síly, činnosti a vlastnosti (atributy božstva). Ve vývoji řeči smyslová skutečnost předcházela osobnostní představě vyjadřované vlastním jménem, takže pojmy uctívané nadpřirozenosti (vynikající vlastnosti a síly) měly nejprve adjektivní formu. Tato forma božských příjmení (Eigenschaftsworte) byla tedy starší než vlastní jména bohů, které moravští Slované ještě neměli. Uctívané věci či jevy označovali oslavnými přívlastky (epithety), patrnými v osobních jménech jejich náčelníků (Slaga-mar = slavný kůň, Mai-mar = jarní kůň) i v nejstarší, ještě mýtické nomenklatuře hlavních sídel (např. Raj-grad = rajský, blažený hrad, Znojem = žhnoucí od slunečního záru či posvátného žároviště podobně jako Žiži = žižlavá, Nitra-va = nitřivá, zářící). Ženská forma adjektiv vyjadřovala představu, abstraktní pojem. Osobní jména bohů měla tedy nejdříve přívlastkový charakter (např. jméno bohyně Niké znamenalo původně „vítězná, vítězství propůjčující“).

Poblíž tohoto chrámu (nejspíše severovýchodně od něj) se nepochybně nacházel biskupský dvorec (curtis), jehož příslušenstvím zřejmě byla i mincovna. Roku 1073 se podle Kosmy pražský biskup Jaromír-Gebhart vypravil do svého dvorce u Sekyře Kostela. Při obnovení moravského biskupství v Olomouci (1063) si totiž pražské biskupství za svůj souhlas nadále ponechalo „curtem autem que est in Moravia ad Sekircostel cum suis appendiciis ut antea sic est in posterum possidebat...“ (stopa se zřejmě dochovala v názvu osady Týnec, doložené v jižním sousedství roku 1244). Poblíž dvorce bylo sídliště, které se v pramenech dvakrát uvádí jako ves s trhem. Roku 1134 tam zemřel pražský biskup Menhart („in villa ad episcopatum suum pertinente, que Sekir vocatur“). „Forum in villa Zekircostel“ daroval pražské kapitule již olomoucký kníže Ota I. (1061–87) s manželkou Eufemií po zřízení biskupství v Olomouci. Tento dar později kapitule odňal, avšak roku 1110 znovu obnovil olomoucký kníže Ota II. (+1126). Vzhledem k blízkosti Slavnice a Sekirkostela mohly být oba názvy při zmínkách o jejich trhu zaměňovány, avšak existence dvojice tržních osad při zdejší křižovatce dálkových cest na důležitém přechodu řeky Moravy by v natolik rozsáhlé aglomeraci nepřekvapovala. Obě lokality byly v zeměpanské správě tak jako hrad Podivín a jejich vlastník (biskupský kostel) z nich pobíral výnos, platy.

Pozoruhodné je, že název „Sekir“ se podobá koruptele názvu jednoho ze čtyř někdejších moravských biskupství v jednom z padělků pasovského biskupa Pilgrima, vzniklém kolem roku 973, právě v době zakládání nové moravské diecéze. Zpadělaná listina je adresována také biskupu Metodějovi, jehož sídlem měla být „Specula Juliensis“, zvaná též „Sugutur“ či „Sorigutur“ (k tomu dále). Je sotva pravděpodobné, že by falzátor připojil k vymyšlenému názvu ještě druhý. Tento podvojný název v kontextu dalších pramenů nápadně připomíná nomenklaturní podvojnost Slavnice a Sekir – tedy staroslovanského názvu této lokality a jejího pozdějšího nástupce z 10. věku v mikulčické aglomeraci. Název „Sugutur“ zanechal podle Richtera historickou stopu v zaniklé osadě „Sheghat“, doložené ještě roku 1202. Vodítkem k lokalizaci osady zvané česky „Sekír“ může být také dosud nepovšimnutý starý porostní název „Skařina“, označující na historických mapách lužní les mezi mikulčickou akropolí a starými meandry Moravy, tedy v oblasti tzv. východního podhradí. Podle něho byla pojmenována zdejší přírodní rezervace.

Nastíněná interpretace odpovídá i dosavadním poznatkům archeologického průzkumu mikulčické aglomerace. Kostel č. III na akropoli (tzv. bazilika) z 2. poloviny 9. století se stopami okrouhlého objektu (baptisteria) jižně od apsidy lze interpretovat jako biskupský chrám, při němž zprvu mohl účinkovat i Metoděj jako misijní biskup. Roku 900 byl zřejmě povýšen na metropolitní chrám první moravské církevní organizace, která však brzy zanikla s pádem velkomoravské říše kolem roku 906. Přetrvalo z ní jen jedno sufragánní biskupství u Velehradu, kde předtím účinkoval již Metoděj. Bylo údajně obsazované až do roku 961 a obnoveno teprve roku 1063 v Olomouci (*Konečný 2016*). Po ústupu Maďarů z jižní Moravy došlo již kolem roku 975 k založení samostatného moravského biskupství, patrně současně s pražským. Obě byla přičleněna k mohučské metropoli, kde jsou jak známo pražský a moravský biskup připomínáni roku 976 (srov. *Büttner 1965*). Sídlo tohoto moravského, patrně misijního biskupa však nebylo v Olomouci, jak se často předpokládá, nýbrž v mikulčické aglomeraci (Sekirkostel), jak to naznačuje i zmínka kronikáře Kosmy o někdejším moravském biskupovi Vracenovi připojená právě k údajům o Podivíně, Slivnici a Sekirkosteletě. Biskupství v Sekirkosteletě však trvalo jen krátce, sotva 50 let – do roku 1029, kdy ovládli Moravu Přemyslovci. Poté, za pražského biskupa Šebíře (1031–67), bylo moravské biskupství připojeno k pražskému a znovu obnoveno až roku 1063, ovšem v Olomouci, kde bylo považováno za nástupce velkomoravského biskupství u Velehradu (k tomu *Konečný 2016*).

Význam Sekirkostela jako biskupského mincovního kostela naznačuje i Kosmova věrohodná zmínka o založení hradu Podivína pokřtěným židem Podivou, což odpovídá poosobní nomenklatuře přemyslovských hradišť. Je známo, že Židé spravovali finanční záležitosti evropských panovníků a z mincovních opisů známe jména židovských finančníků, kteří bývali knížecími nájemci mince, např. v Praze již v 10. věku (připomeňme i Kosmou zmiňovaného Podivena, domnělého druha sv. Václava). Lze proto považovat Podivu za správce mincovny v Sekirkosteletě a dalších tamějších statků, z nichž plynuly biskupství výnosy. Podiva musel být známou a vysoce postavenou osobou na dvoře Břetislavově a v církevních kruzích (patrně jako hospodářský a fiskální správce – villicus). Kosmas poznamenal, že jeho syn Petr byl kolem roku 1070 proboštem chrámu sv. Jíří na pražském hradě. Jako nadmíru vzdělaný a dobře znalý latiny a němčiny vedl Vratislavovo poselství k papeži do Říma, kde mu papež předal privilegium pro chrám na Vyšehradě, jehož slavného založení se nepochybně zúčastnil. Roku 1072 vedl také druhé Vratislavovo poselství

k papeži, týkající se poklesků pražského biskupa Jaromíra-Gebharda. Z těchto údajů je zřejmé, že jeho otec založil Podivín ještě za života Břetislava I., asi již před polovinou 11. věku, jako jeden z nejstarších přemyslovských hradů na Moravě. Podivín byl zřejmě knížetem pověřen nejen lokací hradu Podivína, ale i postupným přenášením určitých funkcí Sekirkostela do jeho předhradí a podhradí. Na podivínské podhradí byl přenesen i český název „Kostel“, který dokonce převzalo i německé kolonizační městečko, vysazené před rokem 1222 na německém právu (jádro dnešní obce). Jeho románský farní kostel však nesl předkolonizační patrocínium sv. Petra, příznačné pro nejstarší moravské kostely, zejména biskupské. Tyto okolnosti naznačují povědomost, že předchůdcem podivínského kostela byl biskupský chrám v Sekirkosteletě, zasvěcený nejspíše také sv. Petru.⁴

Dlouhý spor mezi pražským a olomouckým biskupstvím o Podivín, Sekirkostel a Slivnici vlastně symbolizoval spor o moravskou diecézi mezi Prahou a Olomoucí. Pražský biskup Jaromír-Gebhard se proti osamostatnění moravského biskupství postavil, třebaže byl jeho předchůdce za svůj souhlas odškodněn darem předních 12 vsí v Čechách a nemalými příjmy z těchto moravských statků. Jak poukázal Richter, podle archaického právního citění byl totiž oprávněným držitelem moravské diecéze držitel jejího věcného reprezentanta, tj. biskupského kostela a jeho příslušenství. Situaci lze vyložit tak, že když se spor dostal až před papežskou kurií Jaromír-Gebhard účelově zničil zakládací listinu tohoto moravského biskupství (Kosmou zmiňované „Privilegium moraviensis ecclesiae“) a předložil při řešení sporu zfalšovanou listinu pražského kostela z roku 1086 o pražské českomoravské diecézi. Richterův kritický rozbor tohoto dokumentu ozřejmil, že jeho text neodpovídá původnímu popisu hranic pražské diecéze z doby kolem roku 973. Jaromír-Gebhard však byl ve sporu úspěšný a sporné statky obsadil, třebaže již první (domněle třetí) olomoucký biskup Jan považoval podivínský kostel s jeho právy a statky za své („pro iuribus et bonis Podywyn ecclesie sue“). Zůstaly příslušné k pražskému biskupství až do roku 1144, kdy olomoucký biskup Jindřich Zdík vymohl u císaře Konráda III. jejich vrácení Olomouci i s mincovním právem. Existovalo totiž povědomí o tom, že sporné statky a věci patřily kdysi moravskému biskupství a proto si je biskupství obnovené roku 1063 v Olomouci oprávněně nárokovalo („...castellum Podewin possessimesque et res ad ipsum appendentes antiquo tempore“).

2. Baptisterium na „Kostelisku“, lokalizace Slivnice a Zekirkostela v mikulčické aglomeraci

Archeologický průzkum pozůstatků okrouhlé sakrální stavby na Kostelisku – v jižním sousedství akropole – proběhl v letech 1961–62. Dochovaly se o něm pouze stručné zprávy J. Poulíka a terénní záznamy vedoucího výzkumu Jaroslava Tejrál, jemuž vděčím za podrobnější informace (Poulík 1962; 1975, 113–16; Tejral 1962). Podle Poulíka bylo zdivo stavby zapuštěno do vrstvy z 10.–11. století, tak jako řada okolních, mělkých středověkých hrobů bez nálezů, zejména v jihovýchodním sousedství. Zdivo údajně procházelo velkomoravskou vrstvou až na písčité podloží, do něhož byly zahloubeny okolní velkomoravské hroby. Podle dostupné dokumentace se základy dochovaly nejen v negativním otisku (jak bývá uváděno), avšak v některých úsecích, zejména mezi východní a severní konchou, v celé šířce zdiva. Při severním nároží východní konchy dosahovaly originály zdiva až do výšky 60 cm. Částečně opracované ploché pískovcové kameny dlouhé 30–40 cm ležely místy až v 7 vrstvách nad sebou. Větší pískovcové kameny v původním uložení se dochovaly i na západní straně stavby (Tejral 1962, 30). Metr nad základovou spárou a primárním, pískovým zásypem se nacházela původní podlaha, dochovaná ve značně rozrušeném a fragmentálním stavu, zejména v severní a západní polovině (Poulík 1975). Povrchově hlazená, načervenalá maltová křa byla vykládána úlomky římských cihel, vytvářející vzory dvojítkých kruhů se středovým křížem, vymezené pásem krokvicového ornamentu. Nad podlahou ležela destrukční křa z větších pískovcových kamenů, malty a úlomků původní podlahy, překrytá 15 cm mocnou vyrovnávající hlinitou vrstvou, na níž spočíval štět pro další maltovou podlahu mocnou 10 cm, ležící přibližně 25 cm nad původní. Obrys rozrušené spodní podlahy se však s rozsahem horní podlahy neshodoval (Tejral 1962, 30). V centru stavby se v lité maltové kře horní podlahy rýsovala orientovaná, obdélná hrobová

⁴ Nasvědčovala by tomu také doložená souvislost podivínského fary a patronátního práva s olomouckou kapitulou. Podobně jako u fary v Kunovicích u Velehradu, na jejíž pozdněrománský kostel byly přeneseny farní funkce a svatopetrské patrocínium z původně velkomoravského biskupského chrámového komplexu na Kunovické hoře u Sadů (k tomu Konečný 2016).

jáma 180 x 90 cm s pozůstatky kostí, zahloubená 60–70 cm, takže procházela i spodní podlahou. Nad horní podlahou – nad suťovým závalem, na hlinité vrstvě se středověkými střepy byl zjištěn útržek zdiva z plochých pískovců pojených žlutavou maltou (až 5 vrstev ložných kamenů a žlábkovaných cihel), což mělo svědčit o dvou destrukčních horizontech stavby.

Zkoumán byl i okrouhlý příkop kolem stavby, vzdálený 4 m, široký 300–370 cm, hluboký 150 cm. Jeho rovné dno překrývala vrstvička se středověkými střepy a suťový zával ze starší fáze stavby s úlomky cihel. Zásyp příkopu obsahoval i mazanice zbytky srubů a spálené trámy.

Asi 10 metrů východně od stavby byl odkryt objekt studny či cisterny hluboké 2 metry, spojený se svatyní patrným hřebenem destrukce, původně asi zastřešenou konstrukcí pro přívod čerpané vody. Vnější průměr kamenné skruže činil 217 cm, vnitřní 120 cm. Metr široké, pečlivě na sucho kladené lomové zdivo zahloubené 70 cm do podloží mělo stejný charakter jako základy svatyně, z čehož bylo dovozeno, že oba objekty vznikly současně. Zásyp skruže obsahoval mj. důležitý soubor grafitové keramiky z 2. poloviny 10. až 2. pol. 11. věku (*Měřínský 1986; 2005; 2008; Poláček 1999*). I tento objekt potvrzuje křestnou funkci válcové svatyně.

V archeologické literatuře je předmětná sakrální stavba dodnes interpretována jako samostatný kostel (č. 9) založený na zdejší velkomoravském pohřebišti již v 9. století. Domněle velkomoravská svatyně je nepřesně označovaná jako rotunda, rotundovitá či „centrální stavba se čtyřmi apsidovitými výklenky v síle zdiva“, jejíž funkce není jasná. Nešlo prý o baptisterium, ale spíše o „pohřební kapli celého areálu“ z 2. poloviny 9. století se sousední studnou pro liturgické účely (*Galuska-Poláček 2006, 124, 134*). Taková interpretace je však nepřijatelná z řady důvodů, nehledě k tomu že „kaple“ tohoto druhu ještě tehdy neexistovaly. V okolí stavby bylo zjištěno nepřetržité osídlení s mladším horizontem mělce zahloubených hrobů od pokročilého 10. až do 15. věku. Jde o jediné místo mikulčické aglomerace, dokládající nepřetržité osídlení v 10. a 11. věku (*Poláček 1999; Poláček – Mazuch – Hladík – Bartošková 2007*).

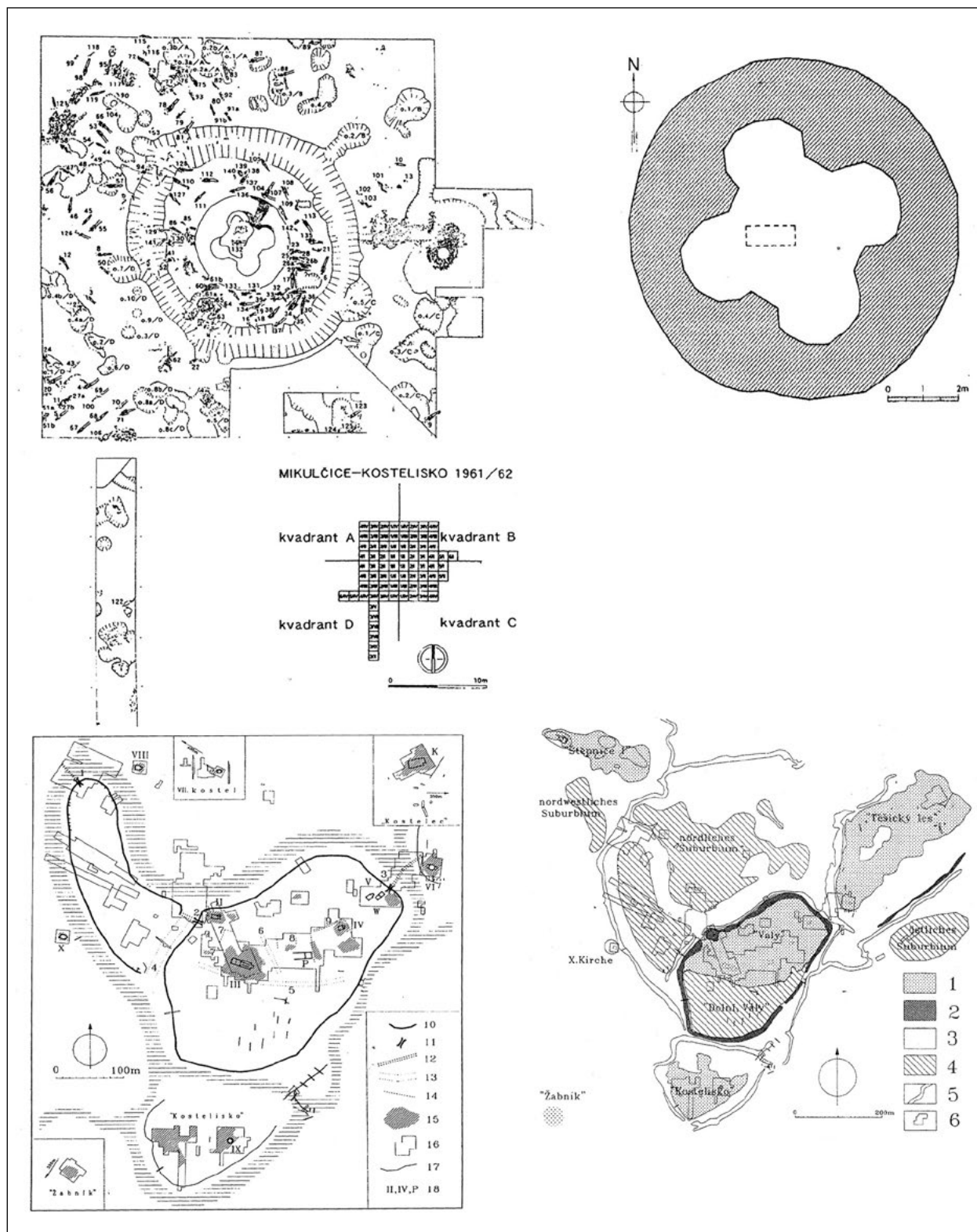
Typologicko-funkční klasifikace: Válcovou stavbu o vnějším průměru 960–970 cm, vnitřním 400 cm, při síle zdiva 280 cm v místech vnitřních nároží a 160 cm v konchách, jejichž obrys se otevíral podkovovitě a byl vymezen úsečkami (*Tejral 1962; Schulze-Dörrlamm 1993, obr.26*) nelze považovat za stavební typ rotundy jakožto samostatného kostela s lodí a apsidovými výklenky resp. nikami, jak se opakuje v archeologické literatuře. Šlo tu nesporně o stavební typ symetrické centrály – o válcové tetrakonchální baptisterium, v jehož podlaze býval mělký bazén pro částečné ponoření dospělého křtěnce, uprostřed maximálně metr hluboký. Byl to nevelký otvor různého tvaru, často obdélného, křížového nebo i čtyřlístového. Baptisteria s mělkými schodkovitými či piscinovými bazény různých tvarů a velikostí jsou známá z raně středověké Evropy již od pozdní antiky, od 5. až do 10. věku.⁵ Válcový prostor baptisterií byl vždy zaklenut kupolí, symbolizující nebeskou klenbu (tak jako ciborium, baldachýn), z níž pomyslně sestupovala k polévané hlavě křtěnce holubice sv. Ducha, aby jej prostřednictvím biskupa či kněze posvětila ve jménu Otce, Syna a Ducha svatého. V raném středověku (ještě v 9.–10. stol.) byli dospělí hromadně křtěni o velikonočním a svatodušním svátku.

Funkčně-liturgicky souvisela baptisteria jakožto křestní kaple s farními, zpočátku především biskupskými chrámy které měly právo křtu a proto se také nacházela v jejich blízkosti, na jejich posvěceném hřbitovním okrsku. Nešlo tedy o samostatný kostel kolem něhož bylo pohřbíváno. Nejinak tomu muselo být i na Kostelísku, kde okolí této stavby bylo zkoumáno jen do maximální vzdálenosti 15 metrů, takže stopy vlastního biskupského chrámu, k němuž se středověké pohřebiště vztahovalo dosud nebyly nalezeny. Rovněž nález studny či cisterny spojené se stavbou potvrzuje její křestnou funkci.⁶

5 K jednotlivým variantám *Jósefovicszówna 1967* (čtyřlístové tetrakonchální typy 91n). Centrální forma baptisterií byla odvozena z předkřesťanských pozdněantických mauzoleí a martyrií s relikvíjnými nikami, zaklenutých kupolí. Prototypem bazény, přezívajícím někde až do 10.–12. století, byla asi metr široká, někdy čtyřlístová kád, do níž byl dospělý křtěnec zpola ponořen a polévána mu hlava vodou, optimálně tekoucí, což bylo všeobecně praktikováno ještě v 9.–13. století.

6 Výskyt studní u kostelů v nichž se křtilo bez samostatného baptisteria byl v 9. a 10. věku běžný, např. u biskupského kostela z konce 9. století a nejstaršího kostela sv. Jana Křtitele v Zalaváru (*Szűke 2014*), nebo v palácové svatyni na Ostrově Lednickém z 2. poloviny 10. věku, v níž byly zjištěny dvě křestné pánve s kamennou studní (*Banaszuk-Tabaka 2008*).

▼ **Obr. 1.** Mikulčice-Kostelisko, baptisterium s okolním pohřebištěm (Měřínský 2005).

▼ **Obr. 2.** Půdorys baptisteria s polohou středověkého hrobu (Schulze-Dörrlamm 1993).

▲ **Obr. 3.** Mikulčická akropole s předhradím a Kosteliskem (Poláček 2006).

▲ **Obr. 4.** Mikulčická akropole s předhradím a přilehlými areály podhradí (Poláček 2010).

Datování vzniku stavby již do 9. století není dostatečně podloženo. Její domnělý vztah k rozsáhlému velkomoravskému pohřebišti nelze dovodit ani ze situování okolních hrobů.⁷ Pohřbívalo se zde ve dvou časově oddělených fázích. Některé velkomoravské hroby byly narušeny dřevěnými sídlištními objekty s keramikou 10. a 11. věku (podrobněji *Měřínský 1986; 2005; 2008*). Mělce zahloubené hroby z mladšího horizontu obsahovaly podle Tejrálů i skleněné korálky z 10. století.

Zdivo bylo podle Poulíka zapuštěno z vrstvy 10.–11. století, tak jako řada okolních hrobů bez nálezů, zejména v JV sousedství a procházelo velkomoravskou vrstvou až na písčité podloží. Základové zdivo, dochované podle dostupné dokumentace nejen v SV úseku, ale i vespod v plném rozsahu (nejen v negativu jak je někdy uváděno). Na rozdíl od velkomoravských staveb sestávalo z větších, pečlivě kladených a hrubě opravených pískovcových kamenů pojených žlutavou maltou, dochovaných místy v původním uložení i v několika vrstvách nad sebou (*Tejral 1962, 25*).

Mohutná síla i charakter zdíva baptisteria zjevně neodpovídá velkomoravským stavbám, jakož i původní podlaha, na povrchu vykládaná úlomky cihel v geometrický vzor podobný antickým mozaikám. Taková podlaha má analogii v pražské svatovítské rotundě zbudované až před polovinou 10. věku, kde oblázky v maltě vytvářely vegetabilní ornament (*Pošmourný 1971*). Baptisterium na Kostelisku lze tedy považovat za raně románskou stavbu, zřízenou až ve 2. polovině 10. věku jako funkční součást biskupského kostela.

K zániku baptisteria došlo až ve 13. věku, jak dokládají nálezy z 25 cm mocného zásyvu mezi oběma zjištěnými podlahami, obsahujícího podle Poulíka úlomky keramiky z přelomu 12. a 13. věku, avšak také také parvus Václava II., jak mne upozornil J. Tejral. Předpokládané obnovení stavby v románské podobě s horní maltovou podlahou jakož i v její sakrální funkci (podle Poulíka 2. stavební fáze) tedy není náleзовými okolnostmi dostatečně prokázáno. K obnově stavby mohlo dojít nejdříve až koncem 13. věku, avšak pravděpodobně již v jiné funkci – jako obranné věže, kolem níž byl vyhlouben okrouhlý příkop (srov. *Tejral 1962, 21; Poláček 2010, 34, pozn.8*).

Teprve ve vrcholném středověku, kdy se v okolí ještě pohřbívalo, byl do středozápadní části stavby zapuštěn orientovaný hrob, jehož jáma údajně prošla oběma podlahami až do hloubky 75 cm pod horní podlahu. Vespod obsahoval zpřeházené kosti, takže tento dodatečný zásah znemožnil bližší poznání původní podlahy, rozrušené i v jižní a východní části (srov. *Měřínský 2005*). Hrob mohl být uložen do někdejšího mělkého bazénu uprostřed stavby.

Věž se zřejmě stala útočištěm okolního středověkého osídlení s obytnými sruby, doloženému až do poloviny 15. století. Ve shora uvedeném kontextu je tedy velmi pravděpodobné, že baptisterium na Kostelisku nebylo velkomoravskou stavbou a lze jej považovat za nepřímý důkaz tamější existence biskupského chrámu z poslední čtvrtiny 10. věku, jehož stopy dosud nebyly objeveny. Po zániku zdejšího biskupství zřejmě nadále sloužil jako farní pro okolní středověké osídlení.

Podle dosavadních archeologických poznatků byla největší intenzita velkomoravského osídlení mikulčické aglomerace zjištěna v severovýchodní části akropole (rovněž u zdejších sakrálních staveb a v severním okrsku privilegovaných obydlí) a dále v areálech rozsáhlých podhradí, přiléhajících k akropoli na straně severní, severovýchodní (Těšické), východní (Skařina) a jižní (Kostelisko, Pinuška).⁸

Trhovou ves Slavnici, která zdědila název staroslovanské aglomerace, lze lokalizovat do prostoru Těšického lesa v severovýchodním sousedství akropole, osídleného intenzivně ve středověku. Vyvýšený areál této rozsáhlé písčité duny (4,4 ha) vymezuje terénní hrana a na jihovýchodním okraji sypaný val, domněle středověkého původu. Tímto prostorem – patrně nově zjištěným sídlištním areálem na západním okraji duny, směrem ke starší kultovní lokalitě

⁷ Největší koncentrace velkomoravských hrobů byla ostatně zjištěna až opodál, v západní části Kosteliska při vrcholu duny, s volným (obřadním) prostorem uprostřed, podobně jako jinde. Šlo zřejmě o předkřesťanské sepulkrálně-kultovní návrší, jehož funkce byla později neutralizována křesťanskou svatyní.

⁸ K topografickému vývoji mikulčické aglomerace srov. *Poláček 1996, obr. 1 a 8; 1999; Poláček – Baxa 2006; Poláček – Mazuch – Hladík – Bartošková 2007; Hladík – Mazuch – Poláček 2008*.

„Kostelec“, probíhala cesta z akropole kolem okrsku knížecí emporové rotundy, která hrála nepochybně procesionální úlohu ještě v roce 1099 při zdejším letnicovém adventu českého panovníka Břetislava II. (*Konečný 1978*). V kontextu dosavadních archeologických poznatků lze předpokládat, že povelkomoravská Slavnice zaujala SV část staré akropole s privilegovaným sídelním okrskem a sakrálními stavbami (vymezenou v povelkomoravské době na západě příkopem a zídou probíhající mezi tzv. bazilikou a tzv. palácem) a dále navazující, částečně vyhrazený areál Těšického lesa, jehož západní částí probíhala zemská stezka, na níž byla zřejmě vysazena tato trhovářská ves. Připomeňme, že také povelkomoravská trhovářská ves Veligrad v místech staroslovanského centra ve Starém městě u Uherského Hradiště byla opevněna valovou fortifikací.

Lokalitu Sekirkostel s příslušenstvím lze v topografii podhradí mikulčické aglomerace chápat jako tři vzájemně blízká místa: biskupský kostel s baptisteriem, dále biskupský dvorec se sídlem a mincovnou a pak také jako osadu, patrně trhovářskou, zmiňovanou někdy jen jako Sekir (slovensky „Sekír“). Biskupský chrám na rozsáhlé staroslovanské nekropoli nazvané pak podle něho „Kostel(isko)“ měl zřejmě neutralizovat předkřesťanské sepulkrální funkce tohoto písčitého návrší, původně snad ostrova obtékaného ramenem Moravy. K poloze biskupského dvorce a osady máme však jen omezená vodítka. Ač Poulík našel stopy souvislého osídlení z 11. století na návrší Pínuška v jižním sousedství Kosteliska, přichází v úvahu spíše sousední, dosud téměř neprozkoumaný prostor tzv. východního podhradí, jehož středověké osídlení zřejmě souviselo s povelkomoravskou sídlištní restrukturalizací glomerace (srov. *Poláček 1999; Poláček – Mazuch – Hladík – Bartošková 2007*, 133). Důležitým, dosud nepovšimnutým vodítkem k této lokalizaci je také stará lesní trať „Skačina“ mezi akropolí a bývalými meandry řeky Moravy, jejíž název převzala přírodní rezervace.

Byla-li osada „Sekír“ trhovářskou, musela ležet na jiné komunikaci než trhovářská ves Slavnice, nejspíše na stezce směřující od temena akropole k východu, k důležitému přechodu řeky Moravy (zmiňovanému ještě v novověku) a dále pak k lokalitě s kostelem sv. Margity u Kopčan, pocházejícímu nejpozději z 10. věku.⁹ Již dříve předpokládaná jihovýchodní brána akropole (*Poulík 1975*, obr. 6) dosud nebyla archeologicky ověřována, avšak její poloha je patrná na hypsometrickém georeliefu akropole (*Poláček 2010*, obr. 4, 7). Tato cesta zřejmě odbočovala kolmo z hlavní komunikace na vrcholu akropole a probíhala východně od tzv. paláce, kde byl zjištěn dlouhý koridor vymezený palisádou a hroby uloženými podél cesty, ve směru S–J (*Konečný 2011*, 294). Z této cesty se patrně hned za JV branou odbočovalo ke Kostelisku, mezi jehož severovýchodním okrajem a východním podhradím byla zachycena destrukce kamenné fortifikace ve dvou zónách za sebou. Mohlo se jednat o opevněný vstup na Kostelisko nebo o fortifikaci východního podhradí (*Poulík 1962*; srov. *Poláček 2010*, obr. 8).

3. Nejstarší církevní organizace na Moravě

O upřesnění církevních dějin Moravy na sklonku doby velkomoravské a v 10. století se lze pokusit také s pomocí pasovských pramenů, rozsáhle analyzovaných.¹⁰ Snaha o politicko-církevní osamostatnění Moravy byla komplikována tím, že Metoděj působil z papežského pověření od roku 880 jako misijní arcibiskup „pro fide“ na území moravských knížat, politicky však podrobených Franské říši, odkud byla země také prvotně christianizována. Za ponechání vnitřní samostatnosti uznávali Moravané svrchovanost říšského vladaře.¹¹ Nitranský biskup Viching jako hlava bavorsko-latinského kléru brojil proti slovanské bohoslužbě, usiloval o Metodějovo vyhnání a zřejmě se ani nepovažoval za sufragána misijního arcibiskupa bez diecéze a sufragánů, jak naznačuje i jeho reakce na papežské privilegium „Industriae tuae“, které zfalšoval s jiným obsahem, za což ho dal Metoděj do klatby (MMFH III, Ep. č. 123). V prvním privilegiu bylo však zřízení nitranského biskupství jen ohlášeno a teprve po jeho instalování a vymezení diecéze mohlo dojít k faktickému podřízení Vichinga Metodějovi (srov. *Polách 1948*). Metoděj byl sice titulárně moravským arcibiskupem, ale nikoliv metropolitou, protože neměl sufragány a působil hlavně v Pomoraví. Jak připomíná stížnost bavorských biskupů z roku 900 (MMFH III, Ep. č. 109), nebyl Viching instalován na staré Moravě, ale na jiném území – v nitranské oblasti ovládnuté Svatoplukem. Ta byla předtím christianizovaná ze Salzburku, nikoliv z Pasova.

9 Podobně v brněnském podhradí (burgus brunnenensis) vznikly na obou větvích za rozdělením hlavní stezky trhovářská osada cizích kolonistů.

10 Srov. *Hennieser 1939; Uiblein 1956; Oswald 1961, 1967; Dittrich 1962; Zöllner 1963; Fichtenau 1964; Havlík 1972; Steinbüchel 2006*.

11 Rastislavova přísaha věrnosti na Děvině, Svatoplukův slib věrnosti r. 873, 874 a roční poplatek za mír (AF ad a. 864, 874, MMFH III, Ep. č. 109; *Polách 1948*).

Po Metodějově smrti roku 885 a vyhnání jeho žáků Viching po své obhajobě v Římě patrně církevně spravoval celou Moravu jako apoštolský administrátor, jak to naznačuje i jeho papežské pověření z roku 885, jímž mu papež mu svěřuje moravskou církev do správy (MMFH III, Ep. č. 101). Nyní však podporoval Svatoplukovo úsilí o církevní osamostatnění Moravy v úsilí stát se hlavou moravské církve, jak to naznačuje i unikátní zmínka převzatá z nedochovaného pramene do středověkých kompilací („*Notae*“ a *Kremsmünsterské anály*). Podle ní zamýšlel Viching s podporou Svatopluka pasovskou diecézi rozdělit a zřídit metropoli v Seclavii (velkomoravská Slavnica u Mikulčic).

Protože plánovaný vznik dalších moravských biskupství by definitivně zmařil pasovský nárok na Moravu, vznikla potřeba přiznat Pasovu metropolitní práva, a to v domnělém nástupnictví pozdně římské metropole v Lorchu (Laureacum, hlavní město pobřežního Norica se sídlem biskupa a Italské legie), jehož jurisdikce údajně sahala do tehdejší Horní Pannonie a Moesie (pozdější Morava). Po zpusťování Lorchu Avary měla být tamější metropole přenesena do blízkého Pasova, takže si pasovští biskupové začali přisvojovat arcibiskupský titul jakož i nárok na moravská biskupství. Tak byla vykonstruována tzv. Lorch-pasovská tradice, inspirovaná kontinuitou pozdně římských lokalit a jejich názvů v Podunají, ale zřejmě také nominální obnovou římské metropole v Sirmiu pro Metoděje. Takový plán asi pojal Viching, když těsně před Svatoplukovou smrtí roku 893 přestoupil do služeb východofranského krále a pozdějšího císaře Arnulfa. Hned se stal jeho kancléřem (doloženým od 2. 9. 893 do 8. 2. 899) a tím nepochybně i blízkým spolupracovníkem pasovského biskupa. Jako Arnulfův legát byl vyslán na Moravu ke zprostředkování míru (*Schwarzmaier 1972*) a doprovázel krále v Itálii i na jeho císařské korunovaci v Římě. Po svém předchůdci Aspertovi (+893) se stal arcikancléřem, notářem a v zastoupení salzburského arcibiskupa i arcikaplanem – prakticky nejvyšším hodnostářem panovníkovy dvorské kaple (*Fleckenstein 1966*, 198–204). Po smrti biskupa Engelmara 12. 6. 899 byl Arnulfem dosazen na biskupský stolec, aby jako pasovský biskup spravoval také Moravu. K podpoře tohoto nároku byla právě tehdy – nejspíše samotným Vichingem – vykonstruována ona „Lorch-pasovská tradice“ (srov. *Havlík 1972*, *Oswald 1967*). Na ni navázal po 75 letech pasovský biskup Pilgrim několika zpadělými listinami, které měly prokazovat kontinuitu Lorch-pasovského arcibiskupství a jeho někdejší působnost v oblasti Horní Pannonie a Moravy. Nebylo náhodné, že jeho falza vznikala v letech 973–74 (*Fichtenau 1964*, 91), právě v době nového konstituování Moravského biskupství (973–76). Pilgrim s pasovským nárokem na církevní správu Moravy a Uher byl totiž ve stejné situaci jako dříve Viching. V jedné interpolované Arnulfově konfirmaci pro Vichinga o imunitě pasovského biskupství (údajně z r. 898) se uvádí, že Pasov je nástupcem arcibiskupství v Lauriacu a první pasovský biskup Vivilo (731–39) byl prý arcibiskupem (MMFH III, Dipl. č. 112). Lorchská tradice byla v Pasově v 1. polovině 10. věku živá, jestliže již Pilgrimův předchůdce Adalbert byl na synodě v roce 948 označen za arcibiskupa (srov. *Heunieser 1939*). V pozdějších pramenech „*Historia*“ a „*Notae*“ byl arcibiskupským titulem obdařen nejen Viching, ale i další pasovští biskupové včetně Pilgrima.

Vichingovy ani Pilgrimovy nároky na církevní správu Moravy jak známo neuspěly, hlavně pro odpor salzburského metropolitů. Přesazení biskupa do jiné arcidiecéze bez souhlasu dotyčných sufragánů bylo proti církevnímu právu a proto byl Viching jako bývalý moravský biskup (jak je označován v říšských análech) a poté fakticky biskup bez diecéze nedlouho po své designaci v Pasově v důsledku kanonického procesu bavorského episkopátu asi ještě v roce 899 suspendován. Jeho jmenování bylo uznáno za neplatné a poté zmizel z dějin.¹²

Vzápětí poté, na počátku roku 900 byla na Moravě úsilím Mojmíra II. papežem zřízena samostatná církevní provincie (arcibiskupství a 3 biskupství), proti které bavorský episkopát v červenci téhož roku marně protestoval, avšak již v lednu roku 901 ji musel Vichingův nástupce biskup Řichar při stvrzení míru s Moravany respektovat. Ani moravské biskupství ve Slavnici/Sekirkosteletě zřízené patrně současně s pražským v letech 973–76 (*Büttner 1965*) nebylo však přes Pilgrimovo úsilí podřízeno Pasovu, nýbrž mohučské metropoli.

„Lorch-pasovská tradice“ připisující některým pasovským biskupům arcibiskupský titul se objevuje v pasovské historiografii od konce 12. a v první polovině 13. věku. Jsou to anály Magnuse z Reichersbergu (dokončené kolem r. 1181) a dále vzájemně související kompilace Alberta Beheima s katalogem Lorch-pasovských biskupů („*Historia*“,

12 Podle Havlíka (MMFH III, s. 222) Viching ještě téhož roku zemřel a poté byla zřízena moravská církevní organizace. Podle nekrologu z Reichenau zemřel 12. září, kterého roku však není známo. Podle „*Notae*“ pobyl na pasovském stolci rok a 3 měsíce, pravděpodobně však jen několik měsíců v roce 899).

„*Notae*“, a pozdější *kremsmünsterské anály*).¹³ Byly sice nakaženy Lorch-pasovským mýtem, avšak některé obsahují také jiné údaje než Pilgrimova falza, odjinud neznámé, např. o Vichingovi. Kritické rozborů těchto pramenů se shodují na tom, že čerpalý z nedochovaného staršího, asi analistického zdroje (*Dittrich 1962, Oswald 1961, 1967, Uiblein 1956*).

Ač moravská metropolitní církev zřízená roku 900 zanikla již po šesti letech s pádem Velkomoravské říše, existovalo o ní v Pasově ještě po 70 letech povědomí. V dopise papeži psaném kolem roku 974 se Pilgrim představuje jako laureácký pontifex žádající o arcibiskupské pallium tak jako prý jeho předchůdci a současně připomíná, že „jak bylo nyní zjištěno“ (*sicut presenti cognitum etati*) čtyři z údajných sedmi starých laureáckých biskupství v Pannonii a Mesii byly na Moravě ještě v době maďarského vpádu do Bavor (t. j. roku 900). A právě stížnost bavorských biskupů z roku 900 zmiňuje právě vzniklé moravské arcibiskupství a tři biskupství (MMFH III, Ep. č. 109). V Pilgrimově padělků hlásicím se do doby kolem roku 825 (MMFH III, Spuria č. 122) jsou tato čtyři biskupství jmenována i s jejich údajně laureáckými sufragány: Favianis, Specula Iuliensis zvaná též Sorigitur(ensis) či Sugutur(ensis), Nitraua a Vetuar. „*Historia*“ uvádí tato biskupství ve výčtu mnoha údajných sídel laureáckých sufragánů v Pannonii (zde také Faviana) a v Mesii, kde jsou uvedeny také Nytraba, Seclavia a Vetrava/Vetrana (MMFH IV, s. 405). Tyto čtyři lokality nelze považovat za zcela vymyšlené. Jejich latinizované názvy jsou ostatně příznačné pro karolínsko-franskou renesanci římské nomenklatury v Podunají v 10. věku, ještě před vznikem Pilgrimových padělků.

Vodítkem k identifikaci těchto čtyř biskupských lokalit jsou jejich názvy, třebaže nebyly přepsány ze starších pramenů zcela shodně. Podle adresování Pilgrimova padělků někdejšími panovníky Moravy a Avarie Mojmirovi a Tudunovi měla být některá z uvedených lokalit na území ovládaném tehdy Avary. Šlo zřejmě o **Favianis** – římskou lokalitu u dnešního Mautern na pozdějším bavorsko-moravském pomezí, kde připomíná „*Vita Severini*“ v 5. století biskupa. V 9. století tam bylo sídlo pasovského chorbiskupa pro oblast východně od Enže a slovanské osídlení severně od Dunaje, kam Slované přicházeli i k soudu (roku 900 odtud odešel chorbiskup Madalwin se svou knihovnou do Pasova). Roku 893 král Arnulf odňal tuto oblast pohraničním hrabatům a v letech 899–901 zde byla rezidence markraběte Východní marky hraběte Isanrika, syna markraběte Ariba, který sídlil v Traungau. Aribo byl v letech 882–84 pod ochranou moravského Svatopluka, na jehož dvoře Isanrik žil. Kolem roku 900 byl Isanrik spojencem Mojmir II., který celou oblast východně od Enže ovládl (AF ad a. 884, 899, 901). S jeho pomocí ji Isanrik jako samovládce podržel i po roce 901, kdy došlo k jeho i Mojmirovu usmíření s Franky. Měl se zde za Isanrika usadit také jeden ze čtyř velkomoravských biskupů (*Steinhübel 1996, 19*). U Mautern byla také celní stanice s mýtem na Dunaji, doložená celním tarifem z počátku 10. věku. Také **Nitra** byla od roku 880 biskupským sídlem, avšak identifikace dalších dvou biskupských lokalit zůstává sporná.

Specula Iuliensis (latinsky Juliánova strážnice, hlídka, opevněné strážní místo) je nomenklaturní připomínkou M. Iulia Philippa Arabse, římského vojenského velitelea pozdějšího císaře (244–49), spojovaného v Lorch-pasovské tradici s počátky Lauriaca. Podle padělků zde mělo být sídlo biskupa Metoděje. V „*Historia*“ a „*Notae*“ je tato lokalita nazvána Seclavia, což je zjevně latinizovaná koruptela staroslovanského názvu velkomoravské aglomerace u Mikulčic Slavnic, kde chtěl Viching podle unikátní zmínky v „*Notae*“ zřídit moravskou metropoli. Již v 9. století zde existoval biskupský chrám, kde zpočátku mohl působit Metoděj. Podvojnost názvu v Pilgrimově padělků, kterou by falzátor nepotřeboval vymýšlet, může poukazovat na obě povelkomoravská centra této aglomerace známá ze středověkých pramenů: Seclavia-Slívnice a Sugutur-Sekir(kostel).

Romanizovaný název **Vetuar** (variantně psaný též Vetrana, Vetravia) by se pak mohl vztahovat nejspíše ke zjištěnému komplexu velkomoravského biskupského kostela u Velehradu (poblíž Kunovic), resp. k římskému předchůdci tohoto staroslovanského ústředí, jehož pozůstatky jsou ve Starém Městě doloženy. Římská stanice zde kontrovala strategicky důležitou křižovátku hlavních cest při řece Moravě, podél níž tehdy probíhala hranice mezi klientskou římskou oblastí a územím germánského krále Vania západně od toku Moravy (*Křížek 1959; Fittz 1965*). Název „Vet(e) rana“ by mohl označovat osadu vysloužilých vojáků (*veteranus* = starý). Kolonie římských veteránů bývaly jak známo zakládány v blízkosti římských stanic, např. Vetera - legionářská lokalita u Xanten, Legio veterana (*Vittinghof 1968*).

13 K pozoruhodné osobě pasovského děkana a olomouckého kanovníka českého původu A. Beheima srov. *V. Novotný, České dějiny I/3, Praha 1928, 686n.*

Lze tedy hypoteticky lokalizovat centra velkomoravské církevní organizace do Mikulčic (Slavnica), Starého města (býv. Velehradu), Nitry a Favianis u Mautern. Z této první církevní organizace zůstalo po zániku Velkomoravské říše ve funkci pouze biskupství u Velehradu, jehož povelkomoravská kontinuita je nesporně doložena archeologicky i olomouckým pramenem „Granum“, který velehradské biskupství připomíná (ad a. 1091) jako předchůdce olomouckého. Po roce 961 však již podle tohoto pramene nebylo obsazeno – snad právě proto, že po ústupu Maďarů z okupované jižní Moravy se počítalo s obnovením biskupství pro celou Moravu v někdejší metropoli (Slavnica/Sekirkostel), k čemuž také zakrátko došlo (973–6). Teprve po jeho zániku připojením Moravy k pražské diecézi (1029) bylo moravské biskupství znovu obnoveno roku 1063 v Olomouci, avšak ve velehradském nástupnictví. Olomouc se stala nejvýznamnějším sídlem Přemyslovců na Moravě, zatímco jihomoravský Sekirkostel zůstal předmětem dlouhého sporu mezi Prahou a Olomoucí.

Zkratky pramenů

AF: Annales Fuldenses (MMFH I, 85-129; IV, 378n.)

Granum: Granum catalogi praesulum Moraviae (MMFH IV, 430n.)

Notae: Notae de episcopis Pataviensibus (MMFH IV, 407n.)

Historia: Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae (MMFH IV, s. 404n.)

Kremsmünsterské anály: Bernhardi Cremifanensis Historiae (MMFH I, s. 278)

MMFH I-V: Magnae Moraviae fontes historici, Univerzita J. E. Purkyně Brno 1966-77.

Bibliografie

Banaszak, D. – Tabaka, A. 2008: Der Siedlungskomplex des mittelalterlichen Zentrum auf der Insel Ostrów Lednicki. In: Internationale Tagungen in Mikulčice VII (Burg-Vorburg-Suburbium. Zur problematik der Nebenareale frühmittelalterlichen Zentren), Brno, 79–89.

Büttner, H. 1965: Erzbischof Willigis von Mainz und das Papsttum bei der Bistumserrichtung in Böhmen und Mähren im 10. Jahrhundert. Rheinische Vierteljahrsblätter 30, 1–22.

Dittrich, Z. R. 1962: Christianity in Great-Moravia, Groningen.

Fichtenau, H. 1964: Zu den Urkundenfälschungen Pilgrims von Passau. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 8, 81–100.

Fitz, J. 1965: Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. Alba regia 4/5 (1963/4), 73–85.

Fleckenstein, J. 1966: Die Hofkapelle der deutschen Könige II. – Die Hofkapelle im Rahmen der Ottonisch-Salischen Reichskirche, Stuttgart.

Galuška, L. – Poláček, L. 2006: Církevní architektura v centrální oblasti velkomoravského státu. In: Sommer P. (ed.), České země v raném středověku, Praha, 92–153.

Havlík, L. E. 1972: Moesie a listy pasovského biskupa Pilgrima. Jižní Morava 8, 7–20.

- Heunieser, M. 1939:* Geschichte des Bistums Passau I. Bd., Passau.
- Hladík, M. – Mazuch, M. – Poláček, L. 2008:* Das Suburbium des Burgwalls von Mikulčice und seine Bedeutung in der Struktur des Siedlungskomplexes. In: Internationale Tagungen in Mikulčice VII (Burg-Vorburg-Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlichen Zentren), Brno, 179n.
- Hortvík, V. 1986:* In media aqua Zwartka. Příspěvek k lokalizaci podivínského hradu. Jižní Morava 22, 81–98.
- Hortvík, V. 2009:* Kostel v podivínské čtvrti Rybáře-fakta a dohady (referát na kolokviu Nové archeologické objevy sakrální architektury na jižní Moravě 19. 5. 2009 v Brně).
- Hortvík, V. – Unger, J. 1990:* Nově objevené slovanské sídliště u Podivína. Jižní Morava 26, 291–94.
- Józefowiczówna, K. 1967:* Uwagi w spornej sprawie „baptysteriow“ w Polsce X i XI wieku. Slavia antiqua Tom XIV, 31–129.
- Konečný, L. 1975–76:* Nejstarší politicko-církevní ústředí Moravy. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity F 19–20, 9–22.
- Konečný, L. 1978:* Emporové rotundy s válcovou věží. Umění XXVI, 385–413.
- Konečný, L. J. 2011:* Die kirchliche Topographie und das sog. Palastgebäude auf der Akropolis des Burgwalls von Mikulčice. In: Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa (hg.von J.Macháček, Š.Ungermann). Internationale Konferenz und Kolleg Alexander von Humboldt-Stiftung...). Studien zur Archäologie Europas 14 (hg.von J.Henning, A.Leube, F.Biermann), Bonn, 289–307.
- Konečný, L. J. 2016:* Znovu k počátkům velehradského kláštera a velkomoravské tradice. In: P. Ambros (ed.), Velehrad na křižovatkách evropských dějin, Olomouc, 67–79.
- Křížek, F. 1959:* Das Problem der römischen Grenzen am nord-pannonischen Limes. In: Limes romanus Konferenz Nitra, Bratislava, 49n.
- Macháček, J. – Wihoda, M. 2013:* Dolní Podyjí mezi Velkou a přemyslovskou Moravou. Archeologické rozhledy LXXV, 878–94.
- Měřínský, Z. 1986:* Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů. Památky archeologické LXXVII, 18–80.
- Měřínský, Z. 2005:* Mikulčice-das Gräberfeld bei der IX Kirche. Verlauf der Forschung und Fundsachlage. In: Die frühmittelalterliche Elite bei der Völkern des östlichen Mitteleuropas. (Spisy Archeologického ústavu AV ČR 25, ed. P.Kouřil), Archeologický ústav AV Brno, 115–36.
- Měřínský, Z. 2008:* Morava v 10. a na počátku 11. století. In: Bitka pri Bratislave v r. 907, (ed. T. Štefanovičová – D. Havlíček), Bratislava, 79–112.
- Oswald, J. 1961:* Die Bischöfe von Passau, Untersuchungen zum Passauer Bischofskatalog. In: Ostbairische Grenzmarken (Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde), Passau, 7–29.
- Oswald, J. 1967:* Der Mährerbischof Wiching und das Bistum Passau. In: Annales instituti slavici (Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis, Wiesbaden 1967), Bd. I/3, 11n.

- Poláček, L. 1996:* Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice. Internationale Tagungen in Mikulčice III (Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa -mehrfache Grabungen Grabungen und ihre Auswertung). Archäologisches Institut AV ČR Brno, 213–60.
- Poláček, L. 1999:* Raná sgrafitová keramika a otázka osídlení Mikulčic v 10. století. Archeologické rozhledy LI, 740–59.
- Poláček, L. 2010:* Die Kirchen in Mikulčice aus siedlungsarchäologischer Sicht. In: Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII, Archäologisches Institut AV ČR Brno, 31–56.
- Poláček, L. – Baxa, P. 2006:* Mikulčice-Kopčany, stav a perspektivy výzkumu. Archeologické rozhledy LVIII, 623–42.
- Poláček, L. – Mazuch, M. – Hladík, M. – Bartošková, A. 2007:* Stav a perspektivy výzkumu podhradí mikulčického hradiska. Přehled výzkumů 48, 119–42.
- Polách, O. 1948:* Církevně právní poměry ve středním Podunají od rozšíření křesťanství až do pádu Velké Moravy. Acta Academiae Velegradensis XIX, 285n.
- Pošmourný, J. 1971:* Svatováclavská rotunda na pražském hradě ve světle rotund velkomoravských. Památky archeologické LXII, 457n.
- Poulik, J. 1962:* Bericht über Ergebnisse der archäologischen Grabung auf dem Burgwalle Valy bei Mikulčice für das Jahr 1961. Přehled výzkumů, Brno, 81n.
- Poulik, J. 1975:* Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- Radoměřský, P. 1992:* Tajemná mincovna Zekir (zvaná též Sekýř) na jižní Moravě. Poklad z Běhařovic u Klatov. Archeologické rozhledy 44, 243–57.
- Richter, V. 1958:* Podivín, Zekirkostel a Slivnice. SP FFBU (Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity) VII, F 2, 68–86.
- Richter, V. 1965:* Die Anfänge der grossmährischen Architektur. In: Magna Moravia, Praha, 121n.
- Richter, V. 1969:* K otázce Sekirkostela. SP FFBU (Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity) XVIII, F 13, 100–103.
- Schulze-Dörrlamm, M. 1993:* Bestattungen in der Kirchen Grossmährens und Böhmen während der 9. und 10. Jahrhunderts. Jb RGZM 10, 557–619.
- Schwarzmaier, H. 1972:* Ein Brief des Markgrafen Aribo an König Arnulf über die Verhältnisse in Mähren. Frühmittelalterliche Studien 6, 55–66.
- Steinhübel, J. 2006:* Die Grossmährischen Bistümer zur Zeit Mojžíš II. Bohemia (Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, hg. im Auftrag des Collegium Carolinum, München) 37, 3n.
- Szöke, B. N. 2014:* Blatnograd. In: Velká Morava a počátky křesťanství (katalog výstavy), Brno, 247–52.
- Tejral, J. 1962:* IX. kostel 1961–62 (nepublikovaný rukopis s terénními záznamy v mikulčickém archivu Archeologického ústavu AV Brno č. 530/94).

Uiblein, P. 1956: Studien zue Passauer Geschichtschreibung des Mittelalters. In: Archiv für österreichische Geschichte 121. Bd., 2.Heft, Wien, 93n.

Vittinghof, F. 1968: Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien. In: Studien zur europäischen Vor-und Frühgeschichte, Neumünster, 132n.

Wiboda, M. 1998: Causa Podivín. Časopis Matice moravské 117, 279–91.

Wiboda, M. 2008: Velehradská tradice. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. ad., Východní Morava v 10. až 14. století, Brno, 129–36.

Wiboda, M. 2010: Morava v době knížecí. Praha.

Zöllner, E. 1963: Die Lorcher Tradition im Wandel der Jahrhunderte. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte 71, 222n.

Summary

Přemyslovský hrad Podivín, založený ve 2. čtvrtině 11. věku pojal do svého hradskeho obvodu nedalekou velkomoravskou aglomeraci u Mikulčic, kde dříve bývalo moravské biskupství. Po obnovení moravského biskupství v Olomouci (1063) zůstal Podivín se vším příslušenstvím v držení pražského biskupství až do roku 1144, kdy byl vrácen olomouckému biskupství.

V povelkomoravské mikulčické aglomeraci vznikly dvě významné trhové osady: Slivnice (nástupce velkomoravského ústředí zvaného Slavnice, situovaná ve východní části akropole a na severovýchodním podhradí) a Sekirkostel (na východním podhradí, vedle biskupského dvorce a kostela s mincovním právem na „Kostelisku“ v jižním sousedství akropole).

Na „Kostelisku“, kde se pohřbívalo od doby velkomoravské až do středověku, byly objeveny základy válcové svatyně se čtyřmi vnitřními konchami a studnou v sousedství. Stavba je považována za velkomoravský kostel z 9. století, avšak nálezové okolnosti i stavební typ a technika nasvědčují, že šlo o tetrakonchální baptisterium z 2. poloviny 10. věku. Baptisterium funkčně příslušelo k dosud neobjevenému kostelu moravského biskupa, doloženého roku 976, krátce poté kdy bylo toto moravské biskupství současně s pražským zřízeno. Biskupství v Sekirkostele zaniklo po ovládnutí Moravy Přemyslovci a připojení moravské diecéze k pražské.

S pomocí středověkých pasovských pramenů se lze pokusit o upřesnění nejstarších církevních dějin Moravy a identifikaci čtyř biskupských center velkomoravské církevní organizace z roku 900: Slavnice (mikulčická aglomerace), Nitra, dále Vetrana (komplex biskupského chrámu u Velehradu) a Faviana (Mautern). Brzký pád Velkomoravské říše přežilo jen biskupství u Velehradu, považované olomouckými prameny za předchůdce moravského biskupství obnoveného roku 1063 v Olomouci.

*PREIUDICIUM VALDE MAGNUM*KONFLIKTY MAJITEĽOV ĽUPČIANSKEHO PANSTVA
S MESTAMI BREZNO A ĽUBIETOVÁ V ZÁVERE STREDOVEKU
A NA ZAČIATKU NOVOVEKU**Pavol Maliniak***

* *Katedra histórie, Filozofická fakulta UMB, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, pavol.maliniak@umb.sk*

Abstract: *Preiudicium valde magnum.* Conflicts between the owners of the Ľupča estate and the towns of Brezno and Ľubietová at the end of the Middle Ages and at the beginning of the Modern Age. Brezno and Ľubietová, settlements in the north of the Zvolen County, share several common features. Both localities gained city privileges at the same time (Ľubietová in 1379, Brezno in 1380) and were governed by the Banská Štiavnica law. Unlike Ľubietová, however, Brezno did not join the Association of Seven Mining Towns. Perhaps the importance of ore mining and processing also contributed to this, but probably the remoteness from the mining centers in Banská Bystrica, Kremnica and Banská Štiavnica as well. Compared to the three mentioned towns, both settlements had a small population and size, they approached the small towns at the end of the Middle Ages and on the threshold of the Modern Age. Mining was declining in this region, while Brezno and Ľubietová were exposed to violent negotiations initiated by the owners of Ľupča Castle and the royal army. Conflicts with the aristocratic family from Veľká Lúča (Nagyluce) testify to the frequent disruption, theft, damage and destruction of property. The sources provide evidence of the lives of miners, burghers, but also priests, teachers and students at the end of the Middle Ages. Paradoxically, they bring an endangered but varied and rich both material and spiritual culture. Relatively detailed data come from 1517 when the town of Brezno was burned down by the owners of Ľupča Castle. On that occasion, the local church had been looted and period reports allow for a partial reconstruction of its facilities.

Key words: feudal anarchy, violence, everyday life, mining, Ľupča Castle, cities of Brezno and Ľubietová

Abstrakt: Brezno a Ľubietová, sídla na severe Zvolenskej stolice, spája niekoľko spoločných znakov. Obidve lokality získali mestské výsady v rovnakom čase (Ľubietová v roku 1379, Brezno v roku 1380) a riadili sa banskoštiavnickým právom. Na rozdiel od Ľubietovej sa však Brezno nezaradilo do Zväzu siedmich banských miest. Prispel k tomu azda menší význam ťažby a spracovania rúd, ale zrejme aj odľahlosť sídla od centier baníctva v Banskej Bystrici, Kremnici a Banskej Štiavnici. Obidve skúmané sídla mali v porovnaní s trojicou uvedených miest malý počet obyvateľov a veľkosťou sa približovali skôr k mestečkám. V regióne dochádzalo k úpadku baníctva, pričom Brezno s Ľubietovou boli vystavené násilnému jednaniu, ktoré iniciovali majitelia hradu Ľupča aj kráľovské vojsko. Konflikty so šľachtickým rodom z Veľkej Lúče vypovedajú o častom narušovaní, odcudzovaní, poškodzovaní a ničení majetku. Pramene poskytujú doklady o živote baníkov, mešťanov, ale aj kňazov, učiteľov a žiakov v závere stredoveku. Paradoxne tak približujú zanikajúcu, ale pestrú a bohatú hmotnú i duchovnú kultúru. Pomerne podrobné údaje pochádzajú z roku 1517, keď mesto Brezno vypálili páni hradu Ľupča. Pri tej príležitosti došlo k vyplieneniu miestneho kostola, pričom dobové správy umožňujú čiastočne rekonštruovať jeho zariadenie.

Kľúčové slová: feudálna anarchia, násilie, každodenný život, baníctvo, hrad Ľupča, mestá Brezno a Ľubietová

1. Úvod

Pramene zo záveru stredoveku poskytujú žiaľ (z pohľadu dnešného bádateľa našťastie) početné doklady o fenoméne napätia, nátlaku a násilia prítomného vo vtedajšej spoločnosti. Platí to zvlášť v prípade problematického spolunažívania medzi dvomi privilegovanými skupinami: šľachtou a mešťanmi. Staršia i súčasná historiografia už dlhodobo skúma konflikty majiteľov hradu a panstva Ľupča – rodu z Veľkej Lúče (v prameňoch aj ako Lipcseyovci, Dóczyovci) s okolitými banskými mestami. Téma sa stala predmetom opakovaných výskumov, ktoré spresnili priebeh sporov, ich podobu a rozsah, ale priblížili aj kontext s hospodárskymi, vlastníckymi, právnymi a politickými pomermi (Wenzel 2017, 14–71; Jurkovich 1929, 55–69; Bolerázsky 1967, 57–67; Graus 1995, 107–118; Jurkovičová 1997, 88–95; Maliniak 2017, 47–52). Na tomto mieste budeme venovať pozornosť niektorým sociálnym, kultúrnym a náboženským súvislostiam konfliktu, ktoré doterajšie výskumy výraznejšie nerefletovali. Využijeme pritom súdne svedectvá na strane poškodených miest. Okrem éry, keď bol na hrade Ľupča aktívny rod z Veľkej Lúče, sa zameriame aj na nadväzujúce obdobie s pokračujúcimi spormi, ktoré preukazujú určitú kontinuitu v pozmenených podmienkach. Sústreďme sa na prvú tretinu 16. storočia, keď sa v regióne výrazne prejavoval nárast moci vlastníkov feudálnych panstiev a pokles vymožitelnosti práva (Ratkoš 1963, 33–44; Matulay 1966, 196–198). Konflikty banských miest s majiteľmi a správcami susedného Ľupčianskeho panstva v rovnakom období vypovedajú o prepadoch, krádežiach a poškodzovaní majetkov. Pramene tak poskytujú doklady o živote baníkov a mešťanov počas rozbrojov so susedmi. V popredí stoja násilné činy v podobe náhlych udalostí, ktoré by však nemali zatieniť všednejší (a reprezentatívnejší) spôsob života prejavujúci sa v dlhom trvaní.

2. Vypálenie kostola v Brezne

V nasledujúcom texte podrobnejšie priblížime v literatúre už známe prepadnutie a vyplienenie Brezna, preto najskôr budeme venovať pozornosť podmienkam obrany mesta v závere stredoveku. Už okolo polovice 15. storočia poznáme v Brezne správu o opevnení. Informuje o ňom v listine približne z rokov 1460 – 1461 Gregor z Krbavy, kapitán na Ľupčianskom hrade. Podľa jeho slov v čase, keď niekto v Brezne vybudoval opevnenie (*tempore illo, quo fortalitium in Brizna Banyá erat edificatum per quosdam*) a on toto opevnenie vykúpil a získal do svojich rúk, líptovský šľachtic Štefan zo Svätého Jána napadol a zranil istého Martina Duloviča z Brezna. Martin ho však z činu obvinil neprávom, lebo Štefan vtedy nebol služobníkom Gregora z Krbavy a nebol ani kapitánom uvedenej pevnosti (*non dicti fortalicii capitaneus*). Štefan preto vykonal svoj čin plne zo svojho rozhodnutia a podľa Martinových zásluh.¹ Pre chaotické a konfliktné obdobie v polovici 15. storočia je azda príznačné, že stavebník opevnenia nie je uvedený. Ľupčiansky kapitán len zdôraznil, že ho získal za výkupné. Išlo snáď o drevené opevnenie okolo farského kostola. Pokiaľ o šľachticovi Štefanovi zo Svätého Jána bolo potrebné zdôrazniť, že v čase konfliktu s obyvateľom Brezna nebol kapitánom tamojšej pevnosti, môže to znamenať, že v tejto funkcii neskôr pôsobil. Ak by to tak aj nebolo, dozvedáme sa, že takáto funkcia v Brezne mohla existovať. Zo záveru stredoveku napokon vieme, že mesto si vždy (*semper*), t.j. dlhodobo vydržovalo aj vlastných drábov na chytanie zbojníkov v okolitých lesoch (Maliniak 2007, 203, 209). Nasledujúce udalosti ukazujú, že Brezno napriek tomu nebolo dostatočne chránené a pripravené na útok väčšieho počtu ozbrojencov.

Susedmi Brezna aj Ľubietovej sa od roku 1490 stali šľachtici z Veľkej Lúče (dnes obec Lúč na Ostrove), ktorí od kráľovnej vdovy Beatrix Aragónskej a následne aj nastupujúceho uhorského kráľa Vladislava II. Jagelovského získali za sumu 16 000 uhorských zlatých donáciu na Ľupčianske aj Šášovské panstvo. Pri ich uvedení do držby hradu aj panstva sa medzi príslušenstvami Ľupčianskeho hradu objavuje aj mesto Brezno, ktoré dovtedy hradu nepodliehalo. Tento krok vyvolával nejasnosti vo vlastníckom a právnom postavení sídla a viedol k postupnému narastaniu napätia medzi Breznom a Ľupčianskym hradom. Vzájomné konflikty vyústili až do prepadu Brezna 30. apríla 1517. Šľachtici z Veľkej Lúče ho zorganizovali so svojou jazdou, pechotou a poddanými. Výsledkom bolo zničenie baní, banských zariadení, vyplienenie domu kráľovskej komory, vyrabovanie kostola a podpálenie fary (Wenzel 2017, 54, 58–60; Bolerázsky 1967, 61–62; Graus 1995, 107–114).

1 MNL OL DL 65 381; *Szent-Ivány cs. lt.*, 51, č. 107.

Doterajšie bádanie v súvislosti s prepadom Brezna venovalo malú pozornosť kostolu, doslovne kaplnke, ktorá sa stala cieľom útoku i plienenia. Do určitej miery k tomu prispeli aj zachované pramene. Po prepade Brezna panovník nariadil hodnoverným miestam v Budíne a Šahách prípad vyšetriť. Správa Budínskej kapituly sa na prvom mieste zmieňuje o násilnom vniknutí do budovy kráľovskej komory v Brezne a o krádeži zlata, striebra a ďalšieho nešpecifikovaného majetku baníkov. Potom stručne spomína vyplienenie tamojšej kaplnky Nanebovzatia Panny Márie (*Wenzel 2017*, 58). Podrobnejšie údaje o prepade a plienení kaplnky priniesol vo svojej monografii o meste Anton Hreblay. S odvolaním na brezniansky mestský archív uviedol, že Dóczyovci najprv zabili dvoch kňazov a následne vyhádzali z posvätených nádob oltárnu sviatosť, zobrali kalichy, monštrancie a rúcha. Novšie bádanie tieto poznatky väčšinou reprodukovalo (*Hreblay 1928*, 126, 128; *Lacko 2005*, 34; *Bovan 2005*, 226; *Lacko 2010*, 141–144). Na základe správ z vyšetrovania Zvolenskej stolice a Šahanského konventu ich môžeme spresniť, opraviť a vo významnej miere doplniť.

Zvolenský kastelán a stoliční úradníci vykonali obhliadku Brezna krátko po útoku, o čom vyhotovil stoličný notár 7. mája 1517 obšírny záznam do kongregačného protokolu. Škodou spôsobenú na kráľovských majetkoch aj v samotnom meste odhadovali na 10 000 zlatých. Okrem zničených kráľovských baní a hút, vrátane celých mechanizmov, uvádza vyšetrovanie stolice aj krádež peňazí a striebra vyzbieraných v Brezne na omši počas veľkonočných sviatkov (Veľká noc pripadla na 12. apríla). Pred stoličným súdom vypovedal brezniansky richtár Ján s prísazným a notárom Mikulášom. Podľa ich slov vtrhli do Brezna bratia Ladislav a Damián z Veľkej Lúče ako lúpežníci, plienitelia, svätokrádežníci a vrahovia s počtom asi 600 ľudí a najprv napadli farský kostol. Odcudzili z neho kríže, kalichy, ozdoby, monštrancie, zvony a Božie telo. Keď stavbu podpálili, vtrhli do fary, kde by zabili farára, keby s Božou pomocou neunikol. Dvoch kaplánov však dobili na smrť, pričom jedného z nich sťali. V izbe na fare sa ukrylo asi 100 žien a detí, ale páchatelia ich tam zamkli, faru obkľúčili a podpálili, ako to robia Turci. Ženy preto vyhadzovali von cez okná svoje deti. Mesto bolo do základov vypálené, vrátane domov, záhrad, plotov aj mostu cez Hron. Svedectvo zástupcov mesta pred stoličným súdom potvrdil i brezniansky farár Mikuláš. Zdôraznil pritom, že jeho kostol prišiel o všetky sviatosti.²

Informácie nadobudnuté po ďalšom vyšetrovaní, s dôrazom na vyčíslenie škôd, prináša listina uhorského kráľa Ľudovíta II., adresovaná 9. júna 1517 hodnovernému miestu v Šahách. Podľa tohto dokumentu páchatelia vyrazili dvere na kaplnke postavenej z dreva (*capella... ex ligno constructa*) a ukradli z nej všetky ozdoby a strieborné veci. Konkrétne spomína 16 kalichov v hodnote nie menej ako 350 zlatých, väčšiu monštranciu v hodnote 500 zlatých, menšiu monštranciu so schránkou na prenášanie sviatosti v hodnote 200 zlatých, bližšie neurčený počet liturgických nádob, ako aj prikrývky z oltára a rúcha kňazov. Listina zdôrazňuje, že išlo o všetky majetky, ktoré sa vtedy v kaplnke nachádzali.³ Po jej podpálení ukradli ďalšie veci aj z domu farára, pričom boli zabité dvaja tamojší kapláni. Na fare hľadali útočisko ženy a chlapci, ale zahynuli pri jej požiari. Z horiacej fary sa oheň rozšíril aj na mnohé iné domy, spomedzi ktorých listina osobitne uvádza školu. Ide o doteraz najstarší doklad o tejto inštitúcii v Brezne, ku ktorej sa ešte vrátíme.

Pomerne veľký počet kalichov, ale aj hodnota odcudzeného mobiliáru presahujúca 1000 zlatých ukazuje, že sakrálna stavba zahŕňala početné a hodnotné zariadenie. Nevylučujeme, že hodnota ukradnutých vecí mohla byť i zveličená, zdá sa však, že prevyšovala očakávaný štandard. Pre porovnanie, kaplnka postavená z dreva a nie z kameňa (*capella lignea seu sacellum non lapideum*) spolu s cintorínom dosahovala podľa uhorského obyčajového práva hodnotu len 5 mariek, t.j. 20 zlatých (Tripartitum I, cap. CXXXIII, § 12; DRMH V, 216–217). Na druhej strane, označenie kaplnka používali dobové pramene pre rôzne sakrálné stavby postavené z dreva. V prípade Brezna išlo o farský kostol postavený na námestí. Skutočnosť, že bol ešte drevený, nebola výnimočná. Doložené sú viaceré rímskokatolícke kostoly aj kaplnky, ktoré v gotickom slohu z dreva stavali nemeckí hostia usádzaní v Uhorsku. Už v stredoveku možno pozorovať záujem o ich prestavbu na trvácnejšie kamenné stavby (*Marek 2016*, 68–71). Nie je zrejmé, či v prípade Brezna zohrávali úlohu lokálne stavebné tradície, alebo iné faktory. Prítomnosť troch kňazov a hodnotu zariadenia môžeme naopak vysvetliť zdrojmi hospodárskej prosperity menšieho mesta, predovšetkým ťažbou drahých kovov. I keď svedectvá uvádzajú úplné vyplienenie a vypálenie kostola, nie je vylúčené,

2 ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol I, pag. 54, 56–58. Znenie zápisov uvádza *Matulay 1962*, 172, č. 252, 174–175, č. 254, 255.

3 *calices sedecim in valore ad minus trecentorum et quinquaginta florenorum, monstrancias duas, unam maiorem valentem florenos quingentos, aliam minorem cum receptaculo sacramenti portatilis in valore florenorum ducentorum, item ampulas nec non indumenta tam altarium, quam presbiterorum et generaliter omnia bona ipsius capelle in ea tunc reperta.* MNL OL DL 30 877.

že časť jeho pôvodného zariadenia sa podarilo zachrániť. V Brezne sa až do súčasnosti zachovala neskorogotická plastika Madony a tabuľové maľby sv. Barbory a sv. Doroty, datované do 15. storočia (*Hreblay 1928*, 128; *Bovan 2005*, 228, 244). Overenie proveniencie týchto pamiatok bude ešte vyžadovať osobitný výskum.

3. Učítelia a žiaci

Spomedzi zničených objektov vystupuje do popredia škola, o ktorej v stredoveku v Brezne chýbajú podrobnejšie poznatky. O spoločenskom postavení miestnych učiteľov a žiakov sa dozvedáme v roku 1525, keď bratrance Damián z Veľkej Lúče a František Dóczy potvrdili dovtedajšie podmienky užívania zemí, lesov a vôd na Ľupčianskom panstve a zvlášť priamo v podhradí hradu Ľupča. Za pozornosť iste stojí dátum vydania dokumentu 16. októbra 1525, keď v zázemí banských miest stupňovalo svoju činnosť sociálne hnutie baníkov a svoje aktivity práve začal rozvíjať radikalizujúci sa banícky zväz (*Ratkoš 1963*, 147–150). Spoluvlastníci panstva za týchto okolností písomne určili sankcie za porušovanie svojich práv a nárokov na hradných majetkoch. Ustanovenie o rybačke uvádza, že na rieke Hron a iných tokoch všade na panstve nesmú chytať ryby farári, učítelia, žiaci, slobodníci, poddaní a valasi podliehajúci majiteľom hradu, alebo aj iným pánom, tak, ako to bolo vždy a oddávna a teraz je to najprísnejšie zakázané. Vody majú byť strážené dňom i nocou, preto ak by sa niekto z menovaných pri nich objavil, alebo sa znovu pokúšal rybáriť, v prípade slobodníkov, valachov a poddaných vykonajú úradníci trest takým spôsobom, ako tresta porušovanie zákazu ich pán Damián. Pokiaľ s rybačkou neprestanú žiaci a učítelia, budú zbití palicou. Ak neprestanú ani potom, čaká ich ešte bolestivejší trest.⁴ Pri tomto konkrétne opísanom treste už nevystupujú popri učiteľoch a žiakoch farári, ako v predošlej pasáži. Nevieme preto posúdiť, či boli stotožnení s učiteľmi, alebo (pravdepodobnejšie) vyňatí spod fyzického trestu. S prihliadnutím na predchádzajúce osudy breznianskych kňazov mohol navonok zhovievavejší postoj k nim podmieňovať oficiálny charakter dokumentu. Zaradenie učiteľov a žiakov k slobodníkom, poddaným a valachom naznačuje, že nešlo o zanedbateľnú spoločenskú skupinu. V samotnom podhradí Ľupčianskeho hradu a tiež v mestečku Slovenská Ľupča ich môžeme očakávať i kvôli tamojšiemu františkánskému kláštoru. Je pozoruhodné, že v porovnaní s poddanými hradného panstva boli za rybačku postihovaní miernejšie. Tolerantnejší prístup k učiteľom mohli azda podmieňovať ich väzby k cirkvi, v prípade žiakov ich pôvod prevažne z vrstvy kupcov, remeselníkov a bohatších sedliakov. Postihovanie učiteľov za lov rýb na Hrone, alebo jeho prítokoch zároveň vypovedá o ich skromných životných podmienkach. Výskumy Istvána Gy. Tótha zamerané najmä na obdobie novoveku ukázali, že učítelia v Uhorsku žili zvyčajne v chudobných pomeroch. Často sa sťahovali a v mieste svojho narodenia pôsobila len malá časť z nich. Dobrí učítelia boli vyhľadávaní, napríklad pre výučbu jazykov, hoci ešte aj v 17. storočí neboli výnimkou učítelia, ktorí boli analfabeti (*Tóth 2000*, 6–9; *Riché – Verger 2011*, 239–243).

S osvojovaním vzdelania vo vidieckom prostredí bolo spojené šírenie čiastočnej, alebo úplnej gramotnosti – schopnosti čítať, prípadne aj písať. Prítomnosť gramotných či pologramotných absolventov škôl, u ktorých môžeme predpokladať aj určité právne povedomie, najprv pripomínajú prezývky. Ešte v roku 1424 sa kvôli odcudzeným pozemkom na mešťanov z Ľupče pred kráľom Žigmundom Luxemburským sťažoval Benedikt *Literatus*, poddaný z obce Lučatín. Kráľ preto nariadil preskúmať sťažnosť zvolenskému županovi a vrátil zabratú zem dedine Lučatín (*Malíniak 2009*, 202–203). Vzdelanosť sa vo väčšej miere prejavovala v mestskom prostredí, o čom vypovedajú aj správy o absolventoch univerzít najmä v Krakove, menej vo Viedni a Prahe v neskorom stredoveku. Absolventi z Brezna boli v porovnaní s Ľubietovou zastúpení výrazne skromnejšie. Okrem rozdielov vo veľkosti oboch sídiel možno hľadať vysvetlenie aj v prosperite Ľubietovského baníctva. Pri porovnaní výšky platieb Ľubietovského farára ostrihomskému arcibiskupovi s platbami kňazov z okolitých i vzdialenejších farností je zrejmé, že farský kostol v Ľubietovej patril k finančne lepšie zabezpečeným (*Fügedi 1981*, 230–231; *Lacko 2010*, 143–144; *Štefánik 2010*, 268, 270). Doklady o duchovnej a hmotnej kultúre v Ľubietovej sa zo záveru stredoveku zachovali v malom rozsahu. Podrobnejšie avšak rozporuplné údaje poznáme z mladšieho obdobia.

4 *Fluvium Gron et alii rivuli prohibiti ubicunque in districtu et pertinenciis castri nostri Lipebe tam a plebanis, scholaribus, scolasticis, libertinis, jobagionibus, valachis nostris et aliorum dominorum, sicut semper et ab antiquo erat, nunque firmissime prohibeantur et die noctuque custodiantur et si aliqui supradictorum in dictis fluviis prohibitis inveniantur, vel iam de facto piscasse restituerentur, tunc libertini, valachi et jobagiones mei per officiales meos puniantur secundum prohibitionem aquarum prohibitarum eodem modo, quo dominus Damianus suos libertinos, valachos et jobagiones punire teneatur. Scolastici vero et scolares, si a piscacione prohibiti non cessaverint, baculis vapulentur, deinde si aduc a piscacione non cessaverint, maior ipsis pena affligatur.* MNL OL DL 107 642.

4. Násilnosti v Ľubietovej

Do historickej tradície spájanej s baníckym povstaním a nástupom reformácie vstúpila dramaticky vykresľovaná udalosť. K roku 1527 sa viažu správy o upálení rektora Ľubietovskej školy N. Gregorího vo Zvolene a Ľubietovského farára F. Nicolaiho v Dobrej Nive, resp. pod Dobronivským hradom. Opisy a verzie pritom nepochádzajú z autentických správ, ale prinášajú ich diela reformačných vzdelancov s odstupom niekoľkých generácií. Svedčia o tom aj nejasné zdroje, protirečivé údaje o aktéroch a zdôrazňovanie obetí pri šírení novej protestantskej viery. Tieto zistenia zároveň nevylučujú, že tradícia zahŕňala aj historické reálie (Ratkoš 1964, 201–210; Guitman 2017, 48–59). Vo vzťahu k overiteľným dobovým prameňom je pozoruhodná verzia príbehu, podľa ktorej rozhodol o upálení vtedajší zvolenský župan Krištof Thurn. Dôvod pre upálenie mal spočívať v odopretí úcty k Panne Márii, ktorú Ľubietovskí rektor a farár odmietli verejne preukázať. Stali sa tak oficiálne prvými mučeníkmi pri šírení ľudovej reformácie v banských mestách. Podľa Petra Ratkoša sa predlohou pre tento námet mohlo stať potrestanie mestského farára v Ľubietovej v roku 1538. Za kázeň namierenú proti richtárovi ho vtedy mestská rada dala uväzniť (Ratkoš 1964, 205, 208). Za ďalšiu inšpiráciu možno považovať mladšími prameňmi spomínanú udalosť zo Zvolena. Išlo o upálenie nemenovaného rektora tamojšej školy, o ktorom informuje v posmrtno vydannej postile Konrád Cordatus, dvorný kazateľ a svedník kráľovnej Márie Habsburskej (Payr 1929, 5–6; Ratkoš 1964, 208–210; Csepregi 2005, 55). Odpoveď na otázku, prečo tradícia s odstupom niekoľkých generácií spájala tragické udalosti práve s postavou Krištofa Thurna, môžu naznačovať jeho vzťahy s mestom Ľubietová. Vojskový veliteľ a úradník pôvodom z rakúskeho Štajerska zaujal v pomoháčskom období v mene kráľovnej vdovy Márie Habsburskej najprv Zvolenský, Dobronivský a Vígľašský hrad, a napokon aj Ľupčiansky. Práve Ľupčiansky hrad po smrti Damiána z Veľkej Lúče († 1529) obsadil Thurn násilím s pomocou vojska. S titulom zvolenského župana a kapitána mal v oblasti banských miest zastupovať záujmy kráľovnej Márie a spravovať jej vdovské majetky. V skutočnosti sa dopúšťal neúmerného násilia a zneužíval svoje právomoci, preto ho kráľovná v roku 1535 z funkcie odvolala. Po zosadení Thurna bol súd Zvolenskej stolice priam zaplavený sťažnosťami na jeho úradovanie. Vzťahy medzi kapitánom Thurnom a mestom Ľubietová možno výstižne označiť ako nepriateľské. Prejavovali sa poškodzovaním mestských slobôd, vrátane svojvoľného uväznenia viacerých mešťanov a plienenia majetkov mesta (Matulay 1966, 198; Heiss 1976, 62–64; Kenyeres 2008, 239; Guitman 2017, 57–58; Maliniak 2017, 52). Správy o takomto konaní sa dostávali do širšieho povedomia a mesto ich verejne prezentovalo.

Z viacerých sťažností uvádzame dve, ktoré dokresľujú hospodárske a kultúrne pomery. Richtár a prisázní z Ľubietovej v roku 1535 protestovali pred súdom Zvolenskej stolice proti Thurnom dosadenému Ľupčianskemu kastelánovi,⁵ ktorý v predchádzajúcom roku poslal z neznámych dôvodov svojich ozbrojencov do baní zvaných Čierne Peklo (*ad fodinas Chyrno Peklo vocatas*) v chotári Ľubietovej. Mešťanov a baníkov tam vyhnali zo štólne dymom, spútalí ich a železné náradie, ktoré mali so sebou – fajzel a čakán (*ferrea instrumenta eorum pro tunc secum habita, videlicet fajzel, čekán*) im priviazali na hrdlá. Potom ich odvieďli na Ľupčiansky hrad, kde ich držali spútaných vo väzení.⁶ Spomínané železné náradie, označené ľudovo ako fajzel (kladivo) a čakán (klin), tvorili základné banícke nástroje, ale aj atribúty baníctva, čo pri ich uviazaní okolo hrdiel zvýraznilo dehonestáciu baníkov. V užšom význame kladivo so železkom patrili k symbolom mesta Ľubietová. Podľa ohraničení Ľubietovského územia zo 16. storočia okrem krížov, stĺpov a obrazov stáli na hraniciach aj kamene, na ktorých bol vytesaný banícky znak: kladivo a železko (Magula 1999, 2; Maliniak 2009, 91–93; Szemán 2012, 100–102). Zajatie a zadržiavanie baníkov bolo pravdepodobne reakciou na porušovanie skutočných či nárokovaných vlastníckych práv. Okrem vyplatenia výkupného malo druhú stranu donútiť odvádzať poplatky za banskú ťažbu, alebo aj využívanie pohraničných lesov. Poznáme i prípad, keď Krištof Thurn poslal svojich ozbrojencov na uhliisko v Pekle, kde napadli a zajali deviatich Ľubietovských uhliarov. Zadržiavali ich dovtedy, kým Ľubietová za nich nezaplatila požadované peniaze.⁷ Predchádzajúce podobne motivované spory majiteľov hradu Ľupča s Breznom sa javia v tomto ohľade konfliktnejšie, nakoľko dvaja zo zajatých breznianskych baníkov vo väzení zomreli (Iványi 1904, 221–222, č. III). Popri za-

5 Ľupčianskym kastelánom bol Mikuláš Wassergraf, ktorého Thurn bránil aj po odchode z funkcie. Na sťažnosti Ľubietovej pred kráľovskými komisármi odpovedal, že Wassergraf má oveľa viac príčin sťažovať sa na Ľubietovčanov, ako oni na neho. MBB Katalóg II, 395, č. 1286, 413, č. 1361; Jurkovič 1929, 65.

6 ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol I, pag. 203; Graus 1995, 116.

7 ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol I, pag. 243–244.

držiavaní osôb vypovedá o premyslenom nátlaku na mešťanov a banských robotníkov i činnosť záškodníkov, organizovaných rovnako zemepánmi. Okrem cieleného poškodzovania majetkov prepadávali napr. transporty tovarov, ale aj huty a sklady (*Jurkovič 2005*, 140).

O finančnom ocenení odcudzeného majetku hovorí iná sťažnosť Ľubietovských mešťanov z roku 1535. Podľa ich slov Krištof Thurn pred niekoľkými rokmi poslal do Ľubietovej asi 500 ozbrojených mužov. Prikázal im zobrať a odviezť zvony, pričom vyhlásil, že tak robí na základe kráľovského nariadenia. Ľubietovčania Thurnovi vtedy navrhli, že mu dajú toľko medi, koľko vážia jednotlivé zvony. Za dva starobylé zvony (*duas vetustas campanas*) mu ponúkali 7 centov medi. Thurn sa s nimi nechcel dohodnúť, správal sa k nim nenávisťne a zvony im zobral. Mesto Ľubietová vzniknutú škodu vyčíslilo na 1000 zlatých. Na stoličnom súde sa neskôr Thurn prostredníctvom svojho zástupcu obhajoval tým, že v Ľubietovej pri odoberaní zvonov nespáchal žiadne násilie.⁸ Ľubietovskí mešťania neopísali zvony podľa ich funkcie, či rozmerov, ale podľa veku. Nevylučujeme preto, že zvony nadobudli osobitnú hodnotu práve kvôli ich dlhodobému používaniu a boli súčasťou pamäte a identity mesta. Umiestnené boli najpravdepodobnejšie v Ľubietovskom farskom kostole sv. Márie Magdalény. Ničenie cirkevného majetku mohlo neskôr podporovať demonizáciu Krištofa Thurna v tradícii s presahom do náboženskej oblasti.

Konfiškáciu zvonov môžeme spojiť s okolnosťami, za akých Krištof Thurn ovládol Ľupčiansky hrad. Dôvodom pre obsadenie hradu boli Thurnove spory s majiteľmi Ľupče, ktoré mali hlavne majetkové, menej aj politické pozadie. Počas útoku sa objektom plienenia stal františkánsky kláštor v mestečku Slovenská Ľupča, ako aj tamojší farský kostol sv. Ducha. Kláštor zrejme počas tejto udalosti definitívne zanikol. Thurnove vojsko si počínalo ako na nepriateľskom území, preto z kostolov v Slovenskej Ľupči ako vojnovú korisť odviezlo päť zvonov. Štyri z nich dal Thurn vo Zvolene roztaviť a odliat' z nich delá. Piaty zvon predal zvolenským mešťanom. Tí oň neskôr viedli spor s Ľupčianskymi mešťanmi, ktorí ho požadovali vrátiť. Ďalšie zvony v hodnote 300 zlatých Krištof Thurn odcudzil na majetkoch Turčianskeho prepoštstva v kostoloch vo Zvolenskej aj Turčianskej stolici (*Hanuliak – Ragač 2000*, 239–242; MET III, 119, č. 138). Dopyt po zvonoch vyvolával rozvoj delolejárstva kvôli nastupujúcemu osmanskému ohrozeniu. Počas úradovania Thurna a jeho nástupcov na Zvolenskom zámku pracoval lejár a puškársky majster českého pôvodu Tomáš Jaruš (Jarusch). Zvolenský kapitáni mu vyplácali pravidelnú mzdu, pričom delá odlieval aj pre mestá Banskú Bystricu a Banskú Štiavnicu.⁹ Nemožno vylúčiť, že k ich výrobe prispela aj skonfiškováaná a relatívne ľahko dostupná zvonovina.

5. Záver

Pri sledovaní sporov medzi majiteľmi resp. správcami Ľupčianskeho hradu a mestami Brezno a Ľubietová bolo násilné jednanie charakteristickým prejavom jednostranného presadzovania záujmov. Patrílo k základným znakom zámerne udržiavanej feudálnej anarchie na rozhraní stredoveku a novoveku. Nemusí preto prekvapiť, že vlastníci hradu Ľupča neboli za vypálenie mesta Brezna sankcionovaní (*Wenzel 2017*, 58–59; *Graus 1995*, 114). Naproti tomu, vo svojej súdnej praxi aj obidve dotknuté mestá v rovnakom období bežne využívali služby kata a vykonávali hrdelné právo. V široko definovaných deliktach im to napokon umožňovalo banskoštiavnické právo – pravdaže v konkrétnych individuálnych prípadoch (Kodex Schemnitz, 42–46, 50, § 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 34). Rozdiel pri porovnaní mestskej justície so správaním šľachtických elít nachádzame v rozsahu uplatňovaného násilia, ktoré často viedlo nad rámec dobového práva, prinajmenšom vo vzťahu k cirkvi. Vraždenie kňazov, vypálenie kostola aj fary a plienenie majetkov navzdory hroziacim postihom vypovedajú o nízkej vymožitelnosti práva, ako aj o znižovaní autority cirkevných inštitúcií v regionálnej úrovni. Ľudské a finančné straty naznačujú oslabené hospodárske i právne postavenie dvojice banských miest, ale zároveň sú svedectvom o istej zotrvačnosti materiálnej kultúry, pochádzajúcej z obdobia prosperity baníctva. Kontrastne v tejto súvislosti vyznieva, že farský kostol v Brezne bol ešte v závere stredoveku vybudovaný z dreva, obsahoval však bohaté vnútorné vybavenie. Ničenie a konfiškovanie majetkov zároveň dokumentuje kultúrne zmeny, predovšetkým proces zanikania gotických pamiatok, ku ktorému dochádzalo v značnej miere už od záveru stredoveku.

8 ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol I, pag. 205, 225.

9 ÖStA, HHStA, Belgien MD, No. 11 (3733), No. 16 (3740); *Spiritza 2002*, 40; *Graus 2005*, 63–64.

Poznámky: Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-17-0063.

Bibliografia

- Bolerázsky, V. 1967:* Zo starších dejín mesta Brezna a jeho bojov s Dóczyovcami o samostatnosť. Historický sborník kraja, roč. 3, 57–67.
- Bovan, M. 2005:* Z dejín katolíckej farnosti v Brezne. In: A. Štulrajterová – J. Weiss (eds.), Brezno v premenách času. Banská Bystrica, 226–228.
- Csepregi, Z. 2005:* Court Priests in the Entourage of Queen Mary of Hungary. In: O. Réthelyi – B. F. Romhányi – E. Spekner – A. Véghe (eds.), Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521 – 1531. Budapest, 49–61.
- DRMH V = Bak, J. M. – Banyó, P. – Rády, M. (eds.) 2005:* The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The “Tripartitum”). Decreta regni mediaevalis Hungariae. Tomus V. Idyllwild – Budapest.
- Fügedi, E. 1981:* Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest.
- Graus, I. 1995:* Dócióvci z Veľkej Lúče ako jeden z destabilizujúcich faktorov banského podnikania v stredoslovenskej banskej oblasti na prelome 15. a 16. storočia. In: P. Martuliak (ed.), Päťsté výročie thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku v Banskej Bystrici, Banská Bystrica, 107–123.
- Graus, I. 2005:* Hradní kapitáni a puškárski majstri v službách mesta Banskej Bystrice v 16. storočí. *Vojenská história*, roč. 9, č. 4, 60–66.
- Guitman, B. 2017:* Leonard Stöckel a legenda o Pubietovských mučeníkoch. *Acta historica Neosoliensia*, roč. XX, č. 1, 48–65.
- Hanuliak, V. – Ragač, R. 2000:* Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a Kostola sv. Ducha v Slovenskej Lupči. *Archaeologia historica*, roč. 25, 233–244.
- Heiss, G. 1976:* Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505 – 1558) und ihre Verwaltung. Zweiter Teil. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Bd. 29, 52–121.
- Hreblyay, A. 1928:* Brezno a jeho okolie. Turčiansky Sv. Martin.
- Iványi, B. 1904:* Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. *Történelmi Társulat*, 27. évf., új folyam V, 218–239.
- Jurkovičová, M. 1997:* Hrad a panstvo Slovenská Lupča do konca stredoveku. Diplomová práca. FiF UK. Bratislava.
- Jurkovič, E. 1929:* Zólyomlípce várának és uradalmának története. Pécs.
- Jurkovič, E. 2005:* Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica. Banská Bystrica.
- Kenyeres, I. 2008:* Uradalmaik és végváraik. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest.

- Kodex Schemnitz = *Vožár, J. (ed.) 2002: Kodex des Stadt- und Bergrechtes von Schemnitz. Kódex mestského a ban- ského práva Banskej Štiavnice. Košice.*
- Lacko, R. 2005: Kapitoly zo starších dejín mesta. In: A. Štulrajterová – J. Weiss (eds.), Brezno v premenách času. Banská Bystrica, 28–50.*
- Lacko, R. 2010: Brezno. In: M. Štefánik – J. Lukačka a kol.: Lexikon stredovekých miest na Slovensku. Bratislava, 140–146.*
- Magula, R. 1999: Banický znak – jeho vznik a tvar. Múzeum, roč. XLV, č. 1, 1–3.*
- Maliniak, P. 2007: Svedecké výpovede obyvateľov Ľupčianskeho panstva ako prameň k dejinám regiónu v neskorom stredoveku. In: P. Hronček – P. Maliniak (eds.), Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia. Banská Bystrica, 197–209.*
- Maliniak, P. 2009: Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku. Banská Bystrica.*
- Maliniak, P. 2017: Hrad a jeho majitelia v stredoveku. In: V. Homola – O. Tomeček (zost.), Hrad Ľupča. Klenot Pohronia vo svetle vekov. Podbrezová, 32–52.*
- Marek, M. 2016: „Capella lignea more Valachorum“. Drevené kostoly na Slovensku a v Uhorsku vo svetle stredovekých písomných prameňov. In: J. Coranič (ed.), Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a, Prešov – Užhorod.*
- Matulay, C. 1962: Kongregačný protokol Zvolenskej župy 1506 – 1579. Diplomová práca. FiF UK. Bratislava.*
- Matulay, C. 1966: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506–1579. Historické štúdie XI, 195–217.*
- MBB Katalóg II = *Matulay, C. (ed.) 1980: Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536 II. Bratislava.*
- MET III = *Bunyitay, V. – Rapaics, R. – Karácsonyi, J. (eds.) 1906: Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia III. Budapest.*
- MNL OL, DL = Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára Budapest, Diplomatikai levéltár.
- ÖStA, HHStA, Belgien MD = Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Belgien Manuscripts Divers.
- Payr, S. 1929: Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról. A Luther-Társaság kiadványai új sorozat V. 10. Budapest.*
- Ratkoš, P. 1963: Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525 – 1526. Bratislava.*
- Ratkoš, P. 1964: Vznik povesti o Ľubietovských martýroch. Historica. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, roč. XV, 199–211.*
- Riché, P. – Verger, J. 2011: Učitelé a žáci ve středověku. Praha.*
- Spiritz, J. 2002: Biografický slovník zvonolejárov činných na Slovensku v druhom tisícročí. Bratislava.*

Szemán, A. 2012: Mittelalterliche Berggezeuge in Ungarn. In: J. Labuda (ed.), Argenti fodina 2011. Banská Štiavnica, 100–106.

Szent-Ivány cs. lt. = Mályusz, E. – Borsa, I. (eds.) 1988: A Szent-Ivány család levéltára 1230 – 1525. Budapest.

ŠA BB, ZŽ = Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Zvolenská župa.

Štefánik, M. 2010: Lubietová. In: M. Štefánik – J. Lukačka a kol.: Lexikon stredovekých miest na Slovensku. Bratislava, 263–270.

Tóth, I. Gy. 2000: Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe. Budapest.

Wenzel, G. 2017: Boje dolnouhorských banských miest s Dóczyovcami z Veľkej Lúče 1494 – 1548. Modra (preklad pôvodného vydania Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy-Lucesei Dóczyakkal 1494 – 1548. Budapest 1876).

NAJSTARŠIE DOKLADY OSÍDLLENIA V BRATISLAVE-PETRŽALKE

Lenka Pechová*

**Katedra archeológie, Filozofická fakulta UK v Bratislave, Gondova 2, 814 99 Bratislava, lenka.pechova@uniba.sk*

Abstract: The first written mention of the settlement of Petržalka, the district of Bratislava, is known since 1225. Its contents and other documents indicate that the settlement was here before. The state of research, especially in the field of archeology, is relatively limited, and individual evidence of settlement needs to be linked to information from other scientific disciplines. There was no archaeological excavation before the district was built up and only a very small number of archaeological knowledge is known. However, they complement each other and define the possibilities of placing the population before the first written remembrance.

Keywords: Bratislava-Petržalka, settlement, flood area, foreigners, toponymum

Abstrakt: Prvá písomná zmienka o osídlení Petržalky, mestskej časti Bratislavy, pochádza z roku 1225. Už jej obsah a nasledujúce ďalšie doklady informujú o tom, že osídlenie sa tu nachádzalo aj predtým. Stav bádania, hlavne v oblasti archeológie, je pomerne skromný a jednotlivé doklady osídlenia je potrebné prepájať s informáciami z iných vedných disciplín. Archeologický dozor počas výstavby väčšiny infraštruktúry alebo stavieb absentoval a známych je len malé množstvo poznatkov. Tie sa však navzájom dopĺňajú a načrtávajú umiestnenie obyvateľstva v priestore pred prvou písomnou zmienkou.

Kľúčové slová: Bratislava-Petržalka, osídlenie, záplavové oblasti, cudzie etniká, toponymá

Petržalka je aktuálne sídlisko s najväčšou populáciou v Bratislave. Napriek rozsiahlej výstavbe na takmer nezastavanej ploche v 2. pol. 20. stor. je nám k dispozícií malé množstvo archeologických dokladov o predchádzajúcom osídlení. Väčšina informácií, ktoré dnes o minulosti Petržalky vieme, sú výsledky archívnych bádání. K dispozícií sú mapy, ktoré skôr zachytávajú premenu toku Dunaja (*Dunajské ramená v Bratislave 1990*) a len okrajovo sa dotýkajú osídlenia a niekoľko listín a správ venujúcich sa vlastníckym právam či problémom vtedajšieho obyvateľstva. Najstaršie mapy, ktoré vôbec zachytávajú vývoj osídlenia na pravom brehu Dunaja, sú z polovice 18. stor. (*Kartous 1972, 198*). Územie, ktoré bolo síce správne oddelené od Bratislavy, pretože bolo súčasťou Mošonskej župy, bolo vzhľadom na svoju polohu s mestom veľmi úzko prepojené. Obyvatelia pravého brehu či skôr brehov Dunaja vždy viac patrili k Bratislave. Najprv ako prievozníci, následne po vybudovaní mostov ako povozníci, pestovatelia zeleniny a nakoniec ako pracovná sila vo fabrikách (Švagrovský 1987, 398).

Súčasný názov mestskej časti Petržalka sa uvádza až v začiatkom 20. stor. Prvýkrát bol uverejnený v novinách Slovenský Denník zo dňa 15. 8. 1919. Pôvod slova Petržalka dodnes nie je úplne vyriešený. Jednou z možností hľadania pôvodu názvu je odvodenie od petržlenu, keďže Petržalčania sa venovali pestovaniu aj tejto zeleniny. Avšak proti tomu stojí tvrdenie, že názvy zeleniny nie sú v slovenskej toponymike ojkonymickým slovom (Švagrovský 1987, 401). Ďalšou možnosťou je odvodenie názvu od historicky známej osoby, správcu majetkov. V rokoch 1635 až 1918 patrilo tento priestor Pálffyovcom a jeden zo správcov sa volal Peter Zalka. Bratislavský archívár Ovídius Faust (1896–1972) tvrdil, že názov Petržalka sa používal už koncom 17. stor. a jeho tvrdenie rozvinul jeho priateľ František Tkáč, ktorý spomína vyššie menovaného správcu. Mäkčeň sa do názvu vraj dostal neskôr chybným prepisom (Švagrovský 1987, 402–403).

Prípadné archeologické doklady z dnes zastavaného priestoru, ktoré sú aj publikované, sa rátajú v počte niekoľkých kusov. Samozrejme, významný vplyv na to má aj skutočnosť, že územie sa nachádza pod hladinou Dunaja a bývalo často zaplavované. Na toto výrazne vplýval aj vysoký stav spodnej vody. V podstate takmer celé územie dnešného sídliska sa nachádza v priestore dunajskej nivy a teda v bývalej záplavovej zóne. Prvé výrazné protipovodňové opatrenia boli zrealizované až nariadením Márie Terézie z roku 1773. Hrádze však nevydržali a obyvatelia trpeli povodňami ešte niekoľkokrát.

V súčasnom stave je takmer nepredstaviteľné, že tak rozsiahla výstavba, aká prebehla v Petržalke, nepriniesla žiadne zdokumentovateľné výsledky. Dokonca ani z výstavby Mostu SNP a Mostu Lafranconi nie sú známe takmer žiadne správy, týkajúce sa potenciálnych archeologických nálezov z pravého, petržalského brehu. Zatiaľ čo pred výstavbou estakád a jednotlivých pripájajúcich komunikácií na ľavom brehu boli realizované predstihové výskumy pred oboma stavbami (Polla 1979; Egyházy-Juronská, Farkaš 1985–1990) a potvrdené osídlenie už od paleolitu (Farkaš 2012), pravý petržalský breh zdokumentovaný nebol. Dokonca ani z výstavby diaľničného mestského obchvatu.¹ Údajne bola zo štrku náhodne vyťahovaná minca gréckeho pôvodu (Minarovičová 1993, 97–98). Táto minca je pravdepodobne jediným známym archeologickým nálezom zo stavby Mostu Lafranconi z jeho pravého brehu. Most Lafranconi s pokračujúcou diaľnicou križuje Pečniansky les. Ten bol v roku 2012 vyhlásený za chránený areál s rôznymi stupňami ochrany. V priestore dunajskej nivy, ktorá bola tvorená množstvom ostrovov, ktoré neustále menili svoj tvar a korytá jednotlivých ramien boli v neustálom pohybe, si práve Pečniansky ostrov viac-menej zachovával svoj pôvodný tvar.

Pečniansky ostrov (Pečniansky les; Pečňa; nem. Pötschen, pomevanie používané ešte začiatkom 20. stor.) sa nazýva podľa kmeňa Pečenehov, ktorí sa usadili niekde v tomto priestore. Osídlenie priamo v priestore dnešného Pečnianskeho ostrova nie je potvrdené. Vzhľadom na úplne absentujúce archeologické doklady, ktoré by potvrdzovali osídlenie už v stredoveku, je potrebné vychádzať len z toponymického označenia a následných písomných prameňov. Pečenehovia alebo pečenegovia (lat. *bisseni*, maď. *besenő*) sa usádzali alebo boli umiestňovaní na dôležitých strategických miestach v krajine. To, že ostrov, dnes už iba územie, v rámci dunajskej nivy, nesie po nich dodnes názov, odzrkadľuje fakt, že ich prítomnosť bola naozaj dôležitá. Strážili ako brod z južnej strany od mesta, tak hlavne prístupovú cestu z juhu do Bratislavy.² Dnes žiaľ nie je možné presne lokalizovať umiestnenie ich osady. Vychádzať môžeme len zo starých máp a z písomných prameňov. V darovacej listine Ondreja II z roku 1225 comesovi Borsovi sa spomínajú dve mohyly, kde kedysi mali svoje domy Pečenehovia, „*ad duos monticulos, ubi quondam Bisseni domos habuerunt*;³“ (CD I 307).

Na mape I. vojenského mapovania je v priestore dnešných Kopčian, časti Bratislavy-Petržalky zaznačená šibenica (obr. 1). Podľa mapy by sa mala nachádzať v priestore dnešnej mimo úrovňovej križovatky Bratiská – Kopčianska. Popra-

Obr. 1. Mapa – výrez, I. vojenské mapovanie (www.mapire.eu).

Fig. 1. Map – section, First Military Survey (www.mapire.eu).

1 Za informáciu ďakujem PhDr. Zdeňkovi Farkašovi z Archeologického múzea – Slovenského národného múzea, ktorý informoval o tom, že výskum a dokonca ani len prieskum pred stavbou Mostu Lafranconi, v čase stavby nazývaný ešte Most mládeže, nebol realizovaný.

2 K dôležitosti ostrahy brodov na Dunaji a prechodu z brehu na breh pridáva aj fakt, že v katastrálnom území Bratislavy-Rusoviec sa nachádzal ďalší brod cez Dunaj. Rusovce boli pomenované podľa cudzieho etnika Rusov, ktoré tu vykonávalo strážnu funkciu. V minulosti nazývané aj Oroszvár alebo Oros vár (orosz – ruský, vár - hrad) (Krajčovič 2005, 133).

viská alebo šibenice bývali umiestňované na vyvýšených miestach pri cestách za hranicami miest. Popravení jedinci ostávali vystavení na výstrahu ostatným. Petržalka aj s príľahľou južnou oblasťou bola a stále je rovinným územím a na postavenie šibenice isto miestni radi využili každú prirodzene zvýšenú plochu. Dve mohyly pri pečenehovských usadlostiach, sa spomínajú až neskôr po ich opustení tohto územia a preto môžeme predpokladať, že išlo o výraznejšie vyvýšeniny. Je možné, že vôbec nesúviseli s osídlením tejto skupiny obyvateľstva a pretrvali tu po staršom osídlení. Z priestoru rakúskeho Kittsee je potvrdené osídlenie z doby bronzovej a železnej (Bartík 2012, 108, 122; Studeníková 2012, 139), nie je teda vylúčené, že Pečenehovia sa z rôznych dôvodov usadili v ich blízkosti.

Obr. 2. Tabula Nova Includi Hungariae – výrez (<http://mapy.mzk.cz>).

Fig. 2. Tabula Nova Includi Hungariae – section (<http://mapy.mzk.cz>).

ne zastávali medzi uhorskými sídlami významnú úlohu, pretože sú znázornené aj na mape celého Uhorska Tabula nova Includi Hungariae Samuela Mikovínyho (obr. 2). Možno aj vzhľadom na chýbajúce ďalšie pramene sa zatiaľ nevyskytla štúdia o lokalizácii dvoch mohýl označených ako tie v blízkosti osady Pečenehov. Ladislav Fogarassy ich veľmi rámcovo umiestňuje severnejšie, možno do priestoru dnešných Kapitúlskych polí (Fogarassy 1970, 381, Obr. 1). Ja by som ich skôr stotožnila s dnešnými Kopčanmi. Názov je s veľkou pravdepodobnosťou odvodený od slova kopa alebo kopec.³ Maďarský názov Köptsény alebo Kőpsény je len prepisom zo slovenského jazyka. Názov pôvodnej osady v sebe nesie slovný základ, ktorý sa odvoláva na prírodnosť kopcov a preto by práve spomenuté mohyly mohli pôvodne nachádzať v priestore dnešných Kopčan alebo Kittsee.

Lokalizácia strážnej osady mimo zátopenú oblasť v období, kedy ešte obyvateľstvo nebolo schopné plnohodnotne čeliť premenám toku Dunaja vo svojej nive, by bolo logickým. Aj iné strážne osady obsadené týmto etnikom v rannom Uhorskom štáte sa nenachádzali bezprostredne pri mieste, ktoré mali kontrolovať. Ak tým miestom, v prípade „bratislavských Pečenehov“ myslíme brod cez Dunaj. Naopak prístup z juhu k brodu mali v tomto mieste dokonale pod kontrolou. Územie na sever až severovýchod od dnešných Kopčan, resp. rakúskeho Kittsee bolo tvorené nivou Dunaja, takže prechod bol pomerne obtiažny a na severozápad územie ohraničovali kopcovité výbežky tvoriace Devínsku bránu z výhodnými strážnymi miestami na vrcholoch kopcov.

Archeologický dôkaz prítomnosti osady zatiaľ chýba. Priama línia od Kopčan alebo Kittsee k Dunaju je tvorená čiastočne štátnou hranicou. V čase výstavby Petržalky a infraštruktúr s ňou spojených bolo nemysliteľné, vzhľadom na rozdielnu politickú situáciu, realizovať archeologický výskum v bezprostrednej blízkosti hranice západu a východu. Možno aj preto nám zatiaľ informácie chýbajú.

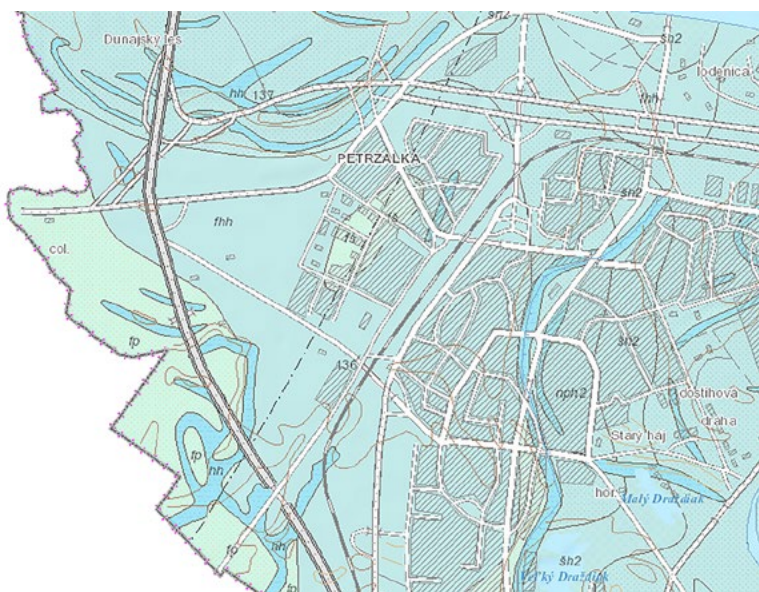
Rakúska obec Kittsee, maď. Köptsény alebo Kőpsény, slov. Kopčany, ležiaca na slovensko-rakúskej hranici bola v minulosti súčasťou Uhorska a až po skončení 1. Svetovej vojny a podpise Trianonskej mierovej zmluvy bol Burgenland vrátane Kittsee priradený k Rakúsku. Tak prišlo aj k rozdeleniu katastra obce a časť pripadla vtedajšiemu Česko-Slovensku. Kopčany sú označené aj na mape Mošonskej (vznik 1730 až 1750, autor János Kovács) a Bratislavskej župy (vznik 1735, autor Samuel Mikovíny). Kopčany očivid-

3 Kopa (od 15. stor.), pôvodný význam ako hromada hliny navrhšená pri kopaní; kopec (od 12. stor.) zdobnenina od hora (Králik 2015, 288).

Fragmentárny pohľad na možný priebeh osídlenia umožňujú len niekoľké záchranne archeologické výskumy a občasné ojedinelé nálezy. Nález bližšie neurčeného sapropelitového prsteňa (Hajnalová a kol. 2002, 54) môžeme zdôvodniť asi len navážkami a úpravami terénu. K ojedinelým archeologickým nálezom z dnešnej Petržalky radíme dva nálezy aj priamo z Kopčianskej ulice. Pri bývalej továrni Matador sa našiel zlatý statér mušľovitého typu (Ondrouch 1964, 44). Tento typ mince sa vo zvýšenom

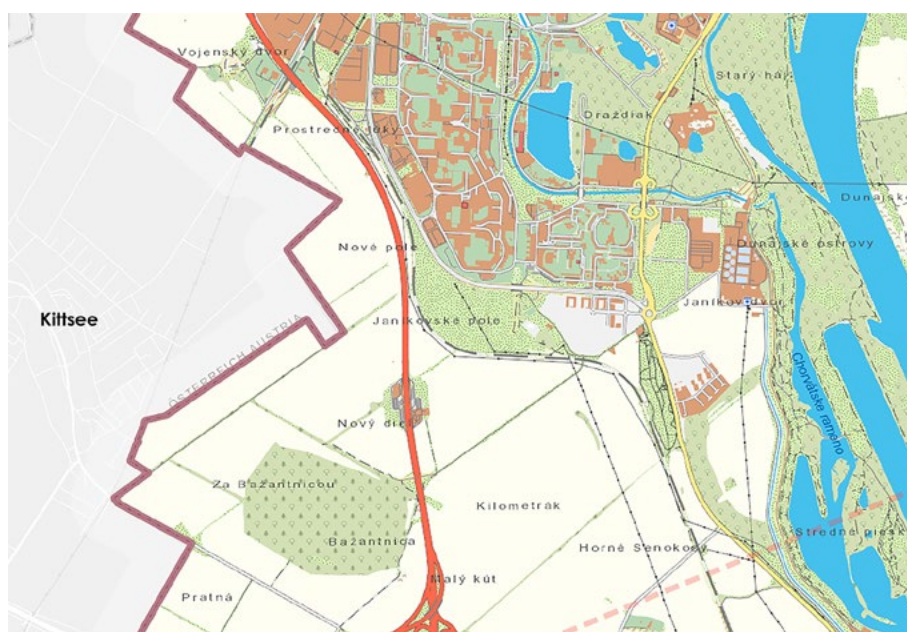
množstve oproti iným lokalitám⁴ vyskytol v Jarovciach (Hlinka 1966, 190). Nález mince v Kopčanoch môže indikovať napr. aj cestné prepojenie počas doby laténskej do 15. až 16. stor. Nádoba je podľa popisu z hĺbky 3 m a preto môžeme predpokladať, že išlo naozaj o in situ nález (Hlinka 1962, 169–170). Toto územie je jedno z mála z dnešnej sídliskovej časti Petržalky, ktoré sa nachádza na terase pôvodnej riečnej nivy (obr. 3) a preto tu môžeme uvažovať o kontinuálnejšom osídlení aj v minulosti s menším rizikom záplav. Priestor bývalej fabriky Matadorky, ktorej budovy sa stále nachádzajú v Petržalke, sa rozkladá práve na tejto pôvodnej riečnej terase a je na priamej spojnici medzi rakúskym Kittsee a brodom či neskorším mostom do Bratislavy. Šibenica znázornená na mape I. vojenského mapovania sa taktiež nachádza na bývalej riečnej terase.

Predstihový výskum realizovaný pred stavbou plánovaného a zatiaľ nezrealizovaného ropovodu spájajúci Bratislavu s rakúskym Schwechatom mal prechádzať južne od železničnej trate obchádzajúcej Petržalku, križovať diaľnicu a následne smerovať rovnobežne so štátnou hranicou vo vzdialenosti cca 1 km až k hraničnému priechodu pri Kittsee. V polohe Janikov dvor (obr. 4), čo je poloha čiastočne južne od dnešného okraja Petržalky a železničnej trate, nepriinesol žiadny doklad o staršom osídlení. Avšak skúmaný

Obr. 3. Kopčany, geologická mapa (<https://www.geology.sk>).

Fig. 3. Kopčany, geological map (<https://www.geology.sk>).

Obr. 4. Mapa – výrez, Bratislava-Petržalka, juhozápadná časť (<https://zbgis.skgeodesy.sk>).

Fig. 4. Map – section, Bratislava-Petržalka, southwest part (<https://zbgis.skgeodesy.sk>).

4 Stav podľa štúdie z r. 1966 35 v Jarovciach k zvyšným 52 z územia Slovenska (Hlinka 1966, 190).

priestor bol silno narušený rôznymi novodobými zásahmi (inžinierske siete a vývozom stavebného materiálu), takže výsledky môžu byť skreslené. Pričom len o niekoľko kilometrov na západ, v polohe Nový diel je potvrdené osídlenie minimálne v dobe laténskej. V línii plánovaného ropovodu smerom na Kittsee sa ďalej potvrdilo osídlenie aj z včasného stredoveku a vrcholného stredoveku (Čurný 2006, 59–60). Materiál z 11. stor. podľa autora výskumu abscentuje a prítomnosť osady Pečenehov tu zatiaľ nie je vylúčená ani potvrdená.

Zberové nálezy pochádzajú aj z predstihového výskumu pred stavbou diaľnice D2, ktorá toto územie križuje. V bezprostrednej blízkosti, v polohe Kilometrák a Horné senokosy (*obr. 4*) na vyvýšenine nad dnes už vysušeným meandrom stále viditeľným na satelitných snímkach, sa vyskytol črepový materiál z doby bronzovej, železnej a z 10. až 12. stor. (Bazovský 1998, 27). Časť polohy sa nachádzajú na pôvodnej riečnej terase a tiež je možné predpokladať kontinuálnejšie osídľovanie tejto polohy.

Je nesporné, že cestná a sídelná štruktúra dnešnej Petržalky vznikla takmer ako na zelenej lúke. Pri porovnaní starých máp s aktuálnymi, tak je viac než zrejme, že súčasné ulice takmer vôbec nerešpektujú pôvodné cesty alebo len v minimálnej miere (Stará Petržalka v blízkosti Viedenskej cesty). Dokonca aj staré drobné cirkevné stavby padli za obeť počas výstavby sídliska v 2. pol. 20. stor. (www.muop.bratislava.sk). Cestná štruktúra sa len rámcovo zachovala v pôvodnej obci – Engerau. Dnes je to západná časť Petržalky v blízkosti hraničného priechodu Berg. Zmena a úprava riečneho koryta, vysušenie ramien a vlastne takmer celej nivy bola veľkým zásahom do tohto územia. Aj preto je dnes priamo nemožné rekonštruovať prípadné osídlenie na veľkej časti zastavanej plochy sídliska. S najväčšou pravdepodobnosťou išlo v minulosti len o drobné alebo jednoduché stavby, ktoré boli v prípade záplav veľmi rýchlo nahraditeľné. Rýchlym zmenám, ktoré sa diali v dunajskej nive, nebolo dlho možné zabráňovať. Dôkazom sú napr. mapy od Rossboitnera, kde v krátkom časovom odstupe len 4 rokov (1698 až 1702) má na každej zo štyroch mapiek niva Enger rozdielny tvar (Kartous 1972, 187).

Ako sme však naznačili skôr, chýbajúca archeologická dokumentácia k rozsiahlej výstavbe na pravom brehu Dunaja v 2. pol. 20. stor. je závažnou skutočnosťou a aktuálne aj výrazným nedostatkom. Je možné, že aj prizvaný archeologický dozor by konštatoval negatívny stav. Na druhej strane, považovať zátopovú oblasť vopred za neobývanú nie je úplne správne. Podobný príklad je neďaleko, Žitný ostrov sa dlho považoval za neosídlený v dobe rímskej a medzičasom sa objavili doklady osídlenia, ktoré tento názor vyvracajú. Nanešťastie, v prípade bratislavskej Petržalky a jej výstavby išlo aj o politické renomé a dôležitá bola hlavne rýchlosť a efektívnosť. Aj z týchto dôvodov môžeme dnes iba doslova zbierať drobné. Osada Pečenehov zatiaľ nie je potvrdená archeologicky, ale oblasť na západ a juh od dnešnej Petržalky je miestami ešte neporušená výraznými ľudskými zásahmi a je tu priestor na jej prípadné znovu objavenie.

Skratky prameňov

CD I – Codex diplomaticus et epistolaris slovaciae I

Bibliografia

Bartík, J. 2012: Čas kovových zbraní a šperkov. In: Šedivý, J. - Štefanovičová, T. (ed.). Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Bratislava. 103–126.

Bazovský, I. 1998: Prieskum v Bratislave-Jarovciach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1996, 25.

Čurný, M. 2006: Archeologický výskum na trase ropovodu Bratislava - Schwechat. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2004, 59–61.

- Dunajské ramená v Bratislave: Mapy zo 17.-19. storočia 1990.* Bratislava.
- Egyházy-Jurovská, B. – Farkaš, Z. 1985: Záchranný výskum v Mlynskej doline v Bratislave. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1984, 80–81.*
- Egyházy-Jurovská, B. – Farkaš, Z. 1986: Výskum v Mlynskej doline v Bratislave. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1985, 77–78.*
- Egyházy-Jurovská, B. – Farkaš, Z. 1987: Pokračovanie výskumu v Mlynskej doline v Bratislave. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1986, 41–42.*
- Egyházy-Jurovská, B. – Farkaš, Z. 1988: Pokračovanie výskumu v Bratislave-Mlynskej doline. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1987, 45.*
- Egyházy-Jurovská, B. – Farkaš, Z. 1990: Ďalšia etapa výskumu v Bratislave-Mlynskej doline. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1988, 53.*
- Farkaš, Z. 2012: Človek pretvára prírodu. In: Šedivý, J. – Štefanovičová, T. (ed.). Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Bratislava. 67–101.*
- Forgarassy, L. 1970: Najstarší opis chotára Petržalky v donačnej listine z roku 1225. Bratislava VI, 379–387.*
- Hajnalová, E. – Hajnalová, M. – Mihályiová, J. 2002: Mikroskopický rozbor sapropelitových náramkov a prsteňov z doby laténskej. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 2001/1, 54.*
- Hlinka, J. 1962: Nález mincí v Bratislave-Petržalke. Zborník Slovenského národného múzea LVI - História 2, 169–170.*
- Hlinka, J. 1966: Z najnovších prírastkov nálezov ojedinelých mincí v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave. Zborník Slovenského národného múzea LX - História 6, 187–201.*
- Kartous, P. 1972: Bratislavské mestské mapy a plány. Bratislava 7, 183–216.*
- Krajčovič, R. 2005: Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest. Bratislava.*
- Králík, L. 2015: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava.*
- Marsina, R. (ed.) 1971: Codex diplomaticus et epistolaris slovaciae. Bratislava.*
- Minarovičová, E. 1993: Nález starovekej gréckej mince v Bratislave. Zborník Slovenského národného múzea 87 – História 33, 97–98.*
- Ondrouch, V. 1964: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava.*
- Polla, B. 1979: Bratislava – západné suburbium výsledky archeologického výskumu. Bratislava.*
- Studeníková, E. 2012: Čas kovových zbraní a šperkov. In: Šedivý, J. – Štefanovičová, T. (ed.). Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Bratislava. 133–156.*
- Švagrovský, Š. 1987: K otázke historickej toponymie Petržalky a vzniku jej pomenovania. Studia Academica Slovaca 16, 397–405.*

Internetové zdroje

Mapire, I. vojenské mapovanie Uhorska. <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-hungary/?bbox=1888343.472491154%2C6120420.44624893%2C1918593.4264350124%2C6128064.149077447&layers=osm%2C147> [cit. 14. 8. 2018].

Mestský ústav ochrany pamiatok Bratislava. http://muop.bratislava.sk/vismo/zobraz_dok.asp?id_org=600176&id_ktg=1045&archiv=0&p1=2652 [cit. 14. 8. 2018].

Mollova mapová zbierka. <http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/315/2619316587/> [cit. 14. 8. 2018].

Štátny geologický ústav Dionýza Štúra, Geologická mapa Slovenska. <https://www.geology.sk/2018/02/28/geologic-ka-mapa-slovenska-150-000/> [cit. 14. 8. 2018].

Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, Základná mapa Slovenska. <https://zbgis.skgeodesy.sk/mkzbgis-?bm=zbgis&z=14&c=17.06757,48.12167#> [cit. 14. 8. 2018].

MODEROVANIE PÚTNICKÉHO ŽIVOTA V STREDOVEKÝCH KOŠICIACH

Peter Zubko*

*Prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD., Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava, peter.zubko@gmail.com

Abstract: Moderating the Pilgrimage Life in Medieval Kosice. The Cathedral of St. Elizabeth and the Chapel of St. Michael in Kosice are ones of the most famous buildings of medieval Hungary. This article represents the share of local parish-priests for moderation of pastoral pilgrimage here. In Kosice before the middle of 14th century became the Eucharistic miracle, was created a relic of Holy blood, which attracted the Latin and Orthodox believers. Priests had an important role to guard the fragile boundary between popular piety, reason and faith of the Church. Rectors have influenced the architectural development, local art, pastoral demands and representation of the city. All was practical and catechetical sense that continues to this day.

Keywords: Košice, Eucharistic miracle, the birth of the gothic cathedral, The Holy Blood, church history (middle Ages, Hungary, Slovakia)

Dóm svätej Alžbety v Košiciach je od svojho postavenia najvýraznejšia dominanta mesta, ktorá je súčasne akoby dušou dejín mesta, jeho spirituality a symbolom nielen v susedných stolicích, ale aj v celom vtedajšom stredovekom Uhorsku. Dóm bol po stáročia *spiritus movens*, okolo ktorého sa sústreďoval život mesta a jeho obyvateľov, ba aj tých, ktorí do Košíc len prichádzali, alebo na Košice len pomysleli. Dóm sa stal dominantou, ktorá symbolizuje minulosť a prítomnosť, duchovný i svetský svet mesta (Zubko 2014, 252–259). Nie je to ani stereotyp, ani nejaká tradičná konvencia, ale výsledok vlastného vývoja, zužitkovania vlastných udalostí a tradícií, vytváranie istej duchovnej koncepcie moderovanej miestnymi farármi, ktorá sa zhmotnila v konkrétnej sakrálnej architektúre, jej dotváraní a využívaní v katechéze pútnikov.

Prvá písomná zmienka o Košiciach je z roku 1230. Košice sa stalo prvým mestom severovýchodného alebo aj horného Uhorska a lídrom v mestskom zoskupení zvanom Pentapolitana (Košice, Prešov, Bardejov, Sabinov, Levoča). Prvenstvo nespočívalo len v ekonomickej a politickej oblasti, ale aj v náboženskej. Na stredoveký vývoj mala vplyv jedna udalosť, ktorá sa odohrala ešte v prvom Kostole svätej Alžbety, a to miestny eucharistický zázrak. Zázraky sú mimoriadnymi udalosťami, ale v cirkvi nie cudzími, práve naopak, sú samozrejmosťou, ktorá je ovocím viery v Božie riadenie, moc, milosrdenstvo a sú znamením o vitálnom duchovnom živote miestnej komunity. Vo svete je známych vyše sto eucharistických zázrakov, každý z nich má svoj príbeh, okolnosti, život, v mnohých prípadoch aj zánik. Curriculum vitae košického zázraku bolo za reformácie a po nej skoro zabudnuté, preto náš historický výskum v nedávnom čase jeho príbeh musel zrekonštruovať nanovo. Tu predstavíme jeden z najzávažnejších prvkov, aké možno nájsť na takýchto mimoriadnych, milostivých a pútnických miestach, a to je stráženie pomyslenej, no veľmi citlivej hranice medzi ľudovou zbožnosťou a vierou cirkvi, medzi srdcom a rozumom, medzi poverou a vierou. Inými slovami ide o moderovanie pútnického života, ktoré si vyžaduje nielen vzdelaných, ale aj veriacich a osobnostne silných farárov, ktorých si mesto volilo na základe privilégia z 28. júla 1347 (Wick 1936, 18, 403). Nešlo striktno o cirkevnú záležitosť, ale o celospoločenský záujem miestnej košickej komunity, duchovnej i svetskej vrchnosti. Mesto malo patronátne právo nad miestnou farnosťou a vždy si dokázalo vybrať takých kňazov, ktorí patrili ku skutočným osobnostiam svojej doby. V neposlednom rade v tomto prípade mali na život mesta (i celej cirkvi) veľký vplyv vtedy začínajúce mendikantské rehole, ktoré si našli svoje miesto i v Košiciach (dominikáni a františkáni, ale aj augustiniáni). Žobravé rehole na čele s františkánmi šírili *devotio moderna*, ktorého spirituálnou podstatou bolo kázanie o mystickej skúsenosti svätého Františka, ktorý ako prvý svätec dostal stigmy, čím nielen pripomínal Krista,

ale aj zakúšal jeho bolesť. Kerygma ohlasovania spočívala v zosobnení kríža: kto nesie kríž, bremena dňa, svojho života, môže sa skrze toto utrpenie spojiť s Kristom a pripodobniť sa mu (porov. *Sopko 1996/1997*, 281–294). Tým sa definitívne pominula doba románskej spirituality a začalo sa obdobie gotickej duchovnosti: veriaci si ctíli Kristove rany, bolesti, kríž a pašiové relikvie. Od túžby adorovať predmety, ktoré sa dotýkali Krista a skrze ktoré prišla spása, bol len krôčik k túžbe vidieť tieto predmety, dotknúť sa ich, stretnúť sa tak s večnosťou, svätosťou, zažiť niečo mystické. Ľudové predstavy neraz uleteli k archaickej zbožnosti, ktorá skutočne očakávala zázraky ako v starších časoch, najmä uzdravenia. Modernosť novej doby a vedenie pútnických miest sa už budovala na iných princípoch (aj keď sa tu diali zázraky): na vnútornom obrátení sa (*metanoia*), v istote, že si pútnik vyprosil požehnanie nielen aktuálne pre seba, ale aj pre svoj nasledujúci život, svoje hospodárstvo, rodinu, potomstvo. Sociálny rozmer pastorácie bol čímisi novým, objektivizujúcim. Táto spiritualita je živá v západnej cirkvi dodnes. Skutočnému kresťanovi je kríž vlastný, ako bol vlastný Kristovi. Usmerňovanie pútnickej pastorácie smerom k moderným neskorostredovekým prúdom si vyžadovalo vzdelaných a rozhladených farárov.

Priebeh zázraku môžeme len predpokladať. V prvom Kostole svätej Alžbety neznámy kňaz počas omše z neopatrnosti rozliat konsekrované víno čiže Kristovu krv na korporál, na ktorom sa nečakane – zázračne vytvoril obraz Kristovej tváre; nepriamo o tom svedčí nielen miestna ikonografia, ale aj zmena názvu obce *Košická Belá* na *Szentvérképe*, keď tam košický magistrát ako patrón postavil oltár Svätej krvi práve pod košickým vplyvom. Církevná vrchnosť uznala zázrak za autentický, rovnako aj vzniknutú relikviu (*Varsik 1964*, 232–233; *Halaga 1992*, 223, 375; *Rábik 2006*, 234–235). Tá začala priťahovať pozornosť nielen miestnych veriacich, ale chýr o tom sa rozšíril v Uhorsku i v okolí; do Košíc prichádzali latinskí i ortodoxní veriaci. Preskúmanie autenticity bolo v kompetencii miestneho jágerského biskupa, ktorý bol zodpovedný za zachovanie čistoty viery i jej prejavov. To, že zázrak priťahol pozornosť, treba vidieť i v kontexte udalostí, ktoré sa v Uhorsku udiali pred polovicou 14. storočia: v roku 1338 kobyľky v celej krajiny zničili takmer všetku úrodu, 1347 – 1349 epidémia čiernej smrti (mor) decimovala obyvateľstvo, následne flagelanti vyzývali na pokánie (porov. *Eliáš a kol. 2007*, 136).

Eucharistický zázrak bol známy aj z Kamenice nad Torysou, ale tu sa vyskytli pochybnosti, preto tento zázrak nebol uznaný (*Slivka 1994*, 60, 62). Košický farár rozhodol podľa vtedajších zvykov, že pastorácia miestnych veriacich bude oddelená od pastorácie pútnikov. Na relikviu Svätej krvi bola postavená Kaplnka svätého Michala, ktorú kunsthistorik Ernő Marosi datoval do rokov 1350–1370 (*Marosi 2003*, 213). Nešlo o tradičnú cintorínsku kaplnku, ani o svätyňu nedokončenej stavby, ale o skutočnú „Sainte-Chapelle“. Napodobňovanie slávnej francúzskej stavby svätého Ľudovíta IX. bolo obľúbené aj v Uhorsku (Bratislava, Vyšehrad/Visegrád, Zvolenský zámok, Spišský Štvrtok, Spišská Kapitula, Spišský hrad), košická stavba je v tomto poradí najmladšia, no bola postavená s takým istým zámerom, bola tiež dvojpodlažná, umelecky vysoko hodnotná a ekonomicky nákladná. To dosvedčuje, že relikvia bola považovaná za mimoriadne vzácnu a farár poznal svetové architektonické a pastoračné trendy. O umiestnení relikvie do kaplnky svedčí nepriamo ikonografia: kamenné svorníky mandylionu a ruže (boli zopakované v Dóme sv. Alžbety na miestach spojených s kultom relikvie), často sa opakujúci motív ruže (ten bol symbolom Kristovej krvi). Bolo to obdobie vlády kráľa Ľudovíta I. Veľkého, ktorý zveľaďoval pútnický život v Uhorsku (dal zhotoviť relikviár svätého Simeona v Zadare, usadil pavlínov na mariánskom pútnickom mieste v Marianke) a uhorských pútnikov v cudzine, keď nechal postaviť uhorské kaplnky v Mariazelli a Aachene (*Karádi 2006*, 37). Ľudovít dal Košiciam množstvo privilégií, viac než iní panovníci, čo Košičania patrične využili, až sa stali druhým najvýznamnejším mestom v Uhorsku, hneď po hlavnom meste. Kráľ často navštevoval Košice, alebo cez ne prechádzal do Poľska, určite aj kvôli ucteniu si relikvie. Pravdepodobne Ľudovít daroval pre košickú relikviu relikviár, o ktorom sa zachoval tento opis: bola celá zo zlata, mala výšku polovice človeka, bola kráľovským darom (bol na nej kráľov erb) a nebolo jej páru v Európe.¹

Symbolom prítomnosti eucharistickej relikvie sa stal mandylion, ktorý je v Kaplnke svätého Michala vytesaný ako svorník medzi dvoma ďalšími svorníkmi, ktoré predstavujú svätého Michala s váhami a ružu. Mandylion sa neskôr niekoľkokrát objavuje v Dóme a ruže zohrali úlohu pri spojení kultu patrónky farnosti sv. Alžbety s kultom relikvie Svätej krvi. Pôvod mandylionu siaha na kresťanský Východ, toto zobrazenie patrí medzi najstaršie ikony a bolo mi-

1 „*Monstrantia semialterius hominis altitudinis aurea, cui fere par non erat in Europa, per Tökölum accepta, & in profanos usus conversa spoliato remittenda.*“ AMK, Tajný archív, sign. C 33.

moriadne obľúbené; od 13. storočia bola ikona mandylionu považovaná za stratenú a tradovalo sa, že raz sa znova objaví (Konrad – Schnieper 2007, 124–126; Haustein-Bartsch 2008, 60; Jazykova 2007, 73–74; porov. Zástěrová a kol. 1996, 278). Je historickou skutočnosťou, že zobrazovanie mandylionu v hornom Uhorsku sa rozšírilo práve za vlády kráľa Ľudovíta. Z uhorských kroník je známe, že Ľudovít dvakrát cestoval do Neapolska cez Rím, kde mu tamojší kanonici ukázali sudárium s Kristovou tvárou, ktoré si uctil. Zrejme aj tieto udalosti mali vplyv na Ľudovítovu úctu k tomu, čo sa udialo v Košiciach. V následnej uhorskej tradícii bol mandylion vždy maľovaný nad pastofóriom, ktoré bolo určené na uchovávanie Eucharistie, alebo bol zobrazovaný nad víťazným oblúkom alebo na vrchole presbytéria, čo boli čestné umiestnenia blízko hlavného oltára, kde sa zhotovovala Eucharistia, ktorá mohla byť uchovávaná aj priamo na hlavnom oltári.

Ku Kaplnke svätého Michala sa viaže ešte jeden príbeh, o ktorom píše bula pápeža Bonifáca IX. z roku 1402.² Pozornosť vzbudzovali ortodoxní veriaci. Severokarpatské podhorie prechádzalo po nastúpení Anjouovcov na uhorský trón valašskou kolonizáciou (porov. Uličný 1990, 470; 1995, 322; 2001, 724), a práve Valasi a Rusíni (v tomto poradí sa spomínajú v bule a z prameňov je známe, že Valasi prevažovali nad Rusínmi) prichádzali aj do Košíc. Rusínsky živel si zachoval svoju identitu dodnes, pretože používal vlastnú reč. Dodnes nie je spoľahlivo vyriešená etnická príslušnosť Valachov (väčšinou sú považovaní väčšinou na etnografickú skupinu³). Stopy po nich sa nachádzajú od Podkarpatskej Rusi cez severné oblasti dnešného Slovenska až po Valaško na Morave (Bednár 2018, 170). Všetci Valasi sa nábožensky polatinčili a splynuli s ostatným slovanským obyvateľstvom. Doteraz sa razil názor, že išlo o rumunský živel, ale v oblastiach zasiahnutých valašskou kolonizáciou ostali len slovenské stopy. Košické pútnické miesto dokazuje, že Valasi v 14. storočí zmenili obrad. V Dóme sv. Alžbety sa zachovala časť ručne vyšívanej epitrachilu, ktorý je datovaný do

2 „Bonifacius etc. Universis christifidelibus presentes litteras inspecturis Salutem etc. licet res de ejus muner venit etc. Cum itaque sicut accepimus parochialis ecclesia beate Elizabeth Cassoviensis Agriensis Diocesis in qua gloriosus sanguis Domini nostri Iesu Christi a longis retroactis temporibus miraculose est inventus et ad eam fidelium et infidelium utpote Olaborum et Rutbenorum inibi confirmantium propter sepius inibi illucientia divinitus miracula confluit multitudo et ipsorum infidelium nonnulli gratia eis affluente divina ad fidem catholicam se converterunt hactenus et convertunt in dies olim combusta et de novo per Christicolos inibi commorantes erecta et nundum (sic!) completa existat et quondam consummatione operis huiusmodi et reedificatione et reparatione ecclesie predictae indigere ruderatur expensis non modicum sumptuosus. Nos cupientes ut ipsa ecclesia ipsa decenter repararetur desumatur et etiam congruis honoribus frequentetur et ut fideles ipsi eo liberarius causa devotionis confluant ad eandem et ad reparationem conservationem et fabricam ipsius ecclesie eo servitium in poringendo manus adiutentes annuuntur quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se refatos de omnipotentis dei misericordia et beatorum petri et pauli apostolorum eius auctoritate confect omnibus vere penitentibus et confessis qui in festo beatorum philippi et Jacobi Apostolorum a primis vespers usque ad secundos vespers et per tres dies dictum festum immediate sequentes dictam ecclesiam devote visitaverint annuatim et ad reparationem conservationem et fabricam ecclesie predictae manus porrexerint adiutentes illas videlicet indulgentias et remissiones peccatorum auctoritate apostolica tenore presentium concedimus quas visitantes ecclesiam sancti marci de venetiis Castellane diocesis in ascensione domini nostri Iesu Christi necnon ecclesiam sancte marie de Portiuncula alias dictam de Angelis extra muros Assisinas annuatim et alias quomodolibet consequuntur. Et nihilominus ut fideles ipsi ad dictam ecclesiam beate Elizabeth ut perfertur etiam indulgentiarum verum consequendarum huiusmodi confluentes consciencie pacem et animarum salutem deo proprio uberius consequi possint sanguinis agere volentes dilecto filio rectori dicte ecclesie beate Elizabeth qui nunc est et pro tempore erit et duodecim presbyteris secularibus vel religiosis ad hoc ydoneis per ipsum rectorem in confessores pro tempore eligendis instituendis et destituentibus prout sibi placuerit ut ipsi confessiones omnium et singulorum Christifidelium huiusmodi ad dictam ecclesiam beate Elizabeth ut perfertur confluentium in huiusmodi festo sanctorum Philippi et Jacobi et per tres dies sequentes huiusmodi auctoritate apostolica audire et ipsorum confessionibus diligenter audites promissis eis debitam absolutionem impendere valent et immulgere promodo culpe penitentiam salutarem et alia que de jure firmiter injungenda nisi forsan talia fuerint propter que Sedes Apostolica sit merito consulenda predicta auctoritate plenam et liberam auctoritate presentiam licentiam elargimur et talli ergo etc nostre concessionis insongare etc. Datum Rome apud Sanctum Petrum Kalendis Martii Anno Tertio decimo.“

V preklade: „Bonifác atď. Všetkým veriacim v Krista, ktorí vidia tieto listy, pozdrav atď. [...] Od tej doby, čo sme sa dozvedeli o farskom Kostole svätej Alžbety v Košiciach v Jágerskej diecéze – v ktorom sa pred dávnyimi časmi závažne objavila slávna krv nášho Pána Ježiša Krista, a pri ktorej sa zbramážďujú veriaci a neveriaci, najmä Valasi a Rusíni, pre opakujúce sa zázraky, konkrétne božského osvietenia, a mnohí z týchto neveriacich sa po vylíati Božej milosti obracajú a každodenne prestupujú na katolícku vieru – kedysi ryborel a nanovo je budovaný menovite spomenutými kresťanmi, a zatiaľ je nedokončený, a na používanie tohto diela a na znovu postavenie a opravu spomenutého kostola si vyžaduje drabé a nemalé výdavky. My, želajúc si, aby bol kostol sám o sebe primerane obnovený, dokončený a s náležitou úctou navštevovaný a aby sa do toho zo zbožného dôvodu slobodne zapojili sami veriaci a prispeli na opravu, údržbu a materiál tohto kostola, aby touto službou v podaní pomocných rúk takto každoročne z toho istého daru nebeskej milosti hojnejšie obsiahli spomenuté milosrdenstvo od všemohúceho Boha a blažených apoštolov Petra a Pavla, ktorých autoritou treba vyspovedať skutočne všetkých kajúcnikov a spovedajúcich sa, ktorí na sviatok apoštolov Filipa a Jakuba od prvých vespier až do druhých vespier a po tri bezprostredne nasledujúce dni po uvedenom sviatku a počas roka zbožne navštvia kostol, a na opravu, údržbu a pre pokladnicu uvedeného kostola podajú pomocnú ruku, že obsiahnu také odpustky a odpustenia briechov, ktoré apoštolskou autoritou aktuálne nachádzame ako u nánštovníkov Kostola svätého Marka v Benátkach v Kastelánskej diecéze na (sviatok) Nanebovstúpenia nášho Pána Ježiša Krista, tak aj v Kostole svätej (Panny) Márie od Portiunkuly, inak zvané (aj) od anjelov za bradhami Assisi, keď by (tam) prišli počas roka či kedykoľvek inokedy. A okrem toho aby sami veriaci v spomenutom Kostole svätej Alžbety, ako sa to robieva, tiež skutočne získali ovocie odpustkov, a tým aj spojenie pokoja svedomia a spásu duší, mohli Boha hojnejšie nasledovať vlastnou krvou, ochotne udelujeme milovanému synovi, rektorovi spomenutého Kostola svätej Alžbety, terajšiemu aj (každému) budúcemu, aj dvanástim sekulárnym alebo reboľným kňazom, na to určeným prostredníctvom samého rektora za spovedníkov, dočasne vybraných, ustanovených a odvolaných, ako sa jemu páči, aby takto sami spovedníci všetkých a jednotlivých veriacich v Krista v uvedenom Kostole svätej Alžbety, aby to týmto spôsobom prinieslo úžitok na sviatok svätých Filipa a Jakuba a počas nasledujúcich troch dní, takto ich vypočuli s apoštolskou autoritou a samotnú spoved' pozorne vypočuli a prísľúbili im rozbrátenie briechov, (iné briechy) mohli zadržať a ukladať za briechy spôsobom pokánie a iné, čo je s právom pevne spojené, ak nenastanú také prípady, na ktoré si treba vyžadovať radu Apoštolskej stolice, udelujeme im spomenutou autoritou plné a slobodné aktuálne dovolenie a pre tento účel atď. naše povolenie atď. Dané v Ríme u svätého Petra v marcovej kalende v trinástom roku (nášho pontifikátu).“

Archivum secretum Vaticanum (ASV), Registra Lateransia (Reg. Lat.), sign. 102, f. 72rv. Bula bola kriticky zhodnotená v publikácii: Zubko, Peter – Juckes, Timothy R. I. – Nádaská, Katarína: Pútnický kostol svätej Alžbety v Košiciach. Poprad : Popradská tlačiareň, 2014, s. 29–33.

3 Porov. Valašská kolonizácia na Slovensku a slovenská kolonizácia v Rumunsku. Zborník príspevkov z 10. zasadnutia historikov Slovenska a Rumunska (Banská Bystrica, 25.–27. september 2012). Márza, Eva – Sýrný, Marek (zost.). Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2014.

roku 1380 (Šourek 1938, 41, 43). Táto textília s niekoľkými ikonami má pôvod v okolí Solúna (Macedónsko, severné Grécko) a je zrejme najstaršou byzantskou textíliou na Slovensku. Ortodoxná viera bola považovaná za schizmatickú a jej vyznávači za schizmatikov. V Košiciach sa „obracali na pravú vieru“, čiže zmenili obrad, čím prirodzene splyvali s obyvateľmi latinského obradu. Aj v okolí Košíc vznikali viaceré valašské obce, ktoré si nezachovali východný obrad. Tento proces bol dobovým javom a košický farár tu zohrával kľúčovú úlohu, bol verným predstaviteľom rímskej cirkvi.

Okolo roku 1380 farský Kostol svätej Alžbety vyhorel, čo spomína bula z roku 1402. Zrejme nešlo o devastujúci požiar, pretože následná výstavba nového kostola bola vedená tak, aby starý kostol ostal čím dlhšie zachovaný, a teda funkčný a použiteľný pre bohoslužby (porov. *Tóth – Buzás 2016*, 190). Košičania zrejme predpokladali, že si dokážu nový kostol postaviť z vlastných prostriedkov, ale v roku 1402 bola dostavba nad ich možnosti. Do Košíc sa krátko predtým príst'ahoval istý Ján Hebenstreyt, pravdepodobne z Norimbergu, ktorý sa ukázal ako skvelý radca (*Nádaská 2011*, 82–86). Totiž v roku 1401 benediktíni z neďalekej Krásnej nad Hornádom získali pápežské odpustky na dokončenie svojho kláštorného Kostola Panny Márie. Pápež Bonifác IX. bol prvý, ktorý vo veľkej miere rozdával odpustky každému, kto o nich požiadal. V tých istých dňoch bol za pápežom spolu s košickým farárom aj spišský prepoš, ktorý mal rozostavaný prepošský Kostol sv. Martina na Spišskej Kapitule. Pápež rozhodol, že každý, kto prispeje na dostavbu košického farského kostola, získa odpustky, ako ich mal Chrám sv. Marka v Benátkach alebo Porciunkula v Assisi. Rozsah týchto odpustkov bol neslýchaný. Košický farár musel urobiť na pápeža vynikajúci dojem, resp. dobre prezentoval svoje pútnické miesto a jeho potreby. Podstata spočívala v tom, že farár súhlasil s vrátením relikvie na miesto, kde kedysi vznikla, resp. „kde sa kedysi objavila“. Bula totiž spomína, že slávne relikvie Svätej krvi sa nachádzali v prestavovanom chráme, čo nebola pravda nielen preto, že tu pre nich bola postavená Kaplnka svätého Michala (bolo tiež možné, že kaplnku chápali ako súčasť farského kostola), ale najmä preto, že po vydaní buly skutočne došlo k zmene stavebných plánov nového chrámu. Zmena je zjavná na južnej strane Dómu, ktorá bola prispôbena na kult relikvie Svätej krvi, osobitne bola zmenená výstavba južnej veže, ktorá nebola stavaná rovnako ako severná, ale bola prispôbena tak, aby v nej bola vybudovaná miestnosť na úschovu relikvie; veža bola dostavaná v roku 1468 za kráľa Mateja Korvína. Došlo aj k zmene výstavby portálov, a to nielen z architektonického hľadiska. Ikonografická výzdoba bola nasmerovaná na kult miestnej relikvie: obrovský mandylion bol vytesaný nad západným portálom a sprevádzajúce motívy spojené s Kristovým utrpením, Kristovou krvou a pašiovými relikviami smerovali pozornosť pútnika na miestnu relikviu. Kostol nebol pôvodne stavaný ako pútnický, ale po zmene plánov bol dostavaný ako pútnický (porov. *Juckes 2011*). Liturgický priestor mal osobitú atmosféru, ktorú vychvaľovali viacerí panovníci a predčila aj viedenský Stefansdom, hoci mal paralely na Západe (porov. *Mihalik 1912*). Až reštaurovanie kostola v 19. storočí zmenilo dispozíciu vnútorného priestoru.

Mimoriadne dôležitým počínom bolo vyriešenie problému spojenia kultu farskej patrónky svätej Alžbety a kultu Svätej krvi. Kým bola pastorácia Košičanov a pútnikov oddelená, tento problém nemusel byť závažný, ale spojenie dvoch nesúvisiacich kultov sa podarilo vyriešiť geniálne typicky stredovekým spôsobom. Legenda o svätej Alžbete spomína, že keď Alžbeta premenila svoj dom na špitál, jedného úbožiaka uložila aj do svojej postele. Dvorania to tlmočili jej manželovi ako neveru. Zhrozený gróf sa v prítomnosti manželky išiel presvedčiť. Keď stiahol prikrývku, „len oni dvaja videli v posteli Ukrižovaného“, pokľakli a modlili sa. Tu príbeh z legendy končí, ale v košických zobrazeniach sú okolo Krista na kríži rozsypané ruže. Kým na severnom portáli (okolo 1400) sú nefarebné, na hlavnom oltári (okolo 1470/80) sú vo farbe vymaľované ako červené a biele ruže. Je to znázornenie krvi a vody, ktoré vyšli z Kristovho otvoreného boku. Košický farár tak vyriešil spojenie obidvoch kultov: aj Alžbeta si uctievala Svätú krv. Alžbetínsky kult tak dostal ďalší rozmer. Pápež udelil odpustky na sviatok svätých apoštolov Filipa a Jakuba, čo vtedy pripadalo na 1. mája. Na tento deň pripadal aj sviatok prenesenia ostatkov svätej Alžbety (od 1235) (*Gerát 2009*, 184), ktorý v 15. storočí zanikol ako súčasť liturgických reforiem. V predvečer sviatku (od 30. apríla) a tri dni potom (do 4. mája) bolo možné vyspovedať sa v Dóme u jedného z tucta spovedníkov, ktorí mohli rozhrášovať aj pápežské rezerváty. Košice tak boli potvrdené najvyššou cirkevnou autoritou ako miesto milosrdenstva, akých vtedy v Európe nebolo mnoho.

Relikvia bola vystavovaná ešte najmenej raz v roku, a to na Kvetnú nedeľu (možno večer predtým). Nepriamo to možno predpokladať z toho, že pred Veľkou nocou vo Veľkom týždni sa bežne hromadne spovedalo pred hlavným kresťanským sviatkom. Vystavovanie relikvie možno predpokladať z dátumov púti kráľa Žigmunda Luxemburské-

ho do Košíc. Ten na Kvetnú nedeľu v rokoch 1411 a 1412 vydával v Košiciach listiny. Okrem toho tu bol na púti už v roku 1398 (*Zubko – Juckes – Nádaská 2014*, 16–17). Relikvia bola vystavovaná na južnej empole, ku ktorej bolo pristavené dvojité vretenovité schodisko, aby mohli pútnici súčasne vystupovať hore i zostupovať dolu. Schodisko jedným vretenom vystupuje až pod strechu, čo bolo zrejme preto, aby sa relikvia mohla prenášať vrchom, neverejnými priestormi do južnej veže, kde bola relikvia uschovávaná. O stredovekej streche a jej zákutiach nevieme nič. Miestnosť v južnej veži bola od začiatku výstavby zamýšľaná ako účelová stavba. Do východnej steny bola umiestnená nika, na vrchole opatrená malým kamenným mandylionom. Nika mala na severnej strane dva pánty na dvierka a na jej južnej strane sa nachádzal zámok. Dve okná miestnosti boli zatemňované okenicami, po ktorých ostali len pánty. Na južnej strane Dómu sa nachádza ešte jedna dôležitá pamiatka, ktorá súvisí s kultom Svätej krvi. Blízko južnej emporie je na stene namaľovaná freska predstavujúca Krista vychádzajúceho zo zatvoreného hrobu (z roku 1430). Ide o jedno z najstarších takýchto vyobrazení, čo svedčí o modernosti umeleckých vplyvov. Oveľa závažnejší je teologický zmysel tejto fresky v nadživotnej veľkosti v súbore pamiatok kultu Svätej krvi. V dobe pochybností o reálnej prítomnosti Krista v Eucharistii táto freska ukazovala, že na oltári, ktorý bol zobrazený ako hrob, sa reálne sprítomňuje skutočné Kristovo telo a skutočná Kristova krv. Košičania sa tak neutápali v prehnanom kulte relikvie, ktorá bola aj eucharistická aj pašiová, ale teologicky a ideovo bol miestny kult dotiahnutý až do nádeje veľkonočného rána, do zmŕtvychvstania. To svedčí o farároch, ktorí teologicky správne a triezvo moderovali miestny liturgický život. Určite to bolo tak aj inde v Uhorsku, ale len v Košiciach sa zachoval (určite nie náhodne, ale Božím riadením) súbor pamiatok, ktoré svedčia o stredovekom pútnickom živote. Do súboru týchto stredovekých relikvov patrí aj empora, ktorá je dnes umiestnená na severnej stene východnej časti hlavnej lode. Pred reštaurovaním katedrály sa nachádzala bližšie k stredu kostola a bolo z nej vidno priamo a z nadhľadu na južnú emporu. Empora bola určená pre klerikov, ktorí sa na nej mohli modliť bez časových limitov a adorovať relikviu, kým pútnici prídúvši na južnú emporu tam mohli zotrvať len chvíľku. Pútnici vchádzali do chrámu severným portálom, prešli priečnou loďou, vystúpili na južnú emporu k relikvii a po zostúpení dolu vyšli von južným portálom a priľahlou južnou predsieňou, ktorá vznikla pod spomenutou emporou. Ikonografie portálov boli katecheticky zamerané na formovanie pútnikov. Severný portál upriamoval kalvárskou drámou na spásu duše, scény zo života sv. Alžbety ukazovali, ako sa treba snažiť žiť podľa Krista, zobrazenie Posledného súdu pripomenulo osobnú zodpovednosť za spásu vlastnej duše; dobrí kresťania boli anjelom vovádzaní bránou do neba a táto dvojité brána sa reálne podobala na severnú dómsku bránu. Tade sa vstupovalo do neba. Na južnom portáli sa tiež nachádzajú atribúty Kristovho umučenia a bola tu aj socha *Vir dolorum*, dnes umiestnená v budapeštianskom Múzeu výtvarných umení (*Gerát 2001*, 53; *Vároš 2007*, 287).

Kult relikvie bol obľúbený nielen medzi Valachmi, Rusínmi a Slovákmi, ale aj medzi Nemcami a Maďarmi, pretože zachovaná stredoveká modlitba je rýmovanou poéziou zo 16. storočia a kazateľ Andrej zo Skároša pozýval do Košíc po maďarsky.⁴ Kult mal vážne miesto v miestnej liturgii aj preto, lebo našiel ohlas v Košickom graduáli z roku 1518 a ďalších stredovekých liturgických knihách z Košíc, ktoré poukazujú na vysokú úroveň liturgického spevu, osobitú v celom Uhorsku (porov. *Veselovská – Adamko – Bednáríková 2017*, 117–135). Na začiatku 16. storočia sa kult javil ako tradičná a konzervatívna záležitosť, čo možno odvádzať od zobrazenia svätej Veroniky na tabuľovej maľbe Meterčie z roku 1516. Od 70. rokov 15. storočia sa v Európe mandylion vymenil za veraikon a jeden veraikon sa nachádza aj v dómskej Kaplnke Svätého kríža (kanonickej sakristii) a je datovaný rokom 1477. Aj keď už bol asi 40 rokov moderným zobrazením veraikon, na spomenutej oltárnej tabuľi bol do ruky svätej Veroniky namaľovaný mandylion. Farárom sa podarilo kult udržiavať pri živote aj po nástupe humanizmu a renesancie, pretože k roku 1604 sa relikvia nazývala nie relikviou Svätej krvi, ale Pánovej večere. Tento názov pre bohoslužbu dodnes používajú protestanti, kým katolíci používajú termín omša.

Kult mal silný vplyv na regióny Uhorska, Sedmohradska a Malopoľska. Svedčia o tom nepriamo architektonické pamiatky, ktoré hovoria o pôsobení košických majstrov na tamojších stavbách. Patróni tamojších sakrálnych objektov museli navštíviť Košice, kde videli kvalitu Kostola svätej Alžbety. Priame dôkazy o vplyve košického kultu dosvedčujú písomné a ikonografické pamiatky v týchto lokalitách: Košická Belá (premenovanie obce), Rožňava

4 „Az Krisztus mondja: Jertek én hozzám, mit futunk Rómában, Boldogasszonyhoz Colóniába, onnat a nagy Aachba Bölsös helyekre. A szent Jakabhoz a Compostelába. Az kének nincsen annyi költsége, menyen csak Bátára, avagy Kassára, avagy Váraddá, avagy csak Darnóra. De hol taníta minket az Krisztus ez farsangozásra?“ (*Halaga 1992*, 124, 378).

(mandylion), Bardejov (stredoveké sermo o Kristovej krvi na oltári Ukrižovania), Leles (fresková výzdoba) (*Zubko 2013*, 85–88). Architektonický vplyv košickej stavby je ešte širší: Kostol Ducha Svätého v Moldave nad Bodvou, ďalej na portáli západnej veže v Gyöngyöspate, v severnej kaplnke farského kostola v Plešivci, v zaklenuť chóru františkánskeho Kostola všetkých svätých Humennom, na južnom portáli farského kostola v Szikszó, na južnom portáli Kostola Nanebovzatia Panny Márie v Rožňave, na južnom portáli a dvojitoť točitoť schodisku v Bergkirche v Sighișoare, na portáloch Kostola svätého Michala v Kluži, na portáloch kostola v Brașove, v južnej predsieni Kostola svätej Kataríny v Kazimierzi v Krakove, na architektúre kostolov v lokalitách Štútnik, Spišská Nová Ves, Levoča, Ploské, Michalovce, Vinné, Sjurte.

Košice počas reformácie prešli k luterskému smeru spontánne v druhej polovici 16. storočia a aj keď v 17. storočí bol napr. miestny farár Peter Alvinci († 1634) kryptokalvínom, magistrát zaviazal miestnu farnosť, že z interiéru farského kostola sa nesmie nič stratiť ani zničiť (*Kónya* a kol. 2010, 114). Až po Alvinciho smrti došlo k istým nezhodám medzi magistrátom a farou, ktorú vtedy viedol kaplán Ján z Tállye (*Kvačala 1935*, 209; *Kónyová – Kónya 2010*, 151–152), ktorý v roku 1641 sprofanoval miestnosť v južnej veži, kde bola relikvia uschovávaná. Ján sa nechal zvečniť vyrytím vandalského nápisu do rebra v klenbe miestnosti. Nápis bol urobený nie spontánne, ale úmyselne, pretože v šesť metrov vysokej miestnosti bolo potrebné postaviť nejaké lešenie, nápis bol urobený bez náhlenia a profesionálne kamenárom. Ján ako kalvín zničil relikviu ako modlu. Až Tököliho vojaci v roku 1682 zničili aj relikviár. Pamäť na relikviu sa nevytratila, v roku 1698 Košičania žiadali cisára, aby vynahradil zničený relikviár (AMK, Tajný archív, sign. C 33); panovník bol povinný nahradiť cirkvi škody, ktoré vznikli za vojen a nepokojov, pretože nezabezpečil mier. V žiadosti bol uvedený opis relikviára. V 18. storočí vznikol barokový obraz, ktorý síce zobrazuje ikonografiu eucharistického zázraku z Waldürnu, ale pripojená modlitba v stredovekej nemčine nie je známa z Nemecka, len z Košíc.⁵ Obraz sa zachoval na košickej fare. Ako náhrada za relikviár vznikla v roku 1770 slávna Silašihu monštrancia, ktorá je jednou najmonumentálnejších barokových monštrancií Uhorska.

Košický Dóm, Katedrála svätej Alžbety, má svoj jedinečný príbeh, ktorý je spojený s kultom relikvie Svätej krvi. Za výstavbou a za usmerňovaním úcty k relikvii treba vidieť konkrétne ľudí, medzi ktorými vynikajú miestni farári, spomedzi ktorých mnohí mali univerzitné vzdelanie a všetci mali titul nielen *parochus*, ale *plebanus*, čo znamenalo v uhorskom práve vyššie a stabilnejšie postavenie. Zoznam košických farárov v stredoveku, ako ho dovoľujú zostaviť pramene, bol nasledujúci:⁶ Arnold (1283, 1292), magister Jakub (1318, 1345), Mikuláš (1347, 1353), Vynand (1382, 1385), Štefan z Košíc (1395, 1402), Peter (1412, 1414), magister Mikuláš Stock (1428, 1431), Jodokus (1444, 1446), magister Peter z Liptova (1453, 1470), magister Martin (1475, 1481, † 1492), doktor Ján Cromer (1486, † 1500), magister Michal Thyr(e) (1500 – 1504) – odišiel ku kartuziánom, magister Ján z Frankfurtu (1504 – 1514), Ján Rapianus (1516), magister Ján Röbel (1516 – † 1522), magister Ján Henckel (1522 – 1528) (*Wick 1936*, 35, 37–40; *Zubko – Juckes – Nádaská 2014*, 68–69).

Prístup farárov mal vplyv na prezentáciu mesta Košice u kráľa. Panovníci boli kedykoľvek vítaní, v chráme boli vyhotovené nápisy, ktoré svedčia o úcte k panovníkom. Osobitným prípadom je freska iluzívneho Oltára Snímania z kríža vedľa vchodu do sakristie, kde je medzi biblickými svätcami zobrazený bez svätožiary cisár Žigmund s palatínom. Aj keď kult relikvie Svätej krvi počas nepokojov 17. storočia zanikol, ostala stavba so súborom pamiatok, ktoré dodnes svedčia o stredovekých dejinách mesta a o spiritualite, ktorá sa viazala na Božie milosrdenstvo vo svojej stredovekej podobe. Relikvia ovplyvnila vznik stavby a jej život.

5 „Herzliche Liebs Vers einer reüthigen sel zum H: Blut zu Malthurn, / O Voller gnaden Munder blut, Mein glaub, mein hoffnung mein liebst gut, Mein sünden Volles herz leer aus, / Mit forcht, und reu von grund heraus, Umb gnad zum Vatter ruff für mich, Bend ab die ruth, die 9 funden ich, / Des Vatters Zorn ich, unarts kind, Snug fühl, gerübf durch meine find Lin heils balsam, heiligs blud bad, / Im S. Corporal gesunden bat, Mein seel auff Voller sünden bahn, Darin strekst aus mir die liebs jahn, / Ich gleich dem publicam Voll schmerck kom (sic) und trau auff dem offnes herz, Mein glaub, mein hoffnung main liebsgeist, / O Geist der lieb füll allermeist Ins Vatters alle Zahl mich kind, Führ, das durch heilig blut beil sind, / O Mensch sebe Das heilIlg bLVt, -----ht A m e n , bVsenDe seeLZVM heilIlg bLVt, IstUnser / seeLen bestes gVT, In DEM Jahr Vnz recht gereChten heilL War.“

6 Čiarkou sú oddelené najstaršie a najneskoršie písomné zmienky ako o košickom farárovi, dátumy uvedené cez pomlčku označujú presné roky pôsobenia ako košického farára.

Bibliografia

- Archív mesta Košice (AMK), Tajný archív, sign. C 33.
- Archivum segretum Vaticanum (ASV), Registra Lateransia (Reg. Lat.), sign. 102.
- Bednář, J. 2018:* Stručné dějiny Moravy. Blansko: Nakladatelství Marcela Bednářová.
- Eliáš, Š. a kol. 2007:* Dejiny Košíc v dátach, 1. diel. Pravek a stredovek. Košice: Typopress.
- Gerát, I. 2001:* Stredoveké obrazové témy na Slovensku, osoby a príbehy. Bratislava: Veda.
- Gerát, I. 2009:* Obrazové legendy sv. Alžbety. Téma, médium a kontext. Bratislava: Veda.
- Halaga, O. R. 1992:* Počiatky Košíc a vznik metropoly. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- Haustein-Bartsch, E. 2008:* Icons. Hong Kong – Köln – London – Los Angeles – Madrid – Paris – Tokyo: Taschen.
- Jazykova, I. 2007:* Świat ikony. Warszawa: MIC.
- Juckes, T. 2011:* The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice. Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary. Brepols.
- Karádi, I. 2006:* A magyarok története. Budapest.
- Kónya, P. a kol. 2010:* Konfesionalizácia na Slovensku v 16.–18. storočí. Prešov.
- Kónyová, A. – Kónya, P. 2010:* Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16.–18. storočí. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Kvačala, J. 1935:* Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius.
- Marosi, E. 2003:* Architektúra prvej polovice 15. storočia na Spiši a východnom Slovensku. Dóm sv. Alžbety v Košiciach. In: Buran, Dušan a kol.: Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Bratislava: Slovenská národná galéria – Slovart, s. 206–223.
- Mihalik, J. 1912:* A kassai Szent-Erzsébettemplom. Budapest: A Magyar tudományos akadémia.
- Nádaská, K. 2011:* Cirkevné dejiny Košíc v 13.–16. storočí s dôrazom na kult sv. Alžbety. [Dizertačná práca.] Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta.
- Onasch, K. – Schnieper, A. 2007:* Ikony. Fakty i legendy. Warszawa: Arkady.
- Rábik, V. 2006:* Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej). Bratislava: Karpatonemecký spolok na Slovensku.
- Slivka, M. 1994:* K problematike eremitizmu na Slovensku. In: Šimončíč, Jozef (zost.). Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku. Trnava: Trnavská univerzita, s. 49–70.
- Sopko, J. 1996/1997:* Devotio moderna a jej podoby na Slovensku v 15. storočí. In: Šimončíč, Jozef (ed.). Trnavská univerzita 1635–1777. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, s. 281–294.

Šourek, K. 1938: Umění na Slovensku – odkaz země a lidu – soubor dokumentů. Praha: Melantrich.

Tóth, E. – Buzás, G. 2016: Magyar építészet a rómaiaktól Buda elfoglalásáig (a kezdetektől 1541-ig). [Sine loco editionis]: Kossuth kiadó.

Uličný, F. 1990: Dejiny osídlenia Šariša. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.

Uličný, F. 1995: Dejiny osídlenia Užskej župy. Prešov: Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.

Uličný, F. 2001: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce: Zemplínska spoločnosť.

Valašská kolonizácia na Slovensku a slovenská kolonizácia v Rumunsku. Zborník príspevkov z 10. zasadnutia historikov Slovenska a Rumunska (Banská Bystrica, 25.–27. september 2012). Márza, Eva – Syrný, Marek (zost.). Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2014.

Vároš, M. 2007: Stratené slovenské poklady (2). Osudy našich umeleckých diel a pamiatok (najmä v maďarských múzeách a galériách). Martin: Matica slovenská.

Varsik, B. 1964: Osídlenie Košickej kotliny I. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Veselovská, E. – Adamko, R. – Bednáriková, J. 2017: Stredoveké pramene cirkevnej hudby na Slovensku. Bratislava: Slovenská muzikologická spoločnosť – Ústav hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied.

Wick, V. 1936: Dóm svätej Alžbety v Košiciach. Košice: Nákladom mesta Košíc.

Zástěrová, B. a kol. 1996: Dějiny Byzance. Praha: Academia.

Zubko, P. – Juckes, T. R. I. – Nádaská, K. 2014: Pútnický kostol svätej Alžbety v Košiciach. Poprad: Popradská tlačiareň.

Zubko, P. 2014: Dóm svätej Alžbety v Košiciach ako spiritus movens. In: Hajduová, Mária – Bratoš, Martin (eds.): Košice v súradniciach európskych dejín. Košice: Mesto Košice – Archív mesta Košice, s. 252–259.

Zubko, P. 2013: Kult Svätej krvi v Košiciach. Rozprávanie o stratených stredovekých relikviách. Košice: Viliam Ščavnický.

Summary

Around the year 1350 a priest spilled consecrated wine, that is, Holy Blood, during a holy mass. An image of Christ's face was thus reportedly created on the corporal, which then became an object of adoration. Church leaders considered the event to be a miracle. Pilgrims from all of Hungary and the surrounding lands, including Orthodox Wallachians and Ruthenians, came to Kosice. For storage of the relic, the Chapel of St. Michael was built on a model of the reliquary Chapel of Sainte Chapelle in Paris. About the year 1390 the original Church of St. Elisabeth burned down. The citizens of Kosice took advantage of this event to build a new church of the cathedral type, but it was soon necessary to look for additional resources for the expensive construction work. After 1400 Johann Hebenstreit came to Kosice, probably from Nuremberg, and during his life in the city he significantly contributed to the visual representation of Kosice; therefore he was able, together with the parish priest Steve, to contribute to the idea of returning the Relic of the Holy Blood to the parish church. The parish priest then presented this idea to Pope Boniface IX, who on March 1st, 1402 granted an exceptionally generous indulgence for the completion of the Cathedral in which the famous relics were located. Consequently, this led to a change in the construction plan. The originally planned five-nave basilica was divided by a transept, and the quadrants formed gave the interior space an airiness and

uniqueness later acclaimed by many a monarch. The second phase of the construction of the St. Elisabeth Cathedral was completed perhaps by the year 1440. The church was already being used in 1457, even though the last phase of construction, during which the sanctuary was being completed, was not finished until the start of the 16th century. Several kings who granted Kosice many important privileges, thanks to which the city was able to develop, also visited the city a number of times. A personal relation toward the town is possible to understand directly through their deep faith. A visit to Kosice was primarily their pilgrimage to the Relic of the Holy Blood. The benevolence and faith of Kings Louis I the Great, Sigismund of Luxemburg or Matthew Corvinus significantly contributed to the development of the city. Therefore, it was this Eucharistic miracle which helped form the genius loci of Kosice. The Cathedral was many times threatened by fires, wars and rebellions, and in the new age also damaged by natural disasters: earthquakes, floods and winds, which led in the 19th century to its purist restoration. After the battle of Mohacs (1526) the residents of the southern regions of Hungary fled to the north, including to Kosice. In the meantime the Reformation was spreading. In 1549 the first Protestant statement of faith, known as the *Confessio Pentapolitana*, was signed here. Germans who professed to Lutheranism made up the Kosice city council, but only openly after second half of the 16th century. In the 17th century Kosice became a part of several anti-Habsburg and estate rebellions. Calvinist iconoclasm threatened the Cathedral for only a short time, in the scope of which the Relic of the Holy Blood was obviously destroyed in 1641, when the room in which they were kept in the tower was violated.

ZAČIATKY NAŠICH ARCHEOLOGICKÝCH OBEHÚNKOV

Dušan Čaplovič

Obehúnky, veru tak, kúpili sme to od nášho spoločného známeho, spolupracovníka Štefana Brendzu, ktorý v sedemdesiatych rokoch minulého storočia pracoval na Krajskom stredisku štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Prešove (ďalej KSSĽPSaOP). V tom čase bol aj skvelým organizátorom pretekov, klasických konských dostihov na závodisku v rámci Prešovských trhov, nuž a on ich nazýval „prešovské obehúnky“, tak som si ich prisvojil aj v spomienkach na úžasné roky archeologického výskumu a pamiatkovej starostlivosti na východe republiky, ktoré sme spolu prežili s jubilantom, doc. PhDr. Michalom Slivkom, CSc.

Dáko sme k sebe inklinovali, už počas štúdií; ja som končil vysokoškolské štúdium v Bratislave a Michal, prišiel študovať archeológiu na našu katedru k prof. PhDr. Bohuslavovi Novotnému, CSc. Bolo to v reformných rokoch, najmä v nádejnom roku 1968 a v jeho smutnom doznievaní. Rýchlo sme sa zblížili, spájali nás národné tradície, slovenské národné cítenie, ako aj naše národné dejiny. Vedno sme inklinovali k historickej archeológii, či archeológii stredoveku. Ja som odišiel, ešte počas štúdií, v priebehu letných prázdnin viest' archeologicko-historický výskum na národnej kultúrnej pamiatke kartuziánskeho a kamaldulského lechnického kláštora v Červenom Kláštore v Pieninách. Napokon aj tento výskum nás opäť spojil. Boli to, napriek okupácii našej vlasti a nástupu tzv. normalizácie, pekné chvíle, často spoločne prežité v prostredí Dunajca a úžasných Pienin, na Kláštorsku v Slovenskom raji, na Tvojom, prepáč mi rodákovi z Bratislavy, ale aj mojom, východnom Slovensku.

V rokoch 1969 – 1970 sme boli vedno na výskumoch už v spomínanom Červenom kláštore, na Kláštorsku, na hrade Ľubovňa v Starej Ľubovni, ale aj na krátkych výskumoch rímsko – katolíckeho kostola sv. Antona pustovníka a renesančnej zvonice v Strážkach. Absolvovali sme to najmä vďaka motorke ČZ 175, bola skvelá, až na drobnosti, vždy poslúchala. Neďaleko, na hrade Kežmarok, robil výskum náš spoločný učiteľ PhDr. Belo Polla, DrSc. spolu so svojimi asistentmi PhDr. Beátou Jurovskou a PhDr. Štefanom Holčíkom, čo bolo veľmi prínosné, veď sme mali možnosť konzultovať našu metodiku a výsledky i interpretáciu bádania. A náš ujo Belo, rodák z Humenného, bol proste úžasný, prít'azlivý aj svojim talianskym temperamentom.

Stretnutia v auguste pred okupáciou 1968, či v lete 1969 na Červenom kláštore, nielen pred a počas odborných komisií. A ten nezabudnuteľný večer, keď sa vrátili „hubári“, Vavro Cselényi, zástupca riaditeľa Východoslovenského múzea v Košiciach a František Markuš, riaditeľ KSSĽPSaOP v Prešove, s plným košom hríbov. Či ich nazbierali, alebo kúpili v miestnych krčmičkách, neviem, hlavne, že boli a v kláštornej reštaurácii nám urobili vajíčka s hubami. Sedeli sme vedno aj s kanonikom Jozefom Vojtasom z farnosti v Spišskej Belej a s pánom Molitorisom, bývalým dôstojníkom štátnej bezpečnosti v Košiciach (mal krásne dcéry), ktorý v päťdesiatych rokoch zatýkal kanonika J. Vojtasa v priebehu známej Levočskej akcie. Spomínalo sa, a my sme hltali nové, konkrétne poznatky z tých rokov teroru, pohľady jednej i druhej strany. A v tom sa Jozef Vojtas postavil a podal ruku Molitorisovi, so slovami, že mu odpúšťa. A z druhej strany zaznelo slovo, prepáčte, odpustite mi pán kanonik. Veľké poučenie, aj pre nás, do ďalšieho života.

A potom aj stretnutia na fare v Spišskej Belej, kde sme raz i nocovali, starala sa o nás kuchárka prezidenta Jozefa Tisa z Bánoviec. Nezabudnuteľná bola spoločná večera, na ktorej boli Jozef Kútnik Šmálov z Liptovských Sliačov, katolícky kňaz, básnik, prozaik, prekladateľ, kritik, literárny a kultúrny historik a pedagóg a Janko Silan, kňaz z Važca a slovenský básnik katolíckej moderny. A opäť sme pozorne počúvali a poznávali dejiny, kultúru, vieru, radosti a strasti národného pohybu, života na Slovensku. Vo mne sa uchovalo spomínanie na pôsobenie, život slovenských katolíkov na poľskom Spiši, zákazy slovenskej liturgie a potláčanie slovenskej menšiny aj zo strany poľských katolíckych predstaviteľov, dokonca priamo z krakovskej cirkevnej provincie. Kanonik Jozef Vojtas nezabudol vtedy priklincovať, že ak by sa stal Karol Wojtyła, krakovský arcibiskup a kardinál pápežom, tak by bol jeden z prvých, za svoje

proslovenské postoje, exkomunikovaný. Po zvolení Karola Wojtyły za 264. pápeža v dejinách cirkvi, 16. októbra 1978, ktorý si zvolil meno Ján Pavol II., som si spomenul na slová Jozefa Vojtasu, vyslovené vtedy na fare v Spišskej Belej v roku 1969, žiaľ už nebol medzi nami, zomrel rok a pol pred nástupom pontifikátu Jána Pavla II.

Jozef Kútnik Šmálov, autor štúdie o predkartuziánskych cirkevných dejinách Červeného kláštora v Nových obzoroch, často vedno s Jozefom Vojtasom chodili do Červeného kláštora, sledovali výsledky archeologického výskumu, a čakali na sondáže povýše stojaceho kláštorneho komplexu. Žiaľ, až na jeden spoločný pokus s jubilantom, sme to, na škodu poznania, vzdali. Obaja nezabúdali ani na potrebu výskumu materského kartuziánskeho komplexu na Kláštorigu v Slovenskom raji, ktoré sa neskôr stalo celoživotným výskumným dielom nášho jubilanta. Nielen z vedeckého hľadiska, ale aj v spojitosti s jeho pamiatkovou obnovou v rámci daných možností.

Tieto roky som často chodieval do Letanoviec, kde žili Michalovi rodičia. Poznal som ich každodennú drinu, tak jeho otca, kresťana, húževnatého, pracovitého a čestného roľníka, ako aj jeho obetavú mamičku, vzorne vychovali dvoch synov a dcéru v neľahkých podmienkach, prenasledovania regionálnych komunistických predstaviteľov štátu, strany, okresu a obce. Ba zažil som aj vyšetrovanie Michala na vtedajšom Miestnom národnom výbore, kde ho ráno predviedli príslušníci štátnej bezpečnosti. Písal sa rok 1969 či 1970, bolo to počas leta a my sme sa chystali ráno na výskum do Červeného kláštora v Pieninách. Po hodinovom čakaní som nabral odvahu a vstúpil som do miestnosti, kde som žiadal, aby Michala prepustili, lebo my si máme predovšetkým plniť svoje pracovné povinnosti a na výskume nás čakali brigádnic. Z mojej strany v tom bolo možno aj kus naivity, napokon ho po výpovedi prepustili.

▲ Obr. 1. Na Kláštorigu v Slovenskom raji s ujom Belom, našim učiteľom PhDr. Belom Pollom, DrSc.

▲ Obr. 2. Na Kláštorigu v Slovenskom raji v priebehu odbornej komisie.

▲ Obr. 3. Spoločne na Kláštorigu v Slovenskom raji v priebehu návštevy výskumu. Vpredu doc. PhDr. Michal Slivka, PhD. so svojim psíkom Belom.

▲ Obr. 4. Na odbornej komisii na hrade Šariš.

V roku 1971 ma poveril, skvelý a čestný človek, František Markuš, riaditeľ KSSŠPSaOP v Prešove, po vyžiadaní z Východoslovenského múzea v Košiciach, vedením archeologického výskumu na hrade Lubovňa. Samozrejme mi prišiel na výpomoc, len čo absolvoval skúšky, náš jubilant, priateľ Michal. V tom čase, 23. júna, my rodina riaditeľa múzea Andreja Čepišáka, oznámila, že sa narodil syn Miloslav. Nuž poprosili sme Huberta, syna riaditeľa múzea, aby dohliadol na prípravu výskumu, veď brigádnici mali nastúpiť najmä počas prázdnin v júli a v auguste, a my sme sa vybrali za mojou manželkou do gelnickej nemocnice. Kúpil som po ceste kvety, a začali sme najprv oslavovať, tuším od stredy. Cesta bola dlhá, náročná, ale statočne som ju zvládol, v nedeľu so zvädnutými kvietkami som bol v pôrodnici, kde ma čakala manželka. S Michalovou pomocou som predsa prišiel, on sa obetoval a poctivo sa podieľal na radoostiach môjho prvotcovstva. Na mesiac odcestoval si splniť svoje vysokoškolské vojenské povinnosti na sústredenie na južnú Moravu, pamätám, že to bolo zrejme do Mikulova. A potom sa, koncom júla, natešený vrátil aj s posilou, so spolužiakom Vaškom Hanuliakom, ktorý už žiaľ, nie je medzi nami. Často odskočil do Slovenského raja, kde bola na letnom sústreďení jeho láska, budúca manželka.

A nasledujú ďalšie príbehy, naše obehúcky, ktoré napevno vstúpili do môjho i Michalovho života. Na výskume s nami pracovali mnohé vysokoškoláčky a mnohí vysokoškooláci z Bratislavy, z Košíc a z Prešova. Aj študent Ivan Markovský z Košíc, ktorý mal technické, umelecké cítenie, spracovával dokumentáciu a skvele hral na gitare, najmä pesničky od Karla Kryla. Tie zvučali počas večerov na výskume, boli našim svetským otčenášom. Nezabudnem spomenúť aj aktivity dvoch priateľov, vysokoškolákov, nádejného archeológa Ladislava Olexu a lekára Ivana Sidora z Košíc. Raz v noci sa zatúlali na spoločenský večer do chatovej základne k dievčatám, medzi Forbasmí a Nižnými Ružbachmí, v údolí rieky Poprad. Treba napísať, že poctivo si to odšliapali tam aj späť. Ráno bol pravidelný nástup brigádnikov, rozdelenie práce na výskume, a našich mládencov nebolo nikde, spokojne dospávali. Michal dostal skvelý nápad, vedel o sírových papierikoch, ktoré keď zadymili, myši a potkanov vyhánali, nuž vyhnali aj našich spáčov do práce na hradnom kopci.

S jubilantom sme často chodievali motorkou, záverom týždňa, počas víkendov, pozrieť kolegov na výskumy do Vysokých Tatier a na Liptov. Chodil s nami bol aj Vaško Hanuliak. Nezabudli sme zablúdiť do Prešova za našim pracovným tútorom Františkom Markušom, riaditeľom KSSŠPSaOP a do Košíc, na Výskumné pracovné stredisko AÚ SAV za Vojtechom Budinským – Kričkom, nestorom slovenskej archeológie, i za milou Médou, Máriou Lamiovou – Schmiedlovou, vždy srdečnou a ochotnou poradiť, pomôcť. A na dočasnom pobyte tam vtedy pôsobila šarmantná košická rodáčka, rozhladená Zlatica Čilinská z Nitry, ktorú neskôr vystriedal všestranný, odborne a kultúrne rozhladený Anton Točík, bývalý riaditeľ AÚ SAV v Nitre. Jeho nedožítú storočnicu sme si pripomenuli koncom januára tohto roku. A napokon v Prešove mal pracovisko a dočasný domov Michal a ja v Košiciach vo Východoslovenskom múzeu a v archeologickej sezóne, zriedkavo navštevovanú rodinu.

Nezabudnuteľné zážitky sme mali v zátopovej oblasti Liptovskej Mary, v starej, zväčša už opustenej dedinke Liptovská Sielnica, v rodisku slovenského básnika Andreja Plávku. Boli sme pozrieť výskum môjho ročníkového spolužiaka a asistenta na katedre archeológie Jozefa Hoššu. Veru smutno mi je, že už tiež nie je medzi nami. Večer sme posedeli vo vtedajšom mládežníckom klube, kde stále visel portrét Alexandra Dubčeka, prežili sme peknú tra-

dičnú tancovačku s miestnou mládežou, a čuduj sa svete, nik nás nevybil. Zašli sme aj do Pamätného kútika veľkého Klemu na pracovisku Karola Pietu s jeho bájnu Felíciou na Havránku, a nezabudli sme ísť aj do Ružomberka a Liptovských Sliachov na faru za Jozefom Kútnikom Šmálovom. Pamätná bola aj naša cesta na výskum kolegu Ladislava Veliačika do Starej a Novej Lesnej vo Vysokých Tatrách, keď po prehliadke výskumu sme zašli do Starého Smokovca a potom sme zažili úžasnú noc na chate Archeologického ústavu SAV. Pripomínam, že vyhorela neskôr. Krásne boli naše návštevy na Kláštoriska v Slovenskom raji. Jeden neskorý večer sme sa všetci traja v noci spúšťali cez Letanovský výhľad smerom k Letanovskému mlynu do Letanoviec. Vaško niesol poctivo magnetofón Sonet duo, až mu vypadol a skotúľal sa dole svahom do Hornádu, našli sme ho so sviečkami a jednou nekvalitnou baterkou. Neskoro v noci, však už Michalových rodičov hral, bol funkčný, vydržalo skvelé dielo socializmu. Ešte predtým sme prešli cez cigánsku osadu s brechajúcimi psami, jej obyvatelia hlboko v noci nežobrali, sedeli či spali pri sviečkach vo svojich chatrčiach, veď vonku kráčali duchovia.

Na výskume v Ľubovni sme mali mimo iných, aj dve milé vysokoškolské študentky, francúzštinárky z Bratislavy, Máriu Lacovú a Helenu Petianovú. Prečo práve ich spomínam. Prišiel 18. august a išli sme spoločne večer osláviť Elenku, Helenku, dole do mesta, bolo to v strede týždňa, do podniku, kde hrala skvelá cigánska kapela. Spoločne sme spievali slovenské, goralské, maďarské, moravské, české, ukrajinské i ruské pesničky, cigáni nám hrali do uška, a spolu s nami sedeli dievčatá aj z Podsadku a z Jarabiny, veď sme ich poznali zo salašu, kde sme často zavítali na večeru. A čo sa stalo, keď zaznela hymnická pieseň Kto za pravdu horí, prišla aj vtedy zakázaná Hej Slováci. Nuž a čo čert nechcel, medzi klientelou sedel so svojimi kamarátmi, aj Michal Lajčák z Jarabiny, čerstvý absolvent moskovskej politickej prípravky a pedagóg na Vysokej škole politickej v Bratislave. A už to začalo, prišiel zákaz spievať nacionalistické piesne a obvinenie, že vraj tým protestujeme proti okupácii našej vlasti 21. augusta 1968. Výročie bolo o dva až tri dni. Nasledoval najmä útok na Michala, vraj on zariadi, že bude vyrazený z Filozofickej fakulty UK. Aj taká bola vtedajšia narastajúca totalitná realita normalizačného procesu. Na druhý deň prišla na výskum do hradného areálu polícia, pod vedením kpt. Košča a začalo vyšetrovanie. Vypovedal som ja, ako vedúci výskumu, a za brigádnikov Helena Petianová. K dispozícii k zápisu bol náš úradný starý písací stroj. Napokon najväčším problé-

▲ Obr. 5. Pri príprave džamahírskeho gulášu na výskume.

▲ Obr. 6. Pred odchodom na prieskum v regióne vodného diela Starina na severovýchodnom Slovensku.

mom bola pesnička Hej Slováci, interpretovaná ako náš prejav oslavy vojnového Slovenského štátu a spolu s pesničkami K. Kryla aj proti augustovej okupácii 1968. Všetko však bolo namierené predovšetkým proti Michalovi, dnes som presvedčený, že ho mali vytipovaného, a bol aj sledovaný, čo som vtedy veľmi nevnímal a od štátnej bezpečnosti som vždy bočil, skrátka som ju ignoroval. Náčelník okresnej polície kpt. Košč, ktorý nám, počas šetrenia, pieseň Hej Slováci celú zanôtil, pretože, ako sa priznal, bol vojakom na Východnom fronte. Povedal, že správu nechá archivovať a nepoše do Bratislavy, vraj sme ešte mladí a neskúsení. Zrejme sa tak nestalo, lebo moskaľ, tak sme zvykli týmto absolventom hovoriť, RSDr. Michal Lajčák, sa už v Bratislave postaral, že svoju vyhrážku aj splnil.

Michala, nášho jubilanta, začali molestovať nielen zo Spišskej Novej Vsi, ale predvolali si ho na Dekanát s tým, že ho vylúčia z vysokoškolských štúdií. Opäť som nabral odvahu a išiel som orodovať za Michala na Dekanát FF UK, dostal som sa aj k prodekanovi Ivanovi Serdulovi, ktorý ma vypočul a povedal mi len toľko, že sa v rámci svojich možností pokúsi pomôcť. To som nevedel, že slovo za Michala dal aj vtedy doc. Jozef Vladár a najmä náš profesor Bohuslav Novotný. Napokon bol vylúčený na rok, s tým, že po roku predloží diplomovú prácu, a vysokú školu napokon absolvuje, čo sa aj stalo. Predtým rok tvrdo pracoval ako pomocný stavebný robotník, zo trikrát som bol za ním aj na stavbe na rohu dnešnej Šancovej a Belehradskej ulice. Po úspešnej obhajobe a štátnych skúškach nastúpil do Prešova na KSSPSaOP, kde nezištne mu podal pomocnú ruku už niekoľkokrát spomínaný riaditeľ František Markuš, skvelý človek. S jubilantom som naďalej neustále udržiaval kontakty, ja som sa začal venovať stredovekej dedine, cintorínom, sakrálnym dedinským stavbám a pánskym sídlam, Michal v Prešove klasickej výskumnej pamiatkarčine, najmä však hradom a hrádkom i stredovekej materiálnej kultúre, až napokon sa vrátil k systematickému výskumu na Kláštorisku a k cirkevnej archeológii, histórii. Ďalšie naše archeologické obehúcky na východnom Slovensku pokračovali, a zrejme si zaslúžia aj pokračovanie tejto úvahy. Boli sme mladí, a uvedomujem si, použijúc slová z pesničky Elánu, že nevinní sú len tí čo sú z hlíny.

Doc. PhDr. Michal Slivka, CSc. prešiel ťažkým životným obdobím, najmä na začiatku svojej kariéry, no to ho ešte viac zocelilo a svojou pevnou vôľou a odborným nadaním, všeobecným kultúrnym rozhľadom, tak mohol vytvoriť skvelé dielo v oblasti stredovekej archeológie, monasteriológie, cirkevných dejín, dejín a kultúry slovenského národa a nesporne aj stredoeurópskych dejín.

GENIUS LOCI – KLÁŠTORISKO DR. MICHAL SLIVKA A KLÁŠTORISKOVÉ DETI

Dionýz Hochel

Je mi veľkou ct'ou, že sa môžem pripojiť ku gratulantom oslavy okrúhlych narodenín pána docenta Michala Slivku. Naše priateľstvo sa začalo odvíjať od roku 1987, keď skupina študentov Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v rámci letného športového tábora na Mlynkoch – Geravách sa vybrala po Glackej ceste a prišla na Kláštorskú. Ocitli sme sa pred valmi vykopávok archeologického výskumu na Kláštorsku. Chceli sme jednoducho prejsť cez valy do stredu vykopávok, zrazu na nás niekto zakričal: „Ako to sem prichádzate, neviete, kde je vchod?“ „My sme z Filozofickej fakulty UK“ – odpovedali sme, zdôrazňujúc našu akože 'privilegovanú dôležitosť'... „No a čo, keď ste z Filozofickej“ odpovedal hlas z priestorov výskumu. Ale po chvíli nás pozval k sebe, ukázal nám výsledky archeologického výskumu kartuziánskeho kláštora. To bolo naše prvé stretnutie s pánom docentom Michalom Slivkom a priateľstvom, ktoré s nami, vtedajšími študentami pretrváva dodnes.

Moje druhé stretnutie s pánom docentom Michalom Slivkom prebiehalo na Trnavskej univerzite. Hoci sa Slovenská národná rada uzniesla v marci 1992 o zriadení Trnavskej univerzity, novonastupujúca moc vlády premiéra Vladimíra Mečiara po voľbách v júni 1992 dávala najavo svoju averziu a arogantnosť voči novej univerzite. Michal Slivka, predseda Akademického senátu Trnavskej univerzity zohral jednu z kľúčových úloh bránenia akademických slobôd voči svojvôli vládnej moci, nešťiatiacej sa vylomiť zámky na dverách univerzity. Spolu s ďalšími pedagógmi a odvážnymi študentami sa postavili arogancii vládnej moci a aj nim ako aj vďaka solidarite univerzít zo slobodného sveta sa podarilo ubrániť nezávislosť Trnavskej univerzity.

Tak ako historik Michal Slivka neváhal po-
menovať plazivý nacionalizmus a ideologizáciu na univerzite, tak vyžadoval vedeckú poctivosť v prístupe k dejinám, založený na vedeckom racionálnom výskume bez mytologizácii a prikrášľovania.

Chcel by som zdôrazniť ďalšiu dôležitú črtu pôsobenia pána docenta Michala Slivku. Je ňou jeho pôsobenie v audiovizuálnych médiách, v dokumentárnych filmoch ale aj v reláciách v Slovenskom rozhlase, kde mimoriadne pútavou formou historika, umenovedca a archeológa približuje poslucháčom kultúrne a historické dejiny Slovenska.

Dovoľte mi zacitovať z listov poslucháčov, ktoré prišli Kataríne Martinkovej, keď si pozvala v máji 2018 do programu Nočnej pyramídy pána docenta Michala Slivku.

Píše Milan Hronec: „Mal som to šťastie, že som sa Mišom spoznal v tom búrlivom veku, niekde medzi mladost'ou a dospelost'ou a že som patril k prvej generácii „jeho“ kláštorských detí a že sme spolu začínali ma jeho výskume Kláštorska v Slovenskom raji. Takých ako ja sa na Kláštorsku vystriedali stovky, pravdepodobne sa to ráta za tie roky na tisíce.

Strávil som na Kláštorsku 20 – 25 sezón a toto obdobie patrí k najkrajším v mojom živote, tu neskôr vyrastali aj moje deti. Ešte za hlbokého komunizmu a za vlády eštabáckej luzy sme u Miša našli svoje vlastné „Lapis Refugii“, ako sa Kláštorskú volá.

U Miša sa naozaj pracovalo, hovorila sa tu skutočná pravda, zoznámili sme sa tu s našou skutočnou históriou a aj skutočnou kresťanskou vierou. U Miša sme sa mnohí naučili tie najdôležitejšie veci do života, pracovať, byť samostatní, byť zodpovední, solidárni, vytrvalí, prekonávať prekážky, hovoriť pravdu. Tu sme sa naučili vážiť si sami seba ale aj iných.

Mnohých nás Mišo formoval v dôležitom období končiacej mladosti a začínajúcej dospelosti. Mišo je výnimočne múdry, vzdelaný, nesmierne pracovitý, prísny ale zároveň láskavý človek. Nikdy nikomu netoleroval lajďácku robotu, vždy nás viedol ku svedomitej práci, poriadky.

Pre neho ako vedúceho výskumu nebola žiadna práca „podradná“ a k tomu viedol aj nás, nikdy nie príkazmi, ale osobným príkladom.

Kopat' zem, nosiť skaly, chystať drevo, zberať odpady, sprevádzať návštevy, variť, nosiť vodu, pribíjať šindle, čokoľvek, čo bolo treba.

Mišo nás naučil uvariť z dvoch kíľ fazule polievku pre 30 – 40 ľudí tak, aby každý dostal najesť. Naučil nás ako s dvomi litrami benzínu obísť Hrabušice a neraz aj Spišskú Novú Ves odvieť nálezy na SAV-ku, dovieť nákupy a vodu.

Prvý vstával, posledný chodil spať a kým sme my na smrť unavený padli do spacákov, on po nociach písal správy pre SAV, listy kolegom, žiadosti o podporu...

Nadovšetko mal rád mladých ľudí a vždy nám to dával najavo, vkladal do nás svoju nádej, investoval do nás všetko, čo sám vedel. Niektorým z nás dovolil vstúpiť aj do svojej rodiny, nikdy nezabudnem na krásny spišský dialekt starého pána Slivku, múdreho, nesmierne láskavého a výnimočne pracovitého človeka, čo pamätám. Mišova mamka nás z Letanoviec nikdy nepustila hore na Kláštorisko hladných či bez nejakej maškrty, či pirohy, či halušky, či polievka, sem tam sme okúsili jej vynikajúce domáce koláče.

Mišo mal všetky dôvody aby v živote ostal zatrpknutý, ublížený, znechutený, ušomraný, eštechácka komunistická háveď sa na jeho rodine dopustila mnohých nehanebností.

Mišo „im“ to však vrátil po svojom a sebe príznačným spôsobom, pomohol mnohým mladým ľuďom pri hľadaní pravdy a som si istý, že tým nejakým dielom prispel k pádu nemorálneho režimu.

Mišo sa stal pre mňa jedným z najdôležitejších ľudí a Kláštorisko je vďaka nemu mojim druhým domovom“.

Krásne slová Milana Hroneca. Dobroslav Dobrovič sa zase v relácii pýta nasledujúcu otázku: „Dobrý večer pán docent. O vašich úspechoch a odbornosti niet pochýb ale čo vaše povestné kulinárske umenie. Viete nám, prosím, bližšie popísať recept na guláš s lebkou zo sondy?“

Publicista Tibor Ičo charakterizuje pána docenta Michala Slivku slovami „východniarsky samorast, tvrdý, húževnatý i láskavý archeológ“. Vo svojom článku „Spišský archeológ Michal Slivka medzi dvoma kláštorami“ v denníku SME z 3. augusta 1999 pokračuje: „Strom života bol na začiatku myšlienky, ktorá okolo Michala zjednotila mládež, študentov, všetkých, čo v skromných podmienkach, pod najkrajšou oblohou na svete, spoznávali seba, objavovali ľudskosť a solidaritu, ale i odolnosť a pevnosť čo formuje vzácne charaktery. „Včera som pricestoval z Bardejova, by som tu rozbehol ďalší turnus,“ povedal Michal Slivka...“Dnes prišli ďalší, z Kysúc, Bratislavy, Liptovského Mikuláša...“ Oplotili východnú stranu kláštora v dĺžke 137 metrov, na čo museli očistiť 638 silných drvených kolov, odstránili metráky sutiny pri východných múroch už vykopaného kostola, ktorého oporné piliere opäť vystavali do výšky troch metrov. Zápasili s následkami víchrice, ktorá kalamitným drevom a haluzinou zasykala celý areál kláštora a priľahlých rybníkov, natreli strechu svojho zrubu, postavili sklad na stavebný materiál, vykopávali svedectvo minulosti z neraz až príliš nepoddajnej zem, ochotne sprevádzali návštevníkov z celého sveta, ktorým poskytli výklad v nemčine či v angličtine... To všetko za desať krátkych rokov, ktoré na Kláštorisku ubehli ako voda v Hornáde“

„Práca má svoj etos, jej dôstojnosť sa zachová, keď je slobodná, vykonávaná zo slobodného rozhodnutia, prihovára sa Michal Slivka mladým, ktorý ho bez dychu počúvali, ako šéfa i otca, ako priateľa i oporu... To, čo tu dobrovoľne a nezištne robíte je váš generačný vklad, vaša prirodzenosť, obeta, ale aj odriekanie. Existujú prít'azlivé motívy generačného snaženia, ukážka ideálu – krásy aktivizovanej ľudskosti. Našli ste ju aj tu“ a týmito slovami Michala Slivku uzatvára svoj príspevok Tibor Ičo.

Archeológ a historik Michal Slivka prevyšuje a rozširuje striktné ponímanie oboch vedných disciplín, v jeho celoživotnej práci môžeme úsilie o ponímanie dejín a kultúry v širších historických, kultúrnych a humanistických súvislostiach. Študenti a študentky histórie a archeológie ako aj stovky mladých ľudí, ktorí prešli tábormi Stromu života za vyše tridsať rokov odkývania stredovekého kláštora kartuziánov na Skale útočiska na Kláštorisku by o tom mohli podať svoje svedectvo.

NA PARIČOVOM HRADE V TREBIŠOVE

Ján Chovanec*

* *PhDr. Ján Chovanec, PhD., Ul. J. Záborského 1621/16, 075 01 Trebišov, +421 905 54 57 44, trebishon@gmail.com*

Tak ako k väčším mestečkám, rovnako aj k najmenším dedinám už od stredoveku neodmysliteľne patria dominy kostolov. Zväčša sú to tie najstaršie a najväčšie živé stavby. Dominanty katolíckych kostolov neodmysliteľne patria aj k starobylému Trebišovu, srdcu historického Zemplína. Akoby dvaja zbrojnoši strážia najstaršiu časť mesta a vstup do grófskeho parku. Podľa tradície najkrajší park niekdajšieho Uhorska ešte aj teraz, po storočí, patrí k najkrajším parkom na Slovensku. Vstúpme teda s úctou na miesta, ktoré v minulosti patrili najvyššej uhorskej aristokracii. Za železnou bránou stáročného parku je už celkom iný svet...

Na jeho území sú vlastne všetky historické stavby mesta – základy paričovského Kostola sv. Ducha, hrad Parič, rímskokatolícky Kostol Návštevy Panny Márie, pavlínsky Kláštor Blahoslavenej Panny Márie, kaštieľ Csákyovcov, Szápáryovcov a Andrásyovcov s grófskou kuchyňou, čeladníkom, koniarnou, jazdiarňou a bytom koniara, ale aj gréckokatolícky Kostol Nanebovzatia Panny Márie, Mariánsky morový stĺp a Mauzóleum rodiny Andrásy.

V podzemných kryptách gotického rímskokatolíckeho Kostola Návštevy Panny Márie sú pochovaní hradní páni – uhorský taverník Ján Perényi († 1458), uhorský palatín princ Imrich III. Perényi († 1519), ale aj neskorší majitelia panstva gróf Peter Szápáry († 1827) s manželkou Juliánou Csáky († 1838), či ich dcéra grófka Etelka Szápáry († 1876).

Etelkin syn gróf Július Andrásy, najslávnejší z rodu, bol ministerským predsedom Uhorska (1867–1871) a ministrom zahraničia Rakúsko-Uhorska (1871–1879). Áno, bol to ten Július Andrásy, ktorý 8. júna 1867 v Chráme kráľa Mateja na Budínskom hrade korunoval cisára Františka Jozefa I. na uhorského kráľa a cisárovnú Alžbetu (Sissi) na uhorskú kráľovnú. Grófa Júliusa Andrásyho († 1890) v roku 1894 z krypty trebišovského Kostola Návštevy Panny Márie preniesli do mauzólea, ktoré podľa projektu nemeckého architekta Arthura Meiniga postavili práve na opevnení starého hradu nad vodnou priekopou.

Takže takíto bohatí a slávni páni spia v Trebišove svoj večný sen... V stredoveku i v novších časoch však hýbali prinajmenšom celým Uhorskom.

Do takéhoto historického prostredia sa dostal aj mladý archeológ Michal Slivka. Keď začiatkom 70. rokov minulého storočia vedenie mesta plánovalo biologickú obnovu parku a pamiatkovú úpravu hradu, vtedajší riaditeľ prešovského strediska SÚPSOP, nezabudnuteľný František Markuš, ho spolu s predsedom MsNV dotiahli do Trebišova.

Michalova profesionálna archeologická kariéra začala na dvoch hradoch súčasne – v Trebišove a vo Veľkom Šariši. Prvá archeologická sonda na Trebišovskom hrade Parič sa začala odkrývať 9. augusta 1972. Na druhý deň som ho prvý raz stretol a nesmelo sa k nemu prihovril. Bolo to 10. augusta 1972. Odvtedy už uplynulo niekoľko rokov. Veľa rokov. Presne 46. Vtedy len 24 ročný frajer na motorke v bielej košeli a bielych plátenných nohaviciach čoskoro pobláznil Trebišovčanov tak, akoby k nám prišiel sám veľký Elvis.

Práce na hrade trvali štyri výskumné sezóny. Už po dvoch z nich, v novembri 1973, Michal Slivka sprístupnil verejnosti predbežné výsledky archeologického výskumu. Výstava Trebišov v dávnej minulosti, pôvodne plánovaná na dva týždne, sa kvôli záujmu návštevníkov predĺžila na celý mesiac. Pôsobenie charizmatického Michala Slivku

▲ **Tab. 1.** Hrad Párič v Trebišove. Kachlice z palatínskej kachľovej pece princa Imricha III. Perényiho (okolo r. 1505). 1 – rímsová kachlica s krížovými kvetmi; 2, 3 – keramické kvety; 4 – rímsová komorová kachlica s kvetmi, lístkami a radom perál; 5 – tanečnica; 6 – jazdec na koni; 7 – šľachtický pár; 8 – snúbenci; 9 – šľachtický pár v renesančnom okne; 10 – kartári. Foto: J. Chovanec.

v Trebišove výrazne oživilo záujem o dejiny a pamiatky mesta i okolia, ale tiež prispelo k celkovému pozdvihnutiu kultúrneho života v meste.

Spomienky, to sú miesta, čas, tváre ľudí. Ale aj príbehy, ktoré sa na týchto miestach odohrali. Aby sa stali pútavejšími, možno sme si ich niekedy aj upravili, či málinko prizdobili. Spomienky sa najlepšie zachovávajú v pamäti ľudí, ktorí tieto príbehy priamo prežili. Na niektoré sme po čase už aj pozabudli, iné sa zas znenazdajky vymania zo zákutí našej pamäte.

Mnohé z nich boli úsmevné, ako keď sa Cigánky z osady sťaby Amazonky dvakrát do mesiaca už ráno vydali na cestu k hradu. Zhora zo zemného opevnenia potom posediačky po celý deň sledovali svojich tvrdo pracujúcich mužov a čakali na zálohu či výplatu. No, celý deň... Nebol to celý deň. Keď sa totiž rozdávali koruny, výkopy na hrade museli skončiť okolo dvanástej. Popoludní pracovali už len gadžovia.

Iné príbehy skôr naháňali hrôzu. Ak ale skončili šťastne, aj na tie sa už po rokoch spomína skôr s úsmevom a stávajú sa z nich pútavé historiky. Spočiatku, keď Mišo býval v starej športovej hale v parku neďaleko hradu, raz v noci sa dovnútra dobýjali voľajáci vykrádači či len vagabundi. Nebolo mu vtedy všetko jedno, sám v celom parku, poblízku nikoho. Fary katolíckych kostolov boli tristo metrov vzdialené... a postarší farári v noci aj tak asi tvrdo spali. Neskôr, keď už Mišo prespával nad javiskom v Kultúrnom a osvetovom stredisku v samom strede mesta, v noci sa tam vznietil požiar a z izby ho vyhnal len dusivý sivočierny dym. Potom už Mišo býval v novej robotníckej ubytovni na Záborského ulici.

Hrozivý príbeh so šťastným koncom sa na Mišovom výskume stal aj mne. Pri výkopoch pod tehlovým opevnením sme v sonde narazili na vrstvu tehlovej sutiny. No čakan zrazu akosi odskakoval. Keď už lietali aj iskry, rukami som odhrnul vrstvu sutiny a prachu. Namiesto nejakého tvrdého kameňa som s podivením zbadal akúsi železnú bombu. Napriek všetkému som ju zo rozvalín vybral. Správa o nej sa medzi Cigánmi šírila veľmi rýchlo. Každý deň po šichte som pred nimi musel bombu schovávať vždy na iné miesto. Príslušníkom VB totiž asi mesiac trvalo, kým si po ňu prišli. Po niekoľkých dňoch nám potom oznámili, že to bol ešte funkčný delostrelecký granát s nárazovým rozniecovačom a pri údere do hrotu mohol vybuchnúť... Možnože vtedy nad nami držal ochrannú ruku práve Sv. Peter na fragmente gotickej kachlice, nájdenej povedľa vojnovej munície.

Zaujímavé príbehy sa udiali aj neskôr, keď Michal Slivka už ako docent Katedry archeológie FFUK so svojimi študentmi prichádzal na exkurzie aj do najvýchodnejších končín Slovenska. Na miesta, kde v minulosti pôsobil a robil vedecké výskumy, ale aj na mnohé ďalšie významné pamiatky. Po prehliadke Košíc a Nižnej Myšle cesta smerovala do južného Zemplína. Zvyčajne sme boli dohodnutí na druhú či tretiu hodinu popoludní, keď som mal výpravu očakávať či už vo Veľatoch, inokedy aj priamo v Košiciach. Keď sa však Mišo v Košiciach dostal do spoločnosti bohéma Laca Olexu, čakanie na výpravu trvalo aj niekoľko dlhých hodín...

Raz sa tak stalo, že autobus so študentmi sa z Košíc pohol dost neskoro a po ďalšej zastávke v Nižnej Myšli k Zemplínskym vrchom dorazil až za šerosvitu. Exkurziu na Zemplíne sme tak museli začať vopred pripravenou večerou. No, večerou... bola to nezabudnuteľná hostina s milým prijatím v tokajskej pivnici Mikiho Varehu v Malej Trni. Neskoro večer nasledovala prehliadka rodného kaštieľa Františka II. Rákócziho v Borši. Na slávne keltsko-dácke oppidum, slovanské hradisko a neskôr stredoveký hrad v Zemplíne, sme potom vystúpili len krátko pred polnocou. Bolo to práve v deň 60. narodenín docenta Jožka Hošša. Keď kostolné zvony odbili polnoc, dvanástu hodinu, tak sme mu spolu so študentmi cez môj mobilný telefón zo Zemplína do Bratislavy naživo blahoželali a zaspievali Živio, živio... To však nebolo všetko. Po príchode do Trebišova sme ešte o pol druhej v noci v kaštieli Andrassyovcov prezreli výstavu Archeologické pamiatky Zemplína, potom za mesačného svitu aj zrúcaninu stredovekého vodného hradu Parič, Mauzóleum Andrassyovcov a nakoniec aj gotický Kostol Návštevy Panny Márie s pavlínskym kláštrom. Prostredie, v ktorom Mišo Slivka pred desaťročiami začínal.

Práve pri Mišovi Slivkovi som spoznal krásu starých hlinených obrázkov, pod jeho vedením som vykopal prvé stredoveké kachlice. Som rád, že za celú tú dobu som sa s ním mohol stretávať, spolupracovať, a ďakujem mu aj za

▲ **Tab. 2.** Hrad Párič v Trebišove. Kachlice z palatínskej kachľovej pece princa Imricha III. Perényiho (okolo r. 1505). 1 – Sv. Barbora; 2 – Sv. Katarína Alexandrijská; 3 – Sv. Dorota; 4 – Sv. Margita Antiochijská; 5 – Nanebovzatie Panny Márie (podľa grafiky Israhela van Meckenema: *S ma da medicisima*); 6 – Sv. Ján Almužník; 7 – Sv. Jakub; 8 – Sv. Krištof (podľa grafiky Majstra HS). Foto: J. Chovanec.

veľkú morálnu podporu. Kachlice patria k najkrajším pamiatkam vyhotoveným z hlíny, ktoré sa z obdobia krásnych slohov do dnešných čias zachovali. Týmito malými veľdielami z hradu Parič v Trebišove by som chcel pozdraviť docenta PhDr. Michala Slivku, CSc. V ďalšom živote nech zažíva radostné a pohodové chvíle tak, ako aj šľachtici zobrazení na kachliciach. A svätci a svätice z malej galérie renesančných kachlíc nech ho chránia a pomáhajú mu, hoc sú už patrónmi akýchkoľvek cností či činností.

Vážený pán docent, od Vášho príchodu do Trebišova a prvého stretnutia s Vami i Vašou Tonkou už naozaj uplynuli viac než štyri decéniá. Ten čas letí akosi prírýchlo. Clona, ktorú vytvára čas plynúci do nenávratna, postupne zahaľuje aj tie najkrajšie spomienky. Napriek tomu dodnes na Vás v našom meste spomína mnoho ľudí. Tých, ktorí o Vás len počuli, tých, ktorí Vás z opodiaľ aj uvideli, ale najmä tých, ktorí pomáhali odkrývať tajomstvá hradu Parič. Brigádnikmi boli spočiatku zväčša chlapci či muži z osady na južnom okraji mesta. Na ich tváre či krstné mená si už možno ani nespomenieme, ale na priezviská Baláž, Balog, Demeter, Chromý, Karička, Kuvik, Pulko, Šándor či Zajac sa zabudnúť nedá. No, na prekvapenie, aj oni si veľmi dobre pamätajú meno Michal Slivka... Ešte aj po vyše štyridsiatich rokoch je to pre nich autorita a fenomén, na ktorý pri občasných stretnutiach radi a s hrdosťou spomínajú. A to je veľká vec.

Vážený pán docent, prajem Vám, aby ste svoj slávnostný rok 2018 prežili v zdraví, šťastí a pohode v kruhu svojej rodiny. A potom aj mnoho a mnoho ďalších dní, týždňov, mesiacov i rokov. K Vášmu sviatku Vám prajem všetko najlepšie z toho, čo život na tomto svete môže človeku dať. Nech sa splnia všetky Vaše osobné i spoločné rodinné želania a túžby, ktoré sú v živote naozaj dôležité. S krásnymi spomienkami sa k blahoželaniam pripája aj moja mama Helena Chovancová a sestra Eva. Otec, Váš niekdajší veľký prívrženec, sa na tento svet s podivným pozerá už z neba... Pozdrav pripája aj naša rodina a spoločná známa Mária Brigita (Brigia), ale aj jej kolegyně z knižnice Kvetka a Ľudka. Vôňa čerstvo vykopaných stredovekých črepov z hradu Parič v Trebišove je nezabudnuteľná...

NEBOJÁCNY BOJOVNÍK

Ivan Kiko

Ludský, čestný, odvážny, pracovitý, húževnatý, skúsený, vzdelaný, dobrosrdečný, priateľský, obetavý, fundovaný, nábožný, nebojácny... to je iba zlomok vlastností výnimočného človeka, ktorého poznám dlhé roky – Doc. PhDr. Michal Slivka, CSc.

Naše prvé stretnutie

V roku 1988, po ukončení základnej vojenskej služby som našiel svoje miesto v Archeologickom ústave SAV v Nitre. Po krátkom čase som bol poverený ako technický pracovník pomáhať pri archeologickom

výskume v Slovenskom raji pod Tatrami v lokalite Kláštorisko. Vedúcim výskumu bol PhDr. Michal Slivka, ktorého meno som pri mnohých príležitostných chválach na jeho adresu už dávnejšie zachytil, a rezonovalo v mojich ušiach. Prvé nezabudnuteľné stretnutie s usmievavým človekom, oddaným svojej práci mám dodnes pred očami. Meno PhDr. Michala Slivku poznalo mnoho ľudí, a zosobnenie tohto mena poznalo mnohých na Slovensku. Pri prvom stretnutí navrhol, aby sme si potykali, čo pre mňa vtedy ako 23-ročného začiatočníka znamenalo veľkú pocity. Od vtedy prešlo už vyše tridsať rokov a naše priateľstvo s Mišom, ako ho oslovujú jeho priatelia, pretrváva do dnešných dní. Ani množstvá kameňov a hrúd hlíny pod našimi nohami ho nerozbili a nepošpinili. Mišov osobný príklad bol pre mňa vynikajúcou školou. Vôbec si nevedomoval, že svedectvo jeho autentického života, príklad jeho rodiny s obetavou manželkou a štyrmi deťmi, a tiež jeho odbornosť a vysoké pracovné nasadenie mi pomáhajú pri formovaní objavovať duchovné hodnoty. Po rokoch ako pedagóg som mnoho krát spomínal svojim študentom, a aj bohoslovcom v kňazskom seminári, ktorí tiež o ňom mnoho počuli, ako si pána docenta Michala Slivku vysoko vážim a ako som mu vďačný za jeho čas, príklad kresťanského života a odvahu svedčiť, ktorú vždy prejavoval.

Zo zápisníka spomienok

V srdci Slovenského raja na Kláštorisku prebiehal od roku 1983 archeologický výskum starobylého kartuziánskeho kláštora, ktorý i v súčasnosti prechádza rekonštrukciou pod vedením Doc. PhDr. Michala Slivku, CSc. Výskumná zanietenosť a horlivosť ho viedli pred realizáciou výskumu „náhodne“ otvoriť Bibliu, prečítať a nechať sa osloviť starozákonnou knihou Genezis: „Boh chcel, aby vyrástol strom života v raji“. Krátka myšlienka z Božieho Slova sa pre neho stala inšpiráciou a nasmerovaním, kedy všetky aktivity spojené s archeologickým výskumom na Kláštorisku vnímal nielen ako zamestnanie, ale aj ako poslanie. Mišova „vízia“ sa stala skutočnosťou, keď sa myšlienka zrodená na zaujímavej lokalite v Slovenskom raji „zhmotnila“ v tvorbe aktívnej skupiny nadšencov, brigádnikov a študentov pod názvom „Strom života“, ktorí sa bez nároku na honorár podieľali pri znovuoobrodzovaní kláštora. V súvislosti so „Stromom života“ na Kláštorisku spomeniem jednu z množstva nezabudnuteľných udalostí, ktoré ho vďaka Mišovmu návrhu urobilo natrvalo charakteristickým a pre mnohých mladých zaujímavým vo forme tzv. „kartuziánskeho dňa“. Tu v srdci Slovenského raja žili v stredoveku mlčanliví mnísi - kartuziáni, ktorí sú najprísnejším rádom Katolíckej cirkvi. Nikdy neboli reformovaní, pretože vďaka prísnej regule a mlčaniu nikdy neboli deformovaní. Spomenutý spôsob mlčania sme v rámci programu využili vždy pre jeden určený deň v týždni, počas meniacich sa pracovných turnusov pri tzv. „kartuziánskom dni“, kedy si každý zo zúčastnených mohol „vyskúšať“ pevnosť svojej vôle, či dokáže počas celého dňa mlčať pri práci, a to od skorých ranných hodín, až do večera. Pred „kartuziánskym dňom“ si študenti vyhotovili tzv. habit (jednoducho upravená vrecovina na spôsob oblečenia). Ráno o 4.00 hod. bol budíček, aby sme mohli ísť v tichu šera oblečení vo vrecovine „privítať slnko“ z Tomášovského výhľadu. Pre zúčastnených to bol veľmi hlboký zážitok z prebúdajúcej sa prírody, zaliatej rannými snečnými lúčmi. Po krátkej „meditácii“ sme sa vrátili späť do kláštora

a v jednotlivých odkrytých mníšskych celách sme hľadali odpoveď nad základnou myšlienkou nášho života „Prečo som tu?“. Potom sme otvárali Bibliu a čítali Slovo, ktoré bolo v ten deň určené iba pre nás. To bol ďalší dôvod na uvažovanie a premýšľanie nad hodnotami, možno už dávno zabudnutými a opätovne „nájdenými“. Na hlas kláštorného zvona sme sa odobrali do novoodkrytého kostola a započúvali sme sa do nádherných chorálov, pôsobiacich mysticky a upokojujúco. Nasledujúce hodiny sme strávili prácou, ktorú sme tiež vykonávali v tichu samoty. Jeden kosil trávu, ďalší fúrikoval kamene, iný miešal maltu, a iný muroval. Vyvrcholením kartuziánskeho dňa bol večer, kedy sme so zaviazanými očami držiac sa za ruky kráčali po skalnom teréne do Medvedej jaskyne. Tam sme si z očí snali šatku, a zrazu sme sa ocitli v priestore s horiacimi sviecami, naplnenom spevmi mníšskych chorálov. Počas mystického spevu študenti postupne pristupovali k Michalovi, aby každý z nich obdržal od neho privesok s nápisom: „To najmocnejšie je láska“. Na jeho podnet sa citát od sv. Pavla stal spoločným heslom celej „komunity“.

S odvahou za cieľmi

Človek musí denne bojovať s realitou života, zápasit' s mnohými mnoho krát odlišnými názormi a zaoberat' sa rôznymi problémami. Silní ľudia však pred problémami neutekajú, ale naopak im čelia a hľadajú spôsoby ich riešenia. Niekedy sa oplatí spýtať samého seba, či má na svojom konte viac činov, alebo výhovoriek. Michal sa nikdy nepoddal ani dobe, ani ľuďom, ktorí mu neraz spôsobovali vrásky na tvári a pod jeho nohy neraz hádzali polená. Aj dnes kráča stále nebojácne s veľkou odvahou vpred za uskutočnením mnohých cieľov. Jedným z nich je aj obnova a zachovanie „ducha“ Kláštora. Spomínam si na múdre slová, ktoré Michal často citoval od sv. Bernarda: „*To, čo sa nenaučíš z kníh, naučí Ťa kameň a drevo*“. Pri uskutočňovaní tohto cieľa sa nespočetne veľakrát preliat' sypký piesok v presýpacích hodinách. Vďaka Mišovej odvážnej viere a obetovaniu samého seba pre vec, že obnova kartuziánskeho kláštora na Kláštore je v Božej rúži a má mimoriadny význam pre dobro druhých a pre budúcnosť tohto národa predovšetkým mladej generácie, je dnes Kláštore tým, čím je. Môžem zodpovedne potvrdiť, že Mišo vždy myslel viac na druhých, ako na seba a svoje výhody. Obetoval seba a svoj čas pre druhých, a táto obeta prináša dnes svoje ovocie vo vyše 5000 aktivistoch, študentoch, brigádnikoch a sympatizantoch, ktorí sa fyzicky zúčastňovali rekonštrukcie starobylého kartuziánskeho kláštora. Neuvedomujúc si však sami boli duchovne obohatení prostredníctvom času prežitého v krásnej prírode Slovenského raja, spoločných rozhovorov pri ohnisku za nádherných letných večerov a mystickou atmosférou starobylého kláštora, ktorý sa tak stáva známym nielen na Slovensku, ale aj ďaleko mimo jeho hraníc.

Obhajca dobra

Doc. Michal Slivka je náročný nie len na seba, ale aj na druhých, keď vyžaduje poctivú prácu, na ktorej mu záleží. Najbližším príkladom statočného života v pravde mu bola jeho rodina, ktorá však bola počas komunistického režimu tvrdo perzekvovaná. Jeho otec si počas komunistického režimu mnoho vytrpel, no nenechal sa nikdy zlomiť, a zostal verný svojmu svedomiu a Bohu až do konca svojho života. Podobne aj Doc. Michal Slivka, ktorý bol pre komunistov „nežiadúcim“, sa neraz dokázal statočne obhájiť. Pamätám si, že počas jedného „kartuziánskeho dňa“ na Kláštore, kedy bol oblečený v upravenom vreci na spôsob habitu, podobne ako všetci zúčastnení brigádnici, dorazila na kontrolu skupina vtedajších vedúcich súdruhov z archeologického ústavu. Na ich otázku „Čo to má znamenať“, Mišo s ľuďom angličana vytiahol svoj tromf z rukáva, a odpovedal jednoduchou vetou, že ide už o dávno vo svete využívanú tzv. praktickú archeológiu, ktorá je veľkým prínosom pre samotný výskum aj z vedeckého hľadiska. Mišo mal vždy zmysel pre humor a vyznačuje sa húževnatosťou a veľkou odvahou, čo neznamená nikdy nemať strach, ale mať strach, a predsa do toho ísť. Množstvo podobných skúseností fascinovalo mladých na Kláštore. K tomu niet viac čo dodať. Duchovné poslanstvo a poslanie je mnohokrát viazané na matériu v zajatí dláta, kameňa, dreva, aj iných ušľachtilých výtvarných prostriedkov, ktoré sa potom skvejú nielen v nádhere mnohých slohov, ale aj v slohoch ľudských duší. Charakteristickou črtou Doc. PhDr. Michala Slivku zostáva umenie formovať nielen mladých na Kláštore a takto sa spolupodieľať na ich výchovnom procese, ale aj v prístupe a vo vzťahu pedagóga k mladej generácii počas jeho prednášok a odovzdávaní svojich bohatých odborných skúseností, fundamentom ktorých je decentná práca.

Obhajoba pravdy

Nebojácny bojovník si zaslúži čestný titul hrdinu, ktorý sa nikdy nebál ísť proti prúdu, ktorý zásadovo odmietal ideológiu a praktiky komunistickej strany a bojoval a vždy bojuje za víťazstvo pravdy. O tom všetkom svedčí jeho nehasnúca statočnosť, ako odvážne konanie v súlade so ct'ou. V momente statočného zákroku, keby človek aj zle dopadol, jeho správna reakcia sa nakoniec vždy pripočíta k dobru. A Mišo vie rozlíšiť dobro od zla, a vždy sa zachová, ako treba. Jeho práca, ktorú koná na tejto zemi, zostane navždy pamiatkou jeho mena. Je náročný nie len na seba ale aj na druhých, keď vyžaduje poctivú prácu, na ktorej mu záleží. Vďačím mu, že som vo svojom živote poznal mnohé osobnosti, ktoré pomáhali aj pri jeho formácii.

Ovocie času

Ľudský život na zemi je príkrátky na to, aby sme ho trávili niečím, čo ho nenaplní. Je umením vedieť čas správne zužitkovať, pretože hodiny sa mihajú a my z nich raz budeme vydávať počet. Odvážni, obetaví, silní a úspešní ľudia si vážia svoj čas a preto sa zameriavajú na veci, ktoré sú hodnotou a dokážu robiť radosť. Charakteristickou črtou múdreho človeka je snaha neustále sa zdokonaľovať a všetko robiť naplno. Medzi takéto osobnosti, ktoré dokážu správne využívať svoj čas bezpochyby patrí aj náš jubilant. Michal pracuje a koná „*Ad maiorem Dei gloriam*“ (Všetko na väčšiu česť a slávu Božiu). Využíva svoj čas naplno, neustále sa zdokonaľuje a pomáha sa zdokonaľovať aj iným. Nemusí mať obavu vydat' raz počet z času, ktorý mu dáva Pán, za ktorého sa nikdy nehanbil a ani nehanbí, pretože Mišo bol, je, i bude nebojácnym bojovníkom.

MICHALOVI SLIVKOVI K SEDEMDESIATKE

Tomáš Kopták

Šediny sú ozdobnou korunou, (no táto koruna) sa nadobúda čestnou púťou (životu).

(Prís 16, 31)

Veľmi dlho som premýšľal ako tento medailón k významnému životnému jubileu napísať. Je to biografický text a tie, ako nás učil Michal už na univerzite, patria medzi najťažšie. Ako vtiesnať to všetko krásne, z čoho by mohla byť kniha, do jedného medailónu? Roky si cibríme akademické písanie a objektivitu. Častokrát aj dlhé zimné večery netrávime pri kvalitnej beletrii, ale pri odborných publikáciách. Tak niekedy aj medailóny jubilantom z našich kruhov sú písané skôr odborne. Niekedy je tomu tak preto, že píšuci nepoznajú jubilujúceho bližšie osobne, ale skôr z „literatúry“. Sám som taký medailón kedysi písal.

V prípade Michala je to našťastie inak a ja som rád, že môžem byť osobný. Sám mi mnohokrát zdôrazňoval, že človeka je dôležité poznať komplexne. To sám aj vždy uskutočňoval.

Keď som zvažoval, čo konkrétne napísať, veľmi ťažko sa mi vyberalo. S Michalom mám veľa zážitkov a mnoho zaujímavých, humorných i smutných príhod viem zas od neho. Michala som spoznal začiatkom roka 2001, keď začal náš prvý ročník na Trnavskej univerzite v Trnave vyučovať predmet „Náčrt včasnostredovekého vývoja“. Veľmi rýchlo sme zistili, že nejde jeho prípade len o chodiacu encyklopédiu s fenomenálnou pamäťou, ale aj o človeka s výraznou osobnou charizmou. Zároveň sme si rýchlo uvedomili, že jeho prednášky sa odlišujú od ďalších, ktoré sme zažívali v prvom ročníku a v podstate počas celého štúdia. Prednášky sa totiž často menili na vzájomnú interakciu, keď sme od neho dostávali rôzne otázky, ktoré nás nútili premýšľať. A nešlo len o archeológiu. Aj vedec je len človek, ktorý zažíva vrcholy i pády a rozhoduje sa medzi dobrom a zlom. Tak sme plynule prechádzali od veľkomoravského remesla k morálnym problémom a k poznaniu, že archeológia je povoláním, ktorým máme odhaľovať pravdu a slúžiť dobru a človeku. Mne samému raz položil otázku ohľadne marxistických názorov jedného slovenského historika: „*Musel?*“ Stále nad ňou premýšľam.

Netypická bola i skúška, keď sme si sami mohli vybrať, z čoho budeme písomne odpovedať. Potom nám Michal dával otázky – zväčša na literatúru. Nebolo ani tak dôležité, čo sme naučení, ale čo máme prečítané, ako rozmýšľame a neskôr, čo a ako vieme dať na papier. Nakoniec sme všetci, aj keď nie úplne zaslúžene, dostali jednotky. Až po rokoch som sa dozvedel, že prvákom motivačne dáva jednotky, dnes áčka.

Asi väčšina mladých študentov je ešte pobláznených, mysliacich viac na zábavu a rôzne zážitky ako na štúdium. Vek, keď človek prestáva byť definitívne dieťaťom a stáva sa dospelým. V čase štúdia sme si veľmi nevedomovali, akí giganti nás učia, na akých učiteľov máme šťastie. Uvedomovali sme si však niečo iné a nemenej podstatné – kto je aký človek, či sa o nás zaujíma... Za Michalom sa dalo prísť v podstate s čímkoľvek. Vypočul, poradil, pomohol. Vedel, kto je z akej rodiny, komu napríklad treba podarovať stravné lístky na obed. Raz si kvôli nám urobil uzol na vreckovke, aby nám po príchode domov nezabudol nachystať materiály, o ktoré sme ho prosili.

Keď sme so spolužiakom Romanom Kosom chceli chodiť k Michalovi na prednášky z ranokresťanskej archeológie, boli sme len dvaja a museli sme byť šiesti. Žiaden problém: „*Vám dvom to „odprednášam“ na katedre a zožeríte štyroch, ktorým to len tak zapíšem do indexu*“. Kde je vôľa, tam je cesta.

Jedny z najkrajších chvíľ na univerzite boli (už sme boli vo vyšších ročníkoch), keď si Michal po prednáške zapálil cigaretu a debatovali sme. Často sme ešte skončili v priľahlom pohostinstve na káve.

Ďalšia veľká škola bola na výskumoch. Dostali sme peniaze na stravu a starajte sa. Jedni sme boli starší iní mladší. Snáď každý robil všetko alebo skoro všetko, aby sme sa naučili zodpovednosti a zároveň, o čom všetkom výskum je – nakupovať potraviny, variť, kopať, začisťovať, dokumentovať... sami študenti. Raz začas Michal prišiel, usmernil a často vynadal – tu máte neporiadok, toto ako je spravené, takto výskum nemôže fungovať...

Toto snáď bola z celého štúdia tá najväčšia škola do života. Zároveň som na žiadnom výskume nezažil takú starostlivosť. Každú chvíľu domáce koláče, med, syr, za cennejší nález dievčatám čokoláda, chlapcom šampanské..., veľakrát to platil len z vlastného vrecka. Často nás cez víkendy zobral na „dovolenku“ na Kláštorisko. Niečo sme pomohli, potom výlet a večer opekanie a zábava pri táboráku.

Neskôr na študijnom pobyte v Poľsku som zistil, že jeho meno mi bolo záštitou a otváralo dvere ku osobnostiam poľskej vedy. Rýchlo som spoznal, že si ho vážia ako odborníka i ako človeka.

Človečenstvo a láska k človeku boli pre mňa asi to najdôležitejšie z celej univerzity. Ovplynili ma viacerí vyučujúci, ale Michal najvýraznejšie. V 90. rokoch založil na Trnavskej univerzite fakultu humanistiky s cieľom človeka humanizovať, čo aj sám príkladne celý život robí. Keďže sa hovorí, že všetko podstatné je ukryté v detailoch, nedá sa ani vymenovať v koľkých rôznych detailoch každého dňa sa to prejavovalo a prejavuje.

O tom by vedeli rozprávať tie tisícky ľudí, čo prešli Kláštoriskom. Tu sa pre mňa naplno odkrýval Michalov pevný charakter a osobnosť. Kde inde to spozná človek lepšie ako vo „všednej“ každodennosti, ktorá prináša rozmanité problémy? Od záchrany turistu, ktorého trafil blesk až po pohostinnosť voči každému počestnému. Anonymita, hodnota každej poctivej práce, jednoduchosť. Tieto prosté pravidlá kartuziánskej spirituality spolu s myšlienkou o hľadaní samého seba a tým aj niekoho, kto nás presahuje, vštepoval a vštepuje všetkým, čo na Kláštorisku strávili nejaký čas, úplne nenútené, ale zároveň príťažlivo.

Často sa v turistických prospektoch dočítame, že Kláštorisko je srdcom Slovenského raja. K tomu však môžem smelo dodať, že Michal je srdcom Kláštoriska.

Ad multos annos drahý priateľ.

SPOMIENKY NA EXKURZIE S MICHALOM SLIVKOM

Zuzana Litviaková – Michal Felcan

Dôležitou zložkou štúdia archeológie sú odborné exkurzie, ktoré v študijnom pláne odboru na Katedre archeológie v Bratislave spadajú pod povinne voliteľné predmety v bakalárskom stupni a pod výberové predmety v magisterskom stupni štúdia. Odborná exkurzia zahŕňa spoznávanie významných lokalít a pamiatok priamo na mieste, návštevu múzeí, kde sú vystavené artefakty, o ktorých sa študenti inak dozvedajú iba v rámci prednášok. Taktiež ide o veľmi dôležité nadväzovanie kontaktov medzi samotnými študentmi a kolegami, ktorých sme počas exkurzií navštívili.

▲ Obr. 1. Michal Slivka na exkurziách pri odbornom výklade (vľavo – Ukrajina, Seredné; vpravo – Olomouc). Foto: S. Zajíčková.

Od začiatku svojho pôsobenia na Katedre archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Michal Slivka zorganizoval množstvo exkurzií na rozmanité miesta. Práve s „pánom docentom“ sa tak mnohým súčasným i bývalým študentom spájajú krásne spomienky na odborné exkurzie, ale aj spoločenské vyžitie s nimi spojené. Z domácich exkurzií je potrebné predovšetkým spomenúť už tradičné poznávacie cesty na Spiš – do historickej Levoče, na Spišskú Kapitolu či Červený Kláštor. Tieto známe miesta dokázal predstaviť špecifickým spôsobom, ktorý spájal edukačné a spoločenské aktivity.

Najviac sa ale odkaz pána docenta preniesol do kartuziánskeho kláštora v Slovenskom raji na Kláštorisku, kam prichádzali a stále prichádzajú generácie študentov archeológie aj iných mladých ľudí. O tom, ako Michal na ľudí pôsobí a ako ich svojou osobnosťou dokáže spájať svedčí aj skutočnosť, že študenti a absolventi navštevujú Kláštorisko aj mimo študijných či pracovných povinností a je pre nich aj pre nás miestom, kam sa vždy radi vracajú.

Docent Slivka sa pri organizácii exkurzií neobmedzil iba na územie Slovenska a rodný Spiš, ale predstavil študentom aj archeologické lokality a nálezy v zahraničí, a to nielen zo stredoveku, na ktorý sa špecializuje. V príspevku spomenieme iba tie, o ktorých máme vedomosť, resp. sme sa ich priamo zúčastnili, či ich spoluorganizovali. V skutočnosti ich však bolo omnoho viac, na čo by si iste spomenuli bývalí študenti a starší kolegovia a snáď im aj tento príspevok privedie pekné spomienky.

Exkurzie do Čiech boli zamerané na viaceré významné mestá. Spomenieme stavebnú Prahu s bohatou históriou, kde Michal sústredil pozornosť na pamiatky aj archeologické a pamiatkové inštitúcie, ktoré tu sídlia. Študenti tak mohli lepšie spoznať českých bádateľov, ale aj to, ako fungujú pracoviská v zahraničí a v čom sa nimi môžeme inšpirovať. Samozrejme, Praha je známa aj svojou gastronómiou, preto bola súčasťou exkurzie aj návšteva reštaurácií s typickými českými špecialitami a pivom. Aj takáto forma spoločenského vyžitia upevňuje vzťahy a umožňuje lepšie sa navzájom spoznať, avšak aj rozvinúť diskusiu na archeologické témy, na ktoré bežne pánovi docentovi počas prednášok nezvyšuje čas.

Pre Michala je typické, že má prehľad v domácej i zahraničnej literatúre, preto ani na exkurziách nemožno obísť kníhkupectvá a nákup publikácií, ktoré u nás bežne nedostávajú. Podobne tomu bolo aj na exkurzii v Olomouci, kde mali študenti možnosť spoznať miesta, kam sa bežný návštevník nedostane.

Exkurziu automobilmi do Poľska sme začali na severnej Orave prehliadkou sakrálnych pamiatok a pokračovali sme do Krakova, ktorý ponúka množstvo pamätihodností a múzeí, ale aj ochutnávku tradičných „pierogov“ pripravených na rôzne spôsoby.

Prekrásnu atmosféru nám na ďalšej ceste ponúkol opátstvo Benediktínov v Tynci pri Krakove a niektorí pocestní zavítali aj do známych soľných baní vo Wieliczke. Cestou ďalej na východ Malopoľskom sme navštívili známy archeoskanzen v Trzcini, kde existovalo významné opevnené sídlisko v dobe bronzovej, ale aj včasnom stredoveku. Potom sme sa presunuli do Jasla a Sanoku, kde tiež stojí rozsiahly skanzen ľudovej architektúry, hoci nie je primárne zameraný na archeológiu. Taktiež sme navštívili ďalšie archeologické lokality in situ, ako napr. včasnostredoveké hradisko a neďaleký mohylník v Trepči, ktoré sme poznali už z prednášok pána docenta. Po spoločenskom večere, strávenom v príjemnom prostredí kempu pri rieke San a pár dúškoch legendárnej kanibalky, sme počas návratu na Slovensko neobišli ani vojenské cintoríny známeho architekta Dušana Jurkoviča a exkurziu sme zakončili v krásnom stredovekom meste Bardejov. Ako je možné z tohto zhrnutia vidieť, program bol rôznorodý, pozostával z miest a pamiatok z období od praveku až do 20. storočia. Každý si tak prišiel na svoje a zároveň to obohatilo náš prehľad z hľadiska archeologického aj vo všeobecnosti.

▲ Obr. 2. Pán docent na jeho milovanom Kláštore. Foto: P. Smetanová.

▲ Obr. 3. Skupinová fotografia z exkurzie v Olomouci. Foto: S. Zajíčková.

▲ Obr. 4. Exkurzia do Poľska – momentka zo Sanoku, doc. Michal Slivka a prof. Jerzy Ginalski (hore) a skupinová fotografia z Bardejova (dole). Foto: P. Kmet'ová.

Exkurziu na Ukrajinu sme tiež začali na Slovensku – v múzeu v Michalovciach a aby sme boli úplne presní, tak zopár nedečkavcov ju začalo už v predošlý deň v Levoči. Po príjemnom večere strávenom v blízkosti kaštieľa Zemplínskeho múzea v Michalovciach sme sa vydali na Ukrajinu. Ťažiskom boli väčšinou stredoveké pamiatky ako rotunda a pevnosť v Užhorode, hrad Nevyske, hrad s donžonom v Serednom a pevnosť Mukačevo, kde nás ukrajinskí kolegovia z Užhorodskej univerzity milo privítali a venovali nám svoj čas. Podobne ako pri exkurziách do Česka a Poľska sa ukázalo, že Michal má všade otvorené dvere a je známy aj za hranicami Slovenska. Počas našej trojdňovej návštevy Ukrajiny sme samozrejme nevynechali ani ochutnávku miestnych gastronomických špecialít. Pohostinnosť Ukrajincov, ako aj miestne dobroty sme zhodnotili na výbornú a vydali sme sa ďalej. Pri návrate z Ukrajiny sme nešli priamo späť na Slovensko, ale urobili sme si zastávku na prehliadku Sarospataku a ďalších lokalít v severovýchodnom Maďarsku.

Takto sme sa na Slovensko vrátili cez krásnu oblasť Tokaja, kde sme samozrejme neopomenuli návštevu vychýrených vínnych pivníc v Malej Trni, pričom základy viacerých siahajú až do stredoveku. Taktiež sme spoznali územie Zemplína, kde sme si pozreli sakrálné pamiatky aj známe hradisko Zemplín. Následne sme sa presunuli na opevnené sídlisko s pohrebiskom v Nižnej Myšli, kde sa buduje archeoskanzen. Lokalitou nás sprevádzal L. Olexa a taktiež sme mali možnosť vidieť nálezy, vďaka ktorým je táto lokalita považovaná za výnimočnú v rámci bádania o dobe bronzovej. Exkurziu sme zakončili v Košiciach s ich charakteristickým symbolom, Dómom sv. Alžbety, ale navštívili sme aj múzeá či sídlo košickej pobočky Archeologického ústavu.

Všetky tieto cestopisy poukazujú na to, že docent Michal Slivka má s organizovaním exkurzií dlhoročné skúsenosti a aj s pomocou mladších kolegov vie vždy pripraviť zaujímavý program. Vďaka odborným exkurziám sa tak sám približuje študentom, ktorí si ho pamätajú nielen ako pedagóga, ale aj ako človeka spoločenského, ktorý dokáže do noci diskutovať na vedecké či ľudské témy, no aj sa rovnako intenzívne zabávať. Týmto krátkym sumárom sme chceli poukázať na to, aká je táto jeho činnosť dôležitá a že v nás zanechala stopu a nezabudnuteľné spomienky.

Milý Michal, v mene študentov Ťi ďakujeme za všetky exkurzie a tešíme sa na mnohé ďalšie! Zároveň Ťi k Tvojmu okrúhlemu jubileu prajeme len to najlepšie a ako by povedal jeden francúzsky básnik, „Skutočnú mladosť dosahujeme v zrelom veku“.

III. UMYVANIE NÔH. MLKVO.
IV. NEIKONICKOSŤ. TOXICON. PRAXIS PIETATIS.

Erik Markovič

III. Umývanie nôh. Ml'kvo.

Z novu prehovoril som k Vám
no nevideli ste ma, lebo
vznesený spočívam chrbtom
celý primknutý k stropu.

Pretože som medzi mimovoľne
spínajúcimi dľaňami pocítil
závan chodidiel Nanebostúpajúceho.

Lucernou kupoly ortodoxného chrámu
slnečným priezorom nebeskej klenby
v prekrížení klenbových oblúkov dúh,
keď som objímajúcimi rukami velebil svetlo.

Asi ako na Kláštorsku v zrube,
kde sme jediní dvaja spali na
úzkom dlhom drevenom stole milounavení,
no nie vedľa seba, až na takom úzkom,
a na takom dlhom, s dĺžkou asi dvoch tiel.

Hlavu som mal pri Tvojich chodidlách,
keď si si už neľahla hlavou k mojej.
Nepovedal som nič, len som sa
neskôr pred usnutím posunul
iba o kúsok k Tebe a objal som
Tí iba nohy nižšie od kolien.
Keďže som už pomaly tušil,
že mi preto začneš unikať.

V tme sa červenajúci
s unikajúcou nocou
bol som Tí akoby šatkou,
ktorou podľa starodávneho zvyku
nad ránom obviňovali belostné nohy
po poslednej panenskej a prvej
milostnej noci dievčatá
Spasiteľovi, na krížnych cestách.

IV. Neikonickosť. Toxicon. Praxis pietatis.

S vybičováním najvyšším prahom citlivosti
so snom pomsty ležiaci na tasených mečoch,

(pomsty – no nenaplnenej, lebo sa stíšením modlitebnými behmi mení na ostych
– pretavenej sebakajúco za vás a zbesilo na jazdy po pražcoch rýdzej hudby, jedinej čistej)

... sa potom pri každom osamelom zvuku v noci zrazu strhávame, zostra -
žito v Pustatine, akoby neočakávane, ale chvalabohu naprázdno cvakla spúšť,

ktorá tu po nich ostala, okolo nás, ktorí sme jediní zmyslom vyprázdnení prežili,
to niekto si tak potíchu bez nás tajne postkomunisticky čistí a skúša zbrane, v utajení,

v tisových urnových hájoch, kde sa len pseudokresťanský kryje mŕtvolnosť pod nimi,
priateľsky a pseudovznešene skrivená vražednosť, medzi ktorými nepriznávaný súvis

je tak zrejmý ako to, že hnedá farba ich rovnošiat je len zaschnutá krv zástav ich protivníkov,
v spätnom slede ich dejinnej následnosti ako foriem skrytého nihilizmu, ich spoločnej podstaty,

čím akoby sa ešte aj takto naznačovalo ďalšie zvrtné spustenie chodu rozkrútenia pomyselného kola dejín, na vy-
váženie čoho bola práve preto potrebná lživá idea extrémne spásneho pokroku.

A ktorých vyhrotené bojové protipostavenie – je len dôsledkom zrútenia oblúkov klenieb európskej kultúry – ako
proti sebe ostro navzájom čnejúcich ruín chrámových múrov stále prepojených
základmi a len katakombami v nich, ich vyprázdnenosťou na dne. Avšak –

ich podstatná súvislosť podľa tohto zdania nie je pod nami – dnami v hĺbkach dejín spoločne spočívajúca, no ich
spoločná a nevidená už nepodstata je zvrátene obrátená nahor – tá klenobná zrútenosť, nad nás zejúca až civiaca
prázdnota z preborenia sakrálnych preklenutí.

Ktorá ale paradoxne roztvorila zjavenie šireho neba, ilúziu uľahčene priameho zrenia božskosti, pripodobneného
tomu, ako som ležal rozkrížený dopadom očarenia – z nočne závratnej rozhviezdnenosti na podlahe klenbami zrú-
teného kostola kartuziánskeho kláštora.

A potom a mimo rajského Kláštoriska ležíme už bez modlitby skrútení a roztržití na
zdrapy, strhaní na neposvätenej zemi, s nepriznanou nostalgiou po niekdajšej ideovo

plagátovej vystavenosti a vyrovnanosti, vo vyhladenej imitovanosti obrazov, s ľútosťou
po vtedajšej neustálej napätosti svojich plôch jediného svojho nikdy neukončeného
smerovania v nemohúcnosti od skrížene zbitých piet nôh hore do večnosti,

ako za trest strhnuté hradby ani nami nepoznaného a až teraz z diaľky viditeľného
Svätého mesta, ktorému ste v bezvedomí na stráži domnejšej teokracie stáli.

Ktoré sa vám ale kamsi vznieslo, plachtiace placho príznakom, hnevľivo nevdojak vami
odohnané týčiacimi sa zbraňami nad vašimi hlavami. V tej pôvodne metafyzickej odtrhnutosti.

Kde márne takto sceľujúc rozdvojenosť brečtanmi divo do podoby modiel obrástli súsošia piet a tis
len nad nimi sa čnie v sebe skrývajúc jed, no bez – do nebies rajsky priečhodne otvárajúcej sa Luny,

a preto popravne zot'atý dole až na pažit' v dejinnom súkolesí zomletý, otrávením celej krajiny na dlhé roky, v rozkrytí a rozšírení červene svojho tisového dreva do všetkých jej končín.

Tak v tom zahanbení ja nevyhnutne protestant do rozsiahlej časti vlastných radov, no netasíac. A tak duchom nehovorím vám ani, nech vás Pán Boh chráni, ak mi raz prídete do rany, soľ tejto zeme osia - tej a nevyklíčenej, v nápeve si opakujem vždy radšej v duši len, kanon pokajanen, kanon pokajanen,

aby sa len nič zlé nestalo tasením po meste prázdnoty tu v obrátenosti. Lebo by roztrieštením zas sekmi rozdvojila i svätosť nanebostúpajúceho potriesnila Ho spodina, medzi nimi stiahnuto aj Ty, uhrančivo- oko vznešená, žiaľ, zvnútra v reči splebejštená, no v hneve z lásky, obdobne ruinne rozpútanom.

Pretože naše bytie v Aléthei sa síce navonok vzosne skvie – Chrám Márie Panny Snežnej – no po vstúpení do nej, v prítmí len zopár sviec, v náhlom precitnutí zrazu v posvätnnej bázni nahor, nič iné viac ako práve táto temná úzkovysoká klenba nepripomína hlbokú priepastnosť tragicky zvráteného a nikým nevideného zvnútorneho pekla. A spolu –

v rotovaní týchto protipostavených priehlbni vytvára nie dokonalosť dobrezaokrúhleného bytia, ale sploštenej a deformovane žitej reality, kde vo vystúpení mi čosi z hora vraví, keď z tých priepastí mrazivá nehybnosť ničoty Cíví, tas Dej drámy obetou konaniu dobra dennevykonávanej spásy, že:

ak sa už v sebaopakání nevrháte do Skalných chrámov priepastí, nech si mnohí z nás aspoň opakujú – ako z D`anjelH.vho zvestovania vieme: – „... alebo mi rozbi hlavu kameňom z katedrály, v ktorej vážnite Boha“ – nech klenobná lebka pragmatizmu obrazne je lucernou prerazená a preobrazená k vyššiemu duchovnému osvieteniu. A k naplneniu upráznenosti ničím žiarivým, posvätným.

Alebo ak je ten kameň v chráme vbudovaný, rozbehni sa voči múru, ak v sutinách, von sebou vrhni.

Lebo pred hodením sa do prázdna nikdy vopred ešte zatiaľ nevedno, či dôjde k zrúteniu, či k vznešenosti, tak pred všetkým – roztáčajúci sa do zahalenia v celostnej žiarivosti – opakujem si vždy v duchu len, kanon pokajanen, kanon pokajanen, a tak po dobehnutí srdnato len spisujem:

... ako som si aj vždy vravel, zmysel tohto písania nech je aspoň v tom, že po prepálení a dotlení aj zvyšných bielych častí Tvojho papiera nech prepodstatnený dym sa vznesie pod

pomyselnú klenbu zlatistej kupoly, nech aspoň v tomto oslobodení a v jemnom zdvihú je aspoň ona v náznaku pripodobnená skutočnejšie k vynárajúcemu a stúpajúcemu Slnku.

Odkiaľ v danom pozdvihovaní by bolo vidieť nadol svoju minulosť, kde: baganče tajnej služby šliapali po náčrtkoch básní, keď ho tam márne hľadali,

len vyvesil znamenie kapitulácie, aby získal čas, čas na prípravu stúpania do bežčasnosti, pretože prímerie nemá charakter zmierenia, zmierania života so smrťou,

niet ich, rozplynuli sa v sebe pomocou konečného prasknutia čohosi svietivého a sprostredkujúceho medzi živou zemou a chladne krásnou oblohou rýdzo znejúcou,

akoby si v tom byte niekto spálením spisov pustil plyn – sviatplyn do žiariaceho balóna slnka, už celostnej kupoly chrámu nebeského Jeruzalema, ktorý ho od rána vznesie k nebesiam,

kanon pokajanen, kanon pokajanen len, pred opätovne znovuzvratným návratom zrýchľujúcim sa z výšin – kamsi len uniknúť vyletením z tohto kruto rozkrúteného svetla, k nám.

KLÁŠTORISKO V SLOVENSKOM RAJI AKO ALTERNATÍVA ŽIVOTA V SOCIALIZME (VENOVANÉ MICHALOVI SLIVKOVI)

Jaroslav Nemeš*

**doc. Mgr. Jaroslav, PhD., Nemeš Univerzita Komenského, Rektorát – Archív UK, Šafárikovo nám. 6, P. O. Box 440, 814 99, Bratislava, jaroslav.nemes@uniba.sk*

▲ **Obr. 1.** Televízne nakrúcanie relácie *Lastovička* na Kláštorsku s M. Slivkom (11. júl 1985).

Archeologický výskum a obnova ruín stredovekého kláštora kartuziánov, ktorý na Kláštorsku v Slovenskom raji jestvoval v rokoch 1299–1543, podnietil na Slovenku nie tak častý jav. Združil angažovaných mladých ľudí v nádhernom prírodnom prostredí, ktorí okrem toho, že chceli pomôcť pri vykopávkach, túžili i po duchovných hodnotách. Bývalý stredoveký kláštor dostal druhý život, aj keď bol iba v rozvalinách, znova ožil. „Zo živých kameňov vystavíme chrám,“ ako na tomto mieste často zaznievalo (por. 1Pt 2,4-5). Ich dobrovoľnícka aktivita dostala pomenovanie *Strom života* a vyrástla priamo v Raji (Gn 2,9). Nazývali sa „stromármi“, neskôr „kláštorníkmi“, čo symbolicky vyjadrovalo ich poslanie. Oživiť kartúzu. Pod oficiálnu organizáciu *Tábory Stromu života*, zašitú Socialistickým zväzom mládeže, však nikdy nepatril. Prečo? Z princípov, o ktorých napíšeme ďalej.

V časoch, keď socialistický štát preferoval archeologické výskumy husitských hradov a zakladanie „izieb revolučných tradícií“, nebolo skúmanie kostolov a kláštorov žiaduce. Stávalo sa tak najčastejšie pri záchranných prácach, a to tam, kde sa plánovalo niečo dôležité postaviť. Tak to bolo aj na Kláštorsku v Slovenskom raji, na náhornej planine krasového charakteru, kde sa výskum vďaka tomu mohol uskutočniť.

Hoci bola archeologická lokalita Kláštorsko v staršej literatúre všeobecne známa, nebola archeologicky preskúmaná. V rokoch 1970–1971 tu začal Michal Slivka vykonávať zisťovací výskum.¹ Miesto bolo osídlené už od praveku. Nachádzali sa tam valové opevnenia a hradisko z neskoršej doby bronzovej, z doby halštatskej, bol tam vystavaný aj dlhý stredoveký múr proti Tatarom. Najmladším z objektov bol skúmaný kláštor. O historickom význame Kláštorska publikoval Michal Slivka článok už ako 22-ročný v roku 1970, teda veľmi skoro, vo svojich študentských rokoch. Miesto ho priťahovalo, malo svoje *genius loci*, fascinovalo ho tajomstvom (*Slivka 1970 a 1976*). Ako rodák z Letanoviec mal k lokalite aj citový vzťah. Hoci sa neskôr v profesionálnej kariére začal viac venovať skúmaniu hradov a materiálnej kultúry stredoveku, od výskumu reholí a kláštorov sa nikdy neodklonil.

¹ Dušan Čaplovič realizoval v rokoch 1968–1969 výskum Červeného Kláštora a v septembri 1970 sa pod jeho vedením odkrývala cela č. II na Kláštorsku. Ako študenti na ňom pracovali Václav Hanuliak a Michal Slivka.

Plánovaná výstavba rekreačných zariadení v Slovenskom raji vyvolala potrebu pokračovať v terénnych prácach. Malo tam vyrásť budúce stavenisko. Plány stavať v prírodnej rezervácii sa z dnešného pohľadu zdajú byť absurdné a bolo dobre, že úplne stroskotali. Ale vtedy tam stanovali stovky ľudí a v stanovom tábore horeli desiatky ohnísk.

V roku 1983 začal Michal Slivka ako pracovník Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied (AÚ SAV) v Nitre odkývať vybrané stredoveké objekty a zisťovať dispozíciu stavby na ploche jedného hektára. Záchraný a zisťovací výskum sa realizoval od 1. júla do 15. septembra 1983 na základe dohody AÚ SAV s Projektovým ústavom obchodu a cestovného ruchu v Ružomberku a Raj-om Spišská Nová Ves.² Ako konštatoval M. Slivka, plocha stokrát sto metrov bola zarastená hustým krovím a ihličnatým lesom. Vzhľadom na potrebu zistiť pôdorysnú dispozíciu kláštora, areál z väčšej časti vyčistili. Z klauzúrnej časti preskúmali dve mníšske cely (č. III a VII) a ďalšie dve cely iba čiastočne (č. I a IV). Našli tam množstvo keramiky a kachlíc zo stredovekých pecí, torzá sklenených fľaštičiek, kovania kníh a mnoho ďalších predmetov. Konštatovali, že vo výskume budú pokračovať (*Slivka 1984*). Skutočne, dialo sa tak dlhý čas, práce zdarne napredovali.

Počas siedmej sezóny v roku 1989 odstránili tisíc kubických metrov stavebnej sutiny. Brigádnici vyčistili najmä interiér kostola, kde bol zával hlboký až štyri metre (*Slivka 1991*). Pracovali s nadšením, často aj dlho do noci pri svetle žiarovky. Práca so skalnou sutinou bola nesmierne ťažká, až otrocká. Svojpomocne si dokončili drevený zrub, ktorý slúžil a doteraz slúži brigádnikom na prespávanie. Je to úkryt v prípade nepriaznivého počasia, za dverami s malou kuchynkou určenou na prípravu jedál. V roku 1991 už bol kláštorný areál kompletne vytýčený, preto mohli v práci pokračovať spevňovaním obnaženého muriva. Odvtedy sa pracuje najmä na obnove a zachovaní zvyškov kartuziánskeho kláštora.

Od roku 1986, teda za posledných 31 rokov, sa na výskume a záchrane kláštora vystriedalo viac ako štyritisíc dobrovoľníkov. Mnohí sa sem každoročne vracali a pracujú. Prichádzali hlavne v mesiacoch júl a august, no do polovice septembra bolo vždy v areáli živo. Boli nimi najčastejšie prázdninujúci študenti vysokých škôl, ale prichádzali aj stredoškólcovia a učňovský dorast. Pracujúci rovnako nechýbali, „aktívne tu oddychovali“ najmä počas svojich dovolení. Viacerí sa dostali do tábora tak, že ich ako turistov na Kláštorisku nechali prenocovať, našli si priateľov a zostali dlhšie.

Dobrovoľnícke aktivity Stromu života začali v roku 1986 a trvajú dodnes. Dokladajú ich štyri diely kroník a päť fotoalbumov, ktoré si účastníci od začiatku viedli. Prvý turnus zorganizovali študenti Jesseniovej lekárskej fakulty Univerzity Komenského z Martina, viedol ho Juraj Mesík, aj dnes spoločensky angažovaný človek. Tí mali na Kláštorisku študentské letné turistické sústredenie, tak sa celý príbeh začal. Kláštor odvtedy „stromári“ systematicky sprístupňujú verejnosti – domácim i zahraničným turistom. V našom príspevku si budeme všímať iba najstaršie obdobie „stromárskej“ aktivity – od jej vzniku v roku 1986 do roku 1995 – teda prvé desaťročie existencie, najstaršiu generáciu účastníkov.

„Stromárske“ hnutie vyrástlo v čase končiaceho socializmu a v 90. rokoch 20. storočia sa postupne rozrastalo. Turnusy sa striedali každý víkend počas nedeľ a počet dobrovoľníkov stúpал. Skupiny tvorilo 25 až 50 ľudí, no z Oravy prišlo až 80 ľudí. Mali vopred stanovený program, okrem práce obsahoval i zábavu a hry. Mládežníci spali v celom areáli kláštora, v drevenom zrube, v kostole, v krížovej chodbe, na lúke i v lese. Počas každého leta prebiehali rekonštrukčné a konzervačné práce, pri ktorých pomáhalo množstvo brigádnikov nielen zo Slovenska, ale aj z rôznych kútov Európy. Tábor sa po revolúcii „internacionalizoval“, zastúpenie mali Česi a Moravia, Poliaci, Taliani, Ukrajinci, Rumuni a iní. Pomáhali i skupiny nemeckých katolíckych skautov či vylicených talianskych narkomanov. Občas do Slovenského raja zabľúdil i Američan (napr. z hnutia Bikes not bombs), neskôr výprava Austráľčanov, no i budhistickí mnísi z Thajska. Areál kláštora pravidelne navštevovali turistické výpravy Čechov, Poliakov, Nemcov a Holanďanov a menej z iných krajín. Od roku 1986 až do roku 1997 chodieval do tábora „ujo Bello“ (Polla), ktorý „stromárom“ približoval časy, v ktorých študoval, ale aj časy strávené vo väzení.

Texty dvoch obežníkov, ktoré zaslal M. Slivka účastníkom tábora Stromu života vo februári 1993 a septembri 1995, najlepšie vystihovali charakter táborových aktivít. Zaradili sme ich do príloh tohto článku. Tlmočili porevo-

2 Išlo o predstihový výskum nad pravekým valom č. I, kde sa mala stavať nová chata, na mzdy brigádnikov bolo pridelených 25.000 Kčs. Odtiaľ sa práce „prehupli“ do areálu kláštora.

▲ Obr. 2. Kláštorisko, spoločné fotenie, na obr. Belo Polla, Ján Adam, Andrej Tóth, Peter Mat'ovčík, Michal Slivka a iní (1987).

▲ Obr. 3. Členovia odbornej komisie na Kláštorisku, Lubomíra Kaminská, Dušan Čaplovič, Juraj Bárta, František Javorský, Pavel Žebrák, foto Eva Javorská (1988).

Prvým patrila minulosť, druhým mala patriť budúcnosť. Niektorí bývalí disidenti Kláštorisko navštevovali (František Javorský, Anton Semeš, Belo Polla, Vlado Jukl, František Mikloško, Juraj Macák, Rudolf Baláz, Ján Maga a iní).

Kartuziánsky život, ktorý inšpiroval Ľudí v stredoveku, môže inšpirovať i teraz. Samota celý vychovala človeka pevného, vnútorne vybudovaného, upriameného na podstatu. „Dôveruj cele a cela ťa naučí všetkému“, ako vravela múdrosť púštnych otcov. Človek má byť nádržou a nie potrubím, cez ktoré všetko iba pretečie, zdôrazňoval J. B. Chautard v diele *Duše veškerého apoštolátu* (v českom preklade, Přerov 1927). Každá práca má mať svoj étos, ktorému sa treba neustále učiť. Každé poctivé remeslo musí osožiť ostatným. Študenti sa na Kláštorisku učili narábať s kosou a hrablami, či pracovať s pílou, kladivom a zatĺkať klinec. Nebolo to samoučelné, vychovávalo to. „Kameň a drevo ťa naučia viac ako knihy“, hovorieval sv. Bernard. Po príchode do tábora každý účastník turnusu odovzdal svoje hodinky, aby nikto nesledoval čas. Prečo? Na pamäť toho, že na druhom svete, teda v nebeskom raji, nijaký čas existovať nebude. Alebo toho, že konať dobro treba v každom čase. V skutočnosti však táto prax fungovala tak, že človek bez vedomosti o pracovnej dobe pracoval dlhšie.

Oproti uzavretosti socialistického režimu „stromári“ preferovali medzinárodnú spoluprácu, veď Ľudskú podstatu má každý človek rovnakú. Nemeckí katolícki skauti z Augsburgu v roku 1991 rozoberali kamenné múry partizánske-

lučné nadšenie a túžbu po lepšom živote. Na pozadí aktivít mládežníkov opisovali atmosféru prelomu dvoch spoločenských režimov. Bolo z nich cítiť snahu o vybudovanie novej spoločnosti založenej na iných základoch, než aké existovali. Vyjadrovali odmietavý pohľad na socialistické zriadenie i volanie po tom, čo v spoločnosti chýbalo – sloboda a zodpovednosť každého jednotlivca. Zodpovednosť nielen za svoj život, ale i za životy iných, celého spoločenstva. Nie náhodou bol táborovým heslom výrok: „Najmocnejšia je láska.“ Porevolučné nadšenie u „stromárov“ charakterizovala predstava, že Československo (Slovensko) bude také, ako si ho spoločne vybudujeme, akým si ho urobíme. Tak, ako dobrovoľníci s nádejou a entuziazmom oživovali rozváľaný kláštor. „Kláštor bude takým, ako si ho opravíme, spoločnosť bude takou, ako si ju zariadime.“

Predpokladom vzniku modernej spoločnosti malo byť poznanie vlastných dejín. Hľadanie dejinného poučenia predstavovalo maják, od ktorého sa dalo v budúcnosti odraziť. Totalitný režim varoval, kam až mohla spoločnosť bez duchovných hodnôt upadnúť. Na jednej strane stál svet nomenklatúrnych kádrov a eštabákov, ktorí sa vedeli životu v neslobode dobre prispôbiť, na druhej strane bol svet prenasledovaných, ktorí slobodu túžobne očakávali.

ho bunkra z druhej svetovej vojny. Možno vznikol kvôli omylom ich predkov. Komunitu talianskych narkomanov – dvadsiatku mužov s dvoma vedúcimi – liečili prácou. Miešali maltu a betón, opravovali múr sakristie, najhrubší múr v celom kláštornom komplexe. Vyskúšali na sebe, aké ovocie prináša drina. Diskusie o podobe obnovenej Trnavskej univerzity, ktorá mala dosahovať medzinárodnú úroveň, prebiehali v lete 1992 dlho do noci. Kde? Aj v maringotke na archeologickom výskume, kde sa stretali mnohí intelektuáli, ktorí tam prichádzali na víkendy a dovolenky (Alojz Rakús, Ján Regenda, Michal Horský, Jozef Šimončíč, Ivan Chalupecký a i.). To sú tri príklady zo života porevolučného Kláštora s rovnakým posolstvom – dejinám určujú hodnotu ľudskej činy.

V druhej polovici augusta býval kláštor dejiskom odpustovej slávnosti, ktorú organizovali dobrovoľníci Stromu života spolu s letanovskou farnosťou. Neskôr dostala pomenovanie „Deň slovenských hôr“ a organizovala ho iba farnosť a obec Letanovce. Koná sa pravidelne od roku 1992. Na prvý porevolučný ročník púte prišli ako pozvaní hostia brat karmelitán a brat dominikán v rehoľnom rúchu, čo bolo za socializmu nevídané. Signalizovalo to prichádzajúcu slobodu. V noci pri ohnisku diskutovali s účastníkmi púte, vyvolali záujem mladých. No sväte omše sa slúžili v ruinách kláštorného kostola aj vtedy, keď prišli na brigádu alebo turistiku horliví kňazi a priniesli si so sebou liturgické potreby. Modlitby mladých nikdy nechýbali. Miesto bolo „premodlené“ mníchmi už od stredoveku, teda v duchovnej oblasti bolo na koho nadväzovať. Svoje ovocie vydalo i v podobe viacerých kňazských a rehoľných povolaní „stromárov“ (Edita Tóthová, Janka Mojčáková, Oľga Nemešová, Rudolf Kopecký, Ján Čech, Milan Lach, M. Žarnay a i.).

Nezabudnuteľné bývali predovšetkým večerné diskusie mladých pri táborovom ohni trvajúce dlho do noci, častokrát do rána s gitarou a spevom. Pri pahrebe riešili problémy ľudí žijúcich dolu „pod nimi“, v civilizovanej spoločnosti. Politizovať sa oficiálne nesmeli, ale neoficiálne sa mohlo. Alkohol v Slovenskom raji brigádnicmi nepožívali a proti fajčeniu bojovali. Práve pri táboráku, ešte za socializmu, vyslovil M. Slivka myšlienku, že komunisti za päť rokov padnú, čo sa aj naplnilo. Prvý videozáznam miesta vyhotovil v septembri 1987 s kamerou ukrytou v tajnosti kňaz Štefan Mordel s Jánom Magom, zachoval sa nám dodnes.

Každý turnus bol organizovaný, mal svoj presný program a určených vedúcich. Striedali sa v nedeľu popoludní, každý trval týždeň. Brigádnicmi vstávali o siedmej hodine, tí, ktorí mali službu v kuchyni, omnoho skôr. Práca sa rozdelila medzi všetkých rovnomerne, každé ráno po raňajkách. Od ôsmej ráno do druhej-tretej popoludnia sa pracovalo, potom bol obed. Každý štvrtok býval tzv. „kartuziánsky deň“, kedy sa študenti prezliekli do bezfarebnej vrecoviny a opásali sa povrazom. Mnohí vstávali o štvrtej ráno, keď išli sledovať východ slnka na Čertovu sihot'. Celý deň trvalo silencium, preto pracovali potichu. Jedli iba raz do dňa, dodržiavali pôst. Večer, keď sa stmievalo, sa študenti ako sprievod so zaviazanými očami pochytaní za ruky vydali do Kláštornej jaskyne. Cesta „naslepo“ trvala 20–30 minút, ale bola dosť nebezpečná, lebo posledný strmý úsek bolo treba zliezať za pomoci lana. Jaskyňa už bola vopred osvetlená sviečkami a keď „stromárom“ za zvuku kartuziánskych spevov sprievod rozviazal oči, mnohí boli dojatí z toho, v akej kráse sa ocitli. Potom sa obdarovávali vlastnoručne vyrobenými príveskami z hlíny alebo dreva. Najväčším bol turnus z Oravy, keď do jaskyne putovalo 80 mladých ľudí. Najhrdinskejším bol čin Roberta z Talianska, ktorý absolvoval náročnú cestu so zlomenou nohou v sadre naslepo a posledný úsek ho znášali priatelia dolu na rukách.

„Stromári“ boli priateľmi prírody a ekologických hnutí. Po každodennej práci prišla na rad turistika, obdiv skalných roklín a vodopádov, spoločná zábava na lúčkach alebo plazenie sa v jaskyniach. V prelomových porevolučných časoch upozorňovali majiteľov áut na zákaz vstupu do chráneného územia národného parku, vyťahovali odhodené pneumatiky z roklíny Kyseľa, či zbierali odpadky na turistických chodníkoch, aj cestou z nedeľnej bohoslužby v Hrabušiciach (v Suchej Belej, Prielome Hornádu či Kláštornej roklíne). V tábore separovali odpad od začiatku, veď ho bolo nutné znášať na pleciah pešo dolu. Potravinu zasa vynášali v batohoch na pleciah hore. V letnom období udržiavali kláštorný komplex v kultivovanom stave, pravidelne kosili priľahlé lúky a sušili seno. Senníky využívali na spanie. Spolupracovali i s Horskou službou Slovenského raja. Čaj si varili z kláštorných bylín, v peci na varenie prikurovali smrekovými šiškami a pozbieranými suchými konármi. Hoci tábor Stromu života tu nebol oficiálny, spolupracovali aj s ďalšími tábormi, veď ciele boli spoločné. Družili sa najmä so „stromármi“ z Čierneho Balogu, ktorí tam rekonštruovali lesnú železničku, a tiež zo Spišského Štiavniku, ktorí čistili park pri kaštieli.

▲ Obr. 4. Účastníci Stromu života, spoločné fotenie (1989).

▲ Obr. 5. Účastníci Stromu života, obedná prestávka (1990).

▲ Obr. 6. Účastníci Stromu života v turistickej chate na Kláštorsku (1991).

Medziľudské vzťahy bolo nutné rozvíjať, preto sa účastníci jednotlivých turnusov zapisovali do zoznamu. Adresár zasielali každému z nich. Často medzi vysokoškólákmi vznikali priateľstvá na celý život. Pri opustení turnusu sa odchádzajúcim spieval valčík na rozlúčku³ a potajme im pribalili do batohu skalu na cestu, ktorú neboráci objavili až vo vlaku alebo doma. Znova sa stretli ešte na víkendovej stretávke svojho turnusu v septembri alebo októbri daného roku, na Kláštorsku alebo v Bratislave. Počítali sa i manželstvá a z nich narodené deti, pre radosť všetkých. Sobášne oznámenia prichádzali na Kláštorsko pravidelne, manželstiev dvojíc, ktorí sa v tábore spoznali, pribúdalo. Donedávna ich bolo asi tridsať.

Každú letnú sobotu v roku 1991 chodili štyria – piati brigádnici z Kláštorska pomáhať na stavbu novej fary do Hrabušíc. V tom čase bol administrátorom farnosti Štefan Boržik, ktorý prednášal filozofiu v katolíckom kňazskom seminári v Spišskej Kapitule a celú výstavbu organizoval. Pani kuchárka im vždy pripravila dobrý obed a navyše sa po práci mohli osprchovať v teplej vode, čo bola pre nich veľká vzácnosť. Niekoľkí „stromári“ pomáhali v lete 1991 a 1992 i na vykopávkach u archeologičky Eleny Miroššayovej na Kláštorsku a blízkej Čertovej síhote (na sondách lužického a halštatského valu).

Okrem náboženských akcií bolo na Kláštorsku organizovaných i niekoľko spomienkových a kultúrnych stretnutí. Objekt navštívili i významní rehoľní historici, napr. premonštrát Bernát L. Kumorovitz (+1992), cisterčica Levente F. Hervay (+2016), či o kartuziánoch píšuci James Hogg zo Salzburgu. Zámer založiť na tomto mieste odbornú knižnicu monastickej literatúry nevyšiel, no druhý cieľ – vybudovať centrum monastickej štúdií – sa čiastočne podarilo naplniť až po roku 2000. Uskutočnilo sa tam celkovo päť vedeckých podujatí. Prvým bolo česko-slovenské stretnutie archeológov stredoveku *Archaeologia Historica*, ktorého hlavné

3 „To nie je, nie je lúčenie, hoc chveje sa nám hlas. Sme navždy v láske spojení a zídeme sa zas.“

rokovanie sa konalo v dňoch 29. septembra – 3. októbra 2003 dolu na Podlesku, no kláštorňý komplex privítal účastníkov exkurzie. Témou boli hranice v živote stredovekého človeka. Ďalej to boli tri sympóziá historikov a archeológov (Človek – sacrum – prostredie, Kláštorisko 25.–27. augusta 2005; Kostol ako stred sídliskovej jednotky, 31. augusta–2. septembra 2006 a Pietas Christiana laicorum, 28.–29. augusta 2009). Z prvého a druhého sympózia vyšli zborníky príspevkov v rámci edície *Studia Archaeologia Mediaevalia Slovaca*, z tretieho nie. No najvýznamnejším vedeckým podujatím bol medzinárodný kongres historikov kartuziánskeho života Central European Charterhouses in the Family of the Carthusian Order, uskutočnený v dňoch 6.–9. septembra 2007 v Spišskej Kapitule. Jeden rokovací deň prebiehal na Kláštorisku. Príspevky z kongresu boli publikované ako 254. zväzok edície *Analecta Cartusiana*, ktorú vydáva spomínaný prof. James Hogg. Úplné citácie publikovanej literatúry uvádzame v prílohe pod textom. Ale to je už neskoršia história, ktorej sa v našom texte nevenujeme.

Medzi najstaršími „stromármi“ vyrástlo mnoho osobností spoločenského, hospodárskeho a kultúrneho života, ktorí budú onedlho päťdesiatnikmi alebo päťdesiatku už prekročili. Zo stoviek aktivistov a brigádnikov spomenieme napr. vtedajších pracovníkov AÚ SAV v Nitre Ivana Kika a Dušana Bombu, katolíckeho kňaza Rudolfa Kopeckého, historikov Patrika Dubovského, Jána Adama, Martina Homzu, Róberta Letza, Imricha Nagya, archeológov Gabriela Lukáča, Slavomíra Katkina a Vojtěcha Kašpara, zdravotníkov Míriam Očkajákovú (Palajovú) a Mira „Pniáčika“ Hudáka, chemičku Michaelu Procházkovú, filozofa Erika Markoviča, stavbára Andreja Tótha a architekta Olivera Kálnássyho, geodeta Martina Talaroviča, novinárov Milana Niča, Vladimíru Mináčovú a Bianku Stuppacherovú, filmára Tomáša Petráňa. Ďalším sa ospravedľujeme, lebo nie je možné všetkých uviesť. Trvalá spomienka patrí tiež nebohému historikovi a básnikovi Petrovi Maťovčíkovi (+1998), či zosnulému olomouckému „trampovi“ Vladimírovi Laštovičkovi (+2015).

Nádeje na skorú obnovu spoločnosti zničil v rokoch 1992–1998 mečiarizmus, ktorý predstavoval akúsi úpadkovú formu koristníckeho socializmu. „Stromári“ (kláštorníci) proti nemu na svojich pracoviskách aktívne vystupovali, ale stáli proti vôli miliónu tristo tisíc jeho voličov. Rozčarovanie z vývoja spoločnosti potom ventilovali každé leto vo voľnej prírode s fúrikom a lopatou v ruke. Odreagovali sa prácou, východisko hľadali v kultivácii ruín kartúzy a celého jej areálu. S pobavením sa zamýšľali nad vyhlásením zvrchovanosti Kláštoriska, veď právo na sebaurčenie bolo v tom čase masívne hlásané štátnou propagandou. Voľnosť a sloboda „vo výšave“ odpúťovali od problémov „dolu na zemi“. Verili v to, že budúcnosť nového sveta bude založená na komunistami neskazenej generácii mladých ľudí, ak sa starší pominú.⁴

PRÍLOHA 1

Obežník účastníkom tábora, Bratislava február 1993

Milý priateľ, priateľka!

Vstupujeme do ôsmeho roku našej stromárskej rodiny, ktorá sa sformovala medzi kláštorňými múrmi na Skale útočišťa v Slovenskom raji. Časom sme sa navzájom spoznávali, kultivovali a mnohí medzitým nastúpili cestu „vedľa seba“ životom, v ktorom všetci chceme obstáť. Úprimná vďaka patrí každému, kto akýmkoľvek spôsobom prispel do našej rodiny, ktorá časom už vydala svoj výsledok. Kláštor je viac-menej odkrytý a časť je aj zachránená pre širokú verejnosť. Myslím si, že generácie sme aj tu obstáli, nakoľko každý z nás nechal na tomto mieste kus seba. Pri táboráku sme spoločne hľadali zmysel nášho života, ponajprv v Pravde, ktorá oslobodzuje, a potom v Láske – ktorá je najmocnejšia, pretože život v láske je šťastie i radosť. Cítili sme, že k premene spoločnosti dôjde, nakoľko ona bola opotrebovaná a doktríny o pozemskom raji sa nenapĺňali. Svoj program sme upriamili trojakým smerom: ponajprv smerom do seba, k dialógu so sebou (tie jaskynné meditácie), potom ku ekumenizmu (byť tolerantný ku každému, nakoľko každý je dieťaťom Božím) a napokon k dialógu so svetom (kultúrnosť ako princíp, ako jediná naša legitimitácia). Išlo nám predovšetkým o duchovnú otvorenosť k svetu, k svetu hodnôt.

Prevratový zlom a chaos, ktorý nastal, treba myšlienkovito i formovo zvládnuť. Vynorili sa všetky komplikácie ľudského spolunažívania, hľadania pevných bodov, nejakých základov a smerov. Treba ich riešiť podľa uváženej hierar-

⁴ Pozn. aut.: Autor tohto príspevku bol na Kláštorisku od roku 1989 účastníkom dvadsiatich piatich brigádnických sezón, v rokoch 1991 až 1993 tam pobudol spolu deväť mesiacov. Text môže byť koncipovaný pod vplyvom spomienkového optimizmu.

▲ Obr. 7. Predseda SNR František Mikloško na Kláštorisku, v rozhovore s M. Slivkom (1991).

▲ Obr. 8. Účastníci Stromu života, rozlúčka s turnusom (1992).

▲ Obr. 9. Pohľad na omšu pripravený kláštorový chrám (1997).

chie hodnôt a potrieb. Preto od každého z nás sa žiada ostrejší pohľad, otvorenosť i šírka, čiže väčšiu duchovnú pripravenosť. Každý z nás je povinný do chaosu zasiahnuť, aby vnášal doň zmysel a poriadok. Už len preto, že každá obroda pochádza z podstaty vnútra. Sme v prostredí sekularizovanom, liberálnom, konfesijnom, ale i ateistickom, čiže v celom tom ideovom kaleidoskope nášho času. Vystupujeme s čistým heslom i programom? To je otázka pre vnútro každého z nás, pretože každý nesie zodpovednosť za stav terajšej spoločnosti, našej krajiny i národa. Prevratový zlom rozdelil ľudí a možno rozškatuľkoval i našu stromársku rodinu. Stávame sa obetami neslobody a to len a len vlastnou vinou. Sloboda znamená možnosť výberu medzi jestvujúcimi hodnotami. Isté životné princípy platia. Pozorujeme, že ľudia sú bojom života ustáti a vzdávajú sa túžby po pravde. Chceme mať za každú cenu pokoj. Pokoj ale nie je spontánna danosť. Treba ho vybojovať, pretože pokoj (sloboda) je výsledkom víťazstva pravdy a spravodlivosti. Pokoj je ovocím námahy, nie kompromisu. Keď sme tomu na začiatku nášho stretnutia (ešte v roku 1986) uverili, život nám dal za pravdu. Treba sa nám znova nájsť objaviť svet ducha – kozmos, kde platí poriadok. Objavila sa nádej, že veci sa dajú zmeniť. Túto nádej musíme v dialógu strážiť ako oko v hlave. Duch Kláštoriska prerástol vlastný rámec. Rozdelili sme sa. Mnohí sa už na toto miesto nevrátili, no mnohí trávili na ňom týždne, ba i mesiace a roky. Všetci sa tam vraciame k vlastnej minulosti, k načerpaniu síl, ale i k záchrane tohto miesta, aby sme dokázali, že žijeme aj pre druhých. Princíp kauzality platí. Tešíme sa z úspechu každého z nás, z našej stromárskej rodiny. Jedni maturujú, iní promujú, zakladajú si rodinu a vždy si na nás spomenú. Istá skupina vytvorila „Proglas“ so svojim vlastným ideovým programom. Usiluje sa o časopis najvyššej náročnosti – organickú syntézu osoby a spoločnosti. Aj to nás hreje a možno aj to je ovocie našej stromárskej rodiny. Vyvrcholením nášho

snaženia je aj znovu založenie Trnavskej univerzity, ktorá v boji o svoju existenciu zatiaľ obstála. Stál som pri jej zrode, pri jej konštituovaní, kde nateraz pôsobím s predsavzatím, aby ona časom tiež vydala svoje ovocie. Podľa neho ju budete spoznávať, nakoľko spolitizovaná kauza dezorientovala aj ľudí z našich radov. Aj v nej mladí ľudia v životnej skúške obstáli. Našli v sebe silu, aby zmenili veci, našli trpezlivosť na zdoľávanie kladených prekážok, ale i múdrosť pri triedení „duchov“.

Všetci pospolu budeme v lete na Kláštorisku, zvlášť na tzv. Veľkej stretávke na prelome júla a augusta 1993. Teším sa z pripravovanej akcie, aby sme sa v Láske stretli, lebo ona – to je byť tu pre iného. Srdečne Vás pozdravujem a prajem viac pokoja, ale i odvahy do života.

Váš Mišo Slivka

PRÍLOHA 2

Obežník účastníkom tábora, Kláštorisko 3. septembra 1995

Milý kláštorník, kláštorníčka,

končí leto a s ním aj jubilejný 10. ročník stromárskej aktivity na Kláštorisku. Počas deviatich týždenných turnusov vystriedalo sa tu do 400 mladých ľudí, pričom sa znova odvieďlo kus práce. Plod každej statočnej práce je ako slovo, ktoré putuje časom i priestorom. Tobôž práce anonymnej – v duchu odkazu tých, ktorých dielo sa zveľaďuje, prostredie kultivuje. Myslím, že pre návštevníkov ste zanechali ten najlepší dojem i obdiv Vašej dobrovoľnej činnosti. Ona sa dnes hodnotí nielen podľa kvality, ale aj podľa zamerania – podľa svojej finality. Je to Váš generačný vklad, Vaša prirodzenosť, obeta, ale aj isté odriekanie. Existujú prít'azlivé motívy generačného snaženia, ukážka vzorov i ideálu – krásy aktivizovanej ľudskosti. Našli ste ich aj tu, a preto im patrí úprimná vďaka.

Dobré sa v živote samo chváli, za zlé sa volá na zodpovednosť. Ďakujem za všetku pomoc – fyzickú i duchovnú. Práca má svoj étos. Jej dôstojnosť sa zachová, keď je slobodná, čiže vykonáva sa zo slobodného rozhodnutia. A Vy ste sa k tomu pribrali. Zvlášť sa musím poďakovať obetavcom (patriacim už k inventáru kláštora) za vložený pot, ktorý ten Vergíliov „labor improbus“ niesli aj niekoľko týždňov. Tiež mecenášom (od turistov sa vybralo vyše tridsať tisíc Sk), obzvlášť zakladateľom akcie – manželom Mesíkovcom z Banskej Bystrice, ktorí na „prilepšenie“ stravy prispeli sumou 10 tisíc Sk.

Výdavky na stravu a prevádzku akcie (stavebný materiál) činili predbežne 77 tisíc Sk. Naša predbežná bilancia za túto sezónu viditeľne vykázala oplotenie východnej strany kláštora v dĺžke 137 metrov (bolo treba očistiť 638 kusov drevených kolíkov), odstránenie sutiny pri východnom uzávere kostola, kde sa odkryté oporné piliere znova vystavali do výšky cca tri metre (14 metrov kubických muriva). Po júnovej víchrici bolo odstránené kalamitné drevo a haluzina (areál kláštora a priľahlých rybníkov), natreli sa strechy zrubu, kláštornej chodby a tri chatky, vyhotovenie skladu pre stavebný materiál, odkvapové drevené žľaby, sondážne práce, sprevádzanie návštevníkov i každodenná starostlivosť o žalúdok. I za to „neviditeľné“ zo srdca ďakujem, hlavne Ivanovi Kikovi z Nitry. „Viditeľné je dočasné, ale neviditeľné je večné“ (2Kor 4,18).

K čiastočnému zvečneniu Vášho diela prispela i Slovenská televízia, ktorá koncom júla natočila dokumentárny film „Raj na Skale útočiska“. Čo nevidieť ho budete môcť vidieť na televíznych obrazovkách, možno práve na vianočné sviatky. Zjednot' me sa vtedy všetci – pri stromčeku a šálke bylinkového čaju. Nielen v spomienkach na leto, ale hlavne v predsavzatí lepšieho zajtrajška, aby sme sa podieľali na uskutočňovaní Raja tu na zemi. Zo srdca Vám ho prajem, ešte raz ďakujem a srdečne pozdravujem.

Váš a jeden z Vás M. Slivka

P.S. Poprosili by sme o tohoročné fotografie pre náš album.

A Boh dal, aby vyrástol strom života uprostred raja (Genezis 2,9)

PRÍLOHA 3

Publikácie M. Slivku súvisiace s Kláštoriskom, vydané v rokoch 1970–1998

- Slivka, M. 1970:* Kláštorisko v Slovenskom raji alebo Skala útočiska (Lapis refugii). *Nové obzory* 12, 261–280.
- Slivka, M. 1976:* Výsledky archeologického výskumu na Kláštorisku v Letanovciach. *Nové obzory* 18, 199–216.
- Slivka, M. 1977:* Ďalšia etapa výskumu Šarišského hradu. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1976*, 258n.
- Slivka, M. – Ruttkay, A. 1985:* Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku. *Archaeologia Historica* 10, 333–356.
- Slivka, M. 1984:* Obnovený výskum na Kláštorisku v Letanovciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1983*, 195–196.
- Slivka, M. 1987a:* Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na krížové rády). *Archaeologia Historica* 12, 383–402.
- Slivka, M. 1987b:* Pozoruhodný nález stredovekých slnečných hodín na Kláštorisku. *Nové obzory* 29, 181–188.
- Slivka, M. 1988:* Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji. *Archaeologia Historica* 13, 423–439.
- Slivka, M. 1990a:* Archeologické doklady ku knižnej kultúre na Slovensku. *Literárnomúzejný letopis* 24, 95–112.
- Slivka, M. 1990b:* Letanovce – Kláštorisko. Odborné a pamiatkové predpoklady na úpravobjektu. *Študijné zvesti AÚ SAV* 26, 379–381.
- Slivka, M. 1990c:* Nález džbánů z letanovskej kartúzie. *Nové obzory* 31, 123–134.
- Slivka, M. 1990d:* Šiesta výskumná sezóna na Kláštorisku v Letanovciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1988*, 151 n.
- Slivka, M. 1990e:* Via contemplativa ako protiklad k via activa (Kartúzie hornonemeckej provincie). *Archaeologia Historica* 15, 151–173.
- Slivka, M. 1991a:* Cisterciiti na Slovensku. *Archaeologia Historica* 16, 101–117.
- Slivka, M. 1991b:* Kláštorisko (kataster obce Letanovce). *Pamiatky a súčasnosť* 22, 23n.
- Slivka, M. 1991c:* Siedma výskumná sezóna na Kláštorisku. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1989*, 92–93.
- Slivka, M. – Vallašek, A. 1991:* Hradky a hrádky na východnom Slovensku. Košice.
- Slivka, M. 1992a:* Deviata výskumná sezóna na Kláštorisku. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1991*, 113n.
- Slivka, M. 1992b:* Zisťovací výskum v Lipovníku. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1990*, 95.
- Slivka, M. 1993a:* Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. *Archaeologia Historica* 18, 53–62.

Slivka, M. 1993b: Trnavská univerzita. Verbum 4, 97n.

Slivka, M. 1994: K problematike eremitizmu na Slovensku. In: Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku. Trnava, 49–70.

Slivka, M. 1995: Kláštorská – Skala útočiska (vreckový sprievodca). Spišská Nová Ves, 49s.

Slivka, M. 1996a: Cirkevná historiografia v jarme komunistickej totality. Verbum 7 - 5, 286–291.

Slivka, M. 1996b: Kríž pre každého. Sentencia nad (štátnym) znakom v ľudskom dejinnom súvisi. Zborník SNM 90 – Archeológia 6, 130–138.

Slivka, M. 1998a: Bieda pretrpených dejín. Listy 11 – 3, 22–23.

Slivka, M. 1998b: Locus amoenus v procese zakladania a výstavby stredovekých kláštorov. In: Studia Archaeologia Mediaevalia Slovaca 1, 59–71.

PRÍLOHA 4

Publikácie súvisiace s konferenciami na Kláštorsku

Archaeologia historica 29/04. Sborník příspěvků přednesených na XXXV. konferenci archeologů středověku České republiky a Slovenské republiky s hlavním zaměřením hranice v životě středověkého člověka, Hrabušice 29. září–3. října 2003. Eds. Vladimír Nekuda, Zdeněk Měřínský, Pavel Kouřil. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity; Levoča: Kláštorská, n. o., 2004, 626 s. ISBN 80-7275-049-6.

Studia archaeologica Slovaca mediaevalia V/2006. Zborník príspevkov zo sympózia Človek – sacrum – prostredie, Kláštorská, 25.–27. augusta 2005. Eds. Michal Slivka, Martin Homza. Levoča: Kláštorská, 2006, 416 s. ISBN 80-89187-15-3.

Studia archaeologica Slovaca mediaevalia VI/2007. Zborník príspevkov zo sympózia Kostol ako stred sídliskovej jednotky. Ed. Michal Slivka. Levoča: AEPres pre Kláštorská, 2007, 274 s. ISBN 978-80-88880-76-9.

Central European Charterhouses in the Family of the Carthusian Order – Die Mitteleuropäischen Kartausen in der Familie des Kartäuserordens – Stredoeurópske kartúzy v rodine kartuziánskej rehole. Eds. Martin Homza, Veronika Kucharská, Stanislava Kuzmová, Naďa Rácová. Levoča: Etc.; Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität Salzburg, 2008, 276 s. (Analecta Cartusiana, 254) ISBN 978-80-968948-1-9.